İÇİNDEKİLER

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Ekmeleddin İHSANOĞLU

İslâm Konferansı Teşkilatı Genel Sekreteri **9**

Hüseyin Avni MUTLU

İstanbul Valisi **11**

Prof. Dr. Ali ÖZEK

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Mütevelli Heyet Başkanı **12**

AÇILIŞ KONFERANSI

"الوحي ومعالم من الأخلاق والقيم لرسول الله صلى الله عليه وسلم في القرآن والسيرة النبوية" **17**

"Kur'ân-ı Kerim ve Siyer-i Nebevî'de Vahiy, Peygamber'e (s.a.v.) Ait Ahlâkî Yol İşaretleri ve Değerler" **47**

Prof. Dr. Muhammed KHARCHAFI

Kazablanka İkinci Hasan Üniversitesi / Fas

VAHİY ÖNCESİ HZ. MUHAMMED (s.a.v.)'İN HAYATI, ARAP YARIMADASI VE DÜNYANIN O DÖNEMDEKİ AHVALİ

1. Tebliğ: **"Vahiy Öncesinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Gönderildiği Sosyo-Kültürel ve Dinî Ortam"** **73**
Doç. Dr. Âdem APAK / *Uludağ Üniversitesi*

2. Tebliğ: **"Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Soyu ve Hâşimoğulları"** **107**
Prof. Dr. Ali ÖZEK / *İSAV*

3. Tebliğ: **"Peygamberliğinden Önce Hz. Muhammed (s.a.v.)" 127**
Yard. Doç. Dr. Casim AVCI / *İSAM*

4. Tebliğ: **"Son 50 Yılda Türkiye'de Siyer Çalışmaları" 139**
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN / *Ankara Üniversitesi*

VAHİY VE KUR'ÂN-I KERİM'İN NÜZÛLÜ / MUHTEVASI, MEKKE-MEDİNE DÖNEMİ, DEVLET ADAMLIĞI

5. Tebliğ: **"Kur'ân Merkezli Bir Peygamber Tasavvuru: Böyle Bir Tasavvurun Riskleri ve İmaları" 153**
Dr. Mehmet Emin MAŞALI / *Uludağ Üniversitesi*

6. Tebliğ: **"Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mekke Dönemi Faaliyetleri" 161**
Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR / *Selçuk Üniversitesi*

7. Tebliğ: **"Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Medine Dönemi Faaliyetleri" 169**
Prof. Dr. İsmail YİĞİT / *Marmara Üniversitesi*

8. Tebliğ: **"Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Devlet Başkanlığı" 189**
Yrd. Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM / *İstanbul Üniversitesi*

HAZRET-İ MUHAMMED (S.A.V.)'İN PEYGAMBERLİĞİ

9. Tebliğ: **"صفات النبي صلى الله عليه وسلم وأخلاقه وحياته من خلال القرآن الكريم" 199**
***"Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Hayatı, Karakteristikleri ve Sîreti"* 241**
Doç. Dr. Mohamed Mustafa Mohamed SALİH / *Sudan*

10. Tebliğ: **"Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Örneğinde Peygamberlerin Tebliğ Görevi" 273**
Doç. Dr. Mustafa SİNANOĞLU / *İSAM*

11. Tebliğ: **"Kur'ân-ı Kerim'in Muhtevası" 289**
Prof. Dr. Suat YILDIRIM / *Marmara Üniversitesi*

12.Tebliğ: **"الوحي والإعجاز القصصي في القرآن الكريم" 327**

***"Vahiy ve Kur'ân-ı Kerim'de Mûcizevî Kıssalar"* 379**
Prof. Dr. Saeed ATIYYAH / *Mısır*

HAZRET-İ PEYGAMBER'İN DAVETİ VE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI

13. Tebliğ: **"Vahyin Nüzûlünün1400. Yılında İslâm Dünyası" 431**
Prof. Dr. Ahmet KAVAS / *İstanbul Üniversitesi*

14. Tebliğ: **"İslâmiyet'in Anadolu'ya İlk Yayılış Süreci" 445**
Doç. Dr. Mehmet AZİMLİ / *Dicle Üniversitesi*

15. Tebliğ: **"The Influence Of Perception Of Prophet Mohammad (Pbuh) And The Islamic Revelation In The Culture Of Nigeria From The Past Till Date" 463**
***"Geçmişten Günümüze Nijerya Kültüründe Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Şahsiyetinin Ve İslâm Vahyinin Etkisi"* 475**
Dr. Abdul Ganiyu Yisa IDOWU / *Nijerya*

16. Tebliğ: **"منـــزلة القران الكريم في التعليم الإسلامي في إفريقيا"" 487**
***"Afrika'da İslâm Eğitiminde Kur'ân-ı Kerim'in Sahip Olduğu Mevki"* 517**
Dr. Khadim MBACKE / *Senegal*

HAZRET-İ MUHAMMED(S.A.V.)'İN DAVETİ

17. Tebliğ: **"Kaynakları Açısından Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Tebliğ Metodu" 541**
Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL / *Selçuk Üniversitesi*

18. Tebliğ: **"Hz. Peygamber'in Hayatında Kur'ân Merkezli Tebliğin Önemi" 553**
Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL / *Uludağ Üniversitesi*

1400. YILINDA İSLÂM MEDENİYETİNİN İNSANLIĞA KAZANDIRDIĞI DEĞERLER

19. Tebliğ: **"Vahyin 1400. yılında İslâm Medeniyetinin İnsanlığa Kazandırdığı Değerler (Evrensel Değerler)" 571**
Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM / *Ankara Üniversitesi*

20. Tebliğ: **"La Sîra, Vie Du Prophète Muhammad: Enseignements Spirituels Et Contemporains" 583**
"Hazret-i Muhammed'in Hayatı: Manevî ve Muasır Öğretileri - Kutsalla Buluşma -" 599
Prof. Dr. Tariq RAMADAN / *İsviçre*

21. Tebliğ: **"Saggio di Traduzione Interpretativa del Santo Corano Inimitabile" 615**
"Yüce Kur'ân'ın Tercüme Bilimi" 621
Hamza Roberto PİCCARDO / *İtalya*

22. Tebliğ: **"مذكرة عن أثر تعليم السيرة النبوية الشريفة على نفوس الناشئين و المجتمع" 625**
"Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Sîretini Öğretmenin Yeni Nesiller ve Toplum Üzerindeki Etkileri" 637
Abdülaziz YETÂBERÎ / *Mali Cumhuriyeti*

ÖZETLER

Türkçe 645
Arapça 649
İngilizce 653
Konu Fihristi 657
Resimler 665

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Ekmeleddin İHSANOĞLU

İslâm Konferansı Teşkilâtı Genel Sekreteri

Muhterem başkan, değerli bilim adamları, muhterem hanımefendiler, beyefendiler!

Dinimizin temel kaynağı Kur'ân-ı Kerim'in vahyedilmeye başlamasının 1400. yıldönümünde düzenlenen bu önemli ve anlamlı toplantı vesilesiyle sizleri selamlamaktan büyük şeref ve gurur duymaktayım.

Hicrî takvime göre üç ay içerisinde yeni bir yıla girecek olmamız, miladî takvime göre ise üç aydan kısa bir süre içerisinde yirmi birinci yüzyılın ilk on yıllık dilimini tamamlamış olacağız. Bu zamanda geçmişi tefekkür etmek, teemmül etmek, geleceği tasarlamak bakımından çok önemlidir.

Bu muhasebe ve tefekkür tecrübesi ruhî arayışımızı güçlendirecek ve yeni meselelerle karşı karşıya kalındığında bunların üstesinden gelmek için kuvvetli bir başlangıç noktası oluşturacaktır. Aynı zamanda insanoğlunun iç muhasebesine yardımcı olacaktır.

Kur'ân-ı Kerim bütün insanlığa rehber olan ve her an ve ebediyen geçerli olacak rahmet yüklü ilahî mesajdır. Bu ilahî mesajın ve beraberinde getirdiği değerler bütününün layıkıyla anlaşılması, hayata geçirilmesi ve bütün toplum kesimleriyle paylaşılması düşüncesiyle Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'mızın 2010 yılını "Kur'ân Yılı" ilân etmesi tebriğe şayan bir gelişme olmuştur.

İslâm Konferansı Teşkilatı olarak biz bu önemli girişimi destekleyerek Dışişleri Bakanlığı'nın 18-20 Eylül tarihinde İstanbul'da "Kur'ân-ı Kerim'in

Nüzûlünün 1400. Yılı" ismiyle uluslararası bir toplantı yapmıştır. Bugün ise İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV)'nın Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı geleneğini "***Vahyin Nüzûlünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.)***" ismiyle sürdürecek olmasını tebrik etmek istiyorum.

Hayatını bilime ve İslâm'a hizmet etmeye hasreden değerli hocamız Ali Özek Bey ve Türkiye'nin yanı sıra İslâm Âleminin muhtelif yerlerinden bu toplantıya iştirak eden değerli ilim adamlarımıza teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Muhterem hanımefendiler, beyefendiler! Hz. Peygamberimiz'in mûcizesi yüce Kur'ân ebediyete kadar devam edecektir. Kur'ân âyetleri 23 senelik nebevî hayat boyunca ilahî mesajlar sûretinde peyderpey nâzil olmuştur. Semavî kitapların sonuncusu olan Kur'ân-ı Kerim insanlığa rabbimizin son çağrısı, son mesajı ve biz kullarına da önemli bir emanetidir. Hatta gönderdiği kitaplardan yalnızca Kur'ân-ı Kerim'i kıyamete kadar koruyacağını taahhüt etmiştir. Bu sebeple bir harfi bile değişmeden yazıldığı ilk günden bugüne kadar aynen kalan ve aslını koruyan tek ilahî kitap Kur'ân-ı Kerim'dir.

İnsanları zulmetten nura çıkarmak için hayatının her safhası tesbit edilmiş, söz, fiil ve davranışları detaylarıyla birlikte kaydedilmiş ve günümüze kadar ulaştırılmış tek insan Peygamber Efendimiz olmuştur. Nasıl ki Efendimiz, hizmetlerini kendi hayatında Kur'ân'dan ilham alarak yapmış ise bugün de hedeflenmelidir.

Süleyman Çelebi bundan asırlar evvel kaleme aldığı ve günümüz Türkçesiyle ismi "Kurtuluş vesilesi" olan Mevlid-i Şerifin halkımız nazarında muteber olduğunu ve Osmanlı'nın hükm ü ferman olduğu coğrafyadaki dillerin hemen hepsinde icra edildiği bilinmektedir.

Hepinize teşekkür eder toplantımızın verimli ve hayırlara vesile olmasını temenni ederim.

Hüseyin Avni MUTLU

İstanbul Valisi

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı başkanı çok kıymetli Prof. Dr. Ali Özek, değerli Yönetim Kurulu Üyeleri, çok kıymetli hocalarım, çok kıymetli konuklar! Sizleri yüce Allah'ın selamıyla selamlıyorum.

Kırk yıldan bu yana İslâmî ilimleri araştırma noktasında birbirinden güzel değerli çalışmalar yürüten vakfımızın başta değerli başkanını ve onun mütevelli heyetini teşekkürlerimle yâd ve ilme katkılarından dolayı minnettarlığımızı ifade etmek istiyorum.

Bu toplantının gerçekten önemli olduğuna inanıyorum. Çünkü vahyin getirmiş olduğu esasların tamamı bir hayat kitabıdır ve insan için de en değerli olan da bu vahiydir. Biz biliyoruz ve inanıyoruz ki, hayat sadece bu dünya için değil, öbür dünya için de vardır. Hayat her iki dünya için de kıymetlidir. Dolayısıyla hem bu dünyanın hem de öbür dünyanın aziz ve mübarek olması noktasında vahyin mesajlarını iyi anlamaya ve algılamaya büyük ihtiyaç vardır. Yüce Allah'ın seçtiği İslâm dini, getirmiş olduğu prensiplerle, kurallarla, âyetlerle insanlığın mutluluk ve huzuruna, dünya ve ahiretine ışık olmak için 1400 yıl evvel yüce peygamberimiz vasıtasıyla bize ulaştırıldı. Peygamberimiz 23 yıllık nübüvveti süresince bunu insanlığa aktarabilmek için rahmet peygamberi olarak bütün insanlığın kurtuluşuna vesile olabilmek için en güzel şekilde yaşadı ve sünnetleriyle (söz, fiil ve hareketleriyle) bunu gösterdi. Dolayısıyla hem Yüce Allah'ın emirleri hem de Efendimizin sünneti hayatımızın kitabı oldu. "Allah'ın adıyla oku!" diye başlayan bu emir ile birlikte bizim üzerimize farz olan husus, artık bu ilmi tahsil etmektir. Elbetteki İslâm'ın insanlık için getirdiği en büyük değerlerden biri de barıştır, adalettir, haktır, hukuktur, hayattır; ama, bunun ilk emri okudur. Yani ilimdir ve onu Allah'ın adıyla yapmaktır.

Toplantının başarılı geçmesi temennisiyle hepinizi hürmetle selamlıyorum.

Prof. Dr. Ali ÖZEK

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Mütevelli Heyet Başkanı

Değerli Misafirler!

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı'nın tertip ettiği bu 18'inci Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantısına hoş geldiniz. Yurtiçinden ve yurtdışından gelen ilim adamlarına vakfımız adına hoş geldiniz diyor, toplantımızın başarılı geçmesini Yüce Mevlâ'dan niyaz ediyorum.

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, bundan kırk sene önce 1970 yılında İstanbul'da kurulmuştur. İlim ve iş adamlarından oluşan 48 kurucu bir araya gelerek bu vakfı kurmuşlardır. Bildiğim kadarıyla ilmî araştırmalar konusunda Türkiye'de ilk kurulan ilmî araştırma vakfıdır. Vakfımız şu anda 16'ncı Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantısını yapmaktadır.

Vakfımızın bugüne kadar yaptığı Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar şunlardır:

1- Tarihte ve Günümüzde Şiîlik,
2- Sünnetin Dindeki Yeri,
3- XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,
4- Alevîler, Bektaşîler ve Nusayrîler,
5- İslâm ve Demokrasi,
6- Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti,
7- Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye,
8- Küreselleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye,
9- XXI. Yüzyılda İslâm Dünyası ve Türkiye,
10- Tarihte ve Günümüzde Ehli Sünnet,
11- Günümüzde Aile,
12- Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi,
13- İslâm Ülkelerinde Eğitim Meselesi,
14- Çağımızın Ahlâk Bunalımı ve Çözüm Arayışları,
15- Büyük Türk Bilgini Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik.

Vakfımız 2010 yılında 40 yaşına basmıştır. Bu sebeple vakfımızın kırkıncı yılı ile vahyin nüzûlünün 1400. yılı bir hüsn-ü tesadüf olarak birleşmiştir. Onun için biz bu yıl, hem vahyin nüzûlünün 1400. yılını hem de vakfımızın 40. yılını birlikte kutlama mutluğuna erişmiş bulunuyoruz.

Miladî takvime göre bundan tam 1400 yıl önce, 610 yılında, Mekke yakınlarındaki Cebel-i Nûr Dağı'nda bulunan Hira Mağarası'nda inmeye başlayan vahiy ile insanlık tarihinde yeni bir devir açılmıştır. Bu tarih o kadar önemlidir ki, üç kutlu olay birlikte meydana gelmiştir:

Bunlardan birincisi; Hz. Muhammed Mustafa'nın Peygamberlik ve risâletle müjdelenmesi olayıdır ki, böylece Araplar arasında yaygın olan, "kimin peygamber olacağı sorusu ve beklentisi" sona ermiş, artık âhir zaman peygamberi belli olmuştur.

İkincisi; insanlığa hitap eden ve o tarihten itibaren de insanlık için tek hidayet rehberi olan Kur'ân-ı Azimüşşan inmeye başlamıştır.

Üçüncüsü; Allah tarafından gönderilmiş olan semavî dinlerin sonuncusu İslâmiyet insanlık tarihinde yerini almıştır. İşte bu üç kutlu ve mutlu olayın başlamasının üzerinden tam 1400 yıl geçmiştir.

Ben burada konumuzla ilgili birkaç hususa temas edeceğim:

Şöyle bir dönüp geriye baktığımızda, Müslümanların İslâm'ın ilk asırlarında ne kadar başarılı olduklarını görürüz. Bir de 19 ve 20. asırdaki Müslümanların durumlarına baktığımızda karşımıza çıkan manzaranın ne kadar ürkütücü olduğunu görmemek mümkün değildir. Meselâ, Müslümanlar hicrî birinci asrın sonuna geldiklerinde bilinen dünyanın büyük bir kısmını; örneğin Bizans'ın güneyini, Çin ve Orta Asya kıyılarını, Kuzey Afrika ve Endülüs'ü fethetmişlerdir. Hicrî ikinci asırda büyük ilmî gelişmeler ortaya koymuşlar, hicrî yedinci asra yani Moğol istilasına kadar Müslümanlar, ilim ve teknolojiyi geliştirmişlerdir. Bugün dünyada var olan ilim ve teknolojinin temelini, o günün Müslümanları atmıştır. Daha sonraki devirlerde bu ilk 7 asırdaki gelişmesini devam ettirememiştir. Ancak miladî 17, 18 ve 19. asırlarda gerilemiştir. İlk asırlarda dünya ölçüsünde büyük gelişmeler kaydeden Müslümanlar son asırlarda neden gerilediler? Bunun sorgulanması gerekmez mi?

Meselâ, miladî 17, 18 ve 19. asırlarda Müslümanlar mûsikîde, edebiyatta ve tasavvufta büyük gelişmeler gösterdiği halde ilim, sanat ve teknoloji sahasında geri kalmışlar, buna mukabil Batı'daki devletler hızla ilerlemişlerdir. Bu geriliğe sebep olarak Müslümanların tembelliği, İslâm'ı yanlış uygulamaları, tasavvuf ve tarikatçılığa fazla meyletmeleri gösterilebilir. Bu menfi tutumlar bugün bile Müslümanlar arasında hâlâ görülmektedir.

Bu sayılan sebepler sonunda Müslümanlar arasında cehalet ve işsizlik artmış ve fakirlik yaygınlaşmıştır. 19 ve 20. asırlarda Müslüman ülkelerin çoğu müstemleke hâline gelmiştir. Meselâ, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye, İran ve Afganistan'dan başka müstakil İslâm Devleti kalmamıştır.

20. asırda Müslümanlar, daha önceki devirlerde yanlış uyguladıkları İslâm'a sarılmak zorunda kalmışlar, tıpkı bir yatıra gidip yardım ister gibi İslâm kelimesinden medet umarak her şeyin başına bir "İslâm" kelimesi koymaya başlamışlardır. İslâm bir sıfattır. Hariçte vücudu yoktur. Sadece zihinlerde mevcuttur. Eğer bir Müslüman fert varsa orada ancak İslâm vardır. Farzedelim ki, yer yüzünde bir tek bile Müslüman kalmamış olsa bu takdirde yeryüzünde İslâm yoktur. Zira sıfat mevsuf ile kāimdir. Mevsuf yani Müslüman olmayınca İslâm da olmaz. Bu sebeple İslâm'ı dünyevî müesseselere ad olarak kullandığımız içindir ki, günümüz dünyasında İslâmî fobia yani İslâm karşıtı düşünce yaygınlaşmıştır. Burada suç daha ziyade biz Müslümanlardadır.

Tarih boyunca ecdadımız ne devletlere ne de medreselere İslâm adını vermemiştir. Tarihte bir örneği bile yoktur. Çünkü Müslim'de geçe iki hadiste Resulullah (s.a.v.) din adına insanları idare etmeyi yasaklamıştır. Hz. Ebû Bekir de valilerine, komutanlarına ve âmillerine bir tamim göndererek ***"Bulunduğuz yerde insanları Allah, din adına değil kendi adınıza idare edin. Din Allah'ındır. Onu idarenize karıştırmayın sonra insanlar bunu yanlış anlar, hatalarınızı dine yüklerler"*** demiştir.

Emevîlerin ikinci yarısı ile Abbasîlerin ilk asırlarında yaşayan Müslümanlar "*İlim ve hikmet mü'minin/Müslümanın yitiğidir. Onu nerede bulursa alır*" hadis-i şerifine uyarak eski Yunan, eski Mısır ve eski Hint'e âit ilim, felsefe

ve teknoloji olarak ne varsa onların hepsini Arapçaya tercüme etmişler ve onlardan faydalanmışlardır.

Bir de 17, 18 ve 19'ncu asırlarda yaşayan Müslümanlara bakalım! Rönesans'tan sonra Avrupa'da gelişen ilim ve teknolojiyi almak şöyle dursun, onların Müslümanlar tarafından alınıp kullanılmasına bile karşı çıkmışlardır. Bir de bunu din adına yaptıkları düşünülürse olayın ne kadar vahim olduğu ortaya çıkar. Müslümanları bu noktaya getiren sebebin araştırılması ve doğru olanın bulunması gerekir.

Vahyin nüzûlünün 1400'ncü yılında gerekli öz eleştirileri yaparak kendimize gelmemiz, inancımızın ve bize yol gösteren Peygamberimiz'in emir ve tavsiyelerinden yararlanmamız gerekmektedir. Hepimiz biliyoruz ki, Kur'ân'da Allah Teâlâ "*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?…*" buyurmuştur. Müslümanlar, ilim ve teknolojide geri kalınca, tabiî olarak Batılılarla aynı seviyede olamamışlardır. "Allah kimseye haksızlık etmez, ancak insanlar kendilerine haksızlık ederler.." âyetine göre Müslümanlar kendi hataları yüzünden geri kalmışlardır. Bir de dönüp geriye bakarsak, İbn Sina'nın *Şifa* adlı eseri, dört yüz sene Avrupa medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Onun için *Şifa*'nın en güzel baskıları Avrupa'da yapılmıştır.

18 ve 19'ncu asırlarda Müslüman ülkelere baktığımızda Müslümanların bir kısmının bilerek veya bilmeyerek yabancılarla işbirliği yaptıklarını görüyoruz. Bundan kırk sene kadar önce bir kitap okumuştum. İngilizler Müslüman ülkelerde 5.000 kadar casus kullanmışlar, bunlardan 3.500 tanesi hoca ve şeyh imiş. Şayet kitabın yazdığı doğru ise Müslümanların seviyesinin ne kadar düştüğünü gösteriyor bu durum. Bunun sebebi bana göre İslâmî anlayıştaki düşüştür. Hâşâ huzurdan, o dönemde bir kısım Müslümanlar maalesef Müslümanlıktan ümidini kesmişlerdir. Yoksa bu kadar Müslüman'ın gayr-i müslim saflarında çalışması nasıl izah edilebilir?

Yurtdışından ve yurtiçinden gelerek toplantımıza katılan, bizi şereflendiren sizlere tekrar tekrar teşekkür ediyor bu toplantının başarılı olmasını Cenâb-ı Allah'dan niyaz ediyorum.

AÇILIŞ KONFERANSI

بسم الله الرحمن الرحيم

الوحي ومعالم من الأخلاق والقيم لرسول الله صلى الله عليه وسلم في القرآن والسيرة النبوية

د. مَحمد خرشافي

بادئ ذي بدء أتقدم بالشكر الجزيل لسائر الفعاليات التي أشرفت و كذا التي ساهمت في تنظيم هذا المؤتمر الدولي العلمي والهام بمناسبة مرور أربعة عشر قرنا على نـــزول الوحي على رسول الله صلى الله عليه وسلم؛ فالذكرى ذات بهاء وعطاء، والبلد ذو أمجاد وأصالة، وذو كرم وضيافة، والمناسبة تحيي في النفوس عظمة الوحي وقداسته، وهذا وذاك ينم عن حب لمن نـــزل عليه الوحي وشرفه الله بهذه المرتبة السنية.

مقدمة :

إن الذي يريد أن يتحدث عن سيرة رسول الله صلى الله عليه وسلم بالمعنى الواسع للسيرة من خلال كتاب الله عز وجل وسنة رسول الله عليه الصلاة والسلام

لا يمكن أن يحيط بجوانب هذه السيرة العطرة في حياة هذا الرسول الكريم؛ لأمور عدة :

منها :

أنه سيتعامل في استخراج عناصر هذه السيرة من كتاب الله عز وجل، ومن عموم السنة النبوية الصحيحة.

سيرة رسول الله صلى الله عليه وسلم بدلالتها الواسعة في الكتاب والسنة ذات جوانب متعددة، ولا يمكن إحصاؤها.

القرآن وحي الله المنـــزل على رسول الله محمد صلى الله عليه وسلم، ومعنى ذلك أن حيز هذه السيرة لا ينحصر في الآيات التي يُذْكر فيها رسول الله صلى الله عليه وسلم بضمير الخطاب أو بضمير الغيبة أو باسمه، فالأمر أوسع من ذلك بكثير.

فالمكي والمدني من كتاب الله عز وجل له علاقة بدعوة رسول الله صلى الله عليه وسلم في مكة، والمدني له علاقة بدعوة رسول الله صلى الله عليه وسلم بالمدينة، أو إن شئت قلت : فما نـــزل من القرآن قبل هجرة رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى المدينة فهو مكي، وما نـــزل بعد هجرته عليه الصلاة والسلام؛ فهو مدني.

والقرآن عموما ينقسم إلى قسمين من حيث أسباب النـــزول وعدمها، وهذه الأسباب جزء لا يتجزأ من الأحوال المحيطة برسول الله صلى الله عليه وسلم وقومه... وسيرته.

وحتى ما نـــزل ابتداء دون سبب هو الآخر يُبين عن حاجة الأمة لهذا التشريع لعلم الله الواسع وإحاطته بما فيه الخير والصلاح لهذا النبي الكريم ولأمته وللإنسانية جمعاء.

والخلاصة أن حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم وسيرته العطرة في كتاب الله وسنته المنيفة لا توجد آية من كتاب الله إلا ولها أثر في هذه النفس الزكية تطبعها بطابعها سواء كانت أمرا أو نهيا، أو مدحا أو ذما، أو خبرا أم إنشاء...

ثم لا يوجد حديث من أحاديث رسول الله صلى الله عليه وسلم فيما صح عنه إلا وهو متناول لقسم من هذه السيرة العطرة.

فسيرة رسول الله هي الأنموذج التطبيقي الأمثل لهذه الأوامر الواردة في كتاب الله، وإذا كانت الآية ناهية عن فعل من الأفعال رأيت الاستجابة من رسول الله صلى الله عليه وسلم لمدلول لهذا النهي في طاعة تامة ووقوف عند حدود الله.

وأحداث الحياة في مجتمع يسوده الصراع بين الحق والباطل مليئة بالتحديات، وفيها كلها تفاعل من نَفْسِ رسول الله صلى الله عليه وسلم مع هذه التحديات، ومُنَـــزِّلُ هذا الوحي سبحانه لا يترك رسولَه وحده يصارع الكَفَرة والمشركين، بل يَمُدُّه بمدده وعونه ويسدد خطاه ويثبت فؤاده.

الرسول صلى الله عليه وسلم والوحي :

ثقل الوحي وشدته على رسول الله صلى الله عليه وسلم عند نـــزوله :

شاء الله سبحانه وتعالى أن يكون الوحي المنـــزل على رسل الله ذا طبيعة خاصة، وأن تكون أحوال مصاحبة لنـــزوله على قلوب المصطفين الأخيار من عباد الله؛ وهذا محمد صلى الله عليه وسلم ليس بدعا من الرسل، وقد أخبرنا القرآن

ببعض هذه الأحوال التي كانت تصاحب تنـــزل الوحي على رسوله صلى الله عليه وسلم، وجاءت الأخبار من السنة الصحيحة والسيرة العطرة بما يُتِمُّ معالم هذه الثقل وهذه الشدة عند التلقي؛ وهذا بعض ذلك :

روى الإمام البخاري في صحيحه عن عائشة أم المؤمنين رضي الله عنها أنها قالت[1] : (أول ما بُدِئَ به رسولُ الله صلى الله عليه وسلم من الوحي الرؤيا الصالحة في النوم، فكان لا يرى رؤيا إلا جاءت مثل فلق الصبح. ثم حُبِّبَ إليه الخَلاء، وكان يخلو بغار حراء، فيتحنث فيه – وهو التعبد – الليالي ذوات العدد، قبل أن ينـــزع إلى أهله ويتزود لذلك، ثم يرجع إلى خديجة فيتزود لمثلها، حتى جاءه الحق وهو في غار حراء، فجاءه المَلَكُ :

فقال : اقرأ.

قال : "ما أنا بقارئ.

قال : **فأخذني؛ فغطني حتى بلغ مني الجهد**، ثم أرسلني فقال : اقرأ.

قلت : "ما أنا بقارئ". **فأخذني؛ فغطني الثانية حتى بلغ مني الجهد**، ثم أرسلني فقال : اقرأ.

فقلت: ما أنا بقارئ. **فأخذني؛ فغطني الثالثة**، ثم أرسلني فقال : {اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (١) خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ (٢) اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ (٣)} [العلق:١-٣].

1 فتح الباري مع متن البخاري كاملا ابن حجر [١ /٢٢] ح:٣.

فرجع بها رسول الله صلى الله عليه وسلم **يرجف فؤاده**، فدخل على زوجه خديجة بنت خويلد رضي الله عنها.

فقال: "**زملوني زملوني**" .

فزملوه **حتى ذهب عنه الروع**.

فقال لخديجة وأخبرها الخبر : "**لقد خشيت على نفسي**" .

فقالت خديجة : كلا والله ما يخزيك الله أبدا، إنك لتصل الرحم، وتحمل الكل، وتُكسب المعدوم، وتَقْرِي الضيفَ، وتُعِينُ على نوائب الحق.

فانطلقت به خديجة حتى أتت به ورقة بن نوفل بن أسد بن عبد العزى – ابن عم خديجة – وكان امرأ قد تنصر في الجاهلية، وكان يكتب الكتاب العبراني، فيكتب من الإنجيل بالعبرانية ما شاء الله أن يكتب، وكان شيخا كبيرا قد عَمِيَ.

فقالت له خديجة : يا ابن عم اسمع من ابن أخيك.

فقال له ورقة : يا ابن أخي ماذا ترى؟

فأخبره رسول الله صلى الله عليه وسلم خبر ما رأى.

فقال له ورقة : هذا الناموس الذي نَـــزَّلَ الله على موسى، يا ليتني فيها جذعا، ليتني أكون حيا **إذ يخرجك قومك**.

فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : "**أومخرجي هم؟**

قال: نعم، **لم يأت رجل قط بمثل ما جئت به إلا عودي، وإن يُدركني يومك أنصرك نصرا مؤزرا**.

ثم لم ينشب ورقة أن توفي وفتر الوحي).

وفي هذا الحديث أمور كلها من الشدة بمكان :

جبريل عليه السلام يفجأ محمدا صلى الله عليه وسلم : لأنه لم يكن متوقعا أن يأتيه ملك.

غطه ثلاث مرات : والغط هو الضم الشديد الذي يُحْبَسُ معه النفس، بدليل قوله صلى الله عليه وسلم : "حتى بلغ مني الجهد".

محمد صلى الله عليه وسلم لم يَسبق له قراءة ولا كتابة؛ فهو أمي، ثم إن هذا الذي يغطه يطلب منه القراءة، فكيف يقرأ مع أميته؟

ويُنَـــزِّلُ عليه الآيات الأول من سورة العلق : اقرأ... فيرجع بها محمد صلى الله عليه وسلم وقلبُه يرجف.

تصيبه صلى الله عليه وسلم قُشعريرة من البرد، أو إن شئت قلت : حمى باردة؛ فيطلب رسولُ الله صلى الله عليه وسلم من زوجه خديجة أن تزمله.

وقال تعالى : {إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا (٥)} [المزمل: ٥].

قال صاحب أضواء البيان : (مَعْلُومٌ أَنَّ الْقَوْلَ هُنَا هُوَ الْقُرْآنُ كَمَا قَالَ تَعَالَى : {إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ (٤٠)} [الحاقة: ٤٠] وَقَوْلُهُ : {وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (٥١)} [القصص: ٥١].

وَقَوْلُهُ : {إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌ (١٣)} [الطارق:١٣] ، وَقَوْلُهُ : {وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا (١٢٢)} [النساء: ١٢٢] ، وَنَحْوُ ذَلِكَ مِنَ الْآيَاتِ .

وَأَشْعَرَ قَوْلُهُ: {إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا} أَنَّ ثِقَلَهُ مُتَعَلِّقٌ ابْتِدَاءً بِالرَّسُولِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِقَوْلِهِ قَبْلَهُ: {إِنَّا سَنُلْقِي **عَلَيْكَ**}.

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا نَـــزَلَ عَلَيْهِ الْوَحْيُ ثَقُلَ عَلَيْهِ وَتَرَبَّدَ لَهُ جِلْدُهُ»

(أَيْ تَغَيَّرَ بِمِثْلِ الْقُشَعْرِيرَةِ)

وَقَالَت عَائِشَة: «رَأَيْتُهُ يَنْـــزِلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَفْصِمُ عَنْهُ وَإِنَّ جَبِينَهُ لَيَرْفَضُّ عَرَقًا»

وَالْقَوْلُ الثقِيلُ هُوَ الْقُرْآنُ وَإِلْقَاؤُهُ عَلَيْهِ: إِبْلَاغُهُ لَهُ بِطَرِيقِ الْوَحْيِ بِوَاسِطَةِ الْمَلَكِ.

وَحَقِيقَةُ الْإِلْقَاءِ: رَمْيُ الشَّيْءِ مِنَ الْيَدِ إِلَى الْأَرْضِ وَطَرْحُه وَيُقَالُ: شَيْءٌ لَقَى، أَيْ مَطْرُوحٌ، اسْتُعِيرَ الْإِلْقَاءُ لِلْإِبْلَاغِ دُفْعَةً عَلَى غَيْرِ تَرَقُّبٍ.

وَالثقَلُ الْمَوْصُوفُ بِهِ الْقَوْلُ ثقَلٌ مَجَازِيٌّ لَا مَحَالَةَ، مُسْتَعَارٌ لِصُعُوبَةِ حِفْظِه لِاشْتِمَالِه عَلَى مَعَانٍ لَيْسَتْ مِنْ مُعْتَادِ مَا يَجُولُ فِي مَدَارِكِ قَوْمِه؛ فَيَكُونُ حِفْظُ ذَلِكَ الْقَوْلِ عَسِيرًا عَلَى الرَّسُولِ الْأُمِّيِّ تَنُوءُ الطَّاقَةُ عَنْ تَلَقِّيه.

وقد قال الله سبحانه وتعالى لرسوله صلى الله عليه وسلم : {وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا (١١٤)} [طه: ١١٤].

هذه الآية تشير إلى حالة من أحوال رسول الله عليه الصلاة و السلام عند تلقي الوحي؛ حيث كَانَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا جَاءَهُ جِبْرِيلُ بِالْوَحْيِ كُلَّمَا تَلا جِبْرِيلُ آيَةً تلاها مَعَهُ رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ شِدَّةِ حِرْصِه عَلَى حِفْظِ الْقُرْآنِ؛ فَأَنـــزل الله عليه هذه الآية إرشادا له إِلَى مَا يَنْبَغِي؛ حيث نَهَاهُ عَنِ الْعَجَلَةِ بِقِرَاءَةِ الْقُرْآنِ مَعَ جِبْرِيلَ، بَلْ أَمَرَهُ أَنْ يُنْصِتَ لِقِرَاءَةِ جِبْرِيلَ حَتَّى يَنْتَهِيَ، ثُمَّ يَقْرَأَهُ هُوَ بَعْدَ

ذَلكَ، فَإِنَّ اللَّهَ يُيَسِّرُ لَهُ حفْظَهُ.[2] وَهَذَا الْمَعْنَى الْمُشَارُ إِلَيْهِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ أَوْضَحَهُ اللَّهُ فِي غَيْرِ هَذَا الْمَوْضِعِ. كَقَوْلِهِ فِي سورة «الْقِيَامَةِ» : {لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ (١٦) إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ (١٧) فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ (١٨) ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ (١٩)} [القيامة: ١٦ - ١٩].

وَروى الْبُخَارِيُّ فِي صَحِيحِهِ[3] بسنده إلى ((سَعِيدُ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى : {لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ} قَالَ : كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَالِجُ مِنَ التَّنْــزِيلِ شِدَّةً، وَكَانَ مِمَّا يُحَرِّكُ شَفَتَيْهِ، فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ : فَأَنَا أُحَرِّكُهُمَا لَكُمْ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَرِّكُهُمَا. وَقَالَ سَعِيدٌ : أَنَا أُحَرِّكُهُمَا كَمَا رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ يُحَرِّكُهُمَا، فَحَرَّكَ شَفَتَيْهِ. فَأَنْــزَلَ اللَّهُ تَعَالَى:{لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ (١٦) إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ (١٧)} [القيامة:١٦،١٧]، قَالَ : جَمْعَهُ لَكَ فِي صَدْرِكَ، وَتَقْرَأَهُ {فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ (١٨)} [القيامة: ١٨]، قَالَ : فَاسْتَمِعْ لَهُ وَأَنْصِتْ، {ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ (١٩)} [القيامة: ١٩]، ثُمَّ عَلَيْنَا أَنْ تَقْرَأَهُ . فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلكَ إِذَا أَتَاهُ جِبْرِيلُ اسْتَمَعَ. فَإِذَا انْطَلَقَ جِبْرِيلُ قَرَأَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا قَرَأَهُ)).اه

وروى البخاري في صحيحه عن عائشة رضي الله عنها : (أن الحارث بن هشام رضي الله عنه سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم؛ فقال : يا رسول الله كيف يأتيك الوحي؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "أحيانا يأتيني مثل

2 أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن [٤ /١٠٣].

3 صحيح البخاري : كتاب بدء الوحي. ح:٥. (فتح الباري ط دار طيبة١/ ٦٥).

صلصلة الجرس، **وهو أشده علي**؛ فيفصم عني وقد وعيت عنه ما قال، وأحيانا يتمثل لي الملك رجلا، فيكلمني فأعي ما يقول").[4]

وهذا الحديث يبين فيه رسول الله صلى الله عليه وسلم حالتين من أحوال نـــزول الوحي عليه، ففي بعض الأحيان يسمع صوتا كصلصة الجرس، وقد وصف عليه الصلاة والسلام هذه الحالة بأنها أشد حالات نـــزول الوحي عليه، ومعنى ذلك أنها كلها شديدة لكن أعلاها شدة هاته الحالة.

وهذه الحالة هي التي شبهها عمر بن الخطاب رضي الله عنه بقوله : (فيسمع عند وجهه دوي كدوي النحل)؛ فهو بالنسبة لرسول الله صلى الله عليه وسلم كصلصلة الجرس قوة وشدة، وبالنسبة لمن كان في مجلسه صلى الله عليه وسلم فإنه يَسمع عند وجهه عليه الصلاة والسلام دويا كدوي النحل.

وقوله صلى الله عليه وسلم : "فَيَفْصِمُ" أي يقلع ويتجلى ما يغشاني.

وتروي لنا عائشة رضي الله عنها حالة من هذه الحالات التي تكون مع تنـــزل الوحي؛ قالت : (ولقد رأيته ينـــزل عليه في اليوم الشديد البرد فيفصم عنه وإن جبينه ليتفصد عرقا).[5]

قال الحافظ ابن حجر في بيان الشدة التي كان يعانيها رسول الله صلى عليه وسلم هاته : (قوله: "ليتفصد" بالفاء وتشديد المهملة، مأخوذ من الفصد وهو:

---

4 فتح الباري مع متن البخاري [١ /١٨] ح:٢.

5 أخرجه البخاري في بدء الوحي (فتح الباري ١/ ١٨ ح:٢)، وأخرجه مسلم في الفضائل رقم [٢٣٣٣] .

قطع العرق لإسالة الدم، شبه جبينه بالعرق المفصود مبالغة في كثرة العرق. وفي قولها : "في اليوم الشديد البرد "دلالة على كثرة معاناة التعب والكرب عند نـــزول الوحي، لما فيه من مخالفة العادة، وهو كثرة العرق في شدة البرد، فإنه يشعر بوجود أمر طارئ زائد على الطباع البشرية).[٦]

وروى الإمام أحمد في مسنده من حديث عائشة رضي الله عنها أنها قالت : (إن كان لَيُوحَى إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو على راحلته، فتضرب بِجرَانها[٧]).[٨]

وفي رواية ابن جرير الطبري : (أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا أُوحِي إليه وهو على ناقته، وضعت جِرَانها، فما تستطيع أن تَتَحَرَّكَ حتى يُسَرّى عنه[٩]).[١٠]

وعن ابن عباس رضي الله عنهما في قوله تعالى: {لا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ} [القيامة:١٦].

قال : كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يعالج من التنـــزيل شدة وكان يُحَرِّكُ شفتيه... فأنـــزل الله عز وجل: {لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ (١٦) إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ (١٧)} [القيامة:١٦،١٧] قال: جمعه لك في صدرك. فكان

6 فتح الباري مع متن البخاري : ابن حجر [١ /٢١].

7 الجران: هو باطن عنق الناقة.

8 المسند (٢٢٢/٢).

9 قال ابن جرير الطبري : (وهذا مرسل).

10 تفسير الطبري (٨٢/٢٩).

رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد ذلك إذا أتاه جبريل استمع، فإذا انطلق جبريل قرأه النبي صلى الله عليه وسلم كما كان قرأ.

وإذا نـــزل الوحي على رسول الله صلى الله عليه وسلم فإنَّ مَنْ كان بجانبه يستشعر ثِقْلَ نـــزول الوحي على المصطفى؛ فهذا زيد بن ثابت الصحابي الجليل كاتب الوحي كانت فخد رسول الله صلى الله عليه وسلم فوق فخده، فنـــزل الوحي على المصطفى عليه الصلاة و السلام؛ قال زيد وهو يحكي لنا هذه الصورة : "أنـــزل الله على رسوله صلى الله عليه وسلم وفخذه على فخذي، فثقلت علي حتى خفت أن ترض فخذي"[١١]

الرسول صلى الله عليه وسلم والابتلاء :

أرسل الله رسله إلى الخلق ليبلغوا رسالات ربهم إليهم، فهم الأمناء على وحي الله، وقد اقتضت حكمته سبحانه وتعالى أن يُبْتَلَوْا بمن كفر بهم وجحد رسالات ربهم إليهم، ولا تقف هذه البلوى عند حد التكذيب والجحود، بل تتعدى ذلك إلى أنواع كثيرة من الإذاية؛ فمن الأنبياء من قُتِل؛ ومنهم من عُذِّب...

وهذا خاتم الأنبياء والرسل محمد صلى الله عليه وسلم شأنه شأن من سبقه من الرسل أوذي في سبيل الله؛ ولحقه من صنوف الإذاية الكثير؛ مِن ذلك وضع سلا الجزور على ظهره وهو ساجد، ومنها حصاره مع مَن آمن به عند شعاب أبي طالب، ومنها إغراء السفهاء به ورميه بالحجارة من أهل الطائف، ومنها كسر رباعيته وشج وجهه الشريف، ودخول حلقة المغفر في وجهه يوم أحد...

---

11 فتح الباري . كتاب الصلاة. باب ما يذكر في الفخذ. ١/ ٤٧٨.

وحتى فيما يصيب سائر الناس من البلايا والأمراض فقد كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يبتلى بها أكثر من غيره؛ فقد روى البخاري في صحيحه (ح:٥٦٤٨) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال : (دخلت على رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يوعك؛ فقلت : يا رسول الله : إنك لتوعك وعكا شديدا. قال : أجل؛ إني أوعك كما يوعك رجلان منكم. قلت : ذلك أن لك أجرين؟ قال : أجل؛ ذلك كذلك، ما من مسلم يُصيبه أذى – شوكة فما فوقها – إلا كفر الله بها سيئاته كما تحط الشجرة ورقها).

وروى ابن حبان في صحيحه (ح:٢٩٠١) عن سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه؛ قال قلت : (يا رسول الله من أشد الناس بلاء؟ قال : "الأنبياء، ثم الأمثل فالأمثل، ويبتلى العبد على حسب دينه، فما يبرح البلاء بالعبد حتى يدعه يمشي على الأرض، وما عليه خطيئة).

الرسول والصبر على شدائد الدعوة :

من أكبر الابتلاءات للرسل تكذيب أقوامهم لهم، وهذا محمد صلى الله عليه وسلم لقي ما لقيه غيره من الأنبياء والرسل؛ قال تعالى : {قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالمينَ بِآيَاتِ اللَّه يَجْحَدُونَ (٣٣) وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَى مَا كُذِّبُوا وَأُوذُوا حَتَّى أَتَاهُمْ نَصْرُنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّه وَلَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبَإِ الْمُرْسَلِينَ (٣٤) وَإِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بِآيَةٍ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدَى فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ (٣٥)} [الأنعام: ٣٣ – ٣٥].

في هذه الآيات وفي أمثالها تثبيت لقلب رسول الله على الحق، فإذا كُذِّبَ رسول الله صلى الله عليه وسلم فما هو بأول من يُكَذَّبُ، فمن تقدمه من الرسل كُذِّبوا كذلك، وقد صبروا على هذا التكذيب، وكانت العاقبة لهم بأن جاءهم نصر الله لهم.

ويأتي المنافقون عند رسول الله صلى الله عليه وسلم ويشهدون له بأنه رسول الله؛ فيفضحهم الله ويكشف أضغانهم؛ قال تعالى : {إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ (١) اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (٢)} [المنافقون: ١، ٢].

ومن شيم الأنبياء والرسل الصبر على تحمل الأذى؛ فهم يعلمون أنهم على حق، ويسعون لإنقاذ أقوامهم من النار؛ فإذا رأوا منهم صدودهم وعنادهم وجحودهم لدعوة الله آلمهم ذلك؛ فاغتموا لجهلهم وتكذيبهم لدعوة الحق، وودوا لو فعلوا كل ما يستطيعون لإقناع أقوامهم حتى يعدلوا عن طريق الزيغ والضلال ويسلكوا سبيل الرشاد.

يقول الله سبحانه وتعالى مذكرا رسوله محمدا صلى الله عليه وسلم بصبر أولي العزم من الرسل؛ وآمرا له باتباع سبيلهم : {فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بَلَاغٌ فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ (٣٥} [الأحقاف:٣٥].

وفي سورة النحل يأمر الله رسوله بالصبر ويذكره بمعيته له وللمتقين والمحسنين بقوله عز وجل : {وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ

مِمَّا يَمْكُرُونَ (١٢٧) إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ (١٢٨)} [النحل: ١٢٧، ١٢٨].

وقال تعالى : {وَاتَّبِعْ مَا يُوحَى إِلَيْكَ وَاصْبِرْ حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ (١٠٩)} [يونس: ١٠٩].

وقال سبحانه : {وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (١١٥)} [هود: ١١٥].

وقال عز وجل : {وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا (٢٨)} [الكهف: ٢٨].

وقال سبحانه : {وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ (٤٨) وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَإِدْبَارَ النُّجُومِ (٤٩)} [الطور:٤٨،٤٩].

في هاتين الآيتين أمر الله رسوله صلى الله عليه وسلم أن لا يعبأ بالمشركين، وأن يصبر لحكم ربه القدري والشرعي بلزومه والاستقامة عليه، ووعده بالكفاية بقوله عز وجل: {فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا} أي: بمرأى منا وحفظ، واعتناء بأمرك، وأمره أن يستعين على الصبر بالذكر والعبادة، فقال: {وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ} أي: من الليل.

ففيه الأمر بقيام الليل، أو حين تقوم إلى الصلوات الخمس، بدليل قوله: {وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَإِدْبَارَ النُّجُومِ} أي: آخر الليل، ويدخل فيه صلاة الفجر.

وكان من أوائل ما أنـــزل عليه صلى الله عليه وسلم في الأمر بالصبر قوله تعالى : {وَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا (١٠)} [المزمل: ١٠]. ولذا قال البغوي : هذه الآية نسختها آية القتال.

الرسول صلى الله عليه وسلم ورحلة الطائف :

توفي أبو طالب عم النبي صلى الله عليه وسلم وهو وإن لم يؤمن به فقد كان يحوطه ويحميه من قريش، وبوفاته خلا الجو لقريش لتُمعن في محاربة النبي عليه الصلاة والسلام، فكان منه أن ذهب إلى ثقيف بالطائف علها تؤمن به وتنصره؛ لكنهم لم يستجيبوا له وأغروا به صبيانهم وسفهاءهم فرشقوه بالحجارة، ويؤرخ الواقدي لهذه الرحلة أنها كانت في شوال سنة عشر من البعثة النبوية، ويضيف أن مدتها كانت عشرة أيام.

ولم ترد رواية صحيحة بجميع تفاصيل هذه الرحلة، غير أن أصلها ثابت وصحيح؛ فقد روى البخاري[١٢] ومسلم[١٣] أَنَّ عَائِشَةَ زَوْجَ النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم حَدَّثَتْ أَنَّهَا قَالَتْ لِرَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم :

يَا رَسُولَ اللَّهِ هَلْ أَتَى عَلَيْكَ يَوْمٌ كَانَ أَشَدَّ مِنْ يَوْمِ أُحُدٍ؟

فَقَالَ : «لَقَدْ لَقِيتُ مِنْ قَوْمِكِ، وَكَانَ أَشَدَّ مَا لَقِيتُ مِنْهُمْ يَوْمَ الْعَقَبَةِ؛ إِذْ عَرَضْتُ نَفْسِي عَلَى ابْنِ عَبْدِ يَالِيلَ بْنِ عَبْدِ كُلَالٍ[١٤] فَلَمْ يُجِبْنِي إِلَى مَا أَرَدْتُ،

12 فتح الباري ٣١٢/٦...

13 صحيح مسلم ٨/١ [٥ /١٨١].(واللفظ له)

14 من أكابر أهل الطائف من ثقيف. (فتح الباري ٣١٥/٦).

فَانْطَلَقْتُ وَأَنَا مَهْمُومٌ عَلَى وَجْهِي، فَلَمْ أَسْتَفِقْ إِلاَّ بِقَرْنِ الثعَالِبِ[15] فَرَفَعْتُ رَأْسِي فَإِذَا أَنَا بِسَحَابَةٍ قَدْ أَظَلَّتْنِي؛ فَنَظَرْتُ فَإِذَا فِيهَا جِبْرِيلُ، فَنَادَانِي فَقَالَ : إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَدْ سَمِعَ قَوْلَ قَوْمِكَ لَكَ وَمَا رَدُّوا عَلَيْكَ، وَقَدْ بَعَثَ إِلَيْكَ مَلَكَ الْجِبَالِ لِتَأْمُرَهُ بِمَا شِئْتَ فِيهِمْ؛ قَالَ : فَنَادَانِي مَلَكُ الْجِبَالِ وَسَلَّمَ عَلَيَّ. ثُمَّ قَالَ : يَا مُحَمَّدُ إِنَّ اللَّهَ قَدْ سَمِعَ قَوْلَ قَوْمِكَ لَكَ، وَأَنَا مَلَكُ الْجِبَالِ وَقَدْ بَعَثَنِي رَبُّكَ إِلَيْكَ لِتَأْمُرَنِي بِأَمْرِكَ؛ فَمَا شِئْتَ؟ إِنْ شِئْتَ أَنْ أُطْبِقَ عَلَيْهِمُ الأَخْشَبَيْنِ».

فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم : «بَلْ أَرْجُو أَنْ يُخْرِجَ اللَّهُ مِنْ أَصْلاَبِهِمْ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ وَحْدَهُ لاَ يُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا».

الرسول صلى الله عليه وسلم وحفظ الله له :

مكث رسول الله صلى الله عليه وسلم في مكة يدعو إلى عبادة الله وحده ونبذ الشرك والأوثان والأصنام ثلاث عشرة سنة، لكن صناديد المشركين في مكة وما حولها لم يزدادوا إلا تعنتا ومكرا واستكبارا، وهيأ الله لرسوله وللمؤمنين أرضا خصبة للدعوة يستجيب أهلها لدعوة الإسلام وتكون منطلقا للدعوة إلى دين الله.

فما إن لاح له صلى الله عليه وسلم هذا الأمر في الأفق حتى أمر المؤمنين بالهجرة إلى المدينة، ولكن قريشا رأت أن خطر هذا الدين يزداد ويعظم يوما بعد يوم، فقررت أن تجعل حدا له بقتل رسول الله صلى الله عليه وسلم، واتخذت لذلك كافة الاستعدادات لتنفيذ ذلك.

15 قرن الثعالب : هو السيل الكبير ، بينه وبين الطائف (٤٦) كيلو متراً.

وقد أشار الله سبحانه وتعالى إلى مكر هؤلاء المشركين وما كادوه لرسول الله صلى الله عليه وسلم في قوله تعالى : {وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ (٣٠)} [الأنفال:٣٠].

ولما كان رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبو بكر مختبئين في غار ثور اقترب من الغار بعض المشركين؛ فخشي أبو بكر أن يروهم وفي ذلك يحدث أبو بكر فيقول : قُلْتُ لِلنَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم وَأَنَا فِي الْغَارِ لَوْ أَنَّ أَحَدَهُمْ نَظَرَ تَحْتَ قَدَمَيْهِ لأَبْصَرَنَا . فَقَالَ « مَا ظَنُّكَ يَا أَبَا بَكْرٍ بِاثْنَيْنِ اللَّهُ ثَالِثُهُمَا ».[16]

وفي ذلك يقول عز وجل : {إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (٤٠)} [التوبة:٤٠].

قال تعالى : {يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (٦٧)} [المائدة: ٦٧].

16 صحيح البخاري ح: ٣٦٥٣، صحيح مسلم [٤ /١٨٥٤] (٢٣٨١) .

الرسول صلى الله عليه وسلم والرحمة :

الرسول صلى الله عليه وسلم يختار لأمته التوبة والرحمة :

قال تعالى : {وَقَالُوا لَوْلَا أُنْــزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنْــزَلْنَا مَلَكًا لَقُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ (٨)} [الأنعام: ٨].

ويقول تعالى : {وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالْآيَاتِ إِلَّا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الْأَوَّلُونَ وَآتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَمَا نُرْسِلُ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا (٥٩)} [الإسراء: ٥٩].

هاتان الآيتان تشيران إلى سُنة ربانية محكمة وهي أن المشركين إذا طلبوا آية حسية ليؤمنوا؛ فإن آتاهم الله تلك الآية ولم يؤمنوا فإن الله عز وجل يعجل لهم العذاب والهلاك.

فكذلك قريش فلو أعطيت ما سألت من الآيات الحسية التي اقترحتها، ثم لم تؤمن لأهلكوا، ولكن الله سبحانه وتعالى رفع عن هذه الأمة عذاب الاستئصال، بفضل نبيها محمد صلى الله عليه وسلم الذي بعثه رحمة ولم يبعثه نقمة، وصدق سبحانه حيث يقول : {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ (١٠٧)} [الأنبياء: ١٠٧].

فهو الرحمة المهداة للعالمين؛ روى ابن جرير الطبري[١٧] عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس، قال: سأل أهل مكة النبيّ صلى الله عليه وسلم أن يجعل لهم الصفا ذهبا، وأن ينحي عنهم الجبال، فيزرعوا، فقيل له: إن شئت أن نستأني بهم لعلنا نجتني

17 تفسير الطبري [١٧ /٤٧٧].

منهم، وإن شئت أن نؤتيهم الذي سألوا، فإن كفروا أهلكوا كما أهلك من قبلهم، قال: بل تستأني بهم، فأنـــزل الله : {وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالْآيَاتِ إِلَّا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الْأَوَّلُونَ وَآتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَمَا نُرْسِلُ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا (٥٩)} [الإسراء:٥٩].

وفي رواية أخرى للإمام أحمد عن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قال : قالت قريش للنبي صلى الله عليه وسلم : ادع لنا ربك يجعل لنا الصفا ذهبا ونؤمن بك . قال : (وتفعلوا ؟). قالوا : نعم

قال : فدعا. فأتاه جبريل فقال : إن ربك يقرأ عليك السلام ويقول لك : إن شئت أصبح الصفا لهم ذهبا؛ فمن كفر منهم بعد ذلك أعذبه عذابا لا أعذبه أحدا من العالمين، وإن شئت فتحت لهم باب الرحمة والتوبة. فقال صلى الله عليه وسلم : (بل باب التوبة والرحمة).

الرسول صلى الله عليه وسلم والحلم والصفح :

صفح رسول الله صلى الله عليه و سلم عن زيد بن سَعْنَة :

فعن زيد بن سعنة[18] أنه قال : لم يبق من علامات النبوة شيء إلا وقد عرفتها في وجه محمد صلى الله عليه و سلم حين نظرت إليه، إلا اثنتين لم أخبرهما منه : يسبق حِلْمُه جهلَه، ولا يزيده شدةُ الجهل عليه إلا حِلما. قال زيد بن سَعنة :

18 روى هذا الحديث: ابن حبان في صحيحه ٥٢١/١، و الحاكم ، وصاحب الأحاديث المختارة ٤٤٦/٩، والبيهقي في السنن الكبرى ٢٤/٦، والطبراني في الكبير ٢٢٣/٥ رقم ٥١٤٧.

فكنت أتلطف له لأن أخالطه؛ فأعرف حلمَه وجهلَه؛ قال : فخرج رسول الله صلى الله عليه و سلم من الحجرات ومعه علي بن أبي طالب، فأتاه رجل على راحلته كالبدوي، فقال : يا رسول الله؛ قرية بني فلان قد أسلموا ودخلوا في الإسلام، وكنت أخبرتهم أنهم إن أسلموا أتاهم الرزق رغدا، وقد أصابهم شدة وقحط من الغيث، وأنا أخشى يا رسول الله أن يخرجوا من الإسلام طمعا، كما دخلوا فيه طمعا، فإن رأيت أن ترسل إليهم من يُغيثهم به فَعَلْتَ؟ قال : فنظر رسول الله صلى الله عليه و سلم إلى علي بن أبي طالب و سأله : (هل عندنا شيء من المال؟).

فقال علي بن أبي طالب : لا والله يا رسول الله، لقد نفذ المال كله.

قال زيد بن سعنة : فدنوت إليه فقلت له : يا محمد هل لك أن تبيعني تمرا معلوما في حائط بني فلان إلى أجل معلوم؟ فقال النبي صلى الله عليه و سلم : نعم أبيعك تمرا معلوما، إلى أجل معلوم، لكن لا تسمي حائط بني فلان. فوافقت على ذلك؛ فأعطيت النبي صلى الله عليه و سلم ثمانين مثقالا من الذهب في تمر معلوم إلى أجل كذا وكذا. قال : فأعطاها النبي صلى الله عليه و سلم لذلك الأعرابي، فانطلق الأعرابي بالمال كله، وقال : اعجل عليهم وأغثهم بها.

قال زيد بن سعنة : فلما كان قبل محل الأجل بيومين أو ثلاثة خرج رسول الله صلى الله عليه و سلم في جنازة رجل من الأنصار ومعه أبو بكر وعمر وعثمان ونفر من أصحابه، فلما صلى على الجنازة دنا من جدار ليجلس إليه في ظله، قال زيد بن سعنة : فاقتربت منه ونظرت إليه بوجه غليظ وأخذت بقميص النبي صلى

الله عليه و سلم وردائه وهززته هزا عنيفا؟ ثم قلت : ألا تقضيني يا محمد حقي؟ فو الله ما علمتكم يا بني عبد المطلب إلا مطلا[19] في أداء الحقوق وسداد الديون.

فالتفت إليه عمر بن الخطاب وعيناه تدوران في وجهه كالفلك المستدير، ثم رماني ببصره، وقال : أي عدو الله؛ أتقول لرسول الله صلى الله عليه و سلم ما أسمع وتفعل به ما أرى؟! فو الذي نفسي بيده لولا أني أخشى فوته وغضبه لضربت بسيفي هذا عنقك. ورسول الله صلى الله عليه و سلم ينظر إلى عمر في سكون وتؤدة، ثم قال : "يا عمر لقد كان من الواجب عليك أن تأمرني بحسن الأداء، وتأمره بحسن الطلب...").

فبهت الحبر اليهودي زيد بن سعنة أمام هذه الأخلاق السامية، وأمام هذه الروح الوضيئة العالية من رسول الله صلى الله عليه و سلم .

ثم التفت صلى الله عليه و سلم إلى عمر رضي الله عنه و قال : اذهب به يا عمر فاقضه حقه وزده عشرين صاعا من تمر؛ جزاء ما رَوَّعْتَه.

قال زيد بن سعنة : فذهب بي عمر فقضاني حقي، وزادني عشرين صاعا من تمر.

فقلت ما هذه الزيادة؟ قال : أمرني رسول الله صلى الله عليه و سلم أن أزيدك مكان ما رَوَّعْتُك.

---

19 مطلا : من المَطْلِ : وهو التسويف والمُدافَعة و تكرار الوعد بالوفاء، يقال : مَطَلَه حَقَّه وامْتَطَلَه وماطَلَه به مُماطَلةً، أي لم يؤده حقه.
لسان العرب ٦٢٤/١١.

فقال : أتعرفني يا عمر؟

قال : لا. فمن أنت؟

قلت : أنا زيد بن سَعنة.

قال : الحبر؟ قال : نعم الحبر.

قال : فما دعاك أن تقول لرسول الله صلى الله عليه و سلم ما قلت، وتفعل به ما فعلت؟

فقال زيد بن سعنة : يا عمر كل علامات النبوة قد عرفتها في وجه رسول الله صلى الله عليه و سلم حين نظرت إليه إلا اثنتين لم أختبرهما منه؛ الأولى : يسبق حلمُهُ جهْلَه، الثانية : لا يزيده شدة الجهل عليه إلا حلما، وقد عرفتهما اليوم في رسول الله صلى الله عليه و سلم .

فأُشْهِدُكَ يا عمر أني أشهد أن لا إلاه إلا الله، وأن محمدا رسول الله صلى الله عليه و سلم.

وللمسلم أن يتوقف عند هذا الحديث ليستجلي معانيه الكبيرة :

ماذا صدر من هذا الحبر اليهودي؟

جهل على رسول الله صلى الله عليه و سلم، بل اشتد عليه في الجهل قولا وفعلا؛ فمن حيث القول؛ قول الحبر : (ألا تقضني يا محمد حقي؟ فو الله ما علمتكم يا بني عبد المطلب إلا مطلا، في أداء الحقوق وسداد الديون).

ومن حيث الفعل : نظر الحبر في وجه رسول الله صلى الله عليه و سلم بوجه غليظ، وأخذ بقميصه عليه الصلاة والسلام وردائه، وهزه هزا عنيفا؟.

هذا مع العلم أن كل ذلك حدث قبل حلول أجل الأداء المتفق عليه، فما عاقب رسول الله صلى الله عليه و سلم هذا الحبر المؤذي له.

ثم رأينا في هذا الحديث كيف أن رسول الله صلى الله عليه و سلم لم يقبل من عمر أن يروع زيد بن سعنة لأنه صاحب حق، بل إن رسول الله صلى الله عليه و سلم يأمر له بزيادة عشرين صاعا من تمر جزاء ترويع عمر بن الخطاب رضي الله عنه له.

ثم لنا أن نقف قليلا عند النتيجة التي آلت إليها معاملة رسول الله صلى الله عليه و سلم لزيد بن سعنة! النتيجة أنه اقتنع ببعثة رسول الله صلى الله عليه و سلم، و بأن الصفات التي يعرفها من خلال ما قرأ في كتبهم من أوصاف هذا الرسول كلها موجودة في محمد بن عبد الله صلى الله عليه و سلم، وبالتالي دخل زيد بن سعنة في الإسلام عن قناعة تامة، وشهد شهادة الحق.[٢٠]

والبشرية بشرية واحدة والذين يعادون الإسلام في هذا الزمان ينقسمون إلى قسمين :

قسم يحمل الحقد الدفين والضغينة للأمة الإسلامية؛ فهذا يصعب زعزعته عن حقده ومكره؛ لأنه رضي بالعمى واتخذه منهجا لحياته؛ وهؤلاء قلة، ولا يضرون الإمة الإسلامية إلا أذى.

---

20 و تذكر لنا كتب طبقات الصحابة أن زيد بن سعنة شارك مع النبي صلى الله عليه و سلم في غزواته حتى استشهد في غزوة تبوك مقبلا غير مدبر. انظر ترجمته في الإصابة في تمييز الصحابة.

وقسم آخر وهو القسم الأعظم ضُلِّل به وغُرِّر به، حيث قُدِّمت له صورة الإسلام في قالب من القتل والإرهاب والسرقة والغدر والخيانة والحدود وقطع الأيدي والأرجل؛ فهو إذا ذُكر له الإسلام لا يعرف عنه إلا هذه الصورة المشوهة، ثم إذا ذكر له المسلمون استعرض أمامه ما في بلادهم من فتن واضطرابات وتخلف وفُرقة... فكيف يحب الإسلام والمسلمين وهو يرى أمامه ما يراه؟

وهذا القسم الذي يجب أن تنصرف له الجهود لتبصيره بالحق، وتنويره ليرى السبيل المستقيم نقيا لا تشوبه شائبة مخالفات المسلمين وحالتهم التي هم عليها.

إن هذا القسم لحري أن يكون سندا للإسلام وسندا لدعوته، وسندا لرسوله؛ لأن من كان هدفه الحق وضل عنه بسبب التضليل والتعمية وقلب الحقائق لا يلبث أن يعود إلى الحق بعد التأكد من أنه حق.

عفو رسول الله صلى الله عليه و سلم عن فضالة بن عمير : [21]

فتح الله على رسوله صلى الله عليه و سلم مكة، ولما تم له صلى الله عليه و سلم ذلك طاف بالكعبة المُشَرَّفة، فاغتنم ذلك فضالة بن عُمير بن المُلَوِّح و جهز نفسه ليقتل رسول الله صلى الله عليه و سلم و هو يطوف، فلما دنا منه قال له رسول الله : أفضالة؟ قال : نعم فضالة يا رسول الله. قال : ماذا كنت تحدث به نفسك؟ قال : لا شيء؛ كنت أذكر الله، فضحك النبي صلى الله عليه و سلم، ثم قال : "اسْتَغْفِرِ اللهَ"، ثم وضع يده على صدره، فسكن قلبه، وكان فضالة يقول :

21 انظر ترجمة فضالة بن عمير وقصة إسلامه في : السيرة النبوية لابن هشام ٥٨٣/٣، عيون الأثر لابن سيد الناس ٢٠١/٢، الروض الأنف ١٧٦/٤، زاد المعاد ٣٦١/٣ ، البداية والنهاية لابن كثير ٣٥٢/٤، "الإصابة" لابن حجر ٤٤٠/٢.

والله ما رفع يده عن صدري حتى ما خلق الله شيئا أحب إلي منه. قال فضالة : فرجعت إلى أهلي؛ فمررت بامرأة كنت أتحدث إليها، فقالت : هلم إلى الحديث.

فقلتُ : لا، وانبعث فضالة يقول :

قَالَتْ هَلُمَّ إلى الحـــديثِ فقلـــت لا يَـــأْبَى عليـــكِ اللهُ والإســـلامُ

لَوْ قـــد رأيـــتِ محمـــدا وقَبيلـــهُ بِـــالْفتح يـــوم تُكَسَّـــرُ الأصـــنامُ

لَرَأَيْـــتِ ديـــنَ اللهِ أضـــحى بَيِّنـــا والشركُ يَغشى وجهَـــه الـــإظلامُ[٢٢]

ماذا يستفاد من حديث فضالة بن عمير؟ يستفاد منه أن الله سبحانه و تعالى بالمرصاد للباغين المعتدين الذين يريدون الكيد والمكر لدين الله ولرسوله.

يستفاد من الحديث كذلك شفقة ورحمة رسول الله بالأمة؛ إن شأن من يريد الفتك بغيره أن يفتك به، ومن يرد الكيد بغيره يرد عليه بكيد مثله، وكان بمقدور رسول الله صلى الله عليه وسلم لو أراد أن ينتقم لنفسه أن ينتقم من فضالة، ولكن رسول الله عليه الصلاة و السلام الرحمة المهداة للعالمين يجازي على المكر والكيد بالتوجيه والإرشاد إلى الطريق المستقيم والدعاء بالهداية لقلب هذا المعتدي الأثيم، وهذا ما جعله يقول له : (اسْتَغْفِرِ الله)، بل وضع رسول الله صلى الله عليه و سلم يده على صدر فضالة ودعا له بالهداية، فوجد فضالة برد هداية الإيمان في قلبه، وهذا ما جعله يقول : (والله ما رفع يده عن صدري حتى ما خلق الله شيئا أحب إلي منه).

22 زاد المعاد ٤١٢/٣..، البداية و النهاية ٣٠٨/٤، الدرر ٢٢٢/١.

ويستفاد من هذا الحديث أن الإيمان ما إن يسقر في القلب حتى يصنع من صاحبه رجلا جديدا؛ كله استقامة وصلاح وهداية وإرشاد، فعند رجوع فضالة إلى بيته يمر على امرأة كان له بها صلة شأن الرجال مع النساء في الجاهلية، وتدعوه لمجالستها... لكنه لن يستجيب لهذا الطلب ويستغل الفرصة ليُعلمها بما حدث في حياته من الإيمان برسول الله صلى الله عليه و سلم وبمبادئ الإسلام التي ترفع صاحبها عن العلاقات الفاسدة بين الرجال والنساء ...

عفو رسول الله صلى الله عليه وسلم عن عمير بن وهب :

روى ابن إسحاق بسند صحيح مرسلا، وقال الهيثمي في مجمع الزوائد : أخرجه الطبراني[٢٣] عن أنس ورجاله رجال الصحيح من حديث عروة بن الزبير أن عمير بن وهب أُسِرَ ولده : وهب بن عمير في غزوة بدر، فجلس عمير بن وهب مع صفوان بن أمية، وكانا على الكفر والشرك، جلسا إلى جوار الكعبة فتذكرا يوم "بدر" فقال عمير بن وهب الجمحي لصفوان بن أمية : قبح الله العيش بعد قتلى "بدر"؛ والله لولا دَيْنٌ عَلَيَّ لا أجد له قضاء، وعيال لا أدع لهم شيئا، لرحلت إلى محمد حتى أقتله إن ملأت عيني منه، فإنه بلغني أنه يطوف في الأسواق، فاغتنمها صفوان بن أمية وقال : علي دينك، وأنا أقضيه عنك، وعيالك مع عيالي؛ لا أمنع شيئا عنهم.

23 و ينظر كذلك : الاستيعاب لابن عبد البر والإصابة لابن حجر في ترجمة عمير بن وهب.

فقال له عمير : فاكتم عني وشأنك، قال : أفعل.

فانطلق عمير إلى المدينة وقد شحذ سيفه وسمه، فلما أناخ راحلته على باب المسجد، رآه الفاروق الملهم عمر بن الخطاب متوشحا سيفه. فقال عمر رضي الله تعالى عنه : هذا عدو الله عمير بن وهب والله ما جاء إلا لشر.

ثم أخذ عمر بحمالة سيفه في عنقه فلببه بها، ثم أدخله على رسول الله صلى الله عليه و سلم .

فقال النبي صلى الله عليه و سلم أرسله يا عمر، ثم قال : ادن يا عمير، فدنا من رسول الله صلى الله عليه و سلم، ثم قال له رسول الله صلى الله عليه و سلم : ما الذي جاء بك يا عمير؟

فقال : ابني أسير في أيديكم؛ جئتُ لتُحْسِنوا في فدائه.

فقال النبي صلى الله عليه و سلم : أَصْدِقْنِي يا عمير، ما الذي جاء بك يا عمير؟

قال : ما جئت إلا لهذا.

فقال النبي صلى الله عليه و سلم : فما بال السيف في عنقك؟

فقال عمير بن وهب : قبحها الله من سيوف، وهل أغنت عنا شيئا يوم بدر؟

فقال صلى الله عليه و سلم : أصدقني يا عمير ما الذي جاء بك؟

قال عمير : ما جئت إلا لذلك.

فقال النبي صلى الله عليه و سلم : (بل جلستَ أنت وصفوان بن أمية في حِجر الكعبة، فذكرتما أهل بدر من قريش، ثم قلت لصفوان : لولا دين علي وعيال

أخشى عليهم الضيعة بعدي لركبت إلى محمد لأقتله، فَتَحَمَّلَ لك صفوان بدينك وعيالك، على أن تقتلنِي، والله حائل بينك و بين ذلك...

فقال عمير بن وهب : أشهد أنك لرسول الله وإنك صادق، وأشهد أن لا إله إلا الله؛ كنا نكذبك بالوحي من السماء، وهذا الحديث كان سرا بيني وبين صفوان؛ كما قلتَ؛ لم يطلع عليه أحد غيري.

فقال عمر : والله لخنـــزير كان أحبَّ إلي منه حين طلع، وهو الساعة أحب إلي من بعض ولدي، فقال رسول الله صلى الله عليه و سلم : علموا أخاكم القرآن وأطلقوا له أسيره.[٢٤]

هنا يعجز اللسان على التعليق على ما حدث : خطة محكمة لقتل رسول الله صلى الله عليه و سلم:

رجلان يتآمران على رسول الله صلى الله عليه و سلم فيتكفل أحدهما بسداد الديون التي على صاحبه، بل ويتكفل بالإنفاق على زوجته وأولاده وإعالتهم في حال غيابه أو إن قتل أثناء تنفيذه لاغتيال الرسول صلى الله عليه و سلم ..

ثم شروع في تطبيق الخطة : عمل في سرية تامة؛ فلا يعرف خبرَ ما هو مقدم عليه أحد، حتى زوجه وأولاده لم يخبرهم الخبر، ثم يقتني راحلةً، ويشحذ سيفه ويسقيه بالسم حتى إذا أصاب غريمه كانت الضربة قاضية عليه، ويقطع عُمير الفيافي والقفار من مكة إلى المدينة، فيصلها وينيخ البعير على باب مسجدها، ماذا بقي؟ لم

24 الخصائص الكبرى ٣٤٤، أعلام النبوة١٦٢

يبق إلا تنفيذ آخر خطوات الخطة وهو الانقضاض على رسول الله صلى الله عليه و سلم وضربه بالسيف ضربة قاتلة.

لكن هل سيتم له ما أراد؟ لن يتم له ذلك لأن الله سبحانه وتعالى حافظ رسوله صلى الله عليه و سلم من كيد الكائدين.

وبعد أن يوقف عمير بين يدي رسول الله صلى الله عليه و سلم و قد أطلعه الله على حقيقة أمره يُسْأَلُ فَيَكْذِبُ ويتستر بدعوى أنه جاء لفكاك ابنه الأسير عندهم.

ولكن المهم مِن هذا كله بماذا يقابل رسول الله صلى الله عليه و سلم هذه الخطة وهذا الكيد؟

قابله بالعفو والصفح وقبله عضوا جديدا في حظيرة الإسلام وأطلق له ابنه الأسير.

هذان نموذجان من النماذج الكثيرة من محاولات قتل رسول صلى الله عليه وسلم؛ في كل واحدة منهما تخطيط وتدبير وشروع في تنفيذ الخطة، والغاية واحدة وهي اغتيال رسول الله صلى الله عليه وسلم، وشواهد الإجرام واضحة المعالم، بينة الحجج والأدلة، وكان بإمكان رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يعاقب كل واحد منهما، وفي هذه الحالة لا يكون ظالما لهما، فقد اعترفا بمحاولة القتل، والسلاح بأيديهما؛ فإدانتهما ثابتة؛ ومع ذلك عفا عنهما؛ ولم يعاقبهما؛ فبالنسبة لفضالة بن عمير وضع رسول الله صلى الله عليه وسلم يده الشريفة على صدره ودعا له بالهداية؛ فاستجاب الله له؛ فما نـــزع رسول الله عليه الصلاة والسلام يده من صدره حتى قذف الله في قلبه محبة رسول الله صلى الله عليه وسلم وهداه إلى

الإيمان، وبالنسبة لعمير بن وهب صفح عنه صلى الله عليه وسلم؛ وفي ذلك قال عليه الصلاة و السلام : (علموا أخاكم القرآن وأطلقوا له أسيره).

هذه دروس حية من حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم؛ لا أقول للمسلمين، بل هي للبشرية جمعاء.

وأخلاق رسول الله عليه الصلاة والسلام؛ منبعها من نور الوحي؛ وصراطها كتاب الله، ومنهجها شريعة الله، وهي في كل جزئية من سيرته العطرة قمة في الكمال الإنساني؛ وقد اقتصرت في هذا العرض على هذه الأمثلة من حياته صلى الله عليه وسلم لعدم إمكان الإحاطة بالموضوع في هذا الحيز الزمني الضيق.

وفي الختام أجد شكري وامتناني للقائمين على أعمال هذا المؤتمر الدولي الهام.

والسلام عليكم.

AÇILIŞ TEBLİĞİ

KUR'ÂN-I KERİM VE SİYER-İ NEBEVÎ'DE VAHİY, PEYGAMBER'E (s.a.v.) AİT AHLÂKÎ YOL İŞARETLERİ VE DEĞERLER

Muhammed HARŞÂFÎ♦

Sözün başında, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) vahiy gelişinin üzerinden on dört asır geçmesi münasebetiyle, bu uluslararası ilmî ve önemli toplantıyı idare eden ve düzenlenmesine katkıda bulunanların bütün faaliyetleri için teşekkür ederim. Çünkü bu yıldönümü güzel ve bereketli bir hatıradır, bu ülke de şanlı, asil, cömert ve misafirperver bir ülkedir.

Bu önemli gün, gönüllerde vahyin azametini ve kutsallığını canlandırmaktadır. Tüm bunlar, kendisine vahiy indirilen ve bu yüce mertebeyle Allah tarafından şereflendirilen Hz. Muhammed'e (s.a.v.) sevgiyi anlatmaktadır.

Allah'ın Kitabı ve Rasûlüllah Efendimiz'in (s.a.v.) sünneti vasıtasıyla Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sîretini geniş mânâda anlatmak isteyen kişinin bu mübarek sîreti her yönünü kapsayacak şekilde ihata etmesi mümkün değildir. Bunun sebeplerinden bazıları şunlardır:

- Bu işi yapacak kişi Kur'ân-ı Kerim'den ve sahih sünnet-i seniyyeden sîretle ilgili unsurları ortaya çıkarmaya çalışacaktır.

♦ Prof. Dr., Kazablanka İkinci Hasan Üniversitesi / Fas (Arapça'dan Çeviren Yard. Doç. Dr. Cemal A. AYDIN, İ. Ü. İlahiyat Fakültesi)

- Rasûlüllah'ın (s.a.v.) sîretinin Kur'ân'da ve Sünnette geniş mânâsı ile çok değişik yönleri vardır. Bunu saymak imkânsızdır.

Kur'ân-ı Kerim, Rasûlüllah Efendimiz'e (s.a.v.), Allah Teâlâ tarafından vahyedilmiştir. Bunun mânâsı şudur: Siret, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) muhatap zamirle, üçüncü şahıs zamiriyle yahut doğrudan ismiyle zikredildiği âyetlere münhasır değildir. Siretin alanı Kur'ân-ı Kerim'de çok daha geniştir.

Allah Teâlâ'nın indirdiği âyetlerin Mekkî ve Medenî diye ayrılması, Rasûlüllah Efendimiz'in (s.a.v.) Mekke'deki ve Medine'deki davetiyle alakalıdır. Şu da söylenebilir: Rasûlüllah Efendimizin (s.a.v.) Medine'ye hicretinden önce inen âyet-i kerimeler 'mekkî'dir. Hicretten sonra inen âyetler ise 'medenî'dir. Kur'ân âyetleri, genel itibariyle esbab-ı nüzûlün var olması veya olmaması şeklinde ikiye ayrılır. Bu esbab-ı nüzûl Efendimiz'in (s.a.v.), kavminin ve sîretinin durumlarının ayrılmaz bir parçasıdır. Başlangıçta sebeb-i nüzûl olmadan inen âyetler dahî ümmetin Rasûlüllah'ın teşriine ihtiyacı olduğunu açıklamaktadır. Çünkü Allah geniş ilmiyle Peygamberi, peygamberinin ümmeti ve tüm insanlık için hayırlı ve faydalı olanın ne olduğunu çok iyi bilir.

Özet olarak Allah'ın Kitabı'nda ve yüce sünnette yer alan her bir âyetin Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hayatı ve mübarek sîretine, bu tertemiz yüreğe etkisi olmuştur. Konusu ister emir, sakındırma, medih, zemm ve haber verme olsun, ister yeni bir şeyi öğretme olsun, âyetler o temiz yüreği kendi tabiatına göre şekillendirmiştir.

Rasûlüllah'ın (s.a.v.) her sahih hadisi bu mübarek sîretin muhakkak bir yönünü ele alır. Çünkü Hz. Rasûlüllah'ın (s.a.v.) sîreti Allah'ın kitabında vârid olan emirlerin en ideal uygulama örneğidir. Âyet-i kerime bir işin yapılmasını nehy ediyorsa, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) bu nehye tam itaatle uyduğu ve Allah'ın sınırını aşmadığı görülür. Mücadelenin egemen olduğu bir toplumda, hayattaki olaylar ve hak ile bâtıl arasındaki mücadele, karşılıklı meydan okumalarla doludur. Tüm bu olaylar ve mücadelede Rasûlüllah'ın (s.a.v.) yüreğinde, bu meydan okumalarla bir etkileşim söz konusudur. Bu vahyi indiren (c.c.) peygamberini müşrik ve kâfirlerle mücadelede yalnız bırakmaz. O'na yardım eder, adımlarına istikamet, kalbine sebat verir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Vahiy:

Vahyin İndiriliş Esnasında Ağırlığı ve Zorluğu

Allah (c.c.) peygamberlerine indirdiği vahyin, özel bir karaktere sahip olmasını dilemiştir. Vahyin, Allah'ın seçilmiş hayırlı kullarının kalplerine indirilişine eşlik eden bazı hadiselerin meydana gelmesini murad etmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamberlerin ilki olmadığından, tıpkı öncekiler gibi o da bu hadiseleri yaşamıştır. Kur'ân-ı Kerim bize, vahyin, Peygamber (s.a.v.)'e indirilişi ile beraber meydana gelen bu olaylardan bazılarını bildirmiştir.

Sahih sünnet ve siyerde vahiy ulaşırken hâsıl olan bu zorluğun ve ağırlığın sınırlarını çizen rivâyetler yer almaktadır. Bu rivâyetlerden bazıları şunlardır:

İmam Buhârî *Sahih*'inde müminlerin annesi Hz. Âişe (r. anha)'nın şöyle dediğini nakletmektedir:[1] Rasûlüllah'a (s.a.v.) ilk vahiy başlangıcı uykuda rüyâ-yı saliha görmekle olmuştur. Gördüğü rüyalar sabah aydınlığı gibi net ve âşikâr zuhur ediyordu. Ondan sonra ona yalnızlık sevdirildi. Artık Hira Mağarası'nda tek başına kalıp orada ailesinin yanına gelinceye kadar sayısı belli günlerde ibadet eder ve tekrar azık alıp giderdi. Sonra yine Hz. Hatice'nin (r. anha) yanına dönüp bir o kadar zaman için yine azık alırdı. Nihâyet Rasûlüllah'a (s.a.v.) bir gün Hira Mağarası'nda bulunduğu sırada Hak (vahiy) geldi. Şöyle ki Melek O'na gelip 'oku' dedi. O da "Ben okuma bilmem." cevabını verdi. Rasûlüllah (s.a.v.) buyurur ki o zaman Melek beni alıp tâkatim kesilinceye kadar sıkıştırdı. Sonra beni bırakıp yine 'oku' dedi. Ben de ona 'Ben okuma bilmem.' dedim. Yine beni alıp ikinci defa tâkatim kesilinceye kadar sıkıştırdı. Sonra beni bırakıp yine 'oku' dedi. Ben de 'Ben okuma bilmem.' dedim. Nihâyet beni yine alıp üçüncü defa sıkıştırdı. Sonra beni bırakıp *"Oku! Yaradan rabbinin adıyla. O insanı (rahim cidarına) yapışan bir hücreden yaratandır. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir."*[2] dedi.

Bunun üzerine Rasûlüllah (s.a.v.) bu âyet-i kerîmeler zihninde, yüreği titreyerek döndü ve Hatice binti Huveylid`in yanına girerek "Beni sarıp

---

1 *Fethu'l-bârî,* (Buhârî'nin tam metniyle beraber) İbn Hacer, I/22 hadis no: 3.

2 Alak 96/1-3.

örtünüz, beni sarıp örtünüz." dedi. Korkusu gidinceye kadar mübarek vücudunu sarıp örttüler. Ondan sonra Rasûlüllah (s.a.v.) olanları Hz. Hatice'ye naklederek "Bana bir şey oldu diye korktum." dedi. Hatice (r. anhâ): "Öyle deme, Allâh`a yemin ederim ki Allâh (c.c.) hiç bir vakit seni zelil etmez. Çünkü sen akrabâna bakar, işini görmekten âciz olanların ağırlığını yüklenir, fakire kimsenin kazandıramayacağını kazandırır, misâfiri ağırlarsın. Hak yolunda zuhûr eden olaylarda halka yardım edersin." Bundan sonra Hatice (r. anhâ) Rasûl-i Ekrem'i (s.a.v.) birlikte alıp amcazadesi Varaka b. Nevfel b. Esed b. Abdüluzzâ`ya götürdü. Bu zât, câhiliyye zamanında Hıristiyan olmuş İbrânîce yazı bilen ve İncil'den bazı metinler yazmış birisiydi. Varaka gözleri amâ olmuş bir ihtiyardı. Hatice (r. anhâ) Varaka`ya: "Amcamoğlu, yeğenini bir dinlesene." dedi. Varaka: "Ne gördün yeğenim?" diye sorunca Rasûlüllah (s.a.v.) gördüğü şeyleri kendisine haber verdi. Bunun üzerine Varaka dedi ki "Bu gördüğün Allâh Teâlâ`nın Mûsâ'ya (a.s.) indirdiği Nâmûs (yâni vahiy meleği) tur. Âh keşke senin davet günlerinde genç olsaydım. Kavminin seni (Mekke'den) çıkaracağı zaman keşke hayatta olsam!". Bunun üzerine Rasûlüllah (s.a.v.) "Onlar beni çıkaracaklar mı ki?" diye sordu. O da: "Evet. Zîrâ senin gibi vahiy getiren hiç kimse yoktur ki düşmanlığa uğramasın. Şâyet senin davet günlerine yetişirsem sana çok fazla yardım ederim." cevâbını verdi. Ondan sonra çok geçmedi. Varaka vefât etti. O esnâda bir müddet için vahiy kesintiye uğradı.

Bu hadis-i şerifte her birinin ayrı zorluğu olan unsurlar vardır:

Cebrail (a.s.) Hz. Muhammed (s.a.v.)'i şaşırtmıştır. Zira kendisine bir melek geleceğini tahmin etmiyordu.

Üç kere onu sıkıca sarmıştır. Burada sarılma için kullanılan 'ğatt' fiili nefes kesilinceye kadar sarılıp sıkma mânâsına gelmektedir. Peygamber (s.a.v.)'in şu ifadesi bunun delilidir: "tâkatim kesilinceye kadar beni sıkıştırdı"

Peygamber (s.a.v.) daha evvel okumuş yazmış değildir. Zira O, okuma yazma bilmezdi. Ancak ona sarılarak sıkan melek ondan okumasını istemektedir. Okuma yazma bilmemesine rağmen nasıl okuyacaktır?

O'na Alak sûresinin ilk âyetlerini indirmiştir: Oku… Hz. Muhammed (s.a.v.) bu âyetleri öğrenip yüreği titreyerek döner.

Peygamber (s.a.v.)'in soğuktan yahut soğuk bir sıtmadan tüyleri diken diken olmuştur. Rasûlüllah'ın (s.a.v.) eşi Hz. Hatice'den onu örtmesini ister.

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Biz sana pek ağır bir söz vahyedeceğiz.*"[3]

*Edvâu'l-beyan tefsiri*nin müellifi şöyle demektedir: Allah Teâlâ'nın şu âyetlerinde kastedilen sözün Kur'ân olduğu bilinmektedir. "*Hiç şüphesiz o çok şerefli bir elçinin sözüdür*"[4] "*Düşünüp ibret almaları için biz, sözümüzü birbiri ardından getirdik*"[5] "*O kesin bir sözdür, hakla bâtılı ayırt eden bir sözdür!*"[6] "*Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir?*"[7] ve benzeri âyetler.

"*Biz sana pek ağır bir söz vahyedeceğiz*" âyeti ağırlığın en önce Rasûlüllah (s.a.v.) ile ilgili olduğunu hissettirmektedir. Çünkü "sana vahyedeceğiz" buyrulmaktadır. İbn Abbas şöyle der: Vahiy Rasûlüllah'a (s.a.v.) indiğinde ağır gelirdi. Derisi, tüylerin diken diken olmasına benzer bir hâle gelirdi. Hz. Âişe (r. anha): Şiddetli soğuk günde vahiy inerken onu gördüm. Vahiy kendisinden ayrıldığında, alnından terler akıyordu"

Âyette geçen ağır söz Kur'ân-ı Kerim'dir. Âyette vahyin indirilmesi için kullanılan 'İlka' fiili ise melek vasıtasıyla vahiy yoluyla ona bildirilmesidir. İlka demek, eldeki bir şeyi yere atmaktır. Burada ilka, vahyin bir kerede beklemeksizin indirilmesini ifade için kullanılmıştır.

Sözün ağırlığından kasıt hiç şüphesiz mecazidir. Ezberlenmesinin zorluğundan ötürü böyle denmiştir. Çünkü Kur'ân ifadelerinde kavminin zihnen düşünmeye alışmadığı mânâlar ihtiva etmektedir. Böylece bu sözü ezberlemek okuma yazma bilmeyen Peygamber (s.a.v.) için güçleşmekte, vahyi almaya zor güç yetirmektedir. Allah Teâlâ Peygamberine (s.a.v.) şöyle

---

3 Müzzemmil, 73/5.
4 Hâkka, 69/40.
5 Kasas, 28/51.
6 Târık, 86/13.
7 Nisâ, 4/122.

buyurmaktadır: "Sana vahyedilmesi henüz tamamlanmadan unutma endişesi ile Kur'ân'ı okumada acele etme ve: "*Ya Rabbî! Benim ilmimi artır.*" de!"[8]

Bu âyet-i kerime Rasûlüllah'ın (s.a.v.) vahiy gelirken içinde bulunduğu durumlardan birisine işaret etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) Cebrail (a.s.) vahiy getirdiğinde her bir âyeti okurken Hz. Peygamber (s.a.v.) ezberlemeye karşı çok istekliliğinden ötürü onunla beraber tekrar ediyordu. Bunun üzerine Allah teâlâ olması gerekeni göstermek için ona bu âyeti indirdi. Kur'ân-ı Kerim'i Cebrail (a.s.) ile birlikte okumak için acele etmekten O'nu nehyetti. O'na Cibril (a.s.) bitirinceye kadar dinlemesini sonra okumasını emretti. Zira Allah Teâlâ ona ezberlemeyi kolaylaştıracaktı.[9] Bu âyette işaret edilen bu mânâyı Allah Teâlâ başka yerde açıklamıştır. Meselâ, Kıyâme sûresinde şöyle buyurmaktadır: "O'nu *(vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma. Çünkü vahyi senin kalbinde toplamak ve onu okutmak bize ait bir iştir. O halde Biz Kur'ân'ı okuduğumuzda, sen de onun okunuşunu izle! Ayrıca onu açıklamak da bize ait bir iştir.*"[10]

Buhârî *Sahih*'inde[11] Said b. Cübeyr'e ulaşan isnadıyla "Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma" âyetiyle ilgili Abdullah b. Abbas'tan şöyle dediğini rivâyet etmektedir: "Rasûlüllah (s.a.v.) indirilen vahiyden ötürü güçlük çeker ve bundan dolayı çok kereler mübârek dudaklarını kımıldatırdı." Bunu söylerken İbn Abbâs (r.a.): "İşte bak Rasûlüllah (s.a.v.) dudaklarını nasıl kımıldatıyor idiyse ben de sana öylece kımıldatıyorum." demiştir. Said b. Cübeyr de: "İbn Abbas'ın nasıl dudaklarını kımıldattığını gördüysem ben de sana öylece kımıldatıyorum" deyip dudaklarını kıpırdatmıştır. Bunun üzerine Allâh Teâlâ O'na "Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma. Çünkü vahyi toplamak ve onu okutmak bize ait bir iştir. " âyet-i kerîmelerini indirdi. İbn Abbas der ki: Toplamaktan kasdedilen şudur: 'Kur`ân`ı senin kalbinde toplayıp onu okuyabilmen bize âittir.'

---

8 Tâ-hâ, 20/114.

9 Edvâu'l-beyan fi idahi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân, IV/103.

10 Kıyâme 75/16-19.

11 *Sahih-i Buhârî*, Kitabu Bed'i'l-vahiy, hadis no. 5 (*Fethu'l-bârî*, , I/65 Dâr Taybe baskısı)

"*Biz Kur'ân'ı okuduğumuzda, sen de onun okunuşunu izle*"[12] İbn Abbas der ki: Mânâsı 'Kur`ân`ı sana okuduğumuzda onu dinle ve (sükût ederek) O'na kulak ver'… "*Ayrıca onu açıklamak da bize ait bir iştir*"[13] Yani 'sonra da O'nu (dürüst) okumanı biz tekeffül ederiz' demektir. İşte bundan sonra Rasûlüllah'a (s.a.v.) ne zaman Cebrail (a.s.) gelirse sükût buyurup onu dinlerlerdi. Cebrail (a.s.) gidince getirmiş olduğu âyet-i kerimeleri o nasıl okumuşsa Nebî de (s.a.v.) öylece okurdu.

Yine Buhârî Sahihi'nde Hz. Âişe'nin (r. anha) şunu söylediğini naklet-mektedir: Hâris b. Hişâm (r.a.) Rasûlüllah'a (s.a.v.): "Yâ Rasûllüllâh! Sana vahiy nasıl gelir?" diye sordu. Rasûlüllah (s.a.v.) buyurdu ki: Bazen bana çıngırak sesi gibi gelir ki bana en ağır geleni de budur. Benden o hâl yok olur olmaz (Meleğin) bana söylediğini iyice ezberlemiş olurum. Bazen melek bana bir insan olarak gözükür. Benimle konuşur. Ben de söylediğini iyice ezberlerim.[14]

Bu hadiste Rasûlüllah (s.a.v.) vahiy inerken içinde bulunduğu durum-lardan ikisini açıklamaktadır. Bazı zamanlar çıngırak sesine benzer bir ses duyardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu durumu vahyin O'na indiriliş durumla-rının en ağırı diye tavsif etmiştir. Bunun mânâsı şudur: Vahiy inerken yaşa-dığı tüm durumlar zordur. Ancak en zor olanı bu durumdur.

Bu hal Hz. Ömer'in (r.a.) şu sözüyle benzetmesini yaptığı durumdur: "Yüzünün yakınında arı vızıldaması gibi bir uğultu duyulurdu." Bu ses Rasûlüllah (s.a.v.) için şiddet ve gücü itibariyle çıngırak sesi gibidir. Meclisinde bulunan ise yüzünün yakınında arı vızıltısı gibi bir uğultu duyardı.

Hadiste geçen 'yufsam' ifadesi (vahyin bittiğini ifade etmek üzere) üs-tüne çöken vahiy ağırlığının sökülüp kalktığı mânâsındadır.

Hz. Âişe (r. anha) vahyin inişinde hasıl olan bu durumlardan birisini ri-vâyet etmekte ve şöyle demektedir: "Rasûlüllah'ı (s.a.v.) soğuğu pek şiddetli bir günde kendisine vahiy inerken görmüşlüğüm vardır. (İşte öyle soğuk bir

---

12 Kıyâme 75/18.

13 Kıyâme 75/19.

14 *Fethu'l-bârî*, Buhârî metniyle beraber, I/18 2. hadis.

günde bile) kendisinden o hâl geçtiği vakit şakaklarından şapır şapır ter akardı."[15]

Hafız İbn Hacer Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hissettiği bu zorluğu açıklarken şöyle der: "Hadiste yer alan "yetefassadu" kelimesi kan akıtmak için damarı kesmek anlamına gelir. Burada Hz. Peygamber'in ne kadar çok terlediği mübalağa yolu ile anlatılmak için alnı kesik damara benzetilmiştir. Hz. Âişe'nin "soğuğun şiddetli olduğu gün" ifadesi, vahyin sıra dışı bir olay olması sebebiyle Hz. Peygamber'in vahyin inişi sırasında, çok yorulduğunu ve sıkıntı çektiğini göstermektedir. Çünkü soğuk şiddetli olduğu halde terlemek, normal insan tabiatının üzerinde sıra dışı bir durumun olduğunu göstermektedir."[16]

İmam Ahmed Müsned'inde Hz. Âişe'nin (r. anha) şöyle dediğini nakleder: "Rasûlüllah (s.a.v.)'e bineği üzerinde iken vahiy indirilir, binek boynunu[17] yere vururdu"[18]

İbn Cerir Taberî'nin rivâyet inde şöyle denilmiştir: "Rasûlüllah (s.a.v.) devesinin üzerinde iken ona vahiy gelince deve çöker boynunu yere uzatırdı. Vahiy bitene kadar hareket edemezdi"[19]

Abdullah b. Abbas'ın "O'nu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma"[20] âyeti hakkında şöyle dediği rivâyet edilmektedir: "Rasûlüllah (s.a.v.) indirilen vahiyden ötürü güçlük çeker ve bundan dolayı çok kereler mübârek dudaklarını kımıldatırdı. Bunun üzerine Allâh Teâlâ O'na "*Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma. Çünkü vahyi toplamak ve onu okutmak bize ait bir iştir."* âyet-i kerîmelerini indirdi. İbn Abbas der ki: Toplamaktan kastedilen 'senin kalbinde toplamak' tır. İşte bundan sonra Rasûlüllah'a (s.a.v.) ne zaman Cebrail (a.s.) gelirse sükût buyurup onu dinlerdi. Cebrail (a.s.) gidince getirmiş olduğu âyet-i kerimeleri o nasıl okumuşsa Nebî de (s.a.v.) öylece okurdu.

---

15 Buhârî, Bed'ul-vahiy, (*Fethu'l-bârî* , I/18, 2. hadis) Müslim, Fezail, no. 2333.

16 *Fethu'l-bârî*, Buhârî metniyle beraber, İbn Hacer, I/21.

17 Hadiste geçen 'ciran' devenin boynunun iç kısmıdır.

18 *Müsned* II/222.

19 İbn Cerir, 'bu rivayet mürseldir' demiştir; *Taberî Tefsiri*, XXIX/82.

20 Kıyâme 75/16.

Vahiy Rasûlüllah (s.a.v.) indiğinde yanındakiler vahyin Peygamberimize (s.a.v.) inişinin ağırlığını hissederdi. İşte Rasûlüllah'ın (s.a.v.) dizi büyük sahabi vahiy kâtibi Zeyd b. Sâbit'in dizi üzerindeydi. O anda Hz. Peygamber'e (s.a.v.) vahiy indi. Zeyd (r.a.) bize bu manzarayı anlatırken şöyle demektedir: "Rasûlüllahın dizi benim dizimin üzerinde iken Allah ona vahiy indirdi. O'nun dizi o kadar ağırlaştı ki ben dizim kırılacak diye korktum."[21]

Rasûlüllah'ın (s.a.v.) Sınanması

Allah (c.c.) peygamberlerini, Rabbinin mesajlarını yaratılmışlara iletsinler diye göndermiştir. Allah Teâlâ'nın vahyini tebliğ hususunda güvenilir olanlar sadece peygamberlerdir. Allah Teâlâ'nın hikmeti peygamberlerin, kendilerine inanmayan ve Rabbinin onlara gönderilmiş mesajını inkâr edenlerle sınanmalarını gerektirmektedir. Bu sınanma peygamberlerin yalanlanmaları ve inkâr edilmeleri ile sınırlı kalmaz. Türlü türlü eziyetlere uğramalarına kadar gider. Nitekim kimi peygamber öldürülmüş, kimi peygamber işkenceye uğramıştır.

İşte, nebîlerin ve Rasûllerin sonuncusu olan Rasûlüllah (s.a.v.) kendisinden önceki peygamberler gibi Allah (c.c.) uğrunda eziyet görmüştür. Çeşit çeşit eziyetler çekmiştir. Secdede iken sırtına devenin leşinin konması, kendisine inananlarla birlikte Ebû Tâlib'in mahallesinde kuşatma altında tutulması, Taif ehli tarafından serserilerin ona karşı kışkırtılıp taşlanması, Uhud günü miğferin halkasının yanağına girmesi ile mübarek yüzünün yaralanması ve azı dişinin kırılması bunlardan bazılarıdır.

Normal insanların başına gelen bela, hastalık durumlarında bile, Rasûlüllah (s.a.v.) daha fazla belaya ve sınanmaya maruz kalıyordu. Buhârî, Sahih'inde (hadis no: 5648) Abdullah b. Mes'ud'un (r.a.) şöyle söylediğini rivâyet etmektedir: "Rasûlüllah'ın (s.a.v.) yanına hastalandığında girdim ve dedim ki: Ey Allah'ın Rasûlü! Çok şiddetli hastalanmışsın. 'Evet' dedi, 'ben sizden iki kişinin hissettiği gibi hastalığı hissederim.' 'Bu, sana iki kat ecir olduğu için midir' dedim. 'Evet öyledir' dedi, 'Hangi Müslüman bir eziyete duçar olursa -bir diken batması veya daha fazlasının olması- tıpkı ağacın yapraklarının dökülmesi gibi, Allah günahlarını döker.

---

21 *Fethu'l-bârî*, kitabu's-salat, babu ma yuzkeru fi'l-fahiz. I/478.

İbn Hibban Sahih'inde,[22] Sa'd b. Ebî Vakkas (r.a.)'ın, şöyle dediğini rivâyet etmiştir: Dedim ki: "Ya Rasûlüllah! İnsanlardan kim en fazla belaya duçar olur? Buyurdular ki: "Peygamberler, sonra derece derece, en iyi olanlar. Kul, dindarlığı ölçüsünde musibete duçar olur. Musibet, kulu günahsız yeryüzünde yürür halde bırakmadıkça kalkmaz."

Rasûlüllah (s.a.v.) ve Davetin Zorluklarına Gösterdiği Sabır

Peygamberlerin yaşadıkları en büyük imtihanlardan birisi, kavimlerinin onları yalanlamasıdır. İşte Hz. Muhammed (s.a.v.) diğer nebî ve rasûllerin de karşılaştığı bu durumlarla karşılaşmıştır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Onların söylediklerinin hakikaten seni üzmekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlar. Andolsun ki senden önceki peygamberler de yalanlanmıştı. Onlar, yalanlanmalarına ve eziyet edilmelerine rağmen sabrettiler, sonunda yardımımız onlara yetişti. Allah'ın kelimelerini (kanunlarını) değiştirebilecek hiçbir kimse yoktur. Muhakkak ki peygamberlerin haberlerinden bazısı sana da geldi. Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldi ise, yapabilirsen yerin içine inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki onlara bir mûcize getiresin! Allah dileseydi, elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirirdi, o halde sakın cahillerden olma!"*.[23] Bu âyet-i kerimeler ve benzerlerinde, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hak üzere kalbinin sağlamlaştırılması söz konusudur. Rasûlüllah (s.a.v.) ilk yalanlanan değildir. Ondan önceki Rasûller de onun gibi yalanlanmış ve buna sabır göstermişlerdir. Sonuç, Allah'ın desteğinin onlara ulaşmasıdır.

Münafıklar Rasûlüllah'ın (s.a.v.) yanına gelir, onun Allah'ın elçisi olduğuna dair şahitlik ederlerdi. Allah Teâlâ onları ifşa eder, kinlerini ortaya çıkarırdı. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Münafıklar sana geldiklerinde: Şahitlik ederiz ki sen Allah'ın Peygamberisin, derler. Allah da bilir ki sen elbette, O'nun Peygamberisin. Allah, münafıkların kesinlikle yalancı olduklarını bilmektedir. Yeminlerini kalkan yapıp Allah yolundan yan çizdiler. Gerçekten onların yaptıkları ne kötüdür!"*[24]

---

22 Hadis no: 2901.

23 En'am 33-35.

24 Münâfikûn 63/1-2.

Nebîlerin ve Rasûllerin özelliği, eziyete karşı tahammül gösterip sabretmeleridir. Onlar, hak üzere olduklarını bilirler. Kavimlerini ateşten kurtarmak için çalışırlar. Kavimleri onlara yüz çevirdiğinde, inatkâr davranıp Allah'ın (c.c.) davetini inkâr ettiklerinde bu onlara acı verir. Kavimlerinin cahilliğine ve hak davetini yalanlamalarına üzülürler. Kavimlerinin, yanlışlık ve sapkınlık yolundan ayrılıp, hidayet yolunda gitmelerine ikna etmek için ellerinden gelen her şeyi yapmak isterler. Allah Teâlâ, peygamberi Muhammed (s.a.v.)'e azim sahibi rasûllerin sabırlarını hatırlatarak ve onların yolundan gitmesini emrederek şöyle buyurur: *"O halde (Rasûlüm), peygamberlerden azim sahibi olanların sabrettiği gibi sen de sabret. Onlar hakkında acele etme, onlar vâdedildikleri azabı gördükleri gün sanki dünyada sadece gündüzün bir saati kadar kaldıklarını sanırlar. Bu, bir tebliğdir. Yoldan çıkmış topluluklardan başkası helâk edilir mi hiç!"*.[25]

Nahl sûresinde, Allah Teâlâ, peygamberine sabretmesini emreder. Peygamberle, muttaki ve ihsanda bulunanlarla beraber olduğunu hatırlatarak şöyle buyurur: *"Sabret! Senin sabrın da ancak Allah'ın yardımı iledir. Onlardan dolayı kederlenme; kurmakta oldukları tuzaktan kaygı duyma! Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir"*.[26] Yine Allah Teâlâ şunları buyurmuştur: *"Sen, sana vahyolunana uy ve Allah hükmedinceye kadar sabret. O hâkimlerin en hayırlısıdır."*[27] *"Sabret, zira Allah iyi davrananların mükâfatını zayi etmez"*.[28] *"Sabah akşam Rabbine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte candan sebat et. Dünya hayatının süsünü isteyerek gözlerini onlardan çevirme. Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme"*.[29] *"Rabbinin hükmü yerine gelinceye kadar sabret. Çünkü sen Bizim himayemiz altındasın. Namaza kalktığında Rabbini hamd ile tenzih et. Geceleyin de, gecenin sonunda yıldızların batışının ardından da O'na ibadet edip tenzih et"*.[30]

---

25 Ahkaf 35.
26 Nahl 127-128.
27 Yûnus 10/109.
28 Hûd 115.
29 Kehf 28.
30 Tûr 48, 49.

Bu iki âyette, Allah, Rasûlüne (s.a.v.) müşrikleri önemsememesini emretmektedir. Rabbinin, kaderî ve şerî hükmüne sabretmesini, bu hükümlere bağlı kalarak dosdoğru uymasını emretmiştir. O'na '(فإنك بأعيننا) Yani: Seni görüyoruz, koruyoruz ve seninle ilgileniyoruz' sözüyle yeterli olacağını vaat etmiştir. Yine Allah (c.c.) peygamberine, sabırla, zikirle, ibadetle yardım dilemesini emretmiş ve şöyle buyurmuştur: 'Kalktığın zaman Rabbini, hamdıyla tesbih et.' Yani gece vakti kalktığın zaman tesbih et demektir.

Burada, gece namazı emri yer almaktadır. Veya "beş vakit namaza kalktığın zaman" mânâsına da gelebilir. Bunun kanıtı Allah Teâlâ'nın 'Gece vakti ve yıldızların kaybolduğu zaman' Allah'ı tesbih et buyruğudur. Yani gecenin son vaktinde, sabah namazının vaktinin girdiği anda tesbih et.

Peygamberimiz (s.a.v.)'e sabrı emretme hususunda inen ilk âyetlerden birisi, Allah Teâlâ'nın şu buyruğudur: "Onların söylediklerine karşı sabret, onlardan güzel bir tavırla uzak dur!".[31] Bu yüzden, Beğavi "Bu âyetleri, savaş âyetleri nesh etmiştir" demiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Taif Yolculuğu

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası Ebû Talip vefat ettiğinde her ne kadar, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) iman etmiş olmasa da, onu kollayıp Kureyş'ten koruyordu. O'nun vefatı ile meydan Kureyş'e kaldı. Belki ona iman eder ve onu desteklerler düşüncesiyle Peygamber Efendimiz (s.a.v.) çareyi Taif'teki Sakîf Kabilesi'ne gitmekte buldu. Ama ona müspet cevap vermediler, çocuklarını ve serserilerini kışkırtıp ona taş attılar. Vakidî, bu yolculuğun tarihinin, bi'setin onuncu yılının Şevval ayı başında meydana geldiğini söylemektedir. Yolculuğun süresinin on gün olduğunu da belirtmektedir.

Bu yolculuğun tüm detaylarını anlatan bir rivâyet ulaşmamıştır. Ne var ki aslı sabit ve doğrudur. Buhârî[32] ve Müslim[33] Peygamberimiz'in (s.a.v.) eşi Hz. Âişe'nin (r. anha) Rasûlüllah'a (s.a.v.) şunu sorduğunu rivâyet etmişlerdir:

---

31 Müzzemmil 10.

32 Buhârî, *Feth el-Bari*, VI/312.

33 Müslim, *Sahih-i Müslim*, I/8 (V/181) (lafız ona aittir)

Yâ Rasûlüllah! Uhud gününden daha şiddetli bir gün başına geldi mi?

Buyurdu ki: «Gerçekten senin kavminden neler başıma geldi neler!.. Onlardan başıma gelenin en şiddetlisi Akabe günü gelmiştir. Kendimi İbn Abdi Yâlîl b. Abdi Külâl'e[34] arzetmiştim. İsteğime müsbet cevap vermedi. Ben de üzgün olarak gözümün gördüğü tarafa gittim. Ancak Karnü's-seâlib'de[35] kendime gelebildim, başımı kaldırdım. Bir de ne göreyim! Bir bulut… Beni gölgelendirmiş! Baktım; içinde Cebrail!.. Hemen bana seslenerek:

— "Allah (azze ve celle) kavminin sana söylediklerini ve sana verdikleri red cevabını işitti. Onlar hakkında dilediğini kendisine emretmen için sana dağlar meleğini gönderdi." dedi. Arkasından, 'Dağlar Meleği' bana seslendi ve selâm verdi. Sonra dedi ki:

— Yâ Muhammed! Allah kavminin sana söylediklerini işitti. Ben dağlar meleğiyim. Rabbin beni sana dilediğini emretmen için gönderdi. Ne dilersin?! Eğer üzerlerine iki Ahşebî (Mekke'deki iki dağ) kapamamı dilersen (kaparım) dedi. Bunun üzerine Rasûlüllah (s.a.v.) ona şunu söyledi:

«Bilâkis! Allah'ın onların sulblerinden sırf Allah'a ibâdet edecek, ona hiç bir şeyi şerik koşmayacak kimseler çıkarmasını dilerim!»

---

34 Taif halkının büyüklerinden Sakif kabilesindendir. (*Fethu'l-bârî*, VI, 315).

35 Karnu's-sealib: es-Seylü'l-kebir adlı yerdir. Taif'le arasında 46 km. vardır.

Rasûlüllah (s.a.v.) ve Allah Teâlâ'nın onu koruması:

Rasûlüllah (s.a.v.) on üç sene boyunca Mekke'de tek Allah'a ibadete ve şirki, putları bir kenara atmaya davete devam etti. Ancak Kureyş büyükleri Mekke'de ve çevresinde inat, hile ve kibirlerini arttırmaktan başka bir şey yapmadılar. Allah Teâlâ, Peygamberine ve müminlere davet için ahalinin İslâm davetine müspet cevap vereceği ve Allah'ın dinine davetin çıkış noktası olacak verimli bir toprak nasip etti. Bu durum, Peygamber'e (s.a.v.) ufukta belirir belirmez müminlere, Medine'ye hicret etmelerini emretti. Ancak Kureyş bu dinin tehlikesinin günden güne artıp büyüdüğünü gördü ve bu dine bir sınır koymaya karar verdi. Bunu da Rasûlüllah (s.a.v.)'i öldürerek yapmayı kararlaştırdı. Rasûlüllah'ı (s.a.v.) öldürmek için bütün hazırlıklarını yaptı. Allah Teâlâ, bu müşriklerin hilelerine ve Peygamber (s.a.v.)'e kurdukları tuzağa şu âyetlerle işaret etmektedir: "Hatırla ki, kâfirler seni tutup bağlamaları veya öldürmeleri yahut seni (yurdundan) çıkarmaları için sana tuzak kuruyorlardı. Onlar (sana) tuzak kurarlarken Allah da (onlara) tuzak kuruyordu. Çünkü Allah tuzak kuranların en iyisidir".[36] Rasûlüllah (s.a.v.) ve Hz. Ebû Bekir (r.a.) Sevr Mağarası'nda saklandıkları vakit, bazı müşrikler mağaraya yaklaşmışlardır. Hz. Ebû Bekir müşriklerin onları görmesinden korkmuştur. Bununla ilgili olarak Hz. Ebû Bekir şöyle der: "Nebî-ye (s.a.v.) mağarada iken, şunu söyledim: Eğer onlardan birisi ayaklarının altına baksa bizi görür. O da: Ey Ebû Bekir, üçüncüleri Allah olan iki kişi ile ne düşünürsün?"[37] Bu hususla ilgili olarak, Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Eğer siz O'na (Rasûlüllah'a) yardım etmezseniz (bu önemli değil); ona Allah yardım etmiştir: Hani, kâfirler onu, iki kişiden biri olarak çıkarmışlardı; hani onlar mağaradaydı; o, arkadaşına. Üzülme. Çünkü Allah bizimle beraberdir, diyordu. Bunun üzerine Allah O'na (sükûnet sağlayan) emniyetini indirdi, onu sizin görmediğiniz bir ordu ile destekledi ve kâfir olanların sözünü alçalttı. Allah'ın sözü ise zâten yücedir. Çünkü Allah üstündür, hikmet sahibidir"[38] Yine Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Ey Rasûl! Rabbinden sana indir*ileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun.*

---

36 Enfâl 8/30.

37 *Sahih-i Buhârî*, Hadis: 3653; *Sahih-i Müslim* 4/1854 (2381).

38 Tevbe 9/40.

Allah seni insanlardan koruyacaktır. Doğrusu Allah, kâfirler topluluğuna hidayete erdirmez."[39]

Rasûlüllah (s.a.v.) ve Merhamet

Rasûlüllah (s.a.v.) ümmeti için tövbe ve merhameti seçmiştir.

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Bir de: "O'na "bizim de görebileceğimiz bir melek gönderilmeli değil miydi?" dediler. Eğer Biz bir melek gönderseydik elbette iş bitirilmiş olur, sonra kendilerine göz bile açtırılmazdı."*[40]

Yine şöyle buyurmuştur: *"Kâfirlerin keyfî olarak istedikleri mûcizeleri göndermeyişimizin tek sebebi, daha önceki kâfirlerin bu gibi mûcizeleri yalanlamış olmalarıdır. Nitekim Semud halkına açık bir mûcize olarak o dişi deveyi verdik de onu öldürdüler ve bu yüzden kendilerine zulmettiler. Biz o âyetleri sadece korkutmak için göndeririz."*[41]

Bu iki âyet-i kerime sağlam bir Rabbanî sünnete işaret etmektedir. O da şudur: Müşrikler inanmaları için hissî bir mûcize istediklerinde, Allah Teâlâ onlara bu mûcizeyi verirse ve onlar iman etmezlerse, Allah (c.c.) onların azabını ve helakini çabuklaştırır.

Aynı şekilde Kureyş'e istemiş olduğu hissî mûcizeler verilmiş olsaydı, sonra da onlar iman etmeseydiler, helak olacaklardı. Ancak Allah Teâlâ bu ümmetten tümden yok etme azabını kaldırmıştır. Bir gazap değil bir rahmet olarak gönderdiği Muhammed (s.a.v.)'in sayesinde böyle yapmıştır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Biz seni bütün insanlar için sırf bir rahmet vesilesi olman için gönderdik!"*.[42]

Zira o, tüm âlemlere verilmiş olan rahmettir. İbn Cerir Taberî[43] Said b. Cübeyr'den Abdullah b. Abbas'ın şunu söylediğini nakletmiştir:

"Mekkeli müşrikler, Rasûlüllah'tan, Safa tepesini kendileri için altın yapmasını ve dağları düzleyerek ekecekleri bir arazi haline getirmesini iste-

---

39 Mâide 5/67.
40 En'âm 6/8.
41 İsrâ 17/59.
42 Enbiyâ 21/107.
43 İbn Cerir Taberî, *Tefsir-i Taberî*, XVII/477.

diler. Bunun üzerine Rasûlüllah'a şöyle vahyedildi: "Dilersen onların isteklerini ertele, olur ki onlardan meyve alırız (ileride iman ederler). Dilersen onların istekleri yerine getirilsin. Fakat istedikleri yerine geldiği halde iman etmezlerse, daha önceki ümmetlerin helak edildikleri gibi onlar da helak edilirler". Bunun üzerine Rasûlüllah: "Hayır, onların istedikleri olmasın. Ben, onları ertelemiş olayım" buyurdu. Bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi: "Kâfirlerin keyfî olarak istedikleri mûcizeleri göndermeyişimizin tek sebebi, daha önceki kâfirlerin bu gibi mûcizeleri yalanlamış olmalarıdır. Nitekim Semud halkına açık bir mûcize olarak o dişi deveyi verdik de onu öldürdüler ve bu yüzden kendilerine zulmettiler. Biz o âyetleri sadece korkutmak için göndeririz".[44]

Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Abbas (r.a.)'ın diğer bir rivâyet inde şöyle dediğini nakleder: Kureyş, Peygamber (s.a.v.)'e, "Rabbine bizim için dua et ki, Allah Safa'yı bize altın kılsın, biz de sana iman edelim" dedi. O da: "Yapar mısınız" diye sordu, "Evet" dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.) dua etti, Cebrail (a.s.) ona geldi ve dedi ki: "Rabbin, sana selam söylüyor ve sana diyor ki: "İstersen Safa onlar için altına dönüşür, bundan sonra onlardan kim küfre düşerse âlemlerden hiç kimseye vermeyeceğim azabı ona veririm. İstersen onlara rahmet ve tövbe kapısını açarsın" Bunun üzerine, Efendimiz (s.a.v.) "tövbe ve rahmet kapısı" buyurdu.

Rasûlüllah (s.a.v.) ve Hilim ve Affediciliği

Rasûlüllah'ın (s.a.v.) Zeyd b. Saâne'yi Affetmesi

Zeyd b. Saâne'nin[45] şöyle dediği nakledilir: "Peygamberlik alametlerinden iki alamet dışında, bütün hepsini, Muhammed (s.a.v.)'in yüzünde, ona baktığım zaman görüyordum. İki alameti öğrenememiştim:

Bunlar, hilminin kızgınlığının önüne geçmesi ve kendisine karşı yapılan kızgın hareketin onun hilmini arttırması. Zeyd b. Saâne şöyle devem eder: Hilmini ve kızgınlığını öğreneyim diye, onunla beraber bulunmak için, ken-

---

44 İsrâ 17/59.

45 Bu hadis-i şerifi, İbn Hibban Sahih'inde rivayet etmiştir. 1/521; Hâkim ve el-Ehadis el-Muhtara'da rivayet edilmiştir. 9/446; Beyhakî, *es-Sünen el-Kubrâ*, 6/24; Taberânî, *el-Mu'cem el-Kebir*, 5/223, hadis no: 5147.

dimi hoş göstermeye çalışıyordum. Rasûlüllah (s.a.v.), beraberinde Hz. Ali b. Ebî Talip olduğu halde, evlerinden çıktılar. Devesinin üzerinde bedevîye benzer birisi ona doğru geldi ve dedi ki: Ey Allah'ın Rasûlü, falanca oğullarının köyü İslâm'a girdiler. Onlara Müslüman olurlarsa rızkın bol bol geleceğini söylemiştim. Yağmurun kesilmesinden ötürü sıkıntı ve kıtlığa düştüler. Ya Rasûlüllah ben tıpkı rızka tamah ederek Müslüman oldukları gibi İslâm'dan tamahkârlık sebebi ile çıkmalarından korkuyorum. Eğer, onlara yardım edecek birisini göndermeyi münasip görürsen, birisini yollarsın. Bunun üzerine Rasûlüllah (s.a.v.) Hz. Ali b. Ebî Talip'e baktı ve ona sordu: "Yanımızda hiç mal var mı?" Hz. Ali b. Ebî Talip: Hayır vallahi ya Rasûlüllah, malın hepsi tükendi" dedi. Zeyd b. Saâne der ki: "O'na yaklaştım ve dedim ki, Ey Muhammed (s.a.v.), bana filan oğullarının bağındaki belli bir hurmayı, belli bir süreye kadar satar mısın?" Peygamber (s.a.v.) buyurdular ki: "Evet sana, belli bir süreye kadar, belli bir miktar hurmayı satarım. Fakat filan oğullarının bahçesi diye isim belirleme." Ben de buna muvafakat ettim. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) şu süreye kadar belli bir hurma için 80 miskal altın verdim. Hz. Peygamber (s.a.v.) altını, o a'rabiye verdi. Arabî malın hepsini alıp gitti. Peygamber (s.a.v.): "Acele et, bununla onları kurtar" diye seslendi. Zeyd b. Saâne şöyle devam eder: Borç ödeme zamanının gelmesinden iki veya üç gün evvel, Rasûlüllah (s.a.v.) Ensarilerden bir kişinin cenazesi için, beraberinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve ashabından bir grup olduğu halde çıkıp geldi. Cenazeyi kılınca, gölgesinde oturmak için bir duvara yanaştı. Ben de ona yaklaştım ve sert bir ifade ile ona baktım. Yakasını ve ridasını yakaladım ve şiddetli bir şekilde sarstım. Sonra dedim ki: "Ey Muhammed! Hakkımı ödemiyor musun? Ey Abdülmuttalib'in oğulları! Hakların edasında ve borçların ödenmesinde hep geciken[46] kimseler olduğunuzu biliyorum." Ömer b. Hattab ona döndü. Gözleri, yuvasında yuvarlak yıldız gibi dönüyordu. Bana bir baktı ve dedi ki: "Ey Allah'ın düşmanı! Benim duyduğumu Rasûlüllah'a (s.a.v.) söylüyor, gördüğümü mü yapıyorsun? Canım elinde olan Allah'a yemin olsun ki,

---

46 Hadiste geçen 'matl' kelimesi geciktirme, savma, ödeme için tekrar tekrar vaad etme anlamındadır. Hakkını matletti denir. İmtatelehu, mâtelehu bihi mumatele şeklinde kullanılır. Hakkını eda etmedi demektir. *Lisanu'l-arab*, XI/624.

Rasûlüllah'ın (s.a.v.) öfkesinden korkmasam, şu kılıcımla senin boynunu vururum" dedi. Rasûlüllah (s.a.v.) sükûnet ve teenni içinde Ömer'e bakıyordu. Sonra dedi ki: "Ey Ömer! Senin yapman gereken benden borcu güzellikle ödememi, ondan da borcunu güzellikle talep etmesini istemendi."

Yahûdî Zeyd b. Saâne, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) bu yüksek, parlak maneviyatı ve bu yüksek ahlâkı karşısında şaşkınlığa düştü. Sonra Rasûlüllah (s.a.v.) Ömer'e dönüp şöyle buyurdu: "Ey Ömer! Onu götür ve onun borcunu öde. O'nu korkutmanın karşılığı olarak da yirmi sa' fazla hurma ver." Zeyd b. Saâne der ki: Ömer beni alıp götürdü ve borcumu ödedi. Yirmi sa' hurma da fazladan verdi. O'na bu fazlalık nedir diye sorduğumda: "Rasûlüllah (s.a.v.), seni korkutmam karşılığında daha fazla vermemi emretti" dedi. O'na: "Ey Ömer! Beni tanıyor musun?" dedim: "Hayır, sen kimsin?" dedi. "Ben, Zeyd b. Saâne'yim" dedim. Ömer: "Yahûdî din adamı olan mı?", "Evet" dedim, "Yahûdî din adamı". Dedi ki: "Rasûlüllah (s.a.v.)'e, o söylediklerini söylemeye ve yaptıklarını yapmaya seni ne sevk etti? Bunun üzerine Zeyd b. Sa'ane şöyle demiştir: "Ey Ömer! Rasûlüllah'ın (s.a.v.) yüzüne baktığımda, bütün peygamberlik alametlerini görüyordum. İki alameti tecrübe etmemiştim. Birincisi; hilminin, öfkesinin önünde geçmesi. İkincisi ona karşı öfkeli davranışa karşı hilminin daha fazla artması. Bugün Rasûlüllah (s.a.v.)'de bu iki özelliği de öğrendim. Ey Ömer! Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed (s.a.v.)'in Allah'ın Rasûlü olduğuna tanıklık ettiğime seni şahit tutarım."

Müslümanın bu hadis-i şerifin büyük mânâlarını anlamak için durması gerekir:

Bu Yahûdî âliminden nasıl bir hareket sadır olmuştur?

Rasûlüllah (s.a.v.)'e karşı sert davranmış hatta bu davranışında sözüyle de fiiliyle de ileri gitmiştir. "Ey Muhammed! (s.a.v.) hakkımı ödemiyor musun? Allah'a yemin olsun ki, Ey Abdülmuttalib'in oğulları! Hakların edasında ve borçların ödenmesinde hep geciken kimseler olduğunuzu biliyorum." ifadesi sözüyle sert tavrını gösterir.

Din adamının Rasûlüllah'ın (s.a.v.) yüzüne sert bir şekilde bakması, Efendimiz (s.a.v.)'in gömleğini ve ridasını eline alıp, onu şiddetli bir şekilde

sarsması fiilindeki sert tavrın göstergesidir. Bu olanlar borcun üzerinde ittifak edilmiş olan vadesi henüz bitmeden meydana gelmiştir. Rasûlüllah (s.a.v.) kendisine eziyet eden bu Yahûdî din adamına ceza vermemiştir.

Bu hadis-i şerifte, Zeyd b. Saâne hak sahibi olduğundan Rasûlüllah (s.a.v.) Hz. Ömer'in onu korkutmasına izin vermediğini görüyoruz. Hatta Rasûlüllah (s.a.v.) Hz. Ömer'e onu korkutması sebebiyle hurmadan yirmi sa' vermesini emretmiştir. Bunun ardından Rasûlüllah (s.a.v.) Zeyd b. Saâne'ye davranışının neticesi üzerinde biraz durmamız gerekir. Hadisenin sonucunda Zeyd b. Saâne, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) peygamberliğine kanaat getirmiş ve kendi kitaplarında okumuş oldukları ve buradan öğrendikleri peygamber sıfatlarının tümünün Muhammed İbn Abdillah (s.a.v.)'de var olduğunu görmüştür. Böylece Zeyd b. Saâne, tam bir kabul ile İslâmiyet'e girmiş ve hak şahadetini telaffuz etmiştir.[47]

İnsanlık tek bütündür. Bu zamanda İslâmiyet'e düşmanlık besleyenler iki kısımdırlar:

İslâm ümmetine karşı derin bir kin, hınç taşıyan kimseler. Bunları, kininden ve şerrinden vazgeçirmek zordur. Çünkü körlüğe razı olmuş ve bunu hayatının bir programı haline getirmişlerdir. Bunlar azdır. İslâm ümmetine eziyet vermekten başka zararları dokunmaz.

Diğer bölüm insanlar -ki bunlar büyük olan kesimdir- saptırılmış ve aldatılmıştır. İslâm'ın resmi, ona; öldürme, terör, hırsızlık, kalleşlik, hıyanet, hadler, el ve ayak kesme kalıbında sunulmuştur. O'na İslâm'dan bahsedilince, bu çirkin fotoğraftan başkasını bilmez. O'na Müslümanlardan bahsedilince, gözünün önüne ülkelerindeki kargaşalar, karışıklıklar, geri kalmışlık, bölünmüşlük gelir. Çaba harcanması gereken kısım bunlardır. Onlara hakkı göstermek, doğru yolu net bir şekilde Müslümanların yanlışları ve bulundukları vaziyetleri berraklığını bozmadan görmeleri için ışık tutmak gayesiyle çaba harcanmalıdır.

---

47 Sahabe Tabakat kitapları, Zeyd b. Saâne'nin Hz. Peygamber (s.a.v.)'le gazvelerine katıldığını ve Tebük gazvesinde, dönerken değil de giderken şehit olduğunu aktarıyor. Hal tercemesi için *el-İsabe fi Temyiz es-Sahabe* kitabına bakılabilir.

Bu ikinci kısımdakilere, İslâm'a, İslâm davetine, İslâm Peygamberi'ne destek olmaları yakışır. Çünkü gayesi hak olup da haktan saptırılması, gözünün kapatılması ve gerçeklerin ters yüz edilmesi sebebiyle doğru yolu şaşıranların hakka, emin olduktan sonra dönmeleri gerekir.

Rasûlüllah'ın (s.a.v.) Fadâle b. Umeyr'i Affetmesi[48]

Allah Teâlâ, Rasûlüne (s.a.v.) Mekke'yi fethi nasib etmiştir. Rasûlüllah (s.a.v.) fetih tamamlanınca Kâ'be-i Müşerrefe'yi tavaf etmiştir. Fadâle b. Umeyr b. Mulevvih bu durumu fırsat bilip Rasûlüllah'ı (s.a.v.) tavaf ettiği sırada öldürmek üzere hazırlanmıştır. O'na yaklaşınca, Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle der:

- Fadâle misin?

- Evet, Fadâle'yim ya Rasûlallah.

- İçinden ne konuşuyordun?

- Birşey değil, Allah'ı zikrediyordum.

Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) güldü. Sonra: "Allah'tan mağfiret, af dile" dedi. Sonra elini onun göğsüne koydu. Kalbi huzur buldu. Fadâle şöyle derdi:

- Vallahi, elini göğsümden kaldırdığında Rasûlüllah (s.a.v.) Allah'ın yarattığı her şeyden daha sevgili olmuştu. Bunun üzerine aileme döndüm. Sırdaşım olan bir kadına uğradım. O'nunla konuşurdum. Bana: "Söyle ey Fadâle!" dedi. Ben "hayır" dedim. Sonra o esnada coşup şöyle dedim:

"Kadın bana anlat dedi. Allah ve İslâm, senden razı değiller, dedim.

Eğer Muhammed ve onun taraftarlarını, putların kırıldığı günde fetih ile görseydin, elbette Allah'ın dinini açıkça aydınlanmış olarak ve şirkin yüzünü karanlığın örttüğünü görürdün."[49]

---

48 Fadale b. Umeyr'in hal tercemesi ve İslâm'a giriş kıssası için bakınız: *es-Sire'n-Nebeviyye li'bni Hişam* III/583; İbn Seyyidi'n-nas, *Uyunu'l-Eser*, II/201; *er-Ravdu'l-unuf* , IV/176; *Zâdü'l-meâd* III/360, İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye* , IV/352; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/440.

49 *Zâdü'l-meâd* III/412, *el-Bidaye ve'-nihaye*, IV/308, ed-dürer I/222.

Fadâle ibn Umeyr hadisinden ne anlamaktayız? Allah Teâlâ'nın haddi aşan tecavüzkârları, Allah'ın dini ve peygamberi için kötülük ve şer isteyenleri gözetim altında tuttuğunu anlamaktayız.

Yine hadisten Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in ümmete olan şefkat ve merhametini de anlamaktayız. Başkasını yok etmek isteyen, yok edilir. Başkasına kötülük yapmak isteyene, aynı kötülükle karşılık verilir. Rasûlüllah (s.a.v.), isteseydi kendisi için Fadâle'den intikam alma gücüne sahipti. Ancak, âlemlere rahmet olarak gönderilen Rasûlüllah (s.a.v.) kötülüğe, doğru yola tevcih ve irşad ile bu tecavüzkâr ve günahkâr kalbe, hidayet duası ile karşılık vermiştir. O'na; "Allah'a istiğfar et" demesinin sebebi budur. Rasûlüllah (s.a.v.) elini Fadâle'nin göğsüne koymuş ve hidayeti için dua etmiştir. Fadâle, kalbinde iman hidayetinin serinliğini hissetmiş ve bu onun şöyle demesine sebep olmuştur: "Vallahi, elini göğsümden kaldırdığında Rasûlüllah (s.a.v.) Allah'ın yarattığı her şeyden daha sevgili olmuştu."

Bu hadisten, imanın kalpte yerleşir yerleşmez o kalp sahibini yepyeni tümüyle istikamet sahibi, salih, hidayete ermiş, rüşte erişmiş bir insan haline getirdiğini anlamaktayız. Fadâle evine dönerken, cahiliyye döneminde kadınların erkeklerle arasında var olan türden bir irtibata sahip olduğu bir kadına uğramış, kadın onu beraber oturmaya çağırmış ancak o bu isteğe olumlu cevap vermemiştir. O bu fırsatı, hayatında olan değişikliği ona aktarmak için değerlendirmiştir. Hayatındaki değişiklik, Rasûlüllah (s.a.v.)'e iman etmesi, İslâm'ın ilkelerine inanmasıdır ki, bu ilkeler, ona inananı, kadınlar ve erkekler arasındaki kötü ilişkilerden uzak tutmaktadır.

Rasûlüllah'ın (s.a.v.) Umeyr b. Vehb'i Affetmesi:

Bunu İbn İshak mürsel sahih bir isnat ile rivâyet etmektedir. Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*'de şöyle der. Taberânî[50] Enes b. Mâlik'ten rivâyet etmiştir. Bu rivâyet i nakledenler *Sahih-i Buhârî*'nin râvîlerindendir. Urve b. Zubeyr yoluyla rivâyet edilen hadiste, Umeyr b. Vehb'in oğlu Vehb'in Bedir Gazvesi'nde esir edildiği nakledilmektedir. Umeyr b. Vehb, Safvan b. Umeyye ile birlikte oturmaktadır. Henüz küfür ve şirk üzeredirler. Kâ'be civarında oturup aralarında Bedir gününü bahis konusu ederler. Umeyr b. Vehb el-

50 Umeyr b. Vehb'in hal tercemesi için bkz. İbn Abdilber, *el-İstiab*; İbn Hacer, *el-İsâbe*.

Cumahî, Safvan b. Umeyye'ye şöyle der: "Bedir'de öldürülenlerden sonra, Allah hayatı kahretsin. Vallahi şayet ödeyemediğim şu borçlarım olmasa, geride kendilerine bir şey bırakamadığım çoluk çocuğum bulunmasaydı, Medine'ye varır, görürsem Muhammed'i öldürürdüm. Zira çarşılarda dolaştığını duydum" dedi.

Safvan, Umeyr'in bu sözlerini fırsat bildi ve ona: "Umeyr!… senin bütün borçlarını üstleniyorum. Çoluk çocuğun da benimkilerle birlikte olsunlar. Onlardan bir şey esirgemem" dedi. Umeyr ona: bu işi gizli tut! dedi. Safvan da: Tamam dedi.

Umeyr kılıcını bileyip zehirledi. Medine'nin yolunu tuttu. Mescid-i Nebevî'nin kapısında devesini çökertince -ilham sahibi olduğu bilinen- Hz. Ömer (r.a) onun kılıcını kuşanmış olduğunu gördü. "Bu, Allah düşmanı Umeyr b. Vehb'dir. Buraya mutlaka bir kötülük yapmak için gelmiştir" dedi. Kılıcının kayışını tutup boğazına bağladı ve Rasûlüllah'ın huzuruna götürdü. Efendimiz Umeyr'i bu halde görünce: "O'nu serbest bırak Ömer! Yaklaş ey Umeyr!." diye buyurdu. O da Rasûlüllah'a (s.a.v.) yaklaştı. Sonra Rasûlüllah (s.a.v.) ona:

"- Ey Umeyr! Buraya niçin geldin?" dedi.

Oğlum elinizde esirdir. Fidyesi hususunda iyilik etmeniz için geldim.

Bana doğru söyle! Buraya niçin geldin?

Sadece bunun için geldim.

Ya şu boynundaki kılıç ne?

Öyle kılıç olmaz olsun! Bedir'de bir fayda verdi mi?

Bana doğru söyle Ümeyr! Niçin geldin?"

Sadece bunun için geldim.

Hayır sen Hicr'de Safvan b. Ümeyye ile Kâ'be'nin Hicrî'nde oturdunuz? Orada, Bedir'e katılan Kureyşli kimselerden bahsettiniz. Sonra Safvan'a dedin ki : Vallahi şayet ödeyemediğim şu borçlarım olmasa, geride kendilerine bir şey bırakamadığım çoluk çocuğum bulunmasaydı, Medine'ye varır, Muhammed'i öldürürdüm, dedin. Safvan da beni öldürme şartıyla borçları-

nı ve çocuklarına bakmayı üstlendi. Fakat Allah Teâlâ yapmak istediğin işe mani olacaktır." buyurdu.

Umeyr: "Allah'ın Rasûlü olduğuna ve doğru söylediğine şahitlik ederim. Allah'dan başka ilah olmadığında da şahitlik ederim. Senin gökten vahiy aldığını inkar ediyorduk. Bu konuşma senin de dediğin gibi Safvan'la aramızda bir sırdı. Benden başka bunu bilen yoktu.

Hz. Ömer şöyle der: Geldiğinde bir domuzu bile Umeyr'den fazla seviyordum. Şimdi ise bazı evlatlarımdan daha fazla onu seviyorum.

Rasûlüllah Efendimiz (s.a.v.) ashabına: "Kardeşinize Kur'ân'ı öğretin. Esirini de salıverin." buyurdu.[51]

Burada insanın dili, meydana gelen hadise hakkında yorum yapmaktan âciz kalıyor. Rasûlüllah (s.a.v.)'i öldürmek için yapılan gayet sağlam bir plan:

İki adam, Rasûlüllah (s.a.v.)'i öldürmek için komplo kuruyorlar. Birisi diğerinin borçlarını ödemeyi üstleniyor. Daha ötesi eşinin ve çocuklarının nafakasını üstleniyor. Rasûlüllah'a (s.a.v.) sû-i kast düzenlemesi esnasında öldürülürse veya onun Mekke'de olmadığı zamanlarda eşinin ve çocuklarının bakımını ve nafakalarını üstleniyor. Sonra planın uygulanmaya başlanması: Tam bir gizlilik içinde çalışma. Neye kalkıştığını kimse bilmiyor. Eşi ve çocuklarına dahî haber vermiyor. Sonra bir binek ediniyor. Kılıcını keskinleştiriyor, zehir sürüyor. Öyle ki davalısına değdiğinde tek darbe ile öldürsün. Sonra Umeyr Mekke'den Medine'ye çölleri, çorak toprakları aşıyor Medine'ye ulaşıyor, devesini Mescit'in kapısında çöktürüyor. Ne kaldı geriye? Sadece planın son adımlarının uygulanması… O da Rasûlüllah'ın (s.a.v.) üzerine atlayıp, öldürücü kılıç darbesinin indirilmesi. Ancak istediğini yapabilecek mi? Bunu yapamayacak. Çünkü Allah Teâlâ, Rasûlüllah'ı (s.a.v.) hilecilerin komplosundan koruyacaktır.

Umeyr, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) önünde durdurulduktan sonra -ki Allah Teâlâ, peygamberine onun gerçek yüzünü göstermişti- ona geliş sebebi sorulunca, yalan söyleyip Müslümanlar tarafından esir alınan oğlunu kurtarmak için geldiğini iddia ederek gerçeği gizlemeye çalışıyor. Ancak tüm bunlar-

---

51 el-Hasâisü'l-Kubra, 344; A'lâm en-Nubuvve, 162.

dan daha önemli olan Rasûlüllah (s.a.v.) bu plana, bu entrikaya nasıl karşılık veriyor?

Rasûlüllahın (s.a.v.) verdiği karşılık onu affetmek, İslâm dairesinde yeni bir üye olarak kabul etmek ve esir olan oğlunu serbest bırakmaktır.

Bu ikisi, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) öldürülmesi için yapılan birçok denemeden sadece iki örnektir. Her ikisinde planlama komplo ve planı uygulamaya başlama söz konusudur. Amaç tektir. O da, Rasûlüllah (s.a.v.)'e sû-i kast düzenlemek. Burada suçun alametleri çok belirgindir. Delilleri, hüccetleri açıktır. Rasûlüllah'ın (s.a.v.) bu şahıslardan her birini cezalandırma imkânı vardı. Bu durumda onlara zulmetmiş olmazdı. Onlar öldürme teşebbüslerini itiraf etmişlerdi. Silah ellerinde idi. Suçları sabitti. Bununla birlikte, o ikisini affetti. Onları cezalandırmadı. Fadâle ibn Umeyr olayında, Rasûlüllah (s.a.v.) mübarek elini Fadâle'nin göğsüne koydu. O'na hidayeti için dua etti. Allah kabul etti. Rasûlüllah (s.a.v.) elini çektiğinde Allah, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) sevgisini Fadâle'nin yüreğine yerleştirip onu imana hidayet etmişti. Ömer b. Vehb'de ise Rasûlüllah (s.a.v.) onu affetti. Bunla ilgili Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Kardeşinize Kur'ân-ı Kerim'i öğretin ve esirini salıverin."

Bunlar Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hayatından canlı derslerdir. Sadece Müslümanlara değil, bütün insanlığa derstir.

Rasûlüllah'ın (s.a.v.) ahlâkının kaynağı vahyin nurudur. Yolu Allah'ın kitabıdır. Programı Allah'ın şeriatıdır. Mübarek sîretinin her bir parçasında insanî kemalâtın en zirvesindedir. Bu sunumda Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hayatından bu örneklerle yetindim. Zira konuyu kısa bu zamanda tümüyle ihata etmek mümkün değildir.

Son olarak, bu önemli sempozyumun düzenleyicilerine teşekkürümü ve memnuniyetimi takdim ederim.

VAHİY ÖNCESİ
HZ. MUHAMMED (s:a.v.)'İN HAYATI,
ARAP YARIMADASI VE DÜNYANIN
O DÖNEMDEKİ AHVALİ

1. TEBLİĞ

VAHİY ÖNCESİNDE HZ. PEYGAMBER (s.a.v.)'İN GÖNDERİLDİĞİ SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNÎ ORTAM

Adem APAK♦

Giriş

Siyer yazımında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı ve risâleti dönemi bahislerinden önce, onun içinde doğduğu, yetiştiği, kendisine peygamberlik görevinin verildiği ve sonrasında da İslâm'ı tebliğ ettiği ortamın coğrafî, etnik, sosyal, kültürel, ekonomik ve dinî yapısının genel hatlarıyla ortaya konulması gerekir. Başka bir ifadeyle VII. asırda da Arap Yarımadası çevresindeki dünya hakkında genel hatlarıyla bilgi sahibi olunmadan Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) nasıl bir vasata gönderildiği anlaşılamaz. Bu sebeple başta Arabistan olmak üzere bölgenin coğrafî, siyasî, iktisadî ve dinî hususiyetlerinin incelenmesi gerekir. Zira bu bahiste ortaya çıkacak görünüm ve yapılacak değerlendirmeler, hem vahiy ortamının ve vahyin ilk muhataplarının tanınması, dolayısıyla İlâhî hitabın en doğru bir şekilde kavranılmasına; hem de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tebliğiyle birlikte bir toplumda meydana gelen değişim ve dönüşümün boyutlarının en doğru bir şekilde tespit edilmesine imkân sağlayacaktır. Sosyal hayatta, dinî anlayışta ve dünya görüşünde ne tür değişim ve dönüşümlerin gerçekleştiği ancak bu şekilde tespit edilebilir. İslâm'ın devrimci bir karakter mi taşıdığı, yoksa düzenli ve tedrici ıslah hareketi mi gerçekleştirdiği hususu bu çerçevede daha net vuzuha kavuşturulabilir. Ancak bu şekilde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risâleti ve

♦ Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

İlâhî vahyin hedefiyle ilgili olarak genellemeler yapmak yerine daha anlamlı ve tutarlı analiz ve değerlendirmelere ulaşmak mümkün olabilir.

Ayrıca unutmamak gerekir ki, İlâhî vahyin son tebliğcisi Hz. Peygamber (s.a.v.), ömrünün büyük kısmını cahiliyye toplumu içinde ve cahilî dünya görüşünün hakim olduğu bir ortamda geçirmiş; peygamber oluncaya kadar geçen 40 seneyi, risâletinin de ilk 13 yıllık sürecini câhiliyye gelenek ve kurallarının cârî olduğu Mekke'de tamamlamıştır. Dolayısıyla bu dönemin bütün özellikleriyle bilinmesi ve tanınması, aynı zamanda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) doğru bir şekilde tanınmasıyla doğrudan ilişkilidir.

I. TARİHÎ VE COĞRAFÎ ARKAPLAN: ARABİSTAN

Arabistan Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının kesiştiği bölgede bulunan, doğusunda Basra Körfezi ve Umân Denizi, güneyinde Hint Okyanusu, batısında ise Kızıldeniz ile sınırlı bir yarımadadır. Bölge batıda Kızıldeniz kıyısında Tihâme olarak bilinen dar bir sahilden başlar. Yarımadanın orta kısmında Hicaz, güneyinde ise Yemen bulunur. Yemen'den doğuya doğru gidildikçe Hadramut'a, daha sonra Umân topraklarına ulaşılır. Necid, yarımadanın kuzeyinde yer alır. Buradan da kuzeye doğru gidildikçe Nüfûd çölü, Necid'in güneydoğusunda Yemâme, sonra da Hecer yahut günümüzde Bilâd-i Halîc olarak bilinen Bahreyn bölgesine varılır.[1] Arabistan, yeryüzü çekileri, tarihi ve kültürü dikkate alınarak Güney Arabistan, Kuzey Arabistan ve Hicaz olmak üzere üç bölgeye ayrılır.

A. GÜNEY ARABİSTAN

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren Güney Arabistan'da MÖ. 1400 ile 650 arasında başkentlerine nispet edilen Mainîler hüküm sürmüşlerdir. Bu devlet, bilhassa ticarî faaliyetleriyle tanınmış, hâkimiyet alanı da Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nin kıyılarına kadar uzanmıştır.[2] Bölgede bu krallığın ardından Me'rib şehri merkezli Sebe krallığı kurulmuştur. Tarım ve ticaretle meşgul olan Sebelilerin inşa ettikleri Me'rib barajı meşhurdur. M. Ö.

---

1 Cevad Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'-Arab Kable'l-İslâm,* I-X, Beyrut 1993, I, 144-145; Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,* (çev. Salih Tuğ), I-V, İstanbul 1980, I, 31-34.

2 Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm,* (thk. Hüseyin Munis), Kahire ts.,s. 136-140.

750-115 yılları arasında hüküm süren bu krallık, Himyerliler tarafından yıkılmıştır.[3] Sebelilere nazaran savaşçı nitelikleriyle temayüz eden Himyerliler, Güney Arabistan'da hâkimiyeti ellerine aldıktan sonra komşuları olan İranlılar ve Habeşlilerle de mücadele etmişlerdir. Himyer kralları "tübbâ" olarak isimlendirilmiştir.[4]

Himyerliler miladî IV. yüzyılın ortalarında yaklaşık yarım asırlık bir süre Habeş işgaline maruz kalmışlar M.375 yılından itibaren tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bu dönemde Güney Arabistan'da Hıristiyanlık yayılmaya başlamış, ayrıca ülkeye gelen tüccarlar sebebiyle Yahûdîlik de güçlenmiştir. Himyer hanedanın zamanla Yahûdîliği benimsemesi üzerine, dinî ve politik sebeplerle Bizanslılar ve Habeşliler de ülkedeki Hıristiyanları himaye etmişlerdir. Dolayısıyla Himyerliler döneminde Güney Arabistan, siyasî hâkimiyetin yanı sıra dinî mücadelenin ana merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu süreçte Yahûdîliği kabul eden Himyer Kralı Zû Nüvâs, pekçok Hıristiyanı dinden döndürmeye zorlamış, dinlerini terk etmeyenleri ise "uhdûd" adı verilen ateş dolu çukurlarda diri diri yakmıştır.[5]

Himyer kralının katliamından kurtulabilenler, o dönemde Hıristiyanlığın hamisi durumunda olan Bizans'tan yardım talebinde bulunmuşlardır. İmparator, ülkesinin Yemen'e uzaklığı sebebiyle bizzat kendisinin o bölgeye ulaşmasının mümkün olmadığını, ancak Habeşistan'da hüküm süren Aksum Krallığı'ndan Yemen'e müdahale etmesini isteyebileceğini bildirmiştir. Yemen üzerinde mutlak hâkimiyet kurmak isteyen Habeş hükümdarı bu teklifi memnuniyetle kabul etmiş ve M. 525 yılında Eryât isimli komutanın emri altında büyük bir orduyu Arap Yarımadası'na göndermiştir. Habeşlilerin gelişiyle birlikte Yemen'deki Himyerîler devleti tarih sahnesinden silinmiş, ülke artık Hıristiyanların kontrolüne geçmiştir. Yemen'e kurtarıcı olarak çağrılan Habeşliler ise zamanla ülkenin yeni istilacısı haline dönüşmüşler, Yemen'i merkezden gönderdikleri valilerle yönetmeye başlamışlardır.

---

3 Cevad Ali, *el-Mufassal*, II, 258-495; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 80-81, 85-87.

4 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, (thk. Eliza Lichtenstadter), Beyrut ts. (Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde), s. 364-368.

5 Bürûc, 85/1-9; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), I-IV, Beyrut ts, I, 37.

Arabistan'ın güneyini kontrol altına alan Habeş Krallığı, bunun ardından Yemen'i Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri haline getirmek amacıyla Sana'da Kulleys adı verilen bir gösterişli kilise inşa etmiştir. Yemen valisi Ebrehe hem Hicaz'ın tamamını siyasî hâkimiyetine almak, hem de Kulleys'e rakip gördüğü Kâ'be'yi tahrip etmek için M. 570 yılında Mekke'ye bir askerî harekât düzenlemiş, fakat hedefini gerçekleştiremeden geriye dönmüştür.[6] Bu arada ülkenin istilâcıları Habeşliler ile yerli halk Yemenliler arasında çekişmeler meydana gelmiş, bu süreçte pek çok Yemenli katledilmiştir.[7]

Ebrehe'nin ölümünden sonra Habeşistan'ın Yemen üzerindeki etkinliği yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Bu dönemde istilacıların halka yaptıklarından rahatsız olan Himyeriler soyundan gelen Seyf b. Zî Yezen, ülkedeki Habeş zulmünü ortadan kaldırmak amacıyla komşu devlet Sâsânîler'den yardım talebinde bulundu. Bölgede Bizans devleti ile nüfuz mücadelesi içinde olan İranlılar bu daveti kabul ettiler. Nitekim Kisrâ Hüsrev Nûşîrevân (M. 551-579) meşhur komutanlarından Vahriz idaresinde gönderdiği ordusuyla Habeşlileri Yemen'den uzaklaştırdı ve Seyf b. Zî Yezen'i bölgenin idaresine getirdi. Bu şekilde Yarımada'nın güney topraklarının kontrolü Sâsânî Hükümdarı'nın eline geçmiş oldu. Bölgede İran istilâsı yaklaşık olarak 50 yıl kadar devam etti. Yemen'de Sâsânîlerin son valisi Bâzân'ın hicretin 7. yılında (M. 629) İslâmiyet'i kabul etmesiyle bölge tamamen Müslümanların hâkimiyetine girmiştir.[8]

B. KUZEY ARABİSTAN

Arabistan'ın kuzeyinde bilinen en eski devlet, Filistin'in güneyinde kurulan ve M.Ö IV. ile M.S. II. asır arasında varlığını devam ettiren Nabâtî Krallığı'dır. Devletin başkenti Petra şehridir. Nabâtîler, hüküm sürdükleri dönem boyunca Roma İmparatorluğu ile Hicaz çölü arasında tampon görevi yapmışlar, Romalılar çölden gelebilecek muhtemel bedevî saldırılarından

---

6 Fîl 105/1-5.

7 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 36-59.

8 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 32-58, 64-70, 71-73. Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân), II, 147-148.

korunabilmek için bu devleti bilinçli bir şekilde himaye etmişlerdir.[9] Ancak iyi ilişkiler uzun süre devam etmemiş, İmparator Traianus (M. 98-117) Nabâtîler devletine son vermiştir.[10]

Nabâtî Krallığı'nın sonlarına doğru Kuzey Arabistan'da M. Ö. I. yüzyılda Tedmürlüler (Palmirliler) devleti kurulmuştur. Bu devlet de Nabâtîler gibi Romalıların hem himayesini kazanmış, hem de zaman zaman saldırılarına maruz kalmıştır. Nitekim Tedmürlüler'in âkıbeti de Nabâtîler'den farklı olmamış; İmparator Orelyan (M. 270-275) zamanında Roma orduları Tedmür'ü işgal ederek bu devletin varlığına son vermiştir. Bölge İslâm fetihlerine kadar Bizans hâkimiyetinde kalmış, hicretin 12. yılında (M. 633) Hâlid b. Velîd tarafından fethedilmiştir.[11]

M. S. III. yüzyılın sonuna doğru Tedmür devletinin etkisini kaybetmeye başladığı dönemde Kuzey Arabistan'da iki devlet güçlenmeye başlamıştır. Bunlar, Me'rib Seddi'nin yıkılmasıyla güneyden göç eden Araplar tarafından kurulmuş olan Gassânîler ile daha doğuda kurulmuş bulunan Hireliler'dir. Gassânîler, Roma İmparatorluğu'na bağlı olarak Suriye'de, Hireliler ise Sâsânîlerin hükümranlığını tanımak sûretiyle Irak topraklarında hüküm sürmüşlerdir.[12]

Gassânîler, M. III. yüzyılın başlarında Güney Arabistan'dan Suriye topraklarına göç ederek Gassân nehri kıyılarını yurt edinmişler, Roma İmparatorluğu'nun da tesiriyle Hıristiyanlaşmışlardır. Bizans devleti daha önce kurulan Nabâtîler ve Tedmürlüler'de olduğu gibi, ülkenin güney sınırlarını çölde yaşayan bedevîlerden ve Sâsânî saldırılarından koruyabilmek için bu devletin varlığını desteklemiştir. hicretin 8. yılında (M. 629) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Gassânîlere gönderdiği elçisi Hâris b. Umeyr, bölge valisi Şurahbil b. Amr tarafından Mûte'de öldürülünce, onlar üzerine sefer düzenlenmiştir. Bundan bir yıl sonra (H. 9/M. 630) Gassânîler tarafından Medine'ye yönelik büyük bir saldırı tertip edileceği haberinin alınması üzerine

---

9 Cevad Ali, *el-Mufassal*, II, 68-72, 600-627.

10 Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 81-97; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 105-108.

11 Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 98-108.

12 Cevad Ali, *el-Mufassal*, II, 626-629.

Hz. Peygamber (s.a.v.), Tebük seferini gerçekleştirmiştir. Hicretin 15. yılında (M. 636) meydana gelen Yermük savaşında bu devletin son kralı olan Cebele b. Eyhem Bizans ordusunda yer alan Hıristiyan Arapların komutanı olarak Müslümanlara karşı savaşmıştır.[13]

Kuzey Arabistan'da kurulan ve Müslümanların fethine kadar bölgede varlığını sürdüren diğer bir devlet ise Hirelilerdir. Gassânîler gibi Güney Arabistan asıllı olan ve Lahm kabilesinden gelmeleri sebebiyle Lahmîler olarak da tanınan Hireliler, Sâsânîlere bağlı olarak yaşamışlar ve göçebe Arapların saldırılarına karşı İran Araplarla olan sınırlarını korumuşlardır. Hire Devleti meşhur kralları Numân b. Münzir'in (M.586-613) ölümünden sonra İran'a karşı tüm bağımsızlığını kaybedince doğrudan İran'dan tayin edilen valiler tarafından idare edilmeye başlamıştır. Hire toprakları (H. 12/M. 633) yılında Hâlid b. Velîd'in seferleri neticesinde Müslümanların hâkimiyetine girmiştir.[14]

C. HİCAZ

Hicaz, Arabistan'ın Kızıldeniz tarafında orta kısımda yer alır. Yarımada'nın bu bölümü Kuzey ve Güney Arabistan'ın aksine Bizans ve Sâsânîler gibi güçlü devletlerin işgal maksatlı saldırılarına maruz kalmamıştır. Bunda arazinin çöl ve dağlık yapısı sebebiyle bölgeye asker sevkinin güç oluşunun, ayrıca işgalci bir devletin elde edeceği ganimet ve vergi gelirinin orduya yapılacak masrafı dahî karşılayamayacak olmasının büyük etkisi vardır. Zira o zamana kadar Hicaz'ın ekonomik anlamda yabancıların ilgisini çekecek bir zenginliği de olmamıştır. Bütün bu sebeplerle İslâm'ın doğduğu asra kadar Hicaz, Arap Yarımadası'nın en bakir ve bağımsız bölgesi olma özelliğini sürdürmüş, nesiller boyunca bu hürriyet ortamında yetişmiş olan Hicazlı Araplar neseplerini, geleneklerini ve dillerinin safiyetini koruyabilmişlerdir.[15] Hicaz'ın en önemli şehirleri Mekke, Medine ve Taif'tir.[16]

---

13 Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 207-220; Cevad Ali, *el-Mufassal*, III, 387-449.

14 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, (thk. Eliza Lichtenstadter), Beyrut ts. (Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde), s. 358-361.

15 Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, (sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli), Ankara 1997, s. 29.

16 Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 154.

1. Mekke

Mekke, etrafı dağlarla çevrili bir vadide kurulmuş olup Hicaz'ın dinî ve ticarî merkezidir. Şehri Arap Yarımadası'nın diğer merkezlerinden ayıran ve üstün hâle getiren en önemli özellik yeryüzünün ilk mabedi kabul edilen Kâ'be'nin burada bulunmasıdır. Kâ'be, Mescid-i Harâm, Safâ ve Merve adlı kutsal mekânlar Mekke'de bulunduğu gibi, hac vazifelerinin geri kalan kısımlarının îfâ edildiği Arafat, Müzdelife ve Mina da bu şehrin civarında yer almaktadır. Mekke ayrıca Yemen'den başlayıp Akabe Körfezi'ne ulaşan ticaret yolunun, yani Yemen-Şam hattının kilit noktasında bulunması sebebiyle ticarî merkez özelliğini de kazanmıştır.[17] Mekke'nin çevresinde yılın belli zamanlarında gerçekleştirilen Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz gibi panayırlar şehrin ticarî ehemmiyetini daha da artırmıştır.[18] İşte bütün bu özellikleri sebebiyle Mekke Kur'ân'da (Ümmü'l-kurâ=Şehirlerin anası) adıyla anılmıştır.[19]

Mekke'nin tarihi M. Ö. 5. yüzyılın ortalarına kadar ulaşır. Şehri ilk yurt edinenler Güney Arabistan asıllı Amâlikalılardır.[20] Daha sonra yine güneyden gelen Cürhüm kabilesi buraya yerleşti. Böylece Harem etrafında başlayan iskân hadisesi ile Mekke küçük bir yerleşim merkezi haline geldi. Hz. İsmail (a.s.) de kabilenin reisi olan Mudad'ın kızı Seyyide ile evlenerek Cürhümlüler'le akrabalık kurdu. Hz. İsmail (a.s.), bir peygamber olarak Kâ'be ve hac vazifelerini yerine getirmiş, kendisinin ardından bu görevler oğulları tarafından yürütülmüştür. İsmailoğulları zamanla şehirde çoğalmışlar ve İsmailîler, Adnânîler, Maaddîler veya Nizarîler adlarıyla anılmışlardır. Yüzyıllar sonra aynı topraklarda peygamberlik görevini üstlenecek olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ataları olan Kureyş kabilesi de, Hz. İsmail'in Cürhümlü kadınlarla evlenmesinden meydana gelen İsmailoğulları soyundan neş'et etmiştir.[21]

---

17 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 113; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*,I, 155-156.

18 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 263-268.

19 Şûrâ, 42/7.

20 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 345-347.

21 Buhârî, Ehâdîsü'l-Enbiyâ, 9.

Mekke'de Cürhümlüler'in idaresine son verenler, yine onlar gibi Yemen asıllı bir kabile olan Huzaalılar'dır. Güneyden kuzeye doğru göç eden Huzaalılar kendilerine uygun bir yerleşim yeri buluncaya kadar Mekke civarında kalmak için Cürhümlüler'den müsaade istemişler, ancak talepleri kabul edilmeyince Mekke'ye hücum etmek sûretiyle eski sahiplerini şehirden uzaklaştırmışlar, fakat İsmailoğulları'nın burada yaşamalarına müsaade etmişlerdir. Diğer taraftan şehrin idaresini Huzaalılar'a terk etmek zorunda kalan Cürhümlüler Mekke'den ayrılırken Zemzem kuyusunu da işlemez hâle getirmişlerdir.[22]

Huzaalılar döneminde liderleri Amr b. Luhay, Kâ'be'ye ilk kez putların yerleştirilmesi âdetini başlatmış, bu sebeple kısa zamanda Kâ'be bir put merkezine dönüşmüştür.[23] Tevhid inancını zedeleyen bu gelenek, ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke'yi fethetmesiyle ortadan kaldırılacaktır.

2. Taif

Mekke'nin yaklaşık 120 km. güneydoğusunda Irak-Yemen ticaret yolu üzerinde bulunan Taif, Sakîf Kabilesi'nin yurdudur. Serin havası sebebiyle Mekkelilerin sayfiye merkezi olarak ünlenmiştir.[24] Sakîfliler arazilerinin verimliliği ve şehirlerinin ticaret yolu üzerinde olması sebebiyle zaman zaman zenginlikte Mekke ile yarışabilecek hâle gelmişlerdir. Şehir ahalisinin mahalli ve mevsimlik panayırlar sebebiyle Mekke halkıyla sağlam bağlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak onların siyasî gücü hiç bir dönemde Mekke halkı düzeyine ulaşamamıştır. Özellikle Kureyş ile Sakîf Kabilesi'nin de dâhil olduğu Hevâzin kabileleri arasında gerçekleşen Ficâr savaşlarında Mekkeliler'in galip gelmesi, Kureyş'in Taifliler üzerindeki hâkimiyetini daha da pekiştirmiştir.[25] Böyle olduğu içindir ki, Sakifliler, Mekke'nin fethine kadar geçen dönemde Kureyş'ten bağımsız olarak herhangi bir siyasî faaliyete girişme cesareti gösterememişlerdir.

---

22 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 116-122; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963, I, 8.

23 Buhârî, *Menâkıb* 9; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı,* (çev. Beyza Düşüngen), Ankara 1969, s. 26.

24 Hitti, Philip, *İslâm Tarihi,*I, 154.

25 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 195-198.

3. Yesrib (Medine)

Mekke'den sonra önem derecesinde Hicaz'ın ikinci şehri Yesrib'dir. Şehrin kuzeyinde Uhud dağı, güneyinde Âir dağı, doğusunda Vâkım harresi (volkanik arazi), batısında ise Vebere harresi bulunmaktadır.[26]

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hicretinden sonra Medine adını alan Yesrib'in ilk sakinleri Yemen asıllı Amâlikalılar'dır. M. Ö. VI. yüzyılın başlarında Kudüs'ü işgal eden Bâbil Kralı Buhtunnasr Kudüs'ü işgalinin ardından Yahûdîleri kendi ülkesine götürünce, onun elinden kurtulanların bir kısmı daha güvenli buldukları Hicaz'a gelerek Yesrib, Hayber ve Fedek gibi şehirlere yerleşmişlerdir. Yahûdîlerin Filistin'den Arabistan'a göç etmelerini zorunlu hâle getiren sürgün ve baskılar daha sonra da devam etmiş, özellikle Roma İmparatorlarından Adriyanus'a (M. 117-138) karşı yapılan ayaklanmanın başarısız olması üzerine Yahûdîlerin bir çoğu Arabistan'a sığınmak zorunda kalmışlardır. Hıristiyanlığın Suriye'de yayılmasının ardından Romalıların dinî baskısına maruz kalan Yahûdîler de kendileri için daha güvenli buldukları Hicaz'a gelmişler, bilhassa kuzey bölgelere yerleşmişlerdir. Yarımada'ya gelen Yahûdîler burada zamanla Arap kültürünü benimsemişler, hatta Arap isimleri almışlardır.[27] Güney Arabistan'da Me'rib seddinin yıkılması üzerine Kahtânî Araplarının Ezd koluna mensup Evs ve Hazrec isimli kabileler de Yesrib'e gelmişlerdir.[28]

II. BEŞERÎ ARKAPLAN: SOSYAL VE DİNÎ HAYAT

Arapların İslâm öncesi devirleri genel olarak câhiliyye dönemi olarak adlandırılır. Bu kelime "chl" kötünden türetilmiş olup, eski sözlüklerde ilmin zıddı olan "bilgisizlik" anlamı verilmiştir. Bu durumda câhiliyye çağı "bilgisizlik çağı" anlamına gelir. Çağdaş araştırmacılar ise bu kavrama başka bir anlam yüklemektedirler. Onlara göre eski Arap şiirinde cehl, ilmin zıddı olarak kullanılmakla birlikte bu, kelimenin ikinci anlamıdır. Birinci anlamına göre cahil azgın, arzularının esiri, şiddet taraftarı ve sabırsız kişidir. Bu şekilde cehl kelimesi ilmin değil, hilmin karşıtı olmaktadır. Dolayısıyla cahil-

---

26 Buhl, Fr., "Medine", *İA*, VII, 459.

27 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 569-570.

28 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 128-142, VI, 511-543.

likten bilgisizlik değil, bildiği hâlde kasten bilgisizce hareket kastedilmektedir. Zira İslâm öncesi dönemdeki Arapların hayatları ve faaliyetleri incelendiğinde onların çevrelerinde yaşayan insanlardan akıl ve bilgi potansiyeli yönünden daha ileride olduğunu gösteren pek çok delil bulmak mümkündür.[29]

Câhiliyye kavramı ve davranışları için Habeşistan Kralı huzurunda Müslümanlar adına konuşan Cafer b. Ebû Tâlib'in açıklamaları güzel bir örnek teşkil eder:

"Ey hükümdar, Allah aramızdan birini seçip de onu kendisi için elçi olarak gönderene kadar biz cahillerdendik, putlara tapar, ölü hayvan eti yer, fuhuş yapardık. Akrabalık bağlarına riâyet etmez, *komşuluk haklarını tanımazdık. Güçlü olanlarımız zayıf olanlarımız ezerdi. Uzun bir müddet bu hâlde yaşadık. Sonra Allah bize aramızdan soyunu, doğruluğunu, güvenilirliğini, namusluluğunu bildiğimiz bir peygamber gönderdi. O bizi Yüce Allah'ın birliğini tanımaya ve O'a ibadet etmeye çağırdı. Ağaç ve taştan yaptığımız putlara tapmaktan, Allah'a ortak koşmaktan uzaklaştırdı. Bize doğru söylemeyi, emanete ve akrabalık bağına riâyet etmeyi, komşularla güzel geçinmeyi, haramdan, kan dökmekten sakınmayı emretti. Fuhuştan, yalandan, yetim malı yemekten, namuslu kadına iftira etmekten menetti. O, bize, diğer insanlara kötülük yapmaktan çekinmeyi, sadece Allah'a ibadet etmeyi, sadaka vermeyi ve her çeşit iyi ve güzel fiiller işlemeyi öğretti"*.[30]

Câhiliyye kavramı, gerek Kur'ân[31] gerekse hadislerde İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışları İslâmî dönemdekinden ayırt etmek için kullanılmıştır. Bununla birlikte câhiliyye, yaşanmış ve bitmiş olan bir tarihî süreci değil, bir kültürü temsil eder. Böyle olduğu içindir ki, İslâm'dan sonra, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde dahî câhiliyye davranışlarına tesadüf etmek mümkün olmuştur. Nitekim gerek Kur'ân-ı Kerim'de gerekse hadislerde bu döneminin belirgin davranışları kan davası, içki, kumar, kabilecilik gibi

---

29 Tülücü, Süleyman, "Câhiliyye Kelimesinin Mana ve Menşe'i", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 4, Erzurum 1980, s. 279-281.

30 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 359-360.

31 Âl-i İmrân, 3/145; Mâide, 5/50; Ahzâb, 33/33; Feth, 48/26.

alışkanlık ve uygulamalar câhiliyye davası olarak kabul edilmiş, bu hususta gayret sarf edenler hem vahiy, hem de Rasûlüllah'ın (s.a.v.) diliyle kınanmıştır.

Örnek vermek gerekirse, Kur'ân'da insanlar *"câhiliyye zannından"* sakındırılmış,[32] Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hanımları *"câhiliyye devrindeki kadınlar gibi açılıp saçılmamaları"* konusunda ikaz edilmiş,[33] ayrıca bütün Müslümanlar *"câhiliyye taassubu"*na düşmemeleri için uyarılmış[34] ve nihayet Müslümanlara "câhiliyye idaresini mi aradıkları" sorulmuştur.[35] Benzer şekilde Allah Rasûlü (s.a.v.) de "câhiliyye davasıyla hak iddia eden bizden değildir"[36] demek sûretiyle İslâm'dan sonraki olumsuz tavırları da câhiliyye anlayışı olarak tanımlamış ve ümmetini bu hususta uyarmıştır. Hatta "Ümmetimin içinde câhiliyye döneminden kalma dört adet vardır: Asaletle övünmek, başkalarının soyuna dil uzatmak, yıldızları vesile edinerek yağmur beklemek ve ölünün arkasından yüksek sesle ağlamak" ifadeleriyle Müslümanların bu alışkanlıklardan kolayca vazgeçemeyeceklerini de bildirmiştir. Buradan yola çıkarak câhiliyyeyi sadece İslâm'dan önceki dönem şeklinde tanımlamanın hatalı, en azından eksik olduğu açıkça ortaya çıkar.[37] Ancak konunun takdimi gereği, burada câhiliyyeden İslâm'ın doğuşundan önceki dönem kastedilecektir.

Arapların İslâm'ın zuhuru evvelinde sergiledikleri câhiliyye davranışları arasında kibir, gasp, içki, fuhuş, kumar, kan davası, riba, hırsızlık, yetim malı yeme gibi kötü alışkanlıkları saymak mümkündür ki, bunlar "Mesâlibü'l-Arab" (Arapların ayıpları) olarak isimlendirilmiştir.[38] Bu adetler toplumda yaygın olarak sergilenmekle birlikte, Arapların tamamı bu davranışları benimsemiş değildir. Genel anlamda câhiliyye kültürü içinde hayatlarını sürdüren insanların da takdire şayan davranışlarına da şahit olunmuş-

---

32 Âl-i İmrân, 3/154.

33 Ahzâb, 33/33.

34 Feth, 48/26.

35 Mâide, 5/50.

36 Buhârî, Cenâiz 39.

37 Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Câhiliyye*, Konya 1996, s. 1-110; Fayda, Mustafa, "Câhiliyye", *DİA*, VII, 17-19.

38 İslâm öncesi dönem câhiliyye kültürü ve alışkanlıkları hakkında geniş bilgi için bk. Sarıcık, Murat, *İslâm Öncesi Dönem Cahiliye Kültürü*, Isparta 2002, s. 11-130, 224-303.

tur. "Fedâilü'l-Arab" (Arapların faziletleri) olarak bilinen güzel hasletlerin başta gelenleri ise bağımsızlık ve özgürlüğe düşkünlük, yiğitlik, cesaret, sabır, zayıfı korumak, güçlüye karşı koymak, cömertlik, ahde vefa, misafirperverlik, kendisine sığınanı himaye etmek, kanaatkârlık gibi hasletlerdir.[39]

Araplarda câhiliyye dönemi kültürü şifahî gelenekle aktarılmıştır ki, bunun en önemli kaynağı câhiliyye şiiridir. Kabile övünmesi (medh) câhiliyye şiirinin en önemli mevzularından birisidir. Övgüde bir şahsın taşıdığı taç, ziynet gibi arızî yönler değil cesaret, cömertlik ve adalet gibi şahsî vasıflar öne çıkarılmıştır.[40] Kabile övünmesi her kabile üyesinin tabiî vazifesidir. Ancak bunu asıl sorumluları ve en iyi şekilde gerçekleştirenler, kabile övünmesini bir meslek olarak icra eden kabile şairleri ve hatiplerdir. Kuşkusuz asabiyetin câhiliyye şairi ve şiirine tesiri büyüktür. Şairin gönlünü coşturan şeyler hep asabiyet ruhunun yansımalarıdır. Câhiliyye şiirinin ana konularının genelde kabileyi övmek ve yüceltmek, düşmanları hicvetmek, hasımlara meydan okumak, soyu intikama teşvik ve düşman kabilelere saldırıya tahrik etmek, kavmin gözünü kırpmadan içine daldığı savaşları aktarmak, savaşta ölenlere mersiye söylemek gibi kabile asabiyetiyle ilgili yahut ondan ilham alan davranışlar olduğu görülür.[41]

Câhiliyye şairinin aslî fonksiyonu asabiyette aşırı gitmektir. Şair çoğunlukla düşmanlığı barışa, savaşı anlaşmaya, kısası diyete tercih etmiştir. Bu sebeple Arap hayatında şairler âdeta savaş borusu ve şerrin davetçileri olmuşlardır. Barışa çağıran ve savaştan nefret eden kabile şairi bulmak neredeyse mümkün değildir.[42] İslâm öncesi hayatının en önemli aktörleri sayılan şairler, Ukaz panayırında şiir yarışmalarına iştirak etmişler, burada en çok beğenilen şiirler Kâ'be duvarına asılarak ödüllendirilmiştir. Bu şerefe nâil olan kabile şairleri ise İmriü'l-Kays, Tarafe b. el-Abd, Züheyr b. Ebî Sülmâ, Lebîd b. Rebîa, Amr b. Külsûm, Antere b. Şeddâd, el-A'şâ, Nâbiğa ez-Zübyânî ve Ubeyd b. el-Ebrâs'tır.[43]

---

39 Kazancı, A. Lütfi, "Câhiliyye Döneminde Müsbet Davranışlar", *UÜİFD,* c. 1, sy. 1, Bursa 1986, s. 103-111.

40 Çetin, Nihat, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 87.

41 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 477.

42 Nass, İhsan, *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye ve Eseruhâ fi'ş-Şi'ri'l-Emeviyye,* Beyrut 1964, s. 162, 165.

43 İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şuarâ,* Leiden 1902, s. 37-164.

A. SOSYAL HAYAT

Câhiliyye toplumu, yaşayış tarzına göre genelde bedevî ve hadarî olmak üzere iki kısımda mütâlaa edilir. Kısaca tanımlamak gerekirse Bedevîlik, hayatın ihtiyaçlarında zorunlu olanla yetinmektir. Kur'ân'da bedevîlik "bedv" şeklinde kullanılmıştır. Nitekim Yûsuf (a.s.) Mısır'da huzuruna getirilen ailesine şöyle demiştir: *"Rabbim* beni zindandan çıkararak ve sizi çölden getirerek bana çok iyilikte bulundu. Şüphesiz Rabbim, dilediği şeyde nice incelikler sergileyendir. Şüphesiz O, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."[44]

Hadarîlik ise başta yerleşik hayatı benimsemek olmak üzere yiyecek, giyecek gibi tabiî ihtiyaçlarda zarurî olanın üzeri şartlarında yaşamak, üstelik hayatın imkânlarını çoğaltmak, çeşitlendirmek ve güzelleştirmektir. İklim ve tabiatın bir gereği olarak Arap Yarımadası'nın kuzeyindeki sakinlerin büyük bir kısmı bedevî, güneydekiler ise hadarî kabul edilir. Bundan dolayı Kuzeyliler ile Güneylilerin dünya görüşleri, kültürleri ve hayat tarzları arasında belirgin farklılıklar oluşmuştur. Her şeyden önce Kuzeyliler, himaye ve asabiyetle idare edilen topluluklar iken, buna karşılık Güneyliler kurumsal yönetimler altından yaşamışlardır.[45]

1. Kabile

İslâm öncesi Arap toplumu çöl şartlarının ortaya çıkardığı sosyal bir model olan kabile sistemi üzerine kurulmuştur. Kabile, aynı atadan geldikleri kabul edilen ve aralarında nesep irtibatı bulunan insan topluluklarına verilen ortak isimdir.[46] Arabistan bozkırlarında bir erkek, bir kadın ve bir kaç çocuktan müteşekkil basit bir aile hayatı sürdürmek mümkün olmadığı için, insanlar ancak kan bağına dayalı kabile veya aşiret denilebilecek birlikler hâlinde yaşayabilmişlerdir.[47]

---

44 Yûsuf, 12/100.

45 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 288-291; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 55-56.

46 Firuzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, I-IV, Libya ts., III, 555. Ayrıca bk. Avcı, Casim-Recep Şentürk "Kabile", *DİA*, XXIV, 30.

47 Watt, W. Montgomery, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, (çev.Ünal Çağlar), İstanbul 2001, s. 54, 58.

Araplar arasında asırlar boyunca hükmünü icra eden bir hayat nizamı olan kabile, rasgele meydana gelmiş düzensiz bir topluluk değildir. Bu kurumun da kendine göre kuralları ve bütünlük içerisinde tutarlılığı olan bir düzeni vardır. Kabile âdet ve gelenekleri sayesindedir ki insanlar, soylarının emniyet ve istikrarını muhafaza edebilmişlerdir. Kabile mensubu saf bir ferdiyetçi olmakla birlikte, bu sistem gereği cemaatinin bekası için kendi menfaatini, hatta hayatını terk etmeye her zaman hazır olmuştur. Çünkü o bilmektedir ki, hayat hakkı başta olmak üzere sahip olduğu bütün hakları kabilesi sayesinde elde etmiştir.[48]

Kabileye mensubiyet kişinin var olma garantisi anlamına geldiği için ferdin, kabilesine gönülden bağlanması ve kabile geleneklerine tereddütsüz tâbi olması gerekir. Çünkü kabilede soyun genel politikası hilâfına hareket eden üye, kabilesi tarafından dışlanmakta, onun üzerinden çöl güvenlik sistemi olan himaye kaldırılmakta, özetle soyuyla tüm bağı kesilmektedir ki, bu bir Arabın karşılaşabileceği en büyük felâkettir.[49] Çünkü kabile kuralları dışına çıkan üyeler *hal'* denilen ve kabilenin himaye garantisinin iptal edilmesi anlamına gelen uygulamayla sistem dışına atılmakta ve uzaklaştırılmış, kovulmuş ve lanetlenmiş anlamlarında hâlî', *tarîd, la'în* olarak isimlendirilmektedir.[50]

Çetin hayat şartları ve geçim zorluğu sebebiyle Araplar arasındaki öncelikli irtibat şekli düşmanlıktır. Buna göre aralarında herhangi bir anlaşma bulunmayan iki kabile tabiî bir şekilde düşman kabul edilmiştir. Kabile savaşları o kadar rutin hâle gelmiştir ki, câhiliyye Arapları baskın ve yağmaları bir geçim vasıtası olarak görmüşlerdir. Onlar, yakınlarında yaşayan ve aralarında herhangi bir anlaşma bulunmayan kabilelere sürekli olarak baskın düzenlemişler, saldırıya maruz kalanlar da bunun intikamını almak için fırsat beklemişlerdir. Bu nedenle Arap câhiliyye hayatında en önemli sosyal hadiseler olarak Eyyâmü'l-Arab adı verilen kabile savaşları kabul edilir.[51]

---

48 Nass, İhsan, *el-Asabiyye,* s. 70; Özaydın, Abdülkerim, "Arap", *DİA*, III, 321.

49 Şevki Dayf, *el-Asru'l-Cahilî,* Kahire 1960, s. 62.

50 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 410-413, V, 590-591; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* (çev. Zeki Meğamiz), I-IV, İstanbul 1970, IV, 33.

51 Cevad Ali, *el-Mufassal*, V, 341-378.

Savaşın devamlı cârî olduğu bu şartlarda Araplar hac ve ticaret gibi zorunlu faaliyetlerini îfâ edebilmek için güvenli zaman dilimlerine ve coğrafî mekânlara ihtiyaç duymuşlardır ki, onlara bu imkânı İbrahim (a.s.) zamanında tespit edilmiş olan haram aylar (Zilkâde, Zilhicce, Muharrem, Receb)[52] ve ticarî panayırlar temin etmiştir.[53]

Araplar haccı haram aylarda gerçekleştiriyorlardı. Bu zaman diliminde savaşlar yasaklanmıştı. Arap kabileleri bu kutsal barışı fırsat bilerek her taraftan Mekke'ye geliyorlar, bu münasebetle Hac günlerinden önce ve sonra dinlenme yerlerinde kurulan panayırlarda rahatça alışveriş yapıyorlardı. Hacılar buralarda birkaç gün konaklıyor, ihtiyaçlarını gideriyor, mallarını takas ediyor, gece sohbeti ve eğlenceler tertip ediyorlar, daha sonra da güvenlik içinde yurtlarına dönüyorlardı.[54]

Arap toplumunda ilişkilerin sadece düşmanlık ekseninde gerçekleştiğini söylemek doğru olmaz. Kabileler arasında şartların zorlamasıyla kurulan dostluk münasebetlerine de şahit olunur. Bunların başında ittifak antlaşmaları (hilf) gelir. Kabileler muhtelif sebeplerle özellikle yakın komşularıyla antlaşma yapma ihtiyacı duymuşlardır. Çünkü sulh gerçekleşmeksizin güvenlik ortamının sağlanması, kabileler arasında sağlıklı komşuluk ilişkilerinin kurulması ve ticarî faaliyetlerin sürdürülebilmesi mümkün olmaz.[55] Diğer taraftan özellikle zayıf kabileler diğer güçlü toplulukların saldırılarından emin olmak için onlardan biriyle antlaşma yapmak ihtiyacı duymuşlardır.[56] Hatta bazen güçlü ve himayeye ihtiyaç duymayan kabileler dahi, diğer kabilelere saldırmak veya onların muhtemel hücumlarına karşı koyabilmek amacıyla siyasî ittifaklar gerçekleştirmişlerdir.[57]

---

52 Buhârî, Bedü'l-Halk 2.

53 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber,* s. 263-268.

54 Bakara, 2/197-198.

55 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* I-XV, Beyrut ts. (Dârus-Sâdır), IX, 92; Zebidî, *Tâcü'l-Arûs,* I-X, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), VI, 95.

56 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 514, IV, 370-388; Özkuyumcu, Nadir, "Hilf", *DİA,* XVIII, 29.

57 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 138-140; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 77; İbn Habîb, *Münammak fî Ahbâri Kureyş,* (thk. Hurşid Ahmed Faruk), Beyrut 1985, s. 232-273.

Kabile, müşterek ataya dayanan bir cemaat olarak tanımlanmakla birlikte, katılımlar veya savaşlar sebebiyle soy gerçek anlamında safiyetini koruyamaz. Bunun sonucunda da zahiren her biri kabilenin eşit üyeleri gibi görünmekle beraber, kabile içinde farklı bir sosyal tabakalaşma ortaya çıkar. Bunlar, aynı atadan gelen öz kabile çocukları, diğer kabilelerden katılanlar (sığınmacılar) ve kölelerdir. Birinci sırada bulunanlar, kabilenin diğer mensuplarından her bakımdan üstün üyelerdir. Asıl soydan gelmeyip de sonradan herhangi bir sebeple kabileye katılanlara ise mâlik, abd, sâhib, ibnü'l-emân, garîb, câr, halîf, nezîl, şerîk ve rab gibi isimler verilmiştir.[58] Bunlar, görünürde hür insanlar kabul edilmekle birlikte, birinci grupta yer alanlarla aynı hak ve sorumluluklara sahip değildirler. Öyle ki, bu temel eşitsizlik kabile hayatının hukuk sistemine de yansımış, buna göre halîfin diyeti asıl üyenin yarı diyeti miktarı olarak kabul edilmiştir.[59] Aynı şekilde himaye etme hakkı da sadece kabilenin asıl çocuklarına tanınan bir imtiyaz olmuş, anlaşmalı veya sığınmacı kabile üyeleri bundan mahrum bırakılmıştır.[60]

Kabilede esas üyelerin altında yer alan ve halîflerle birlikte kabilenin orta tabakasını teşkil eden ve mevâlî adı verilen bir grup daha vardır ki, bunlar kabile içinde azat edilmiş köle ve cariyeler ile onların çocuklarından meydana gelir. Hem en üstteki hürler, hem de en alttaki kölelerden farklı statülere sahip oldukları için, tabiî olarak onlar bu iki sınıftan farklı hukukî statüde kabul edilmişlerdir. Buna göre mevâlî, köleler gibi alınıp satılamaz, ancak buna karşılık gerek evlilik, gerekse mirasta kabilenin asıl üyeleri gibi de muamele göremezdi. Meselâ onlardan birinin hür bir kadın ile evlenmesine kesinlikle müsaade edilmezdi. Ayrıca mevâlînin diyeti hürün diyetinin yarısı kabul edilirdi.[61]

Arap toplumunda kabile dairesinin üçüncü tabakasında köleler yer alır. Kadim zamanlardan beri bilinen ve uygulanan bu sistemin asıl kaynağı savaşlardır. Savaş sonunda sağ olarak ele geçirilen erkekler köle, kadınlar da

---

58 Zebidî, *Tâcü'l-Arûs*, X, 389.

59 Bardakoğlu, Ali, "Diyet", *DİA,* IX, 474.

60 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 20.

61 Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* IV, 38-40; Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar*, s. 116-117.

cariye kabul edilirdi. Karı-kocadan ikisi de köle olursa onların yeni doğan çocukları da köle sayılırdı. Kölelerin ve cariyelerin herhangi bir hayvandan farkı yoktu; onlar sahiplerinin malı gibi görülür, bu sebeple hiçbir şahsî ve sosyal hakka sahip olamazlardı. O kadar ki, sahibinin onu satmanın yanında, hibe etme, hatta isterse öldürme yetkisi dahî vardı.[62] Bu yüzden her ne sebeple olursa olsun, kölesini öldürene hiçbir sorumluluk yüklenmezdi.[63] Köleler içinde azat edilenler ise bir üst tabakada yer alan mevâlî statüsüne yükselirdi.[64]

Araplarda kabile mensuplarını birbirine bağlayan asıl unsur kabile ruhu asabiyettir. Asabiyet, hakikatte nesepleri bir olsun veya olmasın, nesep cetvellerindeki kabile ilişkilendirmeleri ister doğru ister yanlış veya eksik olsun, kabile üyelerinin kendilerinin bir asılda birleştiklerine inanmaları sonucunda, onların her şartta birbirlerine destek olmalarını sağlayan manevî güç ve dayanışma duygusudur. Toplumu meydana getiren çeşitli grup güçleri arasında bir dengenin kurulmasında, insanların birbiriyle savulmasında, haklarının gözetilmesinde, onurlarının korunmasında ve hayatlarının muhafaza edilmesinde asabiyet, güçlü rol oynayan önemli bir sosyal faktördür. Bu duygu kabile toplumunda o kadar güçlü bir şekilde yerleşmiştir ki, hicrî III. asrın sonuna, yani Arap egemenliğinin yıkılmasına kadar olayların akış seyrinde etkinliğini hemen hiç kaybetmemiştir.[65]

Kabile toplumunda asabiyet, çöl sosyal hayatının zorunlu ve tabiî neticelerindendir. Zira kabile, ancak asabiyet sayesinde ayakta durabilmekte, varlığını ve güvenliğini sağlayabilmekte ve yine asabiyet sebebiyle hayatta kalmak için mücadele kuralının geçerli olduğu kabileler toplumunda geçim vasıtalarını elde edebilmektedir. Siyasî ve hukukî alanlardaki otorite boşluğunu doldurarak kabile fertlerinin mal, can ve ırz güvenliğinin sağlanması da asabiyet sayesinde mümkün olmaktadır.[66] Asabiyete göre kabile üyele-

---

62 Cevad Ali, *el-Mufassal*, V, 570-574; Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar*, s. 115.

63 Belâzürî, *Ensâb*, I, 158.

64 Cevad Ali, *el-Mufassal*, V, 574-576; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, IV, 37-38.

65 Derveze, İzzet, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, (çev. Mehmet Yolcu), I-III, İstanbul 1998, I, 151.

66 Nass, İhsan, *el-Asabiyye*, s. 108; Çağrıcı, Mustafa, "Asabiyet", *DİA*, III, 453.

rinden biri öldürüldüğü zaman, öldürülenin yakınları başta olmak üzere bütün kabile maktulün intikamını almakla mükellef olur. Aynı şekilde kabile mensuplarından biri başka kabile mensubunu öldürürse, katilin kabilesi öldürülen şahsın diyetini ödemek başta olmak üzere öldürme hadisesinin bütün sonuçlarını üstlenmek zorundadır. Çünkü asabiyet anlayışına göre suç ve cezanın ferdîliği olmaz, bütün kabile kolektif sorumluluk altındadır. Asabiyet ayrıca her kabile üyesine kabile nizamı ve örfüne boyun eğmeyi, başka kabilelerle yapılmış olan anlaşma kurallarına tereddütsüz itaat etmeyi zorunlu kılar.[67]

2. Aile

Câhiliyye dönemi Araplarında bağımsız bir aileden bahsedilemez. Çünkü çöl ortamında müstakil aile hayatı sürdürebilmek imkânsızdır. Dolayısıyla aileler ancak bir kabilenin parçası olmakla varlık ve anlam kazanabilirler. Kabile içinde bir aile mensubu, aynı anda büyük ailesi olan kabilesinin de mensubu olduğunun bilincindedir. Buradan yola çıkarak Arap toplumunda İslâm öncesi dönemde iki tip aileden bahsedilebilir: İlki soy birliğine dayalı ictimaî ailedir ki, buna kabile veya klan ailesi denilebilir; ikincisi ise bilinen tabiî ailedir.[68]

Arap toplumunda kabilede en küçük birim aile kabul edilir. Bu tür aile, ya aynı ev (dâr) veya çadırda oturan dede, oğullar, torunlar ve bunların çocuklarından oluşan geniş aile (âl), ya da ana-baba ve çocuklardan oluşan dar aileden (ıyâl) meydana gelmiştir. Arap ailesinde mutlak hâkim erkektir. Dolayısıyla ailelerde akrabalık ilişkileri erkekler (asabe) yoluyla kurulmuştur. Tabiatıyla bu sistemde erkek daima kadından daha üstün ve önemli sayılmıştır. Zira fizikî gücün etkin olduğu çöl ortamında kabilenin en önemli unsuru savaşçı olan erkeklerdir. Bu durum Arap toplumsal yapısında kadına oranla erkeğe daha çok değer verilmesini getirmiştir. Kabileye savaşçı olarak katkı sağlayamayan kadınlar, ancak yük olarak görülmüştür. Sosyal itibarı olmayan kadın, ancak erkek çocuk doğurduğu zaman aileden kabul

---

67 Apak, Âdem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri,* İstanbul 2004, s. 17-34.

68 Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar,* s. 106.

edilir. Çocuk sahibi olsalar da kadınların miras hakları yoktur. Babası ölen bir çocuğun velâyet hakkı ise annenin değil, ölenin erkek akrabasınındır.[69]

Bedevî anlayışa göre dünyaya erkek olarak gelmediği için kız çocuğu suçlu olarak doğmuştur. Bu inanış sebebiyle onlar, ailenin değersiz ve yüz kızartıcı üyesi kabul edilen bu çocuğun öldürülmesinde bir mahzur görmemişlerdir. Kur'ân'da bu cahilî uygulamaya açık işaret bulunmaktadır:

"Aralarında birinin bir kızı olduğu müjdelendiği zaman gamla dolarak yüzü simsiyah kesilir. Kendisine verilen kötü müjde yüzünden halktan gizlenmeye çalışır; onu utana utana tutsun mu, yoksa toprağa mı gömsün? Ne kötü hükmediyorlar".[70]

Kız çocukları hakkında bu olumsuz düşünceye rağmen onların canlı olarak gömülmesi âdeti Temîm kabilesi dışında diğer Arap kabileleri arasında çok yaygın olarak görülmemiştir.[71] Üstelik Zeyd b. Amr b. Nüfeyl gibi şahıslar öldürülmek istenen kız çocuklarını babalarından alarak onların bakım ve büyütülmelerini üstlenmişlerdir.[72]

Câhiliyye döneminde evlilikler çok farklı şekillerde gerçekleştirilmiştir. Bunların çoğu İslâm'ın gelmesinden sonra ortadan kaldırılan gayr-i meşru birlikteliklerdir. Öncelikli ve yaygın evlilik türü günümüzde olduğu şekilde bir kişinin evlenmek istediği kızı ailesinden istemesi ve mehir karşılığında nikâhın gerçekleşmesidir. Bu evliliklerde karşılıklı neseb, soy ve sosyal denklik dikkate alınmıştır.[73] Bundan başka câhiliyye dönemi Arap toplumunda; evli bir kadının kocasının uygun göreceği bir kişiyle çocuk sahibi olmak için bir araya gelmesi (istibdâ nikâhı)[74] bir kadının on kişiden az olmak üzere erkeklerle evlenmesi (müşterek nikâh),[75] iki erkeğin karşılıklı olarak karılarını değiştirmeleri (bedel nikâhı), hür olduğu için zina yapama-

---

69 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber* ,s. 324; Cevad Ali, *el-Mufassal*, V, 565-567.

70 Nah, 16/58-59.

71 Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar*, s. 120-121.

72 Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr*, 24.

73 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 310.

74 Buhârî, Nikâh, 33.

75 Buhârî, Nikâh, 36.

yan bir kadının bir erkekle metres hayatı yaşaması (haden/hıdn nikâhı), iki erkeğin mehir vermeksizin karşılıklı olarak kızları veya velisi bulundukları başka kadınlarla evlenmeleri (şigar nikâhı),[76] üvey oğlunun annesiyle evlenmesi (makt nikâhı)[77] tarafların süreli evlilik akdi yapmaları (muta nikâhı) gibi evlilik çeşitleri yaygın olarak görülmüştür.[78] Ayrıca câhiliyye döneminde iki kız kardeşin aynı anda bir kişinin nikâhında bulunması da evlilik âdetleri arasında yer almıştır.[79]

3. Geçim Kaynakları

Arabistan'ın ekonomik hayatı tabiat şartları ve kabilelerin yaşayış tarzlarına bağlı olarak genellikle hayvancılık, tarım ve ticarete dayanmaktaydı. Hayvancılık özellikle bedevîlerin geçim kaynağıydı. Bu sebeple çöl Araplarının servetleri sahip oldukları deve ve davar sürüleridir. Arap hayatında devenin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Her şeyden önce göçebenin başlıca taşıtı devedir. Yük ve binek hayvanı olarak kullanıldığı gibi, eti, sütü ve yününden de istifade edildiği için deve aynı zamanda çok büyük bir ekonomik değer taşımaktadır. Bu sebepledir ki, devesiz çöl hayatını düşünmek mümkün değildir.[80]

Arabistan'ın geçim kaynakları arasında tarım önemli bir yer tutar. Ziraata elverişli olan bölgeler ise düzenli yağış alan Yemen topraklarıdır. Dolayısıyla tarım ürünleri açısından en mühim alan Yarımada'nın güney kısmıdır.[81] Burada en fazla yetişen ürün ise hurmadır. Yemen'den başka Taif, Medine, Necid ve Hayber'de ziraata elverişli tarım alanları vardır. Bunlar arasında Basra Körfezi kıyılarında özellikle Yemâme tahıl istihsâliyle tanınmıştır.[82]

---

76 Buhârî, Nikâh, 28, Müslim, Nikâh, 57.

77 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber,* s. 325-326.

78 Buhârî, Nikâh, 36; Müslim, Nikâh, 11.

79 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber,* s. 327, 330, 340. Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar,* s. 122-125.

80 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 196-203, 207, IV, 286-287, V, 337-341; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi,* I, 41-43.

81 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 211.

82 Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar,* s. 27-28.

Arabistan'da tarım ve hayvancılığın yanında diğer önemli geçim kaynağı ticarettir. Yarımadada yaşayanlar ister bedevî, ister hadarî olsun hayatlarını devam ettirebilmek için ticaret yapmaya mecbur kalmışlardır. Bilhassa Mekke gibi ziraata hemen hiç elverişli olmayan bölgelerdeki Arapların bundan başka da geçim vasıtaları yok gibidir. Onlar, toprakla uğraşmanın alternatifi olarak yaz-kış karada ve denizde ticaret yolculukları için seferber olmuşlar, ticaret mallarının nakli ve mübadelesi konusunda aracılık yapmak sûretiyle geçimlerini temin etmişlerdir. Onlar doğrudan ticarî seferlere iştirak etmenin yanı sıra bazen de kervanlara ortak oluyorlardı. Bu durum sadece büyük sermayedarlara has bir durum değildi. Buna zaman zaman orta halk kesimleri de ekonomik güçleri elverdiğince iştirak ediyorlardı. Bu konuda özellikle Mekke'de Kureyş kabilesi ileri bir noktaya ulaşmıştı. Kur'ân'da da işaret edildiği gibi,[83] Kureyşliler kış ve yaz mevsimlerinde olmak üzere yılda iki kez seyahat düzenlemişlerdir.[84]

Yemen'den Akdeniz'e, Basra Körfezi'ne, Doğu Arabistan'a ve Cidde'ye ulaşan ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması Hicaz'ın merkez şehri Mekke'ye bu anlamda büyük avantaj sağlamıştır.[85] Kusay b. Kilâb'ın torunları olan Hâşim, Abdüşşems, Nevfel ve Muttalib; Bizans, Habeşistan, İran ve Yemen hükümdarlarıyla siyasî ilişkiler kurarak ticarî antlaşmalar yapmak sûretiyle Mekke'nin ticaret hayatındaki etkinliğini uluslar arası boyuta ulaştırmışlardır.[86] Arabistan'da seyahat eden kervanlar sürekli olarak yağmalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalırken, akdedilen anlaşmalardan istifadeyle Kureyş kervanları güvenlik içinde ticaret yapmışlardır.[87]

Arabistan'ın hemen her yöresinde çeşitli ticarî panayırlar kurulmuştur. Bunların en meşhurları Mekke civarında Ukâz, Zülmecâz, Mecenne, Hayber'de Netât, Yemâme'de Hecer panayırlarıdır. Ayrıca Aden ve Debâ

---

83 Kureyş,106/1-4.

84 Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzî,* (thk. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1984, I, 27-28; İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 257.

85 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 220-221; Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar*,s. 28.

86 Kureyş, 106/1-6.

87 Taberî, *Tarih,* II, 252.

gibi sahil merkezlerinde ticaret fuarları kurulmuştur.[88] Buralar birer ticaret mekânı olmanın yanı sıra Arapların sosyal hayatında mühim yer işgal etmiştir. Kabileler arası toplantıların tertip edildiği, problemlerin çözüldüğü, kabilelerin aldıkları kararların duyurulduğu bu ticaret merkezleri aynı zamanda Arapların çok düşkün oldukları kabile övünmesi ve şiir yarışmalarına da ev sahipliği yapmıştır.[89]

Arap kabilelerinden bir kısmı doğrudan ticarî faaliyetlerle geçimini temin ederken, bazı bedevî kabileler de kervanlara deve temin etmek, kılavuzluk ve muhafızlık yapamak sûretiyle ticaretten dolaylı olarak gelir sağlamışlardır.[90]

B. DİNÎ HAYAT

İslâm öncesi Arap toplumunda Yahûdîlik, Hıristiyanlık, Mecusîlik, Sâbiîlik, Hanîflik ve putperestlik gibi farklı inanç çeşitliliğine rastlanır. Arabistan'a giren semavî dinlerin en eskisi Yahûdîliktir. Bu din, Filistin'den göç edip Suriye-Hicaz arasındaki bölgelere sığınmak zorunda kalan Yahûdîler vasıtasıyla Arabistan'a gelmiş, Hicaz'ın önemli merkezlerinden biri olan Yesrib'e kadar ulaşmıştır. Daha sonra da Medine'ye yakın bölgeler olan Hayber, Vâdi'l-Kurâ ve Şam yolu üzerinde bulunan küçük yerleşim birimlerine hatırı sayılır bir Yahûdî topluluk yerleşmiştir. Yahûdîlik, Arap Yarımadası'nda Medine ve çevresinden başka, bu dine mensup tüccarların faaliyetleri neticesinde Yemen'de de yayılma fırsatı bulmuştur. O kadar ki, bölgenin idaresini yürüten Himyerî hükümdar Zû Nüvâs bu dini benimsedikten sonra ülkesinde yaşayan Hıristiyanları baskıyla bu dine çevirmeye çalışmıştır.[91] Ancak bu din mensuplarının kendilerini diğer inanç sahiplerinden üstün görmeleri, Yahûdîliğin millî bir din olarak kabul edilmesi, ayrıca Yahûdî

---

88 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber,* s. 263-268. Efgânî, Sa'îd, *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm,* Dimaşk 1960.

89 Hamidullah, Muhammed, "el-İlâf veya İslâm'dan önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri", (çev. İsmail Cerrâhoğlu), *AÜİFD*, IX, Ankara 1961, s. 213-222; Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat,* İstanbul 1999, s. 13-46.

90 Fayda, Mustafa, *"Bedevî"*, DİA, 311-316.

91 Burûc, 85/1-8; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 37-38.

şeriatının bedevî Arap hayat tarzına uymaması gibi sebeplerle bu din Araplar arasında yayılma imkânı bulamamıştır.[92]

Yahûdîlik'ten sonraki ikinci büyük semavî din olan Hıristiyanlık dördüncü miladî asırdan itibaren Arap Yarımadası'na kuzeyde Suriye, güneyde ise Habeşistan üzerinden girmiştir. Suriye kanalıyla Arabistan'a ulaşan Hıristiyanlar, doğu kiliseleri arasındaki mezhep ihtilâfları sebebiyle İmparatorluk topraklarında barınamayan muhalif gruplardır. Onlar sayesinde Hıristiyanlık Kuzey Arabistan'da sakin Gassânî ve Hire Arapları arasında yayılmıştır. Bölgeyi daha sonra yurt edinen Tenuh, İyâd, Lahm, Cüzâm, Tağlib ve Bekr gibi pek çok Arap kabilesi de zamanla bu dini benimsemişlerdir.[93]

Hıristiyanlığı Arabistan'ın güneyine yayan Habeşliler, Necran'ı bu dinin önemli merkezlerinden biri hâline getirmek için büyük gayret sarf etmişlerdir.[94] Sâsânîlere karşı Arabistan'da etkinlik sağlamak isteyen Roma İmparatorluğu da Hıristiyanlığın burada yayılmasını doğrudan veya dolaylı olarak desteklemiştir.[95] Nitekim İmparator'un teşvikleriyle miladî 345 yılında Ula Umeyde isimli Habeş Necâşîsi, Yemen'i ele geçirmiştir. Daha sonra Yemen'in bağımsızlığını geri alan Himyerî krallarından bir kısmının Yahûdîliği benimsemesiyle Hıristiyanlık bölgede ihmale uğramış, hatta fanatik Yahûdî olarak bilinen Zû Nüvâs Yemen'deki bütün Hıristiyanları yok etmeye çalışmıştır. Bunun üzerine gerek Bizans İmparatorluğu, gerekse güneydeki Habeşistan Krallığı nezdindeki girişimler sonucunda Habeşistan'dan Eryât komutasında harekete geçen ordu hem Himyerîler hanedanlığını ortadan kaldırmış, hem de bölgede Hıristiyanlığın etkinliğini tekrar başlatmıştır. Güney Arabistan'da hedeflerine ulaşan Habeşliler, Eryât'tan sonraki valileri Ebrehe vasıtasıyla Arap Yarımadası'nın orta kısmında yer alan Hicaz'ı da Hıristiyanlaştırmak amacıyla Mekke üzerine büyük bir harekât düzenlemiş-

---

92 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 511-543; Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar*,s. 88-89.

93 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 237, VI, 582-623;Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar*, s. 89-91.

94 İbn Hişâm, es-Sîre, I, 32-35. Ayrıca bk. Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı,* Ankara 1982, s. 17-20.

95 Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar,* s. 89-92.

ler, ancak bunda başarısız olmuşlardır. Bu sebepledir ki, Mekke, Medine ve Taif gibi Hicaz merkezlerinde Hıristiyanlık yayılma imkânı bulamamıştır.[96]

Sâsânî İmparatorluğu'nun resmî dini olan Mecusîlik, Araplar tarafından pek fazla ilgi görmemiştir. O kadar ki, Hire'de bulunan Arap kabileleri siyasî anlamda bağlı bulundukları İranlıların dinleri yerine, onların rakibi durumunda olan Bizanslıların dinini tercih etmişlerdir.[97] Bu sebeple Arap Yarımadası'nda bulunan Mecusîlerin çoğunluğunu Sâsânî sınırına yakın bölgelerdeki Bahreyn, Yemen ve Umân'a yerleşmiş bulunan İranlılar teşkil etmiştir. Bununla birlikte Arabistan'ın güney doğu bölgeleri içinde yer alan Hecer, Bahreyn ve Ammân'da yaşayan bazı Arap kabilelerinin bu dini benimsedikleri görülmüştür.[98] Mecusîliğin Arabistan'da ilgi görmemesinde Sâsânîler'in bu inanç sistemini ulusal din olarak kabul edip başka milletler arasında yaymaya çalışmamalarının, ayrıca siyasî ve ekonomik hâkimiyeti dinlerini yaymaya tercih etmelerinin büyük etkisi vardır.[99]

Arap Yarımadası'nda nadir de olsa Sâbiîlik inancına tesadüf edilir. Bu dinin esasları Babilliler'e, İranlılara, Yahûdîlere ve Hıristiyanlara ait dinî düşüncelerin bir karışımından ibarettir. Kur'ân'da da zikri geçen[100] Sâbiîlik inancının merkezi olarak Arapların Cezîre adını verdikleri bölgede yer alan Harran kabul edilmektedir. Günümüzde ise Bağdat'ın güneyinde ve Kerbelâ civarında bu itikadı benimseyen gruplar bulunmaktadır. Sâbiîlik genel olarak İrfan Sâbiîliği ve Hurafe Sâbiîliği olarak iki kısımda değerlendirilmektedir. Birincisi, Keldânî filozofların görüşlerinden etkilenmiş ve İslâm filozofları tarafından da ilgi görmüş fikrî ve felsefî derinliği olan şeklidir. Hurafe merkezli Sâbiîlikte ise, felsefî incelik yoktur; basit olarak bu inancı benimseyenler yıldızları tanrı olarak kabul etmiş dinî topluluklardır. Bunun içindir

---

96 İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 44-58; Belâzürî, *Ensâb*, I, 67-68.

97 Cevad Ali, *el-Mufassal*, II, 628, VI, 691-701.

98 Bu konuda bk. Söylemez, Mahfuz, "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Çorum 2007, s. 383-393.

99 Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2004, s. 49-50.

100 *"Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile, Yahûdîler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerden (her bir grubun kendi şeriatında) "Allah'a ve Âhiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükafat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır" (diye hükmedilmiştir).* (Bakara, 2/62).

ki, Sâbiîlerin avam tabakası yıldızlar adına heykeller yaparak bunlara ibadet etmek sûretiyle putperestliğe düşmüşlerdir. Araplar arasında Benî Lahm, Benî Tay, Benî Kays ve Benî Esed gibi kabilelerin bazı boyları bu din anlayışını benimsemişlerdir.[101]

İslâm âlimleri Sâbiîler hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir: Bir kısmı onları Mecûsîlerden bir grup olarak kabul etmiş, bazıları ise onları meleklere tapanlar olarak görmüştür. Sâbiîlerin yıldızlara, aya ve güneşe taptığını iddia eden âlimler de bulunmaktadır. Ayrıca bu inanç grubunun her dinden inanç ve ibadetleri mezcettiğine dair iddialar da vardır. Bazı âlimler ise onların Hz. Nûh'un dini üzere olduklarını ifade etmişlerdir.[102] Yüce varlık, yaratıcı güç gibi temel inançlara sahip olan Sâbiîler'in kendilerine mahsus dua ve kutsal günleri, bayramları, oruç, kurban gibi ibadetleri vardır. Onlar alkollü maddeleri haram kabul etmişlerdir. Bu din mensupları Hz. Yahyâ'ya büyük önem vermişler, onu ışık peygamberi olarak isimlendirmişlerdir. Diğer taraftan Araplar, kavminin dinini terk edip başka dine giren kişiye de menfî anlamda sâbiî demişlerdir. Nitekim Mekke müşrikleri başta Hz. Peygamber (s.a.v.) olmak üzere ilk Müslümanları bu kelime ile nitelendirmişlerdir.[103]

İslâm'ın doğuşu döneminde Arap Yarımadası'nda en yaygın dinî görünüm şüphesiz putperestliktir. Bilhassa bedevîlerin itikad esasını oluşturan bu inanç, Sâmîlerdeki din anlayışının en eski ve en iptidaî şeklini temsil eder.[104] Hz.İbrahim'in (a.s.) Mekke'de Kâ'be'yi inşa etmesiyle birlikte Allah'ın birliği inancı (Tevhid) Arap Yarımadası'nda kabul edilmeye başlamış, Mekke bu anlayışın merkezi olmuştur. *"Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâ'be'dir"*.[105]

---

101 Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar,* s. 83-86; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 50-61, 701-705.

102 Bu konuda bilgi ve değerlendirmeler için bk. Derveze, İzzet, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 387-392.

103 Bu konuda geniş bilgi için bk. Gündüz, Şinasi, *Sâbiîler-Son Gnostikler,* Ankara 1999.

104 Hitti, Philip, *İslâm Tarihi* ,I, 145.

105 Âl-i İmrân, 3/96.

Hz. İbrahim'den (a.s.) sonra oğlu İsmail (a.s.) bu itikadın devamını sağlamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de bu hususa işarette bulunulmuştur:

"Hani, biz Kâ'be'yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmıştık. Siz de Makam-ı İbrahim'den kendinize bir namaz yeri edinin. İbrahim ve İsmail'e şöyle emretmiştik: "Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rukû ve secde edenler için evimi (Kâ'be) tertemiz tutun. Hani İbrahim, *"Rabbim! Bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah'a ve Âhiret gününe iman edenleri her türlü ürünle rızıklandır" demişti. Allah da, "İnkâr edeni bile az bir süre, (bu geçici kısa hayatta) rızıklandırır; sonra onu cehennem azabına girmek zorunda bırakırım. Ne kötü varılacak yerdir orası!" demişti. Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kâ'be'nin) temellerini yükseltiyor, "Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin" diyorlardı. Rabbimiz! Bizi sana teslim olmuş kimseler kıl. Soyumuzdan da sana teslim olmuş bir ümmet kıl. Bize ibadet yerlerini ve ilkelerini göster. Tevbemizi kabul et. Çünkü sen, tevbeleri çok kabul edensin, çok merhametli olansın. "Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin".*[106]

Mekke'ye putperestlik daha sonraki dönemlerde şehrin yönetimini üstlenen Huzaalılar zamanında getirilmiştir. Bu kabilenin reislerinden Amr b. Luhay, ticaret amacıyla gittiği Şam bölgesinde Maab denilen yerde yaşayan Amâlikalılar'ın putlara taptıklarını ve bunlardan yardım dilediklerini görünce, onlardan aldığı Hübel isimli putu Kâ'be'ye getirerek halkından buna tapmalarını istemiştir.[107] Müşrik Araplar zamanla Kâ'be'yi sayıları 360'ı bulan putlarla doldurmuşlar, ayrıca Safâ'ya İsâf, Merve'ye ise Nâile isimli putları yerleştirmişlerdir. Taif'te yaşayan Sakîf Kabilesi'nin Lât, Medine ve civarında mukim müşrik Araplar ise Menât isimli putlara tapmışlardır. Böylece her kabilenin, hatta her ailenin kendine ait bir putu olmuştur.[108] Kur'ân'da

106 Bakara, 2/125-129.

107 İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, s. 26; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 79.

108 Buhârî, *Tefsîru'l-Kur'ân* 71; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, s. 29-53; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 80-91.

müşriklerin taptığı putlardan Vedd, Süvâ, Yeğûs ve Nesr putlarının adı geçmektedir.[109]

Genel anlamda putlara tapan Arapların belirgin ortak bir inanç anlayışı yoktur. Kur'ân-ı Kerîm'deki *"Hayat, ancak bu dünyadaki hayatımızdır. Yaşarız ve ölürüz; bizi ancak zamanın geçişi yokluğa sürekler" derler. Onların, bu hususta bilgisi yoktur, sadece öyle sanırlar"*.[110] âyetinde zikredildiği gibi, onlardan bazıları Tanrı kavramını kökten inkâr etmek sûretiyle materyalist bir anlayışla zamana ve tabiata inanmıştır. Diğer bir kısmı ise kısmı ise Allah'ı âlemin yaratıcısı ve düzenleyicisi olduğunu kabul etmişlerdir:

"*Andolsun ki, onlara: Gökleri ve yeri yaratan, güneşi, ayı buyruğu altında tutan kimdir?" diye sorarsan, şüphesiz Allah'tır derler. Öyleyse niçin (aldatılıp)* döndürülüyorlar?".[111] *"Andolsun, onlara, "Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorsan, mutlaka, "Onları mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen (Allah) yarattı" diyeceklerdir"*.[112]

Putperest Araplar arasında Allah'ı tanımakla birlikte öldükten sonra dirilmeyi ve hesap vermeyi (âhireti) kabul etmeyen inanç sahipleri de vardı. Bu sebeple onlar için putlara sunulan kurbanlar, yapılan ibadetler ancak sağlık, servet ve erkek sahibi olmak, savaşlarda zafer kazanmak gibi dünyevî hedefler taşıyordu.[113] *"O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı konusunda sizi imtihan için, henüz Arş'ı su üstünde iken gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratandır. Böyle iken "Ölümden sonra şüphesiz diriltileceksiniz" desen, inkârcılar "Mutlaka bu apaçık bir büyüdür" derler"*.[114]

Câhiliyye dönemi Araplarının büyük çoğunluğu Allah'ı tanımakla, onu yüce yaratıcı olarak bilmek, hatta dualarında ve yeminlerinde Allah'ın adını

---

109 *"Şöyle dediler: 'Sakın ilâhlarınızı bırakmayın. Hele hele Vedd'i, Süvâ'ı, Yeğus'u, Ye'ûk'u ve Nesr'i hiç bırakmayın."* (Nûh, 84/23). Bu konuda ayrıca bk. Buhârî, *Tefsîru'l-Kur'ân* 71; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, s. 39; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 61-83, 227-291.

110 Mâide, 5/83.

111 Ankebût, 29/61.

112 Zuhruf, 43/9.

113 Çağrıcı, Mustafa, "Arap", *DİA*, III, 319.

114 Hûd, 11/7.

sıkça anmakla birlikte[115], onların Allah inançları oldukça zayıf, bulanık ve muğlaktı; onlar ancak tehlike anında Allah'a dua ediyorlar, selamete kavuştukları anda ise O'nun varlığını unutuyorlardı. Esasında müşrikler tek ve mutlak güç sahibi olan Allah'a inanıp bağlanmak yerine, O'nunla kendi aralarında bağ kurduğuna inandıkları ikinci dereceden tanrıları ilah olarak kabul ediyorlar, kısacası Allah'a ortak (şirk) koşuyorlardı. Şirk, ulûhiyette, rubûbiyette, yönelişte ve ayinlerde Allah'ın dışında başka varlıkları ortak koşmak demektir. Bunlar "şurekâ"[116], "erbâb"[117], "endâd"[118], "âlihe"[119] olarak isimlendirilmiştir. "Tâğut" ve "cibt" kelimeleri de buna yakın anlamlar taşımaktadır.[120] Onların şirke vesile saydıkları varlık put olabildiği gibi, bir melek, şeytan ya da tabiat güçlerinden biri de olabilir. Allah'tan başka ibadet edecek varlıklarla ulûhiyet ve rubûbiyet ilişkisi kurmaları sebebiyle bu inanç sahipleri müşrik olarak isimlendirilmişlerdir.[121]

Câhiliyye Araplarının Allah'a ortak koşmaları, hac esnasında okudukları telbiyede de açıkça görülür: *"Buyur Allah'ım buyur. Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır. O da senin hükmündedir, sen ise ona ve onun sahip olduk-*

---

115 *"Hani onlar, "Ey Allah'ım, eğer şu (Kur'ân) senin katından inmiş hak (kitap) ise hemen üzerimize gökten taş yağdır veya bize elem dolu bir azap getir" demişlerdi".* (Enfâl, 8/32).

116 *"Allah, sizi yaratan, sonra size rızık veren, sonra sizi öldürecek ve daha sonra da diriltecek olandır. Allah'a koştuğunuz ortaklardan, bunlardan herhangi bir şeyi yapabilen var mı? O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir".* (Rûm, 30/40).

117 *"Ey zindan arkadaşlarım! Ayrı ayrı ilahlar mı daha iyidir, yoksa mutlak hâkimiyet sahibi olan tek Allah mı?".* (Yûsuf, 12/39).

118 *"İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp da ona ortak koşanlar vardır. Onları, Allah'ı severcesine severler. Mü'minlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir. Zulmedenler azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi".* (Bakara, 2/165).

119 *Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir".* (Enbiyâ, 21/22).

120 *"Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. O halde kim tâğûtu tanımayıp Allah'a inanırsa, kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir".* (Bakara, 2/256). *"Kendilerine Kitap'tan bir nasip verilmiş olanları görmüyor musun? Onlar "cibt"e ve "tâğut"a inanıyorlar. İnkâr edenler için de, "Bunlar, iman edenlerden daha doğru yoldadır" diyorlar".* (Nisâ, 4/51).

121 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 163-195.

larına hükmedersin".[122] Araplar telbiyede olduğu gibi yeminlerinde de Allah ile putların adlarını birlikte anmışlardır.[123]

Müşrik Araplar önemli işlerinin hallinde putlardan yardım dilemiş, onların önünde *çektikleri fal okları ile problemlerine çözüm arayışına girmişler, üstelik bu faaliyeti dinî bir vecibe olarak kabul etmişlerdir. Mekke'de bu tür uygulamaların gerçekleştirdiği mekân ise Hübel putunun bulunduğu yerdir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dedesi Abdülmuttalib, Allah'a va'di gereği oğullarından hangisinin kurban edileceğinin tespiti için Hübel putunun önünde fal oku çektirmiştir.*[124]

Müşriklerden bazıları putlar yanında nuranî varlıklar olan meleklere tapmışlar, üstelik onları Allah'ın kızları olarak kabul etmişlerdir:

"Onlar, kızları Allah'a nispet ediyorlar -ki O bundan uzaktır- kendilerine ise, canlarının istediğini".[125] *Buna cevaben "Rahmân çocuk edindi dediler. Hâşâ hayır, melekler şerefli kılınmış kullardır" âyeti nâzil olmuştur.*[126] *Bu düşüncenin müşrik Araplara Hıristiyanlık inancından geçtiği ileri sürülebilir. Zira Hıristiyanların Mesih'in Allah'ın oğlu olduğunu ortaya koyan görüşleri vardır.*

Câhiliyye döneminde Araplardan bir kısmı ise cinlere ibadet etmişler[127]*, aynen putlar gibi onları da Allah'a ortak koşmuşlardır.*[128] *Hatta onlardan bir kısmı Allah ile cinler arasında bir soy bağının bulunduğuna inanmışlardır. Kur'ân bu hususu şöyle dile getirir: "Allah ile cinler arasında da nesep bağı kurdular. Oysa cinler de kendilerinin Allah'ın huzuruna getirileceklerini bilirler".*[129]

İslâm öncesi dönemde Araplar arasında putlara tapmayan, putlara kesilen kurbanları yemeyen, ferdî olarak dinî hayat yaşayan kendilerine hanîf denilen az sayıdaki kişiye tesadüf edilir. Bunlar, Yahûdîlik ve Hıristiyanlık hak-

---

122 İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı,* s. 27; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 80.

123 Müslim, Îmân 5.

124 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 160-161.

125 Nahl, 16/57.

126 Enbiyâ, 21/26.

127 Sebe', 92/41.

128 *"Bir de cinleri Allah'a birtakım ortaklar yaptılar. Oysa onları o yarattı. Bilgisizce Allah'a oğullar ve kızlar da uydurdular. O, onların niteledikleri şeylerden uzaktır, yücedir".* (En'âm, 6/100).

129 Sâffât 37/158.

kında bilgi sahibi olmakla birlikte, bu dinlerin ibadetlerini yerine getirmemişlerdir. Kaynaklarda bu gruba örnek olarak Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Huveyris, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Ümeyye b. Ebû Salt gibi şahısların isimleri geçer.[130]

Hanîf, genel anlamda *"İbrahim ne bir Yahûdî ne de bir Hıristiyandı, fakat Allah'ı bir tanıyan gerçek bir Müslümandı ve müşriklerden değildi"*[131] âyetinde de ifade edildiği gibi, Hz. İbrahim'in getirmiş olduğu inanç esaslarını kabul eden kişi olarak tanımlanır. Yine Kur'ân'da geçen "O hâlde İslâm'a yönelerek İbrahim'in dinine uyun, O Allah'a ortak koşanlardan değildi".[132] "Sonra da sana, "Hakka yönelen İbrahim'in dinine uy. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi" diye vahyettik"[133] ifadeleriyle İslâm dininin, Hz. İbrahim'in getirmiş olduğu tevhid inancının bir devamı olduğuna işaret vardır.[134]

Görüldüğü gibi câhiliyye Arap toplumunda hem semavî hem de beşerî dinler var olmakla birlikte, bilhassa İslâm'ın zuhuru döneminde Mekke merkezli Hicaz'da hâkim inanç putperestlikti. Bunun yanında Allah inancı ve atalar ruhunun kutsallığını benimseme (Animizm) de bu inanç kültürünün önemli bir vechesini oluşturmuştur. Atalar inancı kabileye ait değerleri korumayı amaçlamaktadır. Buna göre putperestlik doğru olduğu için değil, sırf kabilenin dini olduğu için önemlidir. Kur'ân'da Mekke müşriklerinin bu tavrına çokça atıfta bulunulmuştur:

"Onlara, "Allah'ın indirdiğine uyun!" denildiğinde, "Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!" derler. Peki ama, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?"[135] "Allah'a ortak koşanlar diyecekler ki: "Eğer Allah dileseydi biz de ortak koşmazdık, babalarımız da. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık."

---

130 Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr* 24; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 237-239; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 161-162, 195.

131 Âl-i İmrân, 7/67.

132 Âl-i İmrân, 7/95.

133 Nahl, 16/123.

134 Kuzgun, Şaban, "Hanîf", *DİA*, XVI, 33-39.

135 Bakara, 2/170.

Onlardan öncekiler de (peygamberlerini) böyle yalanlamışlardı da sonunda azabımızı tatmışlardı. De ki: "Sizin (iddialarınızı ispat edecek) bir bilginiz var mı ki onu bize gösteresiniz? Siz ancak kuruntuya uyuyorsunuz ve siz sadece yalan söylüyorsunuz".[136] "Allah'a ortak koşanlar dediler ki: "Allah dileseydi ne biz, ne de atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye tapmazdık, O'nun emri olmadan hiçbir şeyi de haram kılmazdık." Kendilerinden öncekiler de böyle yapmıştı. Peygamberlere düşen sadece apaçık bir tebliğdir".[137] "Âyetlerimiz apaçık bir şekilde onlara okunduğunda, "Bu sadece, atalarınızın tapmakta olduğu şeylerden sizi alıkoymak isteyen bir adamdır" dediler. Bir de, "Bu (Kur'ân), uydurulmuş bir yalandır" dediler. Yine hak kendilerine geldiğinde onu inkâr edenler, "Bu ancak apaçık bir büyüdür" dediler".[138] "Hayır! Onlar sadece, "Şüphesiz biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz" dediler".[139]

Atalar ruhunun kutsanması câhiliyye Araplarında çok yaygın bir anlayıştır. Nitekim Mekke şehir devletinin kurucusu olan Kusay b. Kilâb, Kureyş'in en büyük putlarından kabul edilen Menâf ve Uzzâ'ya atfen oğullarından birine Abdümenâf (Menâf'ın kulu), diğerine Abdüluzzâ (Uzzâ'nın kulu) adını vermiştir.[140] O, yaşadığı evine kutsallık kazandırmak için erkek çocuklarından birini de Abduddâr (Evin kulu) olarak isimlendirmiştir. Kendi şahsını da kutsallaştıran Kusay'ın bu sebepleri erkek çocuklarından birini Abdukusay olarak adlandırmış, başka bir oğluna ise Abdullah (Allah'ın kulu) ismini vermiştir.[141] Benzer şekilde onun oğlu Abdümenâf, kendi çocuklarından olan Benî Ümeyye'nin atasını Abdüşşems (Güneşin kulu) adıyla çağırmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dedesi Abdülmuttalib de babalarını taklit ederek oğullarından Ebû Leheb'e Abdüluzzâ, Ebû Tâlib'e de Abdümenâf adını vermiş, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) babası olan en küçük

136 En'âm, 6/148.

137 Nahl, 16/35.

138 Sebe, 34/43.

139 Zuhrûf, 43/22.

140 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 235, 269.

141 İbn Habîb, *Münammak*, s. 32; Belâzürî, *Ensâb*, I, 52-53.

oğlunu ise Abdullah olarak adlandırmıştır.[142] Bu uygulamalara benzer şekilde câhiliyye dönemi Arapları arasında çocuklara bir taraftan Allah'a nisbetle Abdurrahmân gibi isimler verilirken[143], diğer taraftan Rudâ putuna atfen Abdurrudâ ismi de kullanılmıştır.[144] Buradaki örneklerde olduğu gibi, İslâm öncesi Araplarının inançlarıyla bağlarının oldukça serbest, zayıf ve gevşek olduğu açıkça görülür.[145] Anlaşılan materyalist tüccar zihniyete sahip olan Mekkelileri metafizik konular pek ilgilendirmemiş, onların kalbinde din kendine gereği gibi yer bulamamıştır.[146] Böyle olduğu içindir ki, Mekke müşrikleri Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tebliğine başlangıçta ilgisiz kalmışlarken, ancak putların ve müşrik atalarının hedef alınmasından, putperestlerin cehenneme yakıt olacaklarını bildiren âyetlerin nâzil olmasından sonra tepki göstermeye başlamışlardır.[147]

SONUÇ

Hz. Peygamber (s.a.v.) dünyanın her tarafında siyasî, ictimaî ve dinî kaos ve kargaşanın hakim olduğu M. VII. asırda dünyayı teşrif etmiştir. O'nun geldiği dönemde insanlardan bir kısmı materyalist bir anlayışla dünyanın peşine düşmüşlerken, başka bir kısmı ise bunun tersi olarak saadeti dünyadan tamamen el-etek çekmede aramışlardır. Allah Rasûlü (s.a.v.) insanlığın düştüğü bu ifrat ve tefrit ortamından kurtarılması için, hem dünyayı sosyal düzene kavuşturacak, hem de dinî problemleri ortadan kaldıracak bir rehber olarak gönderilmiştir. Gerçekten de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) gönderilmiş bulunduğu âlem bir kurtarıcıya son derece muhtaçtı. Âlem, o zamandaki

---

142 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 113.

143 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 103, 142.

144 İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı,* s. 38.

145 Nitekim onlardan bazıları dünyevî menfaat temini için putların önünde kur'a çektiklerinde şayet sonuç kendi arzuları doğrultusunda çıkmadığında putlara kızmış ve hakaret etmişlerdir. Nitekim Tebâle mevkiinde bulunan Zülhalasa tapınağına öc almak isteğinde bulunan bedevî çektiği üç okta da öc almaması gerektiği neticesi çıkınca elindeki okları alıp puta atarak şu şekilde bağırmıştır: "Senin baban öldürülseydi, intikam almaktan alıkoymazdın". (İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı,* s. 40)

146 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 265; Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar,* s. 81.

147 *"Siz ve Allah dışında taptığınız şeyler Cehennem yakıtısınız. Siz oraya gireceksiniz. Eğer onlar birer tanrı olsalardı Cehennem'e girmezlerdi. Halbu ki hepsi (tapanlar da tapılanlar da) orada ebedî kalacaklardır. Orada onlara inim inim inlemek düşer"*. (Enbiyâ, 21/98-100).

vaziyeti ile Rasûlüllah'ın (s.a.v.) niçin özellikle o çağda gönderildiğinin sebebini açıklamaktadır. Şüphesiz Kur'ân-ı Kerim, daha sonra insanlığın bu krizinin boyutlarını şu şekilde dile getirecektir: "Karada ve denizde insanların elleri ile kazandıkları nedeniyle her yeri bozulma sarmıştır, bu yüzden onlara işledikleri bazı şeylerin acısını tattıracağız, belki dönüş yaparlar".[148] Miladî altıncı asır yarılandığında bütün din ve mezheplerin uğradıkları parçalanmalar, kendilerine yamanan hurafeler tuhaf ve yanlış değerler sebebiyle çağrıldıkları rolü becerecek bir güçten tamamen yoksun bulunuyorlardı. Buradan hareketle bunların yapacakları tek şey, medenîyete önderlik işini omuzlayacak olan "yeni yolcu"ya yolları genişletmekti. Elbette Muhammed (s.a.v.) idi bu yolcu. Doğumundan kırk yıl sonra İslâm risâletini alıp onu bütün dünyaya ulaştırdı. Allah'ı yeryüzündeki Halîfe kıldığı ve kendisini âlemlere karşı onurlandırdığı bir insan gibi yaşamak isteyen herkese tek yolu gösterdi.

İlâhî vahyi son kez insanlığa ulaştıran Hz. Muhammed (s.a.v.) son peygamber ve âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir. O'nun mesajı belli bir bölgeye veya millete değil, bütün insanlığadır. Nitekim Kur'ân'ın pek çok yerinde "Ey insanlar" ifadesiyle beşeriyetin tamamına hitap edilmekte, onlardan müjdeci ve uyarıcı olarak gönderilen Rasûl-i Ekrem'e (s.a.v.) uymaları istenmektedir. İslâm inancına göre Allah bütün insanların yaratıcısıdır ve hitabı da insanlığadır. Risâletinin evrenselliği sebebiyle Hz. Peygamber (s.a.v.) de sadece içinde yaşadığı Arap Yarımadası'ndaki kabilelere değil, zamanının büyük devletlerinin idarecilerine elçiler göndermek sûretiyle onları İslâm'a davet etmiş, bu şekilde tebliğinin evrenselliğini en geniş şekilde ortaya koymuştur. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) son peygamber olması hasebiyle peygamberliğinin evrensel ve kıyamete kadar sürekli olması gerekir. Dolayısıyla onun mesajlarını bütün insanlığı içine alacak şekilde anlamak, daha sonra da onu evrensel mesajlar çerçevesinde insanlara tanıtmak gerekir. Bu gerçekleştirildiği takdirde Hz. Peygamber (s.a.v.) de, şüphesiz hem Müslümanlar için, hem bütün insanlık için en büyük rehber olma özelliğini güçlü bir şekilde devam ettirecektir.

---

148 Rûm, 30/41.

2. TEBLİĞ

HZ. MUHAMMED'İN (s.a.v.) SOYU ve HÂŞİMOĞULLARI

Ali ÖZEK♦

Hz. Muhammed Mustafa'nın(s.a.v.) Soyu ve Hâşim Oğulları

Burada bir gerçeğe vurgu yaparak söze başlamak isterim.

Hz. Muhammed'in dedelerinden Kusay'ın Mekke Şehir Devleti'nde kurduğu siyasî ve idarî sistem, bugünün anlayışına göre demokratik bir sistem idi. Zira o sistemde üç şey belirgin idi:

Krallık sistemine benzemiyordu.

Katılımcı bir sistem idi. Çünkü orada yaşayan her kabilenin yönetime katılmasını sağlıyordu.

Kusay devrinde tesis edilen siyasî ve idarî sistem bir nevi şûrâyı andırıyordu.

Kusay'ın kurduğu bu nizam, âhir zaman Peygamberi Hz. Muhammed'in Peygamberliği için bir hazırlık mûcizesidir. Zira İslâm nizamı, iştişarî bir nizamdır. İslâm'ın siyasî ve idarî nizamında saltanat, krallık, veraset ve soya dayalı idarî sistem yoktur. Nitekim Rasûlüllah bizzat kendi devrinde ve dört halife devrinde tamamen seçime ve istişareye dayalı olan sistem uygulanmıştır. Bilindiği üzere Rasûlüllah kendi bey'at almıştır ve bu bey'at hem erkeklerden hem de kadınlardan alınmıştır. Daha sonraki devir-

♦ Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi; İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Başkanı

lerde konjonktüre uyularak verasete dayalı krallık sistemi uygulamaya konulmuştur.

Hz. Ebû Bekir devrinde İslâm nizamının idarî sisteminde iki delik açılmıştır: Bunlardan biri, Hz. Ebû Bekir, peygamber kadınlardan bey'at aldığı hâlde o bunu ihmal etmiştir. İşte bu, İslâm nizamında açılan ilk deliktir. Bütün hareket ve davranışlarında Peygamberi harfiyen taklit eden Ebû Bekir, bu meseleyi uygulamada dikkate almamıştır. O günün şartlarına göre biz Ebû Bekir'i suçlamıyoruz. Ama gerçek şu ki, bu davranış sonradan gelenlere örnek olmuştur. Hatta Osmanlı Devleti'ndeki yeni seçilen padişah için ülkenin ileri gelenlerinden bey'at alındığı hâlde kadınlardan alınmamıştır. Herkes peygamberimizin erkekler ve kadınlardan bey'at aldığını bildiği hâlde bu uygulamanın dayanağı, zannımca Hz. Ebû Bekir'in uygulamasıdır.

İkincisi de Hz. Ebû Bekir, kendinden sonra Müslümanların riyasetine Hz. Ömer'i tavsiye etmiştir. Bu davranış da Rasûlüllah'ın sünnetine aykırıdır. Çünkü O kendinden sonra Müslümanların başına kimin geçeceğini ne tavsiye etmiş ne de işaret etmiştir. Bu da İslâm'ın siyasî nizamında açılan ikinci deliktir. "Yeryüzünde İslâm'ın siyasî nizamına en çok benzeyen hangi nizamdır?" diye bir soru sorulsa, bunun cevabı, "Yenidünya olarak bilinen Amerika Birleşik Devletleri'dir" olabilir. Zira ABD Başkanı'nın seçilme şekli ve yetkileri, Müslümanlara halifelik yapacak kişinin seçilme şekline ve yetkilerine benzemektedir.

Bugün üzerinde şiddetle durmamız gereken önemli konulardan biri ve en önemlisi bu konudur. Bu yaşadığımız 21'nci asırda Müslümanların en çok muhtaç oldukları husus, "Demokratikleşme" sürecidir. Bu süreç tamamlanmadan Müslümanlar huzura ve istikrara kavuşamazlar. Bunun başlıca sebebi, Müslümanların inandıkları İslâm nizamı hakkında daima bir şüphe içinde olmalarıdır.

Vahyin Nüzûlünün 1400. Yılı

Vahyin nüzûlünün 1400. yılı, aynı zamanda Kur'ân-ı Azimuşşan'ın inişinin de, Hz. Peygamber'in risâletle müjdelenmesinin de 1400. yılındır. Bu sebeple biz burada bu üç kutlu oluşumun 1400. yılını birlikte anıyoruz.

Bu kısa tebliğimde, Rasûlüllah'ın soyundan ve onlarla ilgili mûcizevî olaylardan söz edeceğim. Bilindiği üzere bütün peygamber seçilmiş kişilerdir. Bu seçim Allah tarafından yapılmıştır. Başta bizim peygamberimiz olmak üzere bütün peygamberlerin hem kendi hayatları, hem aile hayatları ve hem de soylarının hayatları pek çok fevkalâdeliklerle doludur. Meselâ, Hz. İbrahim'in, Hz. Mûsâ'nın ve Hz. İsâ'nın kendi hayatları ve aileleri hakkında bilinenler oldukça enteresan ve dikkat çekicidir.

Hz. Muhammed'in Soyu ve Özellikleri

Babası Abdullah, dedesi Şeybe (Abdulmuttalib), onun babası Hâşim, onun babası Abdu Menaf, onun babası Kusay b. Kilâb'dır. Peygamberimiz'in hazırlık mûcizeleri genel olarak Kusay'la başlar.

Kusay'ın Yaptıkları

Kusay, peygamberimizin beşinci dedesidir. Bu zât ilk defa Mekke'de katılımcı demokrasiye benzeyen bir sistem oluşturmuştur. Buna Mekke Şehir devleti diyebiliriz. Zira o, devlet ve toplumla ilgili işleri nizama koymuş, kurumlar oluşturmuş ve bu kurumları canlandırmıştır. Bu kurumlar aslında bakanlar kurulu ölçüsündedir ve sayıları 15 kadardır. Ayrıca kırk yaşın üstündeki kimselerin katıldığı Dâru'n-nedve adında bir meclis kurmuştur ki, parlamentoya benzer. Reis de Kusay'ın kendisidir.

Mekke ve civarında Hz. Muhammed'in beşinci dedesi olan ve 400 miladî senesinde doğan Kusay b. Kilâb'ın kurduğu idarî ve siyasî nizamı tarihçiler Mekke Cumhuriyeti olarak adlandırırlar. Çünkü Kusay, yaşı kırkın üstünde olanların katılacağı bir istişare (danışma) meclisi teşkil ettirmiştir. Demokrasi diyebileceğimiz bir sistem oluşturmuştur. Zira O, idarî, siyasî ve iktisadî konuları belli bölümlere ayırmış ve devlet idaresini kabileler arasında aşağıdaki şekilde bölüştürmüştür:

1. **Sidâna ve Hicabe:** Kâ'be'nin bakımından ve onun anahtarlarından sorumlu kurum.

2. **Sikāye:** Su işlerinden sorumlu kurum,

3. **Rifâde:** Hacıların yeme ve içmesinden sorumlu kurum,

4. **Livâ:** Savaşla ilgili işlerden sorumlu kurum,

5. **Kıyâde:** Askerî işlerden sorumlu kurum,

6. **Nedve:** Halk Meclisi,

7. **Meşveret heyeti:** Önemli olayları görüşen kurum,

8. **Sefâre:** Dış işlerine bakan kurum,

9. **Hükûmet:** Mahkeme işlerine bakan kurum,

10. **İşnak heyeti:** Ticarî işlere bakan teşkilat,

11. **Kubbe:** Silahlara ve Mühimmat işlerine bakan kurum,

12. **Îsar müessesesi:** Sihir, kâhinlik ve fal işlerine bakan kurum,

13. **Mal müessesi:** Putlara adanan mallara bakan kurum,

14. **İmâre:** Emniyet ve asayiş işlerine bakan teşkilat,

15. **Einne:** Savaşlarda kullanılan atlara bakan teşkilat.

İşte Kusay'ın kurduğu bu nizam, İslâm'ın zuhuruna kadar devam etti. Hz. Muhammed (s.a.v.) bu sisteme bağlı olarak bütün konuları ashabı ile istişare ederdi.

Kusay'ın kurduğu bu nizam sayesinde Araplar arasında dine ve inanca bağlı savaşlar olmamıştır. Sadece dünya işlerine ve kabile davalarına bağlı savaşlar meydana gelmiştir.

Mekke devrinde İslâm Peygamberi İslâm'ı yaymaya çalışırken sadece müşrik Araplar O'na karşı çıkmışlardır. Zira Peygamber putlara tapmayı yermiş ve âdetin bırakılmasını istemiştir. Tartışmalar sertleşince önce Habeşistan, sonra da Medine'ye hicret başlamıştır.

Müslümanlarla müşrik Arapların ilk savaşı Bedir Savaşı'dır. Bu savaşın asıl sebebi ise dinî değil iktisadîdir.

İslâm'ın zuhur ettiği günlerde Hicaz Bölgesi'nde beş farklı inanca sahip insanlar yaşıyordu:

1. Yahûdîler,

2. Hıristiyanlar,

3. Hanif Araplar,

4. Putperest Araplar ,

5. Dehrîler.

Bu gruplar bir arada karışık olarak yaşıyorlardı. Aralarında dine ve inanca dayalı çatışmaların olmamasının temel nedeni, toplumda mevcut olan katılma demokrasi anlayışı idi. Zira herkesin kendi inancına göre yaşama ve inancını uygulama hakkı daha o zaman kabul edilmiştir. Nitekim bu anlayışa bağlı olarak İslâm ilân edildiği ilk günlerde her din mensubundan kendi hür iradeleri ile İslâm'ı kabul edenler olmuştur.

Kusay Kimdir? Kusay (Zeyd) b. Kilâb (M. 400-480)

Asıl adı Zeyd olan Kusay, babası Kilâb vefat edince annesi Fatıma bint Sa'd, Uzre Kabilesi'nden olup Mekke'ye yerleşen Rabia b. Haram ile evlenir. Rabia bir müddet sonra hanımı Fatıma ile oğlu Zeyd'i alarak kabilesinin yaşadığı Tebuk civarına gider. Kusay'ın ana-baba bir kardeşi ise Mekke'de kalır. Zeyd gurbette yaşadığı için uzakta olan anlamına gelen "kasv" kökünden küçültme sığasından Kusay (uzakta kalan) lakabıyla anılır.

Kusay, annesinden nesebi ve kabilesi hakkında bilgi aldıktan sonra Mekke'ye kabilesine döner. Kısa zamanda Kureyş kabilesi arasında seçkin bir yer edinir.

Mekke'ye gelen bir tüccar, mirasçısı olmadığı için Kusay'a oldukça çok mal bırakır ve bu servet sebebiyle Mekke ve civarında nüfuzu artar. O sırada Kusay, Mekke ve civarını elinde tutan Huzâa Kabilesinin reisi Huleyl b. Hubşiyye'nin kızı Hubba ile evlenir. Kusay'ın Abdu Nenaf, Abduddar, Abduluzza ve Abdu Kusay adında dört oğlu ve Hint isimli bir kızı olur. Huleyl yaşlanınca Kâ'be'nin anahtarlarını kızı Hubba'ya verir. Kusay kayınpederinden sidane görevini kendisine vermesini ister ve kabul edilir.

Sidâne hizmetini tamamen sahiplenen Kusay'a Huzâa kabilesi karşı çıkar. Ancak Kusay, Kinâne ve Kudâa'nın yardımlarıyla Mekke'nin idaresini ve Kâ'be'nin hizmetlerini üzerine alır. Ayrıca Kusay'ın Kâ'be'nin anahtarlarını bir tulum şarap karşılığı Huzâa reisi Ebû Hubşan'dan satın aldığı söylenir. Huzâa'nın buna razı olmayıp Kusay ile savaşa girdiği, Ya'mer b. Avf'ın hakemliğine başvurulduğu, hakemin Kusay'ın lehine karar verdiği, böylece

hâkimiyetin, Kusay'ın şahsında Kureyş kabilesine geçtiği, onun Mekke dışında yaşayan Kureyş kollarını birleştirip Mekke'ye yerleştirdiği, Mekke ve civarında Kureyş'in hâkimiyetini güçlendirdiği, bu sebeple kendisine "birleştirici" denildiği söylenir.

Ka'be'yi tamir edip hac menasikini düzenleyen Kusay, Cürhümlüler'in yerinden söküp toprağa gömdükleri Hacer-i Esved'i Kâ'be'deki yerine koyar. Kâ'be'nin kuzeyine miladî 440 yılında önemli meselelerin görüşüldüğü Daru'n-Nedve'yi yaptırır. Kâ'be ve Mekke ile ilgili kıyâde, livâ, hicâbe, nedve, sikâye ve rifâde gibi hizmetlerin tamamını elinde toplar.

Vefat etmeden önce Kâ'be'nin bakımını ve anahtarlarını muhafaza göreviyle sikaye, rifade ve liva görevini oğlu Abduddar'a bırakan Kusay H. 480'de vefat etmiş ve Hacun'a defnedilmiştir.

Abdu Menaf'ın dört oğlu vardı: Hâşim (asıl adı Amr'dır), Abdu Şems, el-Muttalib, Nevfel.

Hâşim'in 4 oğlu 5 kızı olmuştur.

Oğulları: Abdulmuttalib (Şeybe), Esed, Ebû Sayfiy, Nadla.

Kızları: eş-Şifa, Hâlide, Zaife, Rukayye, Hayye

Peygamberimiz'in ve hamisi Abdulmuttalib (Şeybe)'in anası Medineli Neccar oğullarından Selma binti Amr'dır. Burada önemli olan Hâşim'dir bu zâtın asıl adı Amr olduğu hâlde cömertliği sebebiyle kendine "Hâşim", kendinden sonra gelen nesline de Hâşim oğulları denilmiştir.

Hâşim, ticarî bir maksatla Gazze'ye gitmek üzere Mekke'den ayrılır. O zamanlar "Yesrib" diye bilinen Medine'ye varır. Yesrib şehrinin pazarına gider. Pazarda mal satan bir kadın görür. İlgisini çeken bu kadınla konuşur. Kadının davranışı ve tavrını beğenir ve kadına evlenme teklif eder.

Kadın, Hâşim'i iyice inceledikten sonra onun teklifini şartlı olarak kabul eder. Şartını Hâşim'e bildirerek der ki: "*Ben seninle evlenmeyi, ancak benim işime karışmaman ve benim ticaret yapmama izin vermen şartıyla kabul ederim*" der.

Hâşim iyice düşündükten sonra Selma'nın şartını kabul eder ve evlendikten sonra onun ticaret yapmasına izin verir. Bundan sonra evlenirler. Hâşim 7-8 ay kadar Medine'de kaldıktan sonra ticaret maksadıyla Filistin'e, Gazze'ye gider. Bir süre sonra Hâşim Gazze'de hastalanır ve orada vefat eder. Vefat etmeden önce arkadaşlarına "Şu benim mallarımı Medine'ye götürün ve Selma'ya teslim edin" der.

Tabiî Selma bu müddet zarfında hamile kalmıştır. Selma vakti gelince doğum yapar. Bir erkek çocuk doğurur. Çocuğun başında saçlarında beyazlık vardır. Onun için adını beyazlık anlamına gelen "Şeybe" koyarlar. Bu olaydan Hâşim'in Mekke'deki kardeşlerinin, hanımı ve çocuklarının haberi yoktur. Tabiî ki Hâşim'in öldüğünü biliyorlar ama Yesrib'de evlendiğini ve çocuğu olduğunu bilmiyorlardı. Aradan zaman geçer. Şeybe 10-12 yaşlarına gelir. Söylendiğine göre o zaman Medine'de akarsular varmış. Şeybe Medine'deki çocuklardan atıcılık oyunları oynamasını, yüzmesini, spor yapmasını öğrenir. Özellikle atıcılıkta herkese galip gelir.

Bir gün Şeybe diğer çocuklarla ok atış yarışı yaparlarken oradan geçen Medineli bir zâtın, oynayan çocuklar arasından biri dikkatini çeker. İşte o çocuk Şeybe b. Hâşim'dir. Adamın dikkatini çeken olay ise şöyledir: Şeybe attığı her oku hedefe saplar ve "Ben Bathalıyım…" der. İşte bu söz adamın dikkatin çeker. Zira Batha Mekke'de Hâşim oğullarına ait bir yerin adıdır. Bunun üzerine Şeybe'nin kim olduğunu araştırır ve onun, Hâşim b. Abdumenaf'ın oğlu olduğunu öğrenir. Bir süre sonra o adam Mekke'ye gider. Orada Hâşim'in kardeşi Muttalib'i bulur ve ona durumu anlatır: " *Senin Medine'de bir yeğenin var, kardeşin Hâşim'in oğlu. Çok kabiliyetli* bir *çocuk*" der.

Muttalib bu zâttan gerekli bilgileri aldıktan sonra gereken yol hazırlığını yapar, yeğenini alıp Mekke'ye getirmek üzere yola koyulur. O zamanlar Mekke-Medine arası dört beş günlük yoldur. Nihayet Medine'ye varır, önce Şeybe'yi bulur ve onunla konuşur. Kendisinin, babası Hâşim'in kardeşi ve kendisinin de amcası olduğunu anlatır. Sonra Annesi Selma'ya gider. Selma'ya "kendisinin Hâşim'in kardeşi olduğunu anlatır ve Şeybe'yi alıp Mekke'ye götürmek için geldiğini" söyler. Tabiatıyla Selma bir anne olarak oğlunu vermek istemez. Rivâyet e göre Muttalib Selma'ya bir hafta kadar yalvarır, onu ikna etmeye çalışır. O'na " Bu çocuk Kureyş'in reisinin oğludur.

Şeybe için doğru olan baba yurdunda olması ve babasının yerine geçmesidir. " der. Bunun üzerine Selma istemeyerek razı olur. Ve Muttalib yeğeni Şeybe'yi alarak Mekke'ye yola çıkar.

Muttalib, Mekke'ye girerken yeğeni Şeybe'yi terkisine bindirir. Şeybe'yi o vaziyette görenler Muttalib'in kölesi zannederek ona "Abdulmuttalib" derler. Muttalib onun köle olmadığını, kardeşi Hâşim'in oğlu ve yeğeni olduğu anlatmaya çalışmış ama ne yazık ki buna mani olamamış ve artık Şeybe adı unutulmuş ona hep Abdulmuttalib denilmiştir.

Hz. Muhammed'in dedesi Abdulmuttalib, amcası Muttalib'in himayesinde Mekke'nin reisi olmuştur. Abdulmuttalib'i yetiştiren amcası Muttalib, ölümünden sonra onun Kureyş'in reisi olmasını sağlamıştır. Reisliği döneminde bir rüya görmüş ve bu rüyada Cürhümlüler'in Mekke'yi terk ederken kapattıkları zemzem kuyusunun yeri kendisine gösterilmiştir. Bunun üzerine Abdulmuttalib, Kâ'be civarındaki bu kuyunun bulunduğu yeri Kureyş'in karşı çıkmasına rağmen özel mülkiyetine geçirir. Ancak Haris'ten başka oğlu olmadığı için kendisini savunmakta güçlük çeker. Bu sebeple Allah'a dua eder, "On oğlu olursa birini kurban etmeyi vaat eder." Daha sonra beş hanımından on oğlu dünyaya gelir. Adağını yerine getirmek isteyerek oğullarını toplar, kimin kurban edileceğini tespit etmek üzere oğulları arasında o günün ölçü ve anlayışına göre fal oklarıyla kura çekmeye karar verirler. Çekilen kurada oklar peygamberimizin babası Abdullah'ı gösterir. Önce kura tekrar edilir. Yine Abdullah'a çıkınca Mekke'nin ileri gelenleri, Abdullah'ı kurban edilmekten kurtarmak için diyet olarak deve kesilmesini tavsiye ederler. Abdulmuttalib buna razı olmaz. Bunun üzerine bir tarafa Abdullah'ı diğer tarafa on deve koyarak kuraya devem ederler. Fal okları Abdullah'ı gösterince deve sayını onar onar artırırlar ve fala devam ederler. Develerin sayısı yüz olunca oklar deveyi gösterir. Abdulmuttalib "bir defa daha tekrar edin yine develere çıkarsa o zaman kabul ederim" der. Fal oklarını tekrar atarlar ve oklar ikinci defa deveye çıkar. Bunun üzerine Abdullah yerine 100 deve kurban edilir. Onun için Hz. Muhammed babasını ve atası Hz. İsmail'i kastederek "Ben iki kurbanın oğluyum" demiştir.

Abdulmuttalib faziletli, iyi karakterli, inançlı, iyi kalpli, âdil, hoşgörülü, insanlara faydalı bir reis idi. Ömrünün sonuna doğru puta tapmayı terk

etmiş, içkiyi bırakmış, Kâ'be'nin çıplak tavaf edilmesini yasaklamıştır. Allah'ın varlığına, âhiret gününe imanmış, zaman zaman da Hira Dağı'na giderek dua etmiştir. Fil vakasında Kâ'be'yi yıkmaya gelen Ebrehe ile görüşmüştür.

Ebrehe Mekke'ye geldiğinde Abdulmuttalib'e ait olan 200 kadar deveye el koymuştur. Bunun üzerine Ebrehe ile görüşmek istemiş, O da kabul etmiştir.

Abdulmuttalib heybetli, karizmatik bir şahsiyettir. O sebeple Ebrehe, Abdulmuttalib içeri girince ayağa kalkarak hürmet ve ilgi göstermiştir.

Abdulmuttalib Ebrehe'den el koyduğu develeri geri vermesini isteyince Ebrehe şaşırmış ve ona: "Ben buraya sizin mâbedinizi yıkmak için geldim. Sen ise develerini düşünüyorsun. Ne biçim iştir bu" demiştir. Buna karşılık olarak Abdulmuttalib: "Kâ'be Allah'ın evidir. O'nu Allah korur. Ben develerin sahibiyim, develerimi geri ver" der. Ebrehe kızar ve Abdulmuttalib'i dışarı çıkarır. Kur'ân'ın Fil sûresinde anlatıldığı gibi biraz sonra bir fırtına kopar. Ebâbil kuşları, attıkları taşlarla askerleri öldürürler ve Ebrehe de oradan kaçar.

Abdulmuttalib sağlığında torunu Muhammed'e gereken ihtimamı göstermiş, vefatından sonra onu oğlu Ebû Tâlib'e emanet etmiştir.

Abdulmuttalib 82 yaşında Mekke'de vefat etmiş ve Hacun'a büyük dedesi Kusay'ın yanına defnedilmiştir.

Burada önemli olan peygamberlerin peygamberlik vazifesine hazırlanmalarıdır. Bu hazırlıklar farklı şekillerde cereyan eder.

Hz. İbrahim mağarada doğmuş, anası onu, babası Âzer'den uzak tutmuştur. Zira eğer Âzer oğlu İbrahim'den haberdar olsaydı muhtemelen onu kendisi gibi putperest yapacaktı. Peki, anası bunu biliyor muydu? Elbette tıpkı Kur'ân'da bildirildiği üzere Hz. Mûsâ'nın annesine vahyedildiği gibi ona da durum bildirilmiştir. O sebepten dolayı annesi İbrahim'i mağarada doğurmuştur ve âkil-bâliğ oluncaya kadar orada kalmasını sağlamıştır. Zira O bir peygamberdir. O sebeple doğumu ve yetişmesi de birer mûcizedir.

Hz. Mûsâ

Hz. Mûsâ'nın doğduğu devirde, kâhinlerden aldığı bir bilgiye dayanarak Firavun o günlerde beni İsrail'de doğacak erkek çocukların öldürülmesini emretmişti. İşte O günlerde Hz. Mûsâ doğmuştur. Allah Mûsâ'nın annesine vahyederek " Mûsâ'yı ziftlenmiş bir sandık içine koy. Ağzını sıkıca kapat ve onu Nil Nehrine at" dedi. Mûsâ'nın annesi bunu yaptı.

Firavun'un Asiye adında bir hanımı vardı ve çocuğu yoktu. Bir rivâyet e göre Firavun ile hiç cima yapmamış o yüzden çocuğu da olmamıştı. Asiye validemiz Nil Nehri'nde yüzen sandığı gördü ve onun sudan dışarı çıkarılmasını emretti. Bir de ne görsünler içinde nur topu gibi bir erkek çocuk var. Hz. Asiye Firavun'dan rica etti. "Bu çocuğu evlatlık alıp büyütelim" dedi Firavun da kabul etti. İşte böylece Hz. Mûsâ -Kur'ân'da da ifade edildiği üzere sonradan düşmanı olacak birinin elinde- büyüdü. Bu da bir hazırlık mûcizesidir.

Kasas sûresinde Hz. Mûsâ İle ilgili şu bilgi verilir:

7. Mûsâ'nın anasına: "O'nu emzir, kendisine zarar geleceğinden endişelendiğinde onu denize (Nil nehrine) bırakıver, asla korkup kaygılanma. Çünkü biz onu sana geri vereceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız diye bildirdi."

8. Nihayet Firavun ailesi onu yitik çocuk olarak (nehirden) aldı. O, sonunda kendileri için bir düşman ve bir tasa olacaktı. Şüphesiz Firavun ile Hâmân ve askerleri yanlış yolda idiler.

9. Firavun'un karısı (sepetin içinden erkek çocuk çıkınca kocasına:) "Benim ve senin için göz aydınlığıdır! O'nu öldürmeyin, belki bize faydası dokunur, ya da onu evlât ediniriz" dedi. Hâlbuki onlar (işin sonunu) sezemiyorlardı.

10. Mûsâ'nın anasının yüreğinde yalnızca çocuğunun tasası kaldı. Eğer biz, (vadimize) inananlardan olması için onun kalbini pekiştirmemiş olsaydık, neredeyse işi meydana çıkaracaktı.

11. Annesi Mûsâ'nın ablasına: O'nun izini takip et, dedi. O da, onlar farkına varmadan uzaktan kardeşini gözetledi.

12. Biz daha önceden (annesine geri verilinceye kadar) onun sütanalarını kabulüne (emmesine) müsaade etmedik. Bunun üzerine ablası: Size, onun bakımını sizin namınıza üstlenecek, hem de ona iyi davranacak bir aile göstereyim mi? dedi.

13. Böylelikle biz onu, anasına, gözü aydın olsun, gam çekmesin ve Allah'ın vadinin gerçek olduğunu bilsin diye geri verdik. Fakat yine de insanların pek çoğu (bunu) bilmezler.

14. Mûsâ gençlik çağına erip olgunlaşınca, biz ona hikmet ve ilim verdik. İşte güzel davrananları biz böylece mükâfatlandırırız.

15. Mûsâ, saray halkının habersiz olduğu bir sırada şehre indi. Orada, biri kendi tarafından, diğeri düşman tarafından olan iki adamı birbiriyle dövüşür hâlde buldu. Kendi tarafından olan kişi, düşmanına karşı ondan yardım diledi. Mûsâ da ötekine bir yumruk vurup ölümüne sebep oldu. (Bunun üzerine:) Bu şeytan işidir. O, gerçekten saptırıcı, apaçık bir düşman, dedi.

16. Mûsâ: Rabbim! Doğrusu kendime zulmettim (başıma iş açtım). Beni bağışla dedi, Allah da onu bağışladı. Çünkü, çok bağışlayıcı, çok esirgeyici olan ancak O'dur.

17. Mûsâ: Rabbim! Bana lütfettiğin nimetlere andolsun ki, artık suçlulara (ve suça itenlere) asla arka çıkmayacağım, dedi.

18. Şehirde korku içinde, (etrafı) gözetleyerek sabahladı. Bir de ne görsün, dün kendisinden yardım isteyen kimse, feryat ederek yine ondan imdat istiyor. Mûsâ ona (yardım isteyene) dedi ki: Doğrusu sen, besbelli bir azgınsın!

19. Mûsâ, ikisinin de düşmanı olan adamı yakalamak isteyince, o adam dedi ki: Ey Mûsâ! Dün bir cana kıydığın gibi, bana da mı kıymak istiyorsun? Demek, düzelticilerden olmak istemiyor da, bu yerde ille yaman bir zorba olmayı arzuluyorsun sen!

20. Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi: Ey Mûsâ! İleri gelenler seni öldürmek için hakkında müzakere ediyorlar. Derhal (buradan) çık! İnan ki ben senin iyiliğini isteyenlerdenim, dedi.

21. Mûsâ korka korka, (etrafı) gözetleyerek oradan çıktı. "Rabbim! Beni zalimler güruhundan kurtar" dedi.

Hz. İsâ'ya gelince, Kur'ân'da "İmran'ın Hanımı" diye adlandırılan dindar bir kadın hamile olunca karnındaki çocuğu mabede adar ve bunun için Allah'a dua eder. Allah Teâlâ duasının kabul edildiğini kendine bildirir. Doğum gerçekleştiğinde bakarlar ki, çocuk kızdır. Kadıncağız çok üzülür. Zira kız çocukları mabede adak olarak verilmez. Ama kadın der ki, " Allah benim adağımı kabul ettiğinde çocuğun kız olduğunu biliyordu. Onun için bu kızı mabede vermek uygundur" der. Hz. Meryem'i mabede verir.

Hz. Meryem'le ilgili kıssa Kur'ân'da Meryem sûresinde şöyle gelmiştir:

16. (Rasûlüm!) Kitap'taki Meryem'i de hatırla! Hani o, ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmişti.

17. Meryem, insanlarla kendi arasına bir perde çekmişti. Derken, biz ona ruhumuzu gönderdik de o, kendisine tastamam bir insan şeklinde göründü.

18. Meryem dedi ki: "Senden, çok esirgeyici olan Allah'a sığınırım!" Çünkü Allah'tan sakınan bir kimse isen (bana dokunma).

19. Melek: "Ben, yalnızca, sana tertemiz bir erkek çocuk bağışlamam için Rabbinin bir elçisiyim" dedi.

20. Meryem: "Bana bir insan eli değmediği, iffetsiz de olmadığım hâlde benim nasıl çocuğum olabilir?" dedi.

21. Melek: "Öyledir, dedi; (zira) Rabbin buyurdu ki: Bu bana kolaydır. Çünkü biz, onu insanlara bir delil ve tarafımızdan bir rahmet kılacağız. Bu, hüküm ve kara ra bağlanmış (ezelde olup bitmiş) bir iştir."

22. Meryem Hz. İsâ'ya hamile kaldı. Bunun üzerine onunla (karnındaki çocukla) uzak bir yere çekildi.

23. Doğum sancısı onu, bir hurma ağacına (dayanmaya) sevketti. "Keşke, dedi, bundan önce ölseydim de unutulup gitseydim!"

24. Aşağısından (İsâ yahut melek) ona şöyle seslendi: "Tasalanma! Rabbin senin alt yanında bir su arkı vücuda getirmiştir."

25. "Hurma dalını kendine doğru silkele ki, üzerine taze, olgun hurma dökülsün."

26. "Ye, iç. Gözün aydın olsun! Eğer insanlardan birini görürsen de ki: Ben, çok merhametli olan Allah'a oruç adadım; artık bugün hiçbir insanla konuşmayacağım."

27. Nihayet İsâ'yı (kucağında) taşıyarak kavmine getirdi. Dediler ki: Ey Meryem! Hakikaten sen iğrenç bir şey yaptın!

28. Ey Harun'un kız kardeşi! Senin baban kötü bir insan değildi; annen de iffetsiz değildi.

29. Bunun üzerine Meryem çocuğu gösterdi. "Biz, dediler, beşikteki bir sabî ile nasıl konuşuruz?"

30. Çocuk şöyle dedi: "Ben, Allah'ın kuluyum. O, bana Kitab'ı verdi ve beni peygamber yaptı."

31. "Nerede olursam olayım, O beni mübarek kıldı; yaşadığım sürece bana namazı ve zekâtı emretti."

32. "Beni anneme saygılı kıldı; beni bedbaht bir zorba yapmadı."

33. "Doğduğum gün, öleceğim gün ve diri olarak kabirden kaldırılacağım gün esenlik banadır."

34. İşte, hakkında şüphe ettikleri Meryem oğlu İsâ -hak söz olarak- budur.

Hz. Meryem'in Kıssası

Hz. Meryem mabette büyür. 18-20 yaşlarına gelince bir gün mabetten çıkar ve kırlara gider. Kırlarda dolaşırken bir yere varır ki, orada akan nehrin suları da berraktır. İçinden suda çimmek gelir. Elbisesini çıkarıp suya girer ve çimdikten sonra dışarı çıkıp elbiselerine doğru yürüdüğü esnada ansızın karşısına endamlı olgun bir delikanlı çıkar. Meryem ondan ürperir ve kendisinden uzaklaşmasını ister. Delikanlı "Ben Allah'ın elçisiyim. Sana bir çocuk vermek için geldim" der. O da "nasıl olur. Ben hiçbir erkekle birlikte olmadım" der. Bunun üzerine genç: "Beni Allah gönderdi senin çocuğun olacak. Ben onu sana bildirmek için geldim" der. O anda Hz. Meryem hamile kalmıştır.

Hz. Meryem'in doğum sancıları başlayınca mabetten çıkar kırlara doğru gider. Hz. İsâ'yı bir hurma ağacının altında doğurur. Sonra kucağına alıp

halkına gider. Meryem'i kucağında çocukla görünce halk ona: "Bu nedir? Sen fahişe değilsin. Kimseyle evlenmedin, bu çocuk nereden?" derler. O da "çocuğa sorun" der. İşte o zaman Hz. İsâ konuşur, kendisinin peygamber olduğun söyler.

Hz. Muhammed Mustafa'nın Hayatı

Hz. Muhammed annesinden yetim olarak doğar. O'nun hayatının her safhası, O'nun peygamberliğinin birer hazırlık mûcizesidir. Hz. Abdullah, Âmine ile evlendikten birkaç ay sonra ticaret yapmak maksadıyla giden bir kervanla yola çıkar. Bu yolculuk esnasında Medine'de Dayıları Neccar oğullarında misafir iken hastalanır, vefat eder ve orada Nagiba'ın bahçesine defnedilir.

O günün şartlarında haber alma son derecede kısıtlı olduğu için Hz. Âmine kervanın dönüşünü bekler. Kervan Mekke'ye gelir, herkes gibi Âmine de karşılamaya gider. Bakar ki, Abdullah yoktur. O'nun ölüm haberini alınca yıkılır, ama yapacak bir şeyi yoktur. Kocasının acılarını ve kederini yüreğine gömerek evine döner. Ahir zaman peygamberi Muhammed'e gebe olan Âmine'nin içinde bulunduğu şu sıkıntılı durumu bir düşünün ne kadar acı ve ne kadar acıklı!!

İşte bu sıkıntılar, acılar devam ederken Âmine rüyalar görmeye başlar. O arada bir rüya görür. Rüyada kendisine "Şu senin karnında bulunan çocuk, âlemlere rahmet olarak gönderilen biridir. Bu çocuk doğduğunda onun adını, yerde ve göklerde anılması için "Muhammed" koy" denilmiştir.

Hz. Âmine doğumunu yapıncaya kadar devamlı güzel rüyalar görmüş ve bu şekilde teselli edilmiştir. Diğer taraftan da dedesi Abdulmuttalib, gelini Âmine ve torunu Muhammed'le yakından ilgilenmiştir.

Büyük şair ve edip Süleyman Çelebi'nin, *Mevlid* adlı eserinde çok güzel bir şekilde tasvir edildiği veçhile Allah Rasûlü Muhammed Mustafa sallallahü aleyhi ve sellem dünyayı teşrif etmiştir.

Dünyayı teşrif etmiş olan Muhammed'in hayatında devam eden fevkalâdelikler henüz bitmemiştir. Âmine Hatun biraz zayıflamıştır. Oğluna yeteri kadar süt verememektedir. O günlerde Mekke ve civarında yaşayan Arap-

lar, genelde çocuklarına, Taif Bölgesi'nde yaşayan Arap kabilelerinden süt-anne tutuyorlardı.

Hz. Muhammed doğduktan sonra Hz. Âmine onu, bir rivâyet e göre üç gün, diğer rivâyet e göre yedi gün kadar emzirmiştir. Bu arada Ebû Leheb'in cariyesi Suveybe onu, oğlu Mesruh'la birlikte günlerce emzirmiştir.

Süveybe hatun, Hz. Hatice'nin evine gelir gider, Hz. Peygamber de ona çok hürmet eder saygı gösterir ve ikramda bulunurdu.

Hz. Hatice Ebû Leheb'e Süveybe'yi azat etmek üzere kendisine satmasını istemiş, Ebû Leheb bunu kabul etmemiş, Süveybe ancak Medine'ye hicretten sonra azad edilmiştir. Süveybe Medine'ye hicret edince Hz. Muhammed ona elbise gönderir, kendisini ziyaret ederdi.

Abdulmuttalib Muhammed için süt anne arar ve Halime'yi bulur. Halime, Beni Sa'd b. Bekir kabilesinden Ebû Züeyb'in kızı ve Hâris'in zevcesidir. Halime' nin kucağında Abdullah adında bir oğlu ve Şîma adında dört-beş yaşlarında bir kızı vardı. İşte âhir zaman Peygamberi'nin dünya hayatındaki ilk günleri ve dört yaşlarına kadar geçen hayatı, Benî Sa'd b. Bekir Kabilesi'nde, anadan, babadan akrabadan uzak olarak Allah'ın himayesinde geçmiştir. İşte bu, Peygamberliğinin hazırlık mûcizelerindendir.

Rasûlüllah'ın Annesini Kaybetmesi

Hz. Muhammed'in annesi Âmine, oğlu Muhammed'i ve Cariyesi Ümm-i Eymen'i yanına alarak Muhammed'in dayılarını ve orada vefat eden kocası Abdullah'ın kabrini ziyaret etmek niyetiyle kendilerini ve yüklerini taşıyan iki deve ile Medine'ye doğru yola çıkarlar. Mekke-Medine arasındaki malum mesafeyi kat ederek Medine'ye gelirler. Medine'de bir ay kadar kalırlar. Hem Âmine'nin hem de Muhammed'in hizmetinde bulunan Ümm-i Eymen bir hatırasını şöyle anlatır: "Bir gün, gündüzün ortasında, Yahûdîlerden iki kişi yanıma geldiler. Bize Ahmed'i çıkar dediler. Ben de dışarı çıkardım. O'na, Ud yerine varıncaya kadar uzun uzun baktıktan sonra, birinin diğerine "Bu çocuk, bu ümmetin peygamberidir. Burası da onun hicret yeridir. Bu memlekette savaş ve tard gibi büyük işler olacaktır." dedi.

Hz. Âmine ziyaretini bitirdikten sonra oğlu Muhammed, cariyesi Ümm-i Eymen ve iki deve ile yola çıkarlar. Mekke-Medine arasında, Medine'ye daha yakın olan Ebva denen yere geldiklerinde Hz. Âmine hastalanır. Ebva bir köydür. Ne kadar hasta kaldığını bilmiyoruz ama Âmine öleceğini anlayınca oğlunu yanına çağırır; Muhammed'in yüzüne bakarak şöyle der: "Ey atılan falda üstüne çıkan dehşetli ölüm okundan Allah'ın lütuf ve yardımı ile 100 deve karşılığında kurtulan zâtın yavrusu! Allah, seni mübarek kılsın ve bu mübareklik devam etsin! Eğer rüyada gördüklerim doğru çıkarsa, sen Yüce ve ikramı bol Allah tarafından Âdemoğullarına helal ve haramı bildirmek üzere, peygamber gönderileceksin! Sen, teslimiyetçi olan atan İbrahim'in dinini gerçekleştirmek ve yerleştirmek için gönderileceksin! Allah seni, milletlerle birlikte devam edip gelen putlardan, putperestlikten de esirgeyecek, alıkoyacaktır. Her yaşayan ihtiyarlar, her yeni eskir, her yaşlanan ölür, her varlık fena bulur. Evet, ben de öleceğim. Fakat temelli anılacağım. Çünkü temiz bir evlat doğurmuş, arkamda hayırlı bir andaç bırakmış bulunuyorum!"

Dünyada, böylece babasız ve annesiz kalan Peygamberimizi, Yüce Allah, hâmisiz bırakmadı. Dedesinin, sonra da amcasının himayesine verdi.

Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'in Duhâ sûresinin 6. âyetinde: "Rabbin, seni yetim bulup da barındırmadı mı?" diyerek bu duruma işaret eder.

Ümm-i Eymen, Peygamberimizi bağrına bastı. Devenin birisine binip ötekini yedeğine alarak beş günde Mekke'ye ulaştı. Ümm-i Eymen, Peygamberimizi kendisine o kadar ısındırmıştı ki bu kara gün dostu dadısına peygamberimiz "Annemden sonra Annemdir!" diyerek iltifatlarda bulunmuştur.

Hz. Muhammed, sekiz yaşına gelince dedesini kaybeder. Dedesi onu Ebû Tâlib'e emanet eder. Yirmi beş yaşında evlenir. Kırk yaşında kendisine peygamberlik gelir.

Hz. Muhammed'i peygamberliğe hazırlayan mûcizeleri şöyle sıralamak mümkündür:

İrhasat

Peygamberlerin peygamber olmadan önce özellikle çocukluklarında ve aile hayatlarında ve soylarında görülen fevkalâde hâllere, hazırlık mûcizesi anlamına gelen "irhasat" kelimesi kullanılır. Bunun anlamı, o peygamberle ilgili hazırlık mûcizesi demektir. Bir peygamberin daha peygamber olarak gönderilmeden önce onun peygamber olacağına delâlet eden hârikulâde olaylardır. Nitekim es-Seyyid Şerîf el-Cürcânî *Ta'rifât*[1] adlı eserinde "irhas"ı Arapça olarak şöyle anlatılır: الارهاس : احداث أمر خارق للعادة دال على بعثة نبى قبل بعثته

Bunun misâli Kur'ân'da Hz. İsâ ile ilgili olarak geçtiği üzere şöyledir: Hz. Meryem'in annesi İmreet-i İmran, hamile kalınca, doğacak olan çocuğunu mabede vermeyi adar. Sonra rüyasında adağının Allah tarafından kabul edildiği kendisine bildirilir. Çocuk doğunca bakar ki, bir kız çocuğu. Buna şaşırır. Zira mabede kız çocuğu verilmez. Ama o düşünür: "Allah benim adağımı kabul ettiğinde her hâlde çocuğun kız olacağını da biliyordu. Buna rağmen benim duamı kabul etti. O hâlde bu kızı mabede vermemde bir sakınca olmasa gerek" der ve adını Meryem koyduğu kızını mabede verir. İşte Hz. İsâ'nın soyu ile ilgili bu olaylar, O'nun peygamberliği için hazırlık mûcizesidir.

İslâm'ın Zuhuruna Takaddüm Eden Hazırlık Mucizeleri

1. Arap Dilinin Tekâmülü

Bilindiği üzere cahiliyye devrinde Arap Dili ve Edebiyatı oldukça gelişmiştir. Allah Teâlâ Araplara bir dil sevgisi vermiştir ki, o sebeple Araplar dile çok önem verirlerdi. Kabileden bir şâir yetişirse kırk gün bayram ederlerdi.

Cahiliyye devri Arapları arasında kurulan panayırlar vardı. Buralarda hakem huzurunda şiirler okur ve bunlardan üstün görülüp Ka'be'nin duvarına asılanlara "Muallakāt-ı Seb'a " denilirdi. İşte Araplardaki bu dil sevgisi Kur'ân için bir hazırlık mûcizesidir. Zira ileride Arap dilinde Kur'ân indiri-

[1] Seyyid Şerîf el-Cürcânî *Ta'rifât*, s. 9.

lecektir. Bu Kur'ân'a muhatap olan Arapların onu anlaması gerekiyordu. Kur'ân indirilmeye başladığı andan itibaren Araplar Kur'ân'ı gayet iyi anlıyorlardı. İlk Müslümanların çoğu, inen âyetleri duyunca hemen iman etmişlerdir.

2. Araplar Arasında Bir Peygamber Geleceğine Dair Kanaat

Hicaz bölgesinde yaşayan Yahûdîler, Hıristiyanlar, Hanifler, Dehriler ve Putperestler arasında yaygın kanaat, bir peygamber geleceğine dair düşünce ve inançtı. Âhir zaman peygamberi peygamberliğini ilân edince fazla yadırganmadı ve bazı kimseler kendi hür iradeleri ile Müslüman oldular. Bu da bir hazırlık mûcizesidir.

3. Âhir Zaman Peygamberi'nin Taşıdığı Alametler

Hz. Muhammed, peygamberlik kendisine gelmeden önce onun peygamber olacağına işaret eden pek çok olay vardı. Meselâ, onun soyunda görülen fevkalâdelikler. Bunlardan birincisi Kusay'ın teşkil ettiği Mekke şehir devletidir. İlk hazırlık mûcizesi olan bu sistem, Hz. Muhammed için devlet idaresinde bir örnek teşkil etmiştir. Bilindiği üzere Hz. Muhammed devlet işlerinde devamlı olarak ashabıyla istişare etmiş, Kur'ân'da da "Müslümanların idaresi, kendi aralarında oluşturacakları şura ile yürütülür" denilmiştir.

4. Kusay'dan Sonra Kureyş Kabilesinin Riyâsetinin Hâşim Oğullarında Bulunması:

Peygamberimizin babadan ve sonra da anneden yetim olarak büyümesi, Peygamberin iki omuzu arasında bulunan peygamberlik mührü, gençliğinde Muhammedü'l-Emin olarak tanınması bunların hepsi onun peygamber olacağına dair birer hazırlık mûcizedir.

5 . İslâm'a Davet

Peygamberlik vazifesi geldikten sora Peygamberimizin takip ettiği davet sistemi, Nahl sûresinin 125. âyetinde ifade edildiği vechile, tamamen barışa ve hoşgörüye dayalıdır. Âyette şöyle denilmiştir: "*Rasûlüm! Rabbinin yoluna insanları hikmet ve güzel öğütle çağır. Şayet tartışman gerekirse onlarla en güzel şekilde tartış. Zira Allah, yoldan sapanları da hak yolda gidenleri de çok iyi bilir.*"

Buraya kadar anlatılanlardan ortaya çıkan netice: Bütün peygamberlerin hayatı oldukça enteresan ve ilgi çekicidir. Peygamberin sadece kendi şahsı değil, ailesinde, soyunda ve çevresinde de ilginç olaylar cereyan eder. İşte bunların hepsi birer mûcizedir. Peygamberlik öncesinde ailesi, soyu ve çevresindeki fevkalâde olaylara hazırlık mûcizesi anlamında irhasat tabir edilir. Meselâ, Hz. İbrahim mağarada doğuyor ve O'nu annesi yetiştiriyor. Hz. Mûsâ doğduktan sonra Nil Nehri'ne bırakılıyor. Hz. İsâ, babasız doğuyor. Hz. Muhammed(s.a.v.) hem anadan hem de babadan yetim kalıyor. Daha önceki peygamberlerin hayatlarında da buna benzer ilginç şeyler vardır. Bütün peygamberler ana-babalarının himayesinde değil, Allah'ın riâyet i altında yetişmişlerdir.

3. TEBLİĞ

PEYGAMBERLİĞİNDEN ÖNCE HZ. MUHAMMED (s.a.v.)

Casim AVCI♦

Hz. Muhammed (s.a.v.) Yüce Allah tarafından "âlemlere rahmet" ve "son peygamber" olarak gönderilmiş, Kur'ân-ı Kerim'de onun insanlığa "en güzel örnek" olduğu ifade edilmiştir. Öte yandan onun bir "beşer" olduğu da vurgulanmıştır. Dolayısıyla o, hem dünya hayatının şartlarına tabi bir beşer hem de ilahî vahye muhatap olan bir peygamberdir. O, sadece bir peygamber olarak ilahî mesajı aktarmakla kalmamış, aynı zamanda bir fert, bir aile reisi, bir eğitimci, bir devlet başkanı, bir hâkim ve bir kumandan olarak bu mesajı hayatına yansıtmış ve örnek bir kişilik sergilemiştir. Sahip olduğu üstün özellikleri sebebiyledir ki, Hz. Peygamber, on beş asır boyunca bütün Müslümanların gönlünde taht kurmuştur. O sadece Müslümanlar için değil, tarihin akışını değiştiren bir insan olarak da dünya tarihi açısından önemlidir: VII. yüzyıldan itibaren Asya, Afrika ve Avrupa'nın önemli bir kısmına yayılarak edebiyattan mimariye, siyasetten ekonomiye, hukuktan felsefeye kalıcı izler bırakan İslâm kültür ve medenîyeti temelde Kur'ân'ın ışığında ve onun etrafında şekillenmiştir. Bundan dolayıdır ki, Müslüman olmayanlar da ona bir şekilde ilgi duymuş ve gerek Doğu'da gerekse Batı'da hakkında en çok eser yazılan şahısların başında yer almıştır.

Hz. Peygamber'in risâlet öncesi hayatı, onun peygamberlik dönemini, tebliğ metodunu ve faaliyetlerini anlamak bakımından özel bir önem taşımaktadır. Rasûlüllah'ın dinî, ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan nasıl bir

♦ Yard. Doç. Dr., İSAM (İslâm Araştırmaları Merkezi)

çevrede doğup büyüdüğü ve böyle bir toplumda peygamber olmadan önce nasıl bir hayat yaşadığı bilinmeden vahiy sonrası dönemi doğru anlamak mümkün değildir. Hz. Peygamber'in altmış üç yıllık hayatına bir bütün olarak bakıldığında 40 yılının peygamberlik öncesine ait olduğu görülür ki, bu da ömrünün yaklaşık üçte ikisine karşılık gelmektedir. Rasûlüllah'ın (s.a.v.) doğumu, çocukluğu, gençliği, ticarî faaliyetleri, Hz. Hatice ile evliliği, çocuklarının dünyaya gelip büyümeleri ve Kâ'be hakemliği bu dönemde gerçekleşmiştir. Daha önemlisi o bu dönemde ilahî bir yolla peygamberliğin ağır yükünü taşıyabilecek şekilde hazırlanmış ve toplumun bu mesaja kulak vermesini kolaylaştıracak güvenilir kişiliği bu dönemde oluşmuştur. Nitekim onun bu dönemde Mekke toplumundaki adı "Muhammedü'l-Emîn"dir. Hz. Muhammed'in doğumundan peygamberliğine kadar kırk yılını geçirdiği Câhiliyye toplumunda nasıl bir kişilik sergilediğini kavramak bütün Müslümanlar için önemli olduğu gibi, peygamberlik sonrası hayatını değerlendirebilmek açısından da gereklidir.

Hz. Peygamber Arap Yarımadası'nın batısındaki Hicaz bölgesinde yer alan Mekke şehrinde genel kabul gören kanaate göre Fil Vak'ası'ndan 50-55 gün sonra Rebîü'l-evvel ayında Pazartesi günü dünyaya gelmiştir. Farklı hesaplamalara göre Hz. Peygamber'in doğum tarihi 20 Nisan (9 Rebîü'l-evvel) 571 veya 17 Haziran (12 Rebîü'l-evvel) 569 Pazartesi şeklinde belirlenmektedir.[1]

Hz. Muhammed'in babası, Kureyş'in Benî Hâşim kolundan Abdullah b. Abdülmuttalib, annesi ise Kureyş kabilesinin Benî Zühre koluna mensup Vehb b. Abdümenâf'ın kızı Âmine'dir. Hz. Peygamber onların evliliklerinden dünyaya gelen tek çocuklarıdır.

---

1 Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 2003, II, 784-793; 1171-1191; Kasım Şulul, Hz. Peygamber Devri Kronolojisi, İstanbul 2003, s. 100-103, 455-463. Mustafa Fayda "Muhammed-Hayatı-", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA), XXX, 408-409. Hz. Peygamber'in risâlet öncesi hayatı hakkında geniş bilgi için bk. M. Asım Köksal, İslâm Tarihi: Hazret-i Muhammed Aleyhisselâm ve Ataları, I-II, İstanbul 1987; Gülgün Uyar, Hz. Muhammed'in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Bazı Rivâyet Farklarının Tesbiti, basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bililmler Enstitüsü, İstanbul 1993; Casim Avcı, Muhammedü'l-Emin: Hz. Muhammed'in Peygamberlik Öncesi Hayatı, İstanbul 2008.

Hz. Peygamber'in babası Abdullah akranları arasında çok beğenilen yakışıklı bir gençti. Yüzünde diğer gençlerde bulunmayan bir güzellik ve parlaklık vardı. Bunun Hz. Peygamber'e ait "nübüvvet nûru" (peygamberlik nuru, Nûr-i Muhammedî) olduğu kabul edilir. Rivâyete göre Abdullah'ın babası (Hz. Peygamber'in dedesi) Abdülmuttalib Zemzem Kuyusu'nu yeniden ortaya çıkarıp onardığı sırada Kureyş'in bazı ileri gelenleri onu alaya alıp küçük düşürmek istemişlerdi. O sırada Hâris'ten başka oğlu olmayan Abdülmuttalib onlara karşı savunmasız bir durumda olduğundan on oğlu olursa birini kurban edeceğine dair adakta bulunmuştu. Bir süre sonra duâsı gerçekleşip on oğlu dünyaya geldiğinde gördüğü bir rüyada kendisine adağı hatırlatılmış, o da oğullarından hangisini kurban edeceğini belirlemek için kuraya başvurmuştu. Kura o sırada en küçük oğlu olan Abdullah'a çıkınca onu kurban etmeye karar vermiş, ancak buna başta kızları olmak üzere pek çok kimse karşı çıkmıştı. Adağını yerine getirebilmek için bir çözüm arayan Abdülmuttalib kendisine yapılan bir tavsiye doğrultusunda Abdullah ile o günkü örfe göre diyet olarak kabul edilen on deve arasında kura çektirmiş, fakat kura yine Abdullah'a çıkmıştı. Abdülmuttalib deve sayısını onar onar artırarak kuraya devam etmiş, sayı yüze ulaşınca kuranın develere çıkması üzerine 100 deve kurban etmişti. Böylece çok sevdiği oğlu Abdullah'ı da kurtarmıştı. Bundan dolayı Hz. Peygamber, hem babası Abdullah'ın hem de büyük atası Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmâil'in kurban edilmekten kurtulmuş olduğunu kastederek, "Ben iki kurbanlığın oğluyum" demiştir.[2]

Abdullah gençlik çağına ulaştığında kendisine gelen birçok evlilik teklifini kabul etmemiş, nihayet babasının teşebbüsüyle Vehb'in kızı Âmine ile evlenmiştir. Abdullah'ın bu sırada on sekiz yaşında olduğu anlaşılmaktadır. Abdullah ticaret için gittiği Suriye'den dönerken Yesrib'e (Medine) uğramış ve orada babasının dayıları olan Adî b. Neccâr oğullarını ziyaret etmişti. Ancak bu sırada hastalanıp akrabalarının yanında bir ay kadar hasta yattıktan sonra vefat etmiş ve Medine'de defnedilmiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber yetim olarak dünyaya gelmiştir. İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu

---

2 Hâkim en-Nîsâbûrî, el-Müstedrek, Haydârâbâd 1334, II, 604. Ayrıca bk. Bekir Topaloğlu, "Abdullah", DİA, I, 75.

oğlunun peygamberliğine yetişemeyen Abdullah'ın âhirette azap görmeyip kurtuluşa ereceği kanaatindedir.[3]

Hz. Peygamber'in annesi Âmine Kureyş kızları arasında iyi bir yere sahipti. Babası Vehb de Zühre oğullarının ileri gelenlerinden biriydi. Abdülmuttalib, oğlu Abdullah'ı yanına alarak Âmine'yi babasından veya diğer bir rivâyete göre amcası Vüheyb'den istemiş, olumlu cevap verilmesi üzerine evlilikleri gerçekleşmiştir. Zamanın âdetleri doğrultusunda evliliğin ilk üç günü Âmine'nin evinde geçmiştir. Bu evlilikten sonra Abdullah'ın alnındaki peygamberlik nûrunun Âmine'ye intikal ettiği kabul edilir. İslâm kaynaklarında Hz. Muhammed'in ana rahmine intikalinden doğumuna kadar geçen zaman içinde bazı olağanüstü olayların meydana geldiğine dair rivâyetler yer almaktadır. Rivâyete göre Âmine Hz. Peygamber'e hamile olduğu sırada bir rüya görmüş, rüyada kendisine önemli bir kişiye hamile olduğuna işaret edilerek doğacak çocuğa Muhammed veya Ahmed adını vermesi söylenmiştir.[4] Âmine'nin doğum sancısı çekmediği de bu rivâyetler arasındadır. Yine meşhur rivâyete göre Hz. Peygamber sünnetli olarak doğmuştu. Ayrıca melekler tarafından yıkanmış ve sırtına peygamberlik mührü vurulmuştu. Dedesi Abdülmuttalib torununun dünyaya geldiği müjdesini alınca onun şerefine bir ziyafet vermiş, ziyafette ona Muhammed adını koymuş, Allah'ın ve insanların onu hayırla anması için bu ismi verdiğini söylemiştir.

Çocukluğu ve Gençliği

Hz. Peygamber doğumunun ardından bir süre annesi Âmine'nin yanında kalmış, daha sonra âdet olduğu üzere süt annesine verilmiştir. Çocukların süt annesine verilmesinde temel sebep çocukların şehir yerine daha sağlıklı olan çöl havasında büyümelerini sağlamak, ayrıca konuşma çağında fasih Arapça öğrenmelerine imkân vermekti. Hz. Peygamber de bu geleneğe uyularak Hevâzin kabilesinin Sa'd b. Bekir koluna mensup Halîme bint Ebû Züeyb'e verildi. Halîme, sütanneliği yaparak geçimini sağlayan diğer bedevî

---

3 Abdullah için bk. Bekir Topaloğlu, "Abdullah", DİA, I, 75-76.

4 İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye (nşr. Mustafa es-Sekâ v. dğr.), Kahire 1375/1955, I-II, 157-158; İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, I, 98-99; Ahmed b. Hanbel, Müsned, Kahire 1313, IV, 127, 128.

kadınlarla ve kocası ile birlikte bir kıtlık yılında Mekke'ye gitmiş, ancak genellikle tercih edildiği üzere zengin bir aile çocuğu bulamamıştı. Hz. Muhammed'in yetim olduğunu öğrenince de onu almakta tereddüt göstermiş, bununla birlikte Mekke'den boş dönmemek için sütanneliği yapmak üzere yanında götürmeye razı olmuştu. Hz. Muhammed iki yıl sonra sütannesi Halîme tarafından Mekke'ye getirilmiş, ancak Âmine, çöl havasının çocuğuna yaradığını gördüğü, bazı rivâyetlere göre ise o sıralarda Mekke'de veba salgını bulunduğu için onun bir müddet daha Halîme'nin yanında kalmasını istemişti. Hz. Muhammed dört veya beş yaşına kadar sütannesinin yanında kaldıktan sonra Mekke'ye getirilerek annesine teslim edildi. Hz. Peygamber'in sütbabası Hâris b. Abdüluzza, sütkardeşleri de Abdullah, Üneyse ve Şeymâ idi. Rivâyete göre Halîme ve Hâris, Muhammed'i yanlarına aldıktan sonra bolluk ve berekete kavuştular; deve ve koyunları eskisinden çok daha fazla süt vermeye başladı. Ayrıca sütannesinin yanında bulunduğu dönemde "şakk-ı sadr" adı verilen hadisenin vukû bulduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Buna göre iki melek gelip Hz. Muhammed'in göğsünü yarmış, kalbini çıkararak kötülüklerden arındırmış, semâvî bir suyla yıkadıktan sonra yerine yerleştirmiştir. Bu olaydan haberdar olan Halîme ve Hâris'in baştan beri birçok olağanüstü yönüne şahid oldukları Hz. Muhammed hakkında, olup biteni izah edememekten kaynaklanan bir endişe yaşadıkları ve çocuğu ailesine iade etmenin daha doğru olacağını düşünmeye başladıkları nakledilmektedir.[5]

Hz. Peygamber altı yaşına geldiğinde annesi Âmine onu câriyesi Ümm-i Eymen'le birlikte yanına alarak Yesrib'e (Medine) götürdü. Burada hem Abdullah'ın mezarını hem de Abdülmuttalib'in annesi dolayısıyla ailenin dayıları sayılan Benî Neccâr mensuplarını ziyaret ettiler. Âmine, Mekke'ye dönerken Medine'ye yaklaşık 190 km. mesafede bulunan Ebvâ'da hastalandı ve genç yaşta vefat etti. Âmine'nin ölümünden önce küçük yavrusuna bakarak şöyle söylediği anlatılır: *"Her yaşayan ölür. Her yeni eskir. Her çok azalır. Her büyük yok olur. Şüphesiz ben de öleceğim, ama devamlı anılacağım. Çünkü dünyaya oğlumu hayırlı bir gelecek olarak bırakıyorum"*. Annesinin ölümüyle

5 İbn Hişâm, I-II, 163-164; Köksal, II, 29-30; Avcı, s. 79-82.

öksüz kalan Hz. Peygamber Ümm-i Eymen tarafından Mekke'ye getirilip dedesi Abdülmuttalib'e teslim edildi. Hz. Peygamber daha sonra hicretin altıncı yılında (milâdî 628) Ebvâ'ya uğrayıp annesinin mezarını ziyaret etmiştir. Kabri eliyle düzelten Hz. Peygamber bu arada annesinin şefkat ve merhametini hatırlayarak göz yaşı dökmüştür. Onun bu tutumundan etkilenen sahabîler de göz yaşlarını tutamayıp onunla birlikte ağlamışlardır.[6]

Abdülmuttalib, çok sevdiği ve genç yaşta kaybettiği oğlu Abdullah'ın değerli hâtırası olan torunu Hz. Muhammed'e büyük özen gösteriyordu. Sofraya onunla birlikte oturup yemek yiyor; onu zaman zaman Kâ'be duvarının gölgesindeki minderine oturtuyor; Dârünnedve'deki toplantılara başkanlık ederken yanına alıyor; bütün davranışlarıyla ona baba şefkatı ve sevgisinin eksikliğini hissettirmemeye çalışıyordu. Yaşı seksenin üzerinde olan Abdülmuttalib o sırada sekiz yaşındaki torunu Muhammed'in bakım ve himayesini amcası Ebû Tâlib'e verdikten kısa bir süre sonra vefat etti. Ebû Tâlib Hz. Peygamber'in babası Abdullah'ın anne-baba bir kardeşi idi. Ebû Tâlib, yeğenini çocuklarından fazla sevdi, onun uğurlu olduğuna inandı ve iyi yetişmesi için gayret sarfetti. Çıktığı bazı seyahatlerde onu da yanına alırdı. Nitekim Hz. Muhammed'in dokuz (veya on iki) yaşında bulunduğu sırada amcası ticaret amacıyla Suriye'ye gitmeye karar verdiğinde o da amcasıyla birlikte gitmek istedi. Yeğeninin bu konudaki ısrarını gören Ebû Tâlib onu da yanına aldı. Kervan Suriye topraklarındaki Busrâ'da konakladı. Burada bir manastırda yaşayan Bahîra adlı rahip kafileyi yemeğe davet etti. Bahîra Ebû Tâlib'e, Muhammed'in İncil'de gönderileceği vaad edilen peygamber olduğunu söyledikten sonra başına gelebilecek bazı tehlikelere dikkat çekmiş ve onu iyi korumasını tavsiye etmiştir. Ebû Tâlib bunun üzerine seyahatini yarıda kesip Mekke'ye dönmüştür.[7]

Hz. Muhammed'in on yaşlarında iken kalabalık bir aileye sahip bulunan amcası Ebû Tâlib'e yardımcı olmak amacıyla bir süre çobanlık yaptığı bilinmektedir. Peygamberliği döneminde o, bu hatırasına atıfla "Hiçbir pey-

---

6 İbn Sa'd, I, 116-117.

7 İbn Hişâm, I-II, 180-181; İbn Sa'd, I, 120-121, 153-155; Hüseyin Algül, İslâm Tarihi, İstanbul 1986, I, 157-163.

gamber yoktur ki, koyun gütmüş olmasın" buyurmuştur. Etrafında bulunan sahabîlerin "Siz de mi koyun güttünüz yâ Rasûlüllah?" şeklindeki sorusu üzerine "Evet. Ben de Mekkeliler'in koyunlarını güttüm" cevabını vermiştir.[8]

Ebû Tâlib'in hanımı Fâtıma bint Esed Hz. Muhammed'e kendi çocuklarından daha fazla ilgi gösterdi. Hz. Peygamber de büyüdüğünde yengesinin iyiliklerini hiçbir zaman unutmadı. Onu Medine'deki evinde ziyaret eder, zaman zaman orada öğle uykusuna yatardı. Yengesi vefat ettiğinde çok üzülmüş, gömleğini ona kefen yapmış, cenaze namazını da kendisi kıldırmıştır. Ölümünden duyduğu üzüntüyü etrafındakilere anlatırken şöyle diyerek vefa duygusunu göstermiştir: "Ben onun himayesine muhtaç öksüz bir çocuktum. O kendi çocukları aç olduğu hâlde beni doyururdu. Kendi çocuklarını bırakır benim saçlarımı tarardı. O benim annem gibiydi".[9] Ebû Tâlib peygamberliğinden sonra da yeğeninin yanında yer aldı ve onun İslâm'ı kabul etmesi için yaptığı ısrarlı tekliflerini cevapsız bırakmakla birlikte kendisini korumak için elinden geleni yapmaya çalıştı.

Câhiliyye döneminde Arap kabileleri arasında çeşitli sebeplerle sık sık savaşların çıktığı bilinmektedir. Öyle ki, kan dökmenin yasak olduğu haram aylarda (zilkade, zilhicce, muharrem, receb) bile savaşların yapıldığı olurdu. Haram aylarda cereyan ettiği için bu savaşlara Ficâr savaşı adı verilirdi. Hz. Peygamber de gençliğinde böyle bir savaşa katılmak durumunda kalmıştı. Onun müttefik Kureyş-Kinâne ve Kays-Aylân kabileleri arasında çıkan şiddetli savaşa amcalarıyla birlikte katıldığı, ancak fiilen savaşmayıp amcalarına ait eşyaları koruduğu, ayrıca gelen okları da kalkanla karşılayıp toplamak sûretiyle amcalarına verdiği bu konudaki farklı rivâyetler içinde tercih edilen bir görüştür. Bu sırada yaşının on dört, on beş, on yedi veya yirmi olduğu zikredilmektedir.[10]

---

8 İbn Sa'd, I, 125-126.

9 Süheylî, er-Ravzu'l-ünüf (nşr. Abdurrahman el-Vekîl), Kahire 1387/1967, I, 112; Hamidullah, İslâm Peygamberi, I, 46.

10 İbn Hişâm, I-II, 184-187; İbn Sa'd, I, 128; Hüseyin Algül, "Ficâr", DİA, XIII, 52.

Hz. Muhammed yirmi yaşında olduğu sırada Hilfü'l-fudûl adı verilen antlaşma için yapılan toplantıya katıldı. Toplantı Mekke'ye hac ve ticaret için gelen zayıf ve güçsüz kimselere yapılan haksızlıklar, ayrıca sık sık ortaya çıkan kabileler arası savaşlar karşısında Hz. Peygamber'in amcası Zübeyr b. Abdülmuttalib'in girişimiyle Mekke'nin en zengin, yaşlı ve nüfuzlu kabile reisi durumundaki Abdullah b. Cüd'ân et-Teymî'nin başkanlığında yapıldı. "Erdemli insanların yemini" anlamına gelen bu hareket içinde yer alanlar, yerli veya yabancı olsun haksızlığa uğrayan herkesi koruyacaklarına, hakkı verilinceye kadar tek bir el gibi hareket edeceklerine ve birbirlerine maddî yardımda bulunacaklarına yemin etmişlerdi. Rasûl-i Ekrem peygamberliğinden sonra da bu ittifaktan övgüyle bahsetmiş ve şöyle demiştir: "Ben Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde yapılan antlaşmaya katılmıştım ki, bunu güzel ve kızıl develere değişmem. Bugün de böyle bir antlaşmaya çağrılsam tereddüt etmeden giderim".[11] Hz. Peygamber bu cemiyet mensupları ile birlikte veya tek başına Mekke'de birçok haksızlığın önüne geçmiştir.[12]

Hz. Muhammed Mekke'deki birçok Kureyşli gibi ticaret ile meşgul olmuştur. Kumaş ve tahıl ticaretiyle uğraşan Ebû Tâlib'e yardım etmek sûretiyle ticaret hayatına başlayan Hz. Muhammed amcasının yaşlandığı yıllarda kendisi ticarete devam etti. Bu dönemde Hz. Muhammed'in çeşitli yerlere ticaret amacıyla seyahat ettiği bilinmektedir. Ergenlik çağında Hubâşe panayırına, bir veya iki defa Yemen'e, ayrıca Doğu Arabistan'daki Muşakkar ve Debâ panayırlarına, hatta Habeşistan'a gittiği tesbit edilmektedir. Bu seyahatler sebebiyle bir taraftan ticarî hayatın gereklerini öğrenirken, diğer taraftan Arabistan'ın muhtelif yerlerinde yaşayan insanları yakından tanıma, onların dil ve lehçelerini, dinî, siyasî ve sosyal durumlarını öğrenme imkânını elde ediyordu. Kaynakların ittifakıyla Câhiliyye döneminin yaygın kötülüklerinin hiçbirine bulaşmaksızın temiz bir hayat yaşayan ve yirmi beş yaşlarına gelen Hz. Muhammed çevresinde iffeti, mertliği, merhameti ve hak severliğinin yanı sıra ticaret hayatında da doğruluğu ve güvenilirliği sebebiyle "Muhammedü'l-emîn" veya sadece "el-Emîn" unvanıyla bilinmekteydi.[13]

---

11 İbn Hişâm, I-II, 134

12 Bazı örnekler için bk. Muhammed Hamidullah, "Hilfü'l-Fudûl", DİA, XVIII, 31-32.

13 Ahmed b. Hanbel, III, 425; Hamidullah, I, 56-57.

Hz. Hatice İle Evlenmesi

Hz. Hatice, Kureyş'in ileri gelenlerinden Huveylid b. Esed'in kızı olup soyu dedelerinden Kusay'da Hz. Peygamber'in nesebi ile birleşir. Hz. Peygamber'den önce iki defa evlilik yapmış olan Hz. Hatice soylu, güzel ve zengin bir hanımdı. İkinci kocasının ölümünden sonra Kureyş'in ileri gelenlerinden evlilik teklifleri almakla birlikte olumlu cevap vermemekteydi. Güvenilir bulduğu kimselerle ticaret yaparak yaşamını sürdüren Hatice, bu sıralarda bir tavsiye üzerine çevresinde üstün ahlâk sahibi ve güvenilir bir genç olarak tanınan Hz. Muhammed'le ortaklık antlaşması yaptı ve kölesi Meysere ile birlikte ticaret için Suriye'ye gitmesini istedi. Hz. Muhammed'in bu yolculuğu ticarî açıdan oldukça başarılı geçti. Bu sonuçtan memnun kalan Hz. Hatice Hz. Peygamber'in dürüst ve doğru sözlü olduğunu gördü. Meysere'nin Hz. Muhammed'in ahlâkı ve davranışları hakkında hayranlık uyandıran övgü dolu sözlerini de dinleyen Hatice, Hz. Muhammed'e daha çok güven duydu ve ona karşı takdir hisleri gün geçtikçe arttı. Rivâyete göre bir süre sonra da bizzat kendisi veya Nefîse bint Ümeyye (Münye) adlı bir kadın aracılığıyla Hz. Muhammed'e evlilik teklifinde bulundu. Beklemediği bir durumla karşılaşan Hz. Muhammed biraz düşündükten sonra teklifi kabul etti. Ebû Tâlib ve diğer amcaları, babası vefat etmiş olduğu için Hatice'yi amcası Amr b. Esed'den istediler. Cevabın olumlu olması üzerine de evlilik gerçekleşti. Hz. Muhammed Ebû Tâlib'in evinden Hz. Hatice'nin evine taşındı; böylece mutlu yuva kurulmuş oldu. Bu sırada Hz. Peygamber'in yirmi beş, Hatice'nin de kırk yaşında olduğu kaydedilmektedir. Hatice'nin daha küçük yaşlarda olduğuna dair rivâyetler de vardır. Hz. Peygamber ve Hz. Hatice'nin bu evliliğinden Kâsım, Zeynep, Rukıyye, Ümmü Külsûm, Fâtıma, Abdullah (Tayyib) ve Tâhir adlı çocukları dünyaya geldi. Abdullah ve Tâhir peygamberlikten önce vefat etti. Bazan Tayyib ve Tâhir iki ayrı çocuk olarak zikredilmekle birlikte bunların Abdullah'ın lakabı olduğu da kaydedilmektedir. Hz. Peygamber'in en küçük kızı Fâtıma dışındaki çocukları kendisinden önce vefat etmiş, Hz. Fâtıma ise babasının vefatından sonra altı ay kadar daha yaşamıştır. Hz. Peygamber, ilk oğlu Kâsım dolayısıyla "Ebü'l-Kâsım" künyesini almıştır. Hz. Hatice ile evliliği sırasında Hz. Peygamber'in ailesine iki kişi daha katılmıştır. Bunlardan biri Hz. Hati-

ce'nin kendisine hediye ettiği ve onun da hürriyetine kavuşturup evlâtlık edindiği Zeyd b. Hârise'dir. Diğeri ise Mekke'de ortaya çıkan kıtlık yüzünden maddî sıkıntı ile karşılaşan amcası Ebû Tâlib'e destek olmak üzere yanına aldığı ve o sıralarda beş yaşında olduğu rivâyet edilen Ali b. Ebû Tâlib'dir. Hz. Peygamber daha sonra kızı Fâtıma'yı Hz. Ali ile evlendirmiş ve soyu bu evlilikten doğan, çok sevdiği torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile devam etmiştir.[14]

Hz. Hatice yirmi beş yıla yakın bir süre evli kaldığı Hz. Peygamber'e her zaman maddî ve manevî açıdan destek oldu. Hz. Peygamber'e ilk inanan kimse Hz. Hatice olup en sıkıntılı zamanlarda onun yanında yer aldı. Hz. Peygamber'in ilk eşi ve İbrahim dışındaki çocuklarının annesidir. Hz. Peygamber onun iyiliklerini ve vefasını hiçbir zaman unutmadı. Bilindiği gibi Hz. Peygamber onun sağlığında başka bir kadınla evlenmemiş, onun vefatından bir süre sonra da çeşitli sebeplere dayalı olarak evlilikler yapmıştır. Hz. Hatice'yi her zaman hayırla yâd eden Hz. Peygamber bir defasında şöyle demiştir: "Allah bana ondan daha hayırlısını vermemiştir: Herkes benim peygamberliğimi inkâr ederken, o bana inandı. Herkes beni yalanlarken o tasdik etti. İnsanlar mallarını esirgerken o malıyla bana destek oldu. Allah bana ondan çocuklar nasib etti".[15]

Kâ'be Hakemliği

Hz. Muhammed'in otuz beş yaşlarında iken gerçekleştirilen Kâ'be tamiri sırasında Kureyşliler arasında yaptığı hakemlik önemli bir mahiyet taşımaktadır. Milâdî 605 yılında Kureyşliler, yangın ve sel baskınlarından zarar gördüğü için Kâ'be'yi yeniden inşâ etmek istediler. O sırada bir Bizans gemisinin Cidde yakınlarındaki Şu'aybe limanında karaya oturduğu haberi Mekke'ye ulaştı. Rivâyete göre gemi Habeşistan'daki bir kilise tamirinde kullanılmak üzere mermer, kereste ve demir yüklü olup Bizans İmparatorunun emriyle Mısır'dan gönderilmişti. Velîd b. Mugîre ve arkadaşları Şu'aybe'ye giderek geminin kerestelerini satın aldıkları gibi gemide bulunan marangoz ve inşaat ustası Bâkûm er-Rûmî'yi de Kâ'be'nin tamiri için Mekke'ye davet ettiler. Hz. Peygamber'in de amcası Abbas'la birlikte taş taşıyıp

14 İbn Hişâm, I-II, 187-192; İbn Sa'd, I, 131-134; Avcı, s. 113-122.

15 Ahmed b. Hanbel, VI, 117-118.

yardımcı olduğu tamir sırasında Kâ'be yeniden inşâ edildi, ancak Hacerü'l-esved'in yerine yerleştirilmesi hususunda anlaşmazlık çıktı. Bu şerefli görevi hiçbir kabile başkasına bırakmak istemedi, hatta bu yüzden savaşmayı bile göze alanlar oldu. Nihayet Kureyş'in ileri gelenlerinden Ebû Ümeyye b. Mugîre, "Benî Şeybe kapısından Kâ'be'ye ilk giren kimsenin vereceği karara uyulmasını" teklif etti; Kureyşliler bu teklifi benimseyip beklemeye başladılar. Kapıdan Hz. Muhammed'in girdiği görülünce orada bulunanlar "İşte el-Emîn, işte Muhammed geldi!" diyerek memnuniyetlerini ifade ettiler. Hz. Peygamber, bir örtü getirterek Hacerü'l-esved'i onun üzerine koydu, bütün kabile reislerinin iştirakiyle örtüyü kaldırdı, konulacağı hizaya gelince de taşı kendi elleriyle alıp yerine yerleştirdi. Böylece Kureyşliler arasında çıkmak üzere olan bir çatışmanın da önüne geçilmiş oldu.[16]

Kâ'be'nin tamiri ve Hacerü'l-esved'in yerine konulmasından sonra onun, Allah hakkında düşünmeye, O'na nasıl iman ve ibadet edileceğini araştırmaya daha fazla yöneldiği fark edilmekteydi. Mekkeliler'in ve diğer birçok Arap kabilesinin putlarına hiç ilgi göstermeyen Hz. Muhammed, aklı ve hisleriyle putlara tapmanın faydasızlığı sonucuna ulaşmıştı. Belki de tek tanrı inancına dayalı Hz. İbrâhim'in dini üzere olmaya çalışan az sayıdaki Hanîfler gibi düşünüyordu. Ancak neyi ve nasıl yapacağını bilememenin ıstırabını yaşarken inzivaya çekilmekten hoşlanmaya başladı ve risâletinin birkaç yıl öncesinden itibaren her ramazan ayında, dedesi Abdülmuttalib ve diğer bazı Kureyşliler'in yaptığı gibi, Hira dağındaki mağarada münzevi bir hayat yaşamaya başladı. Yiyeceği tükenince şehre iniyor, fakirlere yardımda bulunuyor, Kâ'be'yi tavaf ediyor ve evden yiyecek alarak tekrar mağaraya dönüyordu. Zaman zaman Hatice'yi de yanına alıyordu.[17] Hz. Âişe'nin rivâyetine göre Rasûlüllah bu dönemde bir ara "sâdık (doğru) rüyalar" görmeye başlamış, altı ay devam eden bu süreçte gördüğü rüyalar aynen çıkmıştır.[18] Kaynaklarda ayrıca Hz. Peygamber'in bu dönemde kendisini "Esselâmü aleyke yâ Rasûlallâh=Sana selâm olsun ey Allah'ın elçisi" şeklinde selamlayan sesler duyduğu, etrafına dönüp bakınca kimseyi göremediği için merak içerisinde kaldığı, bu seslerin ağaçlar ve kayalıklardan geldiğine dair rivâ-

16 İbn Hişâm, I-II, 192-197; İbn Sa'd, I, 145-148; Hamidullah, I, 68-70; Köksal, II, 174-184.

17 Mustafa Fayda, "Muhammed", DİA, XXX, 410.

18 Buhârî, "Bed'u'l-vahy", 3, "Tefsîr", 96/1; Müslim, "Îmân", 160.

yetler de yer almaktadır.[19] Buraya kadar anlatılan ve bir kısmı olağanüstü nitelik taşıyan hususlardan hareketle bu dönemin vahye hazırlık süreci olduğunu söylemek mümkündür.

Hz. Muhammed'in Hira'da bulunduğu 610 yılı Ramazan ayının son on günü içinde muhtemelen yirmi yedinci gece, bazı rivâyetlere göre pazartesi günü sabaha karşı Cebrâil gelerek ona Allah tarafından peygamber olarak görevlendirildiğini haber verdi. Böylece asırlardır devam edegelen ve kıyamete kadar da devam edecek olan İslâm'ın nuru Hira Dağı'nda doğmuş ve Mekke'den etrafa yayılarak bütün insanlığı aydınlatmaya başlamıştır.

Sonuç olarak, Hz. Peygamber'in doğup büyüdüğü çevre ve onun bu çevrede ilk vahyin gelişine kadar yaşadığı hayatı şöyle özetlemek mümkündür: Hz. Peygamber Câhiliyye toplumunda dünyaya geldi. Bu dönemde Allah'ın birliğine dayanan tevhîd inancının yerini şirk almış, tevhidin merkezi olan Kâ'be putperestliğin merkezi hâline gelmişti. İnsanlar haklının değil, zengin ve güçlünün yanında idi. Kabile asabiyeti, haklı veya haksız olduğuna bakmadan kabilesini desteklemeyi gerektiriyordu. Kadınlara ikinci sınıf muamelesi yapılıyor, kız çocuğuna sahip olmak utanç vesilesi olarak görülüyordu. Hatta bazı kabilelerde kız çocukları diri diri toprağa gömülüyordu. Köle ve cariyeler efendilerinin insafına terk edilmişti. İçki, kumar, faiz, fuhuş, yağmacılık ve çapulculuk yaygın hâle gelmişti. Kısacası toplumda kötülükler hâkim olmuştu. İyilik, doğruluk, adalet ve hukuk gibi kavramlar bilinmekte ve az da olsa bu hususlara riâyet eden insanlar var olmakla birlikte bu değerler toplumda etkin konumda değildi. Hz. Peygamber kırk yaşına kadar böyle bir toplumda yaşadı. Ancak o, Câhiliyye toplumuna hakim değerleri değil hak, hukuk, adalet, iyilik doğruluk, emanet ve emniyet gibi evrensel değerleri benimsedi. Hiçbir zaman putlara tapmadı, akrabalık bağını zedelemedi, komşuluk haklarına riâyet etti, zalim kim olursa olsun ona karşı durdu, zayıfları korudu, elinden ve dilinden insanlar emin oldu, hiçbir zaman yalan söylemedi, iftira atmadı, yetim malı yemedi. Etrafı kötülüklerin sardığı bir ortamda örnek bir insan olarak yaşadı ve tek başına da kalsa haktan, doğruluktan ayrılmadı. Öyle ki, toplumda Muhammedü'l-Emin veya kısaca el-Emîn adıyla anılmaya başladı. O'na âl ve ashâbına salât ve selâm olsun.

---

19 İbn Hişâm, I-II, 234.

4. TEBLİĞ

SON ELLİ YILDA TÜRKİYE'DE SİYER ÇALIŞMALARI

Adnan DEMİRCAN♦

Giriş

Cumhuriyet döneminde siyer alanında dikkate değer bir literatür oluşmuştur. Bununla birlikte Cumhuriyet'in kuruluşundan Demokrat Parti'nin kurulduğu (1946) yıllara kadar siyer alanındaki yayınların sayısı oldukça azdır. 1947 yılından başlayarak yayınlarda artış olduğu görülmektedir. Siyerle ilgili hazırlanan çalışmalar, ağırlıklı olarak son elli yılda telif edilmiştir.

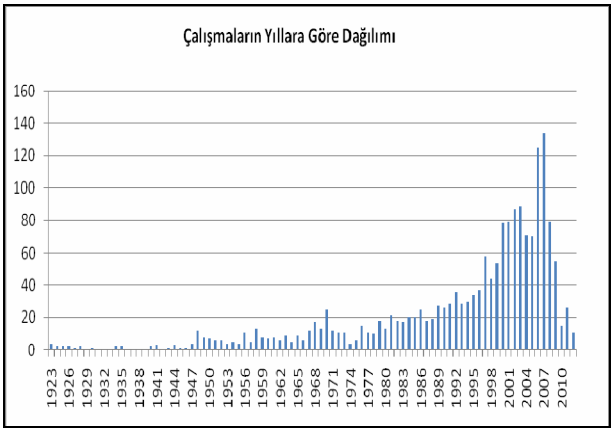

♦ Prof. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. ademircan@harran.edu.tr

Bu tebliğde,[**] son elli yılda Türkiye'de hazırlanan kitap, makale, tebliğ ve tezler hakkında sayısal verilerden hareketle bir tablo ortaya konmaya çalışılacaktır. Veriler, bazı kataloglar taranmak sûretiyle elde edilmiş olup bilimsel e-dergilerde yayımlanan makaleler hariç, son yıllarda gittikçe yaygınlık kazanan internet ortamındaki yayımlar, bu çalışma için veri kaynağı olarak kullanılmamıştır.

Tespit ettiğimiz 1670 çalışma, sayısal veri hâline getirilerek değerlendirmeler yapılmıştır. Yayın tarihi belirtilmemiş ya da yayın tarihini tespit edemediğimiz çalışmalar bu sayıya dâhil değildir. Ayrıca 2009-2010 yılına ait verilerde dikkatten kaçan bazı çalışmalar olabileceğini baştan hatırlatmak istiyoruz.

Veriler, büyük ölçüde İslâm tarihçileri, hadisçiler, tefsirciler ve kısmen fıkıhçılar tarafından hazırlanan çalışmalardan oluşmaktadır. Ancak Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili yapılan akademik çalışmaların önemli bölümü İslâm tarihçileri tarafından kaleme alınmıştır.

A. Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı

Tespit ettiğimiz çalışmaların %38'i (630) kitap, %37'si (610) makale, %12'si (207) tebliğ, %10'u (173) Yüksek Lisans tezi, %3'ü (44) Doktora tezidir. Bundan başka Öğretim Üyeliği tezi olarak hazırlanmış; ancak YÖK'ün kuruluşundan sonra Doktora tezi olarak kabul edilen 5 çalışma ve 1 Doçentlik tezi bu dönemde hazırlanmıştır. Doktora tezleri, Yüksek Lisans tezlerinin üçte birinden azdır.

[**] Bu tebliğin hazırlanması sırasındaki katkılarından dolayı değerli meslektaşım Dr. Mahmut ÖZTÜRK'e teşekkür ederim.

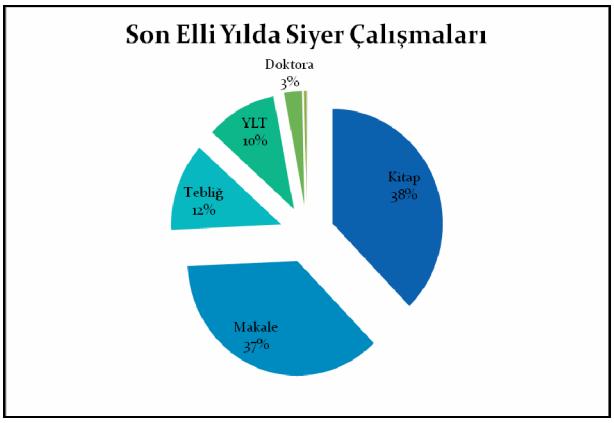

Son elli yılda siyer çalışmalarındaki artışın sebepleri arasında halkın taleplerinin yanı sıra tek parti dönemindeki kısıtlamaların çok partili dönemde azalmış olması da zikredilebilir. Çalışmaların sayısında altmışlı yıllardan itibaren bir artış var ise de 1960 ihtilalinden sonra biraz azalma olmuştur. Ancak bu gerileme kalıcı olmamış; takip eden yıllarda artış devam etmiştir. Yetmişli yıllarda ideolojik çatışmaların yoğun olduğu dönemde, muhtemelen İslâmcılığın dünyadaki gelişimine paralel olarak fikrî kitapların yayımının tercih edildiği söylenebilir. Doksanlı yılların sonundan başlayarak ortaya çıkan birkaç yıllık düşüşün 28 Şubat süreciyle ilişkili olması muhtemeldir.

İnceleme konumuz olan dönemde İlahiyat Fakülteleri ve Yüksek İslâm Enstitüleri ile İmam-Hatip Liselerinin sayısının artması, hem çalışma sayısını önemli ölçüde artırmış; hem de talebin artmasına imkân sağlamıştır. Öte yandan hazırlanan çalışmaların içinde akademik hayatın gereği olarak hazırlanan tez, makale ve tebliğ türü çalışmaların sayısını dikkate aldığımızda özellikle YÖK döneminde ciddi bir artış olduğunu görüyoruz.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1989 yılından beri organize ettiği ve son yıllarda yapılan bazı yeniliklerle kurumsallaştırdığı Kutlu Doğum Haftası kutlamaları çerçevesinde Hz. Peygamber'in hayatına daha fazla dikkat çekilmesi de son yıllardaki yayın artışının sebeplerinden biridir.

Son elli yıldaki çalışmalar ele alındığında yılbaşına yaklaşık 33,4 çalışma düşmektedir. Bu da Cumhuriyet döneminin tamamı dikkate alındığında %50 (22) daha fazladır. Sadece kitapları dikkate aldığımızda yılbaşına 12,6 kitap düşmektedir.

Kitap yayımı, genel tabloya uygunluk arz etmektedir. Yetmişli yıllar ile doksanlı yılların sonunda kitap yayımında bir düşme gözlemlenmektedir. Son elli yılda telif edilen çalışmalar içinde kitap sayısı daha çok ise de makale sayısının da kitap sayısıyla başa baş gittiği söylenebilir. Kitap sayısında son beş yıllık dönemde gözle görülür bir artış dikkat çekmektedir.

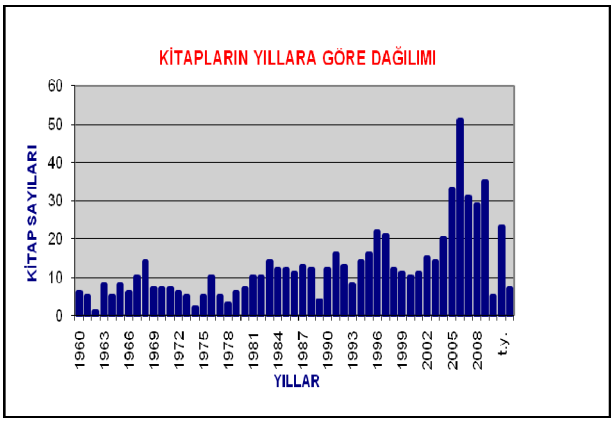

İkibinli yıllarda makale yayımında da ciddi bir artış olmuştur. Yayımlanan 610 makalenin yarısından fazlası (%56,40 [344]) son on yılda 2000-2009 yılları arasında yayımlanmıştır. Son yıllarda görülen makale yayımındaki artışın İlahiyat Fakültelerinde akademik ilerleme için makale yayımının şart koşulmasıyla ilgili olması muhtemeldir. Ayrıca Kutlu Doğum etkinliklerinin de makale yayımını teşvik edici bir etken olduğunu unutmamak gerekir.

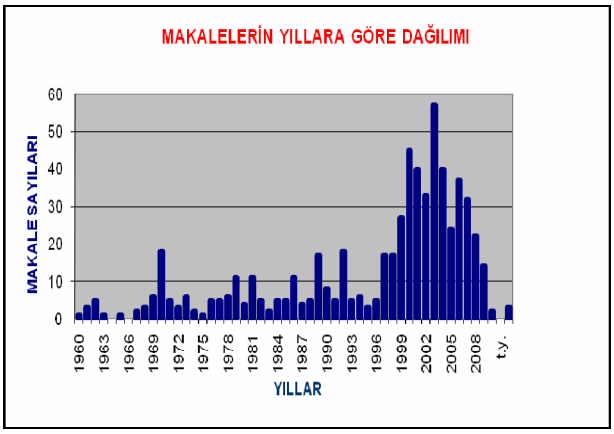

Sempozyum, panel, çalıştay ve benzeri bilimsel toplantılarda sunulan bildirilerin sayısında son yıllarda ciddi bir artış olmuştur. Hem bu tür toplantıların organize edilmesinde, hem de tebliğci olarak İlahiyat Fakültelerinde görev yapan öğretim elemanlarının ciddi bir katkısı mevcuttur.

İncelediğimiz dönemde yayımlanmış 207 tebliğin 175'i (%84,5) 2000-2009 yılları arasında, son on yılda yayımlanmıştır.

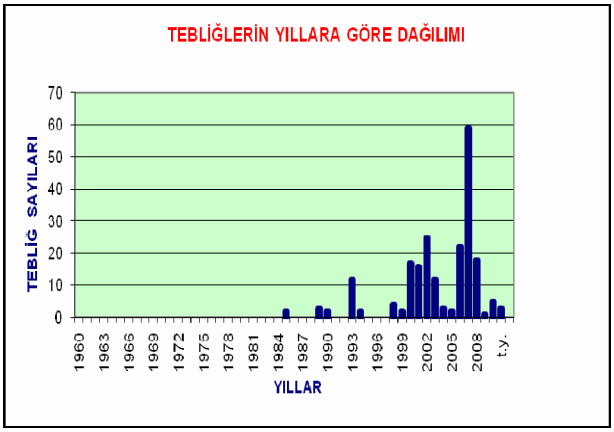

Siyer alanındaki tezler, büyük ölçüde eski sekiz İlahiyat Fakültesinin bağlı olduğu Üniversitelerde hazırlanmışsa da son yıllarda, daha sonra kurulan bazı Üniversitelerde de yoğun çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Daha önce 2003 yılına kadarki dönemi ele aldığımız bir çalışmada[1] yaptığımız tespitlere göre en çok Lisansüstü tez yaptıran Enstitüler sırasıyla Ankara, Marmara, Selçuk, Uludağ, Erciyes, Ondokuz Mayıs, Dokuz Eylül ve Atatürk Üniversitelerine bağlıdır.

YÖK döneminde 1993, 1995, 2000 ve 2005 yıllarında çıkarılan öğrenci aflarından sonra tez sayılarında artışlar gözlemlenmektedir.

---

1 Adnan Demircan, "İslâm Tarihi Bilim Dalında Hazırlanan Lisansüstü Tezler, Konuları ve Tez Konusu Belirlenmesinde Karşılaşılan Bazı Sorunlar", *İSTEM*, 5, 2005.

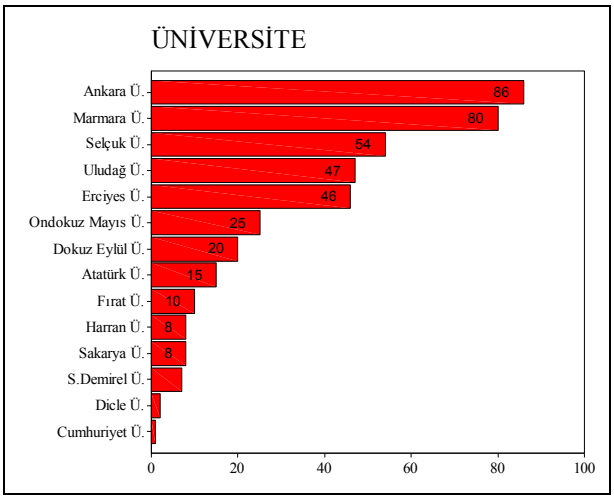

Cumhuriyet döneminde siyer alanında hazırlanan Yüksek Lisans tezlerinin tamamı (173) 1984-2010 yılları arasında hazırlanmıştır. Bunun sebebi Yüksek Lisans çalışmalarının YÖK'ün yeniden yapılandırılmasıyla birlikte başlamasıdır.

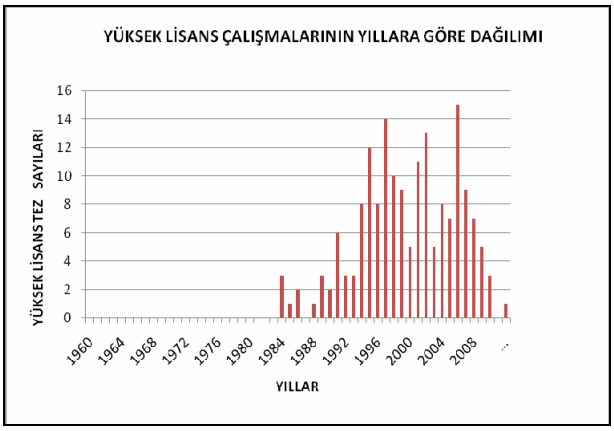

Yüksek Lisans Tezlerinin %6'sı (11) yayımlanmıştır. Yayımlanan Yüksek Lisans tez sayısı, Doktora tezlerine göre azdır. Bunun sebebinin Yüksek Lisans tez konularının yayıma uygun olmaması ve tezlerin daha kısa sürede, araştırmacıların daha az tecrübeye sahip oldukları dönemde hazırlanmasıdır.

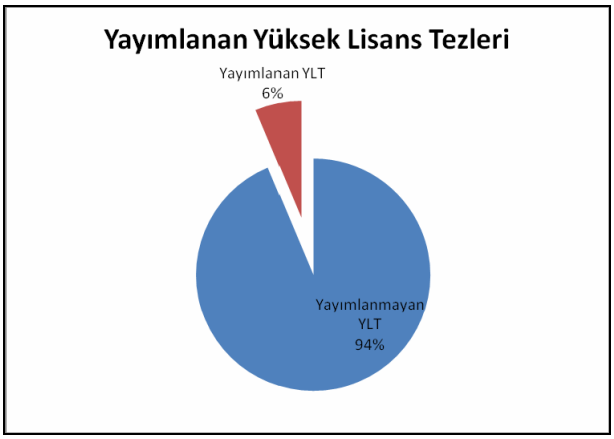

Ülkemizde siyer alanında hazırlanan Doktora tezlerinin %86,6'sı YÖK'ün kuruluşundan sonra 1986-2008 yılları arasında hazırlanmıştır.

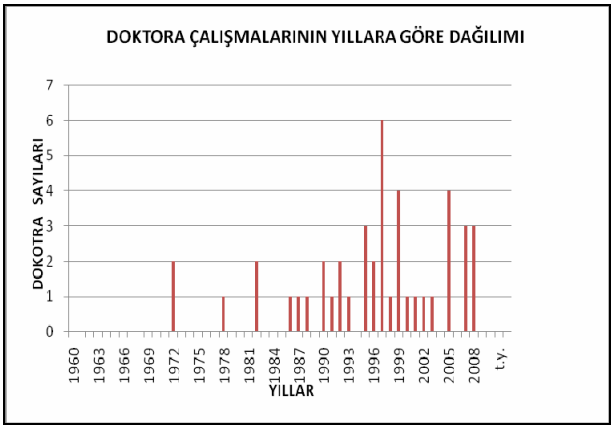

Doktora tezleri ile öğretim üyeliği tezlerinin (49) yarısına yakını (%47, [23]) yayımlanmıştır. Doktora tezlerinin yarısının yayımlanmış olması, siyer algısının bilimsel bilgiyle buluşması açısından önemlidir. Bu sayıya Öğretim Üyeliği tezi olarak hazırlanıp daha sonra Doktora tezi olarak da kabul edilen beş çalışma dâhildir.

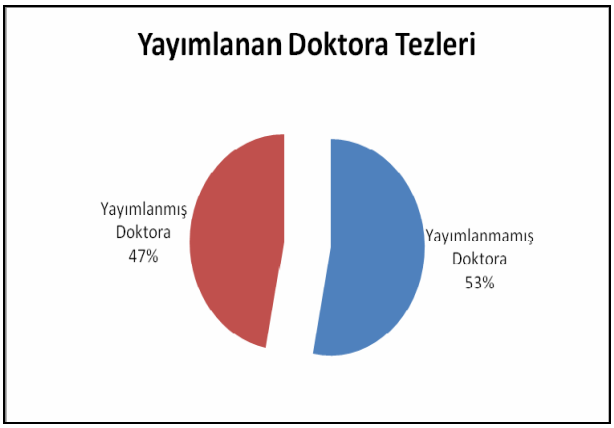

B. Çalışmaların Konulara Göre Dağılımı

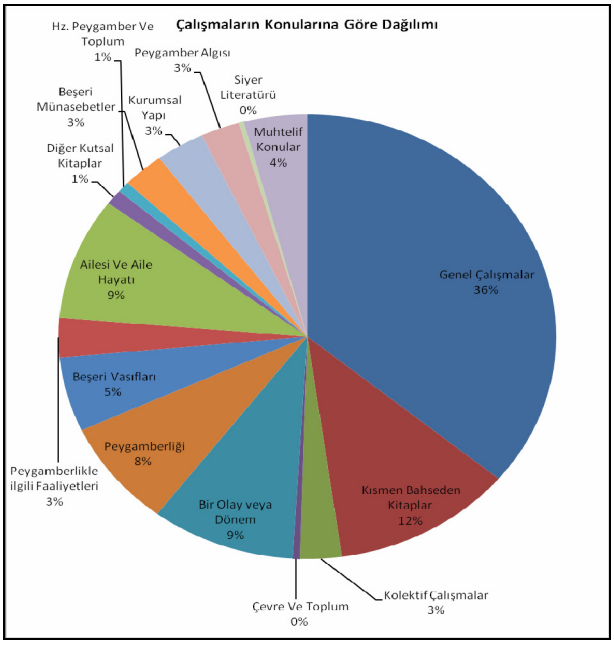

Yayımlanan kitaplar arasında Hz. Peygamber'in hayatının bir bütün olarak ele alındığı çalışmaların sayısı epey fazladır (%36 [227]). Bunları Hz. Peygamber'in hayatına kısmen yer veren kitaplar (%11,7 [74]) ile Hz. Peygamber'in hayatının bir olayını ya da dönemini (%9,3 [59]), ardından Hz. Peygamber'in ailesi ve aile hayatı (%8,9 [56]) hakkında yapılan çalışmalar takip etmektedir.

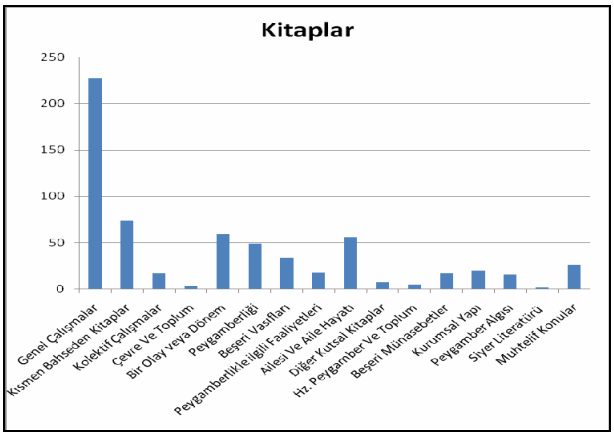

Makaleler arasında Hz. Peygamber'in peygamberliğiyle (%17,2 [105]) ilgili konuların incelendiği çalışmalarla Hz. Muhammed'in hayatının belirli bir olayı veya döneminin (%15,9 [97]) ele alındığı çalışmalar fazladır. Hz. Peygamber'in beşerî vasıfları, insanlarla ve diğer gruplarla ilişkileri de dikkat çeken makale konularıdır.

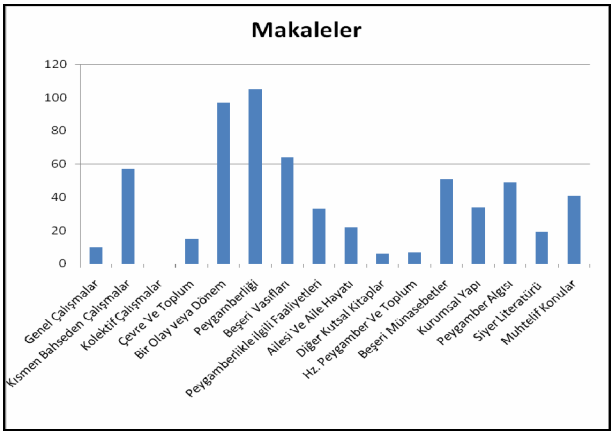

Tebliğler arasında dikkat çekici bir şekilde Hz. Peygamber'in peygamberliği (%18,8 [39]) ile ilgili konuların yanı sıra peygamber algısı (%16,4 [34]) çok çalışılan konulardır.

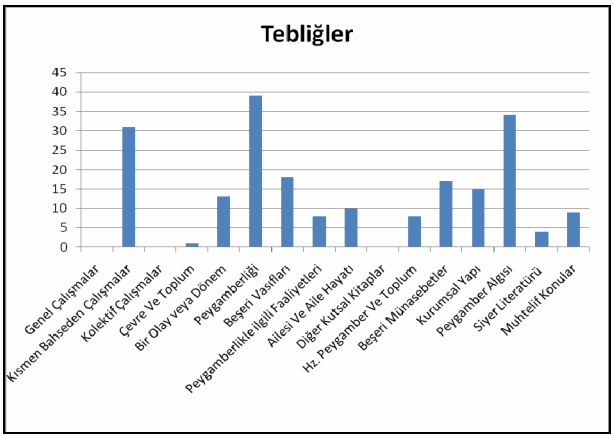

Yüksek Lisans tez çalışma konusu olarak Hz. Peygamber'in hayatının bir dönemi ya da olayının (%18,5 [32]) yanında peygamberliği (%16,2 [28]) ve beşerî münasebetleriyle (%16,2 [28]) ilgili konuların daha çok tercih edildiği görülmektedir.

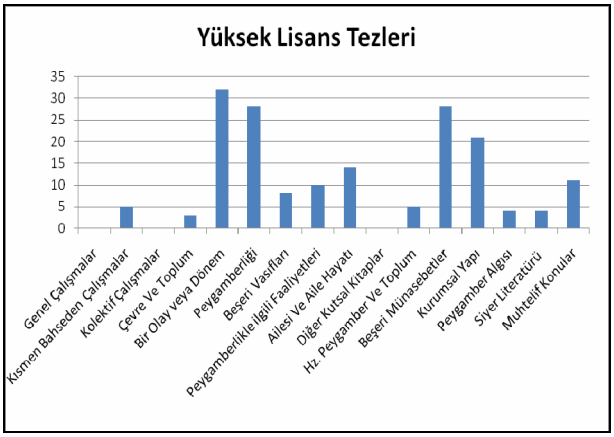

Doktora tezi olarak tercih edilen konuların başında siyer literatürü (%15,9 [7]) ile peygamberliğe (%15,9 [7]) dair konular gelir. Hz. Muhammed'in hayatının bir olayı ya da dönemi (%13,6 [6]) ve Hz. Peygamber'in beşerî münasebetleri (%13,6 [6]) de çalışma konusu olarak tercih edilen konular arasındadır.

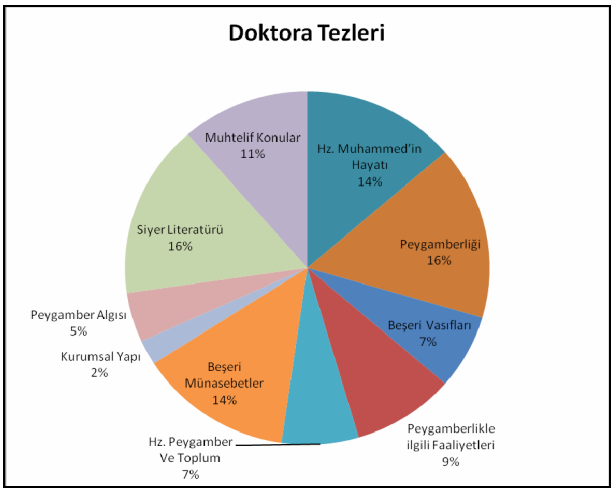

C. Telif-Çeviri Çalışmalar

Son elli yıl içinde hazırlanan 1670 çalışmanın 163'ü çeviri olarak görünmektedir. Bazı makalelerin çeviren isimleri yazılmadığı için bu sayının biraz daha fazla olması gerekir. Sadece kitaplar bazında değerlendirildiğinde 630 kitabın 131'i (%20,8) çeviridir.

Sonuç

Ülkemizde son elli yılda dinî alandaki gelişmelere paralel olarak Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili telifatta da ciddi bir artış meydana gelmiştir. Kuşkusuz yayımın artmasında insanların talebinin önemli bir etkisi vardır. Ancak İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakültelerindeki artış, hem talebin oluşturulmasında, hem de karşılanmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Hz. Peygamber hakkında hazırlanan çalışmaların çokluğuna rağmen işin uzmanı İslâm Tarihçilerinin kaleme aldıkları çalışmaların beklediğimiz düzeyde olmadığını belirtmek isteriz. Sağlıklı bir peygamber imajının oluşturulmasında bilimsel çalışmaların önemi göz ardı edilemez. Bununla birlikte tebliğde, çalışmaların muhtevası ve nasıl bir peygamber algısı oluşturduğu hususu üzerinde durulmamıştır. Öte yandan belirli konulardan hareketle çalışmaların birbirini nasıl etkiledikleri konusunda yapılacak çalışmalarla sağlıklı sonuçlara ulaşılacağını düşünüyoruz.

VAHİY VE KUR'ÂN-I KERÎM'İN NÜZÛLÜ / MUHTEVASI, MEKKE - MEDİNE DÖNEMİ, DEVLET ADAMLIĞI

5. TEBLİĞ

KUR'ÂN MERKEZLİ BİR PEYGAMBER TASAVVURU: BÖYLE BİR TASAVVURUN RİSKLERİ VE İMALARI

Mehmet Emin MAŞALI♦

محمد بشر لا كالبشر

بل هو كالياقوت بين الحجر

Giriş

Bu yazının temel amacı, mahza Kur'ân merkeze alınarak inşa edilecek bir peygamber tasavvurunun sonuçları itibariyle taşıdığı riskleri, nasıl bir fikri duruşa servis sunacağını, nasıl bir istismara yol vereceğini ele almak olarak ifade edilebilir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Kur'ân merkezli bir tasavvur inşası, özü itibariyle tepkisel bir yaklaşım olma vasfını hâizdir. Zira böyle bir inşa girişiminin iki şeye tepkiyi içerdiği söylenebilir:

1) İlki menkabevî/mitolojik peygamber tasavvuru olarak ifade edilen "aşırı yüceltmeci tasavvur";

2) İkincisi ise modern dönemle birlikte kendini gösteren ve peygamberi sıradanlaştırılan "bayağılaştırıcı peygamber tasavvuru". Dolayısıyla Kur'ân merkezli bir peygamber tasavvuru inşası, bu iki yaklaşımın aşırılıklarından arındırılmış vasat bir tasavvur ortaya koymayı hedeflemektedir. Mustafa

♦ Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

İslâmoğlu'nun *Üç Muhammed: İki Tasavvur Bir Gerçek* kitabı böyle bir yaklaşımın en tipik örneği olarak gösterilebilir.[1]

I. Kur'ân'ın Sunduğu Peygamber Tasavvuru

Öncelikle belirtmek gerekir ki Kur'ân son derece mutedil bir peygamber tasavvuru ortaya koymuştur. Şöyle ki; Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ilişkin anlatımlarında iki temel boyutun öne çıktığını söylemek mümkündür:

Beşer olduğu: Nitekim Hz. Peygamber çeşitli âyetlerde belirtildiği üzere diğer insanlar gibi bir insandır.[2] Bazı âyetlerde Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e, beşer olduğunu muhataplara hatırlatmasını emretmiş.[3]

Sıradan Bir Beşer Olmadığı: Kur'ân'a göre Hz. Peygamber beşer olmakla birlikte sıradan bir beşer değildir. Zira o Allah'tan aldığı vahyin mânâ ve maksadını insanlara tebliğ etmektedir. Dolayısıyla vahiy almanın ve nebî olmanın gerektirdiği düzeyde bir mümtazlığı hâizdir. Öyle ki Allah, kendine itaatle ona itaat arasında, kendine isyanla ona isyan arasında herhangi bir ayırıma gitmemiş, iki itaati ayrılmaz kabul etmiş; keza Allah'ı sevme iddiasının en temel göstergesinin peygamberi sevmek olduğunu bildirmiştir. Bütün bunların yanı sıra Allah, Hz. Peygamber'e bizzat salât ettiğini beyan

---

1 Zira İslâmoğlu bu çalışmasında Hz. Peygamber'le ilgili olarak 'aşırı yüceltmeci' ve 'indirgemeci' iki tasavvurun varlığından bahsedilebileceğini ifade emekte, bu iki tasavvurun Kur'ân'ın takdim ettiği peygamber gerçeğinden tamamen farklı olduğunu belirtmektedir. İslâmoğlu geçmişteki bazı peygamberlerin tanrılaştırılmalarına benzettiği aşırı yüceltmeci tavra Kâdî Iyâz'ın *Şifâ*'sı ile Süyûtî'nin *Hasâis* kitaplarında resmedilen peygamber portresini örnek vermekte, indirgemeci tasavvura ise 20. asrın başlarında Hint alt kıtasında Seyyid Ahmed Han (ö. 1898) ve Aligarh okulunun fikrî temelleri üzerinde Abdullah Çekralevî (ö. 1914) tarafından Ehlü'z-Zikr ve'l-Kur'ân adıyla müesses bir yapıya büründürülen pozitivist-rasyonalist Kur'ân'cı (el-Kur'âniyyûn) söylem ile mutasavvıf, fakîh ve muhaddislerin peygamber telakkilerini örnek göstermekte, bu iki 'tasavvur'un ötesinde ise Kur'ân'ın takdim ettiği bir peygamber gerçeği bulunduğunu belirtmekte ve Kur'ân'dan hareketle gerçek peygamber telakkisini inşaya çalışmaktadır.

2 el-İsrâ 17/17/93.

3 el-Kehf 18/110; Fussılet 41/6); pek çok âyette de onu 'abd/kul' olarak anmıştır (Bakara 2/23; Enfâl 8/41; İsrâ 17/1; Kehf 18/1.

buyurmuş[4], Hz. Peygamber'in teşrî noktasında kendisiyle aynı yetkiye sahip olduğunu bildirmiştir.[5]

Öte yandan Hz. Peygamber bir insan, bir kul olmakla birlikte, peygamber olmasının gerektirdiği üstün kişilikle sair insanlardan ayrılmış, bu çerçevede Kur'ân onun yüce bir ahlâk üzere olduğu beyan buyurmuştur.[6] Bu yönü itibariyle diğer insanlara örnek teşkil ettiği, dolayısıyla sair insanların onu model almaları gerektiği belirtilmiştir.[7] Sonuç olarak Kur'ân-ı Kerîm bir taraftan Rasûl-i Ekrem'in beşerî tabiatına vurgu yaparken bir taraftan da onun diğer insanlar arasındaki özel statü ve otoritesine işaret etmiş, ama nihayetinde onun geçmişi ve geleceği bilmediğinin ve bir melek olmadığının da altını çizmiştir.[8] Dolayısıyla Kur'ân'ın takdim ettiği Hz. Peygamber'in "**محمد بشر لا كالبشر، بل هو كالياقوت بين الحجر**" şeklindeki anonim sözde ifadesini bulduğunu söyleyebiliriz.

Kur'ân'ı Kerim'in resmettiği bu peygamber tasavvurunun iki temel özelliğinden bahsetmek mümkündür:

1) Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e ilişkin anlatımları âmm/genel anlatımlardır. Zira Kur'ân genel hatlarıyla Hz. Peygamber'in ne olduğu, ne olmadığı ve insanlar için ne anlam ifade ettiği hususlarına değinmektedir. Dolayısıyla bu genel anlatımların başka kaynaklara dayalı olarak beyan ve tahsis edilmesi gerekmektedir ki bu kaynaklar da sünnet ve siyer bilgisidir.

2) Kur'ân'ın Peygamber'e ilişkin anlatımları mücmel anlatımlardır. Sözgelimi Kur'ân'da Hz. Peygamber hakkında "inneke lealâ hulukin azîm/sen yüce bir ahlâka sahipsin" buyrulmakta, fakat bu yüce ahlâkın içeriği detaylandırılmamaktadır. Dolayısıyla nasıl ki Kur'ân'ın "akîmü's-salâte", "âtû'z-zekâte" şeklindeki buyrukları mücmel buyruklar olup içeriğinin sünnet

---

4 Ahzâb 33/56; Allah'ın birine salâtı 'rahmet etmesi', 'günahlardan arındırması', 'manevî makamını yüceltmesi' şeklinde yorumlanmıştır (Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müf-redât*, "s-l-y" md.)

5 Ahzâb 33/36.

6 Kalem 68/4.

7 Ahzâb 33/21.

8 En'âm 6/50.

tarafından doldurulması zorunluluk arzediyor ise aynı şekilde Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in sahip olduğunu beyan ettiği bu yüce ahlâkın tekabül ettiği içerik ve taşıdığı muhtevanın da sünnet ve sîret bilgisiyle doldurulması gereklilik arzetmektedir. Dolayısıyla sîret-sünnet bilgisi olmaksızın Kur'ân'ın Hz. Peygamber hakkındaki beyanlarının içini doldurmak her zaman mümkün olmamaktadır.

II. Kur'ân Merkezli Peygamber Tasavvuru İnşasının Îmâ ve Riskleri

Kur'ân merkezli bir peygamber tasavvuru inşası ilk bakışta sağlıklı bir yöntem gibi gözükse de istismara açık bir mahiyet arzettiği söylenebilir. Çünkü böyle bir tasavvur inşasının şu risk ve imalarından bahsetmek mümkündür:

1) Kur'ân merkezli bir peygamber tasavvuru inşasında Hz. Peygamber'in beşerîliğine aşırı vurgu yapılıyor olması sebebiyle, böyle bir tasavvurun, özünde, genellikle sıradanlaştırılmış bir peygamber tasavvuruna müncer olma gibi bir riski barındırdığı söylenebilir. Çünkü Hz. Peygamber'in beşerî yönünün öne çekilmesi ve bu çerçevede özellikle ıtab âyetleri gibi âyetler üzerinde yoğunlaşılması, beşerî zaaflarla muallel bir peygamber portresini ortaya çıkaracaktır. Şöyle ki; Kur'ân'da çok sayıda âyette de işaret edildiği gibi Hz. Peygamber, kimi durumda unutma, kızma, gücenme, çekinme gibi beşerî refleksler sergilemiş, bu reflekslere dayalı tutum ve davranışlarına bağlı olarak da Cenab-ı Hakkın ıtabına muhatap olmuştur. Nitekim Hz. Hafsa'ya verdiği sırrı onun Hz. Âişe ile paylaşması üzerine hanımları arasında çıkan kıskançlık kaprisine gücenmiş, buna bağlı olarak da Allah'ın helal kıldığı bir şeyi kendisine yasaklamıştı.[9] Ancak onun bu tutumu *"Ey Peygamber! Allah'ın sana helal kıldığı bir nimeti sırf eşlerini memnun etme arzusuyla niçin kendine yasaklıyorsun?"*[10] mealindeki âyetiyle tenkit edilmiştir. Keza Zeyd b. Hârise'den ayrılan Zeynep binti Cahş ile evlenmeye ahalinin dedikodu yapmasından çekindiği için sıcak bakmaması üzerine *"Oysa asıl*

---

9 Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisine yasakladığı şeyin, 'cariyesine yaklaşmamak', 'bir şeyi yememek', 'bir şeyi içmemek' yönünde olabileceği yönünde farklı izahlar bulunmaktadır.

10 Tahrim 66/1.

çekinmen gereken (halk değil) Allah olmalıydı!"[11] âyetiyle Allah'ın ıtabına konu olmuş ve Hz. Peygamber çevreyi dikkate almakla eleştirilmiş, bu evliliğin evlatlığın evlat konumunda olmadığını gösterme gibi bir hikmete mebni olduğu beyan edilmiştir. Dolayısıyla Kur'ân merkezli bir peygamber tasavvuru inşasında bir taraftan bu hususların öne çekilmesi diğer taraftan da Hz. Peygamber'in ahlâkından bahseden âyetlerin mücmel oluşu sebebiyle ahlâkî hususların geri plana itilmesi, beşerî yönü baskın bir peygamber imajının oluşması ve bunun da sıradanlaştırılmış bir peygamber tasavvuruna yol vermesi mümkündür. Çünkü nisyan, gücenme, çekinme gibi vasıflar beşerî bir ima oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân merkezli bir tasavvur inşası masumane niyetlerle yola çıkmış olsa da peygamberi sıradanlaştıran ve gitgide 'postacı peygamber' konumuna indirgeyen bir çizgiye kayma riski taşımaktadır.

2) Kur'ân merkezli bir peygamber tasavvurunun taşıdığı bir diğer risk de İslâm'ın kaynağını Kur'ân'a indirgeme eğiliminin bir uzantısı ve bu söylemin sünnete yansıtılmış şekli izlenimi arzetmesi, dahası Kur'ân İslâmcılığına ister istemez prim ve koz vermesidir.

Bilindiği üzere Kur'ân İslâmcılığı söylemi, son dönem İslâm Dünyası'nda geleneksel İslâm anlayışının topluca hesaba çekilmesi, geleneğin içerdiği yanlışların atılması ve İslâm'ın saf/özgün hâliyle kavranılması gibi bir maksadı esas almış, bu maksadın tahakkukunun ise İslâm'ın kaynağı olarak yalnızca Kur'ân'ın kabul edilmesiyle yani İslâm'ın Kur'ân'a indirgenmesiyle ve Kur'ân dışındaki hiçbir şeyin dinde kaynak ve hüccet vasfı taşımamasıyla mümkün olacağını savunmuştur.

Dolayısıyla peygamber tasavvurunu inşa ederken Kur'ân dışında hiçbir şey esas alınmadığında tam da Kur'âncılar'ın yapmak istediği şey yapılmış olur; yani hakikate ulaşmak için Kur'ân'ın tek başına yeterli olduğu kabul edilmiş, dolayısıyla da dini kaynak ve otorite noktasında hadisler devre dışı bırakılmış olur ki bunun da yalnızca Kur'âncı söyleme hizmet edeceği muhakkaktır. Zira onlara göre hadislerdeki anlatımlar, özellikle de Hz. Peygamber'i yüceltici anlatımlar oldukça abartılı olup gerçeği yansıtmamakta-

---

11 Ahzâb 33/37.

dır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'i anlamada da başvurulacak tek kaynak Kur'ân olmalıdır; çünkü dinin tek sahih kaynağı odur. Öte yandan gelenek Peygamber'i anlayıp kavramanın önünde büyük bir engel oluşturmaktadır. Bu yüzden geleneğin Peygamberle ilgili tasavvurları Kur'ân'ın hakemliğinde hesaba çekilmelidir. Çünkü peygamber tasavvuru da en sahih biçimiyle ancak Kur'ân metninden çıkarılabilir.[12]

Görüldüğü üzere peygamber tasavvurunun inşasında yalnızca Kur'ân'a dayanmanın Kur'ân İslâm'ı söyleminin hadis ve siyer literatürünü sahih ve sağlam kaynaklar olarak görmeme şeklinde tezahür eden 'kaynaklara güvenmeme' anlayışına ve gelenekte karşımıza çıkan muhtelif peygamber tasavvurlarına rağmen ortada tek bir peygamber hakikati bulunduğu, bu hakikati tespitin kaynağının da yalnızca Kur'ân olduğu şeklindeki anlayışına servis sunma gibi bir riski barındırdığı söylenebilir. Bir başka ifadeyle Kur'ân merkezli bir peygamber tasavvuru inşasının İslâm'ın on beş asırlık ilmî ve kültürel birikimini içinde barındıran geleneği atıp salt Kur'ân metniyle yetinmek ve Kur'ân'dan başka bir kaynak kabul etmemek şeklindeki Kur'âncı söyleme lojistik destek sağlama gibi bir yönünün olduğu/olabileceği dikkatten uzak tutulmamalıdır. Dolayısıyla şu soruyu sormamız gerekmektedir: Hz. Peygamber'in Kur'ân'dan çıkarılması hangi kesimin ve zihniyetin işine yarıyor? İşte bu soruya verilecek cevap bu tebliğin başlığındaki 'îmâ' ifadesinin neye karşılık geldiğinin cevabını da içermektedir.

3) Kur'ân merkezli bir peygamber tasavvuru inşası ilk planda, söylem olarak nesnellikle muttasıfmış izlenimi verse de öznel bir yapı arzetmektedir. Dolayısıyla Kur'ân merkezinde inşa edilecek bir peygamber tasavvuru da, nihaî tahlilde, bu inşayı yapacak kişinin dünya görüşü ve zihnindeki peygamber imajına uygun bir inşa olacaktır. Nitekim bu yönde girişilen inşâî çalışmalarda, yazarın Peygamber'de görmeyi istediği yönler öne çıkarılmakta, sair yönler geri plana itilmekte, kimi zaman da hiç temas edilmemektedir. Bu sebeple de böyle bir inşa, Kur'ân'ın takdim ettiği Peygamberden ziyade yazarın görmeyi istediği Peygamberi ürün vermektedir.

---

12 Kur'ân İslâmı söylemiyle ilgili olarak bkz. Mustafa Öztürk, "Dinî Hükümlerin Kaynağını Kur'ân ile Sınırlandırma Eğiliminin Kaynakları ve Tutarlılığı" (yayınlanmamış tebliğ), *Dinî Hükümlerin Kaynağı ve Dinî Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı*, Aralık 2009, İstanbul.

Böyle bir durum Batıda tarihsel İsâ'yı tespit çalışmalarında da aynıyla gözlemlenmiştir. Albert Schweitzer (1875-1956), kendisine kadar yapılan tarihsel İsâ çalışmalarını değerlendirdiği *The Quest of the Historical Jesus* adlı eserinde, tarihsel İsâ'yı tespit çalışmalarında her araştırmacının kendi İsâ'sını oluşturmaya çalıştığını ve sonuçta araştırmacı sayısı kadar İsâ figürü ortaya çıktığını belirtmiştir. Zira araştırmacılar tarihî İsâ'yı ortaya koymaya çalışırken onu kendi çağdaşları olarak düşünmüşler, kendilerinin İsâ'dan asırlar sonra yaşadıkları gerçeğine yeterince özen göstermemişlerdir. Dolayısıyla onlar tarihin İsâ'sını ortaya koymaya çalışırlarken, aslında modern bir İsâ figürü ortaya koymuşlardır ki bu da tarihin İsâ'sından çok farklıdır.[13]

Kur'ân merkezli peygamber tasavvuruna ilişkin anlatmaya çalıştığımız bu öznellik riski imasının ne anlama geldiğini, Kur'ân tefsiri itibariyle benzeri riskler taşıyan "Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri" ilkesi örneği üzerinden izah edebiliriz. Bir başka ifadeyle taşıdığı riskler itibariyle "Kur'ân merkezli peygamber tasavvuru" ile "Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri" yöntemi arasında büyük benzerliğin olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki; Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri yöntemi ilk bakışta Kur'ân'ı sahih bir biçimde anlama imkânı veren, yorumcunun öznelliğinin yorumu etkilemesine imkân tanımayan ve nesnel sonuçlara ulaşma imkânı veren iyi hatta en ideal yöntem gibi gözükse de, esasında son derece istismara açık bir yöntemdir. Zira Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, metinde var olan sabit ve verili bir tefsir değildir. Çünkü hangi âyetin hangi âyetle tefsir edildiğini gösteren bir kayıt söz konusu değildir. Bu yönde bir tespit, müfessir tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu sebeple hangi âyetin hangisini tefsir ettiği, müfessirin sahip olduğu dünya görüşüne ve epistemolojik perspektifine göre farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla da sanıldığı gibi nesnel bir dayanak olmayıp öznellikle mualleldir. Dolayısıyla bu ilkeye dayalı olarak her kesim kendi görüşünü Kur'ân'a rahatlıkla söyletebilir ve kendi fikrî duruşunu Kur'ân'la temellendirebilir.

4) Kur'ân merkezli bir peygamber tasavvuru inşasının özünde, pozitivist ve rasyonalist bir bakış açısını ima ettiği de söylenebilir. Zira geleneksel peygamber tasavvurlarına karşı çıkılırken farkında olunmadan bilimsel düşünce adına- metafizik meselelere bu tarz bir bakış açısıyla yaklaşılmak-

---

13 İlhami Oruçoğlu, Başlangıcından Günümüze İslâm Dünyasında Peygamber İmajı (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 2008, s. 21.

tadır. Modern bilimsel düşüncenin pozitivist ve rasyonalist bir temele dayanmasının bir sonucu olarak da pozitif bilimin ve aklın verileriyle örtüşmeyen şeyler reddedilmekte, nasıl ki Rönesans'tan bu yana ve modern çağ boyunca batı medeniyeti insan aklına güvene, hakikate beşerî çaba ile ulaşılabileceğine imana dayalı olarak 'eskiyi ret'in gücünün etkisiyle gelişme göstermiş ise bizlerin de ancak bu yolla gelişme gösterebileceğimiz şeklinde bir kabulü ve yansıtmayı içermektedir.[14] Bir başka ifadeyle böyle bir yaklaşım modern dönemle birlikte batıda 'İlâhî/metafizik', 'vahye dayalı' ve 'uhrevî' nitelikli değerlerin yerini 'insanî', 'aklî' ve 'dünyevî ' nitelikli değerlerin aldığı yeni din telakkisine yönelik imaları da tazammun etmektedir. Nitekim Kur'ân merkezli peygamber tasavvuru inşalarında genellikle modern bilimsel bakış açısına uygun olarak Hz. Peygamber'in hayatının fizikî ve beşerî düzlemde açıklanamayacak bütün metafizik unsurlarının, olağanüstü durumlarının ve mûcizevî olaylarının, uydurma oldukları gerekçesiyle yok sayılması, bunun yerine onun beşerî başarılarının, insanlık tarihinde oynadığı rollerin konulması bu çerçevede kayda değerdir.[15]

Sonuç:

Netice olarak Kur'ân esas alınarak ve sîret-sünnet bilgisi hesaba katılmaksızın oluşturulacak peygamber tasavvurunun şu tarz riskleri içerdiği söylenebilir:

1) Beşerî yönün ve bu yönün içerdiği zaafların, nebîlik yönünü ve bunun içerdiği mümtazlığı perdelediği sıradanlaştırılmış/bayağılaştırılmış bir peygamber tasavvuruna müncer olma;

2) İslâm'ın on beş asırlık ilmî ve kültürel birikimini içinde barındıran geleneği atıp salt Kur'ân metniyle yetinen ve dinin kaynağını Kur'ân'a indirgeyen Kur'âncı söyleme pirim verme ve servis sunma;

3) Peygamberi pozitivist ve rasyonalist bir temelde ve modern bakış açısıyla ele alan yaklaşıma kayma.

-Allâhu A'lem bi's-Savâb-

---

14 Hasan Hanefî, *et-Türâs ve't-Tecdîd*, Beyrut 1412/1992, s. 73.

15 İlhami Oruçoğlu'nun "Başlangıcından Günümüze İslâm Dünyasında Peygamber İmajı" (Bursa 2008) isimli doktora çalışması, modern dönemdeki peygamber algısındaki bu temel sapmayı ele almaktadır. Bu yöndeki değerlendirmeler için söz konusu teze bakılabilir.

6. TEBLİĞ

HZ. PEYGAMBER'İN MEKKE DÖNEMİ FAALİYETLERİ

Mehmet Ali KAPAR♦

Peygamberliğin Gelişi ve Da'vet

İslâm öncesi dönemde, risâlet sonrası getirdiği prensiplere aykırı davranışı olmayan Hz. Peygamber, Alâk sûresinin ilk beş âyetinin inmesiyle kendisine risâlet görevi verildi. Üç yıllık gizli davet döneminde eşi Hz. Hatice ve çocukları başta olmak üzere ailenin birer ferdi sayılan Hz. Ali ve Zeyd b. Hârise'de İslâmiyet'i kabul etti. Ayrıca Hz. Ebû Bekir gibi yakın çevresinden O'nu tanıyan, sır saklamasını bilen ve Cahiliye dönemindeki kötülüklerden ve bid'atlardan uzak duran dostları Hz. Peygamber'e tabi oldular.

Hicretin 4. yılında; "*Ey Muhammed! Şimdi sen sana emrolunanı açıkça ortaya koy ve Allah'a ortak koşanlara aldırış etme.*"[1] *âyeti ile "Önce en yakın akrabalarını uyar*"[2] âyetlerinin inzal buyurulmasıyla gizli davet dönemi sona ermiş; Safâ tepesinde; "Ey Ka'b b. Lüey oğulları! Nefislerinizi ateşten kurtarın, Ey Hâşimoğulları! Nefislerinizi ateşten kurtarın. Ey Abdüşems oğulları! Nefislerinizi ateşten kurtarın." diye hitap etti ve devamla; "Size şu dağın aşağısından birtakım süvarilerin gelmekte olduğunu haber vermiş olsam beni tasdik eder misiniz? diye sorunca cevaben; "Biz senin hiç yalan söylediğini görmedik" dediler. Bunun üzerine, "Öyle ise ben, sizler için şiddetli bir aza-

♦ Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1 Hıcr 15/94.

2 Şuarâ 26/214.

bı haber veriyorum…" sözleriyle kavmi Kureyş, "Ben özellikle size ve bütün insanlara gönderilmiş olan Allah'ın elçisiyim. Allah'a yemin ederim ki, uykuya daldığınız gibi öleceksiniz, uykudan uyandığınız gibi diriltileceksiniz, yaptıklarınızdan hesaba çekileceksiniz…" hitabıyla da yakın akrabaları alenen davete muhatap oldu.

Hz. Peygamber, tebliğ görevine başladığı günden itibaren kadın-erkek, genç-ihtiyar, zengin-fakir, hür-köle, büyük-küçük ayırımı yapmadan müşrik, münafık, Ehl-i Kitâb, ins ve cin herkesi İslâm'a davet etti. Bu davet görevi Rasûlüllah Medine'ye hicret edinceye kadar devam etti. Bu davete zaman zaman kabilesinden ve ailesinden destek bulurken aleni davetten sonra ise, çoğu kez muhalefetle karşılaştı. Köle ve cariyelerden oluşan zayıf Müslümanlar başta olmak üzere güçlerinin yettiği bütün Müslümanlara ezâ ve cefâ yapmaktan geri durmadılar.

Müşriklerin Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara bu baskılar devam ederken Rasûlüllah'ın izin vermesiyle 5. ve 6. nübüvvet yılında Müslümanlar Habeşistan'a iki kez hicret etmek zorunda kaldılar. Kureyşliler'in Habeşistan'a giden Müslümanları geri getirme teşebbüsleri netice vermeyince bu defa 3 yıl devam eden ekonomik ambargo uyguladılar. Hz. Hamza ve Hz. Ömer'in Müslümanlığı ile güç kazanan İslâmiyet'in yaygınlaşmasına, büyük ümit besledikleri boykot olayı da engel olamadı. Hz. Hatice ve Ebû Tâlib'in vefatı Rasûlüllah'ı derinden üzmüş olmasına rağmen insanları davet için arayış içinde olan Hz. Peygamber, Tâif'e giderek Sakîf Kabilesi'ni İslâm'a davet etti. Ancak kabileyi yöneten üç kardeş liderin inatçı tavırları, Hz. Peygamber'in orada çok zor anlar yaşamasına sebep oldu. Âdeta davet için yeryüzünde yolların kapandığı bir esnada Cenâb-ı Hak O'nu Mi'râc ile ödüllendirdi. Bunu takip eden yıllarda çevre kabilelerden gelenler arasında yer alan Medineli Evs ve Hazrec kabilesiyle yapılan görüşmeler esnasında; "Allah'a şirk koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocukları öldürmemek, iftira etmemek, hiçbir hayırlı işte Rasûlüllah'a muhalefet etmemek" gibi çok önemli şartların konuşulup kabul edildiği Akabe biatları sonucunda Medine'ye hicretin yolu açılmış oldu. Önce ashabın daha sonra da öldürme-

ye muvaffak olamadıkları Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle 13 yıldır devam eden Mekke dönemi yerini Medine dönemine bıraktı.[3]

Ehl-i Kitab ile İlişkiler

Hz. Peygamber'in Mekke döneminde müşriklerin yanı sıra Ehl-i Kitap olarak değerlendirilen Hıristiyan ve Yahûdilerle de ilişkileri olmuştur. Nitekim Mekke'de inzal buyurulan Meryem, Enbiya, Zuhruf ve Kasas gibi sûrelerde Hz. İsâ, Hz. Meryem ve Hz. İsâ'nın getirdiği prensipler hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in vahyin ilk günlerinde hanif olarak bilinen ancak Hıristiyan olduğu da söylenen veya Hıristiyan kültürüne vakıf olan Varaka b. Nevfel ile görüşmesi, Habeşistan'dan gelerek Hz. Peygamber'in huzurunda Müslüman olan Hıristiyan heyetin durumu Mekke dönemindeki Hz. Peygamber'in Hıristiyanlarla münasebetlerini ortaya koymaktadır. Ayrıca Müslümanların iki kez Habeşistan'a hicret etmeleri, Rasûlüllah'ın Medine'ye hicretinin yedinci yılına kadar orada ikamet etmeleri bu ilişkinin önemini vurgulamaktadır. Bi'setin altıncı yılında Bizanslıların Sâsânîlere yenilmeleri üzerine Mekkeli müşriklerin Müslümanları Ehl-i Kitap olarak küçümseyerek; "Sâsânîlerin Ehl-i Kitap olan Rumları yendiği gibi biz de sizleri yeneceğiz" diyorlardı. Ancak Cenâb-ı Hak Rûm sûresini inzal buyurarak kısa zaman sonra Bizanslıların galibiyetini müjdelemişti.[4] Yine Hz. Peygamber'in Tâif dönüşünde Müslüman olan, Utbe ve Şeybe'nin köleleri Addâs da Hıristiyan idi.

Hz. Peygamber'in Mekke döneminde Yahûdilerle doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır. Ancak Hz. Peygamber'in kavminden görmüş olduğu çeşitli eziyetler karşısında Kur'ân-ı Kerim teselli olarak eski Peygamberlerin hayatlarından bahsetmiş, bu arada İsrâil oğullarıyla kavimleri arasında meydana gelen olaylar üzerinde durulmuştur.[5] Mekke'de davetin ilerleyen yıllarında Mekke müşrikleri, eğitim ve öğretim yönüyle daha bilgili kabul

---

3 Bkz. Fayda, Mustafa, Muhammed (Hayatı), *DİA*, XXX/410-415, İst.2000; Bozkurt, Nebi, Küçükaşcı, Mustafa, Mekke, *DİA*, XXVIII/557, Ank. 2003.

4 Rûm 30/1-5; Özkuyumcu Nâdir, *Asr-ı Saadette Hıristiyanlarla İlişkiler, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm,* II/151-159,!st. Tarihsiz.

5 Özkuyumcu Nâdir, *Asr-ı Saadette Yahudilerle İlişkiler, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, II/1188, İst. Tarihsiz.)

ettikleri Medineli yahudilere Hz. Peygamber ve getirdikleriyle ilgili olarak; "Siz Ehl-i Kitapsınız. Sizin de Nebî ve Peygamberiniz vardır. Kendisine Allah'ın peygamberi diyerek çıkan bu zât neyin nesidir? Siz bu hususta geniş bilgilere sahipsiniz. Aramızdan doğan peygamber hakkında ne diyorsunuz? Söyledikleri doğru mudur? Kendisi gerçekten Allah'ın peygamberi midir?[6] gibi sorular yöneltmişler ve aldıkları cevaplar doğrultusunda Hz. Peygamber'e karşı olumsuz tavırlar sergilemişlerdir.

Davete Direniş ve Sebepleri

Mekke müşrikleri diğer işbirlikçileriyle birlikte, Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara davet hayatı boyunca karşı çıktılar. Davetini engellemek için onunla tartışarak ve alay ederek, tehdit edip ezâ ve cefâ yaparak tepkilerini ortaya koydular. Hz. Peygamber'i anlayamadılar ve davasından vazgeçirmek için para, kadın ve makam teklifinde bulundular. Rasûlüllah'a ve Kur'ân'a saldırdılar. Hz. Peygamber'e mecnun, kâhin gibi sıfatlar taktılar, Kur'ân'a büyü ve eskilerin masalı demekten çekinmediler.

Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber ve Müslümanlara karşı çıkıp davet hayatına engel olmalarının genel olarak sebeplerini şöyle sıralayabiliriz; putperest olan inanışlarına aşırı düşkünlükleri, Kâ'be'ye verdikleri önem, Hâşimoğullarına karşı rekabet duyguları, liderlik düşünceleri ve liderlerde aradıkları özellikler, ekonomik ve ticari kaygılar, putperestliğin ortadan kalkması hâlinde Arap kabileleri arasında itibarlarının kaybolacağı düşüncesi, Kur'ân-ı Kerim'in putperestliği yermesi ve Kureyş büyüklerinin ahlâkî seviyelerini ve yaptıkları zulmü ortaya koyması, üstün davranışlar olarak kabul edilen müşriklerin örf ve âdetlerinin değersizliğini ortaya koyması.[7] Ayrıca bütün engellemelere rağmen Müslümanların sayısındaki artış ve Hz. Peygamber'in Mekke toplumundaki risâlet öncesi dönemden itibaren devam eden yeri, itibarı ve O'na duyulan güven, Mekke yönetiminin ve liderlerinin yıpranacağı endişesi, Arap toplumundaki içki, kumar, zina, yalan, asabiyet, kibir, haksız kazanç gibi zihniyet ve davranışları eleştirmesi, adalet, eşitlik ve hürriyet kavramlarını topluma yerleştirmesi Arapların Hz. Peygamber'e karşı gelmelerine sebep olmuştur.

---

6 Atçeken, İ. Hakkı, *Hz. Peygamber'in Yahûdîlerle Münasebetleri,* s. 75, İst.1996.

7 Alâk 96/9-19; Kalem 68/10-16.

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Hz. Muhammed (s.a.v.), kabilesi tarafından hayatının bütün yönleri bilinen bir peygamberdi.

Hz. Peygamber, başta kabilesi Kureyş olmak üzere çeşitli sebeplerle Mekke'ye gelen diğer kabile ve topluluklara İslâm'ı anlatma imkânı bulmuştur. Rasûlüllah'ın davet konusundaki bu gayret ve faaliyeti sonucu diğer kabileler de İslâm dininden haberdar olmuşlardır.

Mekke'de her geçen gün kadınıyla ve erkeğiyle İslâm'a girenlerin sayısında artış ve bu artışa bağlı olarak Mekke'deki zulme dayalı otoritenin bir gün çökeceği endişesi müşriklerin İslâm'a ve Müslümanlara yaptıkları baskı ve zulmün dozunu arttırmalarına sebep oluyordu.

Hz. Peygamber'in Müslümanların Habeşistan'a hicret etmelerine izin vermesi, davet için daha emin bir yer aramak maksadıyla Tâif'e gidişi ve Akabe biatları sonucu Medine'ye hicret emri vermesi müşriklerin baskı ve zulümlerinin şiddetini ortaya koymaktadır.

Bu hicretler, can emniyeti adına ezâ ve cefâ'dan kaçış değil, dinin korunması ve yaşanması adına alınmış tedbirlerdir.

Hz Peygamber'in amacı; toplumda ikilik çıkarmak değil, inananları zalim kişilerin sultasından kurtarıp Allah'ın hakimiyeti altında birleştirmektir. Çünkü O'nun getirdiği hükümler, toplumda yerleşmiş ananeler değil akıl ve vahiy esasına dayanan prensiplerdir.

Mekke toplumunda Müslümanlar arasında fakir ve yoksullar olduğu gibi zenginlerin olduğu da bir gerçektir. Zenginler mallarını infak ederek Müslümanların ekonomik açıdan kalkınmalarını sağlamışlardır.

Toplumda ferdi olarak veya kabilesinden dolayı güçlü Müslümanların varlığı da görülmektedir. Ancak ister fakir, ister zengin, ister güçlü ister zayıf olsun bütün Müslümanlar canlarını dişlerine takarak Hz. Peygamber'e karşı fedakârlıktan çekinmemişlerdir.

Mekke toplumunda kardeşi Müslüman, anne-babası kâfir, yine kendisi Müslüman çocukları kâfir olanlar olduğu gibi akrabalarından destek veya zulüm gören Müslümanların sayısının da az olmadığı görülmektedir.

Mekke döneminde genel olarak inzal buyurulan âyetlere baktığımız zaman nübüvvetin önemine vurgu yapılıp tevhid ve inancı pekiştirici hükümler bildirilerek Allah'a şirk koşmaktan sakındırılmıştır. Ahiret, Nübüvvet, cennet ve cehennem inancı ile insanların Allah'a karşı hesap verecekleri gündeme getirilmiştir. Toplum düzenini ön plana çıkaran ahlâkî değerlere vurgu yapılmış, kız çocuklarını öldürmek, insan canına kıymak, baskı, zulüm, itham, cimrilik, yalan, kibir ve israf yasaklanırken, ana-babaya ve akrabaya iyilik, yetimin malını gözetmek, ahde vefa, ölçüye tartıya dikkat etmek, emanete riâyet, iffet, infak ve şûra, necasetten sakınmak, beden ve nefislerin tezkiyesi, abdest, gusül, ve namaz emredilerek ibadet hayatı tanzim edilmiştir. Ayrıca yukarıda zikredilen içki, kumar, zina, yalan, asabiyet, haksız kazanç gibi zihniyet ve davranışlar eleştirilmiş, adalet, eşitlik ve hürriyet gibi kavramlar ve uygulamaları topluma yerleştirilmiştir.

Mekke döneminde, Medine toplumunun alt yapısı oluşturulmuş, Hz. Peygamber'e itaat ve dinî emirlere sadakatin en güzel örnekleri verilmiştir. Mekke Dönemi, Hz. Peygamber'in vahiyle, insanlığın Kur'ân ve Peygamberle buluştuğu dönemdir.

Kaynaklar

Atçeken, İ. Hakkı, Hz. Peygamber'in Yahûdîlerle Münasebetleri, s.75, İst.1996.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ, Ensâbü'l-Eşrâf, Thk: M. Hamidulluh, Mısır,1959.

Bozkurt, Nebi, Küçükaşcı, Mustafa, Mekke, DİA, XXVIII/557, Ank. 2003.

Fayda, Mustafa, Muhammed (Hayatı), DİA, XXX/410-415, İst.2000.

Hasan İbrahim Hasan,Târîhu'l-İslâm, Kahire,1964.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Habîb el-Bağdâdî, Kitâbü'l- Muhabber, Beyrût,1941.

İbn Hişâm, Abdülmelik, es-Sîretü'n-Nebeviyye, Thk: Mustafa es-Sekkâ vd. Mısır,1936.

İbn İshâk, Muhammed b. İshâk, Sîratü İbni İshâk, Konya, 1981.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Şemsüddîn, Ebû Abdillah Muhammed b. Bekr, Zâdü'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd, Mısır, 1970.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl, es-Sîretü'n-Nebeviyye, Thk: Mustafâ Abdü'l-Vâhid, Beyrût, 1976.

İbn Sa'd, Muhammed, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrût, 1968.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, Abdurrahman, el-Vefâ bi Ahvâli'l-Mustafâ,Thk:Mustafa Abdülvâhid, Mısır, 1966.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebü'l-Hasan, Ali b. Ebi'l-Kerem, el-Kâmil fi't-Târîh, 1385/1965.

İmâdüddin Halîl, Dirâse fi's-Sîra, Beyrût,1977.

Kapar, M. Ali, Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri, İst. 1993.

Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, Çev: M. Said Mutlu, Doç.Dr. Salih Tuğ, İst. 1960.

Önkal, Ahmet, Rasûlüllah'ın İslâm'a Da'vet Metodu, Konya, 1981.

Özkuyumcu Nâdir, Asr-ı Saadette Hıristiyanlarla İlişkiler, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm, II/151-159, İst. Tarihsiz.

Sarıçam, İbrahim, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, s. 89-93, Ankara 2001.

Süheylî, Ebü'l-Kâsım, Aabrurrahman b. Abdillah, er-Ravdu'l-Unûf, Mısır, 1971-1973.

Taberî, Tarih, Ebû Ca'fer, Muhammed b. Cerîr, Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk, Thk: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Mısır, 1968-69.

7. TEBLİĞ

HZ. PEYGAMBER'İN MEDİNE DÖNEMİ FAALİYETLERİ

İsmail YİĞİT♦

Hicretin Getirdikleri

Hz. Peygamber, Mekke döneminde, mü'minleri, itikâdi ve ahlâkî bakımlardan eğiterek onlarda gerçek Müslüman kimliğinin oluşmasını sağlamış ve hayatın bütün yönlerini kuşatan İslâm medeniyetini kurmaya hazır hâle getirmişti.[1] Nitekim onlar, kazandıkları bu yeni şahsiyetlerini, inançları uğrunda mallarını, mülklerini, yakınlarını ve vatanlarını terk edip bu uğurda ölümü de göze alarak Medine'ye hicret etmek sûretiyle gösterdiler. Onların bu eylemi, Hz. Peygamber'in Mekke'de ashâbını eğitip yetiştirmedeki üstün başarısını açıkça ortaya koymuştu.[2]

Medineli Müslümanlar da, İkinci Akabe görüşmesinde, başlarına gelebilecek her türlü tehlikeyi göze alıp, Hz. Peygamber ve Mekkeli kardeşlerini şehirlerine davet etmekle, aynı ihlâs ve kararlılığı açıkça göstermişlerdi. Dolayısıyla Medine'ye hicretin ardından, Hz. Peygamber'in etrafında, Allah'ın ve Rasülü'nün emirlerini hakkıyla yaşamaya ve bu uğurda kendilerine verilecek her türlü emri ve yükümlülüğü yerine getirmeye ehil bir toplu-

---

♦ Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1 Abdüşşâî Ğuneym, "Ba'zu mukavvemâti'l-hadâriyye ve nuzumu'l-hukmi'l-İslâmiyye", el-Mu'temeru'l-âlemî es-sâlis li's-Sire ve's-sünneti'n-nebeviyye, *el-Bühûs ve'd-dirâsât*, Beyrut-Sayda 1981-1401, I, 308.

2 Ekrem Ziya el-Ömerî, "Müctemeu'l -Medîne kable'l-hicre ve ba'dehâ", el-Mu'temeru'l-âlemî es-sâlis li's-Sire ve's-sünneti'n-nebeviyye, *el-Bühûs ve'd-dirâsât*, VI, Beyrut-Sayda 1981-1401, VI, 367.

luk bir araya gelmişti. Hz. Peygamber, Allah'ın lütfuyla birbiriyle kenetlenen bu cemaatle birlikte, insanlık tarihinin sevgi, kardeşlik, dayanışma ve adalet temelleri üzerine oturan en yüksek medeniyetini kurarak tarihin akışını değiştirebilirdi. Nitekim öyle de oldu, sadece on yıl süren Medine döneminde, bu medeniyetin temelleri atıldı. Hz. Peygamber, bu kısa süre içinde tarihin akışını değiştiren en büyük inkılâbı gerçekleştirdi.

Hicretle birlikte, gerek İslâm'ın evrensel boyutta tebliği gerekse Müslümanların barış ve güvenlik içinde yaşama imkânına kavuşması için siyasî hâkimiyetin zarureti ortaya çıkmıştı. Çünkü İslâm dininin bütün yönleriyle yaşanabilmesi için, Hz. Peygamber'in tek söz sahibi olduğu bağımsız bir ülke gerekiyordu. Kişisel ve sosyal hayatın bütün yönlerini kuşatan İslâm'ın tam anlamıyla hayata geçirilmesi ve gerçek İslâm medeniyetinin kurulması ancak böyle bir ülkede gerçekleşebilirdi.[3] Dolayısıyla Hz. Peygamber, nübüvvet görevi ve dinî rehberliği yanında, hicretin ardından kuruluş hâlindeki bir devletin başkanlığı görevini üstlendi. Medine'de bir araya gelen müminler topluluğu için hem dinin uygulamaya ilişkin yönünün düzenlenip sistemleştirilmesi, hem de siyasî ve hukukî yapının oluşturulması süreci başladı. Bundan itibaren Hz. Peygamber, bir taraftan kendisine vahyedilen âyetleri tebliğ etmek, gerekli açıklama ve izahlarda bulunmak, dinî ve ahlâkî kuralların uygulanmasında ashâbına örnek olmak sûretiyle peygamberlik görevini yürütürken, bir taraftan da yasama, yargı ve askerî yetkiye sahip bir devlet başkanı olarak çalışmaya başladı. Medine Dönemi, Hz. Peygamber'in hicrî on birinci yılın Rebiülevvel ayında vefatına kadar on yıl sürdü. Bu dönem, Mekke döneminde atılan köklü ve sağlam temellerin tamamlanması açısından, itikâdî, hukukî, siyasî, iktisadî ve içtimâî bakımlardan genişleme ve gelişmelerin gerçekleştirildiği bir dönem oldu.

Tebliğimizde, Hz. Peygamber'in Medine'deki faaliyetlerini, siyer kitaplarında incelenen siyasî, askerî ve diplomatik faaliyetleri çerçevesinde ele almaya çalışacağız. Böyle bir sınır çizmiş olsak da, onlarca cilt eseri doldurabilecek genişlikte olan bu konuların, bir tebliğ çerçevesinde ele almanın zorluğu açıktır. Ancak Hz. Peygamber'in hayatının her bir dönemini, bir tebliğ ko-

---

3 Ekrem Ziya el-Ömerî, agm, VI, 369.

nusu olarak belirleyen düzenleme heyetinin Medine dönemi hakkında da tek bir tebliğ düşünmesini, bu döneme genel bir bakış yapılmasının istendiği şeklinde anlayıp bu zorluğu göze aldık. Neticede Hz. Peygamber'in Medine dönemindeki başlıca faaliyetlerini, olabildiğince dar bir çerçevede, ancak maksadı ifade etmeye yeterli olacak bir ölçüde hazırlamaya çalıştık.

1. Mescid-i Nebevî'nin İnşa Edilmesi

Hz. Peygamber'in Medine'deki ilk faaliyetlerinden biri, beş vakit namazın birlikte kılınacağı, tebliğ, eğitim-öğretim görevlerini yürüteceği ve idarî merkez olarak kullanacağı bir mescid yaptırmak oldu. Medîne'ye geldikten hemen sonra Medîne'ye geldiği gün devesinin ilk kez çöktüğü arsa üzerinde kendisine nisbetle isimlendirilen Mescid-i Nebevî'yi yaptırdı. Bundan itibaren mescid şehrin gündelik hayatının merkezini oluşturdu. Hz. Peygamber, risâlet vazifesinin bütün gereklerini mescid ve ona bitişik olan evinde yerine getiriyor ve yeni nâzil olan Kur'ân âyetlerini burada tebliğ ediyordu. Mescid, Cuma namazı ve beş vakit namazın kılınması, irşad ve eğitim faaliyetlerinin yürütülmesinin yanı sıra, bütün resmî faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir mekândı. Hz. Peygamber'in devlet başkanı olması dolayısıyla siyasetin, muallimlik vasfı sebebiyle eğitimin, ordu kumandanı olarak askerî teşkilâtın, kadılık vasfıyla adalet teşkilâtının merkezi durumundaydı. Rasûl-i Ekrem, çeşitli Arap kabilelerine mensup elçi heyetlerini mescidde kabul ediyor, bazı heyetleri mescidin içerisinde kurulan çadırlarda ağırlıyordu.[4] Mescid-i Nebevî'nin arka kısmında kimsesiz Müslümanlar ve onlarla birlikte ilim tahsil etmek isteyen sahâbîlerin barınması için Suffe denilen bir sundurma yapılmıştı. Suffe bir okul ve yatılı talebe yurdu olmanın yanında, ayrıca misafirhane ve sosyal yardım mahalli olarak kullanılıyordu. Hz. Peygamber, inşaatın bitirilmesinin ardından Mescid'in hemen bitişiğine kendisi için yapılan evine taşındı. Zamanının çoğunu Mescid'de geçiriyordu.

Ensâr ve Muhâcirîn Arasında Kardeşlik Kurulması

Medine'de aciliyet arz eden ilk problem Mekke'den gelen muhacirlerin yerleştirilmesi ve diğer ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Medine'ye hicret

4. Nebi Bozkurt, "Mescid", *DİA*, XXIX, 288.

kararının alındığı İkinci Akabe Biatı görüşmelerinde Medineli Müslümanlar, Hz. Peygamber'i Medine'ye davet ederek, kendisini, canlarını, mallarını ve ailelerini koruduklarını gibi koruyacaklarına, her hâlükarda kendisine itâat edip her türlü yardımı yapacaklarına ve hiç kimseden çekinmeksizin hak yolda yürüyeceklerine söz vermişlerdi. Bu sözleri onunla birlikte şehirlerine gelecek Mekkeli din kardeşleri için de geçerliydi. Nitekim bütün mallarını Mekke'de bırakıp kendilerine sığınan muhâcir kardeşlerini, ilk günlerden itibaren sıcak bir şekilde karşıladılar ve evlerinde misafir ederek, her türlü ihtiyaçlarını teminde yardımcı olmaya çalıştılar.

Sevgili Peygamberimiz, Müslümanların iki kanadı arasındaki kardeşlik ve dayanışmayı, bir sözleşmeyle resmîleştirmeyi gerekli görmüştü. Muhâcirlerin yerleşim ve geçim meselesini kesin bir şekilde çözmenin yanı sıra, onların üzerindeki gurbet havasını giderip Medineli kardeşleriyle birbirlerine ısınmalarını sağlamak istiyordu. Bu maksatla hicrî birinci yılın ortalarında iki tarafın aile reisleriyle yaptığı toplantıda, muhâcir aile reislerinden her birini, Medineli aile reislerinden birine kardeş tayin ederek aralarında kardeşlik sözleşmesi (muâhât) yaptı. Bu sözleşme, Medineli aile reislerinin, kendilerine kardeş tayin edilen muhâcir ve aile fertlerini evlerine götürerek evlerini onlarla paylaşmalarını ve geçimlerini teminde onlara yardımcı olmalarını gerektiriyordu. Sözleşmenin son derece önemli bir şartı da kardeşlerin birbirlerinin mirasçısı kabul edilmesiydi. Mirasçılık hükmü, Bedir gazvesinden sonraki günlerde muhâcirlerin meslek ve ev sahibi olmaları ve geçim sıkıntısından kurtulmaları üzerine, Enfâl sûresinin 75. âyetiyle kaldırıldı. Hz. Peygamber ve diğer muhacirlere yaptıkları destek ve yardımla destanlaşan ensârın, bundan daha fazlasını vermeye hazır olduğu da bilinmektedir. Nitekim onlardan bir grup, aynı günlerde Hz. Peygamber'e gelerek, hurma bahçelerini muhâcir kardeşleriyle aralarında paylaştırmasını teklif etmişlerdi. Ancak Efendimiz, onlara hurmalıkların mülkiyetinin kendilerinde kalmasının daha uygun olduğunu, hurmalıkların bakımını birlikte yapıp mahsulü aralarında paylaşmalarının yeterli olacağını söyledi.[5] Bu da yetmedi onlar, Hz. Peygamber'den evlerini kendilerinden alıp muhacirlere vermesini istediler. Onlara hayır duada bulunan Rasülullah, bu tekliflerini

5. Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 3.

de kabul etmedi. Muhacirler için, ensârın bağışladığı veya sahibi olmayan arsalarda evler yaptırdı.[6]

Rasûl-i Ekrem, kardeşlik bağı kurmak sûretiyle, muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamanın yanında, aynı zamanda, önceden mevcut olan kabile esasına bağlı kardeşlik anlayışının yerine din kardeşliği anlayışının geçmesini de sağlamıştı. Böylece temeli inanç birliği olan bir toplum oluşturmanın en önemli adımını atmış oldu. Kabile düşmanlıklarını, sosyal adaletsizlikleri ve doğuştan var olduğu kabul edilen üstünlük kavramını ortadan kaldırdı; fertleri birbirinden ayıran engelleri yıkıp kardeşlik, dayanışma ve sevgi esasına dayanan bir toplum meydana getirdi. Ensâr ve muhâcirler arasında yaşanan ve bütün inananlar için örnek alınması gereken kardeşlik ve dostluk, Allah Teâlâ tarafından Kur'ân-ı Kerîm'de müteaddit defalar övülmüştür. İlgili âyetlerden birinde şöyle denilmektedir: "İman edip hicret edenler ve Allah yolunda mallarıyla canlarıyla cihad edenlerle bunları barındırıp yardım elini uzatanlar, işte onlar birbirlerinin gerçek dostlarıdır"[7]

Bir diğer âyette ise, Medineli Müslümanların kendilerinin ihtiyacı olduğu hâlde, önce muhâcir kardeşlerinin ihtiyaçlarını giderdiklerine işaret edilmekte ve bu emsâlsiz fazilet anlayışı şu ölümsüz sözlerle belgelenmiş bulunmaktadır: "Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine hicret edip gelenlere sevgi beslerler. Onlara verilen şeylerden dolayı, nefislerinde bir sıkıntı duymazlar. Kendilerinin ihtiyaçları olsa da, muhâcir kardeşlerini kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin hırsından korunursa, işte onlar, azaptan kurtulanlardır"[8]

Onların arasında yaşanan sevgi ve kardeşlik, Kur'ân-ı Kerim'de Allah Teâlâ'nın dünya hazineleriyle elde edilemeyecek büyük bir yardım ve lütfu olarak açıklanmıştır: "Seni ve mü'minleri yardımıyla destekleyen ve onların kalplerini birbirine ısındıran O'dur. Eğer sen yeryüzündeki her şeyi harcasaydın da onların gönüllerini birbirlerine karşı ısındıramazdın. Fakat Allah onların gönüllerini birbirine ısındırdı."[9]

---

6 Belazürî, *Ensâbü'l-Eşrâf* (nşr. Muhammed Hamîdullah), I, 270

7 Enfâl sûresi 8/71.

8 Haşr sûresi 59/9.

9 Enfâl sûresi 8/62-63.

Medineli din kardeşlerinin kendilerine yaptığı bu iyilikleri hakkıyla takdir eden muhacirler de, Ensarî kardeşlerine yük olmamak için, ihtiyaçlarını karşılama yolunda bütün samimiyet ve gayretleriyle çalışmaya başladılar. Onların bu iyiliklerini dillerinden düşürmezlerdi. Hz. Peygamber'e, "Ya Rasûlüllah! Az olan şeyi eşit paylaşma ve çok olan şeyden cömertçe harcama hususunda misafiri olduğumuz kavmin bir benzerini görmedik. Her türlü ihtiyaçlarımızın karşılanmasında bize fazlasıyla yetiyorlar. O kadar ki, sevâbın tamamın onların kazanmasından korktuk" demişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Hayır, siz de onları övüyor ve yaptıklarını takdirle karşılıyorsunuz. Onlar için Allah'a dua ediyorsunuz." buyurdu.[10] Görüldüğü gibi, daha birkaç yıl öncesinde her türlü kötülüğe bulanmış bir hâlde bulunan cahiliyye toplumu, Allah Teâlâ'nın lutfuyla dünya tarihinin her türlü insânî değerleri bakımından zirvesini teşkil eden Asr-ı Saâdet toplumuna dönüşmüştü.

Diğer taraftan Allah Teâlâ, hicretin sekizinci yılında Mekke'nin fethedilmesine kadar geçen sürede, Medine dışındaki Müslümanlara Medine'ye hicreti farz kılmıştı. Çünkü müşriklerin baskı ve zulümleri karşısında, dinlerini korumaları zordu. Ayrıca müminlerin bir araya gelerek bir kuvvet oluşturmaları, gerekli durumlarda kendi haklarını müdafaa etmeleri ve saldırgan müşriklere karşı güç kullanmaları gerekiyordu. Medine'de Hz. Peygamber tarafından kurulan İslâm devleti'nin gücünü artırması için daha fazla insana ihtiyacı vardı. Medine'ye hicretin ardından Müslümanlar her türlü tehlikeden kurtulmuş değillerdi. Zira Medine'de Yahûdîler, henüz İslâm'ı kabul etmeyen müşrikler ve Müslüman görünmekle birlikte bütün gayretleri Müslümanlara zarar vermek olan münafıkların sayısı oldukça fazlaydı. Ayrıca Medine etraftan putlara tapmaya devam eden putperest kabileler tarafından kuşatılmış durumdaydı. Daha da önemlisi, Mekke müşrikleri düşmanlıklarını devam ettiriyorlardı.

Durumun hassasiyeti dolayısıyla Allah Teâlâ, Mekke'nin fethine kadar gücü yeten Müslümanlara Medine'ye hicreti farz kılmış, onların müşriklerle birlikte kalmasını yasaklamıştı. İnançları uğrunda, mallarını mülklerini,

---

10 İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, III, 328.

yakınlarını doğup büyüdükleri ortamı terk edemeyenler için baskı altında olmaları geçerli bir mazeret sayılmamıştı. Hicrete imkânı olduğu hâlde müşriklerin içinde kalanlar, kendilerine zulmedenler diye tanımlanıyordu. İnen âyetlerde cehennem azabı ile tehdit ediliyorlardı:

"İman edip de hicret etmeyerek kendi öz nefislerine zulmeder vaziyette olanların canlarını alırken melekler onlara diyorlardı ki: Ne işte idiniz? Onlar da, Biz bu ülkede, dinin emirlerini uygulayamayan, baskı altında yaşayan kimselerdik. deyince melekler bu defa şöyle dediler: Peki Allah'ın dünyası geniş değil miydi? Siz de orada hicret etseydiniz ya? İşte onların durağı cehennemdir. Ne fena bir dönüş yeridir orası! Ancak her türlü imkândan mahrum ve hicret için yol bulamayan erkekler, kadınlar ve çocuklar bu hükmün dışındadırlar. Çünkü bunları Allah'ın affetmesi umulur. Allah gerçekten affı ve merhameti bol olandır."[11]

Bu süreçte Medine'ye hicret niyetiyle çıkıp yolda ölenler ise hicret sevabıyla müjdeleniyordu:

"Kim Allah yolunda hicret ederse dünyada gidecek çok yer, genişlik ve bolluk bulur. Kim evinden Allah'a ve Rasûlüne hicret niyetiyle çıkar da yolda ecel gelip kendini yakalarsa o da mükâfatı hak etmiştir ve onu mükâfatlandırma Allah'a aittir. Allah gafur ve rahimdir."[12]

Allah Teâlâ, hicret edenleri, bundan sonra cihad esnasında öldürülse veya yatağında ölse de pek güzel nimetlere kavuşturacağını bildiriyordu: "Allah, yolunda hicret edenleri, sonra bu uğurda öldürülenleri veya ölenleri ise Allah pek güzel bir tarzda nimetlerine mazhar edecektir."[13]

Bu süreç hicretin beşinci yılı Şevval ayında yapılan Hendek gazvesine kadar sıkı bir şekilde devam etti. Arap-Yahûdî ittifakının başarısız bir şekilde geriye çekilişleriyle Medine İslâm devletinin savunma gücü ortaya çıkınca, artık Medine'ye gelecek yeni muhacirlere ihtiyaç kalmadı. Hatta nüfusun çokluğu sebebiyle Benî Müzeyne gibi İslâm'ı kabul eden kabilelerin kendi

11 Nisâ sûresi 4/97-99.

12 Nisâ sûresi 4/100.

13 Hac sûresi 22/58.

yurtlarında kalmalarına izin verildi. Bazı muhacirlerin tebliğ faaliyetini yürütmek üzere kabilelerine dönmesi teşvik edildi.[14] Hicrî sekizinci yılda Mekke'nin fethiyle de, Medine'ye hicret yükümlülüğü kaldırıldı. Ancak dârü'l-küfür'de Müslüman olup dininde fitneye düşürülmekten korkan ve hicrete gücü yetenlerin İslâm ülkesine hicret sorumluluğu devam etmektedir.

Bu hicretle birlikte, Medine'de Kureyşli muhacirlerin yanı sıra başka kabilelerden olan muhacirlerin sayısı arttı. İnanç birliği temeli üzerine kurulan Medine toplumunda, tek ümmet düşüncesi ortaya çıktı. İman birliği Araplar'daki kabilecilik ve diğer bağların üzerinde tutuldu. Çünkü Allah, mü'minlerin birbirlerinin kardeşi olduğunu bildiriyordu: *"Mü'minler ancak kardeştirler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakınınız ki, size merhamet edilsin"*[15]

Bu toplum sevgi ve dayanışma üzerine kurulmuştu. Nitekim mü'minlerin birbirlerine göre durumu Hz. Peygamber tarafından bir vücudun çeşitli uzuvları arasındaki ilişkiye benzetilmiştir:

"Mü'minler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerini korumakta, bir vücuda benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman, diğer uzuvlar da bu yüzden uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar."[16]

İslâmî öğreti sevginin kuvvetlendirilmesini ve yayılmasını garantiye alacak kurallar koymuş, mü'minlerin kendileri için sevdiklerini din kardeşleri için de istemelerini gerçek imanın şartlarından biri saymıştı. Nitekim Hz. Peygamber, bu gerçeği şöyle açıklamıştır:

"İman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de mü'min olamazsınız. Yerine getirdiğinizde birbirinizi seveceğiniz bir yolu size göstereyim mi? Aranızda selamlaşmayı yayınız"[17]. *"Sizden biriniz kendi nefsi için sevip arzu ettiği şeyi din kardeşi için de istemedikçe gerçek anlamda mü'min olamaz"*[18].

---

14 Ekrem Ziya el-Ömerî, *agm*, VI, 373.

15 Hucurât sûresi 49/10.

16 Buhârî, Edeb 27, Müslim, Birr 66.

17 Müslim, İman 93

18 Buhârî, İman 7; Müslim, İman 71, 72.

Buna karşılık müminlerin birbirlerini hor görmesi yasaklanmıştı. Hz. Peygamber, bunu şöyle ifade etmiştir: *"Müslüman kardeşini hor görmesi, bir kişiye kötülük olarak yeter."*[19]

Kardeşlik ve dostluk, inanç temeline bağlanmış, en yakın akrabaları dahî olsalar, mü'minlerle diğer inanç sahipleri arasındaki dostluk yasaklanmıştı: *"Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ederlerse, babalarınızı ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin. İçinizden kim onları dost edinirse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir."*[20]

Buna göre inanç farklılığı, kişinin babası, annesi, oğlu, zevcesi ve aşiretiyle ilişkilerini kesmesini gerektirebiliyordu. Mensuplarının bütün dünyevî menfaat ve sosyal ilişkilerini bir kefeye, Allah sevgisi, peygamber sevgisi ve Allah yolunda mücadeleyi diğer kefeye koyan İslâm,[21] mü'minleri menfaatleri ve sosyal ilişkilerinin ağır basmasından sakındırıyordu: *"De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz bir ticaret ve beğendiğiniz meskenler, size Allah'tan, peygamberinden ve Allah yolunda cihaddan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin! Allah fasık topluluğu doğru yola erdirmez."*[22]

Medine Sözleşmesi/Anayasası ve İslâm Devleti'nin Temellerinin Atılması

Hicret öncesinde Medîne'de Evs ve Hazreç adını taşıyan iki kardeş Arap kabilesinin yanı sıra Benî Nadîr, Benî Kureyzâ ve Benî Kaynuka adlarını taşıyan üç Yahûdî kabilesi oturuyordu. Bu kabileler birbirinden bağımsız bir şekilde ayrı ayrı mahallelerde yaşıyorlardı. Şehirde merkezi bir otorite, teşkilâtlanmış bir devlet yoktu. Evs ve Hazrec kabileleri, kardeş kabile olmalarına rağmen, birbirine düşman hâle gelmiş, aralarında çıkan savaş bir kan davasına dönüşmüş ve iki taraf arasındaki çatışmalar, rivâyetlere göre yüz yirmi yıl devam etmişti. Onları zayıf düşüren savaşlar İslâm dîninin Medîne'ye girişine kadar sürdü.

---

19 Müslim, birr 32.

20 Tevbe sûresi 9/23.

21 Ekrem Ziya el-Ömerî, *agm*, VI, 384.

22 Tevbe sûresi 9/24.

Hicret sırasında Medine'de önemli bir potansiyele sahip olan Yahûdîler, Evs ve Hazrec arasındaki mücadelede taraf olarak fitnenin içinde yer alıyorlardı. Hz. Peygamber Medine'ye geldikten sonra Yahûdîleri de İslâm'a çağırdı; ancak onlardan çok azı Müslüman oldu. Rasûlüllah (s.a.v.) muhâcirlerle ensar arasında kardeşlik akdi yaparak, Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği kuvvetlendirdikten kısa bir süre sonra, Medîne'de yaşayan üç Yahûdî kabilesiyle, kaynaklarda "kitab" ve "sahîfe" gibi adlarla anılan, günümüzde merhum Muhammed Hamîdullah başta olmak üzere[23], bazı ilim adamlarınca yazılı ilk anayasa diye nitelendirilen bir sözleşme imzaladı. Bu antlaşmayla Medîne'de yaşayan Müslümanlar, Yahûdîler ve müşrik veya kâfir olarak kalan Medinelilerin tamamını, tek siyâsî birlik altında topladı. Medine İslâm Devleti'nin temelini oluşturan bu sözleşmede, vatandaş tanımı yapılmış, Müslümanlar ve Yahûdîler olarak iki tarafın hak ve sorumlulukları tesbit edilmiş, devletin sınırları belirlenmiş ve Peygamber Efendimiz şehirde en yüksek otorite olarak kabul edilmişti. Şehrin iç huzurunun sağlanması, dıştan gelebilecek tehlikelerin önlenmesi ve şehrin savunulması, fertler arasındaki hukukî anlaşmazlıkların çözülmesi ve bazı ekonomik yükümlülüklerde dayanışma gibi hususlar karara bağlanmıştı.

İbn Hişâm'ın eserinde bir bütün hâlinde bize ulaşan ve biri Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerini, diğer Müslümanlarla Yahûdîler arasındaki ilişkileri ele alan iki bölümden oluşan vesikanın önemli maddeleri şöyle özetlenebilir: Antlaşmayı akdeden Müslümanlar ve Medîne Yahûdîlerinin diğer milletlerden ayrı, bağımsız bir topluluk (ümmet) oldukları ifade edildi (md. 1-2, 25). Savaş durumunda her iki tarafın eşit haklara sahip oldukları belirtildi (md. 15,18, 19). Karşılıklı yardım ve herkese adil davranılması ilkesi doğrultusunda (md. 16), adaletin tevzii ve adlî işlerin yürütülmesi yetkisi, topluma ve merkezî otoriteye bırakıldı. Her vatandaş, kendisi ve yakınlarının aleyhine de olsa bu hususta merkezî otoriteye destek vermekle yükümlü kılındı (md. 13). Suçun şahsiliği ilkesinin belirlendiği metinde suçluya sığınma ve himâye hakkı vermek yasaklandı (md. 22). Çıkacak herhangi bir anlaşmazlığın, bu durumda yegâne başvuru makamı olduğu kabul edilen

23 *İslâm Peygamberi* (trc. Salih Tuğ), Ankara 2003, I, 189.

Muhammed (s.a.v.) tarafından çözüleceği belirtildi (md. 23). Müslümanlara, kan diyetleri ve esirlerin kurtuluş fidyeleri gibi ağır borçların ödenmesi hususunda, yakınlarının borçlarını müştereken ödeme yükümlülüğü getirildi (md. 3-2). Savunma ve güvenlik konularında barışın bölünüp parçalanamaz bir özellik taşıdığı (md. 17) ve askerlik hizmetinin herkes için mecburî olduğu kabul edildi (md. 18). Ayrıca o sırada yegâne düşman durumunda olan Kureyş müşriklerinin himâye edilmesi, her iki taraf için de kesinlikle yasaklandı (md. 20, 43). Devletin ülkesi Yesrib/Medine Cevfi olarak tanımlandı. Medine ovası ve vâdîsini içine alan bu bölgede kan dökmek ve savaş yapmak yasaklandı (md. 39). Yahûdîlere kendi dinlerinde kalma hakkı/din özgürlüğü tanındı (md. 25). Onlar da kendi başlarına halledemedikleri meselelerde Hz. Peygamber'in hakemliğine başvuracaklardı (md. 42). Anayasa'da ayrıca barış ve savaş konularında, yapılacak barış antlaşmasının ortak kararı gerektirdiği (md. 37, 44, 45), şehrin savunması için müştereken yapılacak savaşlarda her iki tarafın masraflarını kendisinin karşılayacağı (md. 24, 37-38), ancak din yüzünden çıkan savaşlarda iki gruptan birinin diğerine yardım yükümlüğünün bulunmadığı kararlaştırıldı (md. 45). Yahûdîlerin Müslümanların seferlerine katılması ise Hz. Peygamber'in iznine bağlandı (md. 36).[24] Bu arada Rasûl-i Ekrem, Medine'nin sınırlarını tesbit ettirmiş ve bundan sonraki siyasî ve askerî faaliyetler bu sınırlara göre yürütülmüştür.

Bu metnin imzalanmasıyla peygamberlik görevi yanında devlet başkanlığı görevini de üstlenen Hz. Peygamber, farklı kabilelerden oluşan ashâbını tek ümmet hâline getirmiş, onların arasında din kardeşliği temeline oturan mükemmel bir birlik ve beraberlik kurmuştu. Medîne Yahûdîlerini de bu devletin vatandaşı saymış onlara din özgürlüğü tanımış ve dinleri üzerine yaşamalarını garanti altına almıştı. Ayrıca kişiler ve kişilerle devlet arasındaki temel ilişkileri belirlemiş, umumî sorumluluklar ve hakların dağılımında, Yahûdîlerin sorumluluk ve haklarını da tesbit etmişti.[25]

---

24 Andlaşmanın metni için bkz. İbn Hişam, es-Sîretü'n-nebeviyye. I, 501-504; Türkçe tercümesi ve hukuki açıdan değerlendirilmesi için bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 188-211.

25 H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi* (tr. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş.), I, 136.

Cihad İzninin Verilmesi

Medine döneminin ilk safhasında, bu olumlu gelişmelere karşılık, bazı sıkıntılar mevcuttu. Şehirdeki halkın çoğunluğu İslâm'ı kabul etmişse de içlerinde azımsanmayacak sayıda münafık ortaya çıkmıştı. Kendi semtlerinde yaşayan yahudi kabileleriyle bir sözleşme imzalanmış olsa da, onlar Hz. Peygamber'e olan düşmanlıklarını gizlice devam ettiriyor ve her fırsatta problem çıkarıp ihanete varan davranışlarda bulunuyorlardı. Diğer taraftan, Hz. Peygamber ve arkadaşlarını yurtlarından çıkaran Mekke müşrikleri de düşmanlıklarını sürdürüyordu. Hicret onların düşmanlığını azaltmamış, muhtemelen ileriye dönük endişeleri sebebiyle daha da artırmıştı. Nitekim vakit kaybetmeksizin Medîne Yahûdîlerini, münâfıkları ve Medîne civarında yaşayan puta tapıcı Arap kabilelerini, Müslümanlara karşı tahrik etmeye başladılar. Münâfıkların lideri Abdullah b. Übey ve yandaşlarına mektup yazarak, Hz. Peygamber ve muhacirleri Mekke'den çıkarmalarını istemişler, aksi takdirde savaş için Medine üzerine yürümekle tehdit etmişlerdi.[26] Müşrikler, kısa süre sonra Medîne üzerine çeteler göndermeye başladılar. Niyetleri İslâmiyet'i ortadan kaldırmaktı, bunun için savaşı da göze almışlardı.

Hz. Peygamber, onlara bu imkânı vermemek için gerekli gördüğü tedbirleri aldı. Kureyş müşriklerinin tehdidinden korunmak ve onlara karşı Müslümanların gücünü göstermek istedi. Hicretin yedinci ayından itibaren, onların Medine'ye yönelebilecek saldırılarından önceden haberdar olmak ve Mekke kervanlarının Suriye ticaret yollarını kullanmasını engellemek için küçük askerî birlikler (seriyyeler) göndermeye başladı. Hicrettin ikinci yılının Safer ayından itibaren de bu birliklerden bazılarına bizzat kendisi komuta etti. Bu seferler sırasında aynı zamanda Medine civarındaki kabilelerle sulh antlaşmaları da yapılıyordu.

İki taraf arasındaki gerginlikler artarak devam ederken, hicretin ikinci yılının başlarında Müslümanlara, kendilerine zulmeden ve onları yurtlarından çıkaran Mekke müşriklerine karşı, silâh kullanma izni veren âyetler nâzil oldu. *"Düşman saldırılarına maruz kalan mü'minlere savaşma izni verildi. Çünkü onlara zulmedilmiştir. Şüphesiz ki Allah, mü'minlere yardım etmeye kadir-*

---

26 Ebû Dâvud, el-Harâc ve'l-imâre 23.

dir. O mü'minler, sırf Rabbimiz Allah'dır, dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar."[27]

Bu âyetlerin inmesiyle birlikte Medine ile Mekke arasında savaş hükümlerinin yürürlükte olduğu bir dönem başladı. İlerleyen safhada, Mekkelilerle işbirliği eden bütün müşriklere ve Ehl-i Kitab'a karşı cihadı emreden âyetlerin inmesiyle cihadın çerçevesi genişledi.

Bedir Gazvesi'nden Hudeybiye Andlaşması'na Gelişmeler

Müslümanlarla Mekke müşrikleri arasında ilk büyük savaş, hicretin ikinci yılı Ramazan ayının 17'sinde (13 Mart 624) Bedir'de yapıldı. Hz. Peygamber ve ordusu, bu savaşta Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen ilâhî yardımlar sayesinde, kendilerinin üç katı olan müşriklere karşı büyük bir zafer kazandılar ve Mekke müşriklerine ilk önemli darbeyi vurdular. Böylece büyük bir askerî güç hâline geldiklerini ispat etmenin yanı sıra, Mekkelilerin Arap kabileleri arasındaki saygınlığını sarstılar. Verilen 14 şehide karşılık Mekke ileri gelenlerinden 70 kişi öldürülmüş, bir o kadarı esir alınmıştı. Bu savaştan kısa bir süre sonra, Medine vesikasını ihlal eden yahudi kabilesi Benî Kaynukâ, antlaşmanın yenilenmesi teklifini de reddedince, Medine'den çıkarıldı.

Bedir'de uğradıkları mağlubiyeti hazmedemeyen Mekke müşrikleri, mağlubiyetin intikamını almak için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Medine üzerine yürüdüler. Hicretin üçüncü yılında Medine yakınındaki Uhud Dağı eteğinde yapılan Uhud Gazvesi'nin son safhasında üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Ancak sağladıkları üstünlüğü zafere çeviremeden geri döndüler.

Hicretin dördüncü yılı, Müslümanların Uhud Gazvesi'nde maruz kaldığı durumu değerlendirmeye kalkışan bazı kabilelerin, Bi'ru Maûne ve Reci olayları gibi Müslümanları hedef alan ihanet ve katliamlarına sahne oldu. Bu arada Medine sözleşmesinin tarafı olan Benî Nadîr Yahûdîleri de Hz. Peygamber'e suikast teşebbüsünde bulunmuştu. İhanetlerinin bedelini onlar da Kaynuka Yahûdîleri gibi Medine'den çıkarılmakla ödediler (Rebîü'l-evvel/Ağustos 625). Hz Peygamber'e olan düşmanlıkları daha da artan Na-

27 Hac sûresi 22/39-40.

dîr liderleri, bir Yahûdî yerleşim merkezi olan Hayber'e giderek, Müslümanlara karşı yeni planlar hazırlamaya başladılar.

Benî Nadîr liderleri, hicretin beşinci yılında, Müslümanlardan intikam almak için harekete geçtiler. Önce Mekke'ye giderek, müşriklere Medine'ye karşı bir saldırı düzenleme teklifinde bulundular. Bu teklif, Uhud savaşında işi yarım bıraktığını anlayan Mekke müşrikleri için iyi bir fırsat oldu. İslâm devletini ortadan kaldırmak arzusuyla ittifaka katıldılar. Yahûdî liderler Mekke'den sonra kabile kabile dolaşarak, onları çeşitli vaadlerle, Müslümanlarla yapılacak bir savaşa katılmaya ikna ettiler. Mekkeliler'in öncülüğünde on bin kişilik bir ordu kuran müttefikler, Müslümanlara öldürücü bir darbe vuracaklarından emin bir şekilde Medine üzerine yürüdüler. Ancak onların savaş hazırlığını önceden öğrenen Hz. Peygamber, Selmân-ı Fârisî'nin teklifiyle, Medine'nin düşmanın yaklaşabileceği batı tarafına, bir süvarinin geçmesini engelleyecek genişlik ve derinlikte bir hendek kazdırdı. Üç bin kişilik ordusunu hendeğin iç tarafında Sel' Dağı'nın eteğinde konuşlandırdı.

Hicretin beşinci yılı Şevvâl ayında on bin kişilik büyük orduyla Medine'ye ulaşan Kureyş ve müttefikleri, ilk defa gördükleri hendekle karşılaşınca büyük şaşkınlık yaşadılar. Hendeği geçmek için giriştikleri saldırılarından hiçbir netice almadılar. Her teşebbüslerinde geri püskürtüldüler. Bir ay süren Hendek Gazvesi esnasında Medine'de kalan tek Yahûdî kabilesi Kureyzâ oğulları da, Medine sözleşmesini bozup Müslümanları arkadan vurmak için ittifaka katılmışlardı. Ancak buna rağmen, müttefikler, hiçbir başarı elde edemeden geri dönmek zorunda kaldılar. Müslümanlara karşı güçlerini birleştiren küfür ehlinin hiçbir netice alamadan hakir ve zelil bir şekilde geri çekilmek zorunda kalması, Müslümanlar için büyük bir zafer oldu. Kureyş'in itibarına ağır bir darbe vurdu ve kabileler nezdindeki saygınlığını iyice azalttı. Buna karşılık Medine İslâm Devleti'nin saygınlığını artırdı. Hendek Savaşı, Mekkelilerin düzenlediği saldırıların sonu oldu ve üstünlüğün Müslümanların eline geçmesini sağladı. Nitekim Hz. Peygamber, müttefiklerinin dönmesinin ardından, artık Kureyş müşriklerinin Medine üzerine gelemeyeceğini, taarruz önceliğinin kendilerine geçtiğini haber

vermişti.[28] Netice olarak Hendek Gazvesi, İslâm'ın yayılması açısından daha elverişli imkânlar ortaya çıkardı ve İslâm'ın yayılışını hızlandırdı. Bu arada Hendek Gazvesi'nde Müslümanlara ihanet eden Benî Kureyza kabilesi de cezalandırıldı ve böylece şehirde hiçbir yahudi kabilesi kalmadı.

Hudeybiye Antlaşması'ndan Hz. Peygamber'in Vefatına Kadar Gelişmeler

Hendek Gazvesi'nden bir yıl sonra Hz. Peygamber, 1500 kişiyle Kâ'be ziyareti için yola çıkmıştı. Ancak onun Mekke'ye doğru gelmekte olduğunu öğrenen Kureyş müşrikleri, Hudeybiye'de Müslümanların yolunu kesip, Mekke'ye girişlerine izin vermeyeceklerini bildirdiler. Kendilerine izin verilmesini sağlaması için elçi olarak Mekke'ye gönderilen Hz. Osman'ın Mekkeliler tarafından öldürüldüğü şayiası üzerine, Hz. Peygamber'in arkadaşlarından ölümüne kadar savaşmak şartıyla biat alması (Bey'atü'r-rıdvân), Kureyş'i bir sulha mecbur etti. İki taraf arasında imzalanan Hudeybiye Andlaşması, ilk bakışta bazı şartları Müslümanların aleyhine görünse de, Müslümanlar için büyük bir zafer oldu. Çünkü, Mekke müşrikleri, bu andlaşmayla İslâm Devleti'ni resmen tanımışlardı. Putperest Arap kabileleri üzerindeki dînî, siyâsî ve ticarî nüfuzunu, kısmen devam ettiren Kureyş'in Medine İslâm Devleti'ni tanıması, bu kabilelerin tavrını da etkiledi. Onlardan bazıları, bu sulhun yapılmasından itibaren Rasûlüllah'a siyâsî heyetler göndermeye başladılar. Hudeybiye Andlaşması'ndan itibaren İslâm'ın yayılışı oldukça hızlanmıştı. Hatta Hudeybiye'den sonraki iki yıl içinde İslâm'a girenlerin sayısının, önceki 19 yılda girenlerin sayısını aştığı söylenmektedir.[29] Diğer yandan bu sulh sayesinde Mekkeliler'den emin olan Hz. Peygamber, tebliğ faaliyetini rahat bir şekilde sürdürmeye başladı. Bizans ve İran hükümdarları başta olmak üzere, komşu hükümdar ve emirleri İslâm'a dâvet fırsatını buldu. Elçileri vasıtasıyla onlara mektup göndererek her birini İslâm'a çağırdı.

Mekke ile başlatılan sulh, Hz. Peygamber'e diğer düşmanlarıyla daha rahat uğraşma imkânını da sağlamıştı. Nitekim Hudeybiye dönüşünden bir

---

28 İbn Hişam, II, 254.

29 İbnü'l-Esir, II, 205.

süre sonra, Müslümanlara karşı düşmanca tavır içinde olan ve Medîne'ye baskın maksadıyla müttefikler bulmaya çalışan Hayber Yahûdîlerinin üzerine gitti. Hayber'i fethederek bu tehlikeden de kurtuldu.

Hz. Peygamber, hicretin sekizinci yılında, Busrâ valisine gönderdiği elçisini öldüren Mûte valisinin üzerine 3.000 kişilik bir ordu gönderdi. Bu ordu, bölgedeki Hıristiyan Arap kabilelerinin de katıldığı mevcudu yüzbini aşan büyük Bizans ordusuyla yaptığı Mute Savaşı'ndan, başarıyla döndü. Aynı yıl içinde Mekke müşrikleri Hudeybiye Antlaşması'nı bozdular. Bunu bir savaş sebebi sayan Hz. Peygamber, Mekke fethine karar verdi. Mekkelilerin savaşa hazırlanmasına fırsat vermemek için, sefer hazırlıklarını son derece gizli yürüttü. Hatta Mekke'ye çok yakın bir noktaya gelindiği hâlde Mekkeliler'in İslâm ordusundan haberi olmamıştı. Maksadı Mekke'ye kan dökmeden girmekti. Nitekim bunu başardı. Mekke'ye giriş sırasında dört kola ayırdığı ordusundan, sadece Halid b. Velid'in kumandasındaki birliklere yapılan saldırı yüzünden çıkan küçük bir çatışma hariç bunu gerçekleştirdi. Açıktan davetin başladığı günlerden itibaren kendisine ve arkadaşlarına her türlü kötülüğü yapmış olan Mekkeliler, kayıtsız şartsız teslim olmuşlardı. Hz. Peygamber, o sırada Mekkeliler'e istediği her cezayı verebilecek durumdaydı. Ancak o, intikam almayı veya cezalandırmayı aklından bile geçirmedi ve "Haydi gidiniz, hepiniz serbestsiniz" diyerek onları affettiğini açıkladı. Dolayısıyla fetih günü intikam günü değil, bir af bir bağışlama günü oldu. Hz. Peygamber, bu asil davranışıyla, 18 yıllık azılı düşmana, İslâm'ın ruhunu en iyi şekilde göstermişti. Çok geç de olsa gerçeği anlayan Mekkeliler'in tamamına yakını o gün itibariyle iman ederek İslâm ümmetine katıldı. Hz. Peygamber, henüz iman etmeye hazır olmadığını söyleyip mühlet isteyenlere de bu imkânı vermişti.

Mekke'nin Müslümanlar tarafından fethi ve Kureyş müşriklerinin İslâmiyet'i kabulüyle, İslâm Devleti, yarımadanın en büyük devleti hâline gelmişti. Ancak fetih ordusunun henüz Mekke'den ayrılmadığı bugünlerde, sıranın kendilerine geldiğini düşünen Hevâzin ve Sakîf kabilelerinin savaş hazırlığı yaptığı duyuldu. Onlara saldırı fırsatı vermek istemeyen Hz. Peygamber, ordusuyla birlikte onların üzerine gitti. Huneyn gazvesinde Hevâzin ve Sakîf kabilelerine karşı kesin bir zafer kazandı. Bu savaşta ele geçirilen Hevâzin esirlerini karşılıksız serbest bırakarak onların da İslâm'a girmesine zemin hazırladı.

Rasûl-i Ekrem, bu arada Arabistan dışındaki devletlerden gelen tehditlere karşı da tedbir alıyordu. Nitekim son seferi olan Tebük seferini, bu amaçla düzenlenmişti. Hicretin dokuzuncu yılında zamanın en büyük devleti olan Bizans'a karşı düzenlenen bu seferin sebebi Bizans ordusunun Medine üzerine saldırı için hazırlık yaptığının duyulmasıydı. Hz. Peygamber, yaz ayının en sıcak günleri ve kıtlığın yaşandığı son derece zor şartlar altında, ordunun teçhizi için yürütülen başarılı kampanya sayesinde 30.000 kişilik bir ordu hazırladı. Büyük ordusunun başında Bizans sınırına doğru yürüdü. Medîne'nin kuzeyinde, Suriye ticaret yolu üzerinde, Medine'ye 700 km. uzaklıktaki Tebük'e kadar gelerek 20 gün civarında Bizans ordusunu bekledi. Orada kaldığı bu süre içinde, Eyle, Cerbâ ve Ezruh gibi merkezlerin yerel yöneticileriyle andlaşmalar yaptı. Hıristiyan veya Yahûdî olan bu idareciler, Tebük seferinin hazırlıkları sırasında inmiş olan Tevbe sûresindeki cizye âyeti (âyet 29) hükmünce, cizye vergisini ödemek şartıyla İslâm devletinin hâkimiyetini tanıdılar. Duyulan saldırı haberinin asılsız olduğu anlaşılıp karşısına çıkan olmayınca Hz. Peygamber ordusuyla geri döndü. Tebük Gazvesi'nde herhangi bir çatışma yaşanmamakla birlikte, Bizans sınırlarına kadar gelerek devletinin gücünü bütün dünyaya ispat etmişti. Tebük Seferi, Müslümanların kendi sınırlarını düşmanlardan koruma hususundaki irade ve azimlerini ortaya koyması yanında, Bizans'a ve Arap Yarımadası çevresindeki diğer devletlere Medine'de güçlü bir yönetim bulunduğunu gösteren önemli bir harekât niteliği taşıyordu.[30]

Mekke'nin fethi, Hevâzin ve Sakîf kabilelerinin İslâm'a girmesi ve Tebük seferinin peşinden İslâm'ın yayılışı daha da hızlandı. Arap kabileleri İslâm'a girmek için âdeta birbiriyle yarışıyorlardı. Söz konusu kabile heyetleri en yoğun olarak hicretin 9. yılında geldiği için bu yıla "Heyetler Yılı" adı verilmiştir. Bu gelişme Nasr sûresinde şöyle tasvir edilmiştir: *"Allah'ın yardımı ve fetih geldiği, insanların dalga dalga Allah'ın dînine girdiklerini gördüğün zaman, Rabb'ini överek tesbih et. Ondan mağfiret dile. Çünkü O, tevbeleri çok kabul edendir."*[31]

---

30 Ahmet Özel, "Muhammed", *DİA*, XXX, 436.

31 Nasr sûresi 110/1-3.

Hicretin dokuzuncu yılında hac ibadeti farz kılınmıştı. Ancak Hz. Peygamber, henüz İslâm'a girmeyen müşriklerin de hacca geleceğini ve bazılarının, âdetleri olduğu üzere, Kâ'be'yi çıplak tavaf edeceğini bildiğinden bu yıl bizzat hacca gitmemiş ve Hz. Ebû Bekir'i hac emiri olarak görevlendirmişti. Hz. Ebû Bekir'in 300 hacı adayıyla birlikte Medine'den ayrılışından bir süre sonra, müşriklere ültimatom özelliği taşıyan Tevbe sûresinin ilk yirmi sekiz âyeti nâzil oldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, bu ültimatomu hac esnasında müşriklere açıklamak üzere Hz. Ali'yi görevlendirdi. Hz. Ali'nin açıkladığı ültimatomla, bundan sonra müşriklerin hacca gelmeleri yasaklandı. Yapılan anlaşmaların süresi dolana kadar İslâm'ı kabul etmeyen kabilelerin can güvenliğinin ortadan kalkacağı bildirildi. Bu ültimatom etkisini gösterdi. Başta itiraz edenler olmakla birlikte, dört ay beklemeye gerek duymaksızın müşrik kabilelerin tamamı Müslüman oldu. Hicretin onuncu yılı girdiğinde İslâm dîni tüm yarımadaya hakim duruma gelmişti. Hz. Peygamber çeşitli bölgelerin yönetimi için genellikle kendi kabilelerinden seçkin kimseleri görevlendirdi. Kettânî yönetim, yargı ve vergi tahsili vazifelerine tayin edilen kırk altı kişinin adını zikretmektedir. Muhammed Yâsîn Mazhar Sıddîkî ise, vali olarak otuz iki kişi, merkezî âmil (vergi toplayan) sıfatıyla otuz dokuz ve mahallî âmil olarak yirmi sekiz kişiyi ve görev yerlerini yazmaktadır.[32]

Hz. Peygamber, aynı yıl içinde ilk ve son haccı olan veda haccını yaptı. Hac sırasında Arefe günü Arafat'ta 140.000 civarındaki topluluğa İslâm dîninin temel prensiplerini özet bir şekilde sunan Vedâ Hutbesi'ni okudu. Bu hutbesinde, insan hayatının, malının ve namusunun mukaddes ve dokunulmaz olduğunu beyan etti; can, mal ve ırz emniyetinin önemini açıkladı. Toplum düzenini bozan, can, mal ve ırz emniyetini ortadan kaldıran Câhiliyye devrinin içki, kumar, faiz ve kan davası gibi bütün kötü âdetlerinin kaldırıldığını bir kere daha ilân etti. İnsanların insan olma açısından eşit olduklarını, bütün insanların Hz. Âdem'den, onun ise topraktan yaratıldığını hatırlattı. Mü'minlerin kardeş olduğunu; erkeklerin kadınlar üzerinde hakları olduğu gibi, kadınların da erkekler üzerinde hakları bulunduğunu vurgulamak

32 Ahmet Özel, "Muhammed", *DİA*, XXX, 434.

sûretiyle toplumda dirlik ve düzeni sağlayan üstün değerleri dile getirdi. Veda hutbesinin ardından dinin kemale erip tamamlandığını ve Allah'ın rızasına uygun düşen dinin İslâm olduğunu bildiren âyet nâzil oldu.[33] Hz. Peygamber, Vedâ haccından döndükten sonra hicretin onbirinci yılı Safer ayının son günlerinde rahatsızlandı ve on üç gün süren hastalığının ardından refîk-i a'lâya (en yüce dosta) sözlerini tekrar ederek ruhunu teslim etti. Salâtü selâm onun, yakınlarının, ashabının ve yolunda gidenlerin üzerine olsun!

Vefatına yaklaşık bir yıl kala Arabistan'daki putlara tapmakta olan kabilelerin büyük kısmı İslâmiyet'i kabul etmiş, çevredeki bazı Arap, yahudi ve Hıristiyan toplulukları ile antlaşmalar yapılmış ve onun yönetiminde geniş bir siyasî birlik oluşmuştu. Rasûl-i Ekrem'in liderliğinde Arap Yarımadası'ndaki siyasî yapı on yıl içinde değişmiş, Hz. Peygamber, ahlâk ve adalet bakımından bir çürüme içinde bulunan Arap toplumundaki dinî ve içtimaî anlayış ve kurumlara karşı başlatmış olduğu büyük mücadeleyi, kısa bir sürede başarıyla tamamlamış, yeni bir ahlâkî ve sosyal düzen kurmaya muvaffak olmuştu. Netice olarak, Hz. Peygamber, insanlık tarihinin en büyük inkılâbını gerçekleştirdi. Koyu bir cehaletin karanlığına bürünmüş, kendi elleriyle yaptıkları putlara tapan, her şeyi onlardan bekleyen ve büyük bir ahlâkî çöküntü yaşayan Arap toplumunu, 23 yıl gibi kısa bir süre içinde İslâm dîninin nurlu aydınlığına çıkarmayı başarmış, kabileler şeklinde yaşayan Arapları ilk defa bir millet hâline getirerek insanlık için en yüksek medeniyeti tesis etmişti. Kabile düşmanlıklarını, sosyal adaletsizlikleri ve doğuştan var olduğu kabul edilen üstünlük kavramını ortadan kaldırmış; fertleri birbirinden ayıran engelleri yıkıp, onların yerine kardeşlik, dayanışma ve sevgi esasına dayanan bir toplum meydana getirmişti.

Bu medeniyeti, insan cesetleri üzerine değil, sevgi ve kardeşlik esası üzerine kurmuştu. Hz. Peygamber, insan ve mal kaybının asgari olması için büyük bir gayret gösteriyordu. Harekâtlarda silâhlı çatışma olmaması için özel tedbirler alır, anlaşmazlığı savaş yapmadan çözmeye çalışırdı. Fiilen çatışmaya katılmayan çocuk, kadın ve yaşlı kimselerin öldürülmesini, hıya-

33 el-Mâide 5/3.

nette bulunulmasını ve ahde vefasızlık gösterilmesini yasaklamıştı. Onun takip ettiği bu siyaset beklenen sonucu vermiş, Arap Yarımadası'nda İslâm hâkimiyetinin sağlandığı on yıl içinde Rasûl-i Ekrem'in katıldığı dokuz savaşta, şehit olan arkadaşlarıyla öldürülen düşman askerlerinin toplam sayısı 400'e dahi ulaşmıyordu.[34]

34 Geniş bilgi için bkz. Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları,* 21.

8. TEBLİĞ

HZ. PEYGAMBER'İN DEVLET BAŞKANLIĞI

Yavuz YILDIRIM♦

Her toplumun organizasyona ihtiyacı olduğu kabul edilen bir gerçektir. Hz. Muhammed de Mekke şehrinden Medine'ye hicret ettikten sonra Medine halkını oluşturan farklı unsurları sıkı bağlarla birbirlerine bağlamaya çalışmıştır. Bunun iki ana sebebi vardı:

1. Dâhilî Sebepler: Özellikle Medine gibi halkı homojen olmayan bir şehrin köklü bir organizasyona ihtiyacı bulunuyordu. Medine'de yaşayan toplulukların o dönemdeki yapısını şöyle özetlemek mümkündür:

a- Medine'de farklı dinler mevcuttu: İslâm, Yahûdîlik, putperestlik ve mensupları az da olsa Hıristiyanlık.

b- Farklı etnik gruplar vardı: Araplar ve İsrailoğulları (Medine Yahûdîlerinin İsrailoğulları'ndan oldukları ve daha önceleri Filistin'den Hicaz bölgesine göç ettikleri genel olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında onların Arap kökenli oldukları ve Yahûdîlik dinini sonradan kabul ettikleri de bazı tarihçiler tarafından iddia edilmiştir).

c- Medine'de siyasî birlik mevcut değildi: Şehrin yerlisi olan Araplar birbirleri ile kavgalı idiler. Arapların mensup olduğu iki ana kabile Evs ve Hazrec, Hz. Peygamber'in hicretinden sadece beş-altı yıl önce birbirleri ile savaşmışlardı ve bu savaşın yaraları henüz soğumamıştı. Medineli Müslümanlar hicretten önceki son Akabe toplantısında Hz. Peygamber'i Medine'ye davet ederken ondan kendilerini barıştırmasını beklediklerini ifade etmişlerdi.

♦ Yard. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

d- Yahûdîlerin şehirdeki konumu Araplar arasındaki kavgadan dolayı güçlenmişti. Bununla beraber üç Yahûdî kabilesi, kendi aralarındaki problemlerden dolayı Araplara karşı yekvücut değillerdi. İkisi Hazrec, biri Evs ile olmak üzere Medine'deki Arap kabileleriyle ittifak kurmuşlardı.

Bu sebeplerden ötürü hicretten önceki dönemde Medine'de Mekke'dekine benzer bir şehir devleti yapısı oluşmamıştı. Hicretle birlikte Medine'nin zorluklarına yeni bir unsur eklendi:

e- Mekkeli Müslüman muhacirler: Mekke'den hicret eden yüzlerce kadın, erkek, çocuktan oluşan muhacirler ekonomik olarak zor durumda idiler. Evini, işini, mal ve mülkünü, hatta ailesini Mekke'de bırakıp gelmiş olan bu büyük zümrenin öncelikle günlük hayatını devam ettirecek maişet sıkıntısının yoluna koyulması gerekiyordu. Bunun yanında muhacirlerin Medine Müslümanları ve Medine'nin diğer unsurlarıyla kaynaştırılması gerekiyordu.

2. Hâricî sebepler: Bunların başında Mekke'nin Hz. Peygamber'e ve Medine'deki Müslümanlara karşı takındığı düşmanca tavır gelmektedir. Mekke müşrikleri Müslümanları Medine'de de rahat bırakmayacaklarını göstermişler ve hicretin birinci yılından itibaren ekonomik abluka uygulamaya başlamışlardı. Mekke'nin müttefiki olan Arap kabileleri de Mekke ile birlikte hareket ediyorlardı. Mekkeliler Müslümanları bölmeye çalışıyorlar ve ensarı Hz. Peygamber'e ve muhacirlere karşı kışkırtıyorlardı. Hatta Müslümanlara karşı Medine Yahûdîleri ile de işbirliği yapıyorlardı.

Kardeşlik Anlaşması

Mekke'den ayrılıp Medine'ye sığınan ve zor durumda bulunan muhacirlerin en temel ihtiyaçlarını oluşturan barınma ve karınlarını doyurma ihtiyaçlarını gidermek gerekiyordu. Bu amaçla Hz. Peygamber hicretten birkaç ay sonra Medine Müslümanlarının ileri gelenleriyle bir toplantı düzenledi. Bu toplantıda durumu müsait olanların bir kişi veya aileyi yanlarında barındırmalarını ve işlerine ortak etmelerini istedi. Medine Müslümanlarının bu teklifi kabul etmesi üzerine Hz. Peygamber her Mekkeli muhaciri bir Medineli Müslüman ile kardeş ilân etti. Böylece 186 muhacir aile Medinelilerin yanına yerleşti. Hatta kardeşler birbirlerine mirasçı olacaklar-

dı. Birkaç yıl sonra bu anlaşmanın birbirine mirasçı olabilme hükmü kaldırıldı. Kardeşlik anlaşması muhacir Müslümanların önemli bir kısmının barınma ve iaşe gibi en temel ihtiyaçlarını giderme ve Medine toplumu ile kaynaşma fonksiyonlarını icra etmiştir.

Medine Sözleşmesi

İlk İslâm toplumunun siyasî bir organizasyona dönüşmesi hicretten sonra Medine şehrinde gerçekleştiği kabul edilir. Bu oluşumu meydana çıkaran olay hicretin birinci yılında Medine şehrinde yer alan çeşitli gruplar arasında akdedilen bir anlaşmadır. "Medine Sözleşmesi", "Medine Anayasası" ve "Medine Vesikası" gibi isimlerle anılan bu anlaşmayı gerçekleştiren kişi Hz. Peygamber'dir.

Hz. Peygamber, Medine şehrinde yaşayan çeşitli grupları bir toplumun üyeleri hâline getirmeyi ve bu grupların güvenliğini sağlamayı amaçlamış ve bu anlaşma ile hedefine ulaşmıştır. Hamidullah'a göre 52 maddeden teşekkül eden bu anlaşma dünyadaki ilk yazılı anayasadır.

Medine Sözleşmesi şu maddelerle özetlenebilir:

- Medine'de yaşayan Araplar ve Yahûdîler birbirleri aleyhine başkalarıyla anlaşma ve işbirliği yapamayacaklar.

- Araplar ve Yahûdîler dışarıdan gelecek bir tehlikeye karşı yardımlaşacaklar.

- Araplar ve Yahûdîler birbirleriyle önceki ittifaklarını ve diyet gibi mali konulardaki yardımlaşmalarını devam ettirecekler.

Medine Sözleşmesi şu sonuçları doğurmuştur:

- Sözleşme ile Medine şehrinde toplumsal ve siyasî birlik meydana gelmiştir. Bu birlik dışarıdan ve içeriden gelebilecek tehlikelere karşı şehirde yaşayan bütün grupların güvenliğini garanti altına almıştır.

- Medine Sözleşmesi yeni bir devlet kurulduğunu ve Hz. Peygamber'in bu devletin başkanı olduğunu doğrudan ilân etmez. Ancak, Müslümanların tabiî lideri olan Hz. Peygamber, bu anlaşma ile Müslüman, Yahûdî ve müşriklerden oluşan Medine toplumunda önemli bir konuma gelmiştir. Bu, "hakemlik" konumudur.

- Medine Sözleşmesi ile oluşan siyasî ve toplumsal organizasyon zamanla fiili bir devlete dönüşmüştür. Medine Sözleşmesi'ni bu devletin kurucu anlaşması saymak mümkündür. Muhammed Hamidullah bu anlaşmayı yeni devletin anayasası olarak kabul etmektedir. Bu devletin -bugünkü kavramlarla ifade edersek- yasama, yürütme ve yargı ile ilgili kuralları ve kurumları Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber tarafından oluşturulmuştur. Hz. Peygamber bu devletin tartışmasız başkanıdır ve bu görevi vefatına kadar sürdürmüştür.

Hz. Peygamber'in son nefesine kadar en önde gelen niteliği Allah'ın elçiliğidir. Baba, eş, komşu, devlet başkanı, diplomat, komutan, yargıç gibi diğer bütün sıfatları bundan sonra gelmiştir. Kurduğu siyasî organizasyon Medine döneminin sonlarına doğru Arap Yarımadası'nın büyük bir kısmını içine aldığında dahî "Allah'ın elçisi"nden başka hiçbir sıfat kullanmamıştır.

Hz. Peygamber'in Devlet Başkanı Olarak Îfâ Ettiği Görevler

Hz. Peygamber'in, risâletin başlangıcından vefatına kadar en fazla önem verdiği görevler, peygamberlik görevinin doğrudan gerektirdiği işlerdir. Bunların başında İlâhî vahyin tebliği ve imamet görevleri gelmektedir. Aynı anda hem peygamberlik hem devlet başkanlığı görevlerini birlikte yürüttüğü için bazen bunları birbirinden ayırmak zor olsa da bir devlet başkanı olarak yaptığı işleri şöyle sıralamak mümkündür:

Risalet: Hz. Peygamber risâlet görevinin başlangıcından son nefesine kadar Cenab-ı Hak'dan gelen vahyi insanlara ulaştırmayı kendisi için en önemli iş olarak telakki etmiştir. Tek tek fertlere ve kendi cemaatine İslâm'ı tebliğ ettiği gibi başka topluluklara ve devletlere de İslâm'ı ulaştırmaya çalışmıştır. Bunun için her fırsatı ganimet bilmiş, bizzat görüşemediği kişi ve toplumları elçiler vasıtasıyla Allah'ın dinine davet etmiştir. Hz. Peygamber'in bir devlet başkanı olarak Bizans, İran, Mısır ve bazı Arap liderlerine gönderdiği mektuplarda sadece İslâm'a davet yer almaktadır. Onun için risâlet vazifesi o derece önemliydi ki savaş durumunda olduğu hasım toplumları dahî öncelikle İslâm'a çağırmıştır. Hudeybiye Anlaşması öncesinde Mekkeli delegeleri İslâm'a davet etmiş, Medine ve Hayber Yahûdîlerini kuşattığı zaman savaşa başlamadan önce İslâm'a girmelerini teklif etmiş, yine

sefere çıktığı Arap kabilelerine İslâm'ı tebliğ etmiştir. Çeşitli bölgelere gönderdiği vali, elçi, komutan gibi görevlilere de karşılaştıkları toplulukları öncelikle İslâm'a davet etmelerini emretmiştir.

Diplomasi: Hz. Peygamber, bir yandan risâlet görevini tebliğ etmek amacıyla, diğer yandan sorumluluğu altında bulunan kişi ve toplulukların başta güvenlik olmak üzere dini, siyasî ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak üzere başka devlet ve toplumlarla diplomatik ilişkiler kurmuştur. Bizans, İran, Habeşistan, özerk Mısır ve Gassânî devletleri, bu ülkelere bağlı Yemen gibi valilikler, Mekke şehir devleti, birçok Arap ve Yahûdî kabilesi ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Bireylerle ilişkilerindeki barışçı ve diyalog arayıcı tavrı, başka toplum ve devletlerle ilişkilerinde de görülmektedir. Savaşı her zaman en son seçenek olarak görmüş, müzakere ve anlaşma yollarını tercih etmiştir. Mekke şehir devleti ile akdedilen Hudeybiye Anlaşmasında olduğu gibi bazen anlaşma maddeleri kendisi ve kendisine tabi olanların aleyhine olsa bile barışçı diplomasiye ve düşmanlarıyla dahî anlaşmaya öncelik vermiş, savaş ve düşmanlık durumunu ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Hz. Peygamber'in kurduğu diplomatik ilişkilerin büyük çoğunluğu hedefine ulaşmış ve barışçı sonuçlar hasıl olmuştur.

Ordu Komutanlığı: Hz. Peygamber, başka toplumlarla bir devlet başkanı olarak ilişkilerinde barışçı ve dostane olmaya özen göstermiştir. Bu tavır her şeyden önce risâlet görevinin bir gereğidir. Bununla beraber başka bir devlet veya toplumdan düşmanca bir tavır gördüğünde bir devlet başkanı olarak gereken tedbirleri almış ve yönetimi altındaki ülkesini ve müttefiklerini savunmuştur. Bu amaçla gerektiğinde son çare olarak askerî tedbirlere de başvurmuştur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber bu seçeneği, görüşme ve diplomasi yolları kapandığında kullanmıştır.

Hz. Peygamber, Medine dönemini oluşturan on yıl boyunca birçok askerî faaliyette bulunmuştur. Düzenli bir ordu kurmamış, gönüllülük esasına dayalı olarak ihtiyaç duyduğunda Müslümanlara çağrıda bulunarak gereken miktarda birlik oluşturmuştur. Bazı istisnai durumlarda ise genel seferberlik ilân ederek herkesin orduya katılmasını istemiştir (Hendek ve Tebük gazaları gibi). Askerî tedbire başvurma gereği duyduğunda şartlara göre kimi zaman küçük askerî birlikler, kimi zaman yüzler veya binlerce kişilik

ordular oluşturmuştur. Hz. Peygamber, içinde yer aldığı askerî grupların komutanlığını deruhte etmiştir. Bazı askerî kararları sahabe tarafından tartışılsa dahî (Bedir'deki mevzilenme, Uhud'da savunmada kalmayıp Mekke ordusunu karşılama gibi) komutanlığı hiçbir zaman tartışma konusu hâline getirilmemiştir. Bazen kendisi sefere çıkmayarak çeşitli bölgelere birlikler göndermiştir: Mute gibi. Seriyye adı verilen bu birlik veya orduların komutanlarını her zaman Hz. Peygamber tayin etmiş ve bu tayinler tartışmasız kabul edilmiştir. Kimi zaman savunma savaşı yapmış, kimi zaman düşmanının üzerine gitmiştir.

Hz. Peygamber'in katıldığı veya katılmadığı askerî faaliyetlere bakıldığında en fazla uyguladığı stratejinin caydırıcılık olduğu görülmektedir. Nitekim yapılan seferlerin çoğunda herhangi bir çatışma meydana gelmemiştir. Arap Yarımadası'nın kuzey bölgelerinden Mute'ye bir ordu göndermesinin ve büyük bir ordu toplayarak Tebük'e kadar gitmesinin sebebi Bizans İmparatorluğu'ndan gelebilecek muhtemel bir saldırıyı bertaraf etmekti.

Hz. Peygamber savaştığı toplumların dahî can ve mal emniyeti gibi temel insan haklarına riâyet etmiş, kadınlara, çocuklara, silah kullanmayana, din adamlarına dokunulmamasını emretmiştir. Düşmana karşı dahî insaf ve merhamet göstermiş, bir sefer sırasında *"Ben rahmet peygamberiyim, ben savaş peygamberiyim"* buyruğu ile savaşta düşmana bile yeri gelince merhamet edilmesi gerektiğini Müslümanlara öğretmiştir. Özellikle bazı oryantalistlerin Hz. Peygamber'in savaşmış olmasına dayanarak onu eleştirmeleri, ilmilik ve objektiflikten uzak değerlendirmelerdir. Yukarıda da kısaca ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber bir saldırı yahut yakın veya uzak bir tehdide maruz kalmadıkça askerî tedbire başvurmamıştır.

Yargı ve Hakemlik: Hz. Peygamber'in devlet başkanı olarak ifa ettiği en önemli fonksiyonlarından biri de yargılamadır. Yönettiği toplum içinde zaman zaman ortaya çıkan anlaşmazlıklarda en üst merci olarak ona başvurulmuştur. Şikâyetleri değerlendirmiş, işlenmiş bir suç varsa suç işleyenleri yargılamış ve gereken cezaları vermiştir. Bazen suçluları affettiği de görülmektedir. Hz. Peygamber'in gizlice yürüttüğü Mekke seferi hazırlıklarını Mekkelilere bir mektup ile haber vermeye çalışan Hatıb b. Ebî Beltea'nın suçunu itiraf edip pişmanlık bildirmesi üzerine affedilmesi gibi. Bunun ya-

nında aralarındaki herhangi bir meseleyi çözemeyen bazı kimselerin anlaşmazlıklarını da çözüme kavuşturmuştur. Ayrıca bir Müslüman ile bir Yahûdî arasındaki veya Yahûdîlerin kendi aralarında halledemeyip de kendisine getirdikleri meseleler hakkında da hüküm vermiştir. Hz. Peygamber'in yargı ve hakemlik konusunda riâyet ettiği temel ilke adalettir.

Görevli Tayini: Hz. Peygamber, çeşitli sebeplerle bizzat ulaşamadığı ülke, bölge ve toplumlara veya ifa etmeye fırsat bulamadığı işlere görevliler tayin etmiştir. Küçük veya büyük birçok iş için pek çok kişiyi görevlendirmiştir. Hz. Peygamber'in görevli tayini konusunda riâyet ettiği temel ilke ehliyet ve liyakattir. Kişinin hangi kabileye mensup olduğu veya maddî durumu önemli değildir. Hatta İslâm'a erken veya geç dâhil olması dahî çok önemli değildir. Şunu da belirtelim ki bir kişiye birden fazla görev verildiği de oluyordu. Bir valinin aynı zamanda komutanlık yapması ve vergi toplaması gibi. Onun görevli tayin ettiği en önemli konuların şunlardan oluştuğu söylenebilir:

Valiler: Mekke'yi fethettikten sonra Ümeyyeoğullarından genç Attab b. Esîd'i Mekke'ye, İran İmparatorluğunun Müslüman olan Yemen valisi Bazan'ı aynı bölgeye tekrar vali tayin etmesi gibi.

Komutanlar: Hz. Peygamber birçok sahabeyi askerî birliklerin başına komutan (emir) tayin etmiştir. Kendisinin yer almadığı askerî birliklere "seriyye" adı verilmektedir. Tayin ettiği komutanlar arasında Hz. Ali, Hz. Hamza, Zeyd b. Harise, Üsame b. Zeyd, Amr b. As, Muhammed b. Melseme, Abdullah b. Revaha, Cafer b. Ebî Tâlib, Abdurrahman b. Avf, Ebû Seleme, Abdullah b. Cahş, Halid b. Velid sayılabilir.

Elçiler: Hz. Peygamber birçok devlet ve kabile başkanına elçi göndermiştir. Bizans, İran, Habeşistan, Mısır ve Gassânî devletleri, Yemen, Mekke şehir devleti ve bazı Arap kabilelerinin liderlerine elçiler göndermiştir.

Muallimler: Hz. Peygamber'in gönderdiği bütün görevliler her şeyden önce İslâm'a çağırmakla yükümlü olmakla beraber bazen sadece İslâm'ı öğretmekle görevlendirdiği kimseler olmuştur. Medine dışındaki bazı Arap kabilelerine gönderdiği muallimler gibi.

Vergi Tahsildarları: İslâm ülkesi vatandaşlarından vergi vermekle yükümlü olan Müslüman veya gayrı müslimlerden vergilerini toplamak üzere görevliler göndermiştir. Hz. Ali, Abdullah b. Revaha, Muaz b. Cebel, Velid b. Ukbe gibi.

Hz. Peygamber bunların hâricindeki birçok iş için de çeşitli kimselere görev vermiştir. Hicretin 9. yılında hacca giden Müslümanların başına hac emiri olarak Hz. Ebû Bekir'e, ömrünün son günlerinde hastalığından dolayı Mescid-i Nebevî'de namaz kıldıramadığı için imam olarak yine Hz. Ebû Bekir'e görev vermesi, çeşitli toplumlara Kur'ân-ı Kerim'i ve dinî bilgileri öğretmek üzere görevliler göndermesi gibi. Hz. Peygamber'in bazı görevlere kadınları tayin ettiği de bilinmektedir.

Hz. Peygamber'in Yönetim İlkeleri: Bir devlet başkanı olarak Hz. Peygamber'in yönetimde şu ilkeleri uyguladığı söylenebilir: Adalet, istişare, kanun önünde eşitlik, temel insan haklarına (can, mal, ırz emniyeti, din özgürlüğü) riâyet, sabır, affedicilik, görevi ehline verme.

Kaynaklar

Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, (terc. Salih Tuğ), İstanbul 1990.

Muhammed Hamidullah, İslâm'da Devlet İdaresi, (terc. Hamdi Aktaş), İstanbul 1998.

Kettânî, et-Terâtîbu'l-İdâriyye, (terc. Ahmet Özel), İstanbul 1990.

HZ. MUHAMMED (s.a.v.)'İN PEYGAMBERLİĞİ

9. TEBLİĞ

صفات النبي صلى الله عليه وسلم
وأخلاقه وحياته من خلال القرآن الكريم

محمد مصطفى محمد صالح♦

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمة:

تهدف هذه الورقة إلى الوقوف على الآيات القرآنية الكريمة التي تناولت حياة النبي محمد عليه الصلاة والسلام وصفاته وأخلاقه. وسبب ذلك أن شخصية النبي محمد عليه أفضل الصلاة وأزكى التسليم هي شخصية محورية في التاريخ الإنساني بصورة عامة؛ فهو خاتم النبيين وإمام المرسلين، وهو النموذج والمثال الذي ينبغي أن تحتذيه البشرية، وأن تقتدي به في كل شأن من شئونها، وفي كل أمر من أمورها. لقد عرف الكثيرون من المؤرخين من غير المسلمين أن شخصية محمد عليه الصلاة والسلام شخصية متميزة على غيرها من الشخصيات، وأنها الشخصية الوحيدة

♦ الدكتور، أستاذ الدراسات الإسلامية المساعد بكلية الآداب – جامعة الخرطوم – السودان

المؤهلة لتقول كلمتها في مستقبل البشرية وفي مصيرها. إن الأمر الماثل للعيان، والذي لا يشك فيه إنسان أن البشرية تمر بحالة من اليأس والقنوط، وأنها تعاني من الويلات والحروب والفتن الظاهرة والباطنة، وأن البيئة الأرضية والسماوية تعاني من ظهور الفساد في البر والبحر والجو، وأن الإنسان يعاني من ظلم أخيه الإنسان. إن الأسود يعاني من ظلم الأبيض، وإن الفقير يعاني من ظلم الغني، وإن الموازين والمعايير قد اختلت في كل جوانب الحياة. إن كل ذلك يشير إلى حقيقة واضحة وبينة، وهي أن البشرية تحتاج إلى الهداية الربانية في أمرها كله، وأن المعايير والموازين والقيم الإلهية السماوية هي المخرج الوحيد من الكآبة، ومن الحزن، ومن النكد، ومن الضيق الذي تعانيه البشرية. ومعلوم أن الرسالات السابقة، والنبوات المنصرمة التي لم يتعهد المولى عزّ وجلّ بحفظها قد درست واندثرت، ولم تعد موجودة في كتبها الصحيحة، ولا في تعاليمها الصريحة. وإن الشخصيات النبوية التي سبقت رسول الإسلام عليه الصلاة والسلام قد طال عليها العهد، وبعد عليها الزمان، بل وشكّ بعض المؤرخين من أهلها في وجود تلك الشخصيات. وبقيت الشخصية الوحيدة التي عاشت في ضوء التاريخ واتصلت بالسماء، وجاءت بكتاب سماوي موثوق هي شخصية محمد عليه الصلاة والسلام. والكتاب الذي جاء به محمد عليه الصلاة والسلام كتاب متلوّ ومقروء ومسطور في السطور، وفي الصدور التي وعته، وفهمته، وحفظته، وعبدت الله تعالى من خلال تلاوته آناء الليل وأطراف النهار. وهو كتاب سجّل حياة البشر، ودوّن حياة الكون والوجود والحياة بأسرها. إنه الكتاب الذي يشهد على مسيرة الكون والحياة والإنسان، وإنه الكتاب الذي يصدق في تناول الأمور كلها، وهو الكتاب الصادق الذي لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه. من هنا تحاول هذه الورقة أن تربط بين الكتاب

وبين الرسول الذي جاء بالكتاب من رب الكتاب والكون والحياة. وتذهب الورقة إلى القول إن القرآن الكريم ذلك الكتاب السماوي الموثوق الذي أصبح كلمة الله تعالى الوحيدة في العالم اليوم، نقول إن هذا الكتاب الذي يتصف بهذه الصفة العلوية الرفيعة يقدّ حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم بصورة صحيحة ودقيقة وكاملة لا يأتيها الباطل من بين يديها ولا من خلفها. إن الدارسين لسيرة رسول الله صلى الله عليه وسلم من مختلف المدارس التقليدية الكلاسيكية، ومن المدارس الفكرية الإصلاحية الإسلامية الحديثة، ومن المدارس الاستشراقية الغربية المتعددة، نقول إن جميع أولئك الدارسين من هذه المدارس قد ظهرت على طرائق تعاملهم مع السيرة النبوية الشريفة العديد من نواحي القصور، ومظاهر النقص؛ وسبب ذلك يعود إلى عدة عوامل منها الأخذ من الروايات بدون تدقيق، وبدون نقد ودراسة وتمحيص لهذه الروايات؛ ومن هذا الباب دخلت إلى كتب السيرة النبوية العديد من المقولات التي تتناقض مع صفات النبوة كما وجدنا ذلك في قصة الغرانيق[1] التي خاض فيها الكثيرون من كتّاب السيرة بدون تحقيق وتدقيق. ومن هنا فإن القرآن الكريم يقدّم للبشرية عامة، وللمسلمين خاصة، ولدارسي السيرة النبوية بصورة أخص حياة الرسول الكريم عليه الصلاة والسلام بصورة دقيقة، وبمتابعة كاملة، وبرصد موثوق للجوانب التشريعية ذات الأهمية الكبرى بالنسبة للمسلمين؛ فالقرآن الكريم يختلف عن كتب الديانات السابقة التي تسهب في التفاصيل القصصية الدقيقة التي لا يحتاج إليها الناس في اعمالهم اليومية، ولا تنفعهم في دينهم أو دنياهم.

---

[1] انظر ابن سعد، الطبقات الكبرى، دار صادر، بيروت، بدون تاريخ، ج١، ص ٢٠٥.

القرآن كتاب الله تعالى وكلمة السماء الأخيرة إلى بني البشر:

جاء النبيّون والمرسلون قبل الإسلام بصحف، وبكتب سماوية عديدة، غير أنها لم تكن دائمة ولا باقية بقاء الإنسانية على سطح البسيطة. ومن هنا فلم يتعهّد المولى عزّ وجلّ بحفظها، ولا برعايتها، وإنما أوكل حفظها لأحبارها ورهبانها وعلماءها. وبسبب ذلك فإن تلك الكتب لم تصمد أمام ظروف الحياة، و لم تستطع البقاء لأنها لم تنزل من أجل البقاء أصلاً. وحينما أراد الله تعالى للبشرية أن تخرج إلى المرحلة الأخيرة من النبوة والرسالة قدّر للبشرية رسولاً هو أفضل الرسل، وقدّر لها نبياً هو أفضل الأنبياء، وقدّر لها كتاباً هو أفضل الكتب السماوية الذي نزل بعلم الله تعالى، ورعته عين الله تعالى، وخدمته الفئة المؤمنة الصادقة بقيادة أفضل الخلق محمد عليه أفضل الصلاة وأزكى السلام. أنزل الله تعالى القرآن الكريم على محمد عليه الصلاة والسلام منجّماً أي مفرقاً في فترة ثلاث وعشرين سنة بعضه في مكة، وبعضه الآخر في المدينة. وحفظ النبي عليه الصلاة والسلام القرآن من جبريل أمين الوحي، وأمر الكتبة من الصحابة الكرام أن يقوموا بكتابة القرآن الكريم بمجرد نزوله. وإلى جانب الكتابة التي كانت على أدوات الكتابة المتاحة والمتوفّرة آنذاك حفظ المسلمون القرآن الكريم في صدورهم، وهذا يدل على عظيم اهتمامهم بكتاب الله تعالى. ومن جانب آخر فإن حفظ المسلمين للقرآن الكريم في صدورهم يدل على إعجاز هذا القرآن الذي وصفه الله تعالى بأنه سهل، وميسّر للذكر. وعندما توفي رسول الله صلى الله عليه وسلم كان القرآن مكتوباً على أدوات الكتابة المتاحة آنذاك، وكان الجمع الغفير من صحابة الرسول الكريم عليه الصلاة والسلام يحفظون القرآن الكريم في صدورهم. وعندما تولّى الخليفة الثاني أبوبكر الصدّيق رضي الله عنه الخلافة واجهته أحداث جسام ومن أبرز تلك الأحداث

الردة التي فشت بين بعض القبائل العربية. ودخل أبوبكر الصديق في محاربة المرتدين حتى أن الكثيرين من حفظة كتاب الله تعالى قد استشهدوا في تلك الحروب خاصة في معركة اليمامة التي حارب فيها المسلمون قبيلة بني حنيفة بقيادة مسيلمة الكذّاب في منطقة اليمامة. وفي تلك اللحظات الحرجة من تاريخ المسلمين قام عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه بتقديم اقتراح عظيم لأبي بكر رضي الله عنه، ومفاد ذلك الاقتراح أن يقوم بجمع القرآن الكريم. وتتحدث الروايات أن أبابكر الصديق حينما سمع ذلك الاقتراح تردد في الأخذ به، ودار حوار بينه وبين عمر بن الخطاب حول صحة هذا العمل الذي لم يفعله رسول الله صلى الله عليه وسلم. كان أبوبكر الصديق رضي الله عنه يقول لعمر: كيف أفعل شيئاً لم يفعله رسول الله صلى الله عليه وسلم؟[2] وكان عمر رضي الله عنه يجيبه بقوله: هو – والله – خير!! ويقتنع أبوبكر الصديق رضي الله عنه في نهاية الحوار برأي عمر بن الخطاب رضي الله عنه، ويستدعي زيد بن ثابت رضي الله عنه كاتب الوحي على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم؛ ويدور ذات التساؤل، ويتكرر ذلك الحوار حول هذه القضية بين الرجال الثلاثة حول مشروعية جمع القرآن الكريم، وينتهي الحوار بقناعة الجميع بضرورة جمع كتاب الله تعالى حتى يتمكن المسلمون من المحافظة على كتاب ربهم أمام الظروف والتحديات المستحدثة التي تطرأ بين الحين والآخر، والتي ربما تؤثر سلباً على مسيرة هذا الكتاب الرباني العظيم. كان هذا الجمع الأول للقرآن الكريم في صحائف واحدة ومعتمدة من جانب كتبة الوحي الأوائل الذين سمعوا القرآن

---

[2] محمد بن إسماعيل البخاري، الجامع الصحيح المختصر، دار ابن كثير، اليمامة، بيروت، ١٤٠٧-١٩٨٧، تحقيق مصطفى ديب البغا، الطبعة الثالثة، ج٦ ، ص ٢٦٢٩.

من رسول الله صلى الله عليه وسلم. وتذهب الروايات إلى أن ذلك الجمع كان على أحرف سبعة نزل بها القرآن الكريم، وجاءت أحاديث صحيحة حول تلك الأحرف السبعة[3] غير أن العلماء لم يتفقوا على معنى هذه الأحرف السبعة ولا على مدلولها بل وصلت الأقوال في تفسير هذه الأحرف السبعة إلى أكثر من ثلاثين قولاً. وحينما جاءت خلافة سيدنا عثمان رضي الله عنه استجدت مستجدات جعلت المسلمين يرون ضرورة جمع كلمة المسلمين حول كتاب ربهم، وهذا ما فعله عثمان بن عفان رضي الله عنه إذ جمع القرآن الكريم على حرف واحد، ومن هنا عرف الناس الشروط الثلاثة التي تصح بها القراءة وهي الرواية عن النبي صلى الله عليه وسلم، وموافقة الرسم العثماني، وموافقة قواعد اللغة العربية التي نزل بها القرآن. وواصل العلماء المسلمون اهتمامهم بالقرآن الكريم، وظهر بين العلماء المسلمين من كرّس حياته كلها لخدمة القرآن الكريم، وظهر في مقدمة أولئك العلماء سبعة من البدور الزاهرة المنيرة في سماء الدراسات القرآنية، وهم أئمة القرّاء السبعة الذين اختارهم أبوبكر بن مجاهد لشهرتهم، ولمكانتهم الكبيرة في حفظ القرآن الكريم وهم نافع المدني، وعبدالله بن كثير المكّي، وأبوعمرو بن العلاء البصري، وعبدالله بن عامر الشامي، وعاصم وحمزة والكسائي الكوفيّون. وكل واحد من هؤلاء القرّاء له راويان، وكل راوي له طرق، وكل طريق له أوجه. وهي

---

[3] معمر بن راشد الأزدي، الجامع، المكتب الإسلامي، بيروت، ١٤٠٣ ، الطبعة الثانية، تحقيق حبيب الأعظمي، (منشور كملحق بكتاب المصنف للصنعاني ج ١٠) ، ج ١١، ص ٢١٩. وانظر مالك بن أنس، الموطأ، دار إحياء التراث العربي، مصر، تحقيق محمد فؤاد عبدالباقي، بود تاريخ، ج ١ ، ص ٢٠١. وانظر البخاري، الجامع الصحيح المختصر، مصدر سابق، ج٦ ، ص ٢٧٤٤.

مصطلحات معروفة بين علماء القراءات القرآنيّة. سقنا كل ذلك باختصار شديد لندلل على أن القرآن الكريم هو الكتاب الوحيد الذي حظي باهتمام شديد من جانب الدارسين من المسلمين ومن غير المسلمين. وهو الكتاب الوحيد من بين الكتب السماوية الذي يحفظه الكثيرون من المسلمين ومن غير المسلمين عن ظهر قلب. وكل ذلك دليل على أن القرآن الكريم محفوظ من عند الله تعالى بدليل قول الله تعالى فيه: (إنا نحن نزلنا الذكر وإنا له لحافظون)[4].

القرآن الكريم المصدر الموثوق للعلوم والأخبار والمعارف:

إن البشر بما حباهم الله تعالى من عقول يحتاجون إلى العلوم والمعارف، ويبحثون عنها في كل ناحية من نواحي الأرض والسماء، وحينما كانت البشرية في فترات طفولتها كانت تفسّر الظواهر الكونية وفق الأساطير والخرافات والأوهام، ونعرف أن الكثيرين من أهل الحضارات والمدنيات القديمة عرفوا الكثير من الأوهام والأساطير والخرافات التي حاولوا بها وعن طريقها تفسير الظواهر الكونية. كانت البشرية في مراحل كفرها وشركها بالله، وفي فترات عبادتها للظواهر الكونية كانت بعيدة عن التفكير العلمي والعقلي؛ فكيف لمن يعبد الشمش أن يتفكّر في الشمس؟ وكيف لمن يعبد القمر أن يتفكّر في القمر؟ وكيف لمن يعبد النهر ويلقي فيه بفتاة حسناء يتقرّب بها إلى النهر كيف يمكن لمثل هذا أن يتفكّر في النهر؟ وكيف له أن يستفيد من النهر في الري والزراعة وإقامة المشاريع الزراعة على جوانب النهر؟ وكيف يمكن لمن يعبد البقرة أن يستفيد من لحمها ومن لبنها ومن سمنها؟ فالكثيرون من الوثنيين اليوم في القرن الحادي والعشرين يعانون من

---

[4] سورة الحجر، الآية رقم ٩.

نقص البروتين لا لشئ إلا لأنهم لا يأكلون لحم الحيوان. إن الذي نريد قوله هنا أن البشرية في مرحلة الشرك والكفر والعناد والجهل بالله تعالى لم يكن بإمكانها أن تمتلك ناصية العلوم والمعارف لأنها كانت تعبد الطبيعة، ولم يكن بمقدورها أن تسخّر الطبيعة كما أمرها الله تعالى فيما بعد في القرآن الكريم. تساءل بعض العلماء عن سبب تأخر النهضة العلمية العالمية إلى القرن الخامس عشر الميلادي، وأجاب عن هذا التساؤل بأن العالم كان ينتظر ظهور الإسلام ، وكان ينتظر مجيئ نبي الإسلام عليه الصلاة والسلام، وكان ينتظر نزول الكتاب السماوي الذي أعاد للبشر عقولهم وقلوبهم، وجعلهم سادة مسيطرين على الطبيعة وعلى الكون، وجعلهم عباداً لله تعالى رب العالمين، وعندما حدث ذلك التطور في تاريخ البشر، وعندما حدثت تلك الثورة العقلية الكبرى بظهور الإسلام تمكّنت البشرية عند ذلك، وعند ذلك فقط من دخول مرحلة النهضة العلمية الكبرى. نعم إن القرآن يحتوي على الكثير من الإشارات العلمية الكبيرة في الطب والفلك والجيولوجيا وعلوم البحار وعلوم الأجنّة، وهذه الإشارات جميعها عظيمة ومفيدة، وتؤدي إلى إيمان الكثيرين من العلماء بأن هذا القرآن من عند الله تعالى، وأنه نزل بعلم الله تعالى. غير أن المهم قبل ذلك كله أن الإسلام دعى إلى التفكير، ونادى بالتفكّر، وحث الناس على طلب العلم، وجعل من العلم وسيلة للإيمان بالله تعالى خالق الكون. وهذه الدعوة العلمية التي نادى بها الإسلام هي الأساس المتين والركن المكين في قيمة هذه الرسالة المحمدية. وإذال كان القرآن الكريم هو مصدر لجميع العلوم والمعارف فإن القرآن في المقام الأول مصدر لمعرفة حياة النبي محمد عليه الصلاة والسلام. إن النبي محمداً عليه الصلاة والسلام ظل يتلقى القرآن الكريم من ربه سبحانه وتعالى عن طريق جبريل عليه السلام في مدة ثلاث وعشرين سنة،

وهذا يعني أنه ظل لأكثر من ثلثي عمره الشريف في معية القرآن الكريم، وفي معيّة جبريل عليه السلام، وفي معيّة ربه عزّ وجلّ يتلقى كلامه، ويستظل بظل كلماته العظيمة التي هي تعبير عن الذات الإلهية المتعالية. وقبل هذه السنوات الثلاث والعشرين أي قبل نزول الوحي عليه كان يحظى برعاية الله تعالى، وكان يسير بعناية الله تعالى، وكان يتأدّب بالأدب الرباني كما قال عليه الصلاة والسلام: (أدّبني ربي فأحسن تأديبي)[5]. نعم إن السرة النبوية الشريفة لها عديد من المصادر يلجأ إليها الدارسون، ويرجعون إليها، ولكنّ المصدر الأساسي هو القرآن الكريم الذي رصد حياة النبي عليه الصلاة والسلام رصداً دقيقاً، وتابعها متابعة كاملة، وفسّرها تفسيراً متقناً لأن الذي أنزل القرآن على قلب الرسول الكريم عليه الصلاة والسلام هو ربه الذي يعلم السر وأخفى، ويعلم خائنة الأعين وما تخفي الصدور، وهو أقرب إلى الناس جميعاً من حبل الوريد. ومن هنا فإن الدراسة الموثوقة لحياة النبي صلى الله عليه وسلم ولأخلاقه، ولأوصافه عليه الصلاة والسلام ينبغي أن تصدر عن هذا الكتاب الموثوق المبارك وهو القرآن الكريم كتاب الله تعالى الذي لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه. وإلى جانب التوثيق الوارد في القرآن الكريم عن حياة النبي صلى الله عليه وسلم وأخلاقه وصفاته يستطيع الدارسون الرجوع إلى الصحيح من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم المروي في كتب الأحاديث الصحيحة المعتمدة، ونحن حينما نفعل ذلك وندعو الدارسين والباحثين والعلماء وطلبة العلم إليه إنما نريد بذلك أن نبتعد عن كثير من الروايات المشكوك فيها،

---

5 انظر جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر السيوطي، الفتح الكبير في ضم الزيادة إلى الجامع الصغير، دار الفكر، بيروت، لبنان، ٢٠٠٣، تحقيق يوسف النبهاني، ج١ ، ص ٥٧.

والتي أثارت الكثير من اللغط، وروّجت لكثير من الأخبار المختلقة التي وجدت سبيلها إلى عقول أبناء المسلمين، كما وجدت سبيلها إلى طوائف المستشرقين الذين يتلقّفونها بنهم وبشهوة، ويروّجون لها بين الدارسين، ومن هنا تصبح روايات كثيرة مغلوطة كأنها حقائق ثابتة ومستقرة في قلوب الناس وفي عقولهم. إن كثيراً من الروايات الباطلة راجت عندما حملها أناس من أهل الأخبار والروايات، ودخلت إلى كتب السيرة، وهي بحاجة إلى من يقف لها بالمرصاد ليبعدها عن الذهنية الثقافية المسلمة. ولعل الذي يدرس كتب السيرة القديمة يجد شيئاً من ذلك؛ وما قصة الغرانيق[6] منا ببعيدة، وهي قصة لا تليق بعصمة النبي عليه الصلاة والسلام الذي أمره الله تعالى بتبليغ الرسالة، وإقامة التوحيد، وعبادة الله تعالى وحده لاشريك له، وقصة الغرانيق تؤسس لتوفيق بين دين الله تعالى وبين أديان الجاهلية، وتؤسس لملاقاة بين آلهة العرب في الجاهلية وبين إله المسلمين سبحانه وتعالى. ومن الروايات الملفّقة التي ينبغي للمسلمين الحذر منها تلك الروايات التي ساقها المؤرخ الواقدي والتي فيها قصة محاولة النبي صلى الله عليه وسلم التردّي من قمة أحد جبال مكة وذلك عندما أبطأ عليه جبريل عليه السلام، وهي رواية تخالف ما عرفناه عن أخلاق رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهي تخالف الروايات الموثوق التي وردت في صحيحي البخاري ومسلم. ولقد اورد ابن هشام في السيرة ُ)ثم فتر الوحي عن النبي صلى الله عليه وسلم فترة من ذلك حتى شق عليه وأحزنه ثم قال في نفسه مما

---

6 انظر محمد بن جرير الطبري، تاريخ الطبري، دار الكتب العلمية، بيروت، بدون تاريخ، ج١ ، ص ٥٥٢.

أبلغ ذلك منه فقد خشيت أن يكون صاحبي قد قلاني وودعني فجاء جبريل بسورة والضحى يقسم له به وهو الذي أكرمه).[7]

ومن الروايات المغلوطة التي أوردها الواقدي قوله بأن أحد الصحابة وهو (عمرو بن الحمق)[8] بفتح الحاء وكسر الميم قد شارك في قتل سيدنا عثمان رضي الله تعالى عنه. وهذه مجرد أمثلة لبعض المرويات التي أوردها – للأسف الشديد – بعض المؤرخين والإخباريين المسلمين على حين غفلة، وانتشرت هذه المرويات بين الدارسين، واستفاد منها المستشرقون وأعداء المسلمين الذين وجدوا فيها بغيتهم وضالتهم في الطعن على الإسلام والمسلمين، وحينما يتصدّى لهم عالم أو غيور على الإسلام والمسلمين يصرخون بأعلى أصواتهم بأن هذه الرواية أو غيرها قد ذكرها العالم فلان من علماء المسلمين، وإذا قيل لهم إن فلاناً هذا من المجروحين، ومن غير الموثوقين في الرواية؛ قالوا: إنكم تتحاملون على كل من لا يوافقكم في الرأي!!! إن مشكلة التعامل مع التراث الإسلامي ظهرت من جانبين:- أما الجانب الأول فهو جانب العلماء الذين قبلوا جميع الروايات بكل عللها، ولم يفحصوا تلك المرويات، ولم يقفوا على حقائق تلك الأسانيد، ولا على عللها، ومن تلقاء هذا النوع من الروائيين جاءت مصائب عديدة، ومعضلات أكيدة على التراث الإسلامي، وعلى

---

7 انظر محمد بن إسحاق بن يسار، سير ابن إسحاق(المبتدأ والمبعث والمغازي)، معهد الدراسات والأبحاث للتعريف، تحقيق محمد حميدالله، بدون تاريخ، ج ٢، ص ١١٥.

8 انظر محمد بن سعد، الطبقات الكبرى، مصدر سابق، ج ٣، ص ٧٤. وانظر ابن قتيبة عبدالله بن مسلم، المعارف، دار المعارف، القاهرة، تحقيق ثروت عكاشة، بدون تاريخ، ج١ ، ص ٢٩١.

الفكر الإسلامي. وأما الجانب الثاني فهم أولئك المستشرقون المتعصبون ليهوديتهم أو لنصرانيتهم، وهم لا يعترفون بالأسانيد، ولا يعرفون نقد الروايات، ولا يفهمون جرح الرواة ولا تعديلهم، ويحكّمون أهواءهم وأذواقهم في التراث الإسلامي، ولكنهم مع ذلك إن وجدوا رواية مرجوحة طاروا بها في الآفاق، وفرحوا بها أيّما فرح، وأما الروايات الراجحة التي يعتمدها المحققون الثقات من علماء المسلمين فإنهم يضربون بها عرض الأفق، ويمرّون عليها مرور الكرام. إن التعامل مع التراث الإسلامي بالذوق والهوى والرغبة الشخصية لهو من الأمور المعضلات، ومن الآفات الداهمات التي تمثّل خطراً داهماً على التراث الإسلامي. ومن جانب آخر فإن الوقوف مع جمع الروايات بدون تمحيص لأسانيدها، وبدون نقد وجرح وتعديل لرواتها فإنه ينذر بخطر كبير. سقت هذه المقدمة للتدليل على أن دراسة السيرة النبوية تحتاج إلى بذل كثير من الجهد والدرس والعناء من الباحثين المسلمين الذين يتعاملون معها بإيمان ويقين بالله تعالى أولاً، وبعلمية وفهم وتجرّد ثانياً. إن الظروف العالمية التي نعيشها هذه الأيام قد برهنت برهاناً لا جدال حوله أن هناك هجمة شرسة ومستعرة ضد الإسلام ونبيّه، وضد الكتاب الذي جاء به محمد عليه الصلاة والسلام، ويبدو أن الكثيرين من الغربيين يجهلون الإسلام، ويجهلون كل شئ عن النبي محمد صلى الله عليه وسلم، ويجهلون القرآن الكريم ذلك الكتاب الذي أنزله الله تعالى على محمد صلى الله عليه وسلم لهداية البشرية. والجاهلون يحتاجون إلى تعليم وتبصير بحقيقة القرآن والنبوة. وهناك المغرضون المعاندون الذين يستهدفون هذا الإسلام، ويسعون جاهدين للنيل منه؛ وهؤلاء يحتاجون إلى الزجر القوي، وإلى المجادلة بإبراز الحجج القوية، والبراهين الساطعة، والأدلة الباهرة التي تقمعهم، وتظهر عجزهم العقلي، وخواءهم الفكري. وكل ذلك يستدعي أن يكون

المسلمون على مستوى المسئولية الكبيرة الملقاة على عواتقهم تجاه البشرية جمعاء؛ إنهم رسل الهداية، وأساتذة العلوم والمعارف والأفكار العليا، وهم الذين حملوا تراث الإنسانية القديم، وترجموا أفكار الأمم السابقة وحضاراتها، وأضافوا إليها من فكرهم، ومن إبداعهم، ومن عقولهم الفذّة ثم قدّموه للأوربيين في العصور الوسطى من خلال الأندلس وجنوب فرنسا، وصقلية وجنوب إيطاليا، ومن خلال الحروب الصليبية والإمارات الصليبية التي أقامها الفرنجة في المشرق أثناء فترة حروب النصارى الأوربيين ضد المسلمين. لقد وجد الأوربيين عند المسلمين كل أنواع العلوم والمعارف التي ترجموها عن اليونان القدماء، وعن السريان القدماء، وعن الفرس، وعن المصريين، وعن الهنود، وعن الصينيين. ووجدوا غيرها من العلوم والمعارف والإبداعات التي أبدعها المسلمون في شتى المجالات؛ لقد أنتج المسلمون حضارة عظيمة قامت على القرآن الكريم، وعلى الحديث النبوي الشريف؛ وتطورت العلوم المختلفة التي دارت حول القرآن والحديث، وحول علوم اللغة العربية، وبسبب كل ذلك قدّم المسلمون للبشرية علماً رفيعاً، وأدباً رفيعاً، وفناً رفيعاً، وفكراً رفيعاً، وثقافة رفيعة، وطباً رفيعاً، وفلسفة رفيعة.

النبي عليه الصلاة والسلام في القرآن الكريم:

نعم إن كل ذلك يستطيع المسلمون تقديمه للعالم، ولكن أحسن ما نقدمه للعالم اليوم وفي كل يوم هو رسول الله صلى الله عليه وسلم الذي هو الخير كله، وهو الفضل كله، وهو الهداية كلها، وهو الأخلاق كلها، وهو الفضائل كلها. لقد عرفت البشرية الأنبياء، وعرفت الرسل على مدار التاريخ، وعرفت الفلاسفة، وعرفت المفكرين، وعرفت المصلحين، وعرفت القادة، وعرفت الثوار؛ لقد عرفت

البشرية جميع هؤلاء وأولئك، ووجدت فيهم بعض الصفات الحسنة، أو وجدت عند بعضهم الكثير من الصفات الحسنة، ووجدت فيهم بعض ما تنشد من فضائل ومن أخلاق ومن توجيهات وتربية. وبالطبع إن الأنبياء والمرسلين الذين جاءوا قبل محمد عليه الصلاة والسلام قد قدموا لأقوامهم بأمر الله تعالى كل الخير، وقدموا لهم الإيمان بالله تعالى، وعرّفوهم بالله تعالى. ولكنّ أولئك الأنبياء والرسل لا يصلون إلى شأو محمد صلى الله عليه وسلم الذي فاقهم في كل شئ. لقد جاء أولئك الرسل إلى أقوامهم خاصة، وجاء محمد عليه الصلاة والسلام إلى الناس كافة. وجاء أولئك الرسل بشرائع محدودة في زمانها ومكانها ومضمونها، بينما جاء النبي الخاتم عليه الصلاة والسلام بشريعة كاملة وتامة لجميع البشر في كل مكان وزمان. والكثيرون من هؤلاء المصلحين لايتفق الناس على وجودهم التاريخي، وهناك من الدارسين النصارى من شكّك في الوجود التاريخي لشخصية المسيح عيسى ابن مريم عليه السلام. والدارسون من مسلمين ومن غربيين مجمعون على أن الشخصية النبوية الرسالية الوحيدة التي ظهرت وعاشت في ضوء التاريخ الساطع هي شخصية النبي محمد عليه أفضل الصلاة والسلام. ومن الأمور المهمة للغاية التي يجب علينا أن نذكرها هنا عن نبينا محمد صلى الله عليه وسلم أنه الشخصية الوحيدة الذي ظهرت حياته كاملة أمام الناس؛ فحياته الخاصة والعامة ظاهرة ومكشوفة للناس. لقد عرف الناس حياته صلى الله عليه وسلم بين أزراجه، وبين أبناءه وبناته، ومع أصحابه.

لقد رصد المسلمون حياته كاملة، وقدّموها للناس لأنها حياة مشرّع وموجّه، ومعلّم، وقدوة، وأسوة للناس أجمعين. إن الأنبياء الصادقين يعرفون بثمارهم كما قال السيد المسيح عليه السلام، ولعمر الحق من أفضل الناس ثماراً بين جميع النبيين

والمرسلين والمصلحين؟!! لقد جاءت الثمار المحمدية يانعة نضرة غضة، لقد أثمر الدين المحمدي علماً، وفهماً، ومعرفة، وأثمر إيماناً بالله تعالى، وأثمر أخلاقاً وعدالة وسماحة وبرّاً لم تشهد البشرية مثله في كل فترات تاريخها الغابرة والدابرة. إن القرآن الكريم خير من وصف مجتمع المسلمين على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهو خير من وصف مسيرة البشرية في فترات تاريخها المختلفة؛ لقد وصف القرآن مسيرة الخير التي قادها الأنبياء والمرسلون، ووصف مسيرة الشر التي قادها الأشرار من مثل إبليس وفرعون وهامان وقارون والنمرود وغيرهم.

ووصف القرآن حياة العرب في الجاهلية، ووصف حياة النبي صلى الله عليه وسلم، ووصف أخلاقه، وذكر مناقبه وفضائله، وجعله قدوة وأسوة للبشرية. والقرآن الكريم وهو يعرض حياة المؤمنين لا يقف عند ذكر ما هو إيجابي فقط، ويتجاهل ما هو سلبي؛ إن القرآن الكريم يعرض حياة المؤمنين كاملة بما فيها من إيجابيات، وبما يعتريها من نقائص البشر، ومن قصورهم وعيوبهم. إن القرآن الكريم يعرض صورة المسلمين وهم ينهزمون ويفرّون من حول رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم أحد[9]، ويوم حنين[10]. وهو يعرض تثاقلهم عن الخروج لغزوة العسرة المتجهة إلى تبوك في شدة القيظ والحر[11]، وهو يحكي قصة الثلاثة[12] الذين خلّفوا بدون مجاملة، وبدون مداهنة!! وهو يلوم أولئك الذين يطيلون المكوث في بيوت

---

9 ابن اسحاق، السيرة، مصدر سابق، ج٣ ، ص ٣٠١.

10 معمر بن راشد الأزدي، الجامع، مصدر سابق، ج ١١ ، ص ٥٩.

11 نفس المصدر، ج١١ ، ص ٢٢٦.

12 انظر البخاري، الجامع الصحيح المختصر، مصدر سابق، ج٣، ص ١٣٠٥.

رسول الله صلى الله عليه وسلم ويحرجونه، ويضيّقون عليه وهو يستحيي منهم. والقرآن يعرض قصة الذين أشاعوا حديث الإفك على بعض أزواج رسول الله صلى الله عليه وسلم، ويؤنّب المنافقين الذين تولوا كبر هذه الدعوى، ويلوم المسلمين على استماعهم لمثل هذا الحديث الذي لا سند له، ولا قيمة له، وربما أدى إلى أن تشيع الفاحشة في الذين آمنوا.[13]

والقرآن الكريم وهو يسوق تلك الحقائق ويرصد ذلك الرصد الدقيق لمجتمع المسلمين إنما يسوقها في معرض التربية والتوجيه والتعليم والإعداد لذلك الجيل المسلم الرسالي الذي قامت على أكتافه الدعوة الإسلامية في أيامها الأولى على عهد صاحب الرسالة النبي الكريم محمد صلى الله عليه وسلم. ولكن ينبغي لنا أن نتذكر أن القرآن الكريم وهو يصف ذلك المجتمع، أو هو يصف البشرية جمعاء لا يصف المظاهر الخارجية فقط، وهذه هي القيمة الكبرى والحقيقية للوصف القرآني؛ إنه يصف القلوب، والنفوس، والدواخل؛ إنه يصف خفايا القلوب وطواياها، وهو يدخل إلى داخل النفس الإنسانية، ويصف عجزها، ونقصها، وقصورها، ويصف عوامل القوة فيها. إنه يصف عواطف الأبوّة عند يعقوب عليه السلام، ويصف عاطفة الأمومة عند أم موسى عليه السلام، ويصف شعور المرأة بالخجل والحياء من قومها في قصة مريم، ويصف شعور الفرعون بالطغيان والغطرسة والتعالي على العباد عندما يقول (أنا ربكم الأعلى)[14]، ويصف حب الإنسان للمال والثروة والجاه

---

13 انظر محمد بن الحسن الشيباني، السير الكبير، معهد المخطوطات، القاهرة، تحقيق صلاح الدين المنجد، بدون تاريخ، ج١ ،ص ٢٠٤.

14 سورة النازعات، رقم الآية ٢٤.

والسلطان. والقرآن عندما يعرض حياة النبي صلى الله عليه وسلم يعرضها بكل تلك الشفافية، وبكل الوضوح، دون محاولة لحجب بعض الحقائق. بل إنه يعرض للناس ما حاول النبي عليه الصلاة والسلام أن يكتمه في نفسه وذلك في قوله تعالى: (وتخفي في نفسك ما الله مبديه وتخشى الناس والله أحق أن تخشاه)[15]. إن هذا الضبط الكامل لرسول الله صلى الله عليه وسلم من ربه سبحانه وتعالى يؤكد على العصمة النبوية، وعلى المكانة السامية الرفيعة للرسول الكريم عليه الصلاة والسلام. إن مثل هذا الشخص العظيم الذي اصطفاه الله تعالى واجتباه وطهره وزكّاه لهو الأجدر بقيادة البشرية، ولهو الأحق بالإمامة والزعامة والتقديم على سائر الخلق أجمعين. لقد وصف القرآن الكريم صفاته ومناقبه وشمائله الكريمة؛ فهو على خلق عظيم كما وصفه ربه سبحانه وتعالى بقوله: (وإنك لعلى خلق عظيم)[16]. وهو يتصف بالشفقة والرحمة على المؤمنين، وهو لا يريد المشقة والعنت والحرج للمؤمنين، ونجد ذلك في قوله تعالى: (لقد جاءكم رسول من أنفسكم عزيز عليه ما عنتّم حريص عليكم بالمؤمنين رؤوف رحيم)[17]. وهو الرسول الذي جاء للمؤمنين من أنفسهم يعلمهم الكتاب والحكمة ويزكيهم، وهو الأسوة الحسنة لمن كان يرجو الله واليوم الآخر وذكر الله كثيراً. وهو أولى بالمؤمنين من أنفسهم، وهو أب المؤمنين جميعاً، وأزواجه عليه الصلاة والسلام أمهات المؤمنين جميعاً. ونفى الله تعالى عن رسوله صلى الله عليه وسلم السحر والشعر والجنون، ووصفه بأنه ينطق

---

15 سورة الأحزاب، رقم الآية ٣٧.

16 سورة القلم، رقم الآية ٤.

17 سورة التوبة، رقم الآية ١٢٨.

الحق والصواب، ونفى عنه النطق بالهوى؛ فقال تعالى: (وما ينطق عن الهوى)[18]، وزكّى الله تعالى بصره فقال: (مازاغ البصر وما طغى)[19]، وزكّى خلقه فقال: (وإنك لعلى خلق عظيم)[20]، وزكّى الله تعالى فؤاده فقال: (ما كذب الفؤاد ما رأى)[21]. إن هذه التزكيات الربانية للنبي محمد عليه الصلاة والسلام تدل دلالة قاطعة أكيدة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم هو شخصية متفرّدة متميزة تتصف بجميع الصفات العليا التي تتقطّ دونها أعناق الرجال؛ فهو عليه الصلاة والسلام الموصوف بالعصمة، والمتحقق بكمال المعرفة بالله تعالى، وهو المتجمّل بالتقوى والخشية والورع والتعلّق بالله تعالى في كل أوقاته، وفي كل أحواله عليه الصلاة والسلام. والقرآن الكريم يعرض حياة محمد عليه الصلاة والسلام قبل الرسالة، ويصوّر التغيير الكبير الذي طرأ على حياته بنعمة الله تعالى وفضله؛ فها هو القرآن الكريم يحدّثنا أن الله تعالى وجده يتيماً فآواه، ووجده عائلاً فأغناه، ووجده ضالاً فهداه. وبالفعل فإن حياته عليه الصلاة والسلام تحولت تحولاً جذرياً عقب نزول الرسالة عليه . لقد شملته الرعاية الربانية، واكتنفته العطايا الرحمانية، وظللته الهداية القرآنية. وطلب القرآن الكريم منه أن يتذكر هذه الأفضال والنعم و العطايا، وأن يتعامل مع الناس بصورة تدل على أنه يشكر الله تعالى على هذه الأفضال والنعم. لقد عرضت سورة الضحى هذه المواقف العظيمة، وجاءت كلماتها الربانية العلوية

---

18 سورة النجم، رقم الآية ٣.

19 سورة النجم، رقم الآية١٧.

20 سورة القلم، رقم الآية٤.

21 سورة النجم، رقم الآية١١.

تنضح بهذه المعاني السامية الرفيعة التي تعبّر عن سمو الرسالة الإسلامية التي نحتاج أن نبيّنها للناس كافة في مختلف فجاج الأرض.[22]

والنبي عليه الصلاة والسلام أخبرنا عن هذه العناية الربانية التي لازمته وصحبته في حياته الكريمة كلها، وقد سبقت الإشارة إلى إشارته عليه الصلاة والسلام للتربية الربانية التي تنزلت عليه، وقد سمّاها النبي صلى الله عليه وسلم (التأديب)، وهي كلمة جامعة تشمل التعليم والتربية والإرشاد والتوجيه وغيرها من الكلمات التي تدل على معاني الكمال والجمال والحق والخير. وبالفعل فإن حياة محمد عليه الصلاة والسلام في مكة قبل الرسالة توحي بأنه يتلقى تربية وتأديباً من جهة علوية تقوم على أمره، وتصلح من حاله، وتقوّم طريقه على الجادة، وكان الناس بمكة يعرفون له هذه المكانة السامية الرفيعة، وهم يلقبونه بالصادق وبالأمين، وهم يقبلون حكمه في الأمور الخلافية، وهم يضعون أموالهم النفيسة عنده برغم عداوتهم له. لقد قبلت قريش حكمه في قضية وضع الحجر الأسود عندما بنت قريش الكعبة، ولقد كادت الحرب أن تقع بين قبائل قريش حول وضع الحجر الأسود الذي تكرمه قريش وتعظّمه، وحينما دخل محمد عليه الصلاة والسلام فرحوا بمقدمه، وقالوا: هذا الصادق الأمين، رضينا بحكمه. وقام محمد عليه الصلاة والسلام بحل تلك القضية بطريقة سهلة ميسورة تدل على عظيم فهمه، وعلى قوة عقله، وهذا أمر بدهي؛ فإنّ الأنبياء متصفون بالذكاء والفطانة المطلوبة لتبليغ

---

22 انظر سورة الضحى، آيات من ٦ إلى ١١.

الرسالة، ولمواجهة المعاندين والمجادلين بالحجج الباهرة، وبالأدلة الساطعة الواضحة.[23]

وأما أمانته وصدقه فإن القرشيين وضعوا أماناتهم وأموالهم الكريمة عنده برغم العداوة والبغضاء التي يجدونها في أنفسهم تجاهه عليه الصلاة والسلام. لقد امتلأت كتب السيرة بالأمثلة على الأدب الرفيع والسلوك القويم لرسول الله صلى الله عليه وسلم مع قومه من القرشيين الذين رفضوا رسالته تكبّراً وظلماً وتجبّراً وعلوّاً في الأرض برغم أنهم يعرفون صدقه وأمانته، وقصة أبي جهل واضحة في هذ المجال، وهي تدل على أن الذي دفعهم لتكذيب محمد عليه الصلاة والسلام إنما هو الحقد والحسد، والعصبية القبلية التي جعلتهم يحسدون بني هاشم على شرف النبوة. لقد سأل أحدهم أباجهل عن رأيه في ما يقول محمد ويدعو إليه؛ فقال أبوجهل إنه يعتقد أن محمداً صادق في ما يدعو إليه من دين غير أن أباجهل ذكر بأن قومه من بني مخزوم (وهم بطن من بطون قريش) تنازعوا مع بني هاشم الشرف، وتنافسوا حول إطعام الناس وسقايتهم وحملهم ، وأصبحوا في هذه المنافسة كفرسي رهان أي أنهم أصبحوا في درجة متساوية في الفضل، ولكن عندما ظهرت النبوة والرسالة في بني هاشم علم أولئك النفر من بني مخزوم أنهم لا يمكن لهم أن يدركوا هذه الدرجة الرفيعة العالية وهي النبوة، وعند ذلك شعروا بالحسد على بني هاشم، وحملوا راية التكذيب لرسول الله صلى الله عليه وسلم.[24]

---

[23] الشيخ محمد الخضري، نور اليقين في سيرة سيد المرسلين، مكتبة الإيمان، مصر، ١٩٩٩، الطبعة الولى، تحقيق أحمد محمود خطاب، ج١، ص ١٦.

[24] ابن اسحاق، السيرة، مصدر سابق، ج٤، ص ١٧٠.

وحياة النبي الكريم عليه الصلاة والسلام مرصودة مع حياة الجماعة المسلمة في القرآن الكريم؛ فالقرآن الكريم كان يتنزّل على رسول الله صلى الله عليه وسلم بحسب الوقائع والأحوال والحوادث والأقضية والمسائل التي تطرأ على مجتمع المسلمين، وهذا ما عرف بين العلماء بعلم أسباب النزول. ولكن ينبغي ملاحظة أن الآية المعيّنة وإن نزلت لسبب بعينه فإنها لا تقتصر على هذا السبب، وإنما تكون عامة لجميع القضايا المشابهة لموضوع نزولها إلى قيام الساعة، والعلماء يقولون: (العبرة بعموم اللفظ، وليست بخصوص السبب)[25]. إن القرآن وثيقة دائمة، وعبرة بالغة، ومنهاج رباني متكامل، وكتاب حكمة وهداية ورشد لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه؛ فهو الدليل الهادي، وهو السراج المنير، وهو الحجة البالغة على الخلق، وهو مأدبة الله تعالى، وهو الذي لا يخلق من كثرة الرد، وهو الذي لا تشبع منه العلماء، وهو الذي قالت عنه الجن لما سمعته: (إنا سمعنا قرآناً عجباً يهدي إلى الرشد فآمنا به)[26].

لقد تابع القرآن الكريم الحياة العامة والخاصة للرسول محمد عليه أفضل الصلاة والسلام، وكان يرسم الصورة الواضحة المتكاملة الخارجية والداخلية لذلك المجتمع، وقد حرص القرآن الكريم على تصوير كل الخفايا والطوايا والنوايا لجميع أفراد

---

25 أبوزكريا يحيى بن شرف النووي، شرح النووي على صحيح مسلم، دار إحياء التراث العربي، بيروت،١٣٩٢، الطبعة الثانية، ج١٣، ص ٢٢٩. وانظر علي بن سلطان محمد القاري، مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠١، تحقيق جنمال عيتاني، ج١، ص ١٨١.

26 سورة الجن، رقم الآيات ١-٢.

ذلك المجتمع المسلم. إن الرصد القرآني لذلك المجتمع يوحي بأهمية ذلك المجتمع، وبمكانته التي يحظى بها عند الله سبحانه وتعالى، وبمكانته السامية عند المسلمين، وعند الناس أجمعين. إن ذلك المجتمع كان مجتمعاً نموذجياً برغم أن بعض الدارسين المعاصرين أشار في إحدى دراساته إلى أن ذلك المجتمع لم يكن مثالياً، وأن تلك الدولة لم تكن دولة مثالية، وأن المثاليين فقط هم الأفراد!! لقد ذهب الأستاذ وحيد الدين خان في واحد من كتبه حديثة الإصدار إلى أن ذلك المجتمع لم يكن مجتمعاً مثالياً، ولعله ظن أن المثالية المقصودة لذلك المجتمع أن يكون مجتمعاً طوباوياً مثل المجتمعات المثالية الموجودة في أذهان بعض الفلاسفة. إن المثالية في ذلك المجتمع أنه مجتمع فيه الخير الكثير، وفيه شر يسير، ولكن الله تعالى يتعقّب ذلك الشر بالتوجيه والإرشاد، وبالعقوبات الحدية التي يأتيها مرتكب الذنب طواعية واختياراً، وأن ذلك المجتمع مكشوف أمام النظر الإلهي في فترة تنزّل القرآن الكريم على النبي محمد عليه الصلاة والسلام. إنه مجتمع التشريع، ومجتمع القدوة، ومجتمع الأسوة، ومجتمع الصحابة ذلك الجيل القرآني الفريد، وهو مجتمع وصفه صاحب الرسالة بأنه (خير القرون)، وأن القرآن وصفهم بقوله تعالى: (محمد رسول الله والذين معه أشداء على الكفار رحماء بينهم تراهم ركّعاً سجّداً يبتغون فضلاً من الله ورضواناً سيماهم في وجوههم من أثر السجود ذلك مثلهم في التوراة ومثلهم في الإنجيل كزرع أخرج شطئه فآزره فاستغلظ فاستوى على سوقه يعجب الزرّاع ليغيظ بهم الكفّار)[27]. نعم إن كلمة (مثالي) كلمة مضللة، وربما لاتصلح لوصف ذلك المجتمع النبوي الرشيد القدوة الأسوة الذي نصبه الله تعالى نبراساً ونور هداية للبشرية

---

[27] سورة الفتح، رقم الآية٢٩.

جمعاء. إن المثالية المطلوبة ليست مثالية الملائكة الذين يطيعون الله تعالى، ولا يعصونه طرفة عين. إن مثالية ذلك المجتمع أنه مجتمع يربيه نبي رسول بأمر الله تعالى ليكون مجتمعاً قائداً ومشرّعاً للبشرية كافة في كل مراحل تاريخها.إن القرآن الكريم كتاب الهداية الربانية يعلّمنا كيف نقيّم المجتمع، إنه يصف ذلك المجتمع بمجموعة من الصفات الحميدة، ولكنه يعود ويرصد مواطن الضعف والقصور والفتور في ذلك المجتمع، ولا ينفي عنه أنه مجتمع خير وبركة. وهو مجتمع بشري إنساني فيه كل النوازع البشرية الإنسانية من ضعف عزيمة وإرادة، وم تنافس حول مباهج الدنيا، ومن صراع حول السلطة، والقرآن يؤكد على كل ذلك، ولا ينفيه، ولكنه من جانب آخر يخبرنا بأن أولئك النفر الذين صحبوا محمداً صلى الله عليه وسلم، وتربوا على يديه هم خير الناس، وهم أفضل الخلق بعد نبيّهم عليه الصلاة والسلام.وقد يقول قائل لماذا التركيز هنا على المجتمع، وليس على الشخصية النبوية -كما هو محدد في عنوان الورقة- ولعل الجواب هو أنه ليس بالإمكان أن نفصل بين حياة الرسول الكريم عليه الصلاة والسلام، وبين حياة الصحابة الذين عايشوا محمداً عليه الصلاة والسلام. إن حياته عليه الصلاة والسلام حتى في أدق التفاصيل الشخصية هي عامة وواضحة، وهي ملك للبشرية كافة، وهذه هي العظمة الحقيقية لشصية النبي محمد عليه أفضل الصلاو وأزكى التسليم.

لقد وصف القرآن الكريم هجرته عليه الصلاة والسلام من مكة إلى المدينة، وعرض قصة الهجرة الصعبة القاسية في حوار الغار الذي دار بين النبي عليه الصلاة والسلام وصاحبه أبي بكر الصديق رضي الله عنه. كان القرآن يشير إلى نبي جاء بالصدق، وإلى صدّيق صدّق بهذا الصدق الذي جاء من عند الله تعالى، إنه حوار بين الرسالة والرسول والمرسل إليه. فلم يكن النبي وحده في الغار، وإنما كان مع

صاحبه الصديق عليه رضوان الله، وهذا التصديق من أبي بكر إنما هو شهادة البشر على أن محمداً صلى الله عليه وسلم قائم بواجبه على أكمل وجه حتى وهو مطارد من قبل مشركي قريش الذين كانوا يطلبونه، ويريدون قتله، وينشدون القضاء على دينه ورسالته. وعندما يصل الركب المبارك في طريق الهجرة إلى خيمة أم معبد نجد المعجزة النبوية التي تتحدث عن نفسها، والمعجزة من النبي تحدي لقومه لإظهار الدليل والبرهان والحجة الساطعة على صدق رسالته ونبوته.[28]

وكانت أم معبد الخزاعية التي بهرتها تلك المعجزة النبوية الخالدة، وجعلتها تقتنع بأن هذا الرجل الذي جاءت به الأقدار إلى بيتها الصحراوي لم يكن شخصاً عادياً، وإنما هو (رجل مبارك) كما أخبرت زوجها الذي كان غائباً في بعض شأنه. نقوك كانت أم معبد في تلك اللحظات حاضرة الذهن رابطة الجأش ترصد ما يجري أمامها، بل إنها كانت ترصد ذلك الرجل المبارك، وتصفه من بعد ذلك لزوجها العائد، وسوف يظل وصف أم معبد لما شهدته من أحوال رسول الله صلى الله عليه وسلم وأوصافه زاداً لكتّاب السيرة النبوية على مر الدهور وكرّ الأزمان. [29]

والقرآن الكريم لا يذكر شيئاً عن خبر أم معبد، ولا عن قصتها، ولكنها حينما تصفه بأنه(محشود محفود) نكاد نلمس لمساً، ونحس حساً أن أولئك النفر مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في رحلته المباركة تلك كانوا يمثلون موكب النور واليقين

---

[28] أحمد بن عمرو بن الضحاك أبوبكر الشيباني، الآحاد والمثاني، دار الراية، الرياض، ١٩٩١، الطبعة الأولى، تحقيق باسم فيصل أحمد الجوابرة، ج٦، ص ٢٥٢.

[29] محمد بن حبان بن أحمد ابو حاتم التميمي البستي، دار الفكر،١٩٧٥، الطبعة الأولى، تحقيق السيد شرف الدين أحمد، ج١ ، ص ١٢٤.

والإيمان، وكان الله تعالى معهم بتأييده، وبنصره؛ ومن ثم نستطيع القول إن أم معبد الخزاعية كانت ترى في أولئك النفر الأربعة حشود المؤمنين بالله على طول مسيرة الزمن الأبدي السرمدي.لقد كانت الهجرة النبوية المباركة محطة مهمة في مسيرة حركة الرسول عليه الصلاة والسلام، ولقد الهجرة حظّها من الذكر والتدوين والتنويه بمكانتها في القرآن الكريم. ونقف عند محطة أخرى ذات أهمية كبرى في تاريخ الإسلام والمسلمين؛ إنها معركة بدر الكبرى التي وصفها القرآن الكريم بأنها(فرقان) بين الحق والباطل. كانت بدر الكبرى التي حدثت في السنة الثانية من الهجرة بمثابة تغيير جذري حدث في بلاد العرب؛ فهي غيّرت موازين القوة، وغيّرت الزعامات الموجودة؛ فغاب أكثر صناديد قريش، وظهرت بمكة قيادات جديدة ربما تكون أقلّ عداوة للمسلمين، وأقلّ خبرة في القيادة والزعامة والسياسة من صناديد قريش الذين أزهق المسلمون أرواحهم يوم بدر. وغيّرت بدر من نظرة العرب إلى طرق التجارة التقليدية التي تسير بصورة تلقائية رتيبة بين مكة والشام واليمن وفقاً لمعاهدات الإيلاف التي أقامها زعماء مكة لتسهيل طرق التجارة العربية. وغيّرت بدر من قيم الموالاة والأحلاف والتناصر العربي القائم على روابط العرق والدم بصورة مجردة عن ولاء الدين ومناصرة العقيدة. نقول ذلك والإسلام لم ينكر رابطة القبيلة جملة، وإنما حاول أن يهذّبها، وأن يخفف من غلوائها، ومن سطوتها وجموحها. يذكر القرآن الكريم قصة بدر في سورة الأنفال، وقصة بدر الكبرى ترد في بعض كتب السيرة كأنها قصة قطع طريق!! وكأن المسلمين كانت لهم شهوة للحصول على أموال أهل مكة بدون وجه حق، ولعمر الله فإن عرض

القصة البدرية العظيمة بهذه الصورة إنما هو تشويه لحقيقة قصة بدر الكبرى التي أرادها الله تعالى فيصلاً وفرقاناً بين الحق والباطل.[30]

لقد نسي بعض مؤرخي السيرة أن المسلمين من المهاجرين الذين أخرجهم المشركون من مكة ظلماً وعدواناً تركوا أموالهم خلفهم، واستولى المشركون عليها ظلماً وبغياً، وتحدثنا كتب السيرة أن أحد المهاجرين وهو صهيب الرومي رضي الله عنه عندما أراد الخروج بأمواله من مكة مهاجراً اعترضه مشركو مكة، ومنعوه من الهجرة بأمواله، وادّعوا أنه جاءهم إلى مكة صعلوكاً، وأنه اكتسب ماله وثروته بينهم. وعندها سألهم صهيب إن هو ترك لهم ماله فهل هم تاركوه ليخرج مهاجراً إلى المدينة؟ فأجابوه بأنه إن ترك لهم أمواله فإنهم لا يمانعون من خروجه، وعندها ترك صهيب رضي الله عنه جميع ماله فداءً لنفسه ولدينه، وعندما وصل خبره إلى النبي عليه الصلاة والسلام قال: ربح البيع صهيب... ربح البيع صهيب!!![31]

لعل هذا الحدث يعتبر من أبرز الأمثلة على أن المشركين أرغموا المسلمين على الهجرة من بلادهم، وأجبروهم على ترك أموالهم التي اكتسبوها بجهدهم وبعرقهم. وعندما أقام المسلمون دولتهم في يثرب كان من حقهم أن يستخدموا قوتهم وإمكاناتهم المتاحة ضد أهل مكة، وكان من أهم مصادر القوة التي يمتلكونها أنهم بإمكانهم السيطرة على طرق التجارة التي تربط مكة ببلاد الشام. وبالفعل حاولوا اعتراض قافلة قريش التي كانت عائدة من بلاد الشام بقيادة أبي سفيان بن حرب.

---

30 عزالدين بن جماعة الكتاني، المختصر الكبير في سيرة الرسول صلى الله عليه وسلم، دار البشير، عمان، ١٩٩٣، الطبعة الأولى، تحقيق سامي مكي العاني، ج١، ص ٥٨.

31 ابن سعد، الطبقات الكبرى، مصدر سابق، ج٣، ص ٢٢٨.

ولكن القافلة نجت بأموال قريش بعد أن وصل رسول أبي سفيان إلى أهل مكة يستنفرهم للخروج لحماية أموالهم من المسلمين. واستعد القرشيون للخروج، وأثناء ذلك وصلهم خبر نجاة قافلتهم، وتردد بعض الناس في الخروج، وأصر بعضهم على الخروج، وكان أبوجهل أشدّهم إصراراً على الخروج، وكان يريد بذلك الرياء والسمعة والبطر على عادته، ولقد أشار القرآن الكريم إلى هذه الظاهرة حيث وصف خروج أهل مكة بأنه بطر وسمعة ورئاء الناس. ويصف القرآن الدور الكبير الذي قام به الشيطان في تشجيع أهل مكة على حرب المسلمين، ووسوس لهم بأنه لاغالب لهم اليوم من الناس، وأنه جار لهم!! وعندما تراءت الفئتان نكص على عقبيه، وتراجع عن عهوده المكذوبة لهم. خرج المسلمون وهم قلة وأذلة كما وصفهم القرآن الكريم، وكانوا يتوقعون الحصول على أموال قافلة قريش التي كانت تحت قيادة أبي سفيان، ولكن القافلة قد أفلتت منهم، ووجدوا أنفسهم أمام جيش قريش الذي يقارب الألف، وكان على النبي عليه الصلاة والسلام أن يستشير أصحابه خاصة الأنصار الذين عاهدهم على نصرته وحمايته داخل المدينة، وهاهوالآن يخرج بهم من المدينة، وهويريد أن يستوثق من موقف الأنصار. وكانت النتيجة الباهرة أنّ الأنصار أكّدوا للرسول عليه الصلاة والسلام أنهم ناصروه، ومؤيّدوه، وأنهم سوف يدافعون عن دينهم معه مهما كانت الأمور. ومن هنا فتكون بدر عاملاً مهماً في تحويل معاهدة النبي صلى الله عليه وسلم مع الأنصار من معاهدة على النصرة في داخل يثرب إلى معاهدة على النصرة في كل الأحوال والأوقات والأمكنة. وبحق وحقيقة فإن الصراع يوم بدر كان فرقاناً بين الحق والباطل؛ ففي بدر ظهر الشيطان مرات عديدة يزيّن للمشركين سوء عملهم، ويعدهم ويمنّيهم، وما يعدهم الشيطان إلا غروراً. وفي بدر ظهرت الملائكة تقاتل

مع المؤمنين، وتقتل الكافرين قتلاً,تأسرهم أسراً، وتثبّت الذين آمنوا. ويترل المطر تثبيتاً لأقدام المسلمين، ويترل النعاس أمنةً على المسلمين. كل هذه آيات بيّنات، ودلائل باهرات على أن بدراً كانت نقطة تحول بارزة في تاريخ الإنسانية. وبسبب تلك المكانة الكبيرة التي حظيت بها معركة بدر الكبرى حظي المشاركون فيها بمكانة متميّزة بين المسلمين، وأصبحوا في مقدمة مسيرة الأمة المسلمة القاصدة إلى الله سبحانه وتعالى، ولقد جعل الله تعالى الاشتراك في بدر سبباً لغفران الذنوب الكبيرة والخطايا القاتلة التي ربما يلم بها المسلم، وحسبنا أن نذكر هنا قصة الصحابي الجليل حاطب بن أبي بلتعة[32] الذي أرسل خطاباً إلى قريش يخبرها بما عزم عليه رسول الله صلى الله عليه وسلم من المسير إليهم لغزوهم، ولكن الله تعالى أعلم رسوله صلى الله عليه وسلم بهذا العمل، وأرسل النبي عليه الصلاة والسلام من أحضر الخطاب من المرأة التي كانت تحمله إلى القرشيين، وعندما استأذن بعض الصحابة من الرسول صلى الله عليه وسلم في قتله بحسبانه قد نافق رفض الرسول عليه الصلاة والسلام ذلك الاقتراح، وبيّن لهم أن الله قد اطّلع على أهل بدر فقال لهم: افعلوا ماشئتم فقد غفرت لكم. ولقد دوّن القرآن الكريم كل تلك الخبار والوقائع المتصلة ببدر وبغيرها من الغزوات التي تركت أثراً كبيراً في تاريخ الإسلام والمسلمين. إن القرآن الكريم وهو يفصّل في احوال المسلمين مع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقدّم ذلك في أسلوب إعجازي ربّاني بليغ يدل على عظمة هذا

---

32 محمد بن عمر الواقدي، كتاب المغازي، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٤، الطبعة الأولى، تحقيق محمد عبدالقادر أحمد عطا، ج٢، ص ٢٣٩.

الكتاب العزيز الذي أنزله الله تعالى بعلمه، والذي لايأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه.

وفي يوم أحد حدث أمر جلل بالنسبة للمسلمين؛ لقد انتصروا أول الأمر على عدوهم، ولكنهم ذاقوا طعم الهزيمة المر بسبب مخالفتهم لأمر القيادة النبوية. ومخالفة القيادة من أخطر الأمور في المعارك الحربية، ولا تتصور النظم العسكرية أن يخالف الجنود أوامر قيادتهم الحربية في ميدان القتال. ويكون الأمر أدهى وأمرّ عندما يكون القائد العسكري الميداني للمعركة هو رأس الدولة، وهوالقائد الأعلى للجيوش، بل وهو النبي والرسول المرسل من عند الله تعالى، وهو الذي يأتيه الوحي من السماء صباح مساء!!! وبرغم تلك الهزيمة التي كادت تقضي على المسلمين إلا أن الصحابة الكرام أظهروا قوة وبسالة فائقة حتى تحوّل الأمر من هزيمة إلى نصر، وانسحب المشركون من المعركة، وعادوا أدراجهم إلى مكة دون سبب مقنع كما قال جورج بوش الجد في كتابه عن سيرة النبي محمد عليه الصلاة والسلام. لقد دافع المسلمون في ذلك اليوم العصيب عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، ولقد اشترك بعض النسوة في القتال العنيف، وفي مقدمة هؤلاء نسيبة بنت كعب الأنصارية التي دافعت دفاع المستميت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، ولقد شهد لها الرسول عليه الصلاة والسلام بهذا الدور الكبير، وبهذا البلاء الحسن الذي أبلته في سبيل الله تعالى، وفي سبيل الإسلام ونبيّه عليه الصلاة والسلام.[33]

لقد ذهب جورج بوش الجد إلى القول إنّ انسحاب المشركين من المدينةورجوعهم إلى مكة ليس له من سبب مقنع، ولا يمكن تفسيره إلا بأن العناية

---

33 نفس المصدر، ج١، ص ١٨٥.

الإلهية كانت مع المسلمين، وأن الله تعالى أراد لمحمد صلى الله عليه وسلم وللمسلمين أن ينتصروا، وهويقول إن ذلك يؤكّد أن محمداً صلى الله عليه وسلم رسول اختارته العناية الإلهية، ولكنه يعود ويفسّر ذلك بما يوافق هواه، وبما يحرّف به الكلم عن مواضعه؛ فيقول إن الله تعالى اختار محمداً صلى الله عليه وسلم ليكون رسولاً معاقبةً للكنيسة التي انحرفت عن جادة الطريق، وسوف يظل هذا الدين المحمدي موجوداً حتى تصلح الكنيسة من حالها وتعود إلى سابق عهدها، وعند ذلك يدخل أتباع دين محمد عليه الصلاة والسلام في الديانة المسيحية على حد زعمه!!![34]

ويذهب جورج بوش إلى ذات المذهب عندما وقف على أمر المسلمين يوم الأحزاب، وهي الغزوة التي تكالبت فيها القبائل العربية وفي مقدمتها قريش وغطفان على حرب النبي عليه الصلاة والسلام، ولقد اشتد الحصار يومها على المسلمين بالمدينة، وتنمّر المنافقون الذين أظهروا إسلامهم وأبطنوا كفرهم بالله تعالى وبرسوله صلى الله عليه وسلّم. وبرغم تلك الظروف القاسية والصعبة التي عايشها المسلمون يوم الأحزاب إلا أن المشركين انسحبوا من حصار المدينة دون سبب مقنع. وهنا يقرر جورج بوش الجد أن العناية الإلهية وحدها هي التي يمكن أن تفسّر

---

34 يراجع في هذا المجال كتاب جورج بوش الجد الذي ترجمه إلى اللغة العربية الدكتور عبدالرحمن عبدالله الشيخ، والكتاب فيه من الآراء الجديدة التي تناقض مقولات بقية المستشرقين بصورة عامة. ولقد اطّلعت على ترجمة هذا الكتاب قبل فترة ليست ببعيدة غير أن الكتاب لا يتوفر لي اىن ومن ثم فلم أتمكن من توثيق معلومات الكتاب من دارنشر ورقم صفحة.

لنا سبب انسحاب المشركين عن حصار المدينة. إن الله تعالى هو الذي بعث محمداً عليه الصلاة والسلام للقيام بدور رسالي سماوي بأمر منه سبحانه وتعالى، وهذه نقطة محورية وأساسية في موضوع الجدل اللاهوتي اليهودي المسيحي حول مبعث النبي محمد صلى الله عليه وسلم.[35]

إن القرآن الكريم رصد غزوة الأحزاب في السورة التي حملت هذا الاسم، وصوّر القرآن الكريم حالة المؤمنين تصويراً دقيقاً؛ فقد صوّر الضيق النفسي الذي عاناه المسلمون، ووصف الأبصار الزائغة، وكشف عن القلوب التي بلغت الحناجر، وشخّص الظنون والأوهام التي ساورت الكثيرين وهم يرون تلك الحالة الصعبة. ووصف القرآن موقف العصبة المؤمنة التي استقر الإيمان بالله تعالى وبرسوله صلى الله عليه وسلم في قلوب أفرادها. كانت غزوة الخندق (الأحزاب) ملحمة كبرى في مجال التمحيص والاختبار والامتحان الصعب للعصبة المؤمنة المثابرة والمصابرة مع أفضل الخلق عليه الصلاة والسلام؛ لقد رمتهم العرب يومذاك عن قوس واحدة، وأرادت العنجهية الجاهلية الرعناء أن تضع حداً للجماعة المؤمنة التي يقودها رسول الرحمة وإمام الهدى عليه الصلاة والسلام، وما علمت جموع العرب المشركة أن تلك الجماعة المجتمعة في يثرب في تلك الفترة من تاريخ بني البشر كانت تبني تاريخ البشرية، وتؤسس لقيم الخير والحق والجمال والكمال، وكانت تضع قواعد الحضارة والمدنية، وكانت تقيم العلم والمعرفة، وكانت تضع العقل البشري في مكانه الصحيح، وفي مكانته الرفيعة التي أرادها له الله سبحانه وتعالى. والقرآن

---

35 هذه المعلومات قد اعتمدت فيها على ما ذهب إليه جورج بوش الجد في كتابه المذكور آنفاً.

يصوّر موقف المؤمنين الصادقين في تلك اللحيظات الحرجة من التاريخ؛ إن المرء ليتخيّل أن التاريخ يحبس أنفاسه في تلك اللحظات لأنه يرى اللحظات الفاصلة والفارقة في مسيرة البشرية. لقد جاءت قريش وغطفان ومن والاهما من قبائل العرب تهف لضرب القوة المؤمنة، ولكن الله تعالى صرف كيدهم، وأبطل مفعول جهدهم؛ فرجعوا بذلة وصغار، وبقي المؤرخون يتساءلون عن سبب ذلك الرجوع عن المدينة بعد أن كادت الهزيمة الساحقة الماحقة تحيق بالمسلمين، وما علم أولئك المؤرخون أن العناية الإلهية بالمرصاد، وأن الله تعالى ناصر عباده المتقين الذين يقودهم رسول الله صلى الله عليه وسلم.ولقد مر علينا ما ذهب إليه أحد كبار اللاهوتيين المسيحيين حيث أتى بفهم جديد حيث قال إن العناية الإلهية هي التي اختارت محمداً عليه الصلاة والسلام ليكون رسولاً للبشر، وأن الكتب المقدّسة عند أهل الكتاب الأول من يهود ومن نصارى قد بشّرت بالفعل بنبي هو محمد عليه الصلاة والسلام. إن هذا التفسير المتميّز الذي ذهب إليه جورج بوش الجد لهو قول جدير بالدراسة والتأمل والتقصي، وهو جدير بأن يفتح آفاقاً جديدة أمام الدعوة الإسلامية بين الغربيين، كما أنه جدير بأن يفتح علاقة جديدة بين أهل الأديان خاصة فيما يتصل بقضية حوار الأديان.[36]

والقرآن الكريم يصوّر حالة المسلمين في تلك اللحظات الحرجة يصوّر في ذات الوقت موقف النبي صلى الله عليه وسلم معهم؛ فهو يعيش معهم أحوالهم كلها بدون تميّز؛ فهو في مقدمتهم، وهو يتعرّض لذات الأخطار التي يتعرّضون لها. والقرآن يقدّم النبي عليه الصلاة والسلام بوصفه القدوة والمثال والنموذج الذي

---

36 أشرنا في الهامشين السابقين إلى آراء المستشرق جورج بوش الجد.

ينبغي على الناس أن يسيروا على هداه ولى نهجه السديد، وحينما تأتي الأوامر الربانية فإن النبي عليه الصلاة والسلام يكون في المقدمة من ناحية الالتزام والتطبيق والتنفيذ. لقد جاء الأمر القرآني بتحقيق العفاف في المجتمع المسلم عن طريق التربية الرشيدة السديدة، وعن طريق الزي الشرعي المحتشم المهذّب الذي يدل على الأدب الرفيع، وعلى السجايا الفاضلة التي يتحلّى بها مجتمع المسلمين رجالاً ونساءً، كباراً وصغاراً. وعندما أمر الله تعالى نبيه عليه الصلاة والسلام بتبليغ أمر الزي الشرعي للمؤمنين أمره بأن يبدأ بتبليغ أزواجه وبناته ونساء المسلمين الأمر الذي يدل دلالة قاطعة على أن الأوامر الشرعية الربانية تفرض على الرسول الكريم عليه الصلاة والسلام وعلى أهله وقراباته في المقام الأول. إن الدعاة الحقيقيين، والمصلحين الصادقين يأخذون أنفسهم بعزئم الأمور وعظائمها، ولا يتساهلون في توجيه أهلهم وقراباتهم، بل إنهم يعاقبونهم بصورة صارمة إذا لمسوا منهم مقارفة ذنب من الذنوب، وهذا ما قام به رسول الله صلى الله عليه وسلم عندما رفض شفاعة أسامة بن زيد في المرأة المخزومية التي سرقت، وحذّر من خطورة مثل هذه الشفاعة التي تريد رفع الحدود الشرعية والعقوبات الربانية عن الأشراف من القوم، وتطبّق الحدود على الضعفاء والمساكين من الأمة، وبيّن للناس أن مثل هذا السلوك هو الذي أدّى إلى هلاك الأمم السابقة الذين كانوا إذا سرق فيهم الشريف تركوه، وإذا سرق فيهم الضعيف أقاموا عليه الحد. ثم يمضي الرسول الكريم إلى نهاية الشوط في هذه الموعظة البليغة حيث يقول: (والله لو أنّ فاطمة بنت محمد سرقت لقطعت يدها).[37]

---

[37] أحمد بن حنبل الشيباني، المسند، مؤسسة قرطبة، مصر، بدون تاريخ، ج٣ ، ص ٣٨٦.

لقد قدّم لنا القرآن الكريم صورة النبي عليه الصلاة والسلام بطريقة متكاملة وواضحة وبيّنة لا لبس فيها ولا غموض، وهذا أمر طبيعي لعدة أسباب:

أولها: أن الله تعالى هو العليم الخبير بعباده، وهو الذي خلقهم وبرأهم، وهو الذي يعلم سرّهم ونجواهم وجهرهم، وهو الذي يكشف خفايا قلوبهم ونفوسهم وطواياها، ومن ثم فهو القادر على تشخيص كل شئ في نفوس عباده. وحينما تأتي الصورة ربانية في إعدادها ووضعها وتجهيزها فهي تكون موافقة للحقيقة المطلقة الكاملة.

وثانيها: أن الله سبحانه وتعالى قدّر للرسول الكريم عليه الصلاة والسلام أن يكون قدوة ونموذجاً ومثالاً منصوباً للبشرية على طول تاريخها الطويل، فهو القدوة، وهو نموذج الكمال البشري، وهو الذي أيّده الله تعالى بالمعجزات، وهو الذي أخرج سخيمة نفسه، وغسل قلبه، وشرح صدره، ورفع ذكره، ووضع وزره. وكل ذلك كان من باب التهيئة والإعداد لهذه الشخصية الفذّة العظيمة لكي تقوم بواجبها الكبير في مسيرة الحياة البشرية. إن مثل الدور الكبير الذي ألقاه الله تعالى على عاتق رسوله صلى الله عليه وسلم يحتاج إلى كثير من التهيئة والتأهيل العقلي والنفسي والروحي والقلبي، وهذا هو بالذات ما فعله الله سبحانه وتعالى برسول الله صلى الله عليه وسلم.

وثالثها: أن الشخصية المثالية النموذجية القائدة والموجهة والمرشدة للبشر ينبغي أن تكون واضحة وبيّنة ومكشوفة للناس. والله تعالى قدّ لحياة رسوله عليه الصلاة والسلام أن تكون حياة واضحة للناس لا لبس فيها ولا غموض. والناس يعرفون الكثيرين من القادة والزعماء والمصلحين، ولا يعرفون الكثير عن حياة هؤلاء، وربما

عرفوا عنهم الشأن العام البيّن المكشوف، ولكنهم يجهلون عنهم الأمور الخاصة التي تتعلق بأسرهم، وبما يتصل بالشؤون المحجوبة عن الناس. وربما ظهر كثير من القادة بحالة أمام أتباعهم، ويكونون على حالة أخرى إذا خلوا إلى أنفسهم. ومن هنا فإن القائد المصلح ينبغي أن تكون حياته مكشوفة أمام الجميع، وهذا يعني أن تكون حياته سليمة من كل شائبة، ومن كل منقصة، ومن كل عيب. وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم نموذج المثال الكامل في كل مناحي حياته الخاصة والعامة. واتسقت حياته صلى الله عليه وسلم قبل البعثة وبعدها؛ فكان مثال الأدب الرفيع، والأخلاق الكريمة، والسجايا الفاضلة التي ربّاه عليها ربه سبحانه وتعالى. وهذا كله مأخوذ من قوله عليه الصلاة والسلام:(أدّبني ربي فأحسن تأديبي)[38]. وهذا التأديب يشمل التزكية والتربية والتوجيه والتعليم والتثقيف والتهذيب والتزويد بجميع الخلال الحميدة التي ينبغي أن تكون في الشخص القائد، ورسول الله صلى الله عليه وسلم هو القائد إلى كل خير، وهو المرشد إلى كل فضيلة، وهو الموجّه إلى كل منقبة من مناقب الخير والرشاد والسداد. لقد مرّ علينا الحديث عن تزكية الله تعالى لرسوله عليه الصلاة والسلام في كل ناحية من نواحي شخصينه؛ فلق زكّى فيه أخلاقه، وزكّى فيه فؤاده، وزكّى منطقه، وزكّى بصره. ونعلم من خلال ذلك أن النبي عليه الصلاة والسلام قد تكاملت فيه جوانب الشخصية الفذة بكل أبعادها العقلية

---

38 انظر عبدالرؤوف المناوي، فيض القدير شرح الجامع الصغير، المكتبة التجارية الكبرى، مصر، ١٣٥٦هـ، الطبعة الأولى، ج١، ص ٢٢٥. وحديث (أدبني ربي فأحسن تأديبي) إسناده ضعيف كما قال المناوي والسخاوي، وحكم عليه ابن حجر بأنه غريب، وقال ابن تيمية: لا يعرف له إسناد ثابت.

والنفسية والقلبية والروحية والشعورية والبدنية. كان متفرّداً في كا ناحية؛ إذا ذكر الناس الشجاعة فهو أوله الناس فيها؛ فها هم أهل المدينة يسمعون صوتاً غريباً يخيفهم، ولا يعرفون مصدره، ويهرع الناس ناحية الصوت، ويفاجئون بالرسول الكريم عليه الصلاة والسلام وهو عائد من ناحية مصدر ذلك الصوت، ويقول لهم بكل هدوء وسكينة وطمأنينة: (لن تراعوا)[39]. إن مثل هذا المثال الواضح من حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم يدل على الصورة المثالية التيس ينبغي أن يكون عليها القائد والزعيم والإمام الذي يتولى مقاليد الأمور في الأمة؛ إنه يتوجب عليه أن يحوط الأمة بالرعاية، عليه أن يبذل أقصى ما يستطيعه من جهد في سبيل رعاية الأمة والسهر على حمايتها، ويكون ذلك بالتطبيق العملي، وهذا ما فعله رسول الله صلى الله عليه وسلم القدوة والأسوة والنموذج الذي يجب على الدعاة والأئمة أن يحتذوا به، وأيسيروا على منهاجه القويم.

القرآن الكريم وحياة النبي عليه الصلاة والسلام بمكة:

لقد بدأت الدعوة النبوية بهبوط جبريل لأول مرة على محمد عليه الصلاة والسلام بغار حراء، وبنزول قوله تعالى: (اقرأ باسم ربك الذي خلق)[40] بدات حركة الرسالة السماوية، وبدأ الدين الجديد الذي أخرج البشرية من حالة إلى حالة، ومن عهد إلى عهد، ومن تاريخ إلى تاريخ. لقد بدأت الدعوة مرحلية بإنذار الأقربين من عشيرة رسول الله صلى الله عليه وسلم كما قال تعالى في القرآن الكريم

---

39 محمد بن يزيد القزويني أبوعبدالله، سنن ابن ماجة، دار الفكر، بيروت، تحقيق محمد فؤاد عبدالباقي، بدون تاريخ، ج٢، ص ٩٢٦.

40 سورة العلق، رقم الآية١.

مخاطباً نبيّه محمداً عليه الصلاة والسلام: (وأنذر عشيرتك الأقربين)[41]، وهذا الأمر يدل على المرحلية، ويدل على الواقعية، ويدل على نظرة الإسلام العملية للحياة. وهذه المرحلية تأخذ في اعتبارها أن هذه الرسالة عالمية في طبيعتها، وفي أهدافها وغاياتها؛ إنها الرسالة التي يخاطب كتابها النبي عليه الصلاة والسلام بأنه رحمة للعالمين وذلك في قوله تعالى: (وما أرسلناك إلا رحمة للعالمين)[42]، ويجلّى ذلك التوجّه العالمي أيضاً في قوله تعالى: (إن هو إلا ذكر للعالمين)[43]. وها هو القرآن الكريم يخاطب الرسول الكريم عليه الصلاة والسلام بقول الله تبارك وتعالى: (فاصدع بما تؤمر وأعرض عن المشركين)[44]. لقد وصف القرآن الكريم طرق الهزء والسخرية التي سلكها المشركون تجاه رسول الله صلى الله عليه وسلم وتجاه أصحابه من العصبة المؤمنة، وخاطب الله تعالى رسوله عليه الصلاة والسلام بقوله: (إنا كفيناك المستهزئين)[45]. وكان النبي صلى الله عليه وسلم الذي كفاه الله تعالى المستهزئين، وحماه من كيد الكائدين، كان يشعر بالرحمة والعطف والشفقة على أولئك القوم الذين ناصبوه العداء، وتحدثنا السيرة أنه عليه الصلاة والسلام حينما كان عائداً من الطائف بعد أن رفضه أهلها، وبعد أن أغروا به سفهاءهم، وعندما جاءه جبريل عليه السلام ومعه ملك الجبال ليطبق الأخشبين على أهل مكة؛ رفض الرسول الكريم عليه الصلاة والسلام هذا العرض ، وهذا دليل واضح على سماحته، وعلى

---

41 سورة الشعراء، رقم الآية ٢١٤.

42 سورة الأنبياء، رقم الآية ١٠٧.

43 سورة التكوير، رقم الآية ٢٧.

44 سورة الحجر، رقم الآية ٩٤.

45 سورة الحجر، رقم الآية٩٥.

عظمته، وعلى كريم سجاياه، وعلى جميل خصاله التي مدحها الله تعالى في القرآن الكريم بقوله: (وإنك لعلى خلق عظيم)[46].

القرآن الكريم وحياة النبي عليه الصلاة والسلام في المدينة:

كان الخروج من مكة واجباً، وحتماً لازماً على العصبة المؤمنة التي تعرضت للتعذيب والتنكيل، ووصل الأذى إلى درجة القتل كما فعلت قريش مع ياسر ومع زوجه سمية بنت خياط. وكان الخارجون في البداية من المستضعفين من المسلمين، وبقي الرسول عليه الصلاة والسلام ومعه بعض المقرّبين منه مثل أبي بكر وعلي رضي الله تعالى عنهما. وفي هذا دليل على أن القائد يتعرّض للأذى وللصعوبات أكثر مما يتعرّض الباقون من الناس؛ وذلك لأنه في المقدمة، وما ينبغي له أن يحوز المغانم، وأن يتجافى ويبتعد بنفسه عن المغارم. ووجدنا في الهجرة النبوية الشريفة الجمع الواضح بين المعجزات الإلهية والعناية الربانية من جهة، ووجدنا من الجانب الآخر التخطيط الدقيق، والتنظيم العميق الذي قام به رسول الله صلى الله عليه وسلم. لقد ذكرت كتب السيرةما فعله رسول الله صلى الله عليه وسلم عندما ذهب لإخبار أبي بكر بأن الله تعالى قد أذن له في الهجرة في شدة الهاجرة، وفي وقت خلت فيه شوارع مكة من المارة، وهذا يدل على الاحتياط، وعلى الحذر الشديد من صاحب الرسالة عليه الصلاة والسلام، وهذا كله للتشريع، ولتعليم هذه الأمة الإسلامية أن تأخذ بالأسباب والوسائل، وأن تحتاط في أمرها كله. وطلب النبي عليه الصلاة والسلام من أبي بكر أن يخرج الموجودين في البيت لضمان السرية الكاملة لهذا الخبر المهم في تاريخ حياة الرسول عليه الصلاة والسلام، وفي حياة

---

46 سورة القلم، رقم الآية ٤.

الدعوة الإسلامية برمتها. وتظهر قواعد التخطيط الدقيق في ما قام به عبدالله بن أبي بكر الصديق الذي كان يجمع المعلومات عن قريش، ويتصيّد أخبارها، ويذهب بهذه الأخبار سراً إلى النبي صلى الله عليه وسلم وإلى أبي بكر رضي الله عنه في الغار. ونقف عند خبر عامر بن فهيرة مولى أبي بكر الصديق لذي كان يأتي بالغنم لتزيل آثار أقدام كل من عبدالله بن أبي بكر وأسماء بنت أبي بكر التي كانت تأتي بالطعام إلى النبي صلى الله عليه وسلم وإلى أبيها في الغار. وتظهر قمة التخطيط في استخدام النبي عليه الصلاة والسلام لذلك المرشد المشرك وهو عبدالله بن أريقط الليثي الذي كان على دين قومه من المشركين، ولكنه كان يمتاز بالمعرفة الدقيقة بالطرق الصحراوية؛ فتقول الروايات إنه كان خرّيتاً أي ماهراً وعارفاً بمجاهل الطرق الصحراوية، وكان إلى جانب ذلك ذا أمانة وصدق ووفاء؛ فاستعان به الرسول عليه الصلاو والسلام لهذه الصفات الجليلة التي امتاز بها، وفي هذا تعليم وتشريع لهذه الأمة أن تهتدي بهي نبيّها محمد عليه الصلاة والسلام في كل الأحوال والظروف. وباختصار شديد فالهجرة النبوية الشريفة تحكي قصة الحركة البشرية الجامعة بين التخطيط والتنظيم البشري وبين العناية الربانية التي تحوط بني البشر من كل جانب. وحياة النبي عليه الصلاة والسلام في مجملها هي حياة جامعة بين التخطيط البشري الدقيق الذي يقوم على قواعد عقلية فذّة وقوية وبين التوجيهات الربانية التي تسدّد هذه الحياة.

لم يهدأ بال المسلمين بعد وصولهم المدينة؛ فالمشركون كانوا لهم بالمرصاد، وكان اليهود بقبائلهم المختلفة في المدينة يمثلون رأس حربة للمشركين؛ فاليهود شعروا بحقد وبحسد شديدين تجاه النبي عليه الصلاة والسلام وتجاه المسلمين. لقد عرف اليهود أن الرسول محمداً صلى الله عليه وسلم رسول مرسل من عند الله

تعالى، وأنه خاتم النبيين والمرسلين، وأنه الرسول الموعود به في التوراة والإنجيل؛ لقد عرفوه كما يعرفون أبناءهم الذين من أصلابهم، ولكنهم جحدوا هذه المعرفة، وأنكروا ذلك في صلف وغرور وكبرياء زائف، ودللوا بذلك على جهلهم، وعلى كفرهم بالله سبحان وتعالى. كانت السنوات التي عاشها المسلمون في المدينة تتسم بالصعوبة وبالشدة، وذلك لأن المشركين من مكة ومن قبائل العرب المختلفة بالإضافة إلى المنافقين وإلى اليهود المقيمين في المدينة وما حولها، ولا ننسى الروم الذين كانوا يمثلون خطراً على المسلمين من ناحية بلاد الشام.

لقد أخرج الرسول عليه الصلاة والسلام العديد من السرايا الحربية لتخويف القبائل العربية التي كانت تتحيّن الفرص للهجوم عليه، ولقد أفلحت تلك السرايا في مجموعها في تحقيق الغاية المطلوبة منها. أما الغزوات التي قام بها المسلمون ضد أعداءهم من العرب واليهود والروم فلقد تواصلت منذ السنة الثانية من الهجرة حيث بدأت ببدر الكبرى في السنة الثانية من الهجرة، وجاءت غزوة أحد في السنة الثالثة الهجرية بما فيها من امتحانات وابتلاءات وهزيمة بسبب عصيان بعض المسلمين لأوامر القيادة النبوية. وحملت أحد مجموعة من الدروس والعبر التي ذكرها القرآن الكريم ورصدها في سورة آل عمران. وفي السنة الخامسة الهجرية كانت غزوة الخندق أو غزوة الأحزاب التي شهدت تلك الفترة العصيبة التي عاناها المسلمون بسبب تكالب الأعداء عليهم من كل جانب. وفي السنة السادسة من الهجرة حدث العهد المشهور بين النبي صلى الله عليه وسلم وبين أهل مكة الذين منعوه من دخول مكة لأداء العمرة؛ فعاد عليه الصلاة والسلام إلى المدينة دون أن يدخل مكة لأداء العمرة على أن يعتمر العام المقبل الذي تمت فيه عمرة القضاء أو القضيّة. لكن الأمر المهم الذي حدث للمسلمين في السنة السادسة الهجرية هو

ذلك الصلح الذي أسماه القرآن الكريم فتحاً، وجاءت سورة كاملة من سور القرآن الكريم تحكي قصة هذا الفتح، وتنوّه بمكانته وبأهميته في تاريخ الدعوة الإسلامية. وفي السنة السابعة كانت غزوة خيبر التي أدت إلى انتصار المسلمين على يهود خيبر، وعلى يهود المناطق المتاخمة لهذه المنطقة حول المدينة. وفي السنة الثامنة فتح المسلمون مكة؛ وبذلك الفتح قضى المسلمون على سيادة قريش على بلاد العرب، وأصبحت السيادة الكاملة على كل بلاد العرب في يد المسلمين. ونتيجة لفتح مكة فلقد جاءت وفود القبائل العربية إلى النبي صلى الله عليه وسلم في المدينة في السنة التاسعة للهجرة. وفي السنة العاشرة أدّى النبي عليه الصلاة والسلام حجته المشهورة التي عرفت بحجة الوداع أو حجة البلاغ أو حجة الإسلام. وفي السنة الحادية عشرة الهجرية توفاه الله تعالى بعد أن بلّغ الرسالة وأدّى الأمانة، وبعد أن أقام الدين والشريعة، وأرسى قواعد المدنية والحضارة التي تأسست على قواعد القيم الربانية الرفيعة، وعلى دعائم المثل الإلهية الفاضلة.[47]

خاتمة:

لقد وصلت الورقة إلى غايتها،وهي أن القرآن الكريم الذي أنزله الله تعالى بعلمه، والذي جعله خاتماً للكتب السماوية هو أفضل المصادر لدارسة سيرة رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأن الكتّاب الذين يريدون تدوين حياة الرسول عليه الصلاة والسلام عليهم أن يقفوا على جوانب تلك الحياة الوضيئة المضيئة من خلال

---

47 لمراجعة أحداث السيرة النبوية الشريفة يمكن مطالعة كتاب محمود المصري(أبوعمار)، سيرة الرسول صلى الله عليه وسلم، دار التقوى للتراث،منشية الحرية، شبرا الخيمة، الطبعة الأولى، ٢٠٠٢، ص ٢٤٠ وما بعدها.

القرآن الكريم الذي رسم الحياة النبوية وصوّرها أصدق تصوير. إن الالتزام بالوقوف عند آيات القرآن الكريم وعند الأحاديث النبوية الصحيحة المروية في الكتب الموثوقة يساعدنا كثيراً في رسم الصورة الصادقة لسيرة رسول الله صلى الله عليه وسلم بعيداً عن الروايات التي تحمل آثار التلفيق والتصنّع والزيادة والنقصان، وهي روايات أصابت التراث الإسلامي بالكثير من العلل والمصائب. لقد عانى المسلمون من روايات ملفقة مثل رواية خبر الغرانيق، وقصة محاولة تردّي النبي صلى الله عليه وسلم من قمة أحد الجبال عندما ابطأ عليه جبريل عليه السلام، وقصة أم قرفة التي قتلها المسلمون قتلاً عنيفاً، وقصة بنو المصطلق الذين أغار عليهم المسلمون بدون إنذار، وقصة مقتل كعب بن الأشرف، وقصة زواج النبي صلى الله عليه وسلم من بنت عمته زينب بنت جحش التي طلقها زيد بن حارثة رضي الله عنه. إن جميع تلك القصص والأخبار والمرويات التي أوردها بعض كتب التراث معتمدة على أسانيد معينة بدون دراسة ونقد وتمحيص لتلك الأسانيد قد وجدت سبيلها إلى مدوّنات المستشرقين الذين وجدوا فيها مادة سائغة للترويج، وللتخليط والهجوم على صاحب الرسالة الإسلامية، وعلى الدين الإسلامي. ومن هنا فنذكر بأن محاولة النظر بتمحيص وتدقيق في كثير من أسانيدنا ومن رواياتنا هو السبيل الأمثل للوقوف أمام محاولات بعض المستشرقين النيل من الإسلام، ومن تراثه، ومن ثقافته، وقبل ذلك من نبيه عليه الصلاة والسلام الذي يتعرض لهجمة شعواء من الدوائر الغربية اليهودية والنصرانية المعادية للإسلام والمسلمين.

9. TEBLİĞ

KUR'ÂN-I KERİM'DE HZ. MUHAMMED(s.a.v.)'İN HAYATI, KARAKTERİSTİKLERİ VE SÎRETİ

Muhammed Mustafa Muhammed SALİH♦

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

Mukaddime

Bu tebliğimizin gayesi, Peygamber'in (s.a.v.) hayatını, sıfatlarını ve ahlâkını ele alan Kur'ân âyetlerine vakıf olmaktır. Çünkü Rasûlüllah'ın (s.a.v.) kişiliği, insanlık tarihinde genel itibariyle eksen niteliğinde bir kişiliktir. Zira O, Peygamberlerin sonuncusu, Rasûllerin önderidir. İnsanlığın her işinde ona uyması, takip etmesi gereken yegâne model ve örnektir. Müslüman olmayan birçok tarihçi, Muhammed'in (s.a.v.) kişiliğinin, diğer kişiliklerden üstün olduğunu ve insanlığın geleceği ve âkıbeti üzerinde söz söyleyecek ehliyete sahip, yegâne şahsiyet olduğunu bildirmişlerdir. İnsanlığın ümitsizlik, çaresizlik içinde olduğu dertler, savaşlar, açık gizli fitneler yaşadığı gözler önündedir ve kimsenin şüphe etmeyeceği bir gerçektir. Yeryüzü ve gökyüzü; karada, denizde, havada fesadın ortaya çıkmasından, insanoğlu insan kardeşinin zulmünden, siyah, beyaz, fakir, zengin zulmünden dolayı ıstırap çekmektedir. Dengeler ve ölçüler hayatın tüm yönlerinde bozulmuştur. Tüm bunlar şu net ve açık gerçeğe işaret etmektedir: İnsanlığın tüm işlerinde Rabbanî bir hidayete ihtiyaç duyduğu, insanlığın yaşadığı bunalımdan, üzüntüden, sıkıntıdan, darlıktan tek kurtuluşun İlâhî, semavî ölçüler, denge-

♦ Yrd. Doç. Dr., Sudan Hartum Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Araştırmaları Bölümü Öğretim Üyesi.

ler ve değerler olduğu açıktır. Yüce Mevlâ'nın korumayı taahhüt etmediği önceki risâletler ve geçmiş nübüvvetlerin silinip yok olduğu bilinmektedir. Artık ne sahih kutsal kitaplarda, ne açık öğretileriyle mevcutturlar. İslâm Peygamberi'nden önceki nebevî şahsiyetlerin üzerinden uzun bir süre geçmiş hatta bu şahsiyetlerin kendi milletlerinden bazı tarihçiler o nebîlerin varlığından şüpheye düşmüşlerdir. Gökle irtibatı olup güvenilir bir semavî kitap getirmiş olan ve tarihin ışığında yaşayan yegâne şahsiyet Muhammed'dir (s.a.v.). O'nun getirdiği kitap; tilavet edilen, okunan yazılı bir kitaptır. Onu kavrayanların, anlayanların, ezberleyenlerin ve gece gündüz onu tilavet etmek sûretiyle Allah'a ibadet edenlerin zihinlerindedir. Kur'ân-ı Kerim insanlığın sicil defteridir. Evrenin, varlığın ve hayatın tümünün yaşamını yazmıştır. Evrenin, hayatın ve insanın gidişatına tanıklık eden, her şeyi doğru bir şekilde ele alan kitaptır.

Kur'ân bâtılın; ne önünden, ne ardından, hiçbir taraftan yol bulamadığı doğru bir kitaptır. Buradan hareketle tebliğimiz, Kur'ân'ın, evrenin ve hayatın sahibi olan Allah'tan Kur'ân'ı getiren Peygamber ile Kur'ân-ı Kerim arasında irtibatı ortaya koymaya çalışmaktadır. Tebliğimizin iddiası, bugün evrende Allah Teâlâ'nın tek kelâmı olarak kalan güvenilir semavî kitabın, bu ulvî ve yüce sıfata sahip Kur'ân-ı Kerim'in, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hayatının boyutunu doğru, dakik ve bütün bir şekilde ortaya koyduğudur. Geleneksel klasik, ıslahatçı modern İslâmî fikir ekolleri, farklı sayıdaki oryantalist batı ekolleri gibi muhtelif ekollere mensup olup Rasûlüllah'ın (s.a.v.) sîretini araştıran kimselerin, sîret-i nebevîyeye yaklaşımlarında çok sayıda kusurlu yönler ve eksiklikler vardır. Bu kusur ve eksikliğin sebebi olan bir çok etken vardır. Bu etkenlerden birisi, rivâyetleri tetkik ve tenkit etmeden, incelemeden, araştırmadan almaktır. Bu rivâyetler sebebiyle, siyer kitaplarına nübüvvet sıfatları ile çelişen muhtelif sayıda ifadeler girmiştir. Tıpkı birçok siyer kitabının tahkik ve tetkik etmeden hakkında konuştuğu 'Garanik'[1] kıssasında olduğu gibi… Buradan hareketle Kur'ân-ı Kerim genel olarak insanlığa, özel olarak Müslümanlara, daha özel olarak da siyer araştırmacılarına, Rasûlüllah'ın hayatını dakik bir şekilde, tam bir devamlılıkla, Müs-

1 Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakat el-Kübra*, Dâr Sadır, Beyrut, tarihsiz, 1/205.

lümanlar için çok büyük önemi olan teşri yönlerini güvenilir sûrette kaydederek sunmaktadır. Zira Kur'ân-ı Kerim insanların günlük hayatlarında ihtiyaç duymadıkları, ne din ne de dünya açısından faydası olmayan ince kıssa detaylarını uzunca anlatan, önceki semavî kitaplardan farklıdır.

Kur'ân-ı Kerim Allah'ın Kitabıdır ve İnsanlığa Gökten Gelen Son Mesajdır

Nebîler ve Rasûller İslâmiyet'ten önce değişik sayıda suhuf ve semavî kitaplar getirmişlerdir. Ancak bu suhuf ve kitaplar insanoğlu yeryüzünde kaldığı sürece daimi ve baki değildir. Bu sebeple yüce Mevlâ, onları korumayı ve gözetmeyi taahhüt etmemiştir. Bu suhufların ve kitapların koruma vazifesini hahamlara, rahiplere ve din bilginlerine vermiştir. İşte bu sebeple, o kitaplar hayat şartları karşısında direnememişler, sürekliliklerini koruyamamışlardır. Çünkü kalıcı olmak üzere indirilmemişlerdir. Allah Teâlâ insanlığın, nübüvvet ve risâletin son merhalesine intikalini istediğinde, insanlığa Rasûl ve nebilerin en üstününü, semavî kitapların en iyisini takdim etmiştir. Bu kitap Allah'ın ilmiyle nâzil olmuş, Allah'ın gözetiminde korunmuş, yaratılmışların en üstünü olan Muhammed'in (s.a.v.) liderliğinde samimi mümin bir zümre ona hizmet etmiştir. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'i Peygamber'e (s.a.v.), bir kısmı Mekke'de bir kısmı Medine'de olmak üzere yirmi üç yılda parça parça indirmiştir. Peygamber (s.a.v.) Kur'ân-ı Kerim'i vahiy emini Cebrail'den (a.s.) öğrenerek ezberlemiştir. Kur'ân-ı Kerim iner inmez, vahiy kâtibi sahabe-i kirama yazmalarını emretmiştir. O zaman mevcut olan yazı araç gereçleri kullanılarak yapılan yazıya geçirme işlemi yanında, Müslümanlar Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemişlerdir. Bu, Allah Teâlâ'nın kitabına ne kadar büyük ilgi gösterdiklerinin kanıtıdır. Öte yandan, Müslümanların Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemeleri Allah (c.c.) tarafından hatırlanması basit ve kolaylaştırılmış olmakla nitelenen Kur'ân-ı Kerim'in i'cazının delilidir. Peygamber (s.a.v.) vefat ettiğinde Kur'ân-ı Kerim, o devirde eldeki yazı araçlarıyla yazıya geçirilmişti. Rasûlüllah'ın (s.a.v.) ashabının büyük çoğunluğu Kur'ân-ı Kerim'i ezbere biliyorlardı. İkinci halife Ebû Bekir Sıddık (r.a.) hilafete geçtiği zaman çok büyük olaylarla karşı karşıya kalmıştır. Bu olayların en barizi, bazı Arap kabileleri arasında yaygınlaşmış olan ridde hadisesidir. Ebû Bekir es-Sıddık (r.a.) mürtedlerle savaşa girmiştir. Öyle ki bu sa-

vaşlarda Allah'ın kitabının hafızı birçok sahabi şehit olmuştur. Özellikle Yemâme bölgesinde Müseylimetü'l-Kezzap önderliğindeki Beni Hanife kabilesiyle Müslümanların yapmış olduğu savaşta bu durum vuku bulmuştur. İslâm tarihinin bu sıkıntılı zamanlarında Ömer (r.a.) Ebû Bekir'e (r.a.) çok büyük bir teklifte bulunmuştur. Bu teklif, Kur'ân-ı Kerim'in cem edilmesinden ibarettir. Rivâyetler Ebû Bekir'in (r.a.) ilk duyduğunda bu teklifle amel etme hususunda tereddüt ettiğini göstermektedir. İkisi arasında Peygamber'in (s.a.v.) sağlığında yapmadığı bu işin yapılmasının doğruluğuna dair bir diyalog cereyan etmiştir. Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.) Ömer'e (r.a.) "Rasûlüllah'ın yapmadığı bir şeyi nasıl yaparım"[2] deyince, Ömer (r.a.): "Allah'a yemin olsun ki bu hayırlıdır." demiştir. Konuşmanın sonunda Ebû Bekir Ömer'in görüşünün isabetli olduğuna ikna olmuş ve Peygamber zamanında vahiy kâtipliği yapmış olan Zeyd b. Sâbit'i çağırmıştır. Aynı mesele ve Kur'ân-ı Kerim'in cem edilmesinin meşruiyetine dair aynı diyalog üç sahabi arasında tekerrür etmiştir. Bu konuşma, üçünün de Allah Teâlâ'nın kitabını cem etmelerinin zaruri olduğuna kanaat getirmeleriyle son bulmuştur. Böylelikle Müslümanlar muhtelif zamanlarda meydana gelen yeni meydan okumalar ve koşullar karşısında Rabbinin kitabını muhafaza edeceklerdir. Bu koşullar büyük Rabbanî kitabın seferini menfi etkileyebilecektir. Kur'ân-ı Kerim'in bu şekilde sahifelerde ilk defa bir araya getirilmesi Kur'ân-ı Kerim'i Rasûlüllah'dan (s.a.v.) duyan vahiy kâtipleri tarafından da muteber kabul edilmektedir. Rivâyetler bu toplama işleminin Kur'ân-ı Kerim'in indirildiği yedi harf üzere yapıldığını bildirmektedir. Bu yedi harfle[3] ilgili sahih hadis-i şerifler rivâyet edilmekle beraber âlimler yedi harfin tam olarak ne olduğu ve neye işaret ettiğine dair fikir birliğine varamamışlardır. Yedi harfin açıklamasına dair nakledilen kaviller otuzu aşmıştır. Osman'ın (r.a.) hilafeti zamanında ise Müslümanların, Rabbinin kitabı etrafında söylemlerini birleştirme zaruretini görmelerini sağlayacak yeni hadiseler meydana gel-

---

2 Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Cami es-Sahih el-Muhtasar*, Dâr İbn Kesir, Yemame, Beyrut 1987, Thk. Mustafa Dib el-Buğa, 3. Baskı, 6/2629.

3 Ma'mer b. Raşir el-Ezdi, *el-Cami,* el-Mekteb el-İslâmî, Beyrut, 1403, İkinci baskı, Thk. Habib el-A'zamî. (San'ânî'nin *Musannef*iyle birlikte basılmıştır) 11/219. Bakınız, Malik İbn Enes, *Muvatta, Dâr* İhya et-Turas el-Arabî, Mısır, Thk: Muhammed Fuad Abdülbaki, tarihsiz, 1/201. Bkz. Buhârî, *el-Cami es-Sahih el-Muhtasar*, a.g.e. 6/2744.

miştir. Osman'ın (r.a.) yaptığı Kur'ân-ı Kerim'i tek harf üzere cem etmektir. Böylece insanlar Kur'ân-ı Kerim kıraatinin sahih olmasını sağlayacak üç şartı öğrenmişlerdir:

- Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet in ulaşması.

- Resm-i Osmanî'ye muvafık olması.

- Kur'ân-ı Kerim'in indirildiği Arap dilinin kaidelerine uygun olması.

İslâm âlimleri Kur'ân-ı Kerim'e olan ilgilerini sürdürmüşler, öyle ki Müslüman âlimler arasında bütün hayatını Kur'ân-ı Kerim'e adayan kimseler çıkmıştır. Bu âlimlerin önde gelenleri arasından Kur'ân ilimleri semasında ışık saçan yedi parlak yıldız zuhur etmiştir. Bunlar Ebû Bekir b. Mücahid'in şöhretlerinden ve Kur'ân-ı Kerim hıfzındaki büyük mevkilerinden ötürü seçtiği şu yedi kıraat âlimidir:

Nafi el-Medenî

Abdullah b. Kesir el-Mekkî

Ebû Amr b. Ala el-Basrî

Abdullah b. Amir eş-Şâmî

Kûfe'li Âsım

Kûfe'li Hamza

Kûfe'li Kisâî

Her bir kıraat âliminin iki râvisi vardır. Her râvînin tarikleri vardır. Her tarikin de vecihleri vardır. Bunlar Kur'ân kıraatı âlimleri arasında bilinen ıslahatlardır. Tüm bunlardan, Kur'ân-ı Kerim'in Müslüman ve gayr-i müslim araştırmacılar tarafından çok büyük bir ilgi gören tek kitap olduğunu kanıtlamak için, gayet özet bir şekilde bahsettik. Yine semavî kitaplar arasında Müslüman olsun olmasın birçok insanın ezbere bildiği tek kitaptır. Tüm bunlar Kur'ân-ı Kerim'in Allah Teâlâ katından korunduğunun delilidir. "Muhakkak ki Kur'ân-ı Kerim'i biz indirdik ve onu koruyacak olan da biziz."[4] âyeti de buna kanıttır.

---

4 Hicr 15/9.

Kur'ân-ı Kerim, İlimlerin, Haberlerin ve Bilgilerin Güvenilir Bir Kaynağıdır

İnsanlar Allah Teâlâ'nın onlara bahşettiği akılla ilimlere ve bilgilere ihtiyaç duymaktadır. Yerin ve göğün her yönünde bunları araştırır. İnsanlık çocukluk dönemindeyken evrendeki olguları efsaneler, hurafeler ve evhamlarla açıklıyordu. Eski uygarlık ve medeniyetlerin birçoğunun evrendeki olguları açıklamak için başvurdukları çok sayıda vehimlere, efsanelere ve hurafelere sahip olduklarını biliyoruz. Beşeriyet küfür ve Allah'a şirk koşma merhalesinde ve evrendeki olgulara tapma döneminde bilimsel ve rasyonel düşünceden uzaktı. Güneşe tapan birisinin güneş hakkında, aya tapan birisinin ay hakkında fikir yürütmesi nasıl beklenebilir? Bir ırmağa tapıp ibadet amacıyla güzel bir genç kızı ırmağa atarak kurban eden birisi ırmak hakkında nasıl düşünebilir? Nehirden sulama, ziraat ve kıyılarında zirai projeler inşa etme hususunda nasıl yararlanabilir? İneğe tapan birisinin ineğin etinden, sütünden, yağından faydalanması düşünülebilir mi? Bugün XXI. yüzyılda birçok putperest sadece hayvan eti yemediklerinden ötürü protein eksikliğinden mustariptir. Burada söylemek istediğimiz şudur: İnsanlık şirk, küfür, inat, Allah'ı tanımama dönemlerinde ilimlere ve bilgilere egemen olma imkânına sahip değildi. Çünkü doğaya tapıyordu. Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın emrettiği gibi tabiatı hizmetinde kullanma gücüne sahip değildi. Bazı bilginler uluslararası bilimsel kalkınmanın on beşinci yüzyıla kadar gecikme sebebini sorgulamışlardır. Bu sorgulamaya "Dünya İslâm'ın ortaya çıkışını, İslâm Peygamberi'nin gelişini, insanlığa aklını ve gönlünü iade eden semavî kitabın inişini beklemekteydi. Bu kitap onları tabiata ve evrene egemen efendiler olmalarını sağladı. Onların Allah'ın kulu olmalarını sağladı." şeklinde cevap vermişlerdir.

İnsanlık tarihinde bu gelişme meydana geldiğinde ve İslâm'ın ortaya çıkışıyla bu büyük rasyonel devrim meydana geldiğinde insan oğlu ancak o zaman büyük bilimsel kalkınma merhalesine girebildi. Evet, Kur'ân-ı Kerim astronomi, jeoloji, deniz bilimi pediatri gibi alanlarda birçok büyük ilmî işaretler ihtiva etmektedir. Bu işaretlerin tümü muazzamdır ve faydalıdır. Bunlar birçok âlimin Kur'ân-ı Kerim'in Allah katından geldiğine ve onun ilmi ile indiğine iman etmesi neticesini doğurmaktadır. Ne var ki, bunların

hepsinden önce önemli olan İslâmiyet'in düşünmeye davet etmesi, tefekküre çağırması ve insanları, ilim talep etmeye teşvik etmesi ilmi, evrenin yaratıcısı olan Allah'a imana vesile kılmasıdır. Risalet-i Muhammediye'nin kıymet kazanmasındaki sağlam esas ve dayanıklı köşe taşı İslâm'ın ilân ettiği bu ilmî davettir. Kur'ân-ı Kerim bütün ilimlerin ve bilgilerin kaynağı olduğuna göre Peygamberimiz'in (s.a.v.) hayatının bilinmesi için de ilk kaynaktır. Muhammed (s.a.v.) Kur'ân-ı Kerim'i Rabbinden, Cebrail (a.s.) vasıtası ile yirmi üç sene boyunca karşılamaya devam etmiştir. Bu, mübarek ömrünün üçte birinden fazlasını Kur'ân-ı Kerim'in, Hz. Cebrail'in ve Allah Teâlâ'nın beraberliğinde geçirdiği mânâsına gelir. Bu sürede Allah'ın kelamını karşılamakta, yüce İlâhî zâtı anlatan büyük kelimelerin gölgesi ile gölgelenmekteydi. Bu yirmi üç seneden önce, yani kendisine vahiy gelmeden evvel Allah Teâlâ tarafından korunuyordu. Allah'ın inayeti ile hayatını devam ettiriyordu. Rabbanî terbiye ile yetişmişti. Nitekim o: "Bana Rabbim edeb öğretti, güzel şekilde edeb öğretti"[5] buyurmuştur. Nebevî sîretin araştırmacılarının başvurabileceği birçok kaynağı vardır fakat temel kaynak Kur'ân-ı Kerim'dir. Kur'ân-ı Kerim Rasûlüllah'ın (a.s.) hayatını dakik bir şekilde gözetim altında tutmuş, eksiksiz bir şekilde takip etmiş, sağlam bir şekilde açıklamıştır. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'i Rasûlüllah'ın (s.a.v.) kalbine indiren Rabbidir. O'nun Rabbi gizliyi, gizlinin de gizlisini bilir. Gözlerin hain bakışını ve kalplerin sakladığı bütün her şeyi bilir. O bütün insanlara şah damarlarından daha yakındır. Buradan hareketle Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hayatının, ahlâkının, vasıflarının güvenilir bir şekilde incelenmesi, bu mübarek güvenilir kitap esas alınarak yapılmalıdır. O kitap, önünden, arkasından, hiçbir tarafından bâtılın yol bulamayacağı, Allah'ın kitabı Kur'ân-ı Kerim'dir. Kur'ân-ı Kerim'de Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hayatının, ahlâkının ve sıfatlarının tevsik edilmesi yanında araştırmacılar, Peygamber'in (s.a.v.) güvenilir hadis kitaplarında rivâyet edilmiş sahih hadislerine de başvurabilirler. Biz bunu yaparken çalışanları, araştıranları, âlimleri, ilim talebelerini, hadislere başvurmaya çağırırken birçok şüpheli rivâyet ten de uzak durmalarını istiyoruz. Bu rivâyetler, çok gürültü çıkarmış ve Müslümanların akıllarına girmek

---

5 Bkz. Celaleddin Abdurrahman İbn Ebi Bekr Es-Suyûtî, *el Feth el-Kebir Fi Damm ez-Ziyadeti ila el-Cami es-Sağir*, Dâr el-Fikr, Beyrut Lubnan 2003, Thk: Yusuf Nebhânî, 1/57.

için yol bulmuş birçok farklı haberi yaymıştır. Aynı şekilde bu tür haberleri büyük iştahla âdeta havada kapan ve araştırmacılar arasında yayan müsteşrik taifelerine ulaşmıştır. Bundan ötürü birçok yanlış rivâyet insanların gönüllerinde ve kalplerinde yerleşmiş sabit hakikatler hâline gelmiştir. Birçok bâtıl rivâyet, râvî ve haber nakilcilerinin rivâyet etmesi ile yayılmış ve siyer kitaplarına girmiştir. Bu rivâyetleri Müslüman kültür zihniyetinden uzaklaştırmak için uğraşacak kimselere ihtiyaç vardır. Eski siyer kitaplarını okuyanlar böyle şeylerle karşılaşabilirler. İşte Garanik hikâyesi çok yakın bir örnektir.[6] Rasûlüllah'ın (s.a.v.) ismet sıfatına yakışmayan bir hikâyedir. Nitekim Allah Teâlâ Peygamberimize risâleti tebliğ etme, tevhidi ayakta tutma, sadece Allah'a tapıp ona şirk koşmamayı emretmiştir. Garanik hikâyesi Allah'ın diniyle cahiliyye dinleri arasında bir uyum tesis etmeye çalışır. Cahiliyyedeki Arapların tanrıları ile Müslümanların yüce ilahı arasında bir buluşma tesisine uğraşır.

Yine Müslümanların sakınması gereken rivâyetlerden bir kısmı da tarihçi Vâkidî'nin nakletmiş olduğu rivâyetlerdir. Bunların arasında Rasûlüllah'a (s.a.v.) Cebrail'in (a.s.) gecikmesi sonunda Mekke'deki dağlardan kendini atma teşebbüsünü anlatan rivâyettir. Bu, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) ahlâkına dair bildiklerimize ters düşen bir rivâyettir. Buhârî ve Müslim'de vârid olan güvenilir rivâyetlere de ters düşmektedir. İbn Hişam siyerinde şunu nakletmiştir: 'vahiy Rasûlüllah (s.a.v.)e bir süre gelmemiştir. Öyle ki bu, Peygamberimiz (s.a.v.)e çok ağır gelmiş ve onu üzmüştür. Sonra kendi kendine bu hüznün çok ileri derecede olmasından dolayı "sahibim beni bırakmış ve veda etmiş diye korktum" demiştir. Bunun üzerine Cebrail (a.s.) Duhâ sûresini getirmiştir.' Allah burada Duhâ'ya yemin etmiştir ki Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) ikramda bulunan Allah'tır."[7] Yine Vâkidî'nin naklettiği yanlış rivâyetlerden birisi sahabilerden birisinin -Amr b. Hamik[8]- Osman'ın

---

6 Bkz. Muhammed ibn. Cerir et-Taberî, *Tarih et-Taberî*, Dâr el-Kutub el-ilmiyye, Beyrut, tarihsiz 1/552.

7 Muhammed İbn İshak İbn Yesar, *Siyer İbn İshak* (Mübteda, Meb'as, Meğazî) Ma'hed ed-Dirasat vel-Ebhasi vet-Tarih, Muhammed Hamidullah 2/115.

8 Bkz. Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakat el-Kubra*, a.g.e. 2/74. Bkz. İbn Kuteybe Abdullah ibn Muslim, *el-Mearif*, Dâr el-Mearif, Kahire, Thk. Servet Ukaşe, tarihsiz, 1/291.

(r.a.) katline iştirak etmesidir. Bunlar maalesef bir gaflet anında Müslüman tarihçi ve haber râvîlerinin bazılarının irad ettiği rivâyetlere birkaç örnektir. Bu rivâyetler araştırmacılar arasında yaygınlaşmıştır. Müsteşrikler ve İslâm düşmanları bu rivâyetlerden faydalanmış, İslâm'a ve Müslümanlara saldırmak için kullanacakları aradıkları yitik mallarını burada bulmuşlardır. İslâm ve Müslümanlar için gayrete gelen bir âlim onlara karşı koyduğunda en yüksek sesleri ile bağırarak bu rivâyetleri Müslüman âlimlerden falancanın zikrettiğini söylerler. O kişinin cerh edildiği, güvenilir râvîlerden olmadığı söylendiğinde "siz, görüşü size uymayan herkese yüklenirsiniz" derler.

İslâm kültür mirasına yaklaşımda ortaya iki yönden problem çıkmıştır. Birincisi bütün rivâyetleri tüm illetleri ile kabul edip onları incelemeyen, isnatlarının hakikatlerini ve içerdikleri illetlere vakıf olmayan âlimler yönüdür. Bu tür haber nakledenler tarafından çok sayıda problemli haber, İslâm kültürü ve İslâm düşüncesi için kesin problemler oluşmuştur. Diğeri ise Yahûdîliklerine veya Hıristiyanlıklarına taassupla bağlı olan müsteşriklerdir. Onlar isnatları kabul etmezler. Rivâyet tenkidini bilmezler. Râvînin cerh ve tadili konusunu anlamazlar. İslâm kültürü hakkında arzu ve keyiflerine göre hüküm verirler. Fakat bununla birlikte onlar tercih edilmeyen bir rivâyet bulduklarında sevinçlerinden âdeta göklere uçarlar. Tercih edilen güvenilir ve muhakkik Müslüman âlimlerin kabul ettiği rivâyetleri ise yere çalarlar, hiç ilgi göstermez, dönüp bakmazlar. İslâm kültür mirasına keyfe, arzuya, kişisel isteklere göre yaklaşmak, problemli hususlardandır. İslâm kültürü üzerinde çok ciddi bir tehlike arzeden afetlerdendir. Öte yandan isnatlarını araştırmadan, râvîlerini cerh ve tadil işlemine tabi tutmadan rivâyetlerden yana olmak büyük bir tehlikeyi haber vermektedir. Bu mukaddimeyi nebevî sîretin araştırılmasının çok çabaya, çalışmaya ve gayrete ihtiyacı olduğunu kanıtlamak için yazdım. Bu gayreti gösterecek olan, öncelikle Allah'a sağlam bir imanla inanarak, sonra ilmî bir tavırla, kavrayışla ve kendini bu ilme adamakla, sîrete yaklaşacak Müslüman araştırmacılardır. Bugünlerde yaşamakta olduğumuz beynelmilel koşullar, İslâm'a, peygamberine ve onun getirdiği kitabına karşı acımasız, ateş gibi bir saldırı olduğunu tartışmasız bir şekilde ispatlamıştır. Öyle gözüküyor ki, Batılıların birçoğu İslâm'ı, Peygamber'in (s.a.v.) hakkındaki hiçbir şeyi ve Allah'ın (c.c.) Muhammed'e

(s.a.v.) yol göstermesi için indirdiği kitabı bilmiyorlar. Bilgi sahibi olmayan bu kişiler Kur'ân ve nübüvvetin hakikatinin öğretilmesi ve gösterilmesine ihtiyaç duymaktadırlar. İslâm'ı hedef alan taraflı inatçı kimseler vardır. Bunlar İslâm'a zarar vermeye çalışıyorlar. İyi bir azarı hak ediyorlar. Güçlü hüccetlerle, parlak delillerle, büyüleyici kanıtlarla susturulmaları, akıllarının âcizliğinin ve fikirlerinin boşluğunun ortaya konması gerekmektedir. Tüm bunlar Müslümanların, bütün insanlığa karşı boyunlarına yüklenmiş büyük sorumluluğu taşıyacak seviyede olmalarını gerektirmektedir. Müslümanlar hidayet elçileridir. Bilimlerin bilgilerin ve yüksek fikirlerin öğreticileridirler. İnsanlığın eski kültür mirasını taşımışlardır. Geçmiş ümmetlerin fikirlerini ve uygarlıklarını tercüme ederek bunlara kendi fikir ve buluşlarını ve benzersiz akıllarını katmışlardır. Sonra tüm bunları orta çağda Endülüs, Güney Fransa, Sicilya ve Güney İtalya aracılığıyla, haçlı savaşları ile doğuda Avrupalı Hıristiyanların Müslümanlara karşı savaştıkları esnada Frenklerin kurduğu koloniler vasıtasıyla Avrupa'ya takdim etmişlerdir. Avrupalılar Müslümanların nezdinde Eski Yunan'dan, kadim Süryanilerden, Persler'den, Mısırlılardan Hintlilerden ve Çinlilerden tercüme ettikleri ilimlerin ve bilgilerin her türünü bulabilmişlerdir. Bunların dışında değişik alanlarda Müslümanların ortaya koyduğu ilimleri, bilgileri ve icatları da görmüşlerdir.

Müslümanlar Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerif temelli büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Kur'ân-ı Kerim, hadis-i şerif ve Arap diline dair muhtelif ilimler geliştirmişlerdir. Tüm bunlardan ötürü Müslümanlar insanlığa yüksek seviyeli ilim, edebiyat, sanat, fikir, kültür, tıp ve felsefe sunmuşlardır.

Kur'ân-ı Kerim'de Peygamber (s.a.v.)

Evet, tüm bunları, Müslümanlar dünyaya sunmuş olabilirler. Fakat bugün için ve her zaman için dünyaya sunacağımızın en iyisi, hayrın tümü kendisinde olan Rasûlüllah (s.a.v.) Efendimiz'dir. Faziletin de, hidayetin de, ahlâkın da, üstün özelliklerin de tümü ondadır. İnsanlık, tarih boyunca nebîleri ve elçileri tanımıştır. Filozofları, düşünürleri, ıslahatçıları, liderleri, devrimcileri tanımıştır. İnsanlık tüm bunları tanımış, bunların hepsinde bazı güzel sıfatları görmüş veya pek çok güzel sıfatları ile karşılaşmıştır. Bu kimselerde aramış olduğu faziletlerin, ahlâkın, doğru yönlendirmenin, eğitimin bir kısmını bulmuştur. Tabi ki Muhammed'den (s.a.v.) önce gelen Nebî ve

Rasûller Allah'ın emriyle milletlerine tüm hayrı takdim etmişlerdir. Allah'a imanı sunup, Allah Teâlâ'yı kavimlerine tanıtmışlardır. Fakat o peygamberler, her konuda onlardan üstün olan Muhammed'in (s.a.v.) seviyesine ulaşamamışlardır. Onlar özel olarak kendi milletlerine gönderilmişlerdir. Muhammed (a.s.) ise tüm insanlara gönderilmiştir. O peygamberler zamanı, mekânı ve muhtevası sınırlı şeriatlar getirmişlerdir. Hâlbuki Peygamberimiz, peygamberlerin sonuncusu, tüm insanlara her zaman ve mekânda geçerli olacak eksiksiz bir şeriat getirmiştir. İnsanlar bu ıslahatçıların birçoğunun tarihte var olduklarına dair görüş birliğine sahip değildir. Hatta Meryem oğlu İsâ Mesih'in (a.s.) tarihteki varlığından, şüphe duyan Hıristiyan araştırmacılar vardır. Hem Müslüman, hem de Batılı araştırmacılar, tarihin parlak ışığında ortaya çıkmış ve yaşamış yegâne nübüvvet ve risâlet sahibi şahsiyetin Muhammed (a.s.) olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Burada Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) dair zikretmemiz gereken en önemli şeylerden birisi, hayatının bütünü ile insanlığın önüne çıkan, tek şahsiyet olmasıdır. Özel hayatı ve genel hayatı insanların önünde görünür ve açık bir hâldedir. İnsanlar Rasûlüllah'ın (s.a.v.) eşleri oğulları, kızları, arkadaşları arasındaki hayatını öğrenmişlerdir. Müslümanlar onun hayatını eksiksiz bir şekilde gözlemlemişler ve insanlara sunmuşlardır. Çünkü onun hayatı bütün insanlar için bir kanun koyucunun, bir yol göstericinin, bir öğreticinin, bir örnek şahsiyetin, bir model kişiliğin hayatıdır. Peygamberler ürünleri ile tanınırlar. Tıpkı İsâ'nın (a.s.) "sadık peygamberler ürünleri ile tanınırlar" sözünde olduğu gibi. Tüm nebîler, elçiler, ıslahatçılar arasında ürünleri en iyi olan acaba kimdir? Şüphesiz Muhammedî ürünler olgun ve tazedirler. Muhammedî din ilim, anlayış ve bilgi meyvelerini getirmiştir. Gelmiş geçmiş, tüm tarihte insanlığın benzerini görmediği, iman, ahlâk, adalet, kolaylık, hoşgörü meyvelerini vermiştir. Kur'ân-ı Kerim, Rasûlüllah (s.a.v.) zamanındaki İslâm toplumunu en güzel şekilde anlatan, değişik tarihî dönemlerde insanlığın gidişatını niteleyen en iyi kaynaktır. Kur'ân-ı Kerim nebî ve Rasûllerin liderliğindeki hayırlı gidiş ile İblis, Firavun, Haman, Karun ve Nemrut gibi şerlilerin liderliğini yaptığı şerli gidişi nitelemiştir. Kur'ân-ı Kerim Arapların cahiliyye dönemindeki hayatını, Rasûlüllah'ın hayatını, ahlâkını, menkıbelerini, ahlâkî üstünlüklerini zikretmiş, onu insanlık için örnek ve model şahsiyet kılmıştır. Kur'ân-ı Kerim, müminlerin hayatını an-

latırken, sadece olumlu şeyleri zikretmekle yetinip olumsuz şeyleri görmezden gelmemiştir. Müminlerin hayatını içerdiği olumlu yönleri, insanlık doğasından kaynaklanan beşerî eksiklikleri, kusurları, ayıpları ile beraber ortaya koymuştur. Kur'ân-ı Kerim Müslümanların Uhud[9] ve Huneyn[10] savaşında mağlup olup, Peygamberimiz'in (s.a.v.) etrafından kaçtıklarını gösteren portreyi de ortaya koymaktadır. O, şiddetli sıcakta, Tebuk istikametindeki zorluk gazvesine çıkarken, ağırdan almalarını anlatmıştır.[11] Savaşa katılmayan üç kişinin kıssasını komplimansız, pohpohlamadan anlatmıştır.[12] Rasûlüllah'ın (s.a.v.) evinde uzun süre oturup, onu zor duruma ve sıkıntıya düşürenleri Kur'ân-ı Kerim kınamaktadır. Hâlbuki Peygamber (s.a.v.) bu durumu onlara söylemekten hayâ ediyordu. Kur'ân-ı Kerim Rasûlüllah'ın bir eşi hakkında "ifk" dedikodusunu yayanların kıssasını anlatır ve bu iddianın elebaşılığını yapan münafıkları da azarlar. Müslümanlar dayanağı olmayan, değersiz hatta belki iman edenler arasında fahişliğin yaygınlaşmasına sebep olacak bu tür sözlere kulak vermelerinden ötürü kınar.[13]

Kur'ân-ı Kerim tüm bu hakikatleri ortaya koymayı ve İslâm toplumunu dakik bir şekilde gözlemlemeyi eğitim, yol gösterme, öğretme ve hazırlama sadedinde yapmaktadır. Bunlar risâletin sahibi yüce Peygamber Muhammed (s.a.v.) zamanında daha ilk günlerinde İslâm'a daveti omuzlarında taşıyan, İslâm risâlet nesli içindir. Fakat şunu hatırlamalıyız ki Kur'ân-ı Kerim o toplumu nitelerken veya bütün insanlığı anlatırken, sadece dış görünüşünü tavsif etmez. Kur'ân-ı Kerim'in tavsifinin hakiki değeri budur. O gönülleri, nefisleri, insanın içindekilerini anlatır. Kalplerin içindeki gizli şeyleri tavsif eder. İnsanın derinliklerine iner, âcizliğini, eksikliğini, kusurunu ondaki güç etkenlerini anlatır. Yakup'daki (a.s.) babalık şefkatini, Mûsâ (a.s.)ın annesindeki annelik merhametini, Meryem kıssasında kadının utan-

9 İbn İshak, *Siret*, a.g.e. 3/301

10 Ma'mer ibn Raşid el-Ezdi, *el-Cami*, a.g.e. 11/59

11 a.e. 11/226

12 Bkz. Buhârî, *el-Cami es-Sahih el-Muhtasar*, a.g.e. 3/1305

13 Muhammed İbn el-Hasen eş-Şeybani, *es-Siyer el-Kebir* , Ma'hed el-Mahtutat, Kahire, Thk: Salahaddin Muncid, tarihsiz, 1/204

ma ve hayâ duygusunu tavsif eder. Fir'avun'un "Ben en yüce Rabbinizim"[14] derken taşkınlığını, kibrini, kullara karşı büyüklenmesini niteler. İnsanın mala, servete, şöhrete ve yöneticiliğe sevgisini niteler. Kur'ân-ı Kerim Peygamberin (s.a.v.) hayatını anlatırken hep bu şeffaflıkla, bu netlikle, hakikatleri örtme kaygısı olmadan anlatır. Hatta insanlara Rasûlüllah'ın içinde saklamaya çalıştığı şeyi bile bildirir. "Allah'ın açığa çıkaracağı bir durumu içine saklamıştın. Çünkü insanlardan çekinmiştin. Oysa asıl korkmana lâyık olan Allah'tır."[15]

Rasûlüllah (s.a.v.)in Rabbi tarafından bu şekilde kontrol altında tutulması Nebevî masumiyeti, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) yüce ve yüksek mevkiini vurgulamaktadır. Allah'ın seçtiği, tercih ettiği ve temizlediği, tezkiye ettiği, insanlığı yönetmeye en layık kişidir. Önderliğe ve bütün diğer yaratılmışlardan üstün tutulma hususlarında en çok hak sahibi olan kişidir. Kur'ân-ı Kerim sıfatlarını menkıbelerini ve yüce şemailini anlatmıştır. O, Allah'ın "Şüphesiz, sen yüce bir ahlâk üzeresin"[16] buyruğu ile tavsif ettiği gibi üstün bir ahlâka sahiptir. O, müminlere şefkatli ve merhametli olma niteliğine sahiptir. Mü'minler için, meşakkat, zorluk, sıkıntı istemez. Bunu Allah'ın: "Size kendi aranızdan öyle bir peygamber geldi ki, zahmete uğramanız ona ağır gelir. Kalbi üstünüze titrer. Müminlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir."[17] buyruğunda görmekteyiz. O müminlere kitabı, hikmeti öğretip, onları temizleyen içlerinden çıkmış bir peygamberdir. Allah'ı ve ahiret gününü arzu edip, Allah'ı çokça zikredenler için "üsve-i hasene"dir. Rasûlüllah'ın (s.a.v.) müminler üzerinde hakkı, kendi üzerlerindeki haklarından daha fazladır. O, tüm müminlerin babası, eşleri de tüm müminlerin anneleridir. Allah Teâlâ, peygamberinin sihir, şiir ve delilikten uzak olduğunu belirtmiştir. O'nu hakkı ve doğruyu söylemekle vasıflandırmıştır. Hevasına göre konuşmasının mümkün olmadığına "O kendi heva ve hevesi ile konuşmaz."[18] âyeti ile de işaret etmiştir. Allah Teâlâ onun bakışlarını da temiz

---

14 Naziat, ayet: 24

15 Ahzab, ayet 37

16 Kalem, ayet 4

17 Tevbe, ayet 128

18 Necm, ayet 3

tuttuğunu belirtmiştir. "Peygamberin gözü kaymadı, şaşmadı haddi aşmadı."[19] onun ahlâkının temiz olduğunu "Şüphesiz sen yüce bir ahlâk üzeresin."[20] âyeti ile yüreğinin temiz olduğunu ise "Gözlerinin gördüğünü kalbi yalan saymadı."[21] buyruğu ile ifade etmiştir. Muhammed (s.a.v.) için zikredilen tüm bu Rabbanî temizliğin işaret ettiği şey, şüphesiz Rasûlüllah'ın (s.a.v.) herkesin boyun eğeceği yüksek sıfatların tümüne sahip tek seçkin şahsiyet olmasıdır. O ismet sıfatı ile nitelenmiştir. O Allah Teâlâ'yı tam olarak bilen ve tanıyandır. Tüm hayatında, takva, huşu, Allah'tan sakınma, Allah'a bağlılıkla tezyin edilmiştir. Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risâletten önceki hayatını da sunmakla Allah'ın nimeti ve keremi ile hayatında meydana gelen büyük değişikliği tasvir etmektedir. İşte Kur'ân-ı Kerim bize, Allah'ın onu yetim bulup barındırdığını, muhtaç bulup, ihtiyacını giderdiğini, dinin hükümlerinden habersiz bulup, dosdoğru yola ilettiğini anlatmıştır. Hakikaten Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hayatı kendisine risâletin indirilmesi ile köklü bir şekilde değişmiştir. Rabbanî gözetim onu tümü ile kapsamış, Rahmanî hediyeler onu kuşatmış, Kur'ânî hidayet onu gölgelemiştir. Kur'ân-ı Kerim ondan bu iyilikleri nimetleri ve hediyeleri hatırlamasını istemiştir. Bu iyilik ve nimetlerden ötürü Allah'a şükrettiğini gösterecek şekilde insanlara muamele etmesini söylemiştir. Duhâ sûresi bu büyük hâlleri ortaya koymuştur. Bu yüce ve yüksek mânâları serpiştirecek şekilde rabbani ve ulvî kelimelerle anlatmıştır. Bu yüksek mânâ, yeryüzünün değişik bölgelerinde tüm insanlara açıklanması gereken İslâmî mesajların yüceliğini ifade eder.[22]

Peygamberimiz (s.a.v.) bizlere yüce hayatının tümünde onunla beraber olan ve ondan hiç ayrılmayan bu Rabbanî inayeti bildirmiştir. Peygamberimiz'in (s.a.v.) kendisine inen Rabbanî terbiyeye işaret ettiğini daha önce bildirmiştik. O buna "tedip" adını vermiştir. Tedip öğretimi, eğitimi, irşadı, tevcihi ile mükemmellik, güzellik, hak ve hayır mânâlarına işaret eden sair kavramları içinde barındıran bir kelimedir. Gerçekten Rasûlüllah'ın (s.a.v.)

---

19 Necm, ayet 17

20 Kalem, ayet 4

21 Necm, ayet 11

22 Duha, 6-11. Ayetler

Mekke'de risâletten önceki hayatı onun ulvî bir cihetten terbiye ve tedip gördüğünü hissettirmektedir. Bu ulvî cihet onun bakımını üstlenmekte hâlini düzeltmekte, doğru yolda gitmesini sağlamaktadır. İnsanlar onun Mekke'de, bu yüksek ve yüce mevkiini bilmekte idiler. O'na 'sadık' ve 'emin' lakaplarını vermişlerdir. İhtilaflı meselelerde onun hükmünü kabul ediyorlardı. O'na düşmanlıklarına rağmen, en kıymetli mallarını onun yanında emanet olarak bırakıyorlardı. Kureyş, Kâ'be inşası sırasında Hacerü'l-esvedin yerleştirilmesi konusunda onun fikrini kabul etmişti. Kureyş'in yücelttiği ve üstün tuttuğu Hacerü'l-esvedi yerleştirme meselesi sebebi ile Kureyş kolları arasında nerede ise savaş çıkacaktı. Muhammed (s.a.v.) in yanlarına gelmesi onları sevindirdi. "Bu sadık (doğru konuşan) ve emin (güvenilir) olandır. Biz onun vereceği hükme rıza gösteriyoruz" dediler. Rasûlüllah (s.a.v.) meseleyi kolaylıkla kavrayış ve zekâsını gösterecek şekilde çözdü. Bu net bir çözümdü. Çünkü peygamberler risâlet tebliğ etmek için inatçı ve mücadelecilere karşı açık delillerle, parlak, net kanıtlar öne sürmek için gerekli olan zekâ ve fetanet sıfatlarını taşırlar.[23]

O'nun güvenilirliği ve doğru sözlülüğüne gelince, Kureyşliler emanetlerini, değerli mallarını Peygamber efendimize karşı içlerinde duydukları düşmanlığa ve buğza rağmen onun yanında bırakıyorlardı. Siyer kitapları Rasûlüllah'ın (s.a.v.) kavmi Kureyş'e karşı yüksek edebi ve sağlam davranışları ile dolup taşmaktadır. Nitekim kendi kavmi olan Kureyş, doğru sözlülüğünü ve güvenirliliğini bilmesine rağmen getirdiği mesajı yeryüzünde kibir, zulüm, ceberut, böbürlenme vasıflarından ötürü reddetmiştir. Bu sahada Ebû Cehil kıssası gayet nettir. Peygamberimizi (s.a.v.) yalanlamaya onları iten şeyin kin, haset ve kabilecilik olduğuna işaret etmektedir. Bu kabilecilik Hâşim oğullarını peygamberlik şerefi hususunda kıskanmalarına sebep olmuştur. Birisi Ebû Cehil'e Peygamberin (s.a.v.) söyledikleri ve davet ettiklerine dair görüşlerini sorduğunda, Muhammed'in (s.a.v.) davet ettiği din hususunda doğru söylediğini düşündüğünü, ancak Kureyş'in bir kolu, mensup olduğu Mahzum oğullarının, Hâşim oğulları ile şeref sahibi olma hususunda çekişme içinde olduğunu söylemiştir. Hâşimoğulları ve Mahzum

---

23 Şeyh Muhammed el-Hudari, *Nur el-Yakin fi Sirati Seyyid el-Murselin*, Mektebe el-İmam, Mısır, 1999, birinci baskı, thk: Ahmet Mahmut Hattab, 1/16

oğullarının Mekke'ye gelenlere yemek ve su ikramı, hacılara binek sağlama konusunda yarıştıklarını, Kureyş'in iki kolunun bahis atı misâli fazilette aynı seviyede olduklarını ancak nübüvvet ve risâletin Hâşim oğullarında ortaya çıkması ile Mahzum oğullarının bu yüksek dereceye yetişemeyeceklerini anladıklarını söylemiştir. Kastedilen yüksek derece peygamberliktir. İşte o zaman Hâşim oğullarına kıskançlık duymuş ve Peygamberimize (s.a.v.) karşı inkâr sancağını açmışlardır.[24] Peygamberimiz'in (s.a.v.) hayatı Kur'ân-ı Kerim'de Müslüman toplumun hayatı ile gözlemlenmiştir. Zira Kur'ân-ı Kerim Rasûlüllah'a (a.s.) Müslüman toplumun yaşadığı vakıalar, hadiseler, meselelere göre inmekteydi. Bu, âlimler arasında 'esbab-ı nüzûl' ilmi olarak bilinir. Ancak muayyen bir âyet her ne kadar belirli bir sebep için indirilmişse de hükmünün o sebebe münhasır olmadığını bilmek gerekir. Zira kıyamete kadar nüzûl sebebine benzer bütün meselelerde genel hükümler ihtiva eder. Âlimler; "sebebin hususi oluşuna değil, lafzın umumiliğine itibar edilir" demişlerdir.[25] Kur'ân-ı Kerim kalıcı, kuvvetli bir ibret, eksiksiz Rabbanî bir programdır. Bir hikmet, hidayet ve doğru yola iletme kitabıdır. Batıl ona, ne önünden ne arkasından hiçbir yerden yol bulamaz. O hidayete erdiren delil, ışık saçan kandil, yaratılmışlara karşı hüccet-i bâliğa, Allah'ın ziyafet sofrasıdır. Tekrar edilmekle eksilmez. Âlimler ona doymaz. Cinler onu işittiklerinde; "biz gerçekten doğru yolu gösteren harikulade bir Kur'ân dinledik, ona iman ettik"[26] demişlerdir.

Kur'ân-ı Kerim peygamberin özel ve genel hayatını takip etmiştir. O toplumun içten ve dıştan net bir şekilde eksiksiz portresini çizmiştir. Kur'ân-ı Kerim bu Müslüman toplumun tüm fertlerinin gizli yönlerini, saklı kısımlarını, niyetlerini, tasvir etmeye özen göstermiştir. Kur'ân-ı Kerim'in bu toplumu gözetiminde tutması, bu toplumun önemini, Allah Teâlâ'nın, Müslümanların ve tüm insanların nezdinde yüksek mevkie sahip olduğunu hisset-

---

24 İbn İshak, *es-Sire*, a.g.e. 4/170

25 Ebû Zekeriyya Yahya İbn Şeref en-Nevevi, *Şerh en-Nevevi ala Sahih-i Muslim*, Dâr İhya et-Turas el-Arabî, Beyrut, 1392, ikinci baskı, 13/229, Bkz. Ali İbn Sultan Muhammed el-Kari, *Mirkat el-Mefatih Şerh Mişkat el-Mesabih*, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, 2001, thk: Cemal Aytani, 1/181

26 Cin, 1 ve 2. Ayetler

tirmektedir. O toplum model bir toplumdu. Her ne kadar modern araştırmacılardan birisi bir çalışmasında, o toplumun ideal olmadığını, devletin de ideal bir devlet olmadığını sadece fertlerin ideal fertler olduğuna işaret etmiş olsa da doğrusu bu değildir. Vahidüddin Han yeni neşrettiği bir kitabında o toplumun ideal bir toplum olmadığını iddia etmiştir. Muhtemelen toplumun ideal olmasıyla kastedilen şeyin bazı filozofların zihinlerinde var olduğu gibi ütopik bir toplum olduğunu zannetmiştir. Bu toplumun ideal olması demek o toplumda pek çok hayrın var olması, şerrin ise az olması demektir. Ancak Allah Teâlâ bu az şerri yönlendirme ile irşatla ve had cezalarıyla izlemekte ve takip etmektedir. Had cezalarında suçu işleyen kendi seçimi ile isteyerek işlemiştir. Bu toplum Kur'ân-ı Kerim'in Hz. Peygamber'e (s.a.v.) indiriliş sürecinde İlâhî bakışın önünde açık bir şekilde durmaktadır. Bu toplum bir teşri toplumu, örnek toplum, model toplum ve sahabe toplumudur. O sahabîler de yegâne Kur'ân neslidirler. O toplum, risâlet sahibinin en hayırlı nesil diye nitelediği toplumdur. Kur'ân-ı Kerim'in "Muhammed Allah'ın elçisidir. Beraberinde bulunanlar da kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler. Onları, rükûa varırken ve secde ederken görürsün. Allah'tan lütuf ve rıza isterler. Onların nişanları yüzlerindeki secde izleridir. Bu, onların Tevrat'taki vasıflarıdır. İncil'deki vasıfları da şöyledir: Onlar filizlerini yarıp çıkarmış, gittikçe onu kuvvetlendirerek, kalınlaşmış gövdesi üzerine dikilmiş bir ekine benzerler. Ki bu, ekenlerin de hoşuna gider. Allah böylece onları çoğaltıp kuvvetlendirmekle kâfirleri öfkelendirir."[27] buyruğuyla tavsif ettiği toplumdur. Evet ideal kelimesi yanıltıcı bir kelimedir. Belki o, doğru yola iletilmiş örnek ve model toplum için uygun bir vasıf değildir. Allah o toplumu tüm insanlığa hidayet meşalesi ve ışığı kılmıştır. Arzu edilen ideallik, bir an dahî Allah'a itaat edip Allah'a isyan etmeyen meleklerin idealliği değildir. O toplumun ideal oluşu, Peygamberimiz (s.a.v.) tarafından Allah'ın emri ile tarihin tüm merhalelerinde tüm insanlığa önder ve kanun koyucu olması için yetiştirilen toplum olmasıdır. Kur'ân-ı Kerim toplumu nasıl değerlendireceğimizi öğreten, Rabbanî hidayet kitabıdır. O toplumu birtakım yüce sıfatlarla vasıflandırmaktadır. Fakat yine dönüp o toplumdaki zayıflık, kusur, gevşeklik noktalarını gözetim altında

27 Fetih, 29. Ayet

tutmaktadır. Kur'ân-ı Kerim bu toplumun hayır ve bereket toplumu olduğunu reddetmemektedir. Sahabi toplumu da bünyesinde her türlü beşerî eğilimleri barındıran bir toplumdur. Toplumun içinde zayıflık, azim, irade, dünya zevkleri için yarış, hâkimiyeti elde etmek için mücadele vardır. Kur'ân-ı Kerim tüm bunları vurgulamakta, inkâr etmemektedir. Fakat öte yandan Rasûlüllah (s.a.v.) ile beraber olan ve onun eliyle yetişen bu fertlerin, insanların en hayırlıları olduğunu haber vermektedir. Onlar peygamberimizden sonra mahlûkatın en hayırlılarıdırlar. Şöyle bir soru akla gelebilir: 'Burada niçin toplumun üzerinde durulmaktadır da tebliğin başlığında belirtilen nebevî şahsiyet üzerinde durulmamaktadır?'. Belki de bu sorunun cevabı şudur: Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hayatını onunla birlikte yaşayan sahabenin hayatından ayıramayız. Rasûlüllah'ın (s.a.v.) hayatı en ince kişisel detaylarında dahî umumi ve nettir. Tüm insanlığın ortak malıdır. Peygamberimiz'in (s.a.v.) kişiliğinin gerçek büyüklüğü de budur.

Kur'ân-ı Kerim Rasûlüllah'ın (s.a.v.) Mekke'den Medine'ye hicretini anlatmıştır. Zor ve katı şartlarda gerçekleşen hicret kıssasını Peygamberimiz ve Ebû Bekir arasında geçen mağara diyalogu ile sunmuştur. Kur'ân-ı Kerim doğruluğu getirmiş Peygamber'e ve Allah katından gelmiş bu doğruluğa inanan bir Sıddîk'a işaret ediyordu. Bu, risâlet, elçi ve elçinin gönderildiği kişi arasındaki diyalogdu. Mağarada Rasûlüllah (s.a.v.) yalnız değildi. Arkadaşı Sıddîk da onunla beraberdi. Ebû Bekir'in (r.a.) bu tasdiki Peygamberin (s.a.v.) onu yakalamak isteyen Kureyş müşrikleri tarafından izinin sürüldüğü sırada dahî görevini tastamam yaptığına insanlığın tanıklığıydı. Müşrikler onu öldürmek istiyorlardı. Dinini ve risâletini ortadan kaldırmak istiyorlardı. Mübarek kafile, hicret yolunda Ümmü Ma'bed'in çadırına ulaştığında kendi kendini anlatan mûcizeyi görmekteyiz. Peygamberimiz'in (s.a.v.) mûcizesi risâletinin ve nübüvvetinin doğruluğunu gösteren delil, burhan ve parlak işaretleri ortaya koymasıdır.[28] Ümmü Ma'bed el-Huzaiyye, kaderin çöldeki evine sevk ettiği adamın herhangi birisi olmadığına -o anda meşguliyetinden dolayı orada olmayan kocasına söylediği gibi- mübarek bir insan olduğuna kanaat getirmiştir. O'nun bu kanaatine gözlerini kamaştıran

---

28 Ahmed ibn Amr ibn Dahhak Ebû Bekr eş-Şeybani, *el-Ahad vel-Mesani*, Daru Ra'y, Riyad, 1991, birinci baskı, thk: Basim Faysal Ahmed el-Cevabira, 6/252

nebevî mûcize vesile olmuştur. Ümmü Ma'bed o anda zihni açık, sakin, önünde olanları gözetleyen bir kadındır. Hatta bu mübarek adamı gözetlemiş daha sonra gelen kocasına onu nitelemektedir. Ümmü Ma'bed'in Rasûlüllah'ın şahit olduğu hâllerini ve sıfatlarını anlatması asırlar boyu siyer kitaplarının malzemesi hâline gelecektir.[29] Kur'ân-ı Kerim Ümmü Ma'bed ve kıssasından bahsetmemektedir. Fakat Peygamber efendimizi (s.a.v.) "arkadaşları ona hizmet etmek için başına toplanıyorlar" diyerek tavsif etmesinden, Peygamberimiz (s.a.v.) ile o mübarek yolculuğunda beraberindeki şahısların nur, yakîn ve iman kafilesi olduklarını, Allah'ın yardımıyla onlarla birlikte olduğunu neredeyse bizzat hissediyoruz. Bunun akabinde Huzaalı Ümmü Ma'bed, o dört kişinin şahsında zamanın ebedî akışı boyunca Allah'a iman etmiş kalabalıkları görmüştür. Peygamberin hareketinin yolunda mübarek nebevî hicret önemli bir duraktı. Hicret, zikredilme, yazıya geçirilme, Kur'ân-ı Kerim'de konumuna dikkat çekilme noktasında nasibini almıştır. İslâm ve Müslümanların tarihinde büyük önemi olan diğer bir durakta duralım. Bu durak büyük Bedir savaşıdır. Kur'ân-ı Kerim bu savaşı, hak ile bâtılı ayırması yönüyle anlatmıştır. Hicrî ikinci yılda vuku bulan Büyük Bedir savaşı, Arap ülkesinde meydana gelmiş köklü bir değişimdir. Zira Bedir güç dengelerini ve var olan liderlikleri değiştirmiştir. Kureyş büyüklerinin çoğu yok olmuştur. Mekke'de Müslümanlara daha az düşmanlık gösteren yeni idare ortaya çıkmıştır. Bu idarenin Müslümanların Bedir günü öldürdüğü Kureyş ileri gelenlerinden yöneticilik, liderlik ve siyaset tecrübeleri daha azdı. Bedir, Arapların Mekke, Şam, Yemen arası düzenli ve kendi kendine yürüyen klasik ticaret yollarına, Arapların bakışını değiştirmişti. Bu yollar Arap ticaret güzergâhlarını kolaylaştırmak üzere Mekke liderleri tarafından yapılan kolaylaştırma anlaşmalarına uygundu.

Bedir Arapların kabileler arası taraftarlık, anlaşma, destek değerlerini değiştirmiştir. Bu değerler din ve inanç yardımlaşmasından tecrit edilmiş ırk ve kan bağları üzerine inşa edilmişti. Biz bunu söylerken İslâmiyet'in genel olarak kabile bağını inkâr etmediğini belirtelim. İslâm kabile bağlarını ıslah etmeye ve aşırılığını, sultasını ve asiliğini hafifletmeye çalışmıştır.

---

29 Muhammed b. Hibban İbn Ahmed Ebû Hatim Et-Temimi el-Busti, Darul Fikr, 1975, birinci baskı, thk: es-Şerefuddin Ahmed, 1/124

Kur'ân-ı Kerim Enfal sûresinde Bedir kıssasını zikretmektedir. Bedir kıssası bazı siyer kitaplarında yol kesme kıssası gibi nakledilmektedir. Adeta Müslümanlar haksız yere Mekke ehlinin mallarını elde etme arzusuna kapılmışlardır. Büyük Bedir kıssasının bu sûretle nakledilmesi Bedir kıssasının hakikatinin bozulmasıdır. Allah Teâlâ Bedir'in hakla bâtıl arasında ayırıcı olmasını istemiştir.[30]

Bazı siyer tarihçileri müşriklerin zulüm ve düşmanlıkla Mekke'den çıkarmış oldukları Müslüman muhacirlerin mallarını geride bıraktıklarını unutmaktadırlar. Müşrikler onların mallarını haksızca ve azgınca ele geçirmişlerdir. Siyer kitapları bizlere muhacirlerden Suheyb-i Rûmî'nin (r.a.) mallarıyla Mekke'den hicret için çıkmak istediği zaman Mekke müşriklerinin önünü kestiklerini anlatmaktadır. O'nun mallarıyla hicret etmesine engel olmuşlardır. O'nun Mekke'ye parasız geldiğini ve onların arasında malını ve servetini kazandığını iddia etmişler, Suheyb de malını onlara bırakırsa Medine'ye hicret etmesi için izin verip vermeyeceklerini sormuştur. Müşrikler, şayet malını onlara bırakırsa hicret etmesine engel olmayacaklarını söylemişler, işte o zaman Suheyb (r.a.) bütün malını canı ve dini için fidye olarak onlara bırakmıştır. Bu haber Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ulaştığında Suheyb'e "satışın karlı oldu ey Suheyb" demiştir.[31]

Bu olay belki de müşriklerin, Müslümanları ülkelerinden hicrete, çaba ve alın teri ile kazandıkları mallarını terk etmeye zorladıklarına en bariz örneklerdendir. Müslümanlar Yesrib'de devletlerini inşa ettiklerinde ellerindeki güç ve imkânları Mekke halkına karşı kullanmaları onların hakkıydı. Sahip oldukları en önemli güç kaynaklarından birisi Mekke'yi Şam ülkesi ile bağlayan ticaret yollarını ele geçirme imkânlarıydı. Hakikaten Ebû Süfyan b. Harb'in idaresinde Şam topraklarından dönmekte olan Kureyş kafilesinin karşısına çıkmaya çalıştılar. Ancak kafile, Ebû Süfyan'ın elçisi Mekke ehline mallarını Müslümanlardan korumak için seferber olmalarını haber vermek üzere ulaştıktan sonra, Kureyş'in malları ile birlikte kurtulmuştur. Bunun

---

30 İzzeddin İbn Cemal el-Kettani, *el-Muhtasarul Kebir fi Sirati Rasul* (s.a.), Dâr el-Beşir, Amman 1993, birinci baskı, thk: Sami Mekkî el-Ani, 1/58

31 İbn Sa'd, *Et-Tabakat el-Kubra*, a.g.e. 3/228

üzerine Kureyşliler çıkmak için hazırlık yaptılar. Bu esnada kafilelerinin kurtulmuş olduğu haberi onlara ulaştı. Bir kısmı çıkmakta tereddüt gösterdi. Bir kısmı da çıkmak hususunda ısrar etti. Ebû Cehil savaşa çıkmaya en fazla ısrar edenlerdendi. Bununla âdeti olduğu üzere gösteriş, şöhret, kibirlilik yapmak istiyordu. Kur'ân-ı Kerim bu tezahüre işaret etmiş ve Mekke halkının çıkışını nankörlük, şöhret, gösteriş olarak tavsif etmiştir. Kur'ân-ı Kerim şeytanın Mekke halkını Müslümanlara karşı savaşmaları için cesaretlendirmede oynadığı büyük rolü anlatmıştır. Şeytan müşriklere, insanlar arasında onlara galip kimse olmayacağını, kendisinin onlara yardımcı olduğu vesvesesini vermiştir. İki grup karşı karşıya gelince geriye dönüp müşriklere yaptığı yalan vaatlerinden caymıştır. Müslümanlar Kur'ân-ı Kerim'in tavsif ettiği üzere az bir sayı ile güçsüz olarak çıkmışlardır. Onlar Ebû Süfyan'ın idaresindeki Kureyş kafilesinin mallarını elde etme beklentisi içinde idiler. Ancak kafile onların elinden kaçmıştı. Kendilerini sayısı bine yaklaşan Kureyş ordusu önünde bulmuşlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ashabına, özellikle de onu Medine içerisinde destekleme ve koruma sözü veren Ensara istişare etmesi gerekiyordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) Ensar'ın tavrından emin olmak istiyordu. Hayret verici sonuç, Ensar'ın Hz. Peygamber (s.a.v.)'i her ne olursa olsun destekleyeceklerini teyit edeceklerini ve dinlerini savunacaklarını Peygamber efendimize vurgulamaları idi. İşte bundan ötürü Bedir Peygamber'in (s.a.v.) Ensariler ile Yesrib sınırları içerisinde destek anlaşmasından, her durumda her zaman ve mekânda destek anlaşmasına dönüşmesinin önemli bir etkeni idi. Hakikaten Bedir günündeki mücadele hak ile bâtılı birbirinden ayırmıştır. Bedir'de Şeytan, defalarca müşriklere yaptıkları kötü işi süslemek üzere sahneye çıkmıştır. Onlara vaatte bulunmuş, ümitlendirmiştir. Ancak Şeytanın vaadi aldatmadan başka bir şey değildi. Bedir'de melekler müminlerle birlikte savaştılar. Kâfirleri öldürüyor onları esir alıyorlardı. Müminlere sebat veriyorlardı. Yağmur müminlere sebat vermek üzere yağıyordu. Müslümanlara güven ve güvenin yol açtığı uyuklama hâli verilmişti. Tüm bunlar Bedir'in insanlık tarihinde bariz bir dönüşüm noktası olduğuna açık deliller ve büyüleyici kanıtlardı. Bedir savaşının sahip olduğu bu büyük mevkiinden dolayı bu savaşa katılanlar Müslümanlar arasında seçkin bir yer edindiler ve Müslüman ümmetin Allah Teâlâ'ya yönelişinde en önde yer aldılar. Allah Teâlâ Bedir savaşına iştiraki, Müslümanın düşebi-

leceği büyük günahların ve öldürücü hataların affedilme sebebi kılmıştır. Burada büyük sahabi Hatıb ibn Ebî Beltea'nin[32] kıssasını zikretmemiz kâfidir. Hz. Hatıb Kureyş'e Rasûlüllah'ın (s.a.v.) Mekke'ye doğru fethetmek için hareket etmeye azmettiğini bildiren bir mektup göndermiştir. Ne var ki Allah Teâlâ Peygamberine (s.a.v.) bu işi bildirmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) mektubu Kureyşlilere götüren kadından alıp getirecek kimseleri göndermiştir. Bazı sahabiler Peygamber efendimizden (s.a.v.) münafık olduğu düşüncesi ile Hz. Hatıb'ı öldürmek üzere izin istediklerinde, Hz. Peygamber (s.a.v.) bu teklifi reddetmiştir. Onlara Allah Teâlâ'nın Bedir ehline bakarak şöyle dediğini açıklamıştır: "İstediğinizi yapın. Ben sizin günahlarınızı bağışladım." Kur'ân-ı Kerim, Bedir'le ve ondan başka İslâm tarihinde ve Müslümanlar üzerinde büyük iz bırakan gazvelerle ilgili tüm bu haber ve olayları bildirmiştir. Kur'ân-ı Kerim Müslümanların Rasûlüllah (s.a.v.) ile olan durumlarını tafsilatlı anlatırken mûcizevî, rabbani, beliğ bir üslupla takdim etmiştir. Bu üslup Allah Teâlâ'nın ilmi ile indirdiği bu değerli kitabın büyüklüğünün delilidir. Bu kitaba bâtıl ne önünden, ne arkasından yol bulamaz.

Uhud'da Müslümanlara göre çok büyük bir olay meydana gelmiştir. Onlar başta düşmanlarına galip gelmişlerdir. Ancak nebevî komutanın emrine muhalefet etmeleri sebebi ile acı mağlubiyeti tatmışlardır. Komutaya muhalefet etmek savaşlardaki en tehlikeli işlerdendir. Askerî sistemlerde savaş meydanında askerlerin savaş komuta emirlerine muhalefet etmeleri düşünülemez. Savaş meydanında askerî komutanın devletin başkanı, orduların başkomutanı, daha ötesi Allah Teâlâ tarafından peygamber olarak gönderilmiş, sabah akşam gökten kendisine vahiy gelen peygamber olduğu düşünüldüğünde durum daha büyük bir bela ve daha acıdır. Müslümanları nerede ise yok edecek olan bu büyük mağlubiyete rağmen sahabe-i kiram çok üstün güç ve kahramanlık ortaya koymuşlardır. Öyle ki: vaziyet mağlubiyetten galibiyete dönüşmüş ve müşrikler savaştan çekilmişlerdir. Mekke'ye ikna edici bir sebep olmadan geri dönmüşlerdir. Bunu peygamberin (s.a.v.) sîretini yazarken Dede George Bush kaydetmiştir. Müslümanlar o zor günde Rasûlüllah'ı (s.a.v.) savunmuşlardır. Bazı kadınlar şiddetli savaşa

---

32 Muhammed ibn Ömer el-Vâkidî, *Kitab el-Meğazi*, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 2004, birinci baskı, thk: Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata, 2/239

iştirak etmişlerdir. Nesibe binti Ka'b el-Ensariyye onların önde gelenlerindendir. O Rasûlüllah'ı (s.a.v.) ölümüne savunmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) onun bu büyük rolüne, Allah Teâlâ'nın, İslâm'ın ve Peygamberinin uğrunda gösterdiği bu büyük cesarete şahitlik etmiştir.[33]

Dede George Bush müşriklerin Medine'den çekilmelerinin ve Mekke'ye dönmelerinin ikna edici bir sebebi olmadığı görüşündedir. Bu ancak İlâhî inayetin Müslümanlarla beraber olması ile açıklanabilir. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanların galip gelmelerini dilemiştir. O bunu söylerken Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İlâhî inayet tarafından seçilen bir peygamber olduğunu vurgular. Ancak tekrar dönüp bu durumu arzusuna uyacak şekilde, gerçeği tahrif ederek açıklar ve şöyle bir iddiada bulunur[34] : Allah Teâlâ Hz. Muhammed'i (s.a.v.) doğru yoldan sapmış olan kiliseye ceza olarak peygamber seçmiştir. Bu Muhammedî din, kilise durumunu düzeltinceye ve eski hâline dönünceye kadar var olmaya devam edecektir. İşte o zaman Muhammed'in (s.a.v.) dininin mensupları Hıristiyanlık dinine gireceklerdir. George Bush Ahzab (Hendek) savaşında Müslümanların durumu ile ilgili aynı görüşü müdafaa etmektedir. Bu savaşta başta Kureyş ve Gatafan olmak üzere Arap kabileleri Peygamber (s.a.v.) ile savaşmak için birlikte saldırıya geçmişlerdir. Bu savaşta Müslümanların çevresindeki kuşatma şiddetlenmiş, Müslüman gözüküp Allah Teâlâyı ve Peygamberini (s.a.v.) inkâr ettiklerini gizleyen münafıklar zorbalık etmişlerdir. Müslümanların Hendek Savaşı'nda yaşadıkları bu katı ve zor şartlara rağmen müşrikler, ikna edici bir sebep olmaksızın Medine kuşatmasından çekilmişlerdir. Burada Dede George Bush, müşriklerin Medine kuşatmasında çekilme sebebinin sadece İlâhî inayetle açıklanabileceğini vurgular. Hz. Muhammed'i (s.a.v.) semavî bir risâlet görevini ifa etmek üzere kendi emri ile gönderen Allah Teâlâ'dır. Bu, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamber olarak gönderilişi

---

33 a.e. 1/185

34 Bu alanda Dede George Bush'un kitabına başvurulabilir. Bu kitabı Arapça'ya, Dr. Abdurrahman Abdullah eş-Şeyh tercüme etmiştir. Kitapta, öteki müsteşriklerin söylemleriyle çelişen yeni görüşler yer almaktadır. (Genel olarak) Kısa bir süre önce, bu kitabın tercümesine muttali olmuştum. Ne var ki, kitap, şu anda elimde değil. Bu yüzden, kitabın yayınevi ve sayfa numarasını kesin belirtemiyorum.

etrafındaki lâhûtî Yahûdî Hıristiyan tartışmasının esas eksen noktasıdır.[35] Kur'ân-ı Kerim Ahzab adlı sûrede Hendek Savaşı'nı incelemiştir. Müslümanların durumlarını dakik bir şekilde tasvir etmiştir. Müslümanların yaşadığı gönül darlığını tasvir etmiştir. Korkudan kayan gözleri tavsif etmiş, ağza gelen yüreklerin durumunu açıklamıştır. O zor durumu görmeleri karşısında birçoğunun aklına gelen zan ve vehimleri teşhis etmiştir. Kur'ân-ı Kerim bireylerinin kalplerinde Allah Teâlâ'ya ve Rasûle (s.a.v.) imanın sağlam bir şekilde yerleştiği mümin grubun tavrını tavsif etmiştir. Hendek gazvesi yaratılmışların en hayırlısı olan (s.a.v.) ile beraber direnen ve sabreden mümin grup için zor olan imtihan, kendini sınama ve deneme alanında en büyük destan idi. O gün için Araplar hep birlikte hücum etmişlerdir. Ahmak cahiliye kibri rahmet peygamberi ve hidayet önderinin (s.a.v.) idare ettiği mümin topluluğun önüne bir sınır koymak istemiştir. Müşrik Arap birlikleri tarihin o döneminde Yesrib'de bir araya gelen o topluluğun insanoğlunun tarihini inşa etmekte olduğunu bilmiyorlardı. Hayır, güzellik, mükemmellik, değerlerini inşa ettiklerinden medeniyetin temellerini kurduklarından ilim, bilgi, tesis ettiklerinden, insan aklını olması gerektiği ve Allah Teâlâ'nın istediği yüksek yere koyduklarından habersizdiler. Kur'ân-ı Kerim tarihin o sıkıntılı anlarında samimi müminlerin tavırlarını tasvir etmektedir. İnsan o anlarda tarihin, nefesini tutmuş heyecanla beklediğini hayal edebilir. Çünkü insanlık gidişatında kesin bir ayırım çizgisi niteliğindeki saatlere tanık olmaktadır. Kureyş ve Gatafan ile Arap kabilelerinden onlara destek verenler mümin kuvvetlere darbe indirmek üzere ezmek istemişler, ancak Allah Teâlâ onların tuzağını ortadan kaldırmış ve çabalarının tesirini geçersiz kılmıştır. Zelil ve hakir bir şekilde geri dönmüşlerdir. Tarihçiler ezici mağlubiyetin Müslümanları neredeyse kuşatacağı bir zamanda Medine'ye dönüşün sebebini soragelmişlerdir. O tarihçiler İlâhî inayetin gözetiminden habersizdirler. Allah Teâlâ'nın Peygamber (s.a.v.)in idaresindeki takvalı kullarına destek verdiğini bilmemektedirler. Az önce Hıristiyanların (lâhûtîlerinden) ileri gelen birisinin yeni bir anlayış getirdiğini bahsetmiştik. Bu kişi, Hz. Muhammed (s.a.v.)in İlâhî inayet tarafından insanlığa peygamber olarak

---

35 Bu bilgileri, az önce bahsi geçen, dede George Bush'un kitabındaki görüşlerine dayanarak söylüyorum

seçildiğini söylemiş, hakikaten Yahûdî ve Hıristiyan ehl-i kitabın mukaddes kitaplarının Hz. Muhammed (s.a.v.)in peygamber olduğunu fiilen müjdelediğini belirtmiştir. Dede George Bush'un bu farklı açıklaması incelenmeye, üzerinde düşünülmeye, araştırılmaya şayandır. Batılılar arasında İslâm davetine yeni ufuklar açabilir ve özellikle dinler arası diyalog meselesi ile ilgili olarak, din mensupları arasında yeni ilişkilerin kapılarını aralayabilir.[36]

Kur'ân-ı Kerim Müslümanların o sıkıntılı zamanlardaki durumunu tasvir etmektedir. Aynı zamanda Hz. Peygamber (s.a.v.)in onlara karşı tavrını tasvir etmektedir. Zira o, hiçbir farklılık olmadan onlarla birlikte aynı hâlleri yaşamaktadır. Onların en önünde yer almaktadır. Maruz kaldıkları tehlikelerin aynısına o da maruz kalmaktadır. Kur'ân-ı Kerim Hz. Peygamber'i (s.a.v.) insanların doğru olan yolunu takip etmesi gereken model, örnek, numûne olması yönü ile takdim eder. Rabbanî emirler geldiğinde Hz. Peygamber (s.a.v.) bunlara karşı bağlılık, tatbikat, hayata geçirme açısından en önde yer alır. Müslüman toplumda iffetli olunması için Kur'ânî emir gelmiştir. İffetin doğru ve isabetli eğitim vasıtasıyla tahakkuk etmesi emredilmiştir. Yine yüksek bir edebe ve Müslüman toplumun kadın erkek, büyük küçük sahip olması gereken faziletli karaktere işaret eden, iffete ve terbiyeye uygun şer'î elbise ile iffetin sağlanması emredilmiştir. Allah Peygamber'e (s.a.v.) müminlerin şer'î elbise emrini bildirdiği zaman ilk önce bu emri eşlerine, kızlarına ve mümin kadınlara ulaştırmakla başlamasını emretmiştir. Bu, kesin bir şekilde Rabbanî şer'î emirlerin, Rasûlüllaha (s.a.v.), aile ve yakınlarına birinci dereceden farz olduğuna işaret etmektedir. Hakiki davetçiler ve samimi ıslahatçılar azimetle amel edip, yükün en ağır kısmını üstlerine alırlar. Aile ve akrabalarını doğruya yönlendirme konusunda gevşeklik göstermezler. Bir günah işlediklerini hissettiklerinde kesin bir şekilde onları cezalandırırlar. Rasûlüllah (s.a.v.)in, hırsızlık yapan Mahzum kabilesi mensubu kadın hakkında Usame ibn Zeyd'in aracılık yapmasını reddederken yaptığı budur. O, şer'î hadlerin ve Rabbanî cezaların zayıf ve fakirlere tatbik edilip eşrafa uygulanmamasını talep eden böyle bir aracılığın tehlikesinden sakındırmıştır. İnsanlara bu tür davranışların önceki ümmetleri helak ettiğini

---

36 Geçen iki dipnotta, müsteşrik Dede George Bush'un görüşlerine işaret etmiştik

açıklamıştır. Zira onlar eşraftan birisi hırsızlık yaptığında ona dokunmaz, güçsüz birisi hırsızlık yaptığında onu cezalandırırlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu beliğ dersini şu sözü ile noktalamıştır: "Allah'a yemin olsun ki Muhammed kızı Fatıma hırsızlık yapsaydı, onun dahî elini keserdim."[37]

Kur'ân-ı Kerim bizlere Hz. Peygamber (s.a.v.)in portresini eksiksiz bir şekilde net açık, bir karışıklık yahut kapalılık olmaksızın sunmuştur. Bu durum şu sebeplerden ötürü doğaldır: Birincisi: Allah Teâlâ kullarının hâllerini iyi bilir ve onların hallerinden haberdardır. Onları yaratan odur. Gizli, açık her şeylerini bilir. İçlerinde gizlediklerini ortaya çıkartır. Kullarının içindeki her şeyi teşhis etmeye gücü yeter. Rabbanî tasvir hazırlayışında ve vaz'ında, kâmil mutlak hakikate uygun olarak gelir.

İkincisi: Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'i (s.a.v.) insanlık için numûne olmasını takdir etmiştir. O örnektir. O insanlık için mükemmellik numûnesidir. Allah Teâlâ tarafından mûcizelerle teyit edilmiştir. Allah onun kalbinden kini çıkarmış, kalbini yıkamıştır. Gönlünü açıp genişletmiş, şanını yüceltmiş, üzerinden yükünü indirmiştir. Tüm bunlar, bu büyük ve benzersiz şahsiyetin hazırlanması sadedinde meydana gelmiştir. İnsanlık hayatının gidişinde büyük vazifesini yerine getirmesi için böyle hazırlanmıştır. Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber (s.a.v.)e yüklediği büyük rol çok fazla hazırlığa aklî, psikolojik, rûhî ve kalbî liyakate ihtiyaç gerektirmektedir. Allah Teâlâ'nın da Peygamber (s.a.v.)e yaptığı bizzat budur.

Üçüncüsü: İnsanlık için ideal, numûne, idare edici yönlendirici şahsiyetin net, açık, insanlar önünde bariz olması lazımdır. Allah Teâlâ Hz. Peygamber (s.a.v.)in hayatının insanların önünde net, karmaşık ve kapalı olmayan bir hayat olmasını takdir etmiştir. İnsanlar birçok idareci, lider ve ıslahatçı tanımışlardır. Ancak onların hayatları hakkında çok şey bilmezler. Belki onlar hakkında genel bariz yönleri bilirler. Fakat aileleri ile ilgili, insanların bilmediği meselelerle alakalı noktaları bilmezler. Belki birçok idareci tek başlarına kaldıklarında bulundukları hallerden daha farklı bir vaziyetle mensuplarının karşısına çıkarlar. İşte bundan ötürü idareci, ıslahatçının hayatı herkese açık olmalıdır. Bu, onun hayatının her türlü şaibeden eksik-

---

37 Ahmed b. Hanbel eş-Şeybani, *Musned*, Muessesetu Kurtuba, Mısır, tarihsiz, 3/386

likten kusurdan uzak olduğu mânâsına gelir. Rasûlüllah (s.a.v.) hem özel hem genel hayatının tüm cihetlerinde kâmil bir numûne idi. Hayatı bi'set öncesinde de sonrasında da tutarlı idi. Yüce bir edep bir ahlâk örneği idi. Allah'ın kendisini terbiye ettiği fazileti seciyelerin timsaliydi. Tüm bunlar Peygamber Efendimiz (s.a.v.)in şu sözünden alınmıştır: "Rabbim bana edep öğretti. Bana güzel şekilde edep öğretti."[38]

Bu tedip kapsamına, arınma, terbiye, tevcih, öğretim, bilgilendirme, ahlâkı güzelleştirme ve idareci insanda bulunması gereken bütün güzel sıfatlarla bezeme dâhildir. Rasûlüllah (s.a.v.) her hayra götüren, her fazilete irşat eden, her türlü iyiliğe, rüşte tevcih eden kişidir. Hz. Peygamber (s.a.v.)in şahsiyetinin her yönünü, Allah'ın arındırdığına dair hadis daha önce geçmişti. Allah, onun ahlâkını yüreğini, dilini ve gözünü arındırmıştır. Bütün bunlarla Hz. Peygamber'de (s.a.v.) aklî, psikolojik, kalbî, rûhî, hissî, bedenî boyutlarının tümüyle eşsiz kişilik yönlerinin tamamlandığını anlamaktayız. O, her yönüyle eşsizdi. Cesaret bahsi geçtiğinde en cesuru oydu. Nitekim Medine halkı onları korkutan bir yabancı ses duymuşlar kaynağını bilememişler o sese doğru korku içinde yönelmişlerdir. Bir de bakarlar ki, Hz. Peygamber (s.a.v.) o sesin geldiği istikametten bütün sükûnetiyle, huzurlu bir şekilde şöyle diyerek dönüyor. "Korkmayın."[39] Hz. Rasûlüllah (s.a.v.)in hayatındaki bu açık örnek ümmetin idaresini elinde bulunduran idareci, önder kişinin sahip olması gereken ideal şekle işaret etmektedir. O, ümmeti muhafazasıyla ihata etmelidir. Ümmetin korunması uğrunda sahip olduğu tüm çabayı harcamalı bu yolda gözüne uyku girmemelidir. Bu fiilî uygulama ile olur. Rasûlüllah'ın (s.a.v.) yaptığı da budur. O, davetçilerin ve önderlerin izinden gitmesi, sağlam yolunda yürümesi gereken örnektir, modeldir, numûnedir.

---

38 Bkz. Abdurrauf el-Munavi, *Feyd el-Kadir Şerh el-Cami es-Sağir*, el-Mektebe et-Ticara el-Kubra, Mısır,1356, birinci baskı, 1/225 ve "Rabbim bana edep öğretti. Bana güzel şekilde edebi öğretti" hadis-i şerifinin isnadı Münavi ve Sehavi'nin belirttiği gibi zayıftır. İbn Hacer "garib" diye hüküm vermiştir. İbn Teymiyye, bu hadis-i şerifin güvenilir bir isnadı olmadığı söylemiştir

39 Muhammed b. Yezid el-Kazvini Ebû Abdillah, *Sunen ibn Mace*, Dâr el-Fikr, Beyrut, Muhammed Fuad Abdulbaki, tarihsiz, 2926

Kur'ân-ı Kerim Ve Hz. Muhammed (s.a.v.)in Mekke Hayatı

Nebevî Davet ilk defa Hz. Peygamber (s.a.v.)'e, Cebrail (a.s.)'ın, Hira Mağarası'nda inmesi ile başlamıştır. Allah Teâlâ'nın, "Oku yaratan Rabbinin adıyla"[40] buyruğunun inmesi ile semavî risâlet hareketi başlamıştır. İnsanlığı bir durumdan başka bir duruma, bir dönemden başka bir döneme, bir tarihten başka bir tarihe çıkartacak olan yeni bir din başlamıştır. Davet ilk merhalesinde Allah Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerim'de Peygamber (s.a.v.)'e hitaben "Yakın akrabalarını uyar"[41] emrinde olduğu gibi, Rasûlüllah (s.a.v.)'in yakın akrabalarını uyarmasıyla başlar. Bu emir merhale merhale gelişmeyi, gerçekçiliği, İslâm'ın hayata pratik bakışını göstermektedir. Merhale merhale gelişme özelliği, bu risâletin evrenselliği itibariyledir. Bu risâlet doğasında, hedeflerinde, gayelerinde evrenseldir. Bu, kutsal kitabı Peygamber'e (s.a.v.) "Âlemlere rahmet" diye hitap eden risâlettir. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"Biz, seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik"*[42] Bu evrensel yöneliş, şu âyet-i kerimede de belirgindir: "O, ancak tüm âlemlere bir öğüttür."[43] İşte Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e şu şekilde hitap etmektedir: *"Sana emrolunanı açıkça söyle ve müşriklere aldırış etme"*[44] Kur'ân-ı Kerim müşriklerin Hz. Peygamber (s.a.v.)e ve mümin ashabına karşı takip ettikleri alay ve istihza üsluplarını tavsif etmiştir. Rasûlüllah (s.a.v.)'e Allah Teâlâ şöyle hitap etmiştir: *"Seninle alay edenlerin hakkından gelmeye biz yeteriz"*.[45] Allah Teâlâ'nın kendisiyle alay edenlerin hakkından geldiği ve tuzak kuranların tuzağından koruduğu Hz. Peygamber (s.a.v.), ona düşmanlık yapan o kavme karşı rahmet, şefkat hisleri taşımaktaydı. Sîret bizlere Peygamber (s.a.v.)'in halkı, onu reddettikten ve aralarındaki düşük akılsız kimseleri ona karşı kışkırttıktan sonra Taif'ten dönerken, Hz. Cebrail (a.s.)ın dağlar meleğiyle birlikte ona geldiğini anlatmaktadır. Dağlar meleği, Mekke halkı üzerine iki dağı birbirine -ceza olarak- birleştirmeyi teklif etmiştir. Hz. Peygam-

40 Alak, ayet 1

41 Şuara, ayet 214

42 Enbiya, ayet 107

43 Tekvir, ayet 27

44 Hicr, ayet 94

45 Hicr, ayet 95

ber (s.a.v.) bu teklifi reddetmiştir. Bu, onun hoşgörüsüne, büyüklüğüne, yüksek seciye sahibi olduğuna, güzel hasletlere sahip olduğuna açık bir delildir. Allah Teâlâ, onun bu ahlâkî özelliğini, Kur'ân-ı Kerim'de şu sözü ile meth etmiştir: "Muhakkak sen yüce bir ahlâk üzeresin"[46]

Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'deki Hayatı

Mekke'den çıkmak, azaba maruz kalan mümin cemaat için artık farz olmuştu. Eziyet, Kureyş'in Yasir'e ve eşi Sümeyye binti Hayyat'a yapmış olduğu gibi öldürme seviyesine ulaşmıştı. Başta Mekke'den çıkanlar güçsüz Müslümanlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ona yakın olan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali gibi bazı sahabiler (r.anhum) onunla birlikte kalmışlardı. Bu hadisede idarecinin diğer insanlardan daha fazla eziyete ve zorluklara maruz kalacağının delili vardır. Çünkü idareci en öndedir. Kazanımları elde edip, sıkıntı çekmekten uzak kalması, idarecinin yapmaması gereken bir şeydir.

Hicreti Nebeviye'de bir yandan İlâhî mûcizelerin ve Rabbanî inayetin varlığını, diğer yandan Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yapmış olduğu ince planlama ve derin tanzimi görmekteyiz. Bu ikisi net bir şekilde beraber olmuştur. Siyer kitapları bize Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Allah Teâlâ'nın ona hicret için izin verdiğini haber vermek üzere Hz. Ebû Bekir'e gittiğinde, ne yaptığını anlatmaktadır. Allah (c.c.) hicret için tam öğlen sıcağında, gelen geçenlerin Mekke sokaklarında olmadığı bir zamanda izin vermiştir. Bu, ihtiyatlı davranmanın, risâlet sahibinin ciddi tedbir aldığının alametidir. Tüm bunlar teşri gayesiyle İslâm Ümmeti'nin esbaba, gerekli vesilelere tevessül etmesini ve tüm işlerinde ihtiyatlı olmasını öğretmek için yapılmıştır. Yine, Hz. Peygamber (s.a.v.) haberi verirken Hz. Ebû Bekir'den evdekileri çıkartmasını istemiştir. Bu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatının tarihinde ve tüm İslâm davetinin hayatında önem taşıyan bu haberin tam gizli kalmasını garanti etmek içindir. Dakik planlamanın esasları Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk'ın oğlu Abdullah'ın yaptıklarında kendini göstermektedir. Abdullah Kureyş'ten bilgiler toplayıp, haberler derleyerek bunları gizlice mağaradaki Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ve Hz. Ebû Bekir'e (r.a.) ulaştırıyordu. Hz. Ebû Bekir'in kölesi Amir b. Füheyre'nin yaptıklarına durup bakalım. Amir, Hz. Ebû Be-

46 Kalem, ayet 4

kir'in oğlu Abdullah ile Peygamber'e (s.a.v.) ve babasına mağarada yemek taşıyan kızı Esma'nın ayak izlerini yok etmek için arkalarından koyunları getiriyordu. Planlama şu hadiseyle zirvesine ulaşmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.) müşrik olan Abdullah b. Ureykıt el-Leysi'yi, yol rehberi olarak istihdam etmişti. Abdullah b. Ureykıt, kavminin dinine inanan bir müşrikti. Ancak çöl yollarını dakik bir şekilde bilme özelliğine sahipti. Herkesin bilemediği gizli çöl yollarını çok iyi biliyordu. Bunun yanında güvenilir, doğru konuşan, vefalı bir insandı. Hz. Peygamber (s.a.v.) sahip olduğu bu üstün özelliklerinden ötürü ondan yardım aldı. Bu hadisede, ümmet için her durum ve koşulda peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yolunu takip etme hususunda bir öğretme ve teşri söz konusudur. Özetle nebevî hicret, beşerî planlama ve düzenleme ile insanlığı her yönden ihata eden Rabbanî inayetin bir arada bulunduğu insanlık hareketinin hikâyesini anlatmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatı bütünü itibariyle benzersiz ve sağlam kaideler üzerine inşa edilmiş dakik beşerî planlama ile bu hayatı doğruya ileten Rabbanî irşadı birleştiren bir hayattır.

Müslümanlar Medine'ye göç ettikten sonra da huzura kavuşamamışlardır. Çünkü müşrikler hep pusudaydılar. Yahûdîler Medine'deki farklı kabileleriyle müşriklerin mızrak ucu gibiydiler. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ve Müslümanlara karşı şiddetli bir kin ve kıskançlık besliyorlardı. Onlar, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Allah Teâlâ tarafından gönderilmiş bir elçi olduğunu, O'nun nebîlerin ve Rasûllerin sonuncusu olduğunu, Tevrat ve İncil'de vaad edilen peygamber olduğunu biliyorlardı. Hz. Peygamber'i (s.a.v.) soylarından gelen evlatlarını tanıdıkları gibi tanıyorlardı. Ancak bu bilgilerini inkâr ediyorlardı. Büyüklenerek, gururla, sahte bir kibirle inkâr ediyorlar, bununla cahilliklerini, kâfirliklerini kanıtlıyorlardı. Müslümanların Medine'de yaşadıkları yıllar zorlukla sıkıntıyla geçen yıllardı. Çünkü Mekke'den müşrikler ve farklı Arap kabileleri rahatsızlık verirken, bunlara münafıklar ile Medine ve çevresinde ikamet eden Yahûdîler ekleniyordu. Şam diyarı cihetinden Müslümanlar için tehlike ifade eden Bizanslıları da unutmamamız gerekir. Peygamber (s.a.v.) Müslümanlara hücum etmek için fırsat kollayan Arap kabilelerine korku salmak için değişik sayıda savaş seriyyeleri göndermiştir. Bu seriyyeler, genel itibariyle arzu edilen gayeyi tahakkuk ettirmiştir. Müslümanların Araplardan, Yahûdîlerden ve Bizanslılardan düşmanlarına karşı

yaptıkları gazveler ise, hicretin ikinci yılından itibaren başlamış ve devam etmiştir. Hicretin ikinci yılında Büyük Bedir savaşı meydana gelmiş, Uhud Gazvesi hicretin üçüncü yılında cereyan etmiştir. Bu gazvede farklı imtihanlar, iptilalar ve bazı Müslümanların nebevî idare emirlerine uymaması sebebiyle hezimet yaşanmıştır. Uhud, Kur'ân-ı Kerim'in zikrettiği ve Âl-i İmrân sûresinde kaydettiği birtakım dersler ve ibretler barındırmaktadır. Hicretin beşinci yılında Hendek Gazvesi, diğer adıyla Ahzab Gazvesi meydana gelmiştir. Bu gazvede Müslümanlar düşmanların her yandan üzerlerine saldırması sebebiyle çok zor zamanlar yaşamışlardır. Hicretin altıncı yılında Peygamber (s.a.v.) ile onun Mekke'ye umre ibadetini eda için girmesini engelleyen Mekke ehli arasında meşhur anlaşma gerçekleşmiştir. Peygamber (s.a.v.) bir sonraki yıl eda edilen kaza yahut kaziyye umresini ifa etmek üzere o yıl umre eda etmeden Mekke'ye girmeksizin, Medine'ye geri dönmüştür. Ancak, Müslümanların hicretin altıncı senesinde yaşadıkları önemli hadise, Kur'ân-ı Kerim'in "fetih" diye adlandırdığı o sulhtur. Kur'ân-ı Kerim'de bütün bir sûre bu Fetih kıssasını anlatmak üzere indirilmiştir. Bu sûre, fethin, İslâm davet tarihindeki mevkiinden ve öneminden bahsetmiştir. Hicretin yedinci yılında Hayber Gazvesi cereyan etmiştir. Bu gazvede Müslümanlar, Hayber Yahûdîlerine ve Medine çevresinde bu mıntıkaya mücavir bölgelerin Yahûdîlerine galip gelmişlerdir. Hicretin sekizinci yılında Müslümanlar Mekke'yi fethetmişlerdir. Bu fetihle Müslümanlar, Kureyş'in Arap memleketi üzerindeki egemenliğini ortadan kaldırmışlardır. Artık, tüm Arap diyarındaki egemenlik, bütünüyle Müslümanların eline geçmiştir. Mekke'nin fethi sonucu, Arap kabilelerinin heyetleri Peygamber (s.a.v.)'e Medine'de, hicretin dokuzuncu yılında gelmişlerdir. Hicretin onuncu yılında, Peygamberimiz (s.a.v.), Veda Haccı, yahut Belağ Haccı veya İslâm Haccı diye meşhur olan haccını eda etmiştir. Hicretin on birinci yılında Peygamber Efendimiz (s.a.v.) risâletini tebliğ edip, emaneti eda ettikten, dini ve şeriatı ikame ettikten ve medeniyetin temellerini yerleştirdikten sonra vefat etmiştir. Peygamber'in (s.a.v.) getirdiği medeniyet, yüksek Rabbanî değerler ve erdemli İlâhî idealler üzerine inşa edilmiştir.[47]

---

47 Siyer-i Nebi'nin olaylarına muttali olmak için, Mahmud el-Mısri, (Ebû Ammar)'ın kitabına başvurulabilir. *Siret er-Rasul* (s.a.), Dâr et-Takva li't-Turas, Münşiyet el-Hurriyye Şubra el-Hayme, birinci baskı 2002, s. 240 ve sonrası.

Sonuç

Çalışmamız gayesine ulaşmıştır. O da şunu ifade etmektedir. Allah Teâlâ'nın ilmiyle indirdiği ve semavî kitapların sonuncusu kıldığı Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sîretinin tetkiki için en iyi kaynaktır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatını yazmak isteyen müelliflerin, bu parlak ışıklı hayatın, Kur'ân-ı Kerim vasıtasıyla değişik yönlerine vakıf olmaları gerekir. Kur'ân-ı Kerim, nebevî hayatı en doğru şekilde çizip, tasvir etmiştir. Kur'ân-ı Kerim âyetlerini ve güvenilir kitaplarda rivâyet edilmiş sahih, nebevî hadisleri esas almamız, Hz. Rasûlüllah'ın (s.a.v.) sîretinin telfik, sun'îlik, fazlalık yahut eksiklik içeren rivâyetlerden uzak kalarak, doğru bir şekilde çizmemize çok yardımcı olur. Bu rivâyetler, İslâm kültürünün birçok illet ve musibete maruz kalmasına sebep olmuştur. Müslümanlar uydurma rivâyetlerden çok çekmişlerdir. Meselâ, Garanik kıssası, Peygamber'in (s.a.v.) Hz. Cebrail (a.s.) gelmediğinde dağın tepesinden kendisini atma hikâyesi, Müslümanların sert bir şekilde öldürdüğü söylenen Ümmü Karefe hikâyesi, Müslümanların haber vermeden hücum ettikleri Beni Mustalık hikâyesi, Ka'b b. Eşref'in öldürülmesi hikâyesi, Peygamber (s.a.v.)'in halasının kızı olan Hz. Zeyneb binti Cahş'ın Zeyd b. Harise boşadıktan sonra evlenme sebebini anlatan hikâye gibi… Tüm kültür kitaplarının naklettiği bu kıssalar, haberler, rivâyetler belli isnatlara dayanılarak yapılmıştır. Bu isnatlar incelenmemiş, tenkit edilmemiş, elemeye tabi tutulmamıştır. Bu rivâyetler müsteşriklerin kitaplarına yol bulmuş, müsteşrikler bu rivâyetlerde propagandaya, İslâm risâletinin sahibine (s.a.v.) ve İslâm dinine saldırıya, onunla ilgili kafaları karıştırmaya yarayacak malzeme bulmuşlardır. Buna binaen İslâmiyet'e, kültürüne, kültür mirasına ve bunlardan önce -İslâm'a ve Müslümanlara düşman Yahûdî, Hıristiyan batı dairelerinin şiddetli hücumuna maruz kalan- Peygamber'e (s.a.v.) bazı müsteşriklerin zarar verme uğraşlarını engellemede en ideal yolun şu olduğunu zikredelim: Rivâyetlerimizin isnatlarının birçoğunu eleyip tetkik ederek gözden geçirmek.

10. TEBLİĞ

HZ. MUHAMMED'İN ÖRNEKLİĞİNDE PEYGAMBERLERİN TEBLİĞ GÖREVİ

Mustafa SİNANOĞLU♦

Peygamberler, tanrı-insan ilişkisinde Allah Teâlâ'dan -metafizik alandan- insanlara/fizîkî alana ilahî mesajı/vahyi aktaran seçkin aracılardır. Allah Teâlâ onları kulları arasından seçmek[1] sûretiyle emir ve nehiylerini, çeşitli hükümleri kendi iradesini insanlara ulaştırmak[2] üzere görevlendirmiş ve bu anlamda peygamberlerin asıl fonksiyonunu kendilerine vahyedilenleri insanlara aktarmak, onları anlaşılır kılmak, bizzat uygulayarak hayata geçirmek, insanları davetlerini/mesajlarını kabul etmeye çağırmak, inananları hayırlı sonla müjdelemek ve inanmayanları da karşılaşacakları azabla uyarmak oluşturmuştur.[3]

♦ Prof. Dr., 29 Mayıs Üniversitesi Öğretim Üyesi.

1 bkz. Âl-i İmrân 3/74; el-En'âm 6/88; İbrâhim 14/11; en-Nahl 16/2; el-İsrâ 17/55; el-Kasas 28/68; el-Mü'min 40/15; el-Cumu'a 62/4.

2 bk. en-Nahl 16/35; el-Ankebût 29/18; el-Ahzâb 33/7-8, 39.

3 Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberler için kullanılan terimlerden biri "nebî"dir (M. F. Abdülbâkī, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1984, "nebiy" md). Türetildiği kökle ilgili olarak iki ayrı görüş ileri sürülmüştür. Birincisine göre kelimenin aslı hemzesiz olup "yükseklik, yüksek makam" anlamlarını taşıyan "nebve, nebâve" köklerinden türetilmiştir. Bu durumda nebî, Allah nezdinde en yüksek dereceye sahip bulunması ve insanların hidayetine vesile olması sebebiyle, "yüksek makam sahibi kimse" anlamına gelir (Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Seyyid Kîlânî), Kahire 1381/1961, "nby" md.; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-'Arab*, Bulak 1299-1308→Beyrut, ts., "nby" md.). İkinci görüşe göre ise "nebî"nin aslı hemzeli olup "haber vermek, belirginleşip ortaya çıkmak" anlamındaki

Bu tebliğde peygamberlerin ortak görevi olan tebliğ konusu Kur'ân'ı Kerîm âyetlerinden hareketle Hz. Peygamber üzerinden, onun örnekliğinde ele alınacaktır. Gerektiğinde diğer peygamberlere de atıfta bulunularak konu tebliğ faaliyetinin mahiyeti/ faaliyetin kendisi, izlenen merhaleler ve kullanılan metotlar çerçevesinde tanımlanacaktır.

Tebliğ Faaliyetinin Mahiyeti

Kur'ân'da peygamberlerin öncelikli görevlerinin tebliğ olduğu,

فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلاَغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ

"(Ey Muhammed) sana ancak tebliğ etmek düşer, hesaba çekmek yalnız bize aittir"[4],

فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلاَّ الْبَلاغُ

"Peygamberlerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi?"[5] şeklindeki ifadelerle defalarca belirtilir.[6] Onların ilâhî vahyi insanlara ulaştırma faaliyetleri, "iletmek, ulaştırmak" anlamlarında "belleğa"[7], "uyarmak,

"neb', nübû' " kökünden türemiştir. Bu tercihe göre nebî, "İnsanlara Allah'tan mesaj getiren kimse" demektir (İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed, *Mu'cemü mekâyısi'l-luga* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut 1392/1972, "nb'e" md.; Râgıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, "nby" md. ; İbn Manzûr, *a.g.e.*, "nb'e" md.). "Nebî" Kur'ân'da hem tekil hem de çoğul olarak (el-'enbiyâ', en-nebiyyûn) şekillerinde kullanılmış; ayrıca peygamberlik görevini ifade etmek üzere "nübüvvet" kelimesine de yer verilmiştir (M. F. Abdülbâkī, *el-Mu'cem*, "nebiy", " 'enbiyâ' ", "nebiyyûn", "nübüvvet" md.leri.). Kur'ân'da peygamberler için kullanılan diğer terim de "resul" ve aynı kökten türetilmiş olan "mürsel"dir. "Resul"ün türetildiği "resel" kökü mânalarından biri "göndermek"tir. "Resul" ise ism-i mef'ûl anlamında, "kendisine belli bir görev verilerek bir yere gönderilen elçi" demektir. Çoğulu "rusül"dür. Ayrıca "resul"ün "gönderilen mesajı" ifade etmek için kullanıldığı da olur. "Risâlet" de "gönderilen mesaj, peygamberlik görevi" mânalarına gelir (İbn Manzûr, *a.g.e.*, "rsl" md.). Arapça'da peygamberi ifade etmek için kullanılan her iki terim de haber getirmek, elçilik manalarını taşımaktadır.

4 er-Ra'd 13/40.

5 en-Nahl 16/35.

6 bk. el-Mâide 5/99; en-Nahl 16/82; el-Ahkâf 46/23.

7 bk. el-Mâide 5/67; el-A'râf 7/62, 68.

ikaz etmek" anlamlarında "enzere"[8], "müjdelemek" anlamında "beşere"[9], "çağırmak, davet etmek" anlamlarında "de'â"[10] ve "kendilerine vahyolunanı okumak" anlamında "telâ"[11] fiilleri ile dile getirilir.

Allah Teâlâ dini sadece insanlara hâs kılmakla onları şereflendirmiştir. Gönderdiği peygamberler sadece dinin tebliğcileri olmuş, hiç bir zaman zorlayıcı bir rol oynamamışlardır. Peygamberlere itaat da Allah'a itaat sayılmıştır.[12] İnsanın yaratılışındaki temel gaye olan Allah'a kulluğu gereğince yerine getirebilmesi bağlamında peygamberin tebliği hayatî önem arzetmektedir. Kur'ân'da "Ey Rasûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun"[13] buyurulmaktadır. Peygamberin kendisine vahyolunan her şeyi insanlara iletmedikçe hiç bir şeyi iletmemiş sayılacağı, çünkü bir şeyin bir kısmını gizlemenin tümünü gizlemek anlamına geleceği ileri sürüldüyse de Fahreddin er-Râzî, bir işin bir kısmını yapıp diğer kısmını terkeden için "tümünü terk etti", denildiğinde yalan söylenmiş olacağını iddia ederek, Allah'ın peygamberine indirdiği her bir âyetin veya genel anlamda Kur'ân'ın "risâlet" sayılabileceğini kaydetmiş, söz konusu âyetle Hz. Peygamber'in hiç kimseden korkmadan kendisine vahyedilenleri insanlara ulaştırmakla yükümlü kılındığını ve bunun da mübalağalı bir tarzda ifade edildiğini belirtmiştir.[14] Çağdaş müfessirlerden Reşîd Rızâ ise "Allah, peygamberlerini tebliğ etmekle emrolundukları şeyleri gizlemekten korumuştur. Böyle olmasaydı, insanların tebliğe güvenlerinin olmaması sebebiyle risâletin hikmeti ortadan kalkardı. Bu durumda tebliğ emrini daha açık bir şekilde ifade etmenin ve bir kısmını gizlemenin tümünü gizlemek olacağını bildirerek te'yit etmenin hikmeti nedir?" şeklindeki bir soruya karşı, "Peygamberimizle ilgili olarak bunun hikmeti, tebliğ emrinin

---

8 bk. el-En'âm 6/51, 130; el-A'râf 7/63; 69; eş-Şu'arâ 26/214; el-Müddessir 74/2.

9 bk. el-İsrâ 17/105; el-Ahzâb 33/45.

10 bk. en-Nahl 16/125; el-Kasas 28/87.

11 bk. el-Kehf 18/27; el-Ankebût 29/45.

12 Reşîd Rızâ, *el-Vahyü'l-Muhammedî*, Kahire 1408/1988, s. 130.

13 el-Mâide 5/67.

14 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1934-62, XII, 48-50; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-hakîm: Tefsîrü'l-menâr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), VI, 468.

kesin olduğu, onda muhayyerliğin bahis konusu edilemeyeceğini bildirmektir. Tebliğin bir süre için de olsa gizlenmesi ve içtihada mebnî ondan bir kısmının ertelenmesi caiz değildir. Eğer bu nas olmasaydı, peygamberin içtihadına dayanarak vahyin bir kısmının tebliğini, insanların onu kabule uygun hâle gelmeleri, onu işitmelerinin onları inkâra sevk etmemesi için veya peygamberin karşılaşacağı eziyetler sebebiyle, bir süre için ertelemesi caiz olurdu"[15] şeklinde cevap vermiştir. Dolayısıyla peygamberlerin kendilerine indirilen ilâhî vahyi insanlara aktarmakta kendi iradeleriyle tasarrufta bulunmaları mümkün olmayıp ne vahyolunduysa aynen iletmek durumundadırlar.

"İşte onun için sen (tevhîde) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur"[16] şeklindeki âyetle hitap olunarak Peygamberimize insanları ayrılığa değil birliğe çağırması, Allah'ın kendisine emrettiği gibi olması ve etrafındakileri O'na davet etmesi emredilmiş, bunu yaparken de ayrılığa düşenlerin bâtıl heveslerine uymaması yönünde uyarılmıştır.[17] Dolayısıyla peygamber tebliğinde sadece Allah'ın emirlerini dikkate almak, başkalarının doğru olmayan görüşlerine uymaktan uzak durmakla yükümlü tutulmuştur. Nitekim bu husus "O peygamberler ki, Allah'ın gönderdiği emirleri duyururlar, Allah'tan korkarlar ve O'ndan başka kimseden korkmazlar. Hesap görücü olarak Allah (herkese) yeter"[18] âyetiyle dile getirilmiş ve âdeta peygamberlerin, insanların itikadlarına aykırı düşen şeyleri onlara iletmeleri, hoşlarına gitmeyen şeyleri emretmeleri ve alışageldikleri şeylerden onları nehyetmeleri sebebiyle tebliğ işinin cesaret gerektirdiğine işaret edilmiştir.[19]

---

15 Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, VI, 469-470.

16 eş-Şûrâ 42/15.

17 Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrut 1366/1947, III, 400; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXVII, 157.

18 el-Ahzâb 33/39.

19 Ömer Süleyman el-Eşkar, *er-Rusül ve'r-risâlât*, Küveyt 1985/1405, s. 43.

Kur'ân'da, peygamberlerin tebliğlerinin mahiyetiyle ilgili olarak da şöyle buyurulur: "O (Kur'ân), elbette şerefli bir peygamberin sözüdür. O, bir şairin sözü değildir. Ne de az inanıyorsunuz! Bir kâhinin sözü de değildir. Ne de az düşünüyorsunuz! Âlemlerin Rabbinden indirilmiştir. Eğer o, bazı laflar uydurup bize iftira etseydi, elbette sağ elini (gücünü, kuvvetini) alırdık. Sonra can damarını keserdik. Sizden hiç kimse buna engel olamazdı."[20] Bu ifadeler "Eğer peygamber söylemediğimiz şeyleri bize nisbet edecek olsaydı, ya yalanını ortaya çıkaracak şekilde karşıt deliller hazırlamak veya bu sözü söyleyecek gücü kendisinden çekip almak sûretiyle onu bundan engellerdik. Neticede onu öldürürdük" şeklinde izah edilmiş ve burada peygamberin tebliğ ettiği konuların tamamen Allah'tan geldiğine, doğru olduğuna, bir şair veya kâhin sözü olamayacağına güçlü bir şekilde vurgu yapılmıştır.[21] O halde, peygamberin azaltmak ve eklemek yoluyla vahyin muhtevasını değiştirme yetkisi yoktur.

Öte yandan peygamberlerin tebliğ faaliyetinin bir başka boyutunu da Allah Teâlâ'nın kendilerine vahyettiği mesajın kapalı kısımlarını insanların anlayacağı şekilde açıklamak işlemi teşkil etmektedir. "İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana bu Kur'ân'ı indirdik"[22] âyetiyle Hz. Peygamber'in açıklayıcı rolüne, insanların da bu beyanlara muhtaç olduğuna işaret edilmiştir. Kur'ân'ın kolayca anlaşılan (muhkem) kısımları olduğu gibi, izahı gerektiren (mücmel) kısımları da vardır. Bunları Peygamberimiz zaman zaman açıklamış, anlaşılır hâle getirmiştir.[23] Rasûl-i Ekrem bazı âyetleri sözlü olarak açıkladığı gibi, namaz, zekât, hac gibi ibadetlerle ilgili âyetleri hem söz hem de fiille açıklamış, kolayca uygulanır hâle getirmiştir.[24] Söz konusu hususlar tebliğ edildiği halde gerekli açıklamalarla belirgin hâle getirilmemiş olsaydı, tebliğiyle amaçlanan hedef gerçekleşmemiş olacaktı.

---

20 el-Hâkka 69/40-47.

21 Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 821 b; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 137; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXX, 118-119.

22 en-Nahl 16/44; ayrıca bk. en-Nahl 16/64; ez-Zuhruf 43/29; ed-Duhân 44/13.

23 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXX, 37-38.

24 Ömer Süleyman el-Eşkar, *a.g.e.*, s. 44; ayrıca bk. Kırca, Celal, "Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Muhammed", sy. 7, *EÜİFD* (1990), s. 72.

Kur'ân'da aktarılan kısımlarla peygamberin tebliğ faaliyetinin mahiyeti belirlenirken, onun faaliyetinin sınırları da çizilmiştir. "Eğer yüz çevirirlerse, bilesin ki biz seni onların üzerine bekçi göndermedik. Sana düşen sadece uyarmaktır"[25], "Allah dileseydi onlar ortak koşmazlardı. Biz seni onlar üzerine bir bekçi kılmadık. Sen onların vekili de değilsin"[26], "Çünkü sen ancak öğüt vericisin, onların üzerine bir zorba değilsin"[27] meâlindeki âyetlerle peygamberin sadece insanlara mesajı ulaştırmakla görevli olduğunun vurgulandığı, onları kabul etmeleri için zorlamamakla uyarıldığı görülür.[28]

Netice olarak peygamberler kendilerine ne vahyolunduysa, eksiltme veya fazlalaştırma yoluna gitmeden, olduğu gibi tebliğ etmekle yükümlüdürler. Tebliğ faaliyetinde sadece Allah Teâlâ'dan korkup başkalarının isteklerine uymamak, tamamen Allah'a güvenmek durumundadırlar. Tebliğ edilen mesajı açıklamak ve insanların kolayca anlamasına yardımcı olmak da tebliğ faaliyetinin bir başka yönünü teşkil etmektedir. Peygamberlerin ilâhî vahyi insanlara ulaştırmakta söz konusu samimî gayretlerinin ötesinde, onları zorlamamaları, kendilerini de gereksiz sıkıntılara sokmamaları tavsiye edilmiştir.

b) Tebliğde İzlenen Metotlar

Peygamberlerin tebliğ faaliyetlerinde izlenen metotlar Kur'ân'da beyan edildiği şekliyle ele alınıp incelenecektir. Ancak metotların bir kısmı faaliyetin uygulanış şekli ile alâkalı olurken diğer bir kısmı uygulanış merhalelerini ilgilendirmektedir. Bu sebeple söz konusu metotlar öncelikle faaliyetin kendisi açısından sonra da uygulanış safhaları yönünden incelenecektir.

ba) Faaliyet Açısından

Tebliğde öncelikle dikkat edilmesi gereken husus peygamberin kendisine vahyolunana tümüyle uymasıdır. Rasûl-i Ekrem'e tekidli ifadelerle kendisine vahyolunana uyması emredilmiştir.[29] Hz. Şuayb'a kavmi, kendisine

---

25 eş-Şûrâ 42/48.

26 el-En'âm 6/107.

27 el-Ğâşiye 88/21-22.

28 Reşîd Rızâ, *el-Vahyü'l-Muhammedî*, s. 130.

29 bk. el-En'âm 6/50.

inananlarla birlikte eski dinlerine dönmesini teklif edince o: "Allah bizi ondan kurtardıktan sonra tekrar dininize dönecek olursak O'na karşı yalan uydurmuş oluruz. Rabbimiz Allah'ın dilemesi müstesnâ, ona geri dönmemiz bizim için olacak şey değildir"[30] cevabını vermiştir. Peygamber insanlara yönelik davetini vahyin kontrolü altında sürdürdüğünün bilincinde olur ve Yaratıcı'nın iradesinin dışında başka bir etkenin tesirine kapılmaz.[31]

Peygamberler kendilerine indirileni insanlara aktarmakta ilk etapta müjdeleyici ve uyarıcılık vasıflarını kullanmışlardır. Onlar birçok âyette müjdeleyici olarak takdim edilmişlerdir.[32] Hz. Peygamber'in, başka özellikleri de varken müjdeci olarak vasıflandırılması tebliğin iyi haberlerle, hoş olan mesajlarla başlaması yönünden ilginçtir. "Doğrusu biz seni Hak (Kur'ân) ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik"[33] meâlindeki âyetle ilgili açıklamalarda Rasûl-i Ekrem'in hakka tâbi olana dünya ve âhiret saadetini, sevabı, cenneti müjdelediği, kısaca gelecekteki müjdeleri tebliğ etmekle görevli olduğu belirtilmiştir.[34]

Bunun yanında peygamberler insanları kendilerini bekleyen tehlikelere karşı da uyarmışlardır. Özendirici yöntemle tebliğini sürdüren peygamber direnişle karşılaştığı takdirde uyarma yöntemine başvurmuş ve inkârcıları mâruz kalacakları kötü akibetten sakındırmaya çalışmıştır. Kur'ân'da peygamberler pek çok kez uyarıcı olarak vasıflandırılmışlardır.[35] "Seni ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik"[36] âyetini örnek gösterecek olursak, ilgili açıklamalarda, peygamberin özendirici yöntemi dışında kendisine kar-

---

30 el-A'râf 7/89.

31 Ayrıca bk. el-A'râf 7/203; Yûnus 10/15, 109; el-Ahzâb 33/2; ez-Zuhruf 43/ 43-44; el-Ahkâf 46/9; et-Talâk 65/11; el-Hâkka 69/40-44; el-Beyyine 98/2.

32 bk. el-Bakara 2/213; en-Nisâ 4/165; el-En'âm 6/48; Hûd 11/2. el-İsrâ 17/105; el-Kehf 18/56. el-Furkân 25/56; Fâtır 35/24.

33 el-Bakara 2/119.

34 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, vr. 23 b; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IV,30; İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1988/1408, I, 167; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, I, 442; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul 1979, I, 482.

35 bk. el-Mâide 5/19; el-A'râf 7/184, 188; Hûd 11/2, 12, 25; el-Hicr 15/89; el-Hac 22/49.

36 el-Bakara 2/119.

şı çıkan ve emirlerine muhalefet eden, dininden yüz çeviren kimseleri cehennemle ve getirdiğine sarılmayanları dünyada rezil ve âhirette mahvolmakla uyarmak için gönderildiği, ilerideki tehlikeleri herkese tebliğ etmekle yükümlü olduğu şeklindeki hususlar dile getirilmiştir.[37]

"Ey Peygamber! Biz seni hakikaten bir şahit, bir müjdeleyici ve bir uyarıcı Allah'a O'nun izniyle, bir davetçi ve nur saçan bir kandil olarak gönderdik"[38] meâlindeki âyetlerde Hz. Peygamber'in müjdeci ve uyarıcı özelliklerine bir de "davetçiliği" eklenmiştir.[39] Bu özelliklerinin ard arda sıralanması anlamlıdır. Söz konusu özellikleriyle Rasûl-i Ekrem'e ait tebliğ faaliyetinin metotları verilirken, muhatapların dinî hayatları da iman, müjdelenmek, uyarılmak ve Allah'ın yoluna çağırılmak şeklinde uzanan bir çizgiye oturtulmuştur.

Peygamberler bunca zorluklara rağmen insanları yine de kendi hallerine terk etmemiş, irşad faaliyetlerini aralıksız sürdürmüşlerdir. "Ey Muhammed sen hatırlat, öğüt ver. Rabbinin nimeti sayesinde sen ne kâhinsin, ne de mecnun"[40], "Ama yine de hatırlat. Çünkü hatırlatmak, mü'minlere fayda verir"[41] meâlindeki âyetler peygamberlerin hatırlatıcı özelliklerini haber veriyor.[42] Şüphe yok ki hatırlatmanın tekrar edilmesi mü'minlerin imanını yakîne ulaştırır, o dönemin muhataplarını aşarak irşadın sonraki nesillere ulaşmasını sağlar.[43]

Tebliğde peygamberlere tavsiye edilen bir başka husus da karşılaştıkları zorluklara karşı sabırlı olmalarıdır. Onların davet ve tebliğleri kavimleri tarafından hemen kabul görmemiş, hatta çok sert muhalefetle karşılaşmış-

---

37 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, vr. 23 b; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IV,30; İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1988/1408, I, 167; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, I, 442; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul 1979, I, 482.

38 el-Ahzâb 33/45-46.

39 bk. el-Kasas 28/87-88; eş-Şûrâ 42/15; el-Hadîd 57/8; Nûh 71/5, 7-8.

40 et-Tûr 52/29.

41 ez-Zâriyât 51/55.

42 bk. el-Kasas 28/51; Kaf 50/45; el-Ğâşiye 89/21-22.

43 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXVIII, 231.

lardır. Hz. Nûh kavmiyle çetin mücadelelere girişmiş ve aldığı tehditlere rağmen kutsal görevini yerine getirmekten geri kalmamıştır.[44] Hz. Hûd kavminin haksız ithamlarına maruz kalmasına rağmen onları usanmadan bıkmadan kulluğa çağırmıştır.[45] Lût kavmini doğru yola çağırmış, onları çirkin alışkanlıklarını terk etmeye davet etmiş ve bu yolda elinden geleni esirgememiştir.[46] İbrâhim'in canına kastedilmiş,[47] Şuayb da memleketinden kovulmakla tehdit edilmiş,[48] bazı peygamberler görevlerini yerine getirmeye gayret ederlerken öldürülmüşlerdir.[49] Son Peygamber Muhammed aleyhisselâma karşı da çok sert muhalefet yapılmıştır. O'nun karşılaştığı sayısız zorluklar sîret kitaplarında anlatılmıştır. Tebliğ faaliyetini yerine getirmekte sabırlı olması ısrarla istenmiş ve Âdem'den beri süregelen mücadelelerde karşılaşılan eziyetler örnek gösterilmiştir. 'Asr sûresinde hüsranda olmayanların yalnızca: İman eden, amel-i salihte bulunan, hakkı tavsiye eden ve bütün bunlardan doğacak zorluklara karşı sabır ve tahammül dayanışmasını sürdürenler olduğunun ifade edilmesiyle de, davette sabrın önemine vurgu yapılmıştır.[50]

Sabır tavsiyelerinin yanında, Kur'ân'ın başvurduğu diğer önemli bir yol da teselli vermektir. "Biz bu Kur'ân'ı sana güçlük çekesin diye göndermedik",[51] "Demek onlar bu söze inanmazlarsa, onların peşinde (üzülerek) kendini helâk edeceksin!"[52] Medine döneminde de "Sen sapıklar için üzülme; Sen inanmayanlar için üzülme"[53] şeklinde hitapta bulunulmuş, Şuayb'ın kavmine: "Ey kavmim, ben size Rabbimin gönderdiği gerçekleri duyurdum

---

44 bk. el-A'râf 7/59-64; Hûd 11/25-49; eş-Şu'arâ 26/105-122; el-Ankebût 29/14-15.

45 bk., el-A'râf 7/65-72; Hûd 11/50-57.

46 bk. el-A'râf 7/80-84; Hûd 11/77-80; el-Hicr 15/67-71.

47 bk. el-Enbiyâ 21/68-70; el-Ankebût 29/24.

48 bk., el-A'râf 7/88.

49 bk. el-Bakara 2/87; Âl-i İmrân 3/21.

50 Ahmet Önkal, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, Konya 1987, s. 200-201.

51 Tâhâ 20/2.

52 el-Kehf 18/6.

53 el-Mâide 5/26, 68.

ve size öğüt verdim. Artık kâfir bir kavme nasıl acırım?"[54] dediği hatırlatılmıştır.[55] Tebliğde sabır ve sebatın tavsiye edilmesine rağmen, onun insanlara vekil,[56] bekçi[57] veya zorlayıcı[58] kılınmadığı "İnsanların Müslüman olurlarsa doğru yolu bulacakları, eğer dönerlerse ona düşenin yalnızca duyurmak"[59] olduğu hususu da vurgulanmıştır. O halde peygamberin başarısı, muhatap aldığı insanların Müslüman olup olmamalarıyla değil, ilâhî vahyi mümkün olan her yere ulaştırıp ulaştırmadığı ile ölçülmelidir. Çünkü Allah, "Sen, ne kadar istesen de, yine insanların çoğu inanacak değillerdir"[60] buyurmaktadır.

Öte yandan Kur'ân'da peygamberlerin kullanacakları uslûbu belirleyici ifadelere de rastlanmaktadır. Hz. Peygamber'e: "Allah onların kalplerinde olanı biliyor. Onlara aldırma, kendilerine öğüt ver ve içlerine nüfuz edecek güzel söz söyle"[61] şeklinde hitap edilir, Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle çağırması ve onlarla en güzel şekilde mücadele etmesi[62] de tavsiye olunmuştur. Zemahşerî, "Rabbin yolu"nun İslâm, "hikmet"in doğruyu açıklayıp şüpheleri gideren sahîh deliller, "güzel öğüt"ün de Kur'ân olduğunu, en güzel şekilde mücadele etmekten de merhamet ve hilmin (yumuşak huyluluğun) kastedildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın hikmet ve güzel öğüt olarak kabul edilebileceğini, dolayısıyla "Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğüt olan Kur'ân'la çağır" denilmek istendiğini de belirtmiştir.[63] Fahreddin er-Râzî ise söz konusu âyeti tebliğin muhatapların seviyelerine göre ayarlanması gerekliliğinden hareketle açıklar. O'na göre hikmet, yakînî ilim sahibi olmak isteyen üst seviyeli insanlara uygun olan kat'î delillerdir. Güzel

---

54 el-A'râf 7/93.

55 Fazlur Rahman, *Major Themes of the Qur'an*, Minneapolis 1994, s. 86.

56 bk. el-En'âm 6/107; Yûnus 10/108; el-İsrâ 17/54; el-Furkân 25/43; ez-Zümer 39/41.

57 bk. en-Nisâ 4/80; el-En'âm 6/107; eş-Şûrâ 42/48.

58 el-Ğâşiye 88/22.

59 Âl-i İmrân 3/20.

60 Yûsuf 12/103.

61 en-Nisâ 4/63.

62 en-Nahl 16/125.

63 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 349.

öğütler ise iknâî olup yakînî ilim istemeyen orta seviyedeki insanlar için uygun düşen bir davet metodudur. Tartışma (cedel) da bir davet metodu olmayıp yukarıda aktarılan iki sınıf insana göre en alt seviyede bulunan hasmı susturmak için kullanılır.[64] Dolayısıyla Kur'ân, insanların aklî muhakeme seviyelerine göre hitap olunmaları gerektiğine işaret etmiş, tebliğin faydalı olması için muhatabın dikkate alınmasını istemiştir. Diğer taraftan Allah Teâlâ, Mûsâ ve Hârun'a da: "Firavun'a gidin. Çünkü o azdı. O'na yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır veya korkar"[65] şeklinde hitap ederek tebliğde kullanılacak uslûba ve muhatapla kurulacak ilişkiye dikkat edilmesine işaret buyurmuştur.

Tüm bu tavsiyelerle birlikte Hz. Peygamber'in tebliğ faaliyetiyle ilgili olarak zaman zaman uyarıldığı da olmuştur. O, Kureyş ileri gelenlerini İslâm'a davet ederken yanına gelen Abdullah b. Ümmü Mektûm'la yeterince ilgilenmediği için itâba (uyarıya) mâruz kalmıştır.[66]

Muhtelif kaynakların kaydettiğine göre Mekkeli müşriklerin ileri gelenleri Müslüman olup Hz. Peygamber'in etrafını saran fakir insanları uzaklaştırdığı takdirde onun yanına geleceklerini veya hiç olmazsa kendileri için ayrı bir meclis oluşturmasını istemişler, Rasûl-i Ekrem bunu kabul etmeye temayül göstermişti. Bu kez onlar da bu protokolün yazı ile belgelenmesini istemişler, Peygamber de yazdırtmak üzere Hz. Ali'yi çağırmıştı. Bunun üzerine: "Sabah akşam Rabbinin rızasını isteyerek O'na yalvaranları kovma. Müşrikler adına sana bir sorumluluk, senin adına da onlara bir sorumluluk yok ki, bu zavallıları kovup da zâlimlerden olasın"[67] meâlindeki âyet-i kerîme ile uyarıldı.[68]

Sonuç olarak tebliğ faaliyetinde peygamberler, devamlı vahyin kontrolü altında olduklarının bilincinde bulunarak, inandıkları takdirde insanları güzel şeylerle "müjdeleme", inkar edici olduklarında kendilerini bekleyen

---

64 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XX, 139.

65 Tâhâ 20/43-44.

66 Abese 80/1-10.

67 el-En'âm 6/52.

68 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 234-235; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, II, 139.

tehlikelerle "uyarma" ve onları Allah'ın yoluna "çağırma" metotlarını kullanmışlardır. Her türlü sıkıntıya rağmen onları yine de kendi hallerine terk etmeyerek tebliğlerini "hatırlatma" yoluna gitmişlerdir. Peygamberler tebliğ görevlerini bütün samîmiyetleriyle dünyevî bir karşılık beklemeden yapmışlar ve mükâfatlarını Allah Teâlâ'nın vereceğini dile getirmişlerdir.[69] Öte yandan Kur'ân, peygamberleri görevlerinde karşılaştıkları zorluklara karşı "sabırlı" olmaya çağırmış, zaman zaman da uyarmıştır.

bb) Merhaleler Açısından

Tebliğde faaliyet olarak birtakım metotlar kullanıldığı gibi peygamberin bu göreve hazırlanması ve zamanlama yönünden de bazı hususların dikkate alındığı ve belli birtakım safhaların takip edildiği görülür. İnsanlara ilâhî gerçekleri kabul ettirme görevi her türlü güçlük ve sıkıntıyı gündeme getiren bir faaliyettir. Peygamberlerin hem ön hazırlık hem de uygulanacak yöntemler hususunda Allah'ın yardımını almadan bu işin üstesinden gelmeleri imkânsızdır.

Peygamberlerin tebliğlerini tehlikeye sokacak eksikliklerden uzak kalmaları gerektiği gibi bazı yetenek ve yetişkinliklerine de sahip olmaları zorunludur. "Şüphesiz Allah, risâletini kime vereceğini çok iyi bilendir"[70] âyeti bu bağlamda değerlendirilebilir. Cenâb-ı Hak nübüvveti kulları arasından bu görevi her yönüyle yerine getirebilecek hazırlıkta ve olgunluktaki insanlara yöneltmiştir. Hz. Mûsâ'nın uzak bir çölde Şuayb'ın denetiminde eğitime tâbi tutulması, onun Allah tarafından nübüvvete hazırlanması ve gerekli olgunluğa eriştirilmesi olarak değerlendirilmelidir. O'nun bu safhadan sonra terketmiş olduğu memleketine peygamber olarak geri gönderilmesi dikkat çekicidir.[71] "Andolsun biz İbrâhim'e daha önce rüşdünü (doğru yolu bulma kabiliyetini) vermiştik. Biz onu iyi tanırdık"[72] âyeti kendisinin pey-

---

69 bk. Yûnus 10/72; Hûd 11/29, 51; Yûsuf 12/104; eş-Şu'arâ 26/127, 145, 164, 280; Yâsîn 36/21; Sâd 38/86; eş-Şûrâ,42/23.

70 el-En'âm 6/124.

71 Ahmet Önkal, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, s.30-31.

72 el-Enbiyâ 21/51.

gamberlikten önce bir hazırlık safhasından geçirildiğine işaret etmektedir.[73] Bu örneklerin dışında Allah, Dâvûd'a hükümdarlık ile hikmet verdiğini ve dilediğini öğrettiğini,[74] yine Dâvûd'a ve Süleymân'a hikmet ve ilim verdiğini[75] bildirmektedir. Tüm bu ifadeler peygamberlik için gerekli alt yapının hazırlanması olarak görülmelidir.

Rasûl-i Ekrem'in de nübüvvetinden önce bir tür hazırlık safhası geçirdiği görülür. Kâ'be'nin tamiri olayından sonra ona uzlet ve halvetin sevdirilmesi,[76] her sene özellikle Ramazan ayı boyunca Mekke dışındaki Hira Mağarası'nda yalnız kalması[77] onun ilâhî vahye hazırlanması dönemlerini teşkil etmekteydi.[78] Hatta gençlik döneminde câhiliyye âdetlerinden uzak kalması, kavminin en faziletli, iyi huylu, hayâlı, doğru sözlü ve güvenilir insanı olması, çirkin ve kötü şeylerden uzak kalması, kendi konumuna yakışmayacak şeylerden Allah tarafından korunması Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi aldığı ilâhî terbiyenin eseri olarak görülmelidir.[79] Öte yandan bi'setinden hemen önceki dönemlerde Peygamberimiz'in rüyaları değişmişti. Gece nasıl görse, gündüz olduğu gibi zuhur ediyordu. Hz. Âişe bu hali: "Rasûlüllah'a gelen vahiy, uykuda rüyay-ı saliha (sâdıka) şeklinde başlamıştı. Gördüğü her rüya sabah aydınlığı gibi açık seçik gerçekleşirdi"[80] cümleleriyle dile getirir. Dolayısıyla sâdık rüyalar, Peygamberimizi gelecek olan vahye psikolojik olarak hazırlamak gibi bir fonksiyon icra ediyordu.[81] Hatta o, vahye muhatap olduktan sonra birden bire tebliğle yükümlü tutulmamıştır. 'Alak sûresinin ilk beş âyetinin ilk gelen vahiy olduğu şeklindeki genel tercihi kabul edecek olursak söz konusu âyetlerin muhtevasına bakarak

---

73 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXII, 179-180.

74 bk. el-Bakara 2/251.

75 bk. el-Enbiyâ 21/79.

76 Buhârî, Bed'ü'l-Vahiy 3; Müslim, İman 252.

77 Buhârî, Bed'ü'l-Vahiy 3; Müslim, İman 252.

78 Ahmet Önkal, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, s.56-57.

79 Ebü'l-Hasan en-Nedvî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Cidde 1399/1979, s. 93.

80 Buhârî, Bed'ü'l-Vahiy 3.

81 N. Mehmet Solmaz - İsmail Lütfi Çakan, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Peygamberler ve Tevhîd Mücâdelesi*, İstanbul 1991, II, 27.

Peygamberimiz'in hemen tebliğle emrolunmadığını, ilâhî vahyi almaya hazırlandığı sürenin devam ettiği görülür. Daha sonra sırasıyla Kalem, Müzzemmil ve Müddessir sûreleri nâzil olmuştur. Kalem sûresinde Peygamberimize: "Sen Rabbinin nimeti sayesinde cin çarpmasına mâruz kalmış biri değilsin. Senin için kesintisiz bir mükâfat vardı. Ve sen büyük bir ahlâk üzeresin"[82] buyurularak daha önce alışık olmadığı bir tecrübenin sıkıntılarına karşı teselli edilmiş, devam edecek olan bu tecrübeye alışmaya yönlendirilmiştir.[83]

Bu hazırlık safhasından sonra Hz. Peygamber "Ey bürünüp sarınan (Rasûlüm)! Kalk ve (insanları) uyar"[84] emriyle gelişim gösteren tebliğ faaliyetine başladı. Bunda da bir stratejinin izlenmesi, davetteki tedrîcîliğin zorunluluğu itibariyle kaçınılmazdı. Öncelikle yakın akrabasını uyarması istendi.[85] O da eşi Hz. Hatice'den başlamak üzere aile efradını, yakınlarını ve güvendiği kimseleri davetle uzun ve meşakkatli bir yüce görevi edaya koyuldu. Üç yıl süren bu gizli davette[86] ilk etapta gönüllü olan ve ufak bir zorlukla da yüz çevirmeyecek olan insanların İslâm'a girmeleri amaçlanmış olabilir.[87] Nihayet "Sana emrolunanı açıkça söyle ve müşriklerden yüz çevir! Seninle alay edenlere karşı biz sana yeteriz"[88] emriyle etrafındaki insanları da açıktan davete başlamıştı.[89] Bu dönemden itibaren bizzat Hz. Peygamber'in ve ona inananların Mekkeli müşriklerden gördükleri eziyet ve sıkıntılar burada aktarılamayacak kadar geniş bir hacme sahiptir. Bunlara rağmen o, insanları İslâm'a davette kendisini zorluyor, olanca gayretini sarf ediyordu. Bu noktada Allah Teâlâ, inanmayanlar uğruna kendisini mahvetmeme-

---

82 el-Kalem 68/2-4.

83 Muhammed İzzet Derveze, *Sîretü'r-Resul*, Beyrut, ts., I, 130-131; Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1991, I, 82.

84 el-Müddessir 74/1-2.

85 bk. eş-Şu'arâ 26/214.

86 N. Mehmet Solmaz - İsmail Lütfi Çakan, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Peygamberler ve Tevhîd Mücâdelesi*, II, 36.

87 Ahmet Önkal, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, s. 78.

88 el-Hicr 15/94-95.

89 Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 91; N. Mehmet Solmaz - İsmail Lütfi Çakan, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Peygamberler ve Tevhîd Mücâdelesi*, II, 36.

sini,[90] onun sadece bir hatırlatıcı olduğunu bildiriyordu.[91] Bu ifadelerle onu hem teselli ediyor, hem de ilâhî yardımı müjdeliyordu.[92]

Peygamberliğe, dolayısıyla tebliğe, hazırlıktan başlayarak ilâhî vahyi alma tecrübesine alıştırmak, davete başlangıç ve aile, yakın akraba, etraftaki insanları çağırmak şeklinde gelişen ve alenîleşen[93] bir faaliyetin her türlü zorluğuna Allah Teâlâ'nın yardım ve tesellisi olmadan katlanabilmek mümkün değildir. Peygamberimize devamlı önceki peygamberlerin ümmetleriyle mücadeleleri ve onların akibetleri hakkında hatırlatmalarda bulunularak,[94] Allah'ın yardımının onunla birlikte olduğu ifade edilmiştir.[95] Bu yolla Allah Teâlâ, iyinin kötüye olan zaferine de önceki peygamberlerden örnek vererek vurgu yapmıştır.[96]

---

90 bk. el-Kehf 18/6.

91 bk. el-Ğâşiye 88/21.

92 bk. el-Mü'min 40/51.

93 Peygamberimizin daveti, daha kendi sağlığında çeşitli ülkelerin kral veya hükümdarlarına gönderdiği İslâm'a davet mektuplarıyla Arap Yarımadasının sınırlarıylarını taşmıştır (el-İsbahânî, Ebû Naîm, *Delâ'ilü'n-nübüvve* (nşr. Muhammed Ravvâs Kal'acî-Abdülber Abbas), Beyrut 1412/1991, II, 343-351, Muhammed Hamîdullah, *Resulullah Muhammed* (trc. SalihTuğ), İstanbul 1992, s. 162-179; a.mlf., *Mecmû'atü'l-vesâ'iku's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Beyrut 1405/1985, s. 336-420).

94 bk. el-Enbiyâ 21/77; es-Sâffât 37/116.

95 bk. el-A'râf 7/2; et-Tevbe 9/32; el-Hicr 15/94; el-Fetih 48/3; es-Saf 61/8.

96 Fazlur Rahman, *Major Themes of the Qur'an*, s. 84-87; Kırca, Celal, a.g.m., *EÜİFD*, 1990, sy., 7, s. 71.

11. TEBLİĞ

KUR'ÂN-I KERİM'İN MUHTEVASI

Suat YILDIRIM♦

Kur'ân-ı Kerim'in muhtevasının eşsiz bir zenginlikte olduğu, hemen hemen bütün âlimler tarafından ifade edilmiştir.[1] Süyutî (ö. 911/1505) "Kur'ân'dan istinbat edilen ilimler" bölümünün başında bu fikirde olan müelliflerin görüşlerine[2] yer verir. Onlar "Sana bu kutlu Kitabı indirdik ki her şeyi açıklasın"[3] âyeti ve "Kur'ân'da, sizden önce yaşamış olanların durumları, sizden sonra gelecek olanların haberleri ve aranızdaki meselelerin hükümleri mevcuttur. (…) Bir de onun bedi mânâları tükenmez"[4] hadis-i şerifi gibi nasları buna delil getirirler. Rağıb el-İsfehânî (ö. 502/1108) "Bu Kitabın mûcizevî yönlerinden biri de, küçük hacmine rağmen, beşer akıllarının saymaktan âciz oldukları derecede, pek çok mânâyı ihtiva etmesidir"[5] diyerek bu görüşü en özlü bir şekilde dile getirmiştir. İlk asırlardan beri Ali İbn İsâ, Taberî,[6] Râğıb el-İsfehânî, Gazzâlî, Fahreddin Râzî, Ebû Bekr İbnu'l-Arabî[7], Şâtıbî[8] Kur'ân'ın kapsadığı ilimleri ana bölümler halinde tasnif et-

♦ Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1 Süyutî, *el-İtkan*, 2, 126.; M. Ebû Zehre, *el-Mu'cizetu'l-Kübra*, paragraf: 155.

2 Süyutî, *el-Itkan*, 2, 126.

3 Nahl 16, 89.

4 İmam Ahmed, *Müsned,* 1, 91; Darimî, *Sünen*, Fedailu'l-Kur'ân, 1.

5 *el-İtkan*, 2, 128.

6 İbn Cerir Taberî, Kur'ânı üç bölüme ayırır: 1- Tevhid 2- Ahbar 3- Diyanat (Süyutî, *İtkan*, 2,129).

7 *Kanunu't-Te'vil*, s. 230'da şöyle der: Kur'ân ilimleri üç kısımdır: Tevhid, Tezkir ve Ahkam. 1- Tevhid kısmına Allah'ı isimleri, sıfatları ve fiilleriyle bilmek, keza mahlukatı bilmek dahildir. 2- Tezkir kısmına; vaad ve vaid, cennet ve cehennem,haşir, insanın iç ve dışını

mişlerdir. Bu tasniflerin çoğunu naklettikten sonra Süyutî de, onlara göre daha uzun olan tasnifini arzeder.[9] Çağdaş dönemde de Muhammed Hudarî[10], M. Fuad Abdulbaki[11], Muhammed Ebû Zehre[12] gibi Müslümanların yanında, Hirschfeld[13], Jules La Beaume[14], J. Jomier gibi müsteşrikler de farklı tasnifler öne sürmüşlerdir. Bu dönemde hazırlanan çeşitli konu fihristleri de mevzuumuzla ilgili olarak değerlendirilmelidir. Bu statik fihristlerin yanında, tabir caiz ise, dinamik ve konuların birbiri ile kombine edilebildiği *L'Analyse Conceptuelle du Coran* adlı orijinal bir fihristi de anmamız gerekir[15]. Daha yakın zamanda, Kur'ân'daki konulardan istifadeyi daha da kolaylaştıran *Mürşid* gibi bilgisayar programları memnuniyetle zikredeceğimiz çalışmalar arasındadır. Bazı zâtlar Kur'ân'ın esas maksadlarını tesbite çalışmışlardır. Meselâ, Şâtıbî'nin dile getirdiği şu beşli taksim hemen bütün ilim ehli tarafından benimsenmiştir: Dini, aklı, hayatı, nesli ve malı muhafaza. B. Said Nursi de esas maksatların; tevhid, nübüvvet, ahiret ve istikamet (adalet ve ibadet buraya dahildir) olarak dört olduğunu söyler[16]. Fakat biz bu makalede maksatlardan ziyade konular üzerinde durmaktayız.

Bu tasnifler arasında, Kur'ân'ın muhtevası hakkında toplu bir fikir verme bakımından, kanaatimizce en uygun olanlarında biri, Şah Veliyyullah Dihlevî'nin (ö. 1176/1764) şu tasnifidir: O'na göre, Kur'ân'ın kapsadığı ilimler, şu beş nev'in dışına çıkmaz:

---

kötülük ve günahlardan arındırma girer. 3-Ahkam kısmına ise; faydalı ve zararlı ameller dahil olarak bütün yükümlülükler, emir, nehiy ve mendublar girer.

8 Muvafakat 3/ 382'de şöyle der: Mezkûr altı kısım on gruba ayrılır ki onlar da şunlardır: 1-Allah'ın zâtı, 2- Sıfatlar, 3- Fiilleri, 4- Ahiret, 5- Sırat-ı müstakim (tezkiye ve tahliye taraflarını ihtiva eder), 6- Peygamberlerin halleri, 7- Peygamberlere bağlı olanların halleri, 8-Peygamberlere düşman olanların halleri, 9- Kâfirlere karşı deliller getirme, 10- Ahkâm.

9 el-*İtkan*, 2, 129.

10 Muhammed el-Hudarî, *Tarihu'-Teşri'i'l-Islâmî*, Daru'l-Fikr, 1387/1967, s.29-30;O. Keskioğlu, *Kur'ân-I Kerim Bilgileri*, s.248.

11 M:Füad Abdülbaki, *Tafsilu Ayati'l-Kur'âni'l-Hakim*.

12 *el-Mu'cizetu'l-kubra:el-Kur'ân*, paragraf:155-233.

13 O. Keskioğlu, *Kur'ân-ı Kerim Bilgileri* s.248.

14 *Le Koran Analyse*, Paris, 1878.

15 *L'Analyse Conceptuelle du Coran*, (H. Laoste 'un danışmanlığında M. Allarde ve üç mesai arkadaşı tarafından, bilgisayar teknolojisinin başlangıç döneminde, Kur'ânda belirledikleri 550 ana konu itibariyle hazırlanmış perforee kartlar üzerine çıkartılmıştır), Paris, 1964.

16 Said Nursi, *İşaratu'l-İ'caz*, Fatiha tefsirinde, s.9.

1- Ahkâm ilmi. 2- Cedel ilmi. 3- Allah'ın nimetlerini bildiren ilim. 4- Eyyamullah, kıssalar ilmi (Allah nezdinde önemli olan tarihî hadiseler).[17] *5- Ölüm ve ölüm sonrası ahiret hallerini bildiren ilim (11). Hiç unutmamak gerekir ki Kur'ân'ın bütün konularının etrafında döndüğü mihver, kendi iradesiyle yaratılmayan insanın, kendi akıl ve iradesiyle Allah'a kulluk etmesidir. Gelecek kısımda, bu tasniften hareket ederek, Kur'ân-ı Kerim'in muhtevası hakkında nisbeten etraflı bilgi sunmaya çalışacağız. Görüleceği üzere, tasnifteki mücmelliği bir nebze gidermek için bazı alt bölümlere ayıracağız. Kur'ân'ın muhtevasına dair işaret edeceğimiz âyetleri haşiyede zikr edeceğiz.*

I. Ahkâm çeşitli alt bölümlere ayrılabilir:

1- Akaide dair esaslar.[18] *Kainatın Yaratıcısının varlığı*[19]*, birliği*[20]*, isimleri*[21]*, sıfatları*[22]*, saymaya gelmeyecek kadar çok fiilleri ve icraatı*[23]*,O'nun çeşitli görevlerde*

---

17 M. Said R. el-Buti, *Min Revai'i'l-Kur'ân*, Dimaşk, Mek. el-Fârâbî, 1970, s.156.

18 Bakara 2/285: آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ; Nisa 4/136: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا.

19 Bakara 2/164: إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ; Fatır 35/ 2: مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكْ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ; Casiye 45/3: إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِلْمُؤْمِنِينَ; Ğaşiye 88/17-20: أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ (١٧) وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ (١٨) وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ (١٩) وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ.

20 İhlas 112/1-4: قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (١) اللَّهُ الصَّمَدُ (٢) لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ (٣) وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ (٤); Neml 27/59-64: قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى آللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ (٥٩) أَمَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا أَئِلَهٌ مَعَ اللَّهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ (٦٠) أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلَالَهَا أَنْهَارًا وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا أَئِلَهٌ مَعَ اللَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (٦١) أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ أَئِلَهٌ مَعَ اللَّهِ قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ (٦٢) أَمَّنْ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَنْ يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ أَئِلَهٌ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ (٦٣) أَمَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَئِلَهٌ مَعَ اللَّهِ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٦٤); İsra 17/11: وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا; Enbiya 21/22-25: لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ (٢٢) لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ (٢٣) أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ هَذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ (٢٤)

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا (٢٥); Kehf 18/110: صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا.

21 A'raf 7/180: وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ;İsra 17/110: قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا; Haşr 59/22-24: هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ (٢٢) هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ (٢٣) هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٢٤).

22 Şuara 26/79-83: وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ (٧٩) وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ (٨٠) وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ (٨١) En'am 6/12-14: قُلْ وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ (٨٢) رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ (٨٣) لِمَنْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ لِلَّهِ كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (١٢) وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (١٣) قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (١٤) En'am 6/101-103: ذَلِكُمُ بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (١٠١) اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ (١٠٢) لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ (١٠٣); Casiye 45/36-37: فَلِلَّهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَرَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٣٦) وَلَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٣٧).

23 Rum 30/20-25: وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ (٢٠) وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (٢١) وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِلْعَالِمِينَ (٢٢) وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ (٢٣) وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (٢٤) وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ (٢٥); Kehf 18/109: قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ Yasin 36/33-44: وَآيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ (٣٣) وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ وَفَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ (٣٤) لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ (٣٥) سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ (٣٦) وَآيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ (٣٧) وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (٣٨) وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّى عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ (٣٩) لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا الَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ (٤٠) وَآيَةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ (٤١) وَخَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ (٤٢) وَإِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ وَلَا هُمْ يُنْقَذُونَ (٤٣) إِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَمَتَاعًا إِلَى حِينٍ (٤٤) Ra'd 13/8-9: وَإِنَّا لَحَامِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا (٨) أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا (٩).

çalıştırdığı melekler[24]*, O'nun buyruklarını getiren peygamberler*[25]*, O'nun vahyettiği kitaplar*[26]*, bütün kâinatta O'nun hükmünün ve takdirinin yürüdüğünü bildiren kaza ve kader inancı*[27]*, dünya hayatının hasılatının ortaya çıkacağı ebedî ahiret inancına dair âyetler*[28].

---

24 Saffat 37/1-4: وَالصَّافَّاتِ صَفًّا (١) فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا (٢) فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا (٣) إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَاحِدٌ (٤) ; Mü'min 40/7: الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ ; Ra'd 13/11: لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ ; مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ ; Şuara 26/193: نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ.

25 A'raf 7/35: يَا بَنِي آدَمَ إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي فَمَنِ اتَّقَى وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ; Nahl 16/6: وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ ; İbrahim 14/4: لَهُمْ وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ ; İbrahim 14/9-11: أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ وَإِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ (٩) قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى قَالُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ (١٠) قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَمَا كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطَانٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (١١) ; Bakara 2/ 213: كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ.

26 Kadir 97/1: نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنْزَلَ التَّوْرَاةَ ; Ali İmran 3/3-4: إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ ; وَالْإِنْجِيلَ (٣) مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ (٤) ; Şuara 26/196: وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ ; A'lâ 87/18-19: إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى (١٨) صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى (١٩) الْأَوَّلِينَ.

27 Ali İmran 3/26-27: قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (٢٦) تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (٢٧) ; İnsan 76/30-31: وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا ; Hûd 11/118-119: وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ (١١٨) إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ (١١٩) ; Müddessir 74/56: وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ هُوَ أَهْلُ التَّقْوَى وَأَهْلُ الْمَغْفِرَةِ.

28 Ali İmran 3/185: كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ ; Ankebut 29/64: وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ ; Nebe 78/17-40: إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا (١٧) يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا (١٨) وَفُتِحَتِ كَانُوا يَعْلَمُونَ ;

2- İbadet ahkamı[29] *(İnsanların Allah'a olan tazim ve şükürlerini ifade edecek, onların ruhlarını arındıracak, topluma karşı görevlerini düzene koyacak, toplum hayatını sağlamlaştıracak ibadetler). Ezcümle: Namaz (hikmet ve gayesi*[30]*,vakitleri*[31]*,*

السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا (١٩) وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا (٢٠) إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا (٢١) لِلطَّاغِينَ مَآبًا (٢٢) لَابِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا (٢٣) لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا (٢٤) إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا (٢٥) جَزَاءً وِفَاقًا (٢٦) إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا (٢٧) وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَّابًا (٢٨) وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا (٢٩) فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا (٣٠) إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا (٣١) حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا (٣٢) وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا (٣٣) وَكَأْسًا دِهَاقًا (٣٤) لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا كِذَّابًا (٣٥) جَزَاءً مِنْ رَبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا (٣٦) رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنِ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا (٣٧) يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا (٣٨) ذَلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَى رَبِّهِ مَآبًا (٣٩) إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا (٤٠) ;Zilzal 99/1-8: إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا (١) وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا (٢) وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا (٣) يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا (٤) بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَى لَهَا (٥) يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ (٦) فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ (٧) وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ (٨) ;İnfitar 82/13-19: إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (١٣) وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ (١٤) يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ الدِّينِ (١٥) وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَائِبِينَ (١٦) وَمَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمُ الدِّينِ (١٧) ثُمَّ مَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمُ الدِّينِ (١٨) يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ ;Mutaffifin 83/4-36: أَلَا يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ (٤) لِيَوْمٍ عَظِيمٍ (٥) يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ (٦) كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِي سِجِّينٍ (٧) وَمَا أَدْرَاكَ مَا سِجِّينٌ (٨) كِتَابٌ مَرْقُومٌ (٩) وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (١٠) الَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ (١١) وَمَا يُكَذِّبُ بِهِ إِلَّا كُلُّ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ (١٢) إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (١٣) كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (١٤) كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ (١٥) ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُو الْجَحِيمِ (١٦) ثُمَّ يُقَالُ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ (١٧) كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ (١٨) وَمَا أَدْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ (١٩) كِتَابٌ مَرْقُومٌ (٢٠) يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ (٢١) إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (٢٢) عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ (٢٣) تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ (٢٤) يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ (٢٥) خِتَامُهُ مِسْكٌ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ (٢٦) وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ (٢٧) عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ (٢٨) إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ (٢٩) وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ (٣٠) وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَى أَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ (٣١) وَإِذَا رَأَوْهُمْ قَالُوا إِنَّ هَؤُلَاءِ لَضَالُّونَ (٣٢) وَمَا أُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظِينَ (٣٣) فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ (٣٤) عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ (٣٥) هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ (٣٦).

29 Fatiha 1/5: إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ; Bakara 2/21-22 يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (٢١) الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (٢٢) ;Zariyat 51/56: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ.

30 Tâhâ 20/14: إِنَّنِي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي; Tâhâ 20/132: وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا; Ankebut 29/45: اتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ; Bakara 2/45: لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ.

31 Rum 30/17-18: فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ (١٧) وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ (١٨) ;İsra 17/78-79: أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا

nevileri ve rükünleri[32]*, zekat ve sadakalar*[33]*, Oruç*[34]*, Hac*[35]*, Kurban*[36]*, Kevser*[37]*, dua ve niyaz*[38]*, zikir*[39]*. takva*[40]*, tevekkül*[41] *ilh.*

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا (٧٨); Nûr 24/58: وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا (٧٩) لِيَسْتَأْذِنْكُمُ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهِيرَةِ وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَلَا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَهُنَّ طَوَّافُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ.

32 Hac 22/77: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ;Ali İmran 3/191 الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ ;Bakara 2/143-145 فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ (١٤٣) قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ (١٤٤) وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ (١٤٥).

33 Bakara 2/3: إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ ;Tevbe 9/60: الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ; Mü'minun 23/4: وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ (٢٤) ;Mearic 70/24-25 وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ (٢٥).

34 Bakara 2/183-185: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (١٨٣) أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (١٨٤) شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (١٨٥).

35 Bakara 2/196-199: وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (١٩٦) الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ (١٩٧) لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّينَ (١٩٨) ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (١٩٩) ;Ali İmran 3/96-97 إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ (٩٦) فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ

3- İnsan hayatını sağlam prensipler üzerine bina edecek ve insanların bütün davranışlarına ruh üfleyecek olan ahlâkî düzenlemeler. Güzel ahlâk esaslarını bildirme, kötü ahlâktan sakındırma. Davranışların ifrat ve tefrit kısımlarından uzak durarak itidal, istikamet ve adalet şekillerine yöneltme[42], sıdk, doğruluk[43], af[44], vefa[45],

---

وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ (٢٦) وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ (٢٧) لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ (٢٨) ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ (٢٩); Hac 22/26-29: (٩٧).

36 Hac 22/28: لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ; Hac 22/36-37: وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافَّ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (٣٦) لَنْ يَنَالَ اللَّهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ (٣٧).

37 Kevser 108/2: فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ.

38 Fatiha 1/5: إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ; Furkan 25/77: قُلْ مَا يَعْبَأُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ; Mü'min 40/60: لِزَامًا.

39 Ahzab 33/41: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا; Ali İmran 3/191: الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ.

40 Nisa 4/3: وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلَّا تَعُولُوا; Nisa 4/13: تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ; Hucurat 49/9: وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ; Bakara 2/177: لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ; Bakara 2/2: ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ.

41 Talak 65/2-3: فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَأَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ وَأَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ ذَلِكُمْ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا (٢) وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا (٣); Ali İmran 3/159: فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ; Ali İmran 3/173: الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ.

42 Kalem 68/3-4: وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ (٣) وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ (٤); Bakara 2/177: لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ

tevbe,[46] *iffet*[47]*, ihsan*[48]*. Rıfk ve müsamaha*[49]*, merhamet, şefkat*[50]*, emanete riâyet*[51]*, tevazu*[52]*, kardeşlik*[53]*, sabır*[54]*, misafirperverlik, cömertlik*[55]*, şükür*[56]*, temizlik*[57]*, cesa-*

ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ :Kıyâme 75/2; وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ اللَّوَّامَةِ.

43 Ahzab 33/70: ذَلِكَ وَمَنْ يُعَظِّمْ حُرُمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ :Hac 22/30; يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا عِنْدَ رَبِّهِ وَأُحِلَّتْ لَكُمُ الْأَنْعَامُ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ.

44 Ali İmran 3/134: الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ;Nûr 24/22: وَلَا يَأْتَلِ أُولُو الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَى وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ.

45 Bakara 2/177: لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ;Maide 5/1: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ.

46 Tahrim 66/8: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ;Hac 22/31: حُنَفَاءَ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ ;Nisa 4/17-18: فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوِي بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا (١٧) وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (١٨).

47 Nûr 24/33: وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا وَآتُوهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا لِتَبْتَغُوا ;Nûr 24/60: عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَنْ يُكْرِهُّنَّ فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ ;Nisa 4/24: وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ;Enbiya 21/91: وَالَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ.

48 Bakara 2/112: بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ;Kasas 28/77: وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ ;Nahl 16/9: وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ.

49 Ali İmran 3/159: فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ Furkan 25/63: وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا.

50 Nisa 4/36: وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى En'am 6/12: وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ لِلَّهِ كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ Rûm 30/21: وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ Beled 90/17: ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ.

51 Nisa 4/58: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ Mearic 70/32: وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ Mü'minun 23/8: إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ.

52 Furkan 25/63: وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا İsra 17/37: وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا Lokman 31/18-19: وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ (١٨) وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ (١٩).

53 Hucurat 49/10: وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ (١٨) وَاقْصِدْ فِي Hucurat 49/13: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ (١٩) Ali İmran 3/103: ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ.

54 Asr 103/3: لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا Bakara 2/177: إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْ وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا Beled 90/17: ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ Lokman 31/17: يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ آمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ Bakara 2/153: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ.

55 İsra 17/26: قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ Sebe 34/39 وَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا Bakara 2/245: مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ Bakara 2/ 267: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا Haşr 59/9: غَنِيٌّ حَمِيدٌ

ret[58]*, zühd*[59]*, yardımlaşma*[60]*, şura*[61]*, dayanışma*[62]*, şahitlik*[63]*, isar ve diğergamlık*[64]*, adalet*[65]*, istikamet*[66]*, ölçü ve tartıya riâyet*[67] *gibi bir çok güzel ahlâk esaslarını teşvik ve emr eder.*

وَيُطْعِمُونَ :İnsan 76/8; أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا.

56 Lokman 31/12: وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ وَمَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ; Bakara 2/172: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاشْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ :Nahl 16/114 مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ :Nisa 4/147; آمَنْتُمْ كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ وَآمَنْتُمْ وَكَانَ اللَّهُ شَاكِرًا عَلِيمًا.

57 Bakara 2/222: وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ :Maide 5/6; فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ;Ahzab وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ :33/33 وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ :Furkan 25/48; لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا.

58 Tevbe 9/38: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ :Nisa 4/95; لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ :Ali İmran 3/139; الْحُسْنَى وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ.

59 Yunus 10/58: قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ ;Tekasür 102/1: أَلْهَاكُمُ التَّكَاثُرُ ;Hadid 57/20: اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ.

60 Maun 107/3: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا :Maide 5/2; وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ :Maun 107/7; وَلَا يَحُضُّ عَلَى طَعَامِ الْمِسْكِينِ تُحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ.

Gıybet[68]*, nemime, başkalarını alaya alma*[69]*, öfke*[70]*, yalan*[71]*, iftira*[72]*, haset*[73]*, kibir*[74]*, insanları küçümseme ve hakaret*[75]*, kin, bencillik*[76]*, riyakarlık*[77]*, cimrilik*[78]*, is-*

---

61 Şura 42/38: وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ; Ali İmran 3/159: فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ.

62 Enfal 8/73: وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ; Maide 5/2: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ.

63 Mearic 70/33: وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَاتِهِمْ قَائِمُونَ; Nisa 4/135: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَى بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَى أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلْوُوا أَوْ تُعْرِضُوا فَإِنَّ; Maide 5/106-108: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ إِنِ ارْتَبْتُمْ لَا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ إِنَّا إِذًا لَمِنَ الْآثِمِينَ (١٠٦) فَإِنْ عُثِرَ عَلَى أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْمًا فَآخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْأَوْلَيَانِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ لَشَهَادَتُنَا أَحَقُّ مِنْ شَهَادَتِهِمَا وَمَا اعْتَدَيْنَا إِنَّا إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ (١٠٧) ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلَى وَجْهِهَا أَوْ يَخَافُوا أَنْ تُرَدَّ أَيْمَانٌ بَعْدَ أَيْمَانِهِمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاسْمَعُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (١٠٨).

64 Haşr 59/9: وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ; İnsan 76/8-9: وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا (٨) إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكُورًا (٩).

65 Maide 5/8: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ; Nisa 4/58: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا.

66 Fatiha 1/6: اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ; Fussilet 41/30: إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ.

67 Mutaffifin 83/1-4: إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ (١) وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ (٢) وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ (٣) وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ (٤).

68 Hucurat 49/12: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ.

69 Hucurat 49/11: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ.

70 Ali İmran 3/119: هَا أَنْتُمْ أُولَاءِ تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

raf[79]*, başa kakma*[80]*, hilekarlık, korkaklık*[81]*, ucüb veya kendini beğenme*[82]*, su-i zan*[83] *gibi bir çok kötü ahlâkın zararlarını bildirip yasaklar.*

---

71 Hac 22/30: ذَلِكَ وَمَنْ يُعَظِّمْ حُرُمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَأُحِلَّتْ لَكُمُ الْأَنْعَامُ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ; Furkan 25/72: وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا.

72 Ahzab 33/58: وَمَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا; Nisa 4/112: وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بِغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا; Nur 24/23-24: يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا.

73 Felak 113/1-5: قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ (١) مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ (٢) وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ (٣) وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ (٤); Nisa 4/32: وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ (٥) وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَ وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا.

74 İsra 17/37: وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا; Lokman 31/18: وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ.

75 Hümeze 104/1: وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ; Hucurat 49/11: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ.

76 Ali İmran 3/188: لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ; Kıyâme 75/2: وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ; وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ.

77 Bakara 2/264: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ; Nisa 4/38: وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا; Maun 107/4-7: فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ (٤) الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ (٥) الَّذِينَ هُمْ يُرَاءُونَ (٦) وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ (٧).

78 Leyl 92/8-10: وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى (٨) وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى (٩) فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى (١٠); Fecr 89/7-10: إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ (٧) الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ (٨) وَثَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ (٩) وَفِرْعَوْنَ ذِي الْأَوْتَادِ (١٠); İsra 17/29: وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا.

79 A'raf 7/3: اتَّبِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ; İsra 17/26: وَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا; İsra 17/26: يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ.

80 Müddessir 74/6: وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ; Bakara 2/264: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ.

81 Tevbe 9/38: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ.

4- Toplumu düzeltmeye yönelik hükümler. İnsanların eşitliğini bildirip ırk üstünlüğünü yasaklayan[84]*, toplum hayatını düzenleyen ve adam öldürme*[85]*, zina, fuhuş ve hayasızlık*[86]*, eşcinsellik*[87]*, rüşvet*[88]*, zulüm*[89]*, sarhoşluk ve kumar*[90]*, hırsız-*

---

82 Ali İmran 3/188: لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ.

83 Hucurat 49/12: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ; Nisa 4/94: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمُ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا.

84 Hucurat 49/13: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ; Nisa 4/1: يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا; إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ.

85 İsra 17/33: وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفْ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا; Furkan 25/68: وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا; Nisa 4/93: وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا.

86 İsra 17/32: قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا; En'am 6/151: وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ; Nur 24/19: إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ.

87 A'raf 7/80-81: وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ (٨٠) إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً; Neml 27/54-55 وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ (٥٤) مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ (٨١) أَئِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ (٥٥).

88 Bakara 2/188: وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

89 A'raf 7/85: وَإِلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَوْفُوا الْكَيْلَ; Yusuf 12/23: وَالْمِيزَانَ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ; Bakara 2/279: فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ; Bakara 2/160: إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ.

90 Maide 5/90: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.

lık[91], *tecavüz*[92], *taassup*[93], *çekişme*[94], *bozgunculuk*[95], *fitne*[96], *büyücülük*[97], *hıyanet*[98], *riba*[99] *gibi topluma ve fertlere zarar veren kötülükleri yasaklayarak içtimai bünyeyi sağlamlaştıran hükümler.*

Bazı siyasî, hukukî ve idarî işleri düzenlemeye matuf, ahkam ve muamelatta adalet[100] ve fazilet[101] esaslarını bildirmeye, sözleşmelere riâyet[102],

---

91 Mümtahine 60/12: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ; Maide 5/38: وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ.

92 Bakara 2/190: وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ.

93 Maide 5/77: قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ; Fetih 48/26: إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا.

94 Enfal 8/46: وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ.

95 A'raf 7/74; A'raf 7/56: وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَةَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ وَاذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ وَبَوَّأَكُمْ فِي الْأَرْضِ تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِهَا قُصُورًا وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ; Kasas 28/77: وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ.

96 Enfal 8/73: وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ; Bakara 2/191: وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ.

97 Felak 113/1-5: قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ (١) مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ (٢) وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ (٣) وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ (٤); Bakara 2/102: وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ.

98 Enfal 8/27: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

99 Bakara 2/275: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ; Bakara 2/278: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ.

100 Maide 5/8: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ; İsra 17/35: وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا.

aldatma[103] ve hıyanetten[104], zulümden ve tarafgirlikten[105] sakındırmaya yönelen hükümler.

5- İktisadi ve mali düzenlemeler. İsrafı önleme[106], malı zayi etmekten sakındırma[107], tutumlu olmayı teşvik[108], insanın şahsi ve toplumsal haklarını eda edecek şekilde harcamaya yönelten talimatlar. Miras[109], ticaret[110], şir-

---

101 Bakara 2/177: لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ; Hucurat 49/13: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ.

102 Maide 5/1: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ.

103 Nisa 4/29 يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا; Şuara 26/ 183: وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ.

104 Enfal 8/27: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

105 Bakara 2/279: فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ.

106 A'raf 7/31: يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ.

107 Nisa 4/5: وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا; İsra 17/26: وَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا.

108 Furkan 25/67: وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا.

109 Nisa 4/11-12: يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا (١١) وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَى بِهَا أَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَارٍّ وَصِيَّةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ (١٢).

110 Nisa 4/29: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا; Bakara 2/198: لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّينَ; Bakara 2/275: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ

ket[111], vakıf[112], akitler[113], rehin[114], noterlik ve borçlaşma[115], vasiyyete[116] dair hükümler.

6- Aileyi himaye[117], kadın ve erkek münasebetlerini[118], evlenilmesi caiz olan ve olmayan insan gruplarını bildirme[119], birden fazla kadınla nikâh[120],

---

إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ.

111 Sad 38/24: قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَى نِعَاجِهِ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُودُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ.

112 Ali İmran 3/92: لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ.

113 Maide 5/1: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ.

114 Bakara 2/283: وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ.

115 Bakara 2/245: مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ; Bakara 2/282: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَى أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَى أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ.

116 Bakara 2/180: كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ; Bakara 2/240: وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ; Nisa 4/11: يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا; Maide 5/106: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ إِنِ ارْتَبْتُمْ لَا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ إِنَّا إِذًا لَمِنَ الْآثِمِينَ.

hıtbe, yani nişanlanma[121], zina iftirası, kazif[122], mehir[123], müt'a[124] ve boşanma bedeli[125], muhala'a veya kadının boşanma talebi[126] gibi evlenme ve boşanma

---

117 Nur 24/32: وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ; Nisa 4/128: وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ; Nisa 4/33: وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا.

118 Hac 22/30: ذَلِكَ وَمَنْ يُعَظِّمْ حُرُمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَأُحِلَّتْ لَكُمُ الْأَنْعَامُ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ; Bakara 2/240: وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ; Nisa 4/4: وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا; Nisa 4/20-21: وَإِنْ أَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا (٢٠) وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا (٢١).

119 Nisa 4/23: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا.

120 Nisa 4/3: وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلَّا تَعُولُوا.

121 Bakara 2/235: وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ.

122 Hac 22/4: كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ.

123 Bakara 2/237: وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ; Nisa 4/4: وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا; Nisa 4/33: وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا.

124 Bakara 2/236: لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ.

125 Bakara 2/236: لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ; Ahzab 33/49: وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ.

126 Nisa 4/128: وَإِنِ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا.

meseleleri, çocukların hakları, emzirme, hidane[127], yetim hakları[128] gibi meselelere dair hükümler.

7- Savaş Hukukunu Düzenleyen Esaslar.

Cihad[129], ordu kurma[130], savaş esirleri[131], barışı tercih etme[132], harp olacaksa onu insanların hayrına olarak düzenleme[133], ahitlere riâyet ve merha-

---

127 Bakara 2/233: وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ;Talak 65/6: أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تُضَارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ عَلَيْهِنَّ وَإِنْ كُنَّ أُولَاتِ حَمْلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَأْتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ وَإِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ أُخْرَى.

128 İsra 17/34: وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا ;Bakara 2/220: فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْنَتَكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ;Nisa 4/2-6: وَآتُوا الْيَتَامَى أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا (٢) وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلَّا تَعُولُوا (٣) وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا (٤) وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا (٥) وَابْتَلُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا (٦).

129 Ali İmran 3/142-143: أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ (١٤٢) وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ (١٤٣) ;Nisa 4/84: فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَاللَّهُ أَشَدُّ بَأْسًا وَأَشَدُّ تَنْكِيلًا.

130 Enfal 8/60: وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ.

131 Enfal 8/67: مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ.

132 Enfal 8/61: وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ.

133 Bakara 2/193; Bakara 2/216: وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ.

met esaslarına göre düzenleme[134]. Köle hakları, köleliği tedricen tasfiyeyi hedefleme, mevcut köleleri (azad etmeye büyük mükâfat vaad ederek teşvik[135], mükatebe kurumunu yürürlüğe koyma[136], ayrıca adam öldürme[137], oruç, yemin[138], zıhar[139] keffaretlerinde köle azadını şart koşmak gibi) çeşitli yollarla köleliği ortadan kaldırmaya yönelen düzenlemeler.

8- Akılları Ve Fikirleri Hürriyete Kavuşturma[140], Baskıyı, Zorlamayı[141], İşkenceyi[142] ve İstibdadı Yasaklama.[143]

---

134 Enfal 8/57-58: كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ.

135 Beled 90/12: وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ.

136 Nur 24/33: وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا وَآتُوهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا لِتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ.

137 Nisa 4/92: وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَّدَّقُوا فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا.

138 Maide 5/89: لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ.

139 Mücadile 58/3: وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا ذَلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ.

140 İsra 17/36: وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا; Enbiya 21/24: أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ هَذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ فَهُمْ مُعْرِضُونَ; Hucurat 49/11: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ.

141 Bakara 2/256: لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ.

142 Bakara 2/191: وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ.

143 Bakara 2/170: وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ.

II- Cedel ilmi yani Allah hakkında çeşitli bâtıl inançlara zahib olan belli başlı dinî gruplar olan Müşrikler[144], Yahûdîler[145], Hıristiyanlar[146], Sabiiler,

---

144 Yusuf 12/106: وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ; Zümer 39/38: وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلْ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ; Ankebut 29/65-66: فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ (٦٥) لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ; Nahl 16/20: وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لَعَلَّهُمْ يُنْصَرُونَ (٧٤) لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَهُمْ وَهُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُحْضَرُونَ; Yasin 36/74-75: (٦٦) (٧٥).

145 Bakara 2/111-113: وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (١١١) بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (١١٢) وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ; Bakara 2/75-80: قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (١١٣) كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (٧٥) وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (٧٦) أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ (٧٧) وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ (٧٨) فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ (٧٩) وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (٨٠) قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٩٤) ;Bakara 2/94-96 وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ (٩٥) وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ (٩٦) ;Ali İmran 3/181-184 لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ (١٨١) ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ (١٨٢) الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (١٨٣) فَإِنْ كَذَّبُوكَ يَسْأَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنَزِّلَ :Nisa 4/153-162 فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ (١٨٤) عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ فَعَفَوْنَا عَنْ ذَلِكَ وَآتَيْنَا مُوسَى سُلْطَانًا مُبِينًا (١٥٣) وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمُ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا (١٥٤) فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ وَكُفْرِهِمْ بِآيَاتِ اللَّهِ وَقَتْلِهِمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا (١٥٥) وَبِكُفْرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلَى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا (١٥٦) وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا (١٥٧) بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا (١٥٨) وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا (١٥٩) فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا (١٦٠) وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ

Mecusiler[147] ve Münafıklarla[148] olan mücadeleleri ihtiva eder. Kur'ân bazan

---

بِالْبَاطِلِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (١٦١) لَكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا (١٦٢).

146 Nisa 4/171-172: يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا (١٧١) لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا (١٧٢); Hadid 57/27-28: ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَى آثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا فَآتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ أَجْرَهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ (٢٧) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (٢٨); Maide 5/72-76: لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَقَالَ الْمَسِيحُ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ (٧٢) لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (٧٣) أَفَلَا يَتُوبُونَ إِلَى اللَّهِ وَيَسْتَغْفِرُونَهُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (٧٤) مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ انْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْآيَاتِ ثُمَّ انْظُرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ (٧٥) قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (٧٦).

147 Bakara 2/62: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ; Hac 22/17: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ.

148 Nisa 4/137-139: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبِيلًا (١٣٧) بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (١٣٨) الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَيَبْتَغُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا (١٣٩); Nisa 4/141-143: الَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللَّهِ قَالُوا أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ وَإِنْ كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعْكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا (١٤١) إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى يُرَاءُونَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا (١٤٢) مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا (١٤٣); Tevbe 9/61-69: وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُلْ أُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (٦١) يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ إِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ (٦٢) أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا ذَلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ (٦٣) يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ قُلِ اسْتَهْزِئُوا إِنَّ اللَّهَ مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ (٦٤) وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّمَا كُنَّا نَخُوضُ وَنَلْعَبُ قُلْ أَبِاللَّهِ وَآيَاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ (٦٥) لَا تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ إِنْ نَعْفُ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَذِّبْ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ (٦٦) الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (٦٧) وَعَدَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا هِيَ حَسْبُهُمْ وَلَعَنَهُمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ (٦٨) كَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً وَأَكْثَرَ أَمْوَالًا

bâtıl inanca değinir ve bozukluğunu bildirmekle yetinir. Bazan da kâfirlerin ve müşriklerin, bâtıl grupların içine düştükleri şüpheleri nakledip onlara karşı cevaplar verir, şüphelerini delillerle çürütür. Tevhid, şirk, dini tahrif meselelerine girer, risâleti ve haşri inkar edenlerin iddialarına cevaplar verir. Yahûdîlerin Tevrat'ı tahrif ettiklerini[149], bazı âyetleri gizlediklerini[150], onda olmayan şeyleri ilave ettiklerini[151], dinî hükümleri infaz etmekte kusurları-

---

وَأَوْلَادًا فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلَاقِهِمْ فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِخَلَاقِكُمْ كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ بِخَلَاقِهِمْ وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (٦٩) ;Münafikun 63/1-8: إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ (١) اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (٢) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ (٣) وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ (٤) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوَّوْا رُءُوسَهُمْ وَرَأَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ (٥) سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (٦) هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلَى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنْفَضُّوا وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ (٧) يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ (٨).

149 Bakara 2/75-80: أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (٧٥) وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (٧٦) أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ (٧٧) وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ (٧٨) فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ (٧٩) وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (٨٠).

150 Bakara 2/159: أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ (٧٧) وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ (٧٨) فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ (٧٩) وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (٨٠).

151 Ali İmran 3/21-25: إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (٢١) أُولَئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ (٢٢) أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ (٢٣) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (٢٤) فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (٢٥) ;Ali İmran 3/75-78: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ (٢٣) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (٢٤) فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (٢٥) وَإِنَّ

nı[152], Hz. Mûsâ (a.s.) başta olarak peygamberlerine isyanlarını[153], milliyetlerinde taassup gösterdiklerini[154], Hz. Muhammed (a.s.)'ın risâletini inkarlarını[155], Allah'a karşı nankörlüklerini, cimrilik, hırs[156], riya gibi bir çok düşük ahlâklarını ortaya koyup onları ıslah-ı nefs etmeye teşvik eder.

Hıristiyanların, Hz. İsâ (a.s.)'ın tabiatı hakkındaki ihtilafları, bu konudaki sapmaları, Rab, Baba, Oğul[157], tecelli, ittihad, Allah'ın evlatları[158] gibi

---

مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (٧٨).

152 Ali İmran 3/181-183: لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ (١٨١) ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ (١٨٢) الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (١٨٣).

153 Saf 61/5: لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ (١٨١) ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ (١٨٢) الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ١٨٣).

154 Bakara 2/111: لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ (١٨١) ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ (١٨٢) الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (١٨٣).

155 Ali İmran 3/183-184: الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (١٨٣) فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ (١٨٤).

156 Bakara 2/96: وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ.

157 Maide 5/16-17. يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (١٦) لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ أَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (١٧).

158 Maide 5/18: وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ.

bazı tabirleri yanlış kullanmaları, ruhbanlık, ruhbanları kutsallaştırma[159], İncili yanlış yorumlamaları, Hz. Muhammed (a.s.)'ın geleceğine dair müjdeleri inkar etmeleri[160] gibi konulara değinir.

Münafıklığın itikadî ve amelî çeşitlerine işaret eder[161], münafıkların vasıflarını bildiren âyetlerden, Müslümanların her dönemde istifade etmeleri gerektiğine dikkat çekmeler[162], münafıkların iman ile küfür arasındaki boca-

---

159 Tevbe 9/31: وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ (٣٠) اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ.

160 Saf 61/6: وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ.

161 Nisa 4/145: وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ (٩) وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ أَوَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ Ankebut 29/10: ; Tevbe 9/42-47: إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَاتَّبَعُوكَ وَلَكِنْ بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ وَسَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ يُهْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (٤٢) عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ (٤٣) لَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ (٤٤) إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ (٤٥) وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً وَلَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انْبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ (٤٦) لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ (٤٧) Ahzab 33/12-20: ; وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا (١٢) وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا (١٣) وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا (١٤) وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُوَلُّونَ الْأَدْبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا (١٥) قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذًا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا (١٦) قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا (١٧) قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلَّا قَلِيلًا (١٨) أَشِحَّةً عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِأَلْسِنَةٍ حِدَادٍ أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا (١٩) يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْأَلُونَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا (٢٠).

162 Fetih 48/15-16: سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انْطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَانِمَ لِتَأْخُذُوهَا ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا كَذَلِكُمْ قَالَ اللَّهُ مِنْ قَبْلُ فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا (١٥) قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سَتُدْعَوْنَ إِلَى قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ فَإِنْ تُطِيعُوا يُؤْتِكُمُ اللَّهُ أَجْرًا حَسَنًا وَإِنْ تَتَوَلَّوْا كَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِنْ قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (١٦) Ali İmran 3/166-168: ; وَمَا أَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ (١٦٦)

lamaları[163], aslında kendi kendilerini aldatmaları[164], riya ederek zahiren güzel sözler söylemeleri[165], görevden kaçmaya çalışmaları, gösteriş ve kendini beğenmişlikleri[166], menfaatlerine aşırı düşkünlükleri, korkaklıkları[167] ve döneklikleri[168], sözlerinde durmayışları, müminler arasında bozgunculuk yapıp fitne ve tefrika çıkarmaya çalışmaları[169], ahirette onları bekleyen büyük ziyanı[170] anlatır.

III- Eserlerini ve Nimetlerini Bildirerek Allah Teâlâ'yı Tanıtan Kısım

Göklerin ve yerin yaratılışında Allah Teâlâ'nın ilim, kudret ve rahmetinin delilleri, O'nun bütün canlılara, özellikle insanlara verdiği varlık nimeti, akıl, göz, kulak, kalb gibi organlar, Allah'ın; güneş ve ayı,yıldızları, yağmuru,bulutları, denizleri, dağları, ırmakları, bağları, bahçeleri mahlukatın istifadesine amade kıldığını, onların ihtiva ettiği mûcizevî eserleri çeşitli üsluplarla anlatan âyetler saymaya gelmeyecek kadar fazladır. Bin adetten az değildir. Meselâ, Nebe', Rahman, Yâ-sîn, Vâkı'a, Yasin, Fatır, Mülk sûrelerinin büyük bölümleri bu İlâhî nimetlerle, Yüce Yaratıcı'yı tanıtmaya tahsis edilmiştir.

وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوِ ادْفَعُوا قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ (١٦٧) الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَءُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (١٦٨).

163 Nisa 4/143: مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا.

164 Bakara 2/9: يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ.

165 Bakara 2/204: وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّهَ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ.

166 Bakara 2/206: وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ.

167 Münafikun 63/4: وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ; Tevbe 9/56: وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ.

168 Bakara 2/14: وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ.

169 Tevbe 9/47: لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ.

170 Bakara 2/16: أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ; Tevbe 9/95: سَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ إِذَا انْقَلَبْتُمْ إِلَيْهِمْ لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ فَأَعْرِضُوا عَنْهُمْ إِنَّهُمْ رِجْسٌ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ.

IV- Allah'ın İnsanlık Tarihine Müdahaleleri

Kur'ân'ın nüzûl çağındaki Arapların tafsilatlı olarak bilmeseler de ismen bilip az çok haberdar oldukları Hûd, Salih ve Şuayb, İbrahim, İsmail (a.s.) gibi peygamberler ile sadece isimlerini duydukları Âdem, Nûh, İdris, Lût, İshak, Ya'kub, Eyyûb, Yûnus, Lukman, Zülkarneyn, Mûsâ, Harun, Davud, İlyas, Elyasa', Zülkifl, Süleyman, Zekeriyya, Yahya, Meryem, İsâ (aleyhimüsselam). Allah'ın müminlere olan nimetleri ve yardımları, isyankarlara verdiği cezalar, Firavun, İsrailoğullarının dinî ve ahlâkî tutumları, Ashab-ı Kehf, Ashab-ı Uhdud, Âl-i İmrân ,Ye'cüc ve Me'cüc, Ashab-ı fil, Rumlar vs. en fazla yer verilen peygamber kıssaları Hz. Mûsâ, Hz. İbrahim, Hz. Nûh, Hz. İsâ kıssalarıdır. Hz. Âdem ile İblis kıssası, sekiz sûrede değişik üslup ve ayrıntılarla anlatılarak, insanlar şeytana aldanmama konusunda uyarılırlar. Ayrıca birçok yerde İblis'e ve onun zürriyetinden cinni şeytanlara tabi olmadaki tehlikelere dikkat çekilir. Kur'ân-ı Kerim, tarihî ve kronolojik tarzda değil, esas hedefi olan dini tebliğ ve irşad gayesine hizmet edecek tarzda bu peygamberlerin tebliğ gayretlerine ve geçmiş ümmetlerin onları nasıl karşıladıklarına yer verir.

Hz. Muhammed (aleyhi's-selam)ın risâletinin mahiyeti, Allah'ın onun risâletini te'yid etmesi, onun şahsiyeti, bazı meziyetleri ve hususiyetleri, Mekke'de dini tebliğ gayretleri, isra ve miracı, hicreti, Medine dönemindeki tebliğ ve cihad faaliyetleri (Bedir, Uhud, Ahzab, Huneyn, Tebük gazveleri), aile hayatı, çeşitli insan grupları ile münasebetleri, Mekke'yi fethetmesi ve dinin kemale ermesi vb. durumlara işaret edilir. Meselâ, Enfâl sûresi Bedir, Âl-i İmrân sûresi Uhud, Ahzab sûresi Hendek, Tevbe sûresi Tebük ve Huneyn savaşlarına değinir.

Kıssalar hacim bakımından Kur'ân'ın takriben üçte birini teşkil ederler.

V- Ölüm ve Ölümden Sonraki Safhalar

Ölüm gerçeği[171], ölümün zorlukları[172], kabir hayatı ve azabı[173], kıyametin dehşetleri[174], ölümden sonraki dirilme, mahşerde hüküm için toplanma,

---

171 Zümer 39/42: اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَى عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَى ; Ankebut 29/57: يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ

hesap verme zorlukları[175], ahiretteki pişmanlıklar veya müminlerin nail olacakları mükâfatlar[176], cehennemin korkunç sıfatları[177], cennetin güzellikleri ve nimetleri[178] gibi konuları anlatan âyetler.

قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ :Ahzab 33/16; فَاعْبُدُونِ (٥٦) كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ الْقَتْلِ وَإِذًا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا.

172 Kıyâme 75/26-30: كَلَّا إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِيَ (٢٦) وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ (٢٧) وَظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ (٢٨) وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ (٢٩) إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ (٣٠) وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ :Kaf 50/19;.

173 Mü'minun 23/100: لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ; İbrahim 14/27: لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ; Mü'min 40/46: لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ.

174 Tekvir 81/1-14: إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ (١) وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ (٢) وَإِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ (٣) وَإِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ (٤) وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ (٥) وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ (٦) وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ (٧) وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ (٨) بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ (٩) وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ (١٠) وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ (١١) وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ (١٢) وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ (١٣) عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ (١٤) İnfitar 82/1-5: إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ (١) وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ (٢) وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ (٣) وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ (٤) عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَأَخَّرَتْ (٥) İnşikak 84/1-15: إِذَا السَّمَاءُ انْشَقَّتْ (١) وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ (٢) وَإِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ (٣) وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ (٤) وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ (٥) يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ (٦) فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ (٧) فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا (٨) وَيَنْقَلِبُ إِلَى أَهْلِهِ مَسْرُورًا (٩) وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ (١٠) فَسَوْفَ يَدْعُو ثُبُورًا (١١) وَيَصْلَى سَعِيرًا (١٢) إِنَّهُ كَانَ فِي أَهْلِهِ مَسْرُورًا (١٣) إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ (١٤) بَلَى إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيرًا (١٥).

175 Hakka 69/13-37: فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ (١٣) وَحُمِلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً (١٤) فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ (١٥) وَانْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ (١٦) وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ (١٧) يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ (١٨) فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَاؤُمُ اقْرَءُوا كِتَابِيَهْ (١٩) إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِيَهْ (٢٠) فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ (٢١) فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ (٢٢) قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ (٢٣) كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ (٢٤) وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَهْ (٢٥) وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيَهْ (٢٦) يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ (٢٧) مَا أَغْنَى عَنِّي مَالِيَهْ (٢٨) هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيَهْ (٢٩) خُذُوهُ فَغُلُّوهُ (٣٠) ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ (٣١) ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ (٣٢) إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ (٣٣) وَلَا يَحُضُّ عَلَى طَعَامِ الْمِسْكِينِ (٣٤) فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هَاهُنَا حَمِيمٌ (٣٥) وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِينٍ (٣٦) لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ (٣٧).

176 Yasin 36/49-65: مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ (٤٩) فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَى أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ (٥٠) وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ (٥١) قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ (٥٢) إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ (٥٣) فَالْيَوْمَ لَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (٥٤) إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغُلٍ فَاكِهُونَ (٥٥) هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَّكِئُونَ (٥٦) لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَ (٥٧) سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبٍّ رَحِيمٍ (٥٨) وَامْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ (٥٩)

أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (٦٠) وَأَنِ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ (٦١) وَلَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا أَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ (٦٢) هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ (٦٣) اصْلَوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ (٦٤) الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (٦٥) وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ (٤٢) مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ (٤٣) وَأَنْذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَا أَخِّرْنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ نُجِبْ دَعْوَتَكَ وَنَتَّبِعِ الرُّسُلَ أَوَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلُ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍ (٤٤) وَسَكَنْتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمُ الْأَمْثَالَ (٤٥) وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ (٤٦) فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ (٤٧) يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ (٤٨) وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ (٤٩) سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرَانٍ وَتَغْشَى وُجُوهَهُمُ النَّارُ (٥٠) لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ (٥١) هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنْذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ (٥٢) وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ (٥٥) أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتَا عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ (٥٦) أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ (٥٧) أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ (٥٨) بَلَى قَدْ جَاءَتْكَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ (٥٩) وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْمُتَكَبِّرِينَ (٦٠) وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (٦١) اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ (٦٢) لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (٦٣) قُلْ أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ (٦٤) وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (٦٥) بَلِ اللَّهَ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ (٦٦) وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ (٦٧) وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ (٦٨) وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (٦٩) وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ (٧٠) وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا بَلَى وَلَكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ (٧١) قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ (٧٢) وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ (٧٣) وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ (٧٤) وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٧٥).

177 Duhan 44/43-50: إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ (٤٣) طَعَامُ الْأَثِيمِ (٤٤) كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ (٤٥) كَغَلْيِ الْحَمِيمِ (٤٦) خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ (٤٧) ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ (٤٨) ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ (٤٩) إِنَّ هَذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ (٥٠) Vakıa 56/41-56: وَأَصْحَابُ الشِّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشِّمَالِ (٤١) فِي سَمُومٍ وَحَمِيمٍ (٤٢) وَظِلٍّ مِنْ يَحْمُومٍ (٤٣) لَا بَارِدٍ وَلَا كَرِيمٍ (٤٤) إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُتْرَفِينَ (٤٥) وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْحِنْثِ الْعَظِيمِ (٤٦) وَكَانُوا يَقُولُونَ أَئِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَئِنَّا لَمَبْعُوثُونَ (٤٧) أَوَآبَاؤُنَا الْأَوَّلُونَ (٤٨) قُلْ إِنَّ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ (٤٩) لَمَجْمُوعُونَ إِلَى مِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ (٥٠) ثُمَّ إِنَّكُمْ أَيُّهَا الضَّالُّونَ الْمُكَذِّبُونَ (٥١) لَآكِلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ (٥٢) فَمَالِئُونَ

Kur'ân, mutad kitaplar gibi konu esasına göre bölümlere ayrılmamıştır. Müsteşrikler ile onlardan etkilenen bazı kimseler onun bu özelliğini "sadelik ve bedevîyet"e bağlarlar. Hâlbuki bu da Kur'ân'ın orijinal taraflarından biridir. Diğer taraftan, Kur'ân insanların telif alışkanlıklarına uymaya mecbur değildir. Daha da önemlisi şudur ki: Yazarların kitaplarını bölümlere ayırmaları aklî bir zaruret değildir. Onlar, kitapların takip ettiği maksatların ışığında bu işi yaparlar. Kur'ân'ın uygun bulduğu tarzın, onun irşad ve hidayet maksatlarını en iyi şekilde gerçekleştirdiğinden bu tarzı seçtiği söylenebilir. Telif alışkanlıklarına taassupla bağlanmak, âcizlikten ileri gelir[179] Kur'ân'ın ihtiva ettiği konuların hepsi şu mihver etrafında dönmektedir: O da, insanları, kendi fikir ve iradeleriyle Allah'a kulluğa davet etmektir. Kur'ân, bütün kâinatın merkezini teşkil eden bu külli mânâyı; *teşri, kıssa,*

مِنْهَا الْبُطُونَ (٥٣) فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ (٥٤) فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهِيمِ (٥٥) هَذَا نُزُلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ (٥٦) Nebe 78/21-22: إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا (٢١) لِلطَّاغِينَ مَآبًا (٢٢).

178 وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (٤٢) :A'raf 7/42-45 وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ وَنُودُوا أَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (٤٣) وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ :Kaf 50/31 (٤٤) الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ (٤٥) وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ (١٠) أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ (١١) فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ (١٢) ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ (١٣) :Vakıa 56/10-40 بَعِيدٍ وَقَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ (١٤) عَلَى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ (١٥) مُتَّكِئِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ (١٦) يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ (١٧) بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ (١٨) لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ (١٩) وَفَاكِهَةٍ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ (٢٠) وَلَحْمِ طَيْرٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ (٢١) وَحُورٌ عِينٌ (٢٢) كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ (٢٣) جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (٢٤) لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا (٢٥) إِلَّا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا (٢٦) وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الْيَمِينِ (٢٧) فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ (٢٨) وَطَلْحٍ مَنْضُودٍ (٢٩) وَظِلٍّ مَمْدُودٍ (٣٠) وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ (٣١) وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ (٣٢) لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ (٣٣) وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ (٣٤) إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً (٣٥) فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا (٣٦) عُرُبًا أَتْرَابًا (٣٧) لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ (٣٨) ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ (٣٩) وَثُلَّةٌ مِنَ كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ (١٨) وَمَا أَدْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ (١٩) كِتَابٌ مَرْقُومٌ :Mutaffifin 83/18-36 الْآخِرِينَ (٤٠) (٢٠) يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ (٢١) إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (٢٢) عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ (٢٣) تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ (٢٤) يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ (٢٥) خِتَامُهُ مِسْكٌ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ (٢٦) وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ (٢٧) عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ (٢٨) إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ (٢٩) وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ (٣٠) وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَى أَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ (٣١) وَإِذَا رَأَوْهُمْ قَالُوا إِنَّ هَؤُلَاءِ لَضَالُّونَ (٣٢) وَمَا أُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظِينَ (٣٣) فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ (٣٤) عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ (٣٥) هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ (٣٦).

179 krş. Dihlevi, *el-Fevzu'l-Kebir*, Trc. M. Sofuoğlu, s.91; Zerkani, *Menahi*l, 2, 361-362).

tarih, mev'iza, cedel, tasvir, vaad ve vaid gibi çeşitli mevzuların hepsine bir ruh kılmış ve o cüzleri bir kompozisyon içinde kaynaştırmıştır. Bundan ötürü Kur'ân, naklettiği kıssaya okuyucusunun dalıp gitmesini önlemek için, irşad unsurlarından bir kaçını kıssa içine yerleştirir. Külli mânâyı hatırlatma, konulara göre sıralanmamış, yani kalıplaşmamış kelamda daha etkili olur.[180] Kur'ân'ın, son derece fazla sayıdaki konuları bir araya toplamasına rağmen tutarsızlıktan, irtibatsızlıktan kurtulması, bu külli mânânın ona ruh olmasındandır. Vücudu meydana getiren ve ilk bakışta dağınık duran bir çok uzuv, nasıl organik bütünlüğe mani değilse, bilakis ayrı ayrı yerlerde olmaları canlı organizmanın devamının şartı ise, Kur'ân'daki çeşitli mevzuların arasına, siyakla uyum sağlayacak şekilde, merkezi mânânın serpiştirilmesi de ruhun, bedenin her tarafına sirayet etmesi kabilindendir.

Kur'ân-ı Kerim'in konularının içiçe girmesi şu faydaları da sağlar:

1- Bu tertip şekli, tekrarların da katkısıyla, Kur'ân'ı okuyan veya dinleyenlerin aynı anda birden fazla konuyu göz önünde bulundurmalarını sağlar.

2- Bir defalık okumayla birden çok irşad ve uyarıya vakıf olurlar.

3- Ayrıca Kur'ân bu örgüsüyle, çeşitlilik arz eden kendi hayatları arasında paralellik sezme gibi yönlerden daha etkileyici ve eğitici olur[181]. Bu durum, onun muhtevasını kesin konu başlıkları altında, eksiksiz bir şekilde vermeyi, tabiatıyla güçleştirmektedir.

Ayrıca Kur'ân, insana yönelik olduğundan, insanın anlayışına uyum sağlar. İnsanın hayatında *analytique* değil, *synthetique* bütünlük vardır. Bizden her birimiz insan olarak kendimize hakim ve bütünlüğümüzü korurken, bazan parça parça meselelerle ilgileniriz. Böylece objeler yönünden bir dağınıklık görülür. Fakat mühim olan, objelerin değil, sujenin, öznenin durumudur[182]. Ayrı şartlarda, ayrı zamanlarda ve farklı konularda ani ve def'i, âdeta ilka olunan tarzda, açıkça başka bir âlemin nişanlarını taşıyan, baş taraflarında bazan şifreler bulunan pek önemli muhabere kayıtları olan vahiyler

---

180 Dihlevi, *el-Fevzu'l-Kebir*, Trc. s. 98.

181 Mustafa Çağırıcı, "Kur 'an" (Mutevası), DİA, xxvı, 390.

182 Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, s.150.

mecmuası Kur'ân, ayrı ayrı halkalardan ibaret olduğu halde, bir tek sebike (altın kalıbı) gibidir. Oysa yazarlar, devam eden sözde bir fikirden öbürüne geçerken sık sık zorlanıp noksanlıklarını haza, ela, inne ("işte", "böylece", "şu halde", "demek ki", "nitekim") gibi bağlaçları kullanarak tamamlamaya veya kitaplarını alt başlık veya paragraflara ayırmaya mecbur kalmışlardır.

Mezkûr özellikler, Kur'ân-ı Kerim'in üslubunun başlıca hususiyetleridir. Ama bu mûcizevî üslubun ötesinde i'cazın asıl sebebi, tek cümle ile, onun Allah'ın kelamı olmasıdır. Yoksa mûcizelik, sadece ele aldığı mevzulardan veya onları anlatım şeklinden ileri gelmez.[183]

O'nun bu hususiyetini kavramış bir Batılı bilim adamı, Fransızca Kur'ân mealine yazdığı önsözde şöyle demiştir: "Kur'ân mûcize olarak zuhur etti. Mütercimin o mûcizeyi yeniden yapabilmesi hiç mümkün olabilir mi? Olsa olsa o, bu metne duyduğu saygı sayesinde, onun bir aksini (tecellisini) aktarabilir"[184] Bu özellikleri sebebiyledir ki Kur'ân on dört asırdan beri dünyanın en çok okunan kitabı olmasına rağmen, hiç eskimedi. Oysa en beliğ ediplerin bile eserleri fazla tekrara dayanamaz, bir süre sonra parlaklıklarını kaybederler.

Hülasa, Kur'ân, insanları ıslah etmek için, Allah'ın gönderdiği düsturdur[185]. Dünyanın şeklini, tarihin akışını değiştirmiştir[186]. Maksadı, üslubu ve mânâsı ile olduğu gibi, muhtevasının sınırsız zenginliği ile de mu'cizdir. Kur'ân; dini, tarihi, sosyolojik, psikolojik, kültürel, ahlâkî, felsefî çok konulara değinir. Fakat diğer kitaplardan farklı olarak, ele alacağı konuları, liste halinde vermez ve konu esasına göre bölümlere ayırmaz Kur'ân, bazı okuyucuların tahmin ettiği tarzda bir din kitabı da değildir. Okuyucu, peşin hükümden ve beklentiden uzak olarak, İlâhî kitap karşısında olduğunu bilmeli, zihnini kalıplaşmış kavramlardan kurtarıp, Kur'ân'ın, diğer bütün kitaplardan farklı, eşsiz bir hitap olduğunu düşünüp onu anlamaya yönel-

183 F. Schuon, *İslâmı Anlamak*, Trc. M. Kanık, İstanbul, İz Yay. 1988, s.56.

184 Jean Grosjean, D. Masson'un *Le Coran* adlı tercümesine yazdığı önsöz, s. IX, Paris, Gallimard yay., 1967.

185 O. Keskioğlu, *Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*, Ankara, 1987, s. 249.

186 Filip di Trazi, *el-Kur'ân*, Mec. Mecmai'l-ilmi'l-arabi (ROAD), 19 (1944), s. 417.

melidir[187]. Kur'ân okuyan, şu üç unsuru, yani onun mahiyetini, merkezi fikrini ve gayesini, bir an bile gözden uzak tutmaksızın ondan istifadeye çalışmalıdır.

Kur'ân'ın esas konusu, insan ve onun kaderidir. İnsanlığa hidayet rehberi olması itibariyle de, başta uluhiyyeti tanıtmaktan sonra, insanla ilgili hemen her şeyden bahseder. Muhatap, mezkûr üç esası hatırında tutarsa, konuların sıralanmasında bir tuhaflık bulmaz. Nitekim gökyüzündeki yıldızlar ilk bakışta rasgele serpilmiş zannedilse de, o milyonlarca yıldızdan her birinin tam yerli yerinde olduğu, astronomi bilginlerince pekiyi bilinmektedir.[188]

Kur'ân, muhtevasının zenginliği yönünden mukaddes bir haritadır. Sayılamayacak kadar çok konuyu sarahat veya işaretleriyle ihtiva eder. "Vahyedilmiş cümle, bir sinyaller dizisidir. Okuyucu, sözcüklerin manevî geometrisine daldıkça, onları anlayıp kavradıkça, o simgelerden kıvılcımlar fışkırır. Sözcükler, bitmez tükenmez bir öğreti için işaret noktalarıdır. Üstü kapalı anlam, her şeydir. Harfi harfine anlamın kapalılıkları, muhtevanın zenginliğine işarettir"[189]. Aynı zamanda Kur'ân, lüzum görülen meselelerde ihtiyaç nisbetinde açıklamalarda bulunmuştur. Lüzumlu olmayan yerlerde veya zihinlerin hazırlıklı olmadığı konularda veyahut zamanın kabiliyeti olmayan noktalarda, bir fezleke ile özet bilgi vermiştir . Yani esasları vazetmiş, fakat o esaslardan alınacak hükümleri veya esaslara bina edilecek füruatı akıllara havale etmiştir. Gerçekten, şunu unutmamalıdır ki Kur'ân'da ayrıntılara nadiren girilip, ekseriya temel prensipler vurgulanır. Zira, onları açıklayacak ve uygulamalarıyla örnek olacak bir Peygamber ile birlikte olarak gönderilmiştir. Dolayısıyla, Hz. Peygamber (aleyhi's-selam)'ın Sünneti ile beraber ele alınmak sûretiyle, Kur'ân eksiksiz bir hayat düsturu olur. Böyle bir şeriatın ihtiva ettiği ilimlerin üçte biri bile, ilimlerin çok ilerlediği bu modern dönemde, en medeni yerlerde, en zeki bir insanda bile bulunamaz. Dolayısıyla, vicdanında insaf bulunan kimse, bu şeriatın hakikatinin

187 Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'ân*, 1, 16

188 S. Nursi, *Sözler*, Istanbul, Sinan Mat., 1958, s.144.

189 M. Hamidullah, s. 76.

bütün zamanlarda, hele hele eski zamanda, beşer takatinin üstünde bir hakikat olduğunu tasdik etmekten başka çare bulamaz[190].

Kur'ân'ın muhtevasına dair bu makalemizde zikr ettiklerimiz, elbette hasr ifade etmekten uzak olup misâl kabilindendir. Kur'ân'ın muzzam camiiyyetinin, muhtevasının fevkalade zenginliğinin bariz bir göstergesi; tefsir, usûl-i tefsir, fıkıh, usûl-i fıkıh, kelam ve akaid, hadis, usûl-i hadis, sarf, nahiv, lügat, beyan, bedi, meani, lügat, ahlâk, tasavvuf, tarih, feraiz gibi İslâmî ilimlerden her birinin başlıca kaynağı olmasıdır. Bunun yanı sıra onda astronomi, coğrafya, zooloji, botanik, fizik, kimya, jeoloji, tıp, sosyoloji, psikoloji, ekonomi gibi çeşitli bilim dallarının alanlarına giren işaretler de ihtiva ittiği bilinmektedir. Müslümanlar, Kur'ân'da sayılamayacak kadar konulara işaretler bulduklarını kabul etmişlerdir.

Kur'ân'la konuşan kadın, bu telakkiyi müşahhaslaştıran bir örnektir. Abdullah İbn Mübarek kafilesini kaybetmiş bir kadına rastlar. O'nun hakkında bilgi almak için sorular sorar. Kadın her seferinde, kendi ifadesiyle cevap vermek yerine, cevabına uygun bir âyet okuyarak maksadını anlatır. Nihayet kadını kafilesine ulaştırır. Üç oğluna kavuştuklarında, İbn Mübarek hayretini uyandıran bu özelliğini onlara sorunca, "Annemiz kırk yıldan beri, meramını sadece Kur'ân'la anlatır" derler. İbn Mübarek, bu hadiseyi, Kur'ân'ın her şeyi kapsadığına örnek vermek üzere anlatırdı.

Bu itibarla, Kur'ân'ın muhtevasının zenginliği karşısında Müslümanların bu bereketli kaynaktan azami derecede istifade etmeye çalışmaları gerekir. Bu kaynaktan beslenme onların ilmî seviyelerini de gözle görülür nisbette yükselteceği gibi, Rab'lerinden gelen bu en mukaddes mektubu okuma görevini layıkıyla yerine getirme ve onun hadsiz hudutsuz sevabını kazanma imkânı da verecektir. Meselâ,

Kur'ân'da namaz için Ezan var mı, nerede?[191] Teyemmüm hangi sûrede? Vudu' (abdest) hangi âyette?

---

190 S. Nursi, *İşaratu'l-İ'caz*, Trc. Abdülmecid Nursi, Ankara, 1978, s.126.

191 Maide 5/58 وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوًا وَلَعِبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ.

Şeytanın kıyamet hutbesi.[192]

Firavun'un bedenini saklama.[193]

Azap geldikten sonra iman eden tek kavim Yûnus'un kavmi.[194]

Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et, gerektiğinde en güzel tartışma tarzını uygula[195] şeklinde dine hizmeti özetleyen âyet nerede?

Kurbanın kanları ve etleri Allah'a ulaşmaz, sizden ulaşacak olan takvadır.[196]

Hz. İbrahim'in haccı ilân etmesi.[197]

Evliliğin esası: Eşlerin birbirine huzur vermeleri, sevgi ve şefkat duymaları.[198]

Hz. Peygamber risâletten önce yazma bilmiyordu.[199]

Hz. Peygamber'in "üsve-i hasene" olması.[200]

Göklerin yerin yüklemekten kaçındığı emaneti insanın yüklenmesi.[201]

---

192 İbrahim 14/22 وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ.

193 Yunus 10/92 فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ عَنْ آيَاتِنَا لَغَافِلُونَ.

194 Yunus 10/98 فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمَ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ.

195 Nahl 16/125 ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ.

196 Hac 22/37 لَنْ يَنَالَ اللَّهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ.

197 Hac 22/27 وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ.

198 Rum 30/21 وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ.

199 Ankebut 29/48 وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذًا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ.

200 Ahzab 33/21 لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا

Allah'a gereken tazimi ancak âlimlerin göstereceği.[202]

Kâfirlerin, Kur'ân dinletmemek için çeşitl oyunlara başvurmaları.[203]

Allah'ın vahyinin geliş şekilleri.[204]

İsimleri bildirilenler dışında da birçok peygamber gönderildiği.[205]

Evet, bunlar gibi binlerce konu bilgi yarışmaları gibi tekniklerle Müslümanların toplum ve eğitim hayatlarına girmesi halinde Kur'ân bilgisi büyük gelişme kaydedecektir. Çünkü insanlar merak edecek, merak saikiyle öğrenme peşine düşecek, yeni şeyler öğrendikçe bu, onlar için teşvik edici olacaktır. Ben şahsen Kur'ân'ın muhteva bilgisini ölçen bin kadar soru hazırladım. Bunları çok daha fazla artırma elbette mümkündür.

Kaynaklar

Ahmed İbn Hanbel, *-el-Musned*, Mısır, 1313.

Dârimî, Ebû Muhammed, *-es-Sunen*, Kahire, 1386/1966.

Dihlevî, Şah Veliyyullah, *-el-Fevzu'l-Kebir fi Usûli't-tefsir*, trc. Selman en-Nedvî, Kahire, 1407/1986.

Draz, Muhammed.*-en-Nebeu'l-azim*, Kahire, 1389/1969.

Ebû Zehra, Muhammed.*-el-Mu'cizetu'l-Kübra:el-Kur'ân*, Kahire, Daru'l-fikri'l-Arabî, 1970.

el-Bûtî, M. Said Ramadan.*-Min Revai'i'l-Kur'ân*, Dimaşk, 1390/1970.

Filib di Tarrazî, *el-Kur'ân*, Mec. Mecmai'l-ilmi el-Arabî (ROAD), 19 (1944).

Hamidullah, Muhammed, *-Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, Trc. Salih Tuğ, İstanbul, IFAV, 1993.

İbn Aşur, Muhammed et-Tahir. *-Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvir*, Tunus, 1985

---

201 Ahzab 33/72 إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا.

202 Fatır 35/28 وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ.

203 Fussilet 41/26 وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ.

204 Şura 42/51 وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ.

205 Mü'min 40/78 وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ.

İbn Haldun, *-el-Mukaddime*, Kahire, Mat. El-Behiyye, tarihsiz.

Kasım M. El-Cerrah ve Es'ad Ali.-*el-Uslubu's-sahih fi'l-belagati ve'l-arud*, Beyrut, 1964.

Keskioğlu, Osman. -*Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*, Ankara, TDV, 1987.

La Beaume, Jules.- *Le Koran Analyse*, Paris, 1878.

Laoste, Henri et col. -*L'Analyse conceptuelle du Coran*, Paris, 1964.

M. Fuad Abdulbaki, -*Tafsilu ayati'l-Kur'âni'l-Hakim*, Kahire, Daru ihyai'l-kutubi'l-arabiyye, 1374/1955.

M. Abduh ve M. Reşid Rıda. -*Tefsiru'l-Menar*, Kahire, 1373.

Mevdudi, Ebû 'l-A'la. -*Tefhimu'l-Kur'ân*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1996.

Muhammed el-Hudarî, -*Tarihu't-teşri'i'l-İslâmî*, Daru'l-fikr, 1387/1967.

Nursi, Said. - *İşaratu'l-İ'caz*, trc. A. Nursi, Ankara, 1978.

Nursi, Said.-*Sözle*r, Istanbul, Sinan Matbaası, 1958.

Râfiî, Mustafa Sadık. -*İ'cazu'l-Kur'ân*, Beyrut, 1973.

Schuon, Fr. -*Kur'ân'ı Anlamak*, trc. M. Kanık, İstanbul, İz Yayıncılık, 1988.

Masson, D. -*Le Coran,* Paris, Ed. Gallimard, 1967.

Subhi Salih. -*Mebahisu fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1968.

Süyutî, -*el-Itkan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, Halebi, 1951.

Yıldırım, Suat.-*Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân limlerine Giriş*, İstanbul, Ensar Yayınları, 1997.

Zürkānî, M. Abdulazim. -*Menahilu'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1362/1943.

12. TEBLİĞ

الوحي والإعجاز القصصي في القرآن الكريم

سعيد عطية علي مطاوع♦

المقدمة

من السمات الطيبة التي تحمد للإسلام والمسلمين أنه قد أعطى للعقل حريته، وأمده بوسائل عديدة تعينه على أن يميز الخبيث من الطيب، ومنحه دائما أدوات التفوق والنبوغ، وصدق الحق تبارك وتعالى حين قال في كتابه الكريم: ''عَلَّمَ الْإِنسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ ﴿٥﴾'' (سورة العلق/ ٥).

أهداف الدراسة:

لقد كانت القصة القرآنية بمضامينها، وتنوع وسائلها، وإعجاز أسلوبها، وعفيف ألفاظها واحدة من تلك الأدوات التي هيأها القرآن الكريم لأصحاب العقول الواعية، ليتعرفوا من خلالها على سنن الأولين، وعلى ما سبقتهم به الأديان

♦ الأستاذ الدكتور، جامعة الأزهر ووكيل كلية اللغات والترجمة أستاذ الدراسات اليهودية ومقارنة الأديان

السابقة للإسلام، ويكتشفون عن طريقها مدى تحريف المحرفين لمقدساتهم وتزيينهم لها.

إن التشابه في القصص القرآني وقصص التوراة يؤكد على وحدة المصدر الإلهي وليس التأثير والتأثر والاختلاف يعني بُعد أحد المصادر عن النص الأصلي، والمؤكد أنه الأقدم لأن الأحدث يأتي دائما لتصحيح الأقدم، ومن هنا اهتمت الدراسة بإيضاح الإعجاز القصصي في القرآن الكريم ودلالته على صدق الوحي، بالإضافة إلى العوامل البيئية والجغرافية التي تمثلت في انعزال وسط شبه الجزيرة العربية والحجاز عن المجال التأثير الخارجي، فمن المؤكد تاريخيا عدم وجود جماعات يهودية في مكة، كما أن النصرانية لم تتمكن من تثبيت قدمها في الحجاز، مما يؤكد يقينا نفي شبهة اعتماد النبي محمد على مصادر يهودية أو مسيحية، ولم تكن له أية علاقات مع أصحاب هاتين الديانتين قبل بعثته، مما يؤكد في الوقت نفسه على إلهية نص القرآن الكريم.

منطقية الدراسة:

إن التشابه بين قصص التوراة وما يماثلها من قصص القرآن الكريم يعود إلى وحدة المصدر الإلهي، إلا أن قصص التوراة اختلطت فيها الشروح البشرية بالنص الإلهي، خاصة أنها ظلت تتناقل شفويا من عصر موسى وحتى عصر عزرا الكاتب (القرن السادس قبل الميلاد) ثم كان عمل الكتبة (من عصر عزرا الكاتب حتى ٥٠٠م)، فأبعد النص عن أصله السماوي، أما نص القرآن الكريم فقد نزل بوحي به على النبي وتكفل الله عز وجل بحفظه ''إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ'' (سورة الحجر٩) ثم دوّن في عصره، كذلك نهي النبي عن تدوين أي شيء بجانب

نص القرآن الكريم، ومن هنا كان قولنا قبل كل آية قرآنية ''قال تعالى'' للدلالة على أن الصياغة اللغوية للقرآن كله قد نزلت من عند الله وهي من صياغة رب العالمين ومن هنا كانت آيات الله عز وجل غير قابلة للتبديل وأن الإنسان لا يستطيع ان يحيد عنها ''وَاتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِن كِتَابِ رَبِّكَ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَلَن تَجِدَ مِن دُونِهِ مُلْتَحَدًا '' (الكهف /٢٧).

ويمكن القول أيضا: التشابه في القصص منسوب إلى تطور المعارف الإنسانية حول تطور التاريخ الإنساني، فكلما زادت معارف الإنسانية تمكنت من تأويل آيات القصص.

لقد أكد الله عز وجلّ كتابه الكريم أن القصص من القرآن في قوله تعالى: ''نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَـٰذَا الْقُرْآنَ وَإِن كُنتَ مِن قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ '' (يوسف/٣). لقد أورد القرآن الكريم أحداثا متكاملة لتتبع تطور التاريخ الإنساني وتطور المعارف في النبوات والتشريع في الرسالات، أي كيفية تفاعل الإنسان مع القانون العام للوجود والقوانين الجزئية من جهة، وكيف تفاعل مع الرسالات من جهة أخرى، وبما أنه أعطى هذا الحظ في القصص فقد سماه ''أحسن القصص''.

مشكلة الدراسة:

كان من الطبعي ومحمد بصدد البرهنة على أن ما جاء به حق أن يعلمه الله سبحانه وتعالى مثل هذا القصص يبلغه إلى قومه عساهم يؤمنون، وعن غيّهم الفاسد يرجعون، وما كان لهم- لو أنهم أرادوا وجه الحق- إلا أن يؤمنوا به ويصدقوا دعواه، محمد لم يكن كاتبا ولا قارئا، ولا عرف عنه أنه يجلس إلى أحبار

اليهود والنصارى، فإذا جاء وأخبر عن أمم بادت وقرون خلت، أسهب في قصص إبراهيم ويوسف وموسى وعيسى -عليهم السلام- أفلا يدل ذلك على أن ما يقوله حق.

لذا كانت مشكلة الدراسة تبيان وتوضيح اتخاذ القرآن الكريم من هذه القصص دليلا على أنه وحي يوحى ولذلك نص القرآن على هذا الغرض نصا صريحا في مقدمات بعض القصص أو في أعقابها حيث جاء قوله تعالى في أول سورة يوسف: " الر ۚ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ إِنَّا أَنزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ " (يوسف ١-٢). وفي سورة "هود" التي وردت بعد قصة نوح عليهما السلام- نقرأ قوله تعالى: " تِلْكَ مِنْ أَنبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنتَ تَعْلَمُهَا أَنتَ وَلَا قَوْمُكَ مِن قَبْلِ هَـٰذَا فَاصْبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ" (هود/٤٩).

مهما يكن من شيء فقد بقي القصص القرآني رغم الدراسات المتعددة منذ القرن الثالث الهجري وحتى الآن- في حاجة ماسة إلى دراسة مستفيضة تبرز خصائصه الفنية الكامنة وراء الاختيار الإلهي للفظ المناسب في الجملة المناسبة، وليضيف الكثير مما لم يتأوله الكثيرون ممن وقفوا عن النظر في عجيب النظم، ولتفتح مجالا أرحب لدراسات أخرى على هذا النحو، حتى تجلّي بعض الأسرار الخالدة في هذا الكتاب الخالد الذي سيظل مدادًا للفكر وزادًا للمعرفة.

ومن ثم كانت هذه الدراسة إسهاما جديدا في حقل الدراسات القرآنية، تكشف عن ألوان من الدلالات الفنية في القصة القرآنية.

وبهذا الصنيع نوفي شيئا من خطر الأمانة لديننا الذي هو غاية أمرنا ولله الحمد من قبل ومن بعد.

فرضيات الدراسة

إن القصص القرآني جزء من هذا الكتاب الكريم وكل آية في مشهد قصصي هي إعجاز في حد ذاته.

على الرغم من أن القصص القرآني خاطب حاسة الوجدان الدينية، بلغة الجمال الفنية بما فيه من روعة التعبير والتصوير ما يأخذ بالألباب، فإن فيه الكثير من دروس العقيدة والإيمان.

إن الوحي لا يناقض العقل ولا يناقض الحقيقة، فالقصص الذي أوحي إلى النبي محمد هو من عالم الحقيقة ومن عالم المعقولات، حيث لا يوجد شيء في الوجود المادي غير قابل لأن يعقل، فكل مشهد قصصي بما قدمه من احداث وما رسمه من شخصيات هو في حد ذاته تحدي للإنس والجن، أي لو جند الإنس والجن علماءهم وأدباءهم لهذه الغاية فإنهم مع ذلك لا يستتطيعون تحقيقها، وهذا التحدي ليس للعرب وحدهم وإنما للناس جميعا كلٌ في لسانه، لأن المقصود بالإعجاز ليس الصياغة الأدبية فقط وإنما المضمون أيضا والذي هو من الغيبيات.

منهج الدراسة:

المنهج الذي سلكته تلك الدراسة منهج التحليل اللغوي والأسلوبي لأن إدراك الإعجاز القصصي القرآني يتطلب تطبيق قواعد اللغة والأسلوب وتبسيطها للقارئ العادي الذي لا يملك الآن الملكة اللغوية أو الدراسة الأسلوبية التي برع فيها عبد القاهر الجرجاني وغيره من علماء البيان قديما، مع الاستعانة بالمنهج التركيبي والمنهج التاريخي وغيرها من مناهج التحليل الأدبي من أجل الوقوف على سمات الجمال التعبيري والتصوير الفني في القصة القرآنية.

واقتضت طبيعة هذا المنهج أن يجيء البحث مشتملا المقدمة ثم مبحثين مذيلَين بالهوامش والمراجع ثم الخاتمة.

المبحث الأول: **مفهوم الإعجاز في القرآن الكريم**

المبحث الثاني: **الإعجاز البلاغي والبياني في قصص القرآن الكريم**

والله تعالى أسأل أن يكون من وراء القصد، وأن يعلمنا تعالى ما جهلنا، وأن ينفعنا بما علمنا، فله الحمد في البدء والختام.

أ.د/ سعيد عطية علي مطاوع

المبحث الأول

مفهوم الإعجاز في القرآن الكريم

" الإعجاز لغة مصدر أعجز وأعجزه إذا أوقعه في العجز. وهو مصدر مضاف إلي فاعله . والمفعول محذوف، وهو البشر، أو الإنس والجن معاً، والنسبة هنا مجازية، فقد عجز الإنس والجن عن أن يأتوا بمثل هذا القرآن"[1]. ويقول ابن منظور في معني المعجزة: " والمعجزة بفتح الجيم وكسرها، مُفْعلَة من العجز: عدم القدرة . وفي الحديث: كل شيء بقدر، حتى العجز والكيس . وقيل أراد بالعجز ترك ما يجب فعله بالتسويف، وهو عام في أمور الدنيا والدين. والمعجزة : واحد معجزات الأنبياء عليهم السلام" [2].

أما الإعجاز عند أهل الاصطلاح: " فهو الحجة التي يقدمها القرآن إلي خصومه من المشركين ليعجزهم بها" [3].

أما عندما نريد تحديد هذا المصطلح في حدود التاريخ أي في تطور إدراك البشر لـــ (حجة) الدين، وإدراك المسلم لـــ (حجّة) الإسلام بخاصة، فلابد من مراجعة القضية في ضوء تاريخ الإسلام واليهودية.

فإذا نظرنا إلي الآيات التي تدل علي الإعجاز في القرآن الكريم، وإليه تلفت النظر فإننا نجدها كثيرة رغم أنها اقتصرت علي التحدي علي طلب المعارضة بمثل القرآن كله كما في قوله عز وجل:" قُل لَّئِنِ اجْتَمَعَتِ الإِنسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَن يَأْتُواْ بِمِثْلِ هَـــذَا الْقُرْآنِ لاَ يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا " (سورة الإسراء :٨٨)، ثم طلب الإتيان بعشر سور مثله مفتريات لا يلتزمون فيها الحكمة ولا الحقيقة، وليس إلا النظم والأسلوب، وهم أهل اللغة، وذلك في قوله تعالي: " أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُواْ بِعَشْرِ سُوَرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرَيَاتٍ وَادْعُواْ مَنِ اسْتَطَعْتُم مِّن دُونِ اللّهِ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ فَإِن لَّمْ يَسْتَجِيبُواْ لَكُمْ فَاعْلَمُواْ أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللّهِ وَأَن لاَّ إِلَـــهَ إِلاَّ هُوَ فَهَلْ أَنتُم مُّسْلِمُونَ " (سورة هود ١٣-١٤). ثم قرن التحدي بالتأنيب والتقريع، ثم استفزهم بعد ذلك جملة واحدة، فقال عز وجل: " وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُواْ بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ وَادْعُواْ شُهَدَاءكُم مِّن دُونِ اللّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" (٤)..

وبذلك قطع لهم أنهم لن يفعلوا، وهي كلمة يستحيل أن تكون إلا من الله عزّ وجل، وهو ذو القوة والحول الذي لا رادّ لأمره.

وفيما يتعلق بآراء قدامي المفسرين من أن " التحدّي" كان علي الترتيب بالقرآن كله، ثم بعشر سور ثم بسورة واحدة. فإن هناك من المفسرين المحدثين مَن يري أن هذا الترتيب ليس عليه دليل. بل الظاهر أن سورة يونس سابقة، والتحدي

فيها بسورة واحدة، وسورة هود لاحقة والتحدّي فيها بعشر سور.. فقد كانت تنزل الآية فتلحق بسورة سابقة أو لاحقة في النزول. إلا أن هذا لا يحتاج إلي ما يثبته، وليس في أسباب النزول ما يثبت أن آية يونس كانت بعد آية هود والترتيب التحكمي في مثل هذا لا يجوز'' (٥).

ويقول '' محمد رشيد رضا '' في تفسير '' المنار'' : '' قال بعض علماء الكلام أن الله تعالي تحدّي الناس أولاً بالقرآن في جملته في آية '' الإسراء'' ثم تحدّاهم بعشر سور مثله في آية هود ثم تحداهم بسورة واحدة مثله في آية '' يونس'' وكل ذلك بمكة. ثم بسورة من مثله في آية '' البقرة'' بالمدينة . وهذا ترتيب معقول لو ساعد عليه تاريخ النزول، والظاهر أن التحدّي في سورتي يونس وهود خاص ببعض أنواع الإعجاز، وهي ما يتعلق بالأخبار كقصص الرسل مع أقوامهم، وهو من أخبار الغيب الماضية التي لم يكن لمن أنزل عليه القرآن علم بها ولا قومه، كما قال تعالي عقب '' قصة نوح'' من سورة هود:'' تِلْكَ مِنْ أَنبَاء الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنتَ تَعْلَمُهَا أَنتَ وَلاَ قَوْمُكَ مِن قَبْلِ هَـــذَا فَاصْبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ (سورة هود : ٤٩) ... وكما قال في سورة القصص عقب قصة موسي'' وَمَا كُنتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ إِذْ قَضَيْنَا إِلَى مُوسَى الْأَمْرَ وَمَا كُنتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ وَلَكِنَّا أَنشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ وَمَا كُنتَ ثَاوِيًا فِي أَهْلِ مَدْيَنَ تَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَلَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ وَمَا كُنتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا وَلَكِن رَّحْمَةً مِّن رَّبِّكَ لِتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَاهُم مِّن نَّذِيرٍ مِّن قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ '' (سورة القصص : ٤٤-٤٦).. وكما قال في سورة آل عمران عقب قصة مريم: ''ذَلِكَ مِنْ أَنبَاء الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيكَ وَمَا كُنتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلْقُونَ أَقْلاَمَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَمَا كُنتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ (سورة آل عمران : ٤٤).

ولعل وجه التحدي بعشر سور مفتريات دون سورة واحدة، هو إرادة نوع خاص من أنواع الإعجاز وهو الإتيان بالخبر الواحد بأساليب متعددة متساوية في البلاغة" (٦).

أي أنه يقصد بالتحدي هنا القصص القرآني، وإنه بالاستقراء يظهر أن السور التي كان قد نزل بها قصص مطول إلي وقت نزول سورة هود كانت عشرا. فتحداهم بعشر.. أي أن تحدّيهم بسورة واحدة فيه يعجزهم أكثر من تحدّيهم بعشر نظراً لتفرق القصص وتعدد أساليبه، واحتياج المتحدّي إلي عشر سور كالتي ورد فيها ليتمكّن من المحاكاة، إن كان سيحاكي.. والأفضل هنا القول إن الحالات الثلاث لم يسقها القرآن لتنشئ الحجة، وإنما جاءت إعلاناً هنا، وإشهارًا لوجودها في سائر القرآن، كيما تؤتي تأثيرها في العقول والقلوب.

ويقول الباقلاني عن الإعجاز في القرآن الكريم: " لو لم تكن إلا سورة واحدة لكفّت عن الإعجاز، فكيف بالقرآن العظيم.. ولو لم يكن إلا من حديث من سورة لكفي، وأقنع وأشفي... ولو عرفت قدر قصة موسي وحدها من سورة الشعراء، لما طلبت بيّنة سواها" (٧).

فهو هنا لا ينظر إلي إعجاز القرآن في عدد سوره وإنما يغوص إلي المعني، ولو كان في آية واحدة إذ يري فيها ما يكفي من الإعجاز: أما عن رأي السكاكي في إعجاز القرآن فيظهر في قوله إن : " المنقول عن العربي في حق كلام رب العزة إن له لحلاوة، وإن عليه لطلاوة، وإن أسفله لمغدق، وأن أعلاه لمثمر، وأنه يعلو وما يعلى، وما هو بكلام البشر، فتستغني بذلك عن قرع باب الاستدلال، وأن لا تتجاذبك أيدي الاحتمالات في وجه الإعجاز.. لاشك أن قارعي باب الاستدلال

بعد الاتفاق علي أنه معجز مختلفون في وجه الإعجاز – فمنهم من يقول وجه الإعجاز هو أنه عز وجل صرف المتحدين لمعارضة القرآن عن الإتيان بمثله بمشيئته إلا أنها لم تكن مقدوراً عليها فيما بينهم في نفس الأمر، ولكن لازم هذا القول كون المصروفين عن الإتيان بالمعارضة علي التعجب من تعذر المعارضة لا من نظم القرآن مثله .. ومنهم من يقول وجه إعجاز القرآن وروده علي أسلوب مبتدأ مباين لأساليب كلامهم في خطبهم وأشعارهم.. لكن ابتداء أسلوب لو كان يستلزم تعذر الإتيان بالمثل لاستلزم ابتداء بالمثل واللازم كما نري منتف .. ومنهم من يقول وجه إعجازه سلامته من التناقض . ولكنه يستلزم كون كل كلام إذا سلم من التناقض وبلغ مقدار سورة من السور أن يعد معارضة، واللازم بالإجماع منتف.. ومنهم من يقول وجه الإعجاز الاشتمال علي الغيوب. لكنه يستلزم قصر التحدي علي السور المشتملة علي الغيوب دون ما سواها، واللازم بالإجماع أيضاً منتف .. فهذه أقوال أربعة يخمسها ما يجده أصحاب الذوق من أن وجه الإعجاز هو أمر من جنس البلاغة والفصاحة وهذا لا يتأتي بفضل إلهي بهذين العلمين يهبهما الله بحكمته من يشاء، وهي النفس المستعدة لذلك، فكل ميسر لما خُلق له، ولا استبعاد في إنكار هذا الوجه ممن ليس معه ما يطلع عليه'' (٨)

ويقول '' عبد القاهر'' في دلائل إعجازه : لقد أعجز القرآن العرب بمزايا ظهرت لهم في نظمه وخصائص صادفوها في سياق لفظه، وبدائع راعتهم من مبادئ آية ومقاطعها، ومجاري ألفاظها ومواقعها، وفي مضرب كل مثل، ومساق كل خبر، وصورة كل عظة وتنبيه وإعلام، وتذكير وترغيب وترهيب، ومع كل حجة برهان، وَصِفَةٌ، وتبيان، وبهرهم أنهم تأملوه سورة سورة، وعشراً عشراً، وآية آية، فلم يجدوا في الجميع كلمة ينبو بها مكانها، ولفظة ينكر شأنها أو يري أن غيرها

أصلح هناك أو أشبه، أو أحرى وأخلق، بل وجدوا اتساقا بهر العقول وأعجز الجمهور. ونظاماً والتئاماً وإتقاناً وإحكاماً لم يدع في نفس بليغ منهم ... "[٩].

تلك كانت خلاصة آراء قدامي المفكرين الإسلاميين حول مسألة إعجاز القرآن الكريم وهي وإن كان يبدو في ظاهرها بعض التباين إلا أنها جميعاً تؤكد إعجاز القرآن الكريم في أسلوبه ونظمه ونعته وتفرده في ذلك. أما فيما يتعلق بآراء المحدثين في هذا الشأن فهم وإن كانوا لا ينكرون على الإطلاق ما ذهب إليه أسلافهم إلا أنهم يدلون بدلوهم في هذا المجال من منظور تطور المجتمعات الحديثة، وانتشار الأفكار المختلفة والثقافات الوافدة إلي الإسلام والمسلمين. ومن أفضل ما قيل في هذا الشأن ما نوجزه فيما يلي حيث يذكر الكاتب : إنه " لابد من إعادة النظر في قضية الإعجاز في نطاق الظروف الجديدة التي يمر بها المسلم اليوم، مع الضرورات التي يواجهها في مجال العقيدة والروح" [١٠].. ورغم ما يبدو في القضية من تعقد، بسبب موقفنا التقليدي إزاءها، فإننا نعتقد أن مفتاحها موجود في قوله تعالي: " قُلْ مَا كُنتُ بِدْعًا مِّنْ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَى إِلَيَّ " (سورة الأحقاف: من آية ٩) فإذا اعتبرنا هذه الآية علي أنها حجة يقدمها القرآن للنبي كي يستخدمها في جداله مع المشركين، فلابد أن نتأمل محتواها المنطقي من ناحيتين:

فهي تحمل، أولاً، إشارة خفّية إلي أن تكرار الشيء في ظروف معيّنة يدل علي صحته، أي أن سوابقه في سلسلة معينة تدعم حقيقته كـ (ظاهرة) بالمعني الذي يسبغه التحديد العلمي علي هذه الكلمة: فالظاهرة هي (الحدث الذي يتكرر في نفسه والنتائج كذلك).

وهي تحمل في مدلولها، ثانياً، ربطاً بين الرسل والرسالات خلال العصور، وأن الدعوة المحمدية يجري عليها أمام العقل ما يجري علي هذه الرسالات. ومن هذا نستلخص أمرين:

إنه يصح أن ندرس الرسالة المحمدية في ضوء ما سبقها من الرسالات.

كما يصح أن ندرس هذه الرسالات في ضوء رسالة محمد – صلي الله عليه وسلم – علي قاعدة أن (حكم العام ينطبق علي الخاص قياساً، وحكم الخاص ينطبق علي العام استنباطاً).

ولا مانع إذاً من أن نعيد النظر في معني (الإعجاز) في ضوء منطق الآية الكريمة: وحاصل هذا أننا إذا اعتبرنا الأشياء في حدود الحدث المتكرر، أي في حدود الظاهرة، فالإعجاز هو:

بالنسبة إلي شخص الرسول: الحجة التي يقدمها لخصومه ليعجزهم بها.

وهو بالنسبة إلي الدين : وسيلة من وسائل تبليغه.

وهذان المعنيان للإعجاز يضيفان علي مفهومه صفات معينة:

أولاً: إن الاعجاز – كـ (حجة) لابد أن يكون في مستوي إدراك الجميع، وإلا فاتت فائدته، إذ لا قيمة منطقية لحجة تكون فوق إدراك الخصم، فهو ينكرها عن حسن نيّة أحيانا.

ثانياً: ومن حيث كونه وسيلة لتبليغ دين: أن يكون فوق طاقة الجميع.

ثالثاً: ومن حيث الزمن : أن يكون تأثيره بقدر ما في تبليغ الدين من حاجة إليه..

وهذه الصفة الثالثة تحدد نوع صلته بالدين، الصلة التي تختلف من دين إلي آخر، باختلاف ضرورات التبليغ.

فهذا هو المقياس العام الذي نراه ينطبق علي معني الإعجاز، في كل الظروف المحتملة بالنسبة إلي الأديان المترلة..

فإذا قسنا به في نطاق رسالة " موسي عليه السلام"، نري أن الله اختار لهذا الرسول معجزتي اليد والعصا، وإذا تأمّلناهما وجدناهما – كحجّة" يدعم الله بها نبيه – يتصفان بأنهما:

ليستا من مستوي العلم المصري القديم الذي كان من اختصاص أشخاص معدودين، يكونون هيئة الكهنوت، بل كانت المعجزة، في كلتا صورتيهما، من مستوي السحر الذي يقع أثره في إدراك الجميع عن طريق المعاينة الحسية دون إجهاد فكر.

هاتان المعجزتان تتصلان بتاريخ الدين الموسوي، لا بجوهره إذ ليس لليد أو العصا صلة بمعاني هذا الدين ولا بتشريعه، فهما علي هذا مجرد توابع للدين، لا من صفاته الملازمة له.

ودلالة هاتين المعجزتين علي صحة الدين محدودة بزمن معين، إذ لا تتصور مفعول اليد والعصا كـــ (حجّة) إلا في الجيل الذي شاهدهما، أو الجيل الذي بلغته تلك الشهادة بالتواتر من التابعين وتابع التابعين، أي أن مفعوله لا يكون إلا في زمن محدد، لحكمة أرادها الله. ولو تأملنا في هذه الحكمة لوجدنا أنها تتفق مع حقائق نفسية، وحقائق تاريخية سجلها الواقع فعلاً: وهي:

أولاً: إن القوم الذين يدينون اليوم بدين موسي – أي اليهود– يفقدون لأسباب نفسية، نزعة التبليغ، بحيث لا يشعرون بضرورة تبليغ دينهم إلي غيرهم من الأمم، أي الأميين – كما يقولون – حتي أننا إذا استخدمنا لغة الاجتماع قلنا : إن (الإعجاز) قد ألغاه في هذا الدين عدم الحاجة إليه.

ثانياً: إن مشيئة الله قد قدّرت أن يأتي عيسى رسولٌ من بعد موسى، وأتي الدين الجديد لينسخ الدين السابق، فينسخ طبعاً جانب الإعجاز فيه، حيث تزول الحجة بزوال ضرورتها التاريخية. ولكن دلالة ما أوتي عيسي من إعجاز ستزول أيضاً مع زوال موضوعها، ولنفس الأسباب التي ألغت جانب الإعجاز، في دين موسي حيث يأتي – بعد عيسي – رسول جديد – ودين جديد يلغيان الدين السابق، دين عيسي عليه السلام، فليغي ضرورة التدليل علي صحة الإنجيل(١١).

يتضح من العرض السابق أن الإعجاز: إمّا حسّي، يجابه الحواس، ويتحدّي القدر، مثل الإعجاز الذي صاحب موسي وعيسي عليهما السلام، فقد كان من هذا النوع، أي أنه كان يقع في مجال الحسّ، وخاصة حاسة النظر، إذ تكشف للناس علي صورة تكاد تكون واحدة، لا اختلاف عليها بينهم، لأن الناس لا يختلفون كثيراً في مدلول المرئيات، علي حين يختلفون اختلافاً بعيداً في مدلول ما يقع للحواس الأخرى من مسموعات، ومذوقات، ومشمومات، وملموسات.. وإما أن يكون الإعجاز عقلياً يواجه العقل، ويلقاه بكل ما فيه من قوي الإدراك والاستبصار. وهذا النوع من الإعجاز لا يقع من الناس موقعاً متقارباً، وإنما يلقاه كل إنسان بما لديه من إدراك وفهم، وقدرة علي التمييز بين المدركات، والتفرقة بين الخير والشر(١٢).

وتجدر الإشارة هنا إلي أن المفكرين المسلمين السابقين قد أدركوا هذه الظاهرة الإعجازية أيضاً حيث، يقول السيوطي: " وأكثر معجزات بني إسرائيل كانت حسّية.. لبلادتهم، وقلة بصيرتهم ..، وأكثر معجزات هذه الأمة – الإسلامية – عقلية. لفطر ذكائهم، وكمال إفهامهم.. ولأن هذه الشريعة لَمَّا كانت باقية علي صفحات الدهر إلي يوم القيامة، خُصَّت بالمعجزة العقلية الباقية .. ليراها ذوو الأبصار "(١٣).

واختلاف المعجزات في أجيال الناس هو ما اقتضته دواعي الحكمة التي جاءت المعجزات من أجلها.. ذلك أن الناس يختلفون باختلاف أزمنتهم وأمكنتهم وإذا كانت غاية المعجزة أن يري الناس فيها صدق الرسول المرسل من قبل قوة أعلي من إدراكهم وإمكاناتهم، وقيام الدليل علي صحة دعواه، فكان لابد أن تكون هذه المعجزة جارية مع تفكير من تلقاهم وتتحداهم، آخذة بعقولهم وقلوبهم..

" هذا وإن يكن من الممكن أن يتحقق في المعجزة المادية الواحدة أن تتكرر جيلاً بعد جيل، فتظل أبداً متحدية قاهرة – إلا أن ذلك يذهب بكثير من تأثير المعجزة ويترل بقدر كبير من قدرها في أعين الناس، فلو أن عصا موسي كانت هي المعجزة التي يتناولها الرسل رسولاً بعد رسول، وكانت في كل مرة، وفي كل حال تطلع علي الناس بتلك المعجزات التي كانت لها عند موسي، أو بمعجزات أخري غيرها – لو أن ذلك حدث لما كان لها علي الناس ذلك السلطان الذي للمعجزة التي تجئ متفردة بوجودها، والتي تجئ إلي الناس علي غير انتظار، وعلي خلاف أية صورة يتصورونها– ذلك أن أقل ما يقع للناس من المعجزة الواحدة المتكررة أنها ربما كانت وليدة الصدفة، توارثها أصحابها.. خلفاً عن سلف، ثم إن حصر إمارات

السماء في أمر واحد علي صورة واحدة، متكررة، فيه اتهام لقدرة الله، وفتح باب واسع للتشكك في صدق الرسول..

إذ أن القدرة الإلهية لا حدود لها، فكيف لا يراها الناس إلا في صورة واحدة تتكرر علي الأجيال؟

لهذا كان من تدبير الحكيم العليم القادر أن يكون في يد كل نبي دليل صدقه الذي لا يشاركه فيه غيره، وأن تكون معجزته التي يلقي بها الناس حدثاً فريداً، لم يقع لهم في خاطر، و لم يحلّ لهم في تفكير" (١٤).

وهكذا تأتي رسالة الرسول الأمين – صلي الله عليه وسلم – فتتسم بصفة خاصة تميّزها عمّا سبقها من الرسالات، إذ أنها الحلقة الأخيرة من سلسلة البعث، ولذا وجب أن يكون (إعجاز) القرآن صفة ملازمة له عبر العصور والأجيال، وهي صفة يدركها العربي في الجاهلية بذوقه الفطري، وعالم اللغة بتذوقه العلمي، ومع أن المسلم اليوم فقد فطرة العربي الجاهلي، وإمكانيات عالم اللغة، إلا أن القرآن الكريم لم يفقد جانب إعجازه لأنه ليس من توابعه، بل من جوهره، وإنما أصبح المسلم مضطراً إلي أن يتناوله في صورة أخري بوسائل أخري، فهو يتناول الآية من حيث تركيبها النفسي الموضوعي، أكثر مما يتناولها من ناحية العبارة، فيطبّق في دراسة مضمونها طرقاً للتحليل النفسي والأدبي(١٥)، الأمر الذي سنبحث جانباً منه في وجوه الإعجاز القصصي في القرآن الكريم.

المبحث الثاني

الإعجاز البلاغي والبياني في قصص القرآن الكريم

أ- الإعجاز البياني في القصص القرآني:

ذكرنا من قبل أن القصة في القرآن ليست عملاً فنياً مستقلاً في موضوعه وطريقة عرضه وإدارة حوادثه كما هو الشأن في القصة الفنية الحرة التي ترمي إلي أداء غرض فني طليق، إنما هي وسيلة من وسائل القرآن الكثيرة إلي أغراضه الدينية . والقرآن كتاب دعوة دينية قبل كل شيء، وحيث إن حاجة التبليغ مستمرة والقصة إحدى وسائل هذا التبليغ، لذلك فإن الإعجاز في القصة القرآنية سيظل صفة ملازمة لها، وقد آن أن ننتقل إلى بيانٍ موجز لما في قصص القرآن من إعجاز بياني وعلمي:

١- البيان والبلاغة :

أ- يتميز القصص القرآني بما فيه من نظم عجيب لا يقلّ في إعجازه عن غيره مما عني الفحول بتصويره دون تفرقة بين آيات الكتاب في الفضائل والمزايا العجاب، فإذا نظرنا في " قصة نوح" وجدنا أنفسنا في بعض مواضعها أمام تصوير رائع في سورة أفردت لذلك من بين سور القرآن.. فهي تبسط حواراً بينه وبين قومه.. ثم ضراعة منه إلي ربه، بعد أن يئس من هدايتهم، فإذا انتقلنا بعد ذلك لنتصوّر كيف كانت نجاة نوح وما صوّرته في ذلك سورة هود وكيف أمره الله سبحانه أن يصنع الفلك بعينه ووحيه، وكيف أدخل فيها من شاء الله نجاته، وكيف جرت به في موج يشبه في التصوير القرآني بأنه كالجبال، وكيف اتجه الخطاب إلي الأرض بأن تبلع الماء وللسماء بأن تقلع، وكيف ذهب الذي طاف بجميع الأرجاء، وكيف

صدر الله سبحانه بالفعل المبني للمجهول ونائب الفاعل كلاً من غيض الماء، وقضاء أمر الهلاك ونجاة المؤمنين، وإبعاد الظالمين في هذه الجمل الثلاث الآتية: '' وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءكِ وَيَا سَمَاء أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاء وَقُضِيَ الأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْداً لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ '' (سورة هود : ٤٤)[١٦].

ومن خير ما قيل عن وجوه البلاغة والفصاحة، في القصة ما ننقله عن السكاكي في مفتاح العلوم حيث قال : '' أما النظر فيها من جهة علم البيان، فهو أنه تعالي لّما أراد أن يبيّن معنى أردنا أن نردّ ما انفجر من الأرض إلي بطنها، فارتد، وأن نقطع طوفان السماء، فانقطع، وأن يغيض الماء النازل من السماء، فغاض، وأن يقضي أمر نوح، وهو إنجاز ما كنّا وعدناه من إغراق قومه، فقضي، وأن نسوّي السفينة علي الجودي، فاستوت، وأبقينا الظلمة غرقى – بني الكلام علي تشبيه المراد منه، بالمأمور الذي لا يتأتى منه لكمال هيبته العصيان، وتشبيه تكوين المراد، بالأمر الجزم النافذ في تكوين المقصود، تصويراً لاقتداره تعالي، وأن السماوات والأرض وهذه الأجرام العظام تابعة لإرادته كأنها عقلاء مميزون، قد عرفوه حق معرفته وأحاطوا علماً بوجوب الانقياد لأمره، وتحتم بذل المجهود عليهم في تحصيل مراده، ثم بني علي تشبيهه هذا نظم الكلام، فقال تعالي : (قيل). علي سبيل المجاز عن الإرادة الواقع بسببها قول القائل. وجعل قرينة المجاز خطاب الجماد، وهو (يا أرض)، و (يا سماء)، مخاطباً لهما على سبيل الاستعارة، للشبه المذكور، ثم استعار لغور الماء في الأرض بالبلع الذي هو إعمال الجاذبة في المطعوم، بجامع الذهاب إلي مقر خفي، واستتبع ذلك تشبيه الماء بالغذاء علي طريق الاستعارة بالكناية، لتقوي الأرض بالماء في الإنبات للزرع والأشجار، وجعل قرينة الاستعارة لفظ (ابلعي)، لكونه موضوعاً للاستعمال في الغذاء دون الماء، ثم أمر علي سبيل الاستعارة، للشبه

المقدم ذكره، ثم قال : ماءك، بإضافة الماء إلي الأرض علي سبيل المجاز، تشبيهاً لاتصال الماء بالأرض باتصال الملك بالمالك، واستعار لحبس المطر الإقلاع الذي هو ترك الفاعل الفعل، للشبه بينهما في عدم ما كان، وخاطب في الأمرين أي قال : ابلعي، وأقلعي، ترشيحاً للاستعارة: (أي استعارة النداء في (يا أرض) و(يا سماء)، ثم قال : غيض الماء، وقضي الأمر، واستوت علي الجودي، وقيل: بعدا للقوم الظلمين، فلم يصرّح بالغائض، والقاضي، والمسوّي، والقائل، كما لم يصرح بقائل (يا أرض) و (يا سماء) سلوكاً في كل واحد من ذلك سبيل الكناية عن تلك الأمور العظام إلا يتأتي إلا من ذي قدرة لا تكتنى، قهّار لا يغالب، فلا مجال لذهاب الوهم إلي أن يكون الفاعل لشيء من ذلك غيره، ثم ختم الكلام بالتعريض لسالكي مسلكهم في تكذيب الرسل ظلماً لأنفسهم حتى إظهار لمكان السخط، ولجهة استحقاقهم إياه.

وإما النظر فيها من حيث علم المعاني، وهو النظر في فائدة كل كلمة فيها، وجهة كل تقديم وتأخير بين جملها، فذلك: أنه أختير (يا) دون سائر أخواتها، لكونها أكثر استعمالاً، ولدلالتها علي بُعد المنادي الذي يستدعيه مقام إظهار العظمة، ويؤذن بالتهاون به، ولم يقل : (يا أرض) بالكسر، تجنباً لإضافة التشريف، تأكيداً للتهاون، ولم يقل: (يا أيتها الأرض) للاختصار، مع الاحتراز عما في (أيتها)، من تكلف التنبيه غير المناسب للمقام، لكون المخاطب غير صالح للتنبيه علي الحقيقة . وأخيرا لفظ الأرض دون سائر أسمائها، لكونه أخف وأدور، واختير لفظ السماء ذلك مع قصد المطابقة. واختير (ابلعي) علي (ابتلعي)، لكونه أحضر، ولمجيء حظ التجانس بينه وبين (أقلعي) أوفر . وقيل (ماءك) بالأفراد دون الجمع لدلالة الجمع علي الاستكثار الذي يأباه مقام إظهار الكبرياء، وهو الوجه في إفراد الأرض والسماء . ولم يحذف مفعول (ابلعي) لئلا يفهم ما ليس بمراد من تعميم

الابتلاع للجبال والتلال والبحار وغيرها، ونظراً إلي مقام ورود الأمر الذي هو مقام عظمة وكبرياء . ثم إذ بيّن المراد اختصر علي (أقلعي)، فلم يقل: اقلعي عن إرسال الماء، احترازاً عن الحشو المستغني عنه من حيث الظاهر، وهو الوجه في أنه لم يقل ياأرض ابلعي ماءك، فبلعت، ويا سماء أقلعي فأقلعت، واختار (غيض الماء) علي (غيّض) المشددة، لكونه أخصر، وأوفق لقيل . وقيل (الماء) دون أن يقال: (ماء طوفان السماء)، كذلك (الأمر) دون أن يقال (أمر نوح)، للاختصار، ولم يقل (سوّيت علي الجودي) بمعني أقدرت، علي نحو قيل وغيض، وقضي في البناء للمفعول، اعتبار لبناء الفعل للفاعل مع السفينة في قوله (وهي تجري بهم) مع قصد الاختصار، ثم قيل (بُعداً للقوم)، دون أن يقال : (ليبعد القوم)، طلباً للتوكيد مع الاختصار، وهو نزول (بُعداً) منزلة (ليبعدوا بُعداً)، مع إفادة أخري، وهي استعمال اللام مع '' بُعد '' الدال علي معني أن البُعد حق لهم. ثم أطلق الظلم، ليتناول كل نوع، حتي يدخل فيه ظلمهم لأنفسهم بتكذيب الرسل.

هذا من حيث النظر إلي الكَلِم، وأما من حيث النظر إلي ترتيب الجمل، فذلك أنه قدّم النداء علي الأمر، فقيل (يا أرض، ابلعي) و (يا سماء أقلعي) دون أن يقال : (ابلعي يا أرض) و (أقعلي يا سماء)، جرياً علي مقتضي اللازم فيمن كان مأموراً حقيقة من تقديم التنبيه، ليتمكن الأمر الوارد عقيبه في نفس المنادى، قصداً بذلك لمعنى الترشيح. ثم قدّم الأرض علي أمر السماء، لابتداء الطوفان منها ونزولها لذلك في القصة منزلة الأصل. ثم أتبعهما قوله : (وغيض الماء)، لاتصاله بقصة الماء . ثم أتبعه ما هو مقصود من القصة، وهو قوله : (وقضي الأمر)، أي أنجز الوعد : من إهلاك الكفرة وإنجاء نوح ومن معه في السفينة . ثم أتبعه حديث السفينة، ثم ختمت القصة بما ختمت.

هذا كله من جانب البلاغة، وأما جانب الفصاحة المعنوية (أي خلوص المعني من التعقيد) فهي نظم للمعاني لطيف، وتأدية لها ملخصة مبيّنة، لا تعقيد يعثر الفكر في طلب المراد، ولا التواء يشبّك الطريق إلي المرتاد، بل ألفاظها تسابق معانيها، ومعانيها تسابق ألفاظها. وأما جانب الفصاحة اللفظية، فألفاظها عربية مستعملة، جارية علي قوانين اللغة، سليمة عن التنافر، بعيدة عن البشاعة، عذبة، كل منها كالماء في السلاسة، وكالعسل في الحلاوة، وكالنسيم في الرقة" (١٧).

ومما ينبغي أن يذكر أن تلك الجمل الثلاث قد تناولها بالدراسة كثير من النقاد، فنجد عبد القاهر في " دلائل الإعجاز " يتخذها أنموذجاً للبلاغة الساحرة، مبرهناً بها علي أن الإعجاز إنما جاء من النظم، وارتباط هذه الكلم بعضها ببعض، وملاءمة معني اللفظة لمعني التي تليها، لا من حيث هي كلمة مفردة " (١٨).

ولقد عاد كل شئ إلي وضعه واستقر في مقره بهذه الجمل الثلاث، ولقد شاء القدر أن يستريح نوح والمؤمنون معه بعد كفاح استمر ألف سنة إلا خمسين عاماً مع قومه الكافرين والمعاندين فأخذهم الطوفان وهم ظالمون، لقد أمر كل من السماء والأرض، وأمرهما من له الأمر دون داع إلي تصريح باسمه فائتمر كل بما أمر، ولقد أُبعِدَ الظالمون بأمره..

وعن هذا المعني ذاته عبّر الله سبحانه في سورة القمر، بقوله : " فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاء بِمَاء مُّنْهَمِرٍ وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاء عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ وَحَمَلْنَاهُ عَلَى ذَاتِ أَلْوَاحٍ وَدُسُرٍ تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا جَزَاء لِّمَن كَانَ كُفِرَ وَلَقَد تَّرَكْنَاهَا آيَةً فَهَلْ مِن مُّدَّكِرٍ" (سورة القمر : ١١-١٥).

ويشير بعض الباحثين إلي تلك المعاني الرائعة التي تصمّنتها هذه الآيات، بما موجزه أن : '' هذه معان في أصلها إخبار عن وقائع جرت، وأحداث حدثت علي أن معانيها – إذا تركنا النظر في أسلوبها إحالة علي ما سبق أمره – جديدة لا محالة، فوصف إطلاق المياه من السماء بأنه فتح لأبواب السماء معني جديد لم يطرق ... ووصف ارتفاع المياه من بطون الأرض بقوله : '' وفجرنا الأرض عيوناً '' معني مبتكر لا يلحق .. ثم الكناية عن السفينة – بأنها ذات ألواح ودسر، وعن نوح، بأنه كان كفر، ثم وصف التسجيل التاريخي بقوله سبحانه : '' ولقد تركناها آية '' كل ذلك تجديد وأي تجديد [١٩].

'' ثم ننتقل إلي التوازن بين الآيات – وإن لم يكن علي صورة الشعر في تعادل التفعيلات بين صدر البيت وعجزه – قد جعل النغم الموسيقي ممسكاً بها جميعاً في لحن واحد متسق الإيقاع، يجري قوياً متدفقاً كتدفق السيل، حتي يقع علي ''القرار'' فيستقر عنده، ويسكن إليه .. ولننظر أي قرار يحمل هذا البحر المتدفق ويحويه في صدره؟ إنه حرف واحد هو حرف '' الراء '' [٢٠].. وهو أقوي حرف في حروف اللغة العربية، وأشدها تماسكاً، فإذا وقف عليه بالسكون انبعج في رخامة، ولين، وصار أشبه بالوادي العميق الرحب، بين يدي جبل تنهمر عيونه، وتتدفق سيوله''[٢١].

وهكذا لو أننا ذهبنا نقف عند كل كلمة من الكلمات لأسهبنا إذًا في تصوير نواحٍ من الأسرار البيانية يتحقق في مجموعها معني الإعجاز فيما وصل إليه البحث البلاغي، والعلم البياني ممّا علمناه . فكيف بما علمه غيرنا ؟ فكيف بما لم يعلمه أحد إلا الله سبحانه؟

٢- الإعجاز في المعاني والأفكار:

ننتقل إلي الإعجاز في معاني القصص، وما فيه من أفكار جديدة، وأخيلة بديعة وصور رفيعة .. فالمعاني والأخيلة عند البلغاء تقصد إلى فكرة سامية في أي غرض من أغراض القول، وتشتمل عند كثير منهم على ما يخترعه المتكلم من معنى غير مطروق، مما يملأ النفوس روعة وإعجاباً بالفِكَر المبتكرة المخترعة،ولذلك امتاز في معني الأسلوب الذي هو طريقة النظم وما يشتمل عليه من إيجاز أو إطناب، وذكر أو حذف، وتقديم أو تأخير، كما أنه يتميز عن الغرض العام الذي هو الفن من القول والضرب منه كالمدح والذم وما يتصل بذلك بالهدف والغاية .

فلنتحدث في شئ من معاني القصص وما فيه من أفكار جديدة، فإذا قوله سبحانه في قصة نوح: " وَلَقَدْ نَادَانَا نُوحٌ فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ وَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ " (سورة الصافات :٧٤- ٧٦)إلي أن يقول: " وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ " (سورة الصافات : ٧٨، ٧٩) ولعلّه لا جديد في أصل المعني، وإنما هو إخبار عن نوح بأنه سأل ربه والمسئول مصرّح به في سورة نوح: قال : " قَالَ نُوحٌ رَّبِّ إِنَّهُمْ عَصَوْنِي وَاتَّبَعُوا مَن لَّمْ يَزِدْهُ مَالُهُ وَوَلَدُهُ إِلَّا خَسَارًا " (سورة نوح: ٢١) إلي أن قال" وقال نوح :" رَّبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا " (سورة نوح : ٢٦) ،ولكن هذا المعنى العجيب : " وتركنا عليه في الآخرين . سلم علي نوح في العلمين " هو موضع الجدة الرائعة، فهذه فكرة مستجدة وإيماءة من القرآن مستمدة، فإنها تضيف جديداً إلي المعاني التي لم يسبق إبرازها من قبل، وهو أن الله سبحانه ترك علي نوح في سائر الأمم أن يسلموا عليه إلي الأبد الآبدين ودهر الداهرين.. فلننظر كيف أن الله سبحانه قد

سمّي ذلك التقدير العالمي والثناء الإنساني: '' تركنا علي نوح في العلمين '' وعن مثل هذا المعنى عبّر الله سبحانه في قصة إبراهيم عليه السلام وهو يسأله . فيقول : '' وَاجْعَل لِّي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ '' (سورة الشعراء : ٨٤) .بمعني الذكر الحسن والثناء الجميل، ولكن التصوير مختلف في المقامين، مع أنه في كل منهما رائع وجميل، وتلك من معارف الأنبياء التي تهدي إليها الفطانة، وتكشف عنها الزكانة، ويصوّرها القرآن ذلك التصوير ليلهمنا إياه كما ألهمه نبيه ومصطفاه(٢٢).

ويتصل بذلك أن يقوم سبحانه: '' وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاء مِّمَّا تَعْبُدُونَ إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ'' (سورة الزخرف : ٢٦-٢٨).

ما معنى '' جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ '' إنها تفيد معني كريماً.. وهو أن إبراهيم عليه السلام ركّز علي معني التوحيد ونفي الشرك، كما قال سبحانه في تصوير آخر : '' إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلاَ تَمُوتُنَّ إَلاَّ وَأَنتُم مُّسْلِمُونَ '' (سورة البقرة : ١٣١ - ١٣٢).

'' وكلُّ هذه المعاني الكريمة متجاوبة في محيط دعوة الأنبياء ومهمة المرسلين، وعلي رأسهم إبراهيم الخليل الذي تتحاضنه الأمم وتتزاحم عليه جميع الأجناس، حتى عبّاد الأوثان ولهذا يقول سبحانه : '' لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ''، دفعاً للمعارضين، ودحضاً للمجرمين'' (٢٣).

وهذا ونحوه من المعاني التي ميّزت القصص القرآني بقوة خارقة في معانيه الخاصة الرفيعة، وأفكاره العجيبة الغريبة مما ضاعف نواحي الإعجاز في أسلوبه، فإن

المعني الشريف الذي تتجه به إلي النفوس قوة الله القدير إذا صب في ذلك الأسلوب البديع العجيب أنزل العصم من أماكنها، وطأطأ الروءوس إلي أذقانها..

فإذا انتقلنا لي قوله سبحانه في عذاب عاد : " إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي يَوْمِ نَحْسٍ مُّسْتَمِرٍّ " (سورة القمر : ١٩). فهو يصف إنزال العذاب بالإرسال، ويصوّر تصريف الريح بالمجرمين وقلقلة المعاندين بأنه نزع للناس من أماكنهم وإلقاء لهم فلا حراك بهم كما تري أعجاز النخل المنقعر وهي منطرحة ملقاة علي الأرض.. وإذا انتقلنا بعد ذلك إلي قوله هنالك : " إِنَّا مُرْسِلُو النَّاقَةِ فِتْنَةً لَّهُمْ فَارْتَقِبْهُمْ وَاصْطَبِرْ وَنَبِّئْهُمْ أَنَّ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ كُلُّ شِرْبٍ مُّحْتَضَرٌ فَنَادَوْا صَاحِبَهُمْ فَتَعَاطَى فَعَقَرَ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ " (سورة القمر: ٢٧: ٣٠) كل تلك أوصاف تلبس كسّيً من الألفاظ لا يهتدي إليها إلا خالق القوي والقدر" ..

" الحقيقة أن هذه النواحي لا ترجع إلي الأساليب والألفاظ فهي تختلف عن ذلك، فهذه معان يسميها الأدباء أخيلة وأفكاراً، ويعتبرون الأسلوب شيئاً يرجع إلي اللفظ في مفرداته وترتيب تلك المفردات وما توصف به من فصل أو وصل، وذكر أو حذف، وتقديم أو تأخير، ولذلك فهي ناحية تختلف عن ناحية الإعجاز البياني الذي يؤديه الجرجاني والباقلاني والجاحظ وغيرهم من علماء البيان والبلاغة وركزوا فيه علي الناحية الإجمالية التي جرت عليها العرب " [٢٤] .

٣- الإعجاز الأسلوبي:

إن الذين زاولوا فن التعبير والذين لهم بصر بالأداء الفني يدركون أكثر من غيرهم مدي ما في الأداء القصصي من إعجاز في هذا الجانب، ومن المقطوع به أن الأحاديث النبوية الشريفة والوحي القرآني يمثلان أسلوبين لكل منهما طابعه

وصياغته الخاصة، فالعبارة القرآنية لها نسق، وجرس تعرفه الأذن، ولها هيئة تركيبية، وألفاظ خاصة، فليس من الخطأ أو الغلو في شئ أن يقال : إن الأسلوب القرآني معجز، لا يتسنى لأحد الإتيان بمثله[٢٥] .

ولقد كان حتماً علي القرآن – إذا ما أراد أن يدخل في اللغة العربية فكرته الدينية، ومفاهيمه التوحيدية – أن يتجاوز الحدود التقليدية للأدب الجاهلي .. والحق أنه قد أحدث انقلاباً هائلً في الأدب العربي بتغييره الأداة الفنية في التعبير، فهو من ناحية قد جعل الجملة المنظمة في موضع البيت الموزون، وجاء من ناحية أخري بفكرة جديدة، أدخل بها مفاهيم وموضوعات جديدة، لكي يصل العقلية الجاهلية بتيار التوحيد .. علي أن هذه المفاهيم ليست مترجمة في آيات القرآن فحسب، بل إن القرآن قد هضمها وتمثّلها، ثم كيّفها حتى تناسب العقلية العربية..

‘‘ ولقد تعرضت الثروة اللفظية التي جاء بها القصص القرآني لتكييف رائع، كما حدث لذلك الاسم الخاص ‘‘ فوطيفار Putiphare ’’ وهو اسم الشخصية الكتابية التي أطلقت عليها رواية القرآن لقب ‘‘ العزيز ’’ في قصة يوسف، ولنا أن نتساءل عمّا إذا كانت هناك صلة في المعني بين الاسم العبري واللقب القرآني، فالتفسير التوراوي يبدو أنه يقصد بكلمة ‘‘ فوطيفار ’’ اشتقاقاً مصرياً يبدأ من الأصل : puti = favori : ‘‘ عزيز ’’، والأصل phare ‘‘ مستشار أو ناصح ’’ . ونقلاً عن بحث القسيس’’ فيجورو vigroureux في الموضوع نعرف أن هذه الكلمة مصرية مركّبة معناها ‘‘ عزيز الإله شمس ’’ ..

وعلي أي من الرأيين نري أن التكييف الاشتقاقي القرآني قد حذف اللفظ المكمّل – الإضافي، ليتمثّله في صورة أكثر تطابقاً مع روح التوحيد الإسلامية، فإذا

به يكتفي بلفظة " العزيز " .. وممّا يذكر أن هذا التكييف الذي تجنّب صعوبة الترجمة الصوتية للحروف الأولي، قد حلّ مشكلة لغوية لا ينسي لجاهل بالدراسات المصرية أن يحلّها، حتى ولو كان في أتمّ حالات وعيه"[٢٦] .

٤- الإيجاز المعجز:

إن القصص القرآني لشدة إيجازه وإحكامه، تكاد كلماته تتحوّل رموزاً تنطوي كل كلمة منها علي معان كثيرة، لذلك فإن الفهم الدقيق لإيحاءات القرآن وإشاراته تستدعي يقظة متواصلة في قراءته، وفكراً واعياً لتدبّر مراميه، وحسًّا مرهفاً لتذوّق معانيه، فعندما نتأمل الآية التالية التي وردت في سياق قصة يوسف، نجد أنها كانت مصدراً لإيجاد كثير من المعاني التي تحتملها : " وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَن نَّفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ " (سورة يوسف: ٣٠).

قال ابن قيم الجوزية : هذا الكلام متضمن لوجوهٍ من المكر:

أحدها : قولهن: " امْرَأَةُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا " و لم يسمّوها باسمها، بل ذكروها بالوصف الذي ينادي عليها بقبيح فعلها بكونها ذات بعل . فصدور الفاحشة ممن لها زوج أقبح من صدورها ممن لا زوج لها.

الثاني: أن زوجها عزيز مصر، ورئيسها، و كبيرها، وذلك أقبح لوقوع الفاحشة منها.

الثالث: أن الذي تراوده مملوك لا حرّ . وذلك أبلغ في القبح.

الرابع: أنه فتاها الذي تراوده هو في بيتها . وتحت كنفها، فحكمه حكم أهل البيت، بخلاف مَن تطلب ذلك من الأجنبي البعيد.

الخامس: أنها هي المراودة الطالبة.

السادس : أنها قد بلغ بها عشقها له كل مبلغ، حتى وصل حبّها له إلي شغاف قلبها.

السابع: أن في ضمن هذا : أنه أعفّ منها وأبرّ وأوفي، حيث كانت هي المراودة الطالبة، وهو الممتنع، عفافاً وكرماً وحياء وهذا غاية الذمّ لها.

الثامن: أنهنَّ أتين بفعل المراودة بصيغة المستقبل الدالة علي الاستمرار، والوقوع حالاً واستقبالاً، وأن هذا شأنها، و لم يقلن : راودت فتاها.

وفرق بين قولنا: فلان أكرم ضيفاً، وفلان يكرم الضيف ويطعم الطعام، ويحمل الكَلّ، فإن هذا يدل علي أن هذا شأنه وعادته.

التاسع: قولهن '' إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ '' أي إنا لنستقبح منها ذلك غاية الاستقباح، فنسبن الاستقباح إليها، ومن شأنهن مساعدة بعضهن بعضاً علي الهوى، ولا يكدن يرين ذلك قبيحاً، كما يساعد الرجال بعضهم بعضاً علي ذلك . فحيث استقبحن منها ذلك، كان هذا دليلاً علي أنه من أقبح الأمور وأنه مما لا ينبغي، أن تساعد عليه، ولا يحسن معاونتها عليه.

العاشر : أنهن جمعن لها في هذا الكلام واللوم بين العشق المفرط، والطلب المفرط، فلم تقتصد في حبها، ولا في طلبها.

أما العشق فقولهن: " قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا " أي وصل حبّه إلى شغاف قلبها. وأما الطلب المفرط فقولهن " تراود فتاها ". والمراودة : الطلب مرة بعد مرة، فنسبوها إلي شدة العشق، وشدة الحرص علي الفاحشة، فلما سمعت بهذا المكر هيأت لهن مكراً، أبلغ منه، لأنها قابلت مكرهن القولي بهذا المكر الفعلي(٢٧).

ومثل هذا في إيجازه المحكم، وغزارة معانيه ما ينطبق علي قصص موسي في السور الخمسة التي جاءت فيها أكبر عناصر الحديث عنه، وهي سور الأعراف ويونس وطه والشعراء والقصص.

٥-البلاغة الصوتية في القصة القرآنية :-

أ- الإيحاء

لا شك أن القرآن الكريم وهو الأنموذج الأسمى في البلاغة الصوتية يتوقف قدر كبير من ملاحظة تلك الميزة فيه علي حسن تلاوته، ومن هنا ندرك مغزى قول الرسول صلي الله عليه وسلم " زيِّنوا القرآن بأصواتكم " فليس المقصود هنا التطريب، ولكنه حسن الأداء بالتزام النطق الصحيح ومراعاة قواعد التلاوة من مدّ وغنّ وإظهار وإخفاء ووقف ووصل، فإن هذا من حسن الإلقاء الذي يُزيّن القرآن، ويبرز دور الأصوات في إبراز المعاني، كما يتيح حسن المتابعة للتركيبة اللغوية التي تحدث الإيقاع(٢٨) .

إذاً البلاغة الصوتية هي كل وسيلة صوتية يتحقق فيها مفهوم البلاغة بمعناها المصطلح عليه عند البلاغيين، فلابد فيها من ملاحظة أمرين:

الأول: أن نتجاوز الإطار الصوتي بجرسه وإيحائه وإيقاعه واعتداله إلي ما يحدثه من إبراز المعني وتأكيده وتسلسله وانتظامه.

والثاني : أن يتحقق بالأداء الصوتي مطابقة الكلام لمقتضي الحال.

والحقّ أن القرآن ما جاء أسلوبه – على ما جاء عليه من انسجام واتّساق وتوازن يشبه الموسيقا –ليحقق الغاية من التأثير واللفت والجذب لكل المستمعين والمخاطبين علي اختلاف عقائدهم ومستوياتهم، لأن الناس جميعاً يستهويهم جمال الإيقاع وحسن الأداء(٢٩).

والإيحاء ميزة صوتية تحرّك الخيال نحو سلسلة من المعاني تتداعي متصلة بالكلمة. وهو مرتبط غالباً بجرس الكلمة وإيقاعها وما تحمله من ظلال .. وربما يعود مصدر الإيحاء إلي ارتباط بعض الكلمات بأصلها الحسي عن طريق ما توحي به وما نستشعره من ظلال حولها عند النطق بها . والأصل الحسي للكلمة يعني أصل الاستعمال الذي دعت إليه أمور مرتبطة بالحياة والمعيشة والظروف الاجتماعية للعربي الأول.. وقد ذكر الأستاذ العقاد نماذج من الكلمات التي تدل علي الارتباط والجماعة، فالأمة مثلاً هي الجماعة التي تؤم مكاناً واحداً أو تأتم بقيادة واحدة، والشعب هو الجماعة التي تتخذ لها شعبة واحدة من الطريق، والطائفة هي الجماعة التي تطوف معاً، والفئة هي الجماعة التي تفئ إلي ظل واحد، والنفر من القوم هم الذين ينفرون معاً للقتال أو غيره، والقوم هم الذين يقومون قومة واحدة للقتال خاصة، ولهذا أطلقت أولاً علي الرجال ثم شملت الرجال والنساء، ومن هنا قوله تعالي: '' وَلَا نِسَاء مِّن نِّسَاء '' بعد قوله '' لَا يَسْخَرْ قَومٌ مِّن قَوْمٍ '' (سورة الحجرات : ١١) وتلحظ هذه المناسبة المستمرة من الاستعمال الحسّي في أسماء الأمكنة، فالمنزل حيث ينزل الإنسان، والبيت حيث يبيت بالليل، وكذلك الموقع والمرجع والمأوي(٣٠).

وعلي الرغم من هذا التطور الدلالي فإن الاستعمال الحسّي الأول يظل عالقاً بالكلمة فيجعلها موحية بظلال خاصة مستمرة من ذلك الأصل الحسّي .. فهناك ألفاظ كانت تستخدم قديماً للدلالة علي أمر حسّي، ثم انتقلت علي سبيل التجوّز في البداية بمعني تعارف الاستعمال اللغوي علي أن الكلمة ليست علي حقيقتها، ثم لّما شاع الاستعمال المعنوي الجديد صار حقيقة فيه، لكن الكلمة تظلّ محتفظة بظلّ من الاستعمال الحسّي الأوّل، فتكون موحية بمعانٍ شتي مستمدة من أصل استعمال، ومن دلالات تعلّقت بها في تاريخ استعمالها الطويل، مع ما قد نخلفه عليها من ظلال أنفسنا ومشاعر ذواتنا. ومن ذلك قوله تعالي :'' يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالإِنسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاء يَوْمِكُمْ هَـــذَا قَالُواْ شَهِدْنَا عَلَى أَنفُسِنَا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَشَهِدُواْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُواْ كَافِرِينَ '' (سورة الأنعام : ١٣٠). عبّر عن التبليغ بقوله: '' يقصّون '' للإشارة إلي ذهاب الرسل في التبليغ مذهب التوضيح والتفصيل والتشويق والملاطفة شأنهم في ذلك شأن الذي يقصّ علي نفرٍ قصة من القصص '' يقال: قصّ الكلام أو الأخبار: تتّبعها بالرواية ''.

وقصّ الأخبار من قصّ الأثر أي تتبعه، وقد استخدم القرآن المادة في هذا الأصل الذي يظن أنه أولي مراحل استخدام الكلمة، قال تعالي '' وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ '' (سورة القصص : ١١) أي تتّبعي أثره . وبهذا تتبيّن المراحل التي مرّت بها هذه المادة من قصّ الأثر إلي قصّ الأخبار، ثم '' يقصّون عليكم آياتي '' وهذه الاستعمالات التي تتابعت علي الكلمة في رحلتها الطويلة أكسبتها ذلك الإيحاء الذي نستشعره عند تلاوة الآية وأكسبها تلك القدرة علي تصوير المعني وعرضه مشاهداً[٣١].

أما المحسنات اللفظية البديعية فهي نوع من التسخير الواعي لما يمكن للقيم الصوتية وظاهرة الحكاية أن تثيره في نفس المتلقي، يصدق ذلك علي الجناس تاماً كان أم ناقصاً وعلي المشاكلة في اللفظين وما أشبههما من المحسنات . وأن النص القرآني ليحسن استعمال ذلك ويحمله من الأغراض مالا يمكن الوصول إليه إلا من خلاله ومن أمثلة ذلك في قصة موسي: '' وَقَالَ الْمَلأُ مِن قَوْمِ فِرْعَونَ أَتَذَرُ مُوسَى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُواْ فِي الأَرْضِ وَيَذَرَكَ وَآلِهَتَكَ'' (الأعراف : ١٢٧).

إذا نظرنا إلي استعمال الفعلين '' تذر '' '' ويذر '' إذ يتفقان ويختلفان معني، فإما بالنسبة لفرعون فإنه إذ '' يذر '' موسي إنما يتوانى عن عقابه فالترك هنا نوع من التسامح، وأما بالنسبة لموسي فإنه '' يذر '' بمعني '' يتخلّى '' عنه وعن آلهته ليعبد الله إلهاً واحداً.

وكذلك في قصة مريم، يقول الله تعالي في سورة آل عمران : '' وَإِذْ قَالَتِ الْمَلاَئِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاء الْعَالَمِينَ '' (آل عمران آية ٤٢). . فقوله '' اصْطَفَاكِ '' أولاً بمعني '' اختارك '' والثاني بمعني '' فضّلك '' فالاتفاق في اللفظ دون المعني[٣٢].

والإيحاء قد نجده في كلمة من العبارة، وقد نجد أكثر كلمات العبارة موحية، هذا مرتبط بالجو النفسي والحال والمقام، علي أن هذا الإحساس بهذه الميزة مرهون برهانه الحسي وقوة التجاوب مع القيم الصوتية لألفاظ اللغة وعندما نتتبع الكلام العربي نجد أن الإيحاء سمة من سمات الكلام الموجز الممتلئ بالمعاني والأحداث والمفعم بالمشاعر الإنسانية، ولهذا تطرد هذه الميزة في كلمات القرآن الكريم، وهي أوضح ما تكون في قصصه، ولنأخذ قصة يوسف عليه السلام أنموذجاً لتوضيح بريق

الإيحاء في كلماتها وارتباطه بسائر المغزى أو بالشعور السائد في العبارة، ويُبرز المشهد التالي من القصة دور الإيحاء في تلوين المشهد وتجسيد أدق مشاعر الأشخاص فيه:

قال تعالي : '' وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَن نَّفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَـــذَا بَشَرًا إِنْ هَـــذَا إِلاَّ مَلَكٌ كَرِيمٌ '' (سورة يوسف : ٣٠-٣١).

يشير تنكير '' نسوة ''- إذ لم يقل مثلاً : وقال النسوة - إلي أنهن نسوة ذوات صفات معينة ليست لكل النساء، هنا يقف التنكير عند مجرد الإشارة إلى أنهنّ من طبقة معينة، أما نوع هذه الطبقة، فإن السياق وحده هو الذي يكشف عنه في قوله : '' فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً '' فإن هذا الإعداد بما فيه من مآدب حافلة وما فيه من متكآت ووسائد ليّنة، يدل علي أن المدعوّات من طبقة راقية، ومن الطبعي أن يتسرب الخبر أولاً إلى البيوت المماثلة عن طريق الخدم، فالخبر بحروف الجر (في) '' وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ '' للإشارة إلي أن هذا القول قد قيل في المدينة وليس ضرورياً أنهن جميعاً نساء من المدينة فقد يكنّ أخلاطاً من المدينة ومن غيرها، كما أشرنا من قبل، والتعبير القرآني على كل حال محتمل لهذا وذاك فهو يتسع لعدة معان محتملة غير متدافقة، وهذا من الإعجاز.

والقرآن لم يسمّ امرأة العزيز، وإنما قال تارة '' وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَن نَّفْسِهِ '' فذكرها باسم الموصول وصلته '' الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا '' ليشير إلى مدى هذه

المراودة ونوعها وظروفها، فإنها واقعة من سيدة البيت علي فتاها أي عبدها وفي بيتها، فهر مراودة ملحّة مسيطرة محاصرة لا يفلت منها في هذه الظروف إلا مثل يوسف عليه السلام.

وفي المرة الثانية عبر عن هذه المرأة بقوله '' امرأة العزيز '' وذلك في الكلام المحكي عن النسوة '' وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَن نَّفْسِهِ '' فلم تسمّ النسوة هذه المرأة باسمها، وإنما أضفنها إلي العزيز لمزيد من التعجب من أمرها وإشارة إلي أن كونها امرأة العزيز كان ينبغي أن يجعلها تتسامي وتتصوّن ولا تنزل إلي هذا الدرك، إن هذه الإضافة توحي بالتندر وإشباع الرغبة النسائية في أن ينتشر الخبر.

ومعني تراود : تحاول مرة بعد مرة انتزاع موافقته علي تنفيذ مرادها من الجماع، ولا تجد لغة من اللغات تدل كلمة واحدة فيها علي هذا المعني المؤدي بجملة طويلة غير العربية، وإيثار العربية بتلك الكلمة تنزيها للقرآن من الخوض في التفاصيل التي لا تتفق مع جلاله وإجماله.علي أن لهذه الكلمة '' تراود '' إيحاءات كثيرة تستمدها من الأصل الحسي لاستعمالها، ففي لسان العرب: أصل الرائد الذي يتقدم القوم يبصر لهم الكلأ ومساقط الغيث، ورادت الإبل ترود رياداً اختلفت في المرعى مقبلة ومدبرة، وامرأة راد ورواد، ورءود: طوافة في بيوت جاراتها . وقال الأصمعي : الرادة من النساء، غير مهموز، التي ترود وتطوف . وقال الليث: وتقول راود فلان جاريته عن نفسها، وراودته هي عن نفسه، إذا حاول كل واحد من صاحبه الوطء والجماع[٣٣].

وبالعودة إلي الاستعمال القرآني " تراود" نجد أنه يوحي بمعان هي مستمدة من تلك الاستعمالات الأولي، فهي توحي بالجرأة والمبادرة، وتوحي بالتوتر والحيرة التي تدفع إلي الإقبال والإدبار، وهنا تصوير لمدي التوتر والحيرة التي تستبدّ بالمرأة عند تسلط هذه الشهوة لاسيما إذا طلبتها من طريق غير مشروع ثم إن إضافة الفتى إليها " فتاها " وذلك في الكلام المحكي عن النسوة يوحي باتجاه تلك النسوة إلي تهويل الأمر إذ كيف تراود سيدة لها هذه المكانة فتاها أي مملوكها، فضلاً عن الاتجاه النفسي إلي إشباع رغبتهن في اللوم.. ومعني " شغفها حبا " : شقّ حبه شغاف قلبها وهو حجابه . وهناك استعمالات متعددة للشغاف لعل أقربها صلة بما نحن فيه أنه داء متمكن في القلب وأنه ما يستتر فلا يظهر ولا يعالج، فاستعمال هذا اللفظ " شغفها " خصوصاً في هذا السياق انتقال من الإطلاق الحسّي إلي المعنوي ليشير إلي معاناة طويلة خفيّة ومكايدة مؤلمة موجعة.. وهو لفظ يوحي بجرسه علي الهيام والوجد الطويل، كما يوحي بأنه حب لا يحكمه العقل، ويؤيد هذا قراءة الفعل بالعين، يقول أبو السعود : " وكان الشعبي يقول: الشغف حب والشغف جنون"[٣٤].

وفي قولهن " إنا لنراها في ضلال مبين " التعبير بـــ " نراها " يوحي بأن ما ذهبن إليه من الحكم علي امرأة العزيز بالضلال لم يصدر جزافاً بل عن علم وتحقق، كما يشعر التعبير بالضلال المبين بأنهن يترفعن عن مثل هذا ويبرأن منه.

وفي قوله" فلما سمعت بمكرهن " لو أنه قال " فلما سمعت مكرهن " بحذف حرف الجر لكان الكلام صحيحاً علي الأصل في الاستعمال، لأن " سمع " من الأفعال التي تتعدي بنفسها دون واسطة حرف، فلا يكون التعدي بالباء إذاً إلا لسرّ

لعلّه يتصلّ بمعنى هذه الباء الذي تستمده من دلالة السياق فإنها تفيد معني الملابسة، والمعني : فلّما سمعت ما يتصلّ ويلابس مكرهنّ، أي لّما سمعت الأقاويل التي صدرت عن مكر، والحقيقة أن هذه الأقاويل كان لها أصل من الواقع، فلماذا اعتبر القرآن صدورها عن مكر؟ ذلك لأن النسوة تمادين في الظنّ والتخيّل واستنتاج أشياء كان يمكن أن تترتب على المراودة وفي قولهن '' امْرَأَةُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا...'' يمكن أن يضمن عن طريق التعريض ما يدور في أنفسهنّ وسمّاه القرآن مكراً، ولهنّ العذر في تخيّل ما تخيّلنه، لأن ما يتصوّرنه طبعي ومتوقع لو أن الأمر يتصل بغير يوسف ونحوه ممن اصطفاهم الله سبحانه وطهرهم.

وهكذا نمضي مع المشهد إلي نهايته لنجد كلمات متخيرة في مواقعها تكمل ظلال المشهد وتوحي بملابساته، وكلمات القرآن من الدقّة وحسن التخيّر بحيث تجدها ثرية الدلالة علي نحو لا نجده في كلام آخر، ولك أن تتخير ما نراه أنموذجاً رفيعاً من كلام البشر، ثم تتبع إيحاء كلماته فنجده يتضاءل بجانب ما نجده في القرآن.

علي أن في القرآن الكريم ميزة لا تتحقق في كلام بشر هي تعدد مصادر الإيحاء في الكلمة الواحدة، فنجد الكلمة موحية بجرسها وبالظلال المتعلقة بها والتي تستمدها من أصل استعمالها، كما سبق في كلمة '' تراود '' وفي كلمة '' شغفها''

وعلي الرغم من تحقق الإيحاء في بعض كلام الناس، فإننا لا نكاد نجد كلمة واحدة قد تعددت مصادر إيحاءاتها.

وميزة أخرى تتصل بإيحاء التراكيب أو ظلالها، فإن القرآن يسقط كثيراً مما يمكن أن يقال لكنه مفاد من وراء التراكيب، والقرآن بهذا مجال خصب لدرس التعريض والتلويح أو ما يسمي بمستتبعات التراكيب(٣٥)

ويقودنا هذا إلي إيحاء من نوع آخر لا يعود إلي أصوات الكلمات، إنما يعود إلي الدلالات الهامشية للألفاظ والعبارات، فما كان من هذا الإيحاء حسناً جاء حرص النص عليه بالألفاظ، وما كان سيئاً ممجوجاً أطرح النص ما يؤدي إليه من ألفاظ أو عبارات ومن ذلك ما يلي:

١- في المقابلة بين قصة زكريا وقصة مريم في سورة آل عمران، سأل زكريا ربه : " أني يكون لي غلام " (آية ٤٠) وسألت مريم ربها " أني يكون لي ولد "(٤٧) فأجاب زكريا بقوله: " كذلك الله يفعل ما يشاء " وأجاب مريم بقوله : " كذلك الله يخلق ما يشاء " . ذلك أن التعبير بلفظ " يفعل " في حالة زكريا لا يثير خواطر سيئة، لأن زكريا وامرأته زوجان فلا شبهة إن حملت المرأة، لأن زوجها بجانبها، وقد كان إخصابها بواسطة تسخير زوجها لذلك والتسخير والإخصاب من فعل الله، أما في حالة مريم فإن التعبير بلفظ " يفعل " ربما أثار خواطر سيئة فاللفظ غير مناسب، ومن هنا جاء الفعل " يخلق " .

٢- في قصة يوسف:" وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُواْ فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ " (يوسف:٢٠) للفعل "شرى " معنيان ضدان:

أ- أول المعنيين " اشترى " ومنه قول عنترة :

حصاني كان دلال المنايا فخاض غمارها وشرى وباعا

فالطباق بين "شرى" "وباع" يدل علي أن "شري" بمعني "اشتري".

ب- الثاني معني '' باع '' وهو المعنى المقصود في هذه الآية وقرينة المعني لفظ '' بثمن''، وكذلك لفظ '' الزاهدين '' لأن الزهد في شيء يتنافى مع شرائه ودفع الثمن له، ولكن ينسجم مع بيعه، ولكن الآية (تكريماً لنبي الله يوسف) لم تعبّر عن بيعه بلفظ البيع الذي يكون للعبيد، وإنما جاءت بلفظ هو من الأضداد، ليكون التعبير به تخفيفاً لوقع العبارة في النفس.

جـ- '' وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَن نَّفْسِهِ '' (يوسف ٢٣).

تجنّبت الآية لفظ '' سيّدته '' تكريماً له وتحقراً لها، وهذا شبيه بما في الآية الأخرى: '' وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِن مِّصْرَ لِامْرَأَتِهِ '' فليس هو سيداً ليوسف وليست هي سيدة له ومما يدلّ على إرادة تجنّب لفظ السيادة في حالة يوسف بذاته قوله تعالى:'' وَأَلْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ '' (يوسف ٢٥) فجعله سيدها و لم يجعله سيده أما قول يوسف '' إِنَّهُ رَبِّي '' (يوسف ٢٣)، فذلك كلام يوسف وليس كلاماً عن يوسف.

د- '' يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ '' (يوسف ٤٦).

أخّر أداة النداء ليكون تعبيراً عن رأي الفتى في يوسف وأنه يعدّه صدّيقاً بعد ما رأي من حسن سيرته ودعوته إلي ترك عبادة الأرباب المتفرقين إلى عبادة الله الواحد القهار. ولو قال: '' أيها الصدّيق يوسف '' لأوحي بأن لفظ الصدّيق كان لقباً متعارفاً له ينادي به كما ينادي '' الشيخ فلان ''.

هـ- '' اذْهَبُواْ بِقَمِيصِي هَـذَا فَأَلْقُوهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا وَأْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ '' (يوسف ٩٣).

'' فَلَمَّا أَن جَاء الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا ''(يوسف ٩٦).

في الآية الأولي استعمل فعل الإتيان وفي الثانية فعل الارتداد . ذلك أن مطلب يوسف في الآية الأولي كان معلقاً بإتيان أبيه وأهله أجمعين إلى مصر . أما الآية الثانية فالكلام فيها عن المعجزة، معجزة ردّ البصر بعد فقده، بالإضافة إلي ذلك ما في مطلب المشاكلة في الآية الأولي بين " يأت " و " ائتوني "[٣٦]

ب- انسجام التأليف:

يقصد بالتأليف أن تتخذ المفردات مواقع معينة في تشكيل لغوي مفيد، فالتأليف هو النظم وهو التشكيل، ولكن عندما يكون الحديث عن التشكيل الذي ترد إليه موسيقية اللغة وانسجام تأليفها وبلاغة إيقاعها، ولا يتم ذلك إلا بحسن توزيع المواقع، ودقة ترتيب وتركيب الكلمات، فيقول الجاحظ : " جماع البلاغة حسن الموقع... وإذا كانت الكلمة ليس موقعها إلي جنب أختها مرضياً موافقاً كان علي اللسان عند إنشاء الشعر مئونة، وأجود الشعر ما رأيته متلاحم الأجزاء سهل المخارج، فتعلم أنه أفرغ إفراغاً جيداً، وسبك سبكاً واحداً، فهو يجري على اللسان كما يجري الدهان"[٣٧].

وتكاد تنحصر أسباب انسجام التأليف في النسيج الصوتي للمفردات التي تتشكل منها الجملة حيث تتكون الكلمة في التشكيل المنسجم من حروف ذات صفات معينة تتناغم مع المعني والجو الذي يدور في إطاره النص، وهذه الميزة وإن تحققت في كلام الأدباء والشعراء فإنها عزيزة المنال قلما نجدها عند أديب أو شاعر.. أما القرآن الكريم كتاب الله المعجز، فتتحقق فيه بشكل مطرد، حيث يتضح فيه تخيّر النسيج الصوتي للكلمات بما يقرّب الشعور بالمعني ويعمّق الإحساس بالمضمون ومن ذلك قوله تعالي في قصة نوح عليه السلام: " قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ

بِسَلاَمٍ مِّنَّا وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ وَعَلَى أُمَمٍ مِّمَّن مَّعَكَ وَأُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ '' (سورة هود : ٤٨).. نلاحظ اجتماع سبع ميمات في أربع كلمات : '' أمم ممن معك وأمم'' وتزيد هذه الميمات فتصل تسعاً مع النطق والقراءة التجويدية حيث تضعّف الميم الثانية في '' مِمَّن '' وتقلب النون ميماً فيها وتدغم في الميم بعدها، حتى ينشأ من هذا أن الكلمات الأربع تكاد تكون كلها ميمات، والعبرة في كيفية النطق بهذه الميمات وما يحدثه من ضم شديد في الصوت يصحبه ضم شديد متوال للشفتين عند أداء هذه الميمات الملتصقة...

من البدهي أن الآية بأدائها الصوتي تعكس ما كان عليه أصحاب نوح عليه السلام والذين معه من اجتماع وانضمام حول مبدأ واحد وعقيدة واحدة، والاجتماع حول مبدأ والالتفاف من حوله يولّد في نفوس المجتمعين إحساس الانتماء الشديد والضم اللصيق وخصوصاً في مثل تلك الظروف التي كان عليها أصحاب نوح في السفينة، وبهذه الأصوات والحروف نقل إلينا القرآن الكريم هذا المعني المقرون بتلك الأحاسيس .. وكان يمكن أن يقال: اهبط بسلام منا وبركات عليك وعلي من اتبعك، ويكون هذا مؤدياً للمعنى الأول المباشر، ولكن ليس هذا هو مجرد ما يريده التعبير القرآني، إنه يريد خلق التجاوب النفسي مع هذه الصحبة المباركة وأن يخلق الإحساس برضا الله عليهم، وأن يولد في نفس كل مستمع الإحساس الشديد بالضم والالتصاق بمجرد أن يلتقط سمعه هذه الميمات المتضامنة الملتصقة [٣٨].

جـــ- إيقاع الصيغ:

عندما تكون صيغ المفردات في العبارة متخيرة دقيقة فإنها تحدث قوة في السبك وجمالاً في التناسق، فضلاً عما تحدثه من إيقاع خاص ينسجم مع دلالة الجملة والعبارة، ولا شك أن تناغم دلالة المفردات يؤدي تلقائياً إلي تناغم صيغ تلك المفردات عند من اختلطت في نفسه فطرة اللغة وأوتي حظاً من ملكة حسن التعبير، والقرآن الكريم يبلغ القمة في ذلك، ومثال ذلك ما يقصّه عن سليمان عليه السلام يتوعد الهدهد الذي غاب عن عينه من غير إذنه" لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لَيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ " (سورة النمل: ٢١). نجد صيغة :" لأعذبنه " و " لأذبحنه و " ليأتينّي" - وهي مؤكدة باللام والنون الثقيلة تحدث جرساً وضغطاً عند النطق بها بما يصوّر الغضب والتهديد اللذين يسودان في هذا الموقف، وفضلاً عن هذا يحدث من توالي التوكيد باللام والنون خاصة إيقاعاً خاصاً يتناسب مع قوة المعني(٣٩) .

وهكذا ترقى القيمة الصوتية إلى حكاية معنى عرفي رصده المعجم للفظ أو معني طبيعي مما تستوحيه النفس ولا تستطيع وصفه، فإن أمكن أحياناً أن نشير إليه من بعد فإننا لا نستطيع تفسير العلة التي جعلته موحياً علي هذا النحو، فمثل التأثر به كمثل المتأثر باللحن الموسيقي نطرب له ولا ندري لماذا، وهكذا يمكن أن ننسب إلى التفخيم مثلاً إيحاء بالمبالغة في إيقاع الحدث أو في الوصف، فإذا سألنا أنفسنا عن السبب في ذلك لم نستطع لهذا السؤال جواباً، والذي جئنا به هنا من الشواهد، إنما هو نماذج مما نجده في النص القرآني من استعمال حكاية الصوت للوصول إلي

أغراض إيحائية بالمعاني الطبيعية التي تضيف إلي المعاني العربية للألفاظ أبعاداً إضافية ما كان لها أن تتحقق لولا ما تحمله حكاية الصوت من طاقة إيحائية(٤٠).

الخاتمة

لا شك أن القصص إحدى الأساليب الرسالية التي تضمّنها القرآن الكريم من أجل الوصول إلى عقل الإنسان وشعوره، حتى يؤمن عن اقتناع بالفكرة- الحق- التي ترتبط بالله وبالطريق المستقيم الذي يصل بالإنسان إلى لبّ الإيمان بالله عزّ وجلّ. وربما أن هذا القصص بعض القرآن فيثبت لها ما يثبت لجميعه من إعجاز آياتها المشتملة على أسلوب القرآن التصويري المعجز في وحدة فنية رائعة، لذا كان - وما يزال- القصص القرآني أدب فني متكامل لأنه من عند الله سبحانه وتعالي. وهو الأمر الذي سبق أن أثبتناه في ثنايا البحث وتمكّنا بعده من أن نخرج ببعض النتائج منها:-

أولاً: أثبت البحث أن العرب في جاهليتهم وإسلامهم كانوا يتمتعون بذوق أدبي راق يدل علي ذلك مقدار ما بلغته هذه الأمة العربية حينذاك من الفصاحة والبلاغة ويكفي دليلاً علي فصاحتهم وبلاغتهم من أنهم استوعبوا فهم القرآن الكريم ووعوه على الرغم من أسلوبه الرفيع المعجز.

ثانياً: إن عناصر القصة قد لا تجتمع كلها في كل قصة، وإنما لكل عمل فني ظروفه التي تخضع لظروف المؤلف، وتصرّفه فيما يقصّ من أحداث وشخصيات، وكيف يتدخل فنياً في عرضها، مع الأخذ في الاعتبار أن هذه العناصر تحتاج إلى مواهب فنية حتى تحسن الإفادة منها واستخدام ما هو ضروري في بناء حبكة القصة، فأحياناً يلعب أحد العناصر القصصية دوراً رئيسًا في قصة ما، بينما هناك

قصة أخري قد تخلو منه تماماً دون أن يمسّ هذا – في شيء– روعة القصة وتماسك بنائها الفني.

ثالثاً: إن الإيحاءات التي يتضمنها القصص القرآني، لا يمكن استيعابها جملة، فالنصوص القرآنية تفصح عن إيحاءاتها لكل قلب بحسب ما هو فيه من الشأن، وبقدر حاجته الظاهرة إليه، ويبقي لها رصيدها المذخور تتفتح به علي القلوب، في شتى المواقف علي قدر مقسوم . فالقرآن الكريم يتمثل في قصصه الصورة الأدبية الكاملة المتكاملة، التي يجد فيها كل ذوق ما يلائمه، ولكل امرئ ناحية يتأثر بها، ويستجيب لها، حسبما تعينه ملكاته ومداركه... والله سبحانه وتعالى لا يريد للعقل أن يتبلّد فيعطيه كل شيء يلغي الفكر، ولكنه يريد للذهن أن ينشط وأن يفكر ويتدبر.

رابعاً: في القرآن الكريم أنباء لا تبلغ حدّ القصص خلافًا لما توّهمه بعض الباحثين والقرآن لم يسمّها قصصاً لا لأنها ليست أحداثاً ماضية، ولا لخلوّها عن تتبّع الآثار الماضية فقط .. ولكن لأنه ليس فيها إمداد في التصوير فهي في حدّ ذاتها لا تصلح للتسمية بالقصة لعدم انطباق العبرة ووضوح الرؤية للغرض القصصي الأصيل.

خامساً: إن القصص القرآني أحداث تاريخية واقعية لم تتلبس بشيء من الخيال، و لم يدخل عليها شيء غير الواقع، ومع هذا فقد اشتمل علي ما لم يشتمل عليه غيره من القصص من الإثارة والتشويق مع قيامه علي الحقائق المطلقة – الأمر الذي لا يصلح عليه القصص الأدبي بحال أبداً.

سادساً: إن القرآن الكريم لم يقتصر علي عرض لوحات مجردة لماضي الإنسانية في صراع قوي الخير والشر، وإنما كان يهدف إلى بعث المثال من التاريخ، لإثارة الانفعالات المؤدية إلى الهداية والإيمان والاستفادة من الأحداث التاريخية في التربية ومعالجة النزعات النفسية في الإنسان، وأمراض المجتمع الذي يعيش فيه بما لتلك الأحداث من قوة مفروضة علي النفس تحدث فيها انصهاراً ووعياً ويقظة وإحساساً.

سابعاً: إن وجود المرأة في القصص القرآني أو عدم وجودها، ليس له وزن في حساب هذا القصص، إلا من حيث تقرير الواقع، وما يقضي به منطق الحدث الذي تصوّره القصة القرآنية وتعرضه منها، وكان لها مكانها البارز فيه كأنموذج من نماذج الحياة الإنسانية، التي تلتمس منها العبرة والموعظة أما إذا لم يكن للمرأة هذا الواقع الحقيقي في الحدث، و لم يكن لها أثر في إبراز عبرة أو موعظة، فإنه لا يكون للمرأة مكان في القصة القرآنية بحال أبداً، لأن القرآن الكريم إنما ينقل قصصاً من واقع الحياة الماضية ويبعث الأحداث الغابرة من مرقدها علي النحو الذي كان من قبل، وعلي ما كان لها من موقف في الحدث الذي تنقله القصة القرآنية .. وليس من أهداف القصة القرآنية أن تستعرض أمثالاً لحبّ وهوي المرأة وعاطفتها، إن لم يكن ذلك لحكمة أرادها الحق سبحانه وتعالى مثلاً وعبرة لأولي الألباب.

ثامناً: إن القصص القرآني دروس في العقيدة، ودروس في الوحدانية المطلقة، وإن كان ثوبه ثوب القصة، وفيه من الجمال التعبيري والتصوير الفني ما يأخذ بالألباب، فإنما كل ذلك لخدمة العقيدة والإيمان بالألوهية الواحدة.

تاسعاً: إن عرض الشخصية الواحدة في أكثر من سورة من سور القرآن الكريم لا يُعدّ تكراراً ولا تناقصاً، وإنما هو- الاستجابة للأحداث والمواقف والغاية من القصة، لأن الشخصية في القصة القرآنية ليست مقصودة لذاتها، ولأن عرض الحديث كذلك- ليس مقصوداً لذاته، وإلا لجمعت كل أحداثها، ورتبت ترتيباً زمنياً أو فنياً، ثم ذكرت مع شخصيتها في قصة واحدة، وإلا أصبح لكل قصة معرض واحد تقدم فيه كاملة الأحداث والمشاهد سواء تطلبها المعرض كاملة أم لم يتطلبها .. ولم يسرِ القرآن هذا المسار في قصصه ولكنه يعرض للشخصية مع حدث معين من أحداثها فيمزج بينهما، ثم يقدّم الشخص متفاعلاً بذلك الحدث لا غير، لتري العظة والعبرة من خلال هذا الأنموذج مع ذلك الحدث، ثم تنتهي المشاهد المصوّرة، وتطوي القصة نفسها مع حدث آخر جاءته حلقة أخرى - أو قصة أخرى- ذات مضمون جديد، ون تراءت تكراراً لما سبق في صورة أخري.

عاشراً: إن القصص التاريخية في القرآن الكريم ليست هدفًا في حدّ ذاتها، وإنما تهدف إلى إثارة الفكر البشري، ودفعه إلى التساؤل والبحث باستمرار والهدف هنا عملي علمي وتربوي أيضاً، فالقرآن يصرّح في وضوح أن ثمة قوة في الحق، وأن الفشل يحيق بالباطل في النهاية، فما يناله الإنسان، فرداً وجماعة، يكون نتيجة طبيعية للدور التاريخي الذي مارسه، ومن ناحية أخري، يوضح القرآن الكريم أن التغير التاريخي لا يحدث فجأة، إذ يحدث تراكم بطئ عبر الزمان للأسباب التي ينتج عنها تغير تاريخي كبير بعد فترة زمانية طويلة. وهذا ما لم يتوفر في قصص عديدة وردت في التوراة. ومن هنا يمكن القول إن التفاصيل التاريخية ليست من المقاصد التعليمية في قصص القرآن الكريم، فبُعد الحادثة أو قربها في الزمان والمكان لا يؤثر فيما تحمل من عظة وعبرة.

الحادي عشر: مع أن القصص القرآني ذات هدف ديني بحت، حيث يأتي للموعظة والتربية والتوجيه إلا أنه يُعنى مع ذلك بكل مطالب الفن القصصي الخالص.

تاسعاً: إن عرض الشخصية الواحدة في أكثر من سورة من سور القرآن الكريم لا يُعدّ تكراراً ولا تناقصاً، وإنما هو- الاستجابة للأحداث والمواقف والغاية من القصة، لأن الشخصية في القصة القرآنية ليست مقصودة لذاتها، ولأن عرض الحديث كذلك- ليس مقصوداً لذاته، وإلا لجمعت كل أحداثها، ورتبت ترتيباً زمنياً أو فنياً، ثم ذكرت مع شخصيتها في قصة واحدة، وإلا أصبح لكل قصة معرض واحد تقدم فيه كاملة الأحداث والمشاهد سواء تطلبها المعرض كاملة أم لم يتطلبها .. ولم يسِر القرآن هذا المسار في قصصه ولكنه يعرض للشخصية مع حدث معين من أحداثها فيمزج بينهما، ثم يقدّم الشخص متفاعلاً بذلك الحدث لا غير، لتري العظة والعبرة من خلال هذا الأنموذج مع ذلك الحدث، ثم تنتهي المشاهد المصوّرة، وتطوي القصة نفسها مع حدث آخر جاءته حلقة أخرى - أو قصة أخرى- ذات مضمون جديد، ون تراءت تكراراً لما سبق في صورة أخري.

عاشراً: إن القصص التاريخية في القرآن الكريم ليست هدفًا في حدّ ذاتها، وإنما تهدف إلى إثارة الفكر البشري، ودفعه إلى التساؤل والبحث باستمرار والهدف هنا عملي علمي وتربوي أيضاً، فالقرآن يصرّح في وضوح أن ثمة قوة في الحق، وأن الفشل يحيق بالباطل في النهاية، فما يناله الإنسان، فرداً وجماعة، يكون نتيجة طبيعية للدور التاريخي الذي مارسه، ومن ناحية أخري، يوضح القرآن الكريم أن التغير التاريخي لا يحدث فجأة، إذ يحدث تراكم بطئ عبر الزمان للأسباب التي ينتج عنها

تغير تاريخي كبير بعد فترة زمانية طويلة. وهذا ما لم يتوفر في قصص عديدة وردت في التوراة. ومن هنا يمكن القول إن التفاصيل التاريخية ليست من المقاصد التعليمية في قصص القرآن الكريم، فبُعد الحادثة أو قربها في الزمان والمكان لا يؤثر فيما تحمل من عظة وعبرة.

الحادي عشر: مع أن القصص القرآني ذات هدف ديني بحت، حيث يأتي للموعظة والتربية والتوجيه إلا أنه يُعنى مع ذلك بكل مطالب الفن القصصي الخالص.

الهوامش والمراجع:

(١) السيد عبد الحافظ عبد ربه : بحوث في قصص القرآن، ص ١٤١.

(٢) ابن منظور: لسان العرب، جـــ٤، ص ٢٨١٧.

وفي التنزيل العزيز" وما انتم بمعجزين في الأرض ولا في السماء". قال الفراء: يقول القائل كيف وصفهم. بأنهم لا يعجزون في الأرض ولا في السماء، وليسوا في أهل السماء؟ فالمعني ما أنتم بمعجزين في الأرض ولا في السماء بمعجز.

وقال أبو إسحق : معناه، والله أعلم، ما أنتم بمعجزين في الأرض ولا لو كنتم في السماء..

وقال الأخفش: معناه ما أنتم بمعجزين في الأرض، ولا في السماء أي لا تعجزوننا هرباً في الأرض ولا في السماء.

قال الأزهري : وقول الفراء أشهر في المعني ولو كان قال: ولا أنتم لو كنتم في السماء بمعجزين لكان جائزاً ؛ ومعني الإعجاز الفَوْت والسّبْقُ.

ويقال أعجزني فلان أي فاتني، ومنه قول الأعشي:

فذاك و لم يعجز من الموت ربه... ولكن أتاه الموت لا يتأبق

انظر : ابن منظور : لسان العرب، جـــ٤، ص ٢٨١٧.

(٣) مالك بن نبي : الظاهرة القرآنية، ص ٦٠.

(٤) سورة البقرة: ٢٣ و٢٤ . ويشير صاحب إعجاز القرآن إلي ما في هاتين الآيتين من معاني خفية بقوله:" وعندما نتأمل نظم هاتين الآيتين نجد عجبا، فقد بالغ في اهتياجهم واستفزازهم ليثبت أن القدرة فيهم على المعارضة كقدرة الميت على أعمال الحياة : لن تكون ولن تقع، فقال لهم : لن تفعلوا، أي هذا منكم فوق القوة وفوق الحيلة . وفوق الاستعانة وفوق الزمن، ثم جعلهم وقودا، ثم قرنهم الى الحجارة، ثم سماهم كافرين، فلو أن فيهم قوة بعد ذلك لانفجرت . ولكن الرماد غير النار.

انظر : مصطفي صادق الرافعي : إعجاز القرآن والبلاغة النبوية، ص ١٧٠.

(٥) سيد قطب : في ظلال القرآن، جـــ ٤، ص ١٨٦١.

(٦) الاستاذ الإمام الشيخ محمد عبده والسيد محمد رشيد رضا : تفسير القرآن الحكيم المشتهر باسم تفسير المنار . جـــ ١، ص ١٩٣. الطبعة الثالثة، دار المنار، القاهرة، ١٣٦٧هـــ.

(٧) أبو بكر محمد بن الطيب الباقلاني: إعجاز القرآن . ص ١٩٥، تحقيق السيد أحمد صقر . دار المعارف، القاهرة، سنة ١٩٦٣.

وقد أشار الباقلاني إلي الوجوه والمعاني التي يشتمل عليها نظم القرآن وتأليفه وبلاغته فذكرها في عشرة وجوه:

المعني الأول: ما يرجع إلي جملته.

المعني الثاني: كون كلام العرب غير مشتمل علي فصاحة القرآن وغرابته ولطيف معانيه، وغزير فوائده، وما إلي ذلك.

المعني الثالث: عدم التفاوت والتباين في عجيب نظم القرآن، وبديع تأليفه

المعني الرابع : كون كلام الفصحاء يتفاوت تفاوتاً ظاهراً في الفصل والوصل والعلو والنزول وغير ذلك.

المعني الخامس : كون نظم القرآن – من حيث البلاغة خارجاً عن عادة كلام الثقلين . ودفع ما قد يرد علي ذلك

المعني السادس : اشتمال القرآن علي جميع أنواع الخطاب عند العرب، مع تجاوزه حدود المعتاد بينهم.

المعني السابع: تضمن القرآن ما يمتنع عن البشر من المعاني في أصل وضع الأحكام والقواعد والاحتجاج في العقائد والردّ علي المعاني.

المعني الثامن : كون الكلمة من القرآن يتمثل بها خاصة في تضاعيف كلام كثير.

المعني التاسع: كون الحروف التي بني عليها كلام العرب: تسعة وعشرين حرفاً . مع أن عدد سور القرآن – المفتتحة بذكر الحروف: ثمان وعشرون سورة، وجملة الحروف المذكورة في أوائل السور أربعة عشر حرفاً.

المعني العاشر: سهولة سبُل القرآن، وخروجه عن الوحشي المستكره، والغريب المستنكر، وبعده عن التصنّع والتكلّف، وقربه إلي الفهم.

انظر : المرجع السابق، ص ٣٥ – ٤٧.

(٨) أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر محمد بن علي السكاكي: مفتاح العلوم، ص ٢٤٢ – ٢٤٣، الطبعة الأولي . مطبعة مصطفي البابي الحلبي، وأولاده بمصر، سنة ١٣٥٦هـ/ ١٩٣٧م.

(٩) الإمام عبد القاهر الجرجاني : دلائل الإعجاز في علم المعاني، ص ٤٢، صحح أصله الاستاذ محمد عبده. تصحيح وتعليق وطبع السيد محمد رشيد رضا . ط٦، مكتبة ومطبعة محمد صبيح وأولاده. القاهرة، سنة ١٩٦٠م.

(١٠) مالك بن نبي : الظاهرة القرآنية، ص ٦٥.

(١١) مالك بن نبي: الظاهرة القرآنية، ص ٦٥- ٦٦.

(١٢) عبد الكريم الخطيب: الإعجاز في دراسات السابقين . ص ٨٧-٨٨ دار الفكر العربي ط١، القاهرة، ١٩٧٤

(١٣) السيوطي : الإتقان في علوم القرآن، جـــ٢، ص ١١٦.

(١٤) عبد الكريم الخطيب : الإعجاز في دراسات السابقين، ص ٨٩-٩١.

(١٥) مالك بن نبي: الظاهرة القرآنية، ٦٧.

(١٦) د. أحمد أحمد بدوي : أسس النقد الأدبي عند العرب، ص ٣٩، دار نهضة مصر. القاهرة، بدون تاريخ.

(١٧) السكاكي : مفتاح العلوم، ص ١٩٧-١٩٨.

(١٨) انظر: عبد القاهر الجرجاني : دلائل الإعجاز، ص ٣٦.

(١٩) السيد عبد الحافظ عبد ربه: بحوث في قصص القرآن، ص ١٦٧.

(٢٠) لقد جاءت آيات الأقصوصة كلها علي وزن يكاد يكون واحداً، أشبه بشطر البيت من الشعر، وجاءت الفواصل كلها علي صورة واحدة، أشبه بالقافية في الشعر، حرف الروي فيها هو الراء مسبوقة بحرفين متحركين قبلها.

(٢١) عبد الكريم الخطيب : الإعجاز في دراسات السابقين، ص ٤٠٤.

(٢٢) السيد عبد الحافظ عبد ربه : بحوث في قصص القرآن، ص ١٦٧.

(٢٣) المرجع السابق: ص ١٦٨- ١٦٩ .

(٢٤) المرجع السابق: ص ١٨٥- ١٨٦.

(٢٥) مالك بن نبي: الظاهرة القرآنية، ص ١٦٧.

(٢٦) المرجع السابق: ص ١٨٥- ١٨٦.

(٢٧) محمد بن قيم الجوزية : التفسير القيم، ص ٣١٤ - ٣١٥، مصر، سنة ١٩٤٩، وانظر : د. التهامي نفرة. سيكولوجية القصة في القرآن، ص ٤٩٦- ٤٩٨.

(٢٨) د. محمد إبراهيم . البلاغة الصوتية في القرآن الكريم . ط١ . ص ١١ .الرسالة . القاهرة ١٩٨٨.

(٢٩) المرجع نفسه . ص ١١-١٢.

(٣٠) عباس محمود العقاد . اللغة الشاعرة . مكتبة غريب . ص ٧٣. القاهرة بدون تاريخ.

(٣١) د. محمد إبراهيم شادي . البلاغة الصوتية في القرآن الكريم . ص ٣٨-٣٩.

(٣٢) د. تمام حسان . البيان في روائع القرآن . الجزء الأول . ص ٢٠٦ مكتبة الأسرة . القاهرة ٢٠٠٢.

(٣٣) ابن منظور : لسان العرب . جـــ٣. ص ١٧٧٤ مادة (رود).

(٣٤) أبو السعود : إرشاد العقل السليم . ط١ ص ٦٦. المطبعة المصرية - ١٣٤٧هـــ .

(٣٥) د. محمد إبراهيم شادي . البلاغة الصوتية في القرآن الكريم . ص ٤٤-٤٨.

(٣٦) د. تمام حسان : البيان في روائع القرآن . الجزء الأول . ص ٢١٢- ٢١٤.

(٣٧) الجاحظ : (أبو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب) : البيان والتبيين ص ٥١. تحقيق عبد السلام محمد هارون. مكتبة الخانجي بالقاهرة . ١٩٦٨.

(٣٨) د. محمد إبراهيم شادي . البلاغة الصوتية في القرآن الكريم . ص ٥٢ - ٥٣.

(٣٩) المرجع السابق . ص ٥٩.

(٤٠) د. تمام حسان : البيان في روائع القرآن . جـــ١. ص ٢٠٨.

12. TEBLİĞ

VAHİY ve KUR'ÂN-I KERİM'DE MÛCİZEVÎ KISSALAR

Saeed Atiyyah Ali MUTĀVİ♦

GİRİŞ

İslâm'ın -ve Müslümanların- övgüye layık en belirgin özelliklerinden biri, akla özgürlüğünü vererek onu, murdarı temizden ayırmasına yardım edecek çeşitli araçlarla donatması ve ona, kabuğunu kırıp yükselmesini sağlayacak gereçleri bahşetmiş olmasıdır. Cenab-ı Hak; *"O öğretti insana, bilmediklerini…"* (Alâk 96/5) derken ne kadar doğru söylemektedir.

ARAŞTIRMANIN AMAÇLARI

Mazmunlarıyla, çeşitli araçlarıyla, üsluplarındaki mûcizelikle ve lafızlarındaki nezahetle Kur'ân kıssaları; Kur'ân'ın, sağduyu sahiplerine sunduğu işbu araçlardan biridir. Akıl sahipleri böylece evvelkilerin gidişatını, yani İslâm'dan önceki dinlerin başına gelenleri görürler ve bu sayede önceki din mensuplarının kendi kutsallarını ne kadar tahrif ettiklerini ve bunun kendilerine nasıl cazip geldiğini öğrenirler.

Kur'ân kıssaları ile Tevrat kıssaları arasındaki benzerlik, İlâhî kaynağın birliğini gösterir; [bu iki kutsal kitap arasındaki] etkileme, etkilenme ve farklılık, kaynaklardan birinin asıl metinden uzak olduğu anlamına gelmez; sadece birinin daha kadim/eski olduğunu gösterir. Zira daha yeni olan, daima, daha eski olanı tashih etmek için gelir.

♦ Prof. Dr., el-Ezher Üniversitesi [Yabancı] Diller ve Tercüme Fakültesi Dekanı Yahudi Araştırmaları ve Karşılaştırmalı Dinler Tarihi.(Arapça'dan çeviren: Doç. Dr. Murat Sülün, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı öğretim üyesi).

Bu sebeple, elinizdeki araştırmada, Kur'ân-ı Kerim'deki anlatım mûcizesi ve bunun [Muhammedî] vahyin doğruluğuna delâleti açıklanmaya çalışılacaktır. Arap Yarımadası'nın ve Hicaz'ın dış tesirlere kapalı olduğunu gösteren coğrafî ve çevresel faktörlere ek olarak, şu da tarihen sabittir ki; Hıristiyanlık Hicaz'a yerleşmediği gibi, Mekke'de de bir Yahûdî toplumu bulunmamaktaydı. Bu realite, Hazret-i Muhammed'in Yahûdî ya da Hıristiyan kaynaklarına dayanmadığını, peygamber olarak gönderilmeden evvel bu iki dinin sahipleri ile hiçbir bağlantısının bulunmadığını gösterir ki bu da, Kur'ân metninin İlâhîliğini destekler.

ARAŞTIRMANIN MANTIĞI

Tevrat'taki kıssalarla Kur'ân kıssaları arasındaki benzerlik İlâhî kaynağın aynı oluşu ile ilgilidir. Ancak Tevrat kıssalarında, beşerî açıklamalarla İlâhî metin birbirine karışmıştır. Özellikle, Mûsâ'dan Yazıcı Azra'ya (M. Ö. VI. yüzyıl) kadarki dönemde, kıssalar şifahî olarak (ağızdan ağıza) aktarılmış; sonra, (Yazıcı Azra'dan M. S. 500'e kadar) yazıcılar tarafından yazılmış ve metin semavî aslından uzaklaşmıştır. Kur'ân metni ise Peygamber'e vahyen inzal edilmiş ve mutlak izzet ve celâlin sahibi olan yüce Allah bu metnin korunacağına kefil olmuştur:

"Gerçek şu ki; bu öğüdü kesinlikle Biz indirdik; O'nun koruyucusu da elbet Biziz."[1]

Ayrıca Kur'ân, daha Peygamber'in çağında yazıya geçirilmiş ve Peygamber, Kur'ân metni dışında hiçbir şeyin yazılmamasını istemiştir. Bu sebeple, bizim her Kur'ân âyetinden önce "Allah şöyle buyurdu" dememiz, Kur'ân'ın tamamının dilsel kalıbının Allah katından inzal edildiğini ve bu kalıbın Âlemlerin Rabbi'nce döküldüğünü göstermek içindir. Böylece, mutlak izzet ve celâlin sahibi olan yüce Allah'ın âyetleri asla değiştirilememekte ve insan ondan vazgeçememektedir: *"Rabbinin kitabından sana vahyedilenleri (aynen) oku -O'nun sözlerini değiştirecek yoktur- (yoksa) O'ndan başka sığınak bulamazsın!"*[2]

---

1 Hicr 15/9.

2 Kehf 18/27.

Şu da söylenebilir: Kıssalardaki benzerlik, insanlık tarihinin gelişmesine paralel olarak insan bilgisinin de gelişmiş olmasıyla alakalıdır. İnsanlığın bilgi seviyesi arttıkça, kıssa âyetleri de te'vil edilebilmiştir.

Mutlak izzet ve celâlin sahibi olan yüce Allah kıssaların [bir başka kadim kaynağa dayanmadığını] Kur'ân'dan olduğunu açıkça ifade etmiştir:

"Bu Kur'ân (sûresin)i sana vahyetmekle, kıssayı sana en güzel bir şekilde anlatmış oluyoruz.

Sen daha önce elbette bundan habersizdin."[3]

Kur'ân-ı Kerim insanlık tarihinin, nebevî bilgilerin ve peygamberâne yasamanın (teşrî') nasıl geliştiğinin araştırılması için -yani bir açıdan insanın genel varlık yasasıyla ve cüz'i yasalarla nasıl bir etkileşim içerisinde olduğunun, bir başka açıdan ise peygamberâne mesajlarla nasıl etkileştiğinin araştırılması için- mütekâmil olaylar nakletmekte ve bunu kıssalar aracılığıyla gerçekleştirdiği için bu işi "en güzel anlatım" olarak nitelendirmektedir.

ARAŞTIRMANIN SORUNLARI

Şu gayet tabiîdir ki; Hazret-i Muhammed, getirdiği bilgi ve haberlerin gerçek olduğunu ve yüce Allah tarafından eğitildiğini ispat etmek durumundaydı. Nitekim, belki iman ederler ve o fasit yanlışlarından dönerler diye kavmine kıssalar anlatıyordu. Aslında kavminin, -sadece gerçeği arıyor olmaları durumunda- ona iman etmekten ve iddiasını onaylamaktan başka yapabilecekleri bir şey yoktu. Muhammed okuma-yazma bilmediği gibi, kendisinin Yahûdî ve Hıristiyan bilginleri ile düşüp kalktığına dair bir bilgi de bulunmamaktaydı. Bu durumda iken, eski toplumlardan ve geçmiş çağlardan haber verebildiğine göre, meselâ, Hazret-i İbrahim, Yusuf, Mûsâ ve İsâ (Allah'ın selâmı üzerlerine olsun!) ile ilgili olaylar anlatabildiğine göre, bu, söylediklerinin gerçek olduğunu göstermeli değil miydi?

---

3 Yusuf 12/3.

Bu yüzden, araştırmamızın bir müşkili/sorunu, Kur'ân-ı Kerim'in "kendisinin vahyedilen bir vahiy olduğu"na bu kıssaları delil getirmesinin izah edilip açıklığa kavuşturulması olacaktır. Gerçekten de Kur'ân, bazı kıssalarının başında veya sonunda bunu açık bir dille ifade etmektedir. Meselâ, Yusuf sûresinin başında şöyle buyrulur:

"Elif, Lâm, Râ. Bunlar apaçık kitabın âyetleridir.

Biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik ki akledebilesiniz."[4]

Yine, Hûd sûresinde -Nuh kıssasından sonra varit olan- şu ifadeyi okumaktayız:

"Bunlar gayb haberlerindendir; onları sana Biz vahyediyoruz. Yoksa bunları daha evvel ne sen ne de kavmin biliyordunuz. Öyleyse sabret, çünkü şüphesiz, müttakîlerindir âkıbet."[5]

Kim ne derse desin, hicrî III. yüzyıldan günümüze kadar gerçekleştirilen çok sayıda araştırmaya rağmen, Kur'ân'da bir şey anlatılırken neden o lafzın değil de bu lafzın tercih edildiğinin altındaki sırları bütün edebî yönleri ile ortaya koyan bir çalışmaya hâlâ büyük bir ihtiyaç bulunmaktadır. Kur'ân cümlelerinin dizilişindeki ilginçlik karşısında kalakalan nicelerinin üstesinden gelemediği pek çok incelik de cabası… Demek ki, bu çerçevedeki araştırmalar için geniş bir alan bulunmakta olup, fikre kaynak, bilgiye de azık sağlamaya devam eden bu ebedî kitabın ebedî sırlarından bir kısmı, işbu araştırmalar sayesinde ortaya çıkabilecektir. Dolayısıyla, Kur'ân'daki anlatımın içerdiği çeşitli delâlet sanatlarını keşfeden bu çalışmamız, Kur'ân araştırmaları alanında özel bir yere sahiptir. Bu eser sayesinde kendimizi nihaî amacımız olan dinimize hizmet emanetini bir nebze de olsa yerine getirmiş sayıyoruz. Öncesi için de sonrası için de her tür hamdüsena Allah'a aittir!

---

4 Yusuf 12/1-2.

5 Hûd 11/49.

ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

1. Kur'ân kıssaları da bu değerli kitabın bir parçasıdır; kıssa çerçevesindeki bütün âyetler haddizatında âciz bırakıcıdır (i'câz).

2. [Önyargısız] saf akılları cezbeden envai çeşit ifade ve tasvir güzelliğiyle Kur'ân kıssaları; vicdanın dinî duygusuna hitap etmesine rağmen, çok sayıda akide ve iman dersi de barındırmaktadır.

3. Vahiy akılla da çelişmez gerçekle de… Hazret-i Muhammed'e vahyedilen kıssalar gerçek âlemindendir; akılla kavranabilir şeyler (ma'kūlât) âlemindendir; maddî varlık alanında, akılla kavranamayacak hiçbir şey yoktur. Demek ki her kıssa sahnesi, sunduğu olaylarla ve resmettiği şahsiyetlerle haddizatında insanlara ve cinlere bir meydan okumadır. Yani, âlimiyle edibiyle bütün insan ve cinler Kur'ân'ın meydan okuyuşuna cevap vermeye çalışsalar bunu gerçekleştiremezler. Bu meydan okuyuş sadece Arapları ilgilendiriyor da değildir; bütün insanları kendi dilleri itibariyle ilgilendirmektedir. Çünkü i'câzdan maksat, salt edebî kalıp değildir; içerik de buna dahildir, gaybî konular da…[6]

ARAŞTIRMANIN METODU

Bu araştırmada izlediğim metod, dil ve üslup analizi metodudur. Zira Kur'ân'ın anlatım mûcizesini algılayabilmek için, dil ve üslup kaidelerinin uygulanması ve -Abdülkāhir Cürcânî ve benzeri kadim Beyan âlimlerinin ustalıkla kalem oynattıkları dil melekesi ve üslup araştırması alanlarına yabancı olan- normal okuyucuya bunların genişçe sunulması gerekir. Kur'ân kıssalarındaki sanatkârane tasvir ve ifade güzelliğinin belirgin yönlerine vâkıf olabilmek için ayrıca, sentez metodu, tarihsel metod gibi edebî analiz metotlarından da yardım alınmalıdır.

Bu metodun doğası gereği, araştırma; bir giriş, iki bölüm, dipnotlar, kaynaklar ve sonuçtan oluşacaktır. Birinci bölüm "Kur'ân-ı Kerim'de i'câz kavramı"; ikinci bölüm ise "Kur'ân kıssalarındaki Belâğat ve Beyan

---

6 İnsanların tamamından Kur'ân'ın sadece lafzî ahengine değil, muhtevasına da kendi dillerinde bir nazire getirmeleri istenmektedir; sözgelimi Kur'ân'ınkine benzer -ahlâkla hukuku birbirine mezcetmiş Allah korkusuna dayalı insancıl- bir hukuk sistemi… (ms)

i'câzı"dır. Yüce Allah'tan isteğim; niyetimin ardında O'nun olması [yani bu araştırmayı O'nun rızası için yapmış olmak]; bilmediklerimizi bize öğretmesi; bildiklerimizden yararlanmamızı sağlamasıdır. Hâsılı; başlangıçta da sonuçta da hamd ü sena sadece O'na aittir!

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'DE İ'CÂZ KAVRAMI

İ'câz kelimesi أَعْجَزَ fiilinin masdarı olup, أَعْجَزَهُ "O'nu acze düşürdü; âciz bıraktı" demektir. *İ'câz* fâiline izafe edilmiş bir masdardır; mef'ûlü hazfedilmiş olup, insanlık ya da bütün insanlar ve cinlerdir. Buradaki nispet mecazîdir; [önemli olan şudur ki] insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın benzerini getirmekten âciz kalmışlardır[7].

İbn Manzur, mu'cizenin anlamını şöyle açıklamaktadır:

"Cim'in fethası ile de kesresi ile de okunabilen معجزة kelimesi, güçsüzlük anlamındaki 'acz kökünden muf'ale/muf'ile veznindedir. Hadiste şöyle geçer: "Her şey bir kadere bağlıdır, acziyet ve zeka bile…".

Hazret-i Peygamber'in, acziyet derken "yapılması gerekeni sürekli erteleme"yi kasdettiği; bunun ise, dinî-dünyevî her tür işi kapsadığı söylenmiştir.

Mu'cize, معجزات الأنبياء [peygamber mûcizeleri] terkibindeki *mu'cizat*ın tekilidir."[8]

---

7 Abdülhafız Abdurabbih, *Buhus fi Kısası'l-Kur'ân,* s.141.

8 İbn Manzur, *Lisanu'l-'Arab*, IV, 2817. Kur'ân-ı Kerim'deki وما انتم بمعجزين في الأرض ولا في السماء [Siz Bizi ne yeryüzünde ne de gökyüzünde aciz bırakabilirsiniz] ayetiyle ilgili olarak Ferra şöyle demiştir: Biri; "Söz konusu kâfirler göklerde yaşamadıkları halde, Allah bunlar hakkında nasıl 'gökte ve yerde Bizi aciz bırakamazsınız' diyebiliyor?!" diyebilir. Bu ayetin anlamı şudur: "Siz, Bizi yeryüzünde aciz bırakamazsınız; Bizi göklerde aciz bırakabilecek kimse de yoktur." Ebû İshak [Zeccac] ise şöyle demektedir: Ayetin mânası -Allah daha iyi bilir- "Siz Bizi ne yeryüzünde aciz bırakabilirsiniz ne de -şayet bulunabilirseniz- ne de gökyüzünde…" şeklindedir. Ahfeş de demiştir ki: "Siz Bizi ne yeryüzünde ne de gökyüzünde aciz bırakabilirsiniz" yani, ne yerde ne de gökte elimizden kaçmak sûretiyle Bizi aciz bırakabilirsiniz.

[Tefsir ve Belâgat âlimlerinin kullandığı] terminolojide de i'câz; Kur'ân-ı Kerim'in müşrik hasımlarını âciz bırakmak için kendilerine sunduğu delildir[9].

Biz bu terimi tarih sınırları içinde değerlendirmek, yani insanoğlunun *din* 'delil'ine; Müslümanın da -özel olarak- İslâm 'delil'ine yönelik idrakinin gelişme seyri ile sınırlamak istiyoruz. Dolayısıyla, meseleyi İslâmiyet ve Yahûdîlik tarihi ışığında ele almamız gerekiyor.

İmdi; Kur'ân-ı Kerim'deki mûcizeliği gösteren, dikkatleri *i'câz*a çeken âyetleri incelediğimizde, "Kur'ân'ın tamamına nazire getirme" talebi şeklindeki özet bir meydan okuyuş (tahaddî) yeterli olmasına rağmen, daha fazla sayıda tahaddî âyeti görüyoruz:

"De ki: İnsanlar ve cinler bu Kur'ân'ın benzerini ortaya koymak üzere bir araya gelseler, birbirlerine yardımcı da olsalar, onun benzerini ortaya koyamazlar." (İsra 17/88)

Daha sonra, Kur'ân'dakilere benzer on adet uyduruk sûre getirmelerini istemiş ve bunların hikmetli ve gerçekçi olmasını da şart koşmamıştır; tek istediği, nazım ve üsluptur; çünkü bunlar dil üstadlarıdır:

"Yoksa 'Onu kendisi uydurmakta!' mı diyorlar? De ki: Doğru söylüyorsanız, haydi Allah'tan başka yalvaracaklarınıza da yalvarın ve onun benzeri on tane uyduruk sûre getirin. Size cevap veremezlerse, bilin ki; tamamen Allah'ın ilmiyle indirilmiştir o… Ve O'ndan başka tanrı yoktur. Artık (hakkı) teslim edersiniz herhalde?!" (Hûd 11/13-14)

Daha sonra, meydan okuyuşla yetinmeyip, azarlayıp, başlarına vurmaya başlamış ve en sonunda, onları tek bir cümle ile yerin dibine batırmıştır:

Ezheri der ki: Ferra'nın söylediği, anlamca en meşhur olandır. Şayet "[sadece göktekiler değil] sizler de -gökte olsaydınız- Bizi gökte aciz bırakamazdınız" demiş olsaydı, bu da caiz olurdu; çünkü i'cazın anlamı, kaçıp kurtulmak ve [yarışta] ileride gitmektir; أعجزني فلان"falanca elimden kaçtı" demektir. A'şa'nın şu sözleri de buna delildir: فذاك و لم يعجز من الموت ربه... ولكن أتاه الموت لا يتأبق[İşte bu da ölmekten Rabbini aciz bırakamadı / Aksine, ölüm ona öyle bir geldi ki kaçamadı]. Bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-'Arab*, IV, 2817.

9 Malik b. Nebi, *ez-Zāhiratu'l-Kur'âniyye*, s. 60.

"Kulumuza indirdiğimizden yana şüpheniz varsa, haydi, siz de Allah dışındaki şahitlerinizi[10] *çağırıp ona benzer bir sûre getirin; doğru söylüyorsanız… Fakat yapamazsanız ki yapamayacaksınız, o halde, yakıtı insanlarla taşlar olan öyle bir Ateş'ten sakının ki, inkârcı nankörler için hazırlanmıştır."*[11] (Bakara 2/23-24)

Böylece bunu asla başaramayacaklarını kesin bir dille ifade etmiş oldu. Böylesine kesin bir iddia ancak mutlak izzet ve celâlin sahibi yüce Allah'tan sâdır olabilir; O Allah ki, bütün kuvve ve potansiyellerin sahibidir; emrini reddedebilecek de yoktur…

*Tahaddî*nin sırasıyla; "önce Kur'ân'ın tamamına, sonra on sûresine, sonra da tek bir sûresine yönelik olduğu"na dair kadim müfessirlere ait görüşlerle ilgili olarak, bu sıralamaya dair delil olmadığını söyleyen [Seyyid Kutub gibi] modern müfessirler vardır. Bunlara göre,

"Aksine, Yûnus sûresi daha önce olup, burada tek sûre ile tahaddî edilmektedir; Hûd sûresi ondan sonra gelmektedir; burada ise on sûre ile tahaddî edilmektedir. Gerçi Mushaftaki sıralama nüzûl sıralamasına göre değildir; [Peygamber devrinde] âyet-i kerime inzal edilmekte; sonra nüzûl

---

10 *İ'câz*ı konu alan diğer ayetler "Allah'ın karşısında yardıma çağırabileceğiniz bütün varlıkları da çağırın!" ifadesi ile birlikte düşünülürse, Kur'ân'ın sadece Araplara değil, akıl taşıyan bütün varlıklara; Arapça konuşsun konuşmasın bütün insanlara ve -Arapça konuştuğu iddia edilemeyecek- cinlere meydan oku*makta olduğu* görülecektir. Bundan da, Kur'ân'ın lâfzından ziyâde, bu lâfza esas teşkîl eden içeriğin önemli olduğu sonucu çıkar. Kur'ân; evet *yüksek bir âhenk ve müzikaliteye sahip edebî bir metindir;* ancak o, daha ziyade, bir *ahlâkî değer ve hükümler yumağı*dır. Kur'ân'ın insanlardan istediği, ilahî mâna ve muhtevayı Arapça veya Arapça dışı bir dille getirmeleridir. Yoksa en fasih Arapların bile benzerini getiremeyeceği bir şeyin Arap olmayan diğer insanlardan istenmesi yersiz olacaktır. (ms)

11 *İ'cazu'l-Kur'ân* müellifi, bu ayetteki gizli mânalara şu sözleriyle işaret ediyor: "Bu iki ayet-i kerimenin nazmı (cümle dizilişi) üzerinde düşündüğümüzde, ilginç bir olguyla karşılaşıyoruz: Kâfirlerin elindeki 'Kur'ân'a nazire getirme gücü'nün, bir ölünün yaşayanların yapabildiği şeyleri yapma gücü kadar olduğunu ortaya koymak için kâfirler iyice galeyana getiriliyor, yerin dibine batırılıyor ve bu işin olmayacağı, gerçekleşmeyeceği "Asla yapamayacaksınız!" denilerek gösteriliyor. Yani, her tür tedbire başvursanız da, istediğiniz herkesten yardım alsanız da, çağlar geçse de böyle bir şeyin üstesinden gelebilmenizin imkanı yok… Daha sonra, onları 'yakıt' olarak nitelendirip, taşlarla aynı kefeye koyuyor; sonra da kâfir diye nitelendiriyor. Buna rağmen hala güçleri kaldıysa aradan fışkırırdı; ama kül ateş değildir." (Bkz. Mustafa sadık er-Rafi'i, *İ'cazu'l-Kur'ân ve'l-Belağatu'n-Nebeviyye*, s. 170)

bakımından kendisinden evvel ya da sonra olan bir sûreye eklenmekteydi. Ancak nüzûl sebepleri arasında, Yûnus sûresindeki tahaddî âyetinin Hûd sûresindekinden sonra inzal edildiğini ispatlayan bir rivâyet yoktur. Bu gibi konularda tahakküm kabilinden ["Ben söyledim oldu!" şeklinde] bir sıralama caiz değildir."[12]

Muhammed Reşid Rızâ [v.1935] da *el-Menar* tefsirinde şöyle diyor:

"Bazı Kelâm âlimleri demişlerdir ki: 'Allah Teâlâ insanlara önce İsra sûresindeki âyette [88] Kur'ân'ın tamamına nazire getirmeleri yönünde meydan okudu; sonra Hûd sûresindeki âyette [13] on sûre getirmelerini isteyerek meydan okudu; daha sonra, Yûnus sûresindeki âyetle [38] bu sûre gibi bir sûre getirmelerini isteyerek meydan okudu. -Bu âyetlerin tamamı Mekkî idi.- Daha sonra Medine'de nâzil olan Bakara sûresindeki âyette,[13] "o"nun[14] gibisinden bir sûre getirmelerini istedi.' Nüzûl tarihi buna elveriyorsa şayet, bu makul bir sıralamadır. Görünen odur ki, Yûnus ve Hûd sûrelerindeki meydan okuma, i'câz türlerinden bir kısmına özgü olup, peygamberlerin toplumlarıyla ilişkilerinin konu alındığı kıssalar vb. haberlerle ilgilidir. Bunlar gayb haberlerindendir ve ne Kur'ân'ın inzal edildiği kişinin ne de kavminin bunlara dair bir bilgisi vardır. Nitekim yüce Allah Hûd sûresindeki Nûh kıssasının akabinde:

'(Rasûlüm!) Bunlar gayb haberlerindendir; onları sana Biz vahyediyoruz. Yoksa bunları daha evvel ne sen ne de kavmin biliyordunuz. Öyleyse sabret, çünkü şüphesiz, müttakîlerindir âkıbet.'[15] demekte; Kasas sûresinde, Mûsâ kıssasının akabinde:

'Biz, o buyruğumuzu Mûsâ'ya bildirirken, sen (Tûr-i Sina'nın) batı yönünde bulunmuyordun; olayın tanıklarından da değildin. Aksine Biz (bu

---

12 Seyyid Kutub, *fi Zılali'l-Kur'ân,* IV, 1861.

13 Bakara 2/23-24.

14 "Onun gibisinden" ifadesi, Hazret-i Muhammed gibi bir beşerden demek de olabilir; Kur'ân sûreleri gibi bir sûre demek de olabilir. Ancak Yunus: 38'deki مثله[onun benzeri] ifadesi ikinci görüşü desteklemekteyse de ilk görüşün, ekstra/farklı bir açılım getirdiği açıktır. (ms)

15 Hûd 11/49.

arada) nice nesiller meydana getirdik ve ömürleri uzadıkça uzadı… Medyenlilerin arasında kalıp da âyetlerimizi onlardan okumuş da değildin… Aksine, (bu bilgileri sana vahyedip seni insanlara) gönderen Biziz. Evet, Biz seslendiğimizde Tûr'un yanında değildin; fakat Rabbinin bir rahmeti olarak… Ta ki, senden önce kendilerine hiçbir uyarıcı gelmemiş bir kavmi uyarasın da onlar da düşünüp ders çıkarsınlar.'[16] buyurmakta; Âl-i İmrân sûresinde, Meryem kıssasının akabinde de:

'Bunlar sana Bizim vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Meryem'e hangisi kefil olacak diye (kur'a çekmek için) kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; çekişirlerken de orada bulunmuyordun.'[17] demektedir. Tek bir sûre değil de on uyduruk sûre getirmeleri yönündeki meydan okuyuş, muhtemelen, i'câz çeşitlerinden özel bir türün kastedilmesi ile ilgilidir ki o da aynı haberi/kıssayı belâğat değeri aynı olan farklı üsluplarda getirebilmektir."[18]

Demek istiyor ki; 'meydan okumak'tan maksat, Kur'ânî anlatımdır. Tek tek araştırıldığında (istikra) şu ortaya çıkmaktadır ki, Hûd sûresi inzal edilene kadar içerisinde uzun bir kıssanın geçtiği sûreler on taneydi; bu yüzden on sûre getirmeleri istendi… Ancak bu, 'kıssaların farklılığı', 'kıssalardaki üslup çeşitliliği' ve 'meydan okunan kişinin, -öykünecekse şayet- öykünmek için söz konusu kıssaların geçtiği sûrelere benzer on sûreye muhtaç olduğu' nazar-ı itibara alındığında, kâfirlere tek bir sûreyle meydan okumanın, onları, on sûreyle meydan okumaktan daha fazla âciz bırakacağı anlamına gelir. O halde en iyisi; bu üç durumun [Kur'ân'ın tamamına, on sûresine ve tek sûresine yönelik meydan okuyuşun] Kur'ân tarafından delil oluşturmak için sevk edilmediğini, sadece Kur'ân'ın diğer bölümlerinde de i'câz bulunduğunu belirtmek ve bildirmek için getirildiğini ve bu yolla akıllarda ve gönüllerde tesir meydana getirildiğini söylemektir.

---

16 Kasas 28/44-46.

17 Âl-i İmrân 3/44.

18 Muhammed Abduh - Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Menar* adıyla ünlenen *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakim*, Kahire: Daru'l-menar, 1367, I, 193.

Kadı Ebû Bekr el-Bâkıllânî [v. 403/1013] Kur'ân'daki i'câz hakkında şunları söylemektedir:

"Şayet elimizde tek bir sûre olsaydı, bu dahî i'câzı sağlardı; varın siz Kur'ân'ın tamamını düşünün… Hatta, bir sûrede [belli konu etrafındaki] bir sözden başka bir şey olmasaydı, o kadarı dahî kafi gelirdi; ikna eder, sadra şifa verirdi. [Sözgelimi] Şuara sûresinden sadece Mûsâ kıssasını bilsen, ondan başka kanıt aramazdın."[19]

Görüldüğü gibi, Bâkıllânî, Kur'ân'ın sûre sayılarındaki i'câzına bakmamakta; mânâya ağırlık vermektedir. İsterse tek bir âyette olsun… Çünkü ona göre, tek bir âyet dahî i'câzı sağlamaktadır. Sekkâkî'nin i'câzu'l-Kur'ân hakkındaki görüşü ise şu sözlerinde ortaya çıkmaktadır:

"Mutlak izzetin sahibi olan Allah'ın kelâmı hakkında Arap'tan nakledilen şudur: 'Bu kelâmda bir tad var; bir cazibe var; bunun altı verimli, üstü meyveli; o üstün gelir, ona üstün gelinmez; insan sözü değil bu.' [إن له لحلاوة،

---

19 Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bakıllani, *İ'cazu'l-Kur'ân,* Kahire: Daru'l-Ma'arif, 1963, nşr. Ahmed Sakr, s. 195.
Bakıllani, Kur'ân'ın nazım, telif ve belağatinin sahip olduğu vecih ve anlamlara işaret ederek bunları on maddede anlatmaktadır:
1. Anlam, Kur'ân'ın tamamı (cümlesi) ile ilgilidir.
2. Kur'ân'daki fesahat, hayranlık uyandırma, mâna güzelliği, sayısız fayda vb. özelliklerin Arap kelâmında bulunmaması.
3. Kur'ân'ın hayranlık uyandıran dizilişinde (nazm) ve sanatkarane telifinde farklılaşma ve başkalaşma olmaması.
4. Fasih insanlara ait sözlerde ise ayırma-bitiştirme (fasıl-vasıl), iniş-çıkış vb. açılardan aşikâr bir farklılaşma söz konusudur.
5. Kur'ân nazmının belağat bakımından insanların ve cinlerin normal sözlerinin dışında olmasıdır. *Buna dair varit olabilecek itirazların reddi*
6. Kur'ân'ın, Arap kelâmındaki alışılagelmiş söz sınırlarını aşmasına rağmen, onların bütün hitap çeşitlerini içermesi.
7. Kur'ân'ın insanlığın kârı olmayan mânalar ihtiva etmesi; aslî hüküm ve kaideler koyma, inanç alanında deliller serdetme ve [aleyhteki] mânalara cevap verme…
8. Kur'ân'daki kelimelerin farklı farklı birçok sözde özel olarak canlandırılabilmesi.
9. Arap dilinin temelini oluşturan harfler yirmidokuzdur; Kur'ân'ın bu tip harflerle başlayan sûrelerinin sayısı ise yirmisekizdir; sûre başlarında geçen harfların sayısı [mükerrerler hariç] ondörttür.
10. Kur'ân'daki ifade tarzlarının tiksinti verici yabancılıktan da, yadırgatıcı gariplikten de azade olması; yapmacıklıktan, zorlamadan uzak olması ve kolayca anlaşılması. (a.mlf, *age*, s. 35-47)

وإن عليه لطلاوة، وإن أسفله لمغدق، وأن أعلاه لمثمر، وأنه يعلو وما يعلى، وما هو بكلام البشر] Böyle bir tanıklık bulunduğuna göre, artık i'câzı ispatlamak için delil araştırmaya, kırk dereden su getirmeye gerek yoktur. Kur'ân'ın âciz bırakıcı (mu'ciz) olduğu hususunda ittifak edildiği halde buna dair deliller getirmeye çalışanlar, bu mûcizeliğin nasıl açıklanacağı konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir.

1] Bazıları; mutlak izzet ve celâlin sahibi yüce Allah'ın, kendilerine meydan okunan kişileri Kur'ân'ın benzerini getirerek onunla boy ölçüşmekten meşietiyle alıkoyduğunu (sarfe), yani aslında [putperestlerin] böyle bir şeyi gerçekleştirecek kudretten yoksun bırakıldıklarını söylemişlerse de, bu iddianın gereği, 'Kur'ân'ın benzerini getirme gücü ellerinden alınan kişilerin, Kur'ân'ın nazmının eşsizliğine karşı değil, nasıl olup da boy ölçüşemediklerine dair bir hayret uyandırabilir' olmasıdır…

2] Bazılarına göre; Kur'ân'ın âciz bırakışı, onun, Arapların hitabe ve şiirlerinde kullandıkları söz üsluplarından tamamen farklı, yepyeni bir üslup üzere gelmiş olması ile açıklanabilir. Ne var ki, üslubun yepyeni oluşu onun benzerini getirmeyi imkânsız hâle getirecek olsaydı, yepyeni bir [başka] benzer getirilmesi gerekirdi; oysa gördüğümüz kadarıyla böyle bir şey olmamıştır.

3] Bazıları da Kur'ân'ın i'câzını, onun çelişkiden uzak oluşu ile açıklamaktadır. Fakat bu, çelişkiden uzak olup da bir Kur'ân sûresinin hacmine ulaşan bütün sözlerin Kur'ân'la boy ölçüşmüş sayılmasını gerektirir ki, böyle bir şeyin olamayacağı icma ile sabittir.

4] Kur'ân'ın i'câzını verdiği gaybî haberlerle açıklayanlar da olmuştur. Fakat bu, meydan okuyuşu gaybî haberler içeren sûrelerle sınırlandırır; diğer sûreleri mu'ciz kılmaz; ki bunun olamayacağı da icma ile sabittir.

Bu dört açıklama; dil zevkine sahip kişilerin şu ifadeleri ile beşe çıkmaktadır: İ'câz *fesahat* ve *belâğat* cinsinden bir özelliktir; Allah'ın dilediklerine hibe ettiği bu iki ilim insana bahşedilmediği takdirde onun i'câzın farkına varması mümkün değildir. Bunlar, fesahat ve belâğate istidadı olanlara verilmektedir; *herkes yaratılmış olduğu özelliklere kolayca sahip olur.* Söz konusu

zevke varamayan bir kişinin bu açıklama tarzını yadırgaması da uzak bir ihtimal değildir."[20]

Abdülkāhir el-Cürcânî [v. 471/1079] ise *Delâilu'l-İ'câz*'ında şunları söylemektedir:

"Kur'ân-ı Kerim Arapları, açıkça anladıkları birtakım nazım meziyetleri, lafzının akışında rastladıkları bazı hususiyetler, âyet başlarındaki ve âyet sonlarındaki; lafızların aktığı ve düştüğü yerlerdeki; temsili anlatımlardaki; verdiği haberlerdeki; öğüt, tenbih, bildiri, uyarı, teşvik ve tehdit şekillerindeki; delil ve kanıtlarındaki; tavsif ve açıklamalarındaki hayranlık uyandırıcı güzel sanatlar sayesinde âciz bırakmıştır; o kadar ki, Kur'ân'ı sûre sûre, pasaj pasaj, âyet âyet inceledikleri halde bütün Kur'ân'da başka bir kelime ile değiştirebilecekleri tek bir söz, yadırgatıcı tek bir kelime bulamamışlardır; 'burada şu kelime daha iyi oturmaktadır, daha isabetlidir, daha uygundur' diyebilecekleri tek bir kelime… Aksine, aralarındaki hiçbir söz üstadına nasip olmayan; herkesi âciz bırakan akıl üstü bir homojenlik, bir düzen, uyum, kalite ve sağlamlık bulmuşlardır."[21]

İslâm dairesi içerisindeki kadim düşünürlerin Kur'ân-ı Kerim'in i'câzıyla ilgili görüşlerinin özeti budur. Bunlar ilk bakışta birbirinden farklı gözükse de tamamına göre; Kur'ân-ı Kerim'in üslubundaki ve nazmındaki i'câzı, başkasının sahip olmadığı özelliklere onun sahip bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Modern düşünürlerin i'câz hakkındaki görüşlerine gelince, bunlar kendilerinden öncekilerin görüşlerini normalde inkâr etmiyorlarsa da meseleye modern toplumların gelişimi ve İslâmiyet'e ve Müslümanlara ârız olan muhtelif fikir ve kültürlerin yayılışı perspektifinden bakıyorlar. Bu konuyu en iyi aşağıda özetini sunacağımız görüş özetlemektedir:

---

20 Ebû Yakup Yusuf b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftahu'l-'Ulum*, Mısır: Mustafa Halebi Matbaası, 1356/1937, s. 242-243.

21 Abdülkabir Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz fî 'İlmi'l-Ma'ânî*, tashih: Muhammed Abduh, redaksiyon, notlandırma ve neşr: M. Reşid Rızâ, Kahire: M. Sabih ve Oğulları Matbaası, 1960, s. 42.

"İ'câz meselesini Müslümanların bugün içinden geçtiği yeni şartlar çerçevesinde, akide ve mânâ (ruh) alanında yüz yüze geldikleri zaruretlerle birlikte, yeniden ele almak gerekmektedir."[22] İ'câz karşısındaki tutumumuzun taklide dayalı olması sebebiyle mesele karmaşık bir yapı arz etmesine rağmen biz, çözümün anahtarının şu âyette olduğuna inanıyoruz: *"De ki: İlk gönderilen peygamber ben değilim. Bana ve size ne yapılacağını da bilmem. Sadece bana vahyedilene uyarım; apaçık bir uyarıcıdan başka bir şey değilim."*[23]

Bu âyet-i kerimenin Kur'ân tarafından Hazret-i Peygamber'e, Müşriklerle yaptığı cedelde kullansın diye verilen bir kanıt olduğunu nazar-ı itibara alırsak, onun mantıkî içeriğini iki açıdan düşünmemiz elzem olur. Öncelikle; bu âyet, 'bir şeyin belli şartlarda tekrarlanmış olmasının onun sağlıklı olduğuna delâlet edeceği'ne -yani bir şeyin belli bir silsiledeki öncülerinin onun da gerçek olduğunu destekleyeceğine- dair gizli bir işaret içermektedir. Tıpkı **realite** (*zâhira/fenomen*) kavramına yönelik bilimsel sınırlamanın ortaya koyduğu bir *realite* gibi… Çünkü bilime göre realite "haddizatında tekrarlanan olaydır; 'sonuç'lar da böyledir." İkinci olarak; âyet, asırlar boyu peygamberlerle peygamberlikler arasında bir irtibat bulunduğunu; kadim peygamberlikler etrafında gerçekleşen şeylerin Muhammedî davet etrafında da gerçekleştiğini aklen göstermektedir. Biz buradan iki sonuç çıkartmaktayız:

1) Muhammedî mesajı kadim mesajlar ışığında incelememizin sağlıklı olacağı…

2) "Âmmın hükmü hâss ile normalde uyumludur; hâssın hükmü ise âmm ile istinbat yoluyla uyumlu olur" kaidesi gereği, kadim mesajları Hazret-i Muhammed'in (s.a.s) mesajı ışığında incelememizin de sağlıklı olacağı…

O halde, bu âyet-i kerime ışığında, i'câz meselesini yeniden ele almamıza engel yoktur: Bu yaklaşımın hâsılı şudur ki; şayet varlık, nesne ve olayları tekrarlanan olayın yani realitenin sınırları içerisinde ele alacaksak, bu durumda i'câz -Peygamber'in şahsiyeti açısından- hasımlarını âciz bırakmak

---

22 Mâlik b. Nebi, *ez-Zâhiratu'l-Kur'âniyye*, s. 65.

23 Ahkâf 46/9.

için onlara sunduğu kanıt; -dine göre ise- dinin [insanlara] iletiliş araçlarından bir araçtır. İ'câzın bu iki anlamı, i'câz kavramına belli özellikler eklemektedir: Öncelikle; bir **kanıt** olarak i'câzın, herkesin idrak seviyesinde olması elzemdir; yoksa faydası olmaz. Çünkü hasmın idrak seviyesini aşan bir kanıtın mantıkî olarak hiçbir kıymeti yoktur. Zira bazı durumlarda [insanlar işin aslını kavrayamadıkları için] gerçekten de iyi niyetle reddediyor olabilirler. İkinci olarak; dinin iletiliş araçlarından biri olarak i'câz, herkesin tâkatinin üzerinde olmalıdır. Üçüncü olarak; zaman açısından, din tebliği kendisine ihtiyaç duyduğu oranda i'câz etkili olmalıdır. İşbu üç özellik, i'câzın din ile ilişkisini belirlemektedir… O ilişki ki, tebliğ zaruretlerinin farklılığına göre dinden dine değişir.

İşte, bizim; semavî dinlere nispetle muhtemel bütün şartlarda i'câzın anlamıyla uyumlu olduğunu düşündüğümüz genel ölçü budur. Bunu sözgelimi Hazret-i Mûsâ'nın peygamberliğine vuracak olursak, görürüz ki, yüce Allah onun için asa ve el mûcizelerini tercih etmiş. Neden bu ikisi, diye düşündüğümüzde bunların, Allah'ın, nebîsini desteklediği iki kanıt olduğunu görüyoruz; öyle iki kanıt ki, kadim Mısır'daki -kâhinler heyetini oluşturan belli sayıda uzmanın sahip olduğu- bilim türünden değil, aksine, her iki sûretiyle de bu mûcize, derin derin düşünmeden salt duyusal görüş yoluyla herkesin idrakini etkileyiveren sihir türündendir. Bu iki mûcize, Mûsâ dininin özüyle/aslıyla değil, tarihiyle ilişkilidir; çünkü elin de asanın da bu dinin ilke ve yasalarıyla hiçbir ilişkisi yoktur. Bunlar dinin ayrılmaz sıfatlarından değil, ikincil özelliklerindendir. Bu iki mûcizenin dinin sağlıklı oluşuna delâleti de belli bir çağla sınırlıdır. Çünkü elin ve asanın bir kanıt olarak yaptığı etki, bu ikisine tanıklık eden [ilk] nesil -ya da bu tanıklığın tâbiler veya tâbilerin tâbileri tarafından tevâtür yoluyla kendilerine ulaştırıldığı kimseler- dışında hiç kimse için düşünülemez. Yani bu mûcizenin etkisi, Allah'ın murad ettiği bir hikmet gereği, ancak sınırlı bir zamanı ilgilendirmektedir. Bu hikmet ne olabilir diye düşündüğümüzde ise, bunun olgular tarafından da fiilen tescil edilen psikolojik ve tarihî gerçeklerle uyuştuğunu görmekteyiz. Söz konusu hikmet şudur:

Öncelikle; Mûsâ'nın dinini din olarak benimseyenler, yani Yahûdîler, psikolojik sebeplerle dinlerini tebliğ etme eğilimini kaybetmişlerdir; dinlerini başka toplumlara -kendi tabirleriyle Ümmîlere (kitapsızlara)- iletme gere-

ği duymamaktadırlar. Dolayısıyla, Sosyoloji'nin terminolojisiyle konuşursak şöyle diyebiliriz: Bu dinin i'câzını ortadan kaldıran, i'câza ihtiyaç duyulmamasıdır.

İkinci olarak; Allah'ın meşîeti Mûsâ'dan sonra [şeriat sahibi büyük bir] peygamber olarak İsâ'nın gelmesini takdir etmiştir. Yeni din de, eski dini neshetmek üzere geleceğinden, doğal olarak ondaki i'câzı da ilgâ etmiştir. Çünkü tarihî zaruretin ortadan kalkmasıyla kanıt da ortadan kalkar. Ne var ki, - Mûsâ dininin i'câz yönünü ortadan kaldıran aynı sebeplerle, ayrıca, konusunun ortadan kalkmasıyla- İsâ'ya verilen i'câzın delilliği de ortadan kalkmıştır. Çünkü İsâ'dan sonra, önceki dini yani İsâ'nın dinini ilgâ eden yeni bir din ve yeni bir peygamber gelmiş ve İncil'in sıhhatine delil getirme zaruretini ortadan kaldırmıştır."[24]

Buraya kadarki açıklamalardan anlaşıldı ki; i'câz ya Hazret-i Mûsâ ve Hazret-i İsâ'nın mûcizelerindeki gibi duyulara hitap edip kudretlere meydan okuyan duyusal/hissî i'câzdır… -Bu iki nebînin mûcizeleri bu türdendi; duyularla, özellikle de 'görme'yle ilgiliydi. Çünkü insanlara öyle bir şekilde açılıyordu ki, neredeyse aynıydı; insanların tamamı tarafından aynı şekilde algılanıyordu. Malum, insanlar; işittikleri, tattıkları, kokladıkları, elledikleri şeylerde anlaşmazlığa düşerlerse de, gördükleri şeylerde pek fazla anlaşmazlığa düşmezler.- Ya da sahip olduğu bütün idrak ve görüş kabiliyetleriyle akılla yüzleşen **aklî** i'câzdır. Bu tür i'câz ise insanlarda birbirine yakın şekillerde cereyan etmez; aksine herkeste; idrak ve anlayışına, idrak edilecek şeyleri ayırabilme; iyiyle kötüyü ayırt edebilme gücüne göre cereyan eder[25].

Burada şuna da işaret etmek yerinde olacaktır ki, sâbık Müslüman düşünürler de bu i'câz realitesini idrak etmişlerdi. Sözgelimi es-Suyutî şöyle demiştir:

"Benî İsrail peygamberlerinin çoğunun mûcizeleri, hissî idi; çünkü bu kavmin aklî seviyesi düşüktü ve basiretleri azdı. Bu ümmetin, yani [Müslüman olanıyla olmayanıyla] İslâmiyet'e muhatap olan toplumların, mûcizele-

---

24 Malik b. Nebi, *ez-Zâhiratu'l-Kur'âniyye*, s. 65-67.

25 Abdülkerim el-Hatip, *el-İ'câz fi Dirâsâti's-Sâbıkīn*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1974, s. 87-88.

ri ise aklîdir; çünkü son derece zekidirler, tam bir anlayışa sahiptirler; ayrıca, İslâmiyet kıyâmete kadar her çağda geçerli olacaktır. Dolayısıyla, basiret sahipleri görebilsin diye, bu dine kalıcı aklî mûcizeler tahsis edilmiştir."[26]

Farklı insan nesillerine farklı mûcizeler verilmiş olması, mûcizelerin geliş sebebi olan İlâhî hikmetin gereğidir. Şöyle ki: Zaman ve mekânlarının farklılığına bağlı olarak insanlar farklı farklıdır. Mucizenin geliş amacı peygamberin, insan idrak ve imkânının fevkinde imkânlara sahip yüce bir makamdan gönderilmiş olduğunu insanların da görmesi -yani o mûcizeyle gerçek bir peygamber olduğunun gösterilmesi- olduğu için, bu mûcizenin, karşı karşıya gelip meydan okuduğu kimselerin akıllarını ve gönüllerini alarak, onların düşünüş mekanizmalarına göre gerçekleşmesi elzemdir.

"Bunun nesilden nesle aynı fizikî mûcizeyle gerçekleştirilmesi, yani aynı mûcizenin ilelebet meydan okuyarak herkesi ezmesi mümkün idiyse de bu, o mûcizenin insanların gözündeki kadrini büyük ölçüde düşürür ve etkisinden çok şeyler götürürdü. Meselâ bütün peygamberlerin mûcizesi birbiri peşi sıra hep Mûsâ'nın asası olsaydı; insanlar Mûsâ'nın elindeki mûcizeleri -ya da bunlardan başka [aynı tip] mûcizeleri- nasıl karşıladılarsa, her seferinde böyle olsaydı şayet, o mûcizenin sadece bir kere gelip de meydana getirdiği güçlü etki oluşmazdı; tasavvur ettikleri herhangi bir sûretten farklı bir şekilde gerçekleşiveren münferit mûcize gibi etkili olmayacaktı. Tekrarlanıp duran bu aynı mûcizeyle ilgili olarak insanların aklına gelecek en basit şey, 'bunun belki de mûcize sahiplerinin birbirlerinden devraldıkları bir tesadüfün eseri olarak gerçekleştiği' olacaktı. Ayrıca, göksel buyruk, sürekli aynı şekilde tekrarlanan bir hususa sıkışıp kalsaydı, Allah'ın kudreti sorgulanacak, güçsüzlükle suçlanacaktı; böylece peygamberin doğruluğu hakkında şüphe etmenin kapısı açılacaktı. İlâhî kudret için herhangi bir sınır bulunmadığı halde, insanlar bu kudreti neden nesiller boyu tekrarlanıp duran tek bir sûrette görsünlerdi ki? İşte, mutlak bilginin, hikmet ve kudretin sahibi yüce Allah, beher peygamberin elinde, kendi doğruluğunu kendisi ispatlayacak -başkasında bulunmayan- özel bir delil bulunmasını; insanların

---

26 Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkān fî 'Ulûmi'l-Kur'ân,* II, 116.

karşısına getireceği mûcizenin, hiçbirinin aklına gelmeyen, düşünemeyecekleri yepyeni bir olay olmasını plânladı."[27]

O güvenilir peygamberin (s.a.v.) risâleti de işte bu şekilde oldu, yani kendisini önceki diğer risâletlerden ayıran özel bir sıfatta gerçekleşti. O, peygamberler zincirinin son halkası olduğundan, Kur'ân mûcizesinin de nesiller ve asırlar boyunca onun ayrılmaz bir özelliği olması icap etti. Bu, Cahiliye Arabının fıtrî zevkiyle, dil bilgininin ise dil zevkiyle idrak ettiği bir özellikti. Günümüz Müslümanı Cahiliye Arabının fıtratını kaybetmiş olsa da, dilcilerin imkânlarından yoksun olsa da, Kur'ân-ı Kerim i'câz vasfını kaybetmiş değildir. Çünkü i'câz onun ikincil özelliklerinden değildir; özünde vardır. Günümüz Müslümanı bu mûcizeliği başka araçlarla ve farklı bir sûrette ele almak durumunda kalmıştır; meselâ âyeti ibare açısından ele aldığından daha fazla, psikolojik konusal terkibi açısından ele almış; âyetin içeriğini incelerken psikolojik edebî analiz metodları uygulamıştır[28]. Hani, Kur'ân-ı Kerim'deki i'câzı yönlerini ele alırken bir yönünü araştıracağımız metodlar…

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN KISSALARINDAKİ BELÂĞAT ve BEYAN İ'CÂZI

A. KUR'ÂN KISSALARINDA BEYAN İ'CÂZI

Kur'ân'daki kıssaların -sanatsal bir gaye uğruna ortaya konulan serbest edebî kıssalarda olduğu gibi- konusu, sunuluş yöntemi ve olayları aktarma şekli itibariyle müstakil edebî bir ürün olmadığını, sadece Kur'ân'ın dinî gayelerini gerçekleştirmesinin pek çok aracından biri olduğunu daha evvel belirtmiştik. Kur'ân her şeyden önce dinî bir davet kitabıdır; tebliğ ihtiyacı devam ettiği sürece de kıssa bu tebliğin araçlarından biri olmaya devam edecektir. Bu sebeple, Kur'ân kıssalarındaki i'câz kıssaların ayrılmaz bir vasfı olmaya devam edecektir. Artık Kur'ân kıssalarındaki beyanî ve ilmî i'câza geçmenin zamanı gelmiş bulunuyor:

---

27 Abdülkerim el-Hatip, *el-İ'câz fî Dirâsâti's-Sâbıkīn*, s. 89-91.

28 Abdülkerim el-Hatip, *el-İ'câz fî Dirâsâti's-Sâbıkīn*, s. 89-91.

1. Beyan ve Belâğat

İhtiva ettiği hayret uyandırıcı dizilişle Kur'ânî anlatım, koca koca âlimlerin Kur'ân âyetlerini fazilet ve meziyet bakımından birbirinden ayırmadan tasvir edemedikleri diğer i'câz türlerinden hiç de aşağı değildir. Meselâ, [Hûd sûresindeki] Nûh kıssasını incelediğimizde, bu kıssanın bazı yerlerinde kendimizi Kur'ân'ın sadece bu sûresinde bulunan harika bir tasvir önünde bulmaktayız. Çünkü Nûh'la kavmi arasında geçen bir diyalogu; sonra da, doğru yola geleceklerinden ümidi kesince nasıl Rabbine yakardığını genişçe nakletmekte; daha sonra, Hûd sûresindeki tasvir ışığında şu sorulara geçmekteyiz:

Acaba Nûh nasıl kurtulabildi?

Allah ona kendi gözetiminde ve kendi vahyiyle gemiyi yapmasını nasıl emretti?

Kurtulmalarını dilediği kimseleri nasıl gemiye soktu?

Kur'ânî anlatımda 'dağlar gibi' diye nitelenen dalgalı bir denizde gemi nasıl gidebildi?

Yeryüzüne suyu yutması, gökyüzüne de tutması nasıl emredildi?

Her yeri dolaşan [gemi] nasıl gidebildi?

Allah Teâlâ; وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءكِ وَيَا سَمَاء أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاء وَقُضِيَ الأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْداً لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ[29] ifadesinde; gerek suyun çekilişini gerek helak emrinin yerine getirilişini gerek müminlerin kurtuluşunu gerekse zalimlerin defolup gidişini neden meçhul fiil sıygasıyla, naib-i fail kullanarak anlattı?[30]

Bu kıssadaki fesahat ve belâğat yönleriyle ilgili dile getirilen en iyi görüş, Sekkâki'nin Miftâhu'l-'Ulûm'undan nakledeceğimiz şu ifadedir:

Kıssayı Beyan ilmi açısından incelediğimizde [görmekteyiz ki], Hak Teâlâ "Topraktan fışkıran suları onun içine geri çekilmesini istedik, geri

---

29 Hûd 11/44.

30 Ahmed Ahmed Bedevi, *Üsüsü'n-nakdi'l-edebiyy 'inde'l-'Arab*, Mısır: Daru Nahda, ts, s. 39.

çekildi; gök tufanının kesilmesini istedik, kesildi; gökten inen suyun azalmasını istedik, azaldı; Nûh'un 'kavminin suda boğulacağına dair vaadimizin gerçekleşmesi'ne yönelik dileğinin yerine gelmesini istedik, geldi; geminin Cudi'de karar kılmasını istedik, karar kıldı; zalimleri ise boğulmuş olarak bıraktık" demek isteyince, bütün bunları kendilerinden istediği varlıkları (murâdun minh), kemal-i heybetinden dolayı asla Allah'a isyan edemeyen bir memura benzeterek; isteğinin (murâd) varlık sahnesine çıkışını da, maksadı mutlaka gerçekleşen kesin emre benzeterek cümlelerin yapısını buna göre oluşturdu. Bütün bunlar, yüce Allah'ın ne kadar muktedir olduğunu tasvir etmek içindi; böylece, göklerin, yerin, bu muazzam maddî varlıkların tıpkı temyiz sahibi akıllı birer varlık gibi O'nun emrine bağlı olduğu; O'nu hakkıyla tanımakta oldukları, O'nun emirlerine boyun eğmenin gerekliliğini, O'nun emrettiği bir şeyin yerine gelmesi uğrunda ellerinden geleni yapmalarının mutlak bir gereklilik olduğunu tam olarak bildikleri gösterilmiş oldu. Sözün dizilişi işbu teşbih üzerine kuruldu ve yüce Allah sözün kendisi sebebiyle gerçekleştiği iradeden kinaye olarak: قيل [denildi] dedi; cansız maddeye hitap edilmiş gibi yaparak bunu da mecazın karinesi kıldı; yani, söz konusu benzerliğe dayanarak istiare tarikiyle يا أرض ve يا سماء [“ey yer” ve “ey gök”] dedi. Sonra, suyun çekilişini 'gizli bir karargaha gitme' ortak yönüyle 'yutulma' yani '[alttaki] çekici gücün tadılan şeyde işletilip aşağıya çekilmesi' fiiliyle ifade etti. Bunun ardından, istiâre-i mekniyye yoluyla suyu gıdaya benzeterek, toprağın bitki ve ağaç bitirmek için sudan güç aldığını belirtti ve ابلعي [yut] emrini istiareye karine kıldı; çünkü yutma fiili su hakkında değil gıda hakkında kullanılmak üzere vaz'edilmiştir. Sonra, yukarıda geçen benzerlik dolayısıyla, istiare tarikiyle [memur pozisyonundaki *yer*e] *emr*etti. Sonra, suyun yerle ilişkisini mülkün maliki ile ilişkisine benzeterek mecaz yoluyla suyu yere izafe edip, ماءك[suyunu] dedi; 'failin fiili terk etmesi' için kullanılan إقلاع fiilini, aralarındaki 'olanın yok oluşu' benzerliğinde dolayı 'yağmurun tutulması'nda istiare olarak kullandı. Ayrıca,ابلعي [yut] ve وأقلعي [tut] diye emrederek, istiareyi (yani, يا أرض ve يا سماء [“ey yer”

ve "ey gök"teki istiare nidasını) zenginleştirdi. Sonra, غيض الماء، وقضي الأمر، واستوت علي الجودي، وقيل: بعدا للقوم الظلمين [*"Ey yer! Suyunu yut! Ey gök! Sen de tut!" buyruldu… Su çekildi; iş bitirildi… Gemi Cudi'de karar kıldı. "Defolup gitsin zalim kavim!" denildi.*] buyurdu; [suyu] çeken, işi bitiren, [gemiye] karar kıldıran ve [defolup gitti…] diyen açıkça belirtilmedi. Nitekim يا أرض ve يا سماء ["ey yer" ve "ey gök"] diyen de belirtilmemişti. Bunların her birinde bu muazzam işler kinaye yoluyla ifade edildi; çünkü bunlar ancak kinayeyle anlatılabilecek, asla mağlup edilemeyen ezici, mutlak kudretin sahibi tarafından meydana getirilebilir. Çünkü bunlardan herhangi birini O'ndan başkasının yapabileceğini vehmetmek mümkün değildir. Sonra; Nûh kavminin yolunda giderek kendilerine zulmedip, peygamberlerini yalancılıkla suçlayan kimselere tarizde bulundu ve bunların İlâhî gazaba neden maruz kaldıklarını, böyle bir feci sonu ne sebeple hak ettiklerini açıkça göstererek sözlerine son verdi.

Kıssayı -her kelimenin ifadeye katkısı, cümlelerdeki takdim ve tehirlerin açıklanmasını inceleyen- **Maānî ilmi** açısından ele aldığımızda ise, şunları görmekteyiz: Seslenişlerde, diğer nida harfleri değil,يا [ey] tercih edilmiştir; çünkü en fazla kullanılan nida harfi bu olduğu gibi, azamet izhar etme makamının gerektirdiği 'nida edilen şeyin uzaklığına bu delâlet etmektedir; ayrıca bu seslenilen şeyin basite indirgendiğini de göstermektedir; nitekim bu indirgeyişi güçlendirmek ve Arz'a [Allah'a izafetle] bir şeref payesi kazandırmamak için, 'dad'ın kesresiyle يا أرضِ [Ey Benim Arz'ım!] denmemiştir. Yine, ihtisar amacıyla يا أيتها الأرض denmemiş; böylece, أيتها ifadesindeki 'makama uygun düşmeyen tenbih tekellüfünden (zorlama dikkat çekişten) kaçınılmış olmuştur; çünkü muhataplar [yani yer ve gök] gerçek anlamda dikkatleri çekilecek şeyler değildir. Son olarak; yer ile ilgili kelimelerden daha hafif ve kıvrak olan arz seçildi ve ona uysun diye semâ [gök] tercih edildi. ابتلعي yerine ابلعي tercih edildi; çünkü hem daha kısâdır hem de أقلعي ile arasındaki tecanüs payı daha fazladır. Çoğul olarak değil, müfred olarak ماءك [suyunu] denildi; çünkü çoğul, -büyüklük gösterme makamının kaldı-

ramayacağı- çoğalmaya delâlet etmektedir. Söz konusu yutuşun; dağ, taş, dere, tepe, deniz, vadi vb.lerine genellenmesi gibi hiç de murad edilmeyen bir şey anlaşılmasın diye, ابلعي [yut] kelimesinin mef'ulü [su] hazfedilmeyip açıkça gösterildi. Böylece, ululuk ve büyüklük makamı olan emrin geliş makamı göz önüne alınmış oldu. Sonra, tutulacak şeyin ne olduğu iyice anlaşılınca ['su'dan bahsedilmeksizin] sadece أقلعي [tut] denildi ve -ibarenin zahirinden anlaşılan bir şeyi haşviyat kabilinden kullanmaktan kaçınılarak- أقلعي عن إرسال الماء [su göndermeyi bırak artık] denmedi. ،يأرض ابلعي ماءك، فبلعت ويا سماء أقلعي فأقلعت ['Ey yer suyunu yut' denildi, yuttu; 'ey gök suyunu tut' denildi, tuttu"] denmemesinin sebebi de budur. Şeddeli olarak غيّض değil de, غيض الماء denildi; çünkü hem daha vecizdir hem de قيل [denildi] ifadesine daha uygundur. Yine, daha veciz/özet olsun diye, "gök tufanının suyu" yerine, sadece "su" denildi; ayrıca, "Nuh'un işi" yerine sadece "iş" denildi. قيل، غيض، قضي fiillerinde olduğu gibi yine meçhul sıyga kullanılarak "geminin Cudi'ye oturması takdir edildi" anlamında, سوّيت علي الجودي [gemi Cudi'ye oturtuldu] denilmedi; ki bunda da وهي تجري بهم [gemi onları aheste aheste götürüyordu] âyetinde, fiilin bizzat gemiye isnat edilmiş olması dikkate alınmıştır. Sonra, hem anlamı kuvvetlendirmek hem de bunu daha az harfle yapmak için, ["Defolup gitsin zalimler!" anlamını ifade etmek için] ليبعد القوم değil de, بُعداً للقوم denildi. Böylece, hem ليبعدوا بُعداً yerine sadece بُعداً denilmiş oldu hem de بُعداً kelimesi 'defolup gitmenin zalimlerin hakkı' olduğunu gösteren 'lâm' ile kullanılarak, ekstra bir anlam ifade edilmiş oldu. Ayrıca, [Nuh kavmini tavsif ederken] zulm masdarı kullanıldı ki, peygamberlerini yalancılıkla suçlayarak kendilerine yaptıkları yanlışı da içine alacak şekilde, her tür bilinçli yanlışı ifade etsin…

Bu, kelimelere bakıldığında böyledir; cümlelerin sıralanışı incelendiğinde ise, şunları görmekteyiz: Nida emre takdim edilerek, ابلعي يا أرض ve أقعلي yerine, يا سماء أقلعي ve يا أرض ابلعي denildi. Malum, kendisine gerçekten

bir şey emredilecek olan kişinin önceden dikkatinin çekilmesi esastır; çünkü nidadan sonra verilecek emrin seslenilen kişinin zihnine iyice yerleşmesi gerekir… ki böylece, *terşîh* mânâsı da güdülmüş olur; işbu gerekçe iledir ki, önce seslenilmiş sonra emredilmiştir. Sonra, Arz'a verilen emri göğe verilenden önce zikretti; çünkü hem tufan Arz'dan başlamıştır hem de kıssada esas rol Arz'a aittir. [Suya dair] bu iki emrin ardından, su ile alakasından dolayı وغيض الماء [su çekildi] ifadesini getirdi. Bunun ardından da, kıssa ile ne anlatılmak isteniyorsa, onu getirdi ve وقضي الأمر [iş bitirildi] yani "kâfirlerin helâk edilip Nûh ve beraberindekilerin gemi ile kurtarılacaklarına yönelik İlâhî vaat gerçekleşti" buyurdu. Daha sonra, gemiden bahsedip, kıssayı malum sonuç ifadeleriyle sona erdirdi.

Bütün bunlar işin Belâğat yönüyle ilgilidir; mânâ fesahati (yani anlamın karmaşıklıktan uzak oluşu) yönünden ise, burada mânâlar da hoş bir şekilde dizilmiş; özetle ve açık bir şekilde eda edilmiştir, yani anlatılmak isteneni anlamaya çalışırken düşünceyi boğan bir karmaşa olmaksızın; zihni murat ediliyormuş gibi gözüken anlamlara bağlayıveren bir eğme bükme olmaksızın… Aksine, kıssadaki lafızlar mânâlarıyla, mânâlar da lafızlarıyla yarışmaktadır.

Lafzî fesahat yönüne gelince, kıssanın lafızları; dil kaidelerine uygun, tenafürden salim, çirkinlikten uzak, tatlı, kullanımdaki Arapça kelimelerdir; her biri su kadar akıcı; bal kadar tatlı; rüzgâr kadar hafif/incedir."[31]

Şunu da hatırlatmak gerekir ki; bu üç cümle[32] pekçok eleştirmen tarafından işlenmiştir. Meselâ, *Delâilu'l-İ'câz*'ında Abdülkāhir'i; i'câzın tek tek kelimelerle değil, tamamen *nazm* sayesinde, yani kelimelerin birbiriyle irtibatı ve bir lafzın anlamının hemen arkasından gelen kelimenin anlamıyla uyumlu oluşu sayesinde gerçekleştiğine bunları delil göstererek, bunları, büyüleyici belâgata numune alırken görüyoruz[33].

---

31 es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm,* s. 97-98.

32 *"Ey yer! Suyunu yut! Ey gök! Sen de tut!' buyruldu… Su çekildi; iş bitirildi… Gemi Cudi'de karar kıldı. 'Defolup gitsin zalim kavim!' denildi."* (Hûd 11/44) [ms]

33 Abdülkāhir el-Cürcânî, *Delailu'l-İ'caz fi İlmi'l-Ma'ânî*, s. 36.

Bu üç cümle ile her şey yerli yerine oturmakta; karargâhına yerleşmektedir. Gerçek şu ki; kader, Nûh'un, kâfir ve inatçı kavmiyle bin seneden elli yıl eksik bir süre devam edip, sonunda tufanın kendilerini zalim vaziyette yakaladığı o didişmeden sonra, beraberindeki müminlerle birlikte istirahat etmesini dilemiştir. Yer ve gökten her birine emredilmiş -ki, bunlara o emri veren; isminin açıkça belirtilmesine gerek olmayan, emir verme yetkisi tekelinde olan [mutlak varlık]tır- her ikisi de kendilerine emredileni yerine getirmişler ve böylece zalimler O'nun emriyle def'edilmişlerdir…

Yüce Allah aynı mânâyı Kamer sûresinde şu sözleriyle ifade etmektedir:

"Bunun üzerine, bardaktan boşanırcasına yağan bir suyla gök kapılarını açtık.

Yeryüzünde de kaynaklar fışkırttık…

Sonunda, su, takdir edilen bir emre göre birleşti (her tarafı kapladı).

Ve onu, tahtadan yapılmış, mıhla çakılmışa bindirdik…

Bizim gözetimimizde aheste aheste gidiyordu;

inkâr edilip duran (Nuh)a karşılık olarak.

Gerçek şu ki; Biz, onu (Cudi'de) bir âyet olarak bıraktık. Ama düşünüp ders alan var mı?!"[34]

Bazı araştırmacılar bu âyetlerin tazammun ettiği harika mânâlara -özetle- şöyle işaret etmektedirler:

"Bunlar aslında; cereyan etmiş olaylara ve olmuş hadiselere dair 'haber verme' niteliğinde mânâlardır ve -üslubunu yukarıdaki açıklamalara havale ederek inceleme dışı tutarsak- kuşkusuz yeni mânâlardır. Meselâ, 'suların gökten salıverilmesi'ni 'gök kapılarının açılması' şeklinde tavsif etmek daha önce başvurulmamış orijinal bir mânâdır. 'Suların Arz'ın derinliklerinden yükselmesi'ni '*Yeryüzünde de kaynaklar fışkırttık*' ifadesiyle anlatmak, yine, önceliği Kur'ân'da olan devam ettirilmemiş bir mânâdır. Ayrıca, gemiden kinaye yoluyla '*tahtadan yapılmış, mıhla çakılmış*' diye, Nûh'tan ise '*inkâr edilip duran*' diye bahsedilmesi; sonra, '*Gerçek şu ki; Biz, onu (Cudi'de) bir âyet olarak*

34 Kamer 54/11-15.

bıraktık' ifadesiyle tarihe kayıt düşüldüğünün belirtilmesi… bütün bunlar hep birer yeniliktir; hem ne yenilik!"[35]

Sonra, âyetler arasındaki kalıba/dengeye geçiyoruz; bu kalıp/denge, her ne kadar şiirdeki gibi beytin başı ile sonu arasındaki *mef'ûlü mefâ'îlü* cinsinden bir ölçü değilse de, müzikal nağmeyi; -gürül gürül akan selin sonunda sakinleşip bir yerde karar kılışı misâli; gürül gürül, homojen, vurgulu tek bir okuyuşta- tamamıyla elle tutulur hâle getirmektedir. Şimdi, gürül gürül akan bu suyu taşıyıp göğsünde barındıran merkez nedir, buna bakalım. Bunu sağlayan, tek bir harftir; 'râ' harfi…[36] 'Râ' Arap dilindeki en güçlü, en çok tutulan harftir; râ üzerinde sâkin olarak vakfedildiğinde, yumuşak bir şekilde kolayca ağızdan dökülür; bu yönüyle de, içinden pınarların çağladığı, sellerin gürül gürül aktığı bir dağın önündeki derin ve engin vadiye benzer[37].

Bu şekilde, hangi kelimeye gidip vakfedecek/duracak olsak, beyan sırlarının çeşitli yönlerini tasvir etme imkânı bulabiliyoruz; ki bizlerin bildiği Belâğat araştırmasında ve Beyan ilminde *i'câz* işte bu yönlerin toplamı sayesinde gerçekleşmektedir. Acaba i'câz, bizden başkalarının bildikleri ile nasıl gerçekleşiyor? Peki i'câz, yüce Allah'tan başkasının bilmedikleriyle nasıl gerçekleşiyordur dersiniz?

2. Mânâ ve Temalardaki İ'caz

Kıssaların mânâlarındaki i'câza geçiyoruz; kıssalardaki yeni fikirlere, sanatkarane imgelere ve yüksek portrelere… Belagatçılar nezdinde mânâ ve imgeler, hangi amaca yönelik olurlarsa olsunlar, yüksek bir fikri hedeflerler ve -çoğuna göre- bu, konuşanın icat ettiği daha önce hiç başvurulmamış bir mânâyı da kapsar. Bu öyle bir mânâdır ki, harikalığıyla benlikleri kaplamakta; bu orijinal temalar karşısında benliklerde hayranlık uyandırmaktadır ve

---

35 Abdülhâfız Abdurabbih, *Buhûs fi Kısası'l-Kur'ân*, s. 167.

36 Kıssa ayetleri neredeyse tamamen aynı kalıpta/dengede gelmiştir; şiir beyitlerindeki mısraya benzer yapıdadır. Ayet sonları da şiirdeki kafiyeye benzer tek bir şekilde gelmiştir. Ayet sonlarında ses uyumunu sağlayan, kendisinden önce iki tane harekeli harf bulunan 'râ'dır.

37 Abdülkerim el-Hatip, *el-İ'câz fi Dirâsâti's-Sâbıkīn*, s. 404.

bu sebeple, gaye ve hedefle bağlantılı medih-zemm gibi söz sanatından ve söz çeşidinden ibaret olan genel amaçtan ayrıldığı gibi, nazmın kapsamına giren icaz-ıtnab, zikir-hazif, takdim-tehir gibi uygulamaların ve nazmın metodu olan üslup mânâsında da ayrıcalıklı bir yer kazanır.

Kıssalardaki mânâları ve yeni temaları gelin örneklerle anlatalım: Nûh kıssası bağlamında Saffat sûresinde şöyle buyrulmaktadır:

"Gerçek şu ki; Nûh Bize seslenmişti…

-Ki Biz gerçekten güzel icabet edenlerizdir!-

Nitekim onu ve ehlini o büyük sıkıntıdan kurtardık.

Sadece onun neslini kalıcı hâle getirdik.

Sonrakiler arasında güzelce yâd edilmesini sağladık:

Herkesçe selâmlanmaktadır şimdi Nûh!"[38]

Asıl mânâ itibariyle burada yeni olan bir şey yoktur belki; sadece Nûh'un Rabbinden istediği belirtilmektedir. İstediği şey ise şu âyette açıklanmaktadır:

"Nuh dedi ki: Ya Rabbi! Şüphesiz, bunlar bana karşı geldiler ve

'malı ve çocuğu kendisine zarardan başka bir şey getirmeyen kişi'lere uydular!

Muazzam tuzaklar kurdular:

'Sakın tanrılarınızı bırakmayın!.. Asla terk etmeyin Vedd'i, Süvâ'ı, Yeğûs'u, Yeûk'u ve Nesr'i!..'

dediler ve birçoğunu saptırdılar.

Sen de 'sapma'dan başka bir şeylerini artırma bu zalimlerin!

Kendi günahları yüzünden suda boğuldular ve bir Ateş'e sokuldular!

Allah karşısında bir yardımcı da bulamadılar…

Çünkü Nûh şöyle demişti:

---

38 Saffat 37/75-79.

Ya Rabbi! Yeryüzünde, inkârcı nankörlerden yurt tutan bir tek kişi bile bırakma."[39]

Bu âyetlerde orijinallik ve harikalık şu ifadededir:

"Sonrakiler arasında güzelce yâd edilmesini sağladık:

Herkesçe selâmlanmaktadır *şimdi Nûh!"*[40]

Bu, orijinal bir temadır; Kur'ân'dan başka bir kitapta bulunmayan bir imadır. Çünkü olaya, daha önce ortaya konulmamış bir yenilik katmaktadır; bu da yüce Allah'ın, [sonraki] diğer ümmetler arasında Nûh'un ilelebet selâmlanıp *güzelce yâd edilmesini* sağlamasıdır. Bu cihanşümul takdiri, tüm insanlığı kapsayan bu övgüyü yüce Allah وتركنا عليه في الآخرين سلام علي نوح في العالمين [*Sonrakiler arasında güzelce yâd edilmesini sağladık: Herkesçe selâmlanmaktadır şimdi Nûh!*] ifadesiyle anlatmaktadır. Allah Teâlâ aynı mânâyı, Hazret-i İbrahim kıssasında o kendisinden "Sonrakiler arasında hayırla yad edilmemi nasip et (benden övgüyle, güzellikle bahsetsinler)" diye talepte bulunurken de söz konusu etmiştir. Fakat -her ikisi de harika ve güzel olmakla birlikte- bu iki makamdaki tasvir farklıdır; bu, zekanın kılavuzluk ettiği, dehanın ortaya çıkardığı peygamberi bilgilerden biridir; Kur'ân-ı Kerim, işbu tasviri, bize ilham vermek için yapıyor; tıpkı o seçkin peygamberine (s.a.s.) ilham verdiği gibi…[41]

Bununla bağlantılı bir başka ifade de yüce Allah'ın şu sözleridir:

"Hani İbrahim, babasına ve kavmine şöyle demişti:

'Ben, sizin taptıklarınızdan uzağım;

Beni yaratan müstesna… O bana elbette yakında doğru yolu gösterecek."

---

39 Nuh 71/21-26.

40 Saffat 37/78-79.

41 Abdülhafız Abdurabbih, *Buhus fi Kısası'l-Kur'ân*, s. 167.

Ve -belki dönerler diye- bunu ardından gelenler için kalıcı bir ilke kılmıştı."[42]

جعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ [Belki dönerler diye, bunu ardından gelenler için kalıcı bir ilke kılmıştı] ifadesinin anlamı nedir? Bu, güzel/cömert bir mânâ ifade etmektedir, yani Hazret-i İbrahim'in şirki yok etmeye ve tevhidi yerleştirmeye çalışmış olduğunu… Nitekim bir başka tasvirde şöyle buyrulmuştur:

"Hani, Rabbi ona; 'Teslimiyet göster (İslâm ol)' buyurduğu zaman; 'Âlemlerin Rabbi'ne teslimiyet gösterdim' demişti. İbrahim bunu oğullarına da emretti. Yakup da: 'Ey oğullarım! Allah sizin için bu dini (İslâm'ı) seçti; siz de ne yapıp edin, (Allah'a) teslimiyet göstermiş olarak can verin!' dedi."[43]

Bu güzel mânâların her biri, nebîlerin davet ve Rasûllerin görev muhiti hakkında karşılıklı cevaplar sunmaktadır ki bu peygamberlerin başında ise bütün ümmetlerin, putperestler dâhil tüm din mensuplarının sahiplenmeye çalıştığı, üzerine titrediği Hazret-i İbrahim gelmektedir. Nitekim لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ [belki dönerler diye] ifadesiyle putperestlere işaret edilmekte; böylece, din karşıtları def'edilmek ve mücrimlerin ellerindeki delil(imsi)ler iptal edilmek istenmektedir[44].

Kur'ân kıssalarını diğerlerinden ayıran; bunlara özgü yüksek mânâlardaki ve o hayranlık uyandırıcı, dikkat çekici temalardaki -Kur'ân üslubundaki i'câz taraflarını kat kat artıran- harikulade bir kuvvettir. Çünkü Kadir-i Mutlak Allah'ın kuvvetinin benliklere nüfuz ettiği bu yüksek mânâ, hayranlık uyandıran bu eşsiz üsluba döküldüğünde, fildişi kulelerde yaşayanları yerlerinden indirmekte; başları öne eğdirmektedir.

Âd kavminin uğradığı azabın anlatıldığı "Uğursuzluğu hiç bitmeyen bir gün, üzerlerine öyle dondurucu bir rüzgâr gönderdik ki…"[45] mealindeki âyete geçtiğimizde görüyoruz ki; azap indirme eylemini 'gönderme' fiiliyle

---

42 Zuhruf 43/26-28.

43 Bakara 2/131-132.

44 Abdülhafız Abdurabbih, *age*, s. 168-169.

45 Kamer 54/19.

ifade etmektedir. Âyetteki tavsife göre; kasırga bu mücrimler üzerine bir o yandan bir bu yandan sürekli eserek inatçıları sarsmış, insanları yerlerinden yurtlarından söküp atmış ve sonunda onları 'topraktaki kökleriyle bağı koptuğu için boylu boyunca yere uzanan kof hurma kütükleri gibi' hareketsiz bırakmıştır. Aynı yerde geçen *"Şüphesiz, onları imtihan etmek için dişi deveyi göndereceğiz! Sen sabret de gözle bunları… Onlara; suyun aralarında paylaştırıldığını haber ver: O gün kimin hakkıysa, suya sadece o gelecek!.. Sonunda, arkadaşlarına seslendiler; o da silahını kuşandı ve ayaklarını biçerek hunharca katletti (deveyi)! Ama (gördüler) nasılmış Benim azabım ve uyarılarım?!"*[46]

Bütün bunlar Arap dili kalıplarına bürünmüş öylesine güçlü ve etkili tavsiflerdir ki, bunları ancak 'kuvvetlerin ve kudretlerin yaratıcısı' [yüce Allah] söyleyebilir!

Bu i'câz yönleri, tamamen üslup ve lafızlara irca edilemez. Bu, daha farklı bir şeydir; edebiyat ustalarının imge ve tema dedikleri şey… Ediplere göre üslup; müfredattan [kelime ve harflerden] oluşan lafza ve bu müfredatın *fasıl-vasıl, zikir-hazif, takdim-tehir* diye anlatılan *sıralanış*larına bağlıdır. Bu sebeple de, Cürcânî, Bâkıllânî, Câhız ve benzeri Beyan ve Belagat âlimlerinin işlediği beyanî i'câz çeşidinden farklıdır; ki bu âlimler, Arap edebiyat geleneği demek olan icmalî yöne yoğunlaşmışlardır[47].

3. Üsluptaki İ'caz

İfade sanatına aşina olanlar ve mânâları ustaca dile getirebilenler, Kur'ânî anlatımdaki üslup i'câzının boyutunu diğerlerinden daha fazla idrak edebilmektedir. Şu kesindir ki; hadis-i şerifler ve Kur'ân vahyi, kendilerine özgü kalıplarıyla ve özel mühürleriyle iki farklı üslup arz etmektedir: Kur'ân ibareleri, kulakların aşina olduğu bir uyum ve tınıya sahiptir; farklı bir terkip bütünlüğü ve özel lafızları vardır. Dolayısıyla, Kur'ân üslubunun mûcize olduğu; bu üslubun benzerinin getirilemeyeceği söylendiğinde, hata ya da aşırılık sayılmamalıdır[48].

---

46 Kamer 54/27-30.

47 Abdülhafız Abdurabbih, *age*, s. 185-186.

48 Malik b. Nebi, *ez-Zāhiratu'l-Kur'âniyye*, s. 167.

Gerçek şu ki; dinî temalarını ve tevhidî kavramlarını Arap diline sokmak isteyen Kur'ân'ın, Cahiliye edebiyatının geleneksel sınırlarını aşması gerekiyordu ve realite şudur ki; Kur'ân, ifade sanatlarını değiştirmek sûretiyle Arap edebiyatında müthiş bir devrim gerçekleştirmiştir. Çünkü bir yandan, nazımlı cümleyi şiir beytinin yerine ikame ederken, diğer yandan orijinal bir tema getirerek, yepyeni konu ve kavramları dile sokmuş ve böylece, Cahiliye aklını tevhid akımına bağlamaya çalışmıştır. Üstelik bu kavramlar [kadim kaynaklardan] Arapçaya çevrilerek âyete dönüştürülmüş değildir, aksine Kur'ân bunları hazmedip içselleştirmiş, kendine maletmiş, sonra da Arap aklına uygun hâle getirmiştir.

Kur'ân kıssalarındaki kelime hazinesi [vocabulary] harika bir adaptasyon geçirmiştir. Tıpkı potifarda olduğu gibi… Potifar, Kur'ân'ın Yusuf sûresinde kendisinden azîz lakabıyla bahsedilen kişinin adıdır. Bu İbranca kelime ile Arapça karşılığı arasında ne alaka bulunduğunu sorabiliriz. Tevrat tefsirlerine göre, potifarın Mısır/Kıbtî dilinde 'güçlü şerefli (azîz)' anlamındaki poti ile 'danışman' ya da 'öğüt veren' anlamındaki far kelimelerinden türemiş olduğu anlaşılmaktadır. Peder Vigroureux'nun bu konudaki araştırmasına göre ise, potifar; 'Güneş tanrısı Ra'nın azîzi' anlamına gelen bileşik bir kelimedir. Bu iki görüşten hangisini kabul edersek edelim, Kur'ân'daki kelime adaptasyon metodunun orijinal kelimedeki tamamlayıcı, izafî lafzı hazfettiği görülmektedir ki bu, İslâmî tevhid ruhu ile çok daha uyumludur. Çünkü ["Güneş tanrısı Ra" kısmı atılarak] azîz lafzıyla yetinilmiştir. Şunu da belirtelim ki; ilk harflerin seslerini [ikisi de Arapçada bulunmayan iki sesi, yani 'po'yu] tercüme etme zorluğundan uzak duran bu adaptasyon, Mısır araştırmalarından bihaber olan birinin -ne kadar kavrayışlı olursa olsun- çözemeyeceği lugavî bir sorunu da halletmiştir[49].

4. Âciz Bırakan Vecizlik (الإيجاز المعجز)

Kur'ânî anlatım çok veciz ve sağlam olduğundan dolayı bazan kelimeleri neredeyse, içinde pek çok anlamlar barındıran rumuzlara dönüşmektedir. Bu sebeple, Kur'ân'ın işaret ve çağrışımlarını dakik bir şekilde anlaya-

---

49 Malik b. Nebi, *ez-Zāhiratu'l-Kur'âniyye*, s. 185-186.

bilmek; okurken sürekli teyakkuzda olmayı, meramlarını iyi düşünebilmek için kavrayıcı bir düşünüş, mânâlarını tadabilmek için de hassas bir duyu gerektiriyor. Meselâ, Yusuf kıssası bağlamında varit olan şu âyeti incelediğimizde, çok sayıda muhtemel mânâ icad eden bir kaynakla karşılaşıyoruz:

"Şehirde birtakım kadınlar dediler ki: Aziz (Potifar)ın karısı emrindeki delikanlıdan kâm almak istiyormuş; ona abayı yakmış! Görüyoruz ki, kesinlikle aşikâr bir sapma içinde…"[50]

İbn Kayyım el-Cevziyye [v.751/1351] diyor ki:

"Bu ifade, farklı suçlamaları bir arada içermektedir:

1) 'Aziz (Potifar)ın karısı emrindeki delikanlıdan kâm almak istiyormuş' ifadesi. Burada, kadının ismini açıkça zikretmemiş; ondan, 'kocası olduğu halde böyle bir çirkinliğe imza atabilen biri' diye bahsetmişlerdir. Çünkü böyle yüz kızartıcı, çirkin bir eylemin, eşi olan birinden sâdır olması, eşi olmayan birinden sâdır olmasından daha çirkindir.

2) Kadının kocası Mısır'ın azizidir; reisi [aynen!], büyüğüdür; böyle bir kişinin eşinden yüz kızartıcı, çirkin bir eylem sâdır olması daha çirkindir.

3) Kadının kâm almak istediği kişi, hür de değildir; köle, yani maldır… Bu çirkinliği daha da pekiştirmektedir.

4) Kâm almak istenen kişi, kadının elinin altında, aynı evde yaşayan biridir; bir nevi aileden sayılır; bu ise, uzaktaki bir yabancıdan kâm almaya çalışmaktan daha ayıptır.

5) Kâm almak isteyen, kadındır [oysa normalde erkekler talip, kadınlar matlup olur].

6) Kadının delikanlıya karşı hissettiği aşk o denli büyüktür ki, kalbinin [zarını yarıp] ta içine işlemiştir.

7) Bu çerçevede, delikanlı ise ondan daha iffetli, daha iyi ve vefalıdır; çünkü kâm almak isteyen kadın iken, iffetinden, keramet ve hayasından dolayı bu işten uzak duran, delikanlıdır. Bir kadın için en büyük kınama budur.

---

50 Yusuf 12/30.

8) [Mısır sosyetesindeki] kadınlar, 'kâm alma' fiilini [o fiilin bir kere olup bittiğini gösteren] mazi sıygasıyla راودت فتاها şeklinde değil, ânı ve ileriki zamanı kapsayan bir sürekliliğe ve arzunun kadının işi-gücü haline geldiğine delâlet eden muzari sıygasıyla [تُرَاوِدُ فتاها] ifade etmişlerdir. Arapçada فلان أكرم ضيفاً [falanca misafirlerine değer verdi] demekle فلان يكرم الضيف [falanca misafirlerine değer verir] demek arasında fark vardır. İkinci cümle, kişinin, misafirlerine değer verdiğini, onlara ikram edip yedirip içirdiğini, ağırlıklarını hafiflettiğini, yani bunu sürekli yaptığını ifade eder.

9) Kadınların; *'Görüyoruz ki, kesinlikle aşikâr bir sapma içinde…'* sözleri, bir kadından böyle bir fiil sâdır olmasını son derece çirkin buluyoruz, anlamındadır. Bu ifadeleriyle, çirkin bulma fiilini 'kadın'a [kadın cinsine] isnat etmiş oluyorlar; oysa aşk-meşk konularında birbirlerine yardımcı olmaları beklenirdi; tıpkı erkeklerin bu konularda birbirlerine yardımcı! olmaları gibi, onlar da bu işi çirkin bulmayabilirlerdi. Bunu bir kadın için çirkin bulduklarına göre, bu, bir kadına yardımcı olunmaması gereken, yardımın asla güzel karşılanmayacağı en kötü şeydir.

10) Bu kınama cümleleriyle kadınlar, aşırı aşk ile aşırı talepkârlığı bir arada belirtmişler ve kadının, aşkında da talepkârlığında da normal davranamadığını ifade etmişlerdir. Aşkını anlatmak için, قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا demişlerdir ki, 'delikanlıya karşı hissettiği sevgi gönlünün [zarını yararak] ta içine işlemiş' demektir. Aşırı talepkârlığını ise, تراود فتاها cümlesiyle ifade etmişlerdir. *Murâvede* fiili, bir kez değil defalarca istemek demektir. Böylece, kadını 'aşktan yanıp tutuşan, o yüz kızartıcı çirkinliğe karşı son derece hırslı' biri olarak nitelemişlerdir. Kadın da bunların kınamalarını işitince, bu sefer o da onlara -hem de daha etkili- bir tuzak kurmuş; onların sözlü tuzaklarına fiili bir tuzakla karşılık vermiştir."[51]

---

51 İbn Kayyım el-Cevziyye, *et-Tefsîru'l-Kayyim,* Mısır: 1949, s. 314-315. Ayrıca bkz. et-Tihamî Nefera, *Saykolociyyetu'l-Kıssa fi'l-Kur'ân,* s. 496-498.

Bu sağlam vecizlik ve mânâ zenginliği, çoğu âyetinde Hazret-i Mûsâ'dan bahsedilen şu beş sûredeki Mûsâ kıssalarına da uyarlanabilir: A'raf, Yûnus, Ta-Ha, Şuara ve Kasas.

5. Kur'ânî Anlatımdaki Ses Belâğati

a) Telkin (إيحاء)

Ses belâğatının en büyük örneği olan Kur'ân-ı Kerim'in bu meziyeti, büyük oranda güzel okunmasına bağlıdır. *"Kur'ân'ı seslerinizle süsleyiniz"*[52] hadisinin maksadını böylece daha iyi anlıyoruz. Burada kastedilen, makamlı okuyuş değil, Kur'ân'ı; harfleri doğru telaffuz ederek, *med, gunne, ızhar, ihfa, vakıf-vasıl* gibi okuma kaidelerine riayet ederek okumaktır. Seslerin, mânâları ortaya koymadaki rolünü gösteren ve Kur'ân'ı süsleyen güzel tilavet bununla mümkündür. Bu, aynı zamanda, vurguyu ortaya çıkaran lügavî terkiplerin güzel bir şekilde takip edilmesine de imkân vermektedir[53].

O halde *ses belâğatı*, "belâğat kavramının belâğatçıların kullandıkları terim anlamıyla gerçekleştiği, sesle ilgili her tür vesile"dir. Bu bakımdan, iki hususa dikkat edilmelidir:

1) Tınısıyla, telkiniyle, çağrışımıyla, vurgusuyla, dengesiyle 'ses' çerçevesinde kalmayarak, onun, 'mâna'yı ortaya çıkarışına, pekiştirişine, zincirleme devam edişine ve dizilişine geçilmelidir.

2) Seslerin; kelâm neyi gerektiriyorsa ona uygun bir şekilde çıkarılmalıdır. Gerçek şu ki; -musiki derecesinde dengeli, homojen ve insicamlı olsa da, vurgulardaki estetik ve telaffuzdaki güzellik bütün insanları çekse de, Kur'ân üslubunun nihaî amacı; inanç ve seviyeleri farklı dinleyici ve muhatapları cezbederek, dikkatlerini çekerek etkilemek değildir[54].

Telkin; bir kelimeyle bağlantılı olarak çağrışımlar yapan bir mânâlar zincirine doğru hayali (*imgelem*) hareket ettiren sesle ilgili bir özelliktir. Genellikle de, kelimenin tınısına, vurgusuna ve o kelime sayesinde ortaya çı-

---

52 *Buhârî*, "Tevhid" 52.

53 Muhammed İbrahim, *el-Belâğatu's-savtiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: er-Risale, 1988, s. 11.

54 Muhammed İbrahim, *age*, s. 11-12.

kan başka şeylere bağlıdır. Telkinin kaynağı bazı kelimelerin kökleriyle duyusal irtibatlarına irca edilebilir. Bu, kelimenin telkin ettiği ve bizim o kelime telaffuz edilirken onun sayesinde hissettiğimiz bir irtibattır. Kelimenin duyusal kökü, "ilk Arapların hayat ve maişetleriyle, sosyal şartlarıyla irtibatlı hususların gerektirdiği aslî kullanılışları" demektir. Nitekim Profesör Akkād toplumla irtibatlı kelimeleri açıklamaktadır.

Sözgelimi *ümmet* "aynı mekâna yönelen' ya da 'aynı emir-komuta zincirine uyan' topluluk" demektir. *Şa'b*: "Kendisi için yolun aynı şubesini benimseyen topluluk" demektir. *Tāife*: "Birlikte dolaşan topluluk" demektir. *Fie*: "Aynı gölgeye sığınan topluluk" demektir. Bir kavmin *nefer*i: "savaş vb. bir şey için seferber olan"ları demektir. *Kavm*: Özellikle savaş için tek bir kalkışla kıyam edenlerdir; bu sebepledir ki, önceleri sadece erkeklere kavm denirken, sonra kadın-erkek herkese denir olmuştur. Meselâ, لَا يَسْخَرْ قَومٌ مِن قَوْمٍ [*hiçbir kavim başka bir kavimle alay etmesin*] dendikten sonra, وَلَا نِسَاءٌ مِن نِسَاءٍ [*özellikle kadınlar kadınlarla…*] buyrulmuştur.[55] Duyusal kullanıştaki bu daimi münasebet yer adlarında da görülebilmektedir. Meselâ, *menzil* "insanın inip konakladığı yer"dir; *beyt* "insanın gecelediği yer"dir. Bu; *mevkı', merci'* ve *me'vâ* kelimeleri için de geçerlidir[56].

Delâletteki bu gelişime rağmen, ilk -duyusal- kullanım [yani kelimenin kök anlamı] kelimede varlığını hâlâ sürdürmekte ve ona biteviye bu duyusal kökten özel yansımalar telkin ettirmektedir. Öyle kelimeler vardır ki, ilkin duyusal bir şeye delâlet etmek üzere vaz'edilmiş; fakat daha sonra (*mecazi* bir kullanışla) ilk mânâdan ötesine, dildeki malum kullanımına geçilmiştir; artık gerçek anlamında değildir; daha sonra, bu yeni anlamlı kullanış kelimenin gerçek anlamı haline gelmiştir; fakat yine de kök anlamından bir yansımayı muhafaza etmekte; kelimenin uzun kullanım tarihi boyunca alakalandığı delâletlerden ve aslî kullanımdan alınan -içimizdeki çağrışımlardan ve zâtî bilincimizden onların yerine koyduğumuz- birtakım mânaları telkin etmeyi sürdürmektedir. Meselâ, şu âyet bu kabildendir:

---

55 Hucurat 49/11.

56 Abbas Mahmud el-'Akkād, *el-Luğatu'ş-şâ'ira,* Kahire: Mektebetü Garîb, ts, s. 73.

"Ey cin ve insan topluluğu!

İçinizden size Benim âyetlerimi anlatan [يقصّون], *bugünle karşı karşıya gelece-ğiniz konusunda sizi uyaran peygamberler gelmemiş miydi?!" (buyurunca)*

'Ey Rabbimiz! Kendi aleyhimize şahitlik ederiz.' derler…

Onları dünya hayatı aldatmış ve kendi aleyhlerine olmak üzere inkârcı nankör olduklarına şahitlik etmişlerdir…"[57]

Âyette iletme/tebliğ fiili; peygamberlerin [dinî ilkeleri] açık-seçik bildirerek, açıklayarak, insanlarda şevk uyandırmaya çalışarak ve yumuşak davranarak ilettiklerine işaret etmek üzere, يقصّونile ifade edilmiştir; peygamberlerin bu esnadaki durumları, âdeta, bir grup insana kıssa anlatan kişinin durumudur. Kişi, "sözün veya haberlerin rivâyetle izini sürdüğünde" قصّ الكلام أو الأخبار ifadesi kullanılır. "Haberlerin *kıssa* edilmesi", onların tetebbu edilip 'iz'lerinin sürülmesi anlamındaki قصّ الأثر ifadesinden gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim, *k-s-s* maddesini; وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ ['O'nun izini takip et' dedi] âyetinde,[58] ilk kullanım aşaması sayılabilecek bu kök anlamında kullanmıştır. Bu maddenin "iz sürme"den "haber verme"ye, buradan da "âyet anlatma"ya [يقصّون عليكم آياتي] evrilirken geçirdiği aşamalar böylece anlaşılmaktadır. Kelimenin bu uzun yolculuğunda maruz kaldığı kullanımlar, âyeti tilavet ederken hissettiğimiz o telkin gücünü ona kazandırmaktadır; mânâyı tasvir etme ve onu gözle görülür hâle getirerek sunma gücünü kelimeye kazandıran da işbu telkindir[59].

Kelimeleri daha güzel, meramı daha estetik ifade etmeyi sağlayan şeylere [muhassinât-ı bedî'iyye] gelince bunlar; ses değerlerine ve hikâye olgusuna sözü işiten kişiyi etkileme imkânı veren 'bilinci ele geçirme' kabilinden şeylerdir. Bu, tamıyla nakısıyla *cinas* için doğru olduğu gibi, *müşakele* vb.

---

57 En'am 6/130.

58 Kasas 28/11.

59 Muhammed İbrahim Şadi, *el-Belağatu's-savtiyye fi'l-Kur'âni'l-kerim*, s. 38-39.

ifadeyi güzelleştirici sanatlar için de doğrudur. Ve Kur'ân metninin, başka türlü ulaşılamayacak birtakım [ulvî] gayelere ulaşmak için bunları kullanması elbette güzel ve yerinde olmuştur.

Aşağıdaki âyet, bu kullanıma güzel bir örnektir:

"وَقَالَ الْمَلأُ مِن قَوْمِ فِرْعَونَ أَتَذَرُ مُوسَى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُواْ فِي الأَرْضِ وَيَذَرَكَ وَآلِهَتَكَ Firavun kavminin ileri gelenleri (Firavun'a); ' Mûsâ'yı ve kavmini, seni ve tanrılarını bırakıp da ülkede bozuculuk yapsınlar diye mi bırakıyorsun?!' dediler".[60]

[Her ikisi de bırakma anlamına gelen] يذر ve تذر fiillerinin kullanılışına baktığımızda, bunların, aynı lafza sahip olsalar da farklı mânâlar ifade ettiklerini görüyoruz. Çünkü bırakma fiili; Firavun açısından Mûsâ'yı cezalandırmaktan vazgeçmek anlamına gelirken, yani bu bırakış bir tür müsamaha iken, Mûsâ açısından, tek bir ilaha kulluk etmek amacıyla Firavun'u ve tanrılarını terk etmek anlamına gelmektedir.

Benzer bir durum Âl-i İmrân sûresinde geçen Meryem kıssasında da varittir. İlgili âyette şöyle buyrulmaktadır: "إِذْ قَالَتِ الْمَلآئِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاء الْعَالَمِينَ Hani, melekler şöyle demişlerdi: Ey Meryem! Şüphesiz, Allah seni seçti ve tertemiz kıldı; seni dünya kadınlarından üstün tuttu."[61] اصْطَفَاكِ önce "seni seçti" anlamında; ikinci olarak ise "seni üstün tuttu" anlamında kullanılmıştır. Yani, lafız aynıysa da anlam farklıdır.[62]

Söz konusu telkini ibarenin bazen tek kelimesinde, bazense birden fazla kelimesinde buluyoruz. Telkin içinde bulunulan psikolojik hava, hal ve makam ile irtibatlıdır; bu meziyeti hissedebilmek ayrıca, duyusal ipoteklerine ve dildeki lafızların ses değerleri ile olumlu etkileşiminin gücüne de ipoteklidir. Arap dilini tetebbu ettiğimizde, telkinin; mânâlar, olaylar ve insanî hislerle dolu veciz bir kelâmın belirgin özelliklerinden biri olduğunu görü-

60 A'raf 7/127.

61 Âl-i İmrân 3/42.

62 Temmam Hassan, *el-Beyan fi Ravâi'i'l-Kur'ân*, Kahire: Mektebetu'l-üsra, 2002, s. 206.

rüz. Bu sebeple, söz konusu özellik [hemen bütün] Kur'ân kelimelerinde bulunmakla birlikte, Kur'ân kıssalarında daha belirgindir. Kur'ân kelimelerindeki güçlü telkini açıklamak ve bunun diğer gayelerle ya da ibaredeki doğru bilinçle irtibatını göstermek üzere Hazret-i Yusuf kıssasını numune alalım. Kıssaya ait şu sahne, telkinin, sahneyi netleştirmedeki ve adı geçen kişilerin hislerini dakik bir şekilde somutlaştırmaktaki rolünü ortaya koymaktadır: وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَن نَّفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَـٰذَا بَشَرًا إِنْ هَـٰذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ *"Şehirde birtakım kadınlar dediler ki: 'Aziz (Potifar)ın karısı emrindeki delikanlıdan kâm almak istiyormuş; ona abayı yakmış! Görüyoruz ki, kesinlikle aşikâr bir sapma içinde…' Kadın, onların dedikodusunu işitince, kendilerine haber yolladı. Onlara yaslanacak şeyler hazırladı ve her birine birer bıçak (ve meyve tabağı) verdi. (Yusuf'a da) 'Çık karşılarına!' dedi. O'nu görünce, kendisini gözlerinde o kadar büyüttüler ki, ellerini doğradılar (da farkında bile olmadılar)! 'Allah için! Bu bir beşer olamaz… Hâşa! Bu olsa olsa değerli bir melektir!' dediler."*[63]

نسوة kelimesinin, [birtakım kadınlar, şeklinde] belirsiz/nekire getirilmesi -sözgelimi وقال النسوة denmemiştir- bunların; "her kadında bulunmayan belli sıfatlara sahip kadınlar" olduğuna işaret etmektedir. Nekirelik, bunların muayyen bir [sosyal] tabakadan olduklarına işaret ederek durmaktadır. Bunun ne tür bir tabaka olduğu ise, şu ifade ile tamamen bağlam tarafından ortaya konulmaktadır: *"Kadın, onların dedikodusunu işitince, kendilerine haber yolladı. Onlara yaslanacak şeyler hazırladı"* Çünkü mükellef sofralarla, yumuşak minder ve yastıklarla bu hazırlık davetli kadınların üst tabakadan olduklarına delâlet etmektedir. Haberin hizmetçiler kanalıyla önce benzer evlere yayılması da doğaldır. وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ [*şehirde birtakım kadınlar dedi ki*] ifadesinde, kadınların şehirde olduğu فِي harf-i cerriyle haber verilmiş ve

63 Yusuf 12/30-31.

böylece; -daha evvel işaret ettiğimiz gibi- dedikodunun şehirde söylendiğine, ama dedikodu yapanların tamamının şehirli kadınlar olması gerekmediğine, çünkü şehirden ve diğer yerleşim birimlerinden karışık da olabileceğine işaret edilmiştir. Öyle veya böyle, Kur'ânî ifade bunu da, onu da taşıyabilmektedir, her ikisine de muhtemeldir. Yani âyet ilk anda akla gelmeyen çok sayıda mânâyı içine alabilmektedir ki bu da i'câzdandır.

Kur'ân, Aziz'in karısının adını zikretmemiş; bir keresinde وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَن نَّفْسِهِ [Evinde bulunduğu kadın ondan kâm almak istedi] diyerek kadından ism-i mevsul ve sılasıyla bahsetmiş ve bu kâm alma isteğinin türüne, ulaştığı boyuta ve bunu çevreleyen şartlara işaret etmiştir. Buna göre, söz konusu talep evin hanımefendisinden hizmetindeki delikanlıya yani kölesine karşı ve kadının evinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu, ancak Yusuf Aleyhisselâm gibi birisinin uzak durabileceği ısrarlı, zorlayıcı, hükmedici ve kuşatıcı bir kâm alma isteğidir. İkincisinde ise kadından "Aziz'in karısı" diye bahsetmiştir (Kur'ân); bu, malum kadınların ağzından nakledilen söz arasında geçmektedir: "*Şehirde birtakım kadınlar dediler ki: Aziz (Potifar)ın karısı emrindeki delikanlıdan kâm almak istiyormuş; ona abayı yakmış!*" Yani, kadınlar da bu kadından ismen bahsetmemişler, onu Aziz'e izafe ederek, [böyle yüksek ve güçlü bir şahsiyetin haremindeki bir] kadının bu durumunun ne kadar şaşırtıcı olduğunu göstermek istemişlerdir. Yani, kadının "Aziz'in karısı" olması, iffetli ve namuskâr davranmayı gerektirirdi; "Aziz'in karısı" olan biri, böyle bir derekeye düşmemeliydi… Bu izafet, olayın nadir rastlanabilecek bir şey olduğunu ve kadınların bu haberin yayılmasına karşı hissettikleri kadınsı arzunun doyurulduğunu da telkin etmektedir.

تراود "delikanlı hiçbir seferinde muvafakat etmediği halde, defalarca onunla cinsel ilişkiye girmeye teşebbüs etti" demektir. Böylesine uzun ve kapsamlı bir mânâyı, tek bir kelime ile anlatacak Arapça dışında bir dil bulamazsınız. Arapçanın bu kelimeyi tercih etmesi, Kur'ân'ı; vecizliğiyle, celâl ve azametiyle uyuşmayan bazı tafsilatlara dalmaktan uzak tutmak için [olsa gerek]tir. Kaldı ki bu تراود kelimesinin, duyusal kök kullanımından çıkarılan çok sayıda telkini/çağrışımı vardır. Sözgelimi Lisanu'l-'Arab'da der ki:

الرائد kelimesi kök anlamı itibariyle; "nerede ot bulabileceklerini ve ne zaman yağmur yağabileceğini kavmine gösteren kişi"dir. رادت الإبل ترود رياداً cümlesi, "deve sürüsü otlakta ileri-geri farklı yönlerde otladı" demektir. امرأة راد ورواد "komşu kadınları dolaşıp duran kadın" demektir. Asma'î der ki: Kadınlarla ilgili kullanılan -hemzesiz-الرادة kelimesi, "dolaşıp duran" demektir. Leys ise şöyle der: Efendi ve cariye birbirleriyle cinsel ilişkiye girmeyi arzu ettiklerinde, راود فلان جاريته عن نفسها ve راودته هي عن نفسه denir[64].

تراود fiilinin Kur'ânî kullanımına dönecek olursak, onun insana; işbu kök anlamlarından çıkarılan birtakım mânâlar telkin ettiğini görüyoruz. Kelime; hem cür'et ve koşturma telkin ediyor hem de -kişiyi bir ileri bir geri gitmeye iten- bir şaşkınlık ve gerilim telkin ediyor ki bu, şehvetin musallat olduğu anlarda kadını ele geçiren şaşkınlık ve gerilimin boyutunu tasvir etmektedir. Özellikle de, bu işi gayr-ı meşru bir yolla yapmak istediğinde…

Sonra, فتى kelimesinin فتاها [hizmetindeki delikanlı] denilerek kadına izafe edilmesi… Yine kadınların ağzından hikâye edilen sözde geçen bu ifade, -kadınların, içlerindeki kınama arzusunu doyurmaya yönelişleri bir yana, bir yandan da- işin dehşetine yöneldiklerini telkin etmektedir. Çünkü böyle bir konumu bulunan bir hanımefendi, nasıl olur da emrindeki delikanlıdan yani kölesinden [yani bir 'mal'dan] kam almak ister?!

شغفها حبا ifadesinin mânâsı, "sevgisi gönlünün *şiğâf*ını yani zarını yardı" demektir. *Şiğâf*ın çeşitli anlamları bulunmakla birlikte, konumuzla en bağlantılı olanı, herhalde, "gönüle yerleşen hastalık"tır; ne gizlenebilen ne de açığa vurulabilen, tedavisiz bir hastalık… Dolayısıyla, شغفها fiili özelikle böyle bir bağlamda kullanılmak sûretiyle, duyusal kullanıştan mânâyı önceleyen kullanışa geçilmiş ve böylece kadının, uzun süreli ve gizli sıkıntılar yaşadığına ve [muradına nail olmak için] elem verici ve acıtıcı 'oyun'lar

64 İbn Manzur, *Lisanu'l-'Arab*, "rvd" md., III, 1774.

oynadığına işaret edilmiştir. شغفها öyle bir lafızdır ki, bu uzun süreli *vecd*i, bu kara sevdayı sadece tınısıyla ifade ettiği gibi, bunun aklın onaylayabileceği bir sevgi olmadığını da telkin etmektedir. شغفها fiilinin [gayn yerine] 'ayn' ile kıraat edilmiş olması da bunu desteklemektedir. Ebussuud Efendi'nin naklletiğine göre, Şa'bî şöyle dermiş: *Şeğaf*, sevgi; *şe'af* ise delilik demektir[65].

Kadınların sözleri arasında geçen "*Görüyoruz ki, kesinlikle aşikâr bir sapma içinde…*" ifadesinde نراها[*Görüyoruz ki*] denmiş olması, kadınların Aziz'in karısı hakkında verdikleri 'besbelli sapıtmış bu!' şeklindeki hüküm, öylesine söylenmiş bir söz değildir; bilgiye ve gerçeğe dayanılarak verilmiştir. Kadınların bu işi 'aşikâr bir sapma' olarak nitelemeleri de, kendilerinin böyle bir işe asla bulaşmayacaklarını, bundan berî olduklarını iş'âr etmekte, hissettirmektedir.

Yine فلما سمعت بِمَكْرِهِنَّ ifadesi yerine, harf-i cer hazfedilerek, فلما سمعت مَكْرَهُنَّ demiş olsaydı, söz, kullanım kaidesine göre elbette doğru olurdu. Çünkü "işitme" anlamındaki سمع harfsiz, bizzat müteaddi olabilen fiillerdendir; dolayısıyla, 'ba' harfiyle müteaddi oluyorsa, bu, -bağlamdan anlaşılan mânâ ile bağlantılı- bir sırra dayanıyor olmalıdır; 'ba' mülabeset ifade ettiğine göre, ifadenin anlamı şöyle olmaktadır: "Kadın, bunların tuzağına dokunan, bağlanan şeyi -yani kendisine tuzak kurma amacıyla söyledikleri sözleri- işitince…" Oysa bu sözler zâten gerçekti… Peki, Kur'ân bunları neden "tuzak amaçlı sözler" olarak nitelendirmiş olabilir? Şundan: Kadınlar, 'kam alma arzusu' söz konusu olduğunda ona dayalı olarak ortaya çıkabilecek [sevişme ve ilişki türünden] şeylerle ilgili birtakım zanlara, hayal ve çıkarsamalara dalmışlardı. Onların "Aziz (Potifar)ın karısı emrindeki delikanlıdan kâm almak istiyormuş" sözlerinde de, iki karşıt cins arasında geçebilecek şeylere tarizde bulunulmaktadır. İşte Kur'ân bunu tuzak olarak nitelendiriyor. Kadınlar böyle hayallere dalmakta mazur görülebilirler; çünkü

---

65 Ebussuud, *İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-kerîm*, Kahire: Matbaa Mısriyye, 1347, s.66.

tasavvur ettikleri şey -yüce Allah'ın seçip inayet ederek temizlediği Yusuf Aleyhisselam gibi iffet ve namus sembolü [müstesna] bir kişiyle bağlantılı olmasa- doğaldır ve beklenebilecek bir şeydir.

Böylece, sahnenin çağrışımlarını tamamlayan, bağlantılarına yönelik telkinde bulunan -"burada o da olsa bu da olsa fark etmez" kabilinden- birtakım kelimeler bulmak için sahnenin sonuna doğru geliyoruz; [fakat görüyoruz ki] Kur'ân kelimeleri, başka bir sözde bulamayacağımız zengin delâletlere sahip olarak güzel ve dakik bir şekilde tercih edilmiş… İsterseniz, beşerî sözler arasından [sanatkarane söylenmiş] yüksek bir örnek seçip kelimelerinin yaptığı çağrışım ve telkinleri inceleyebilirsiniz; bunu yaptığınızda göreceksiniz ki; o sözler Kur'ân'da bulduklarımızın karşısında eriyip gidiyor… Kaldı ki Kur'ân-ı Kerim, hiçbir beşerî sözde bulunmayan ayırt edici bir özelliğe sahiptir; o da tek bir kelimedeki telkin/çağrışım kaynaklarının fazlalığıdır. Kur'ân kelimelerini incelediğimizde, harflerin tınılarına ve gerek bu tınılara gerekse 'kök anlam'a dayalı olarak çıkarsanabilecek çeşitli çağrışımları bulunduğunu göreceğiz. Tıpkı تراود ve شغفها kelimelerinde olduğu gibi… Bu çağrışımlar insanlara ait bazı sözlerde de gerçekleşmekteyse de, 'çeşitli' çağrışım kaynaklarına sahip 'tek' bir kelime bulamamaktayız.

Bir başka ayırt edici özellik de, [Kur'ânî] terkiplerin ve çağrışımlarının telkiniyle bağlantılıdır. Zira Kur'ân; ibarede geçmesi mümkün olmakla birlikte, terkiplerin satır aralarından da anlaşılabilen pekçok şeyi zikretmemektedir. Bu özelliğiyle Kur'ân; *tariz*, *telvih* ve "satır araları" (مستتبعات التراكيب) olarak adlandırabileceğimiz şeylerle ilgili araştırmalar için verimli bir alandır[66].

Bu bizi bir başka *telkin* türüne götürüyor; bu telkin, kelimelerin seslerine indirgenememekte, aksine, lafız ve ibarelerin ta'likat (dipnotu) kabilinden delâletleriyle ilişkilendirilebilmektedir. Bu telkinde güzel bir çağrışım yaptırılmak isteniyorsa, metin bu tür lafızları iştahla kullanmakta; çağrışım merdut ve kötü olacaksa, metin zihni buna götürebilecek lafız ve ibareleri atmaktadır. Aşağıdakiler bu tür telkinlerdir:

---

66 Muhammed İbrahim Şadi, *el-Belağatu's-savtiyye fi'l-Kur'âni'l-kerim*, s. 44-48.

1. Âl-i İmrân sûresinde Zekeriya kıssasıyla Meryem kıssası arasındaki karşılıklı anlatımda Zekeriya Rabbinden çocuk isterken

أني يكون لي غلام [… *benim nasıl oğlum olabilir?!* (40. âyet)] demiş; Meryem ise

أني يكون لي ولد [… *benim nasıl çocuğum olabilir?!* (47. âyet)] demiştir. Zekeriya'ya

كذلك الله يفعل ما يشاء [… *Öyle, ama Allah dilediğini yapar*] ifadesiyle cevap verilirken, Meryem'e verilen cevapta

كذلك الله يخلق ما يشاء [… *Öyle, ama Allah dilediğini yaratır*] buyrulmuştur. Zekeriya'ya verilen cevapta 'yapar' lafzının kullanılması, kötü düşüncelere yol açmamaktadır. Çünkü Zekeriya ve hanımı karı-koca oldukları için, kadının hamile kalması herhangi bir şüpheye sebebiyet vermeyecektir; çünkü kocasıyla birliktedir; kadının doğurgan hâle getirilmesi, kocası bu işe hazır kılınmak sûretiyle gerçekleşmiş olacaktır. Yani doğurganlık da hazır kılma da Allah'ın fiillerindendir. Meryem'in durumunda ise, 'yapar' fiili kötü düşünceler meydana getirebilirdi; 'yapma' fiili [bir koca söz konusu olmadığından, sanki çocuğu Allah yapacakmış gibi algılanabileceği için] uygun düşmezdi; bu sebeple, 'yaratır' fiili ile ifade edildi.

2. Yusuf kıssasındaki وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُواْ فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ [Onu birkaç dirheme; yok pahasına *(İsmailîlere)* sattılar; ona fazla bir değer biçmemişlerdi] âyetinde geçen شرى fiilinin iki zıt anlamı vardır:

a) İlk mânâ; 'satın aldı' olup 'Antera'nın aşağıdaki sözünde de bu mânâda kullanılmıştır:

حصاني كان دلال المنايا فخاض غمارها وشرى وباعا Soylu atım tam bir felaket tellalıdır/Bir daldı mı çarpışmaya can satar can alır[67]

---

67 Bu ifade, bir önceki beyitle daha iyi anlaşılabilir: أقمنا بالذوابل سوق حربٍ وصيرنا النفوس لها متاعا [Mızrakları dikip harp çarşısına / canları meta yapmışız karşısına] (ms)

شرى fiiliyle باع arasındaki *tıbâk* [karşıtlık uyumu sanatı] شرى fiilinin "satın aldı" anlamında kullanıldığını göstermektedir.

b) شرى fiilinin ikinci anlamı ''sattı' olup, bu âyette kastedilen de budur. Bu mânânın karinesi ise "birkaç dirheme" ifadesi ile "ona fazla bir değer biçmemişlerdi" ifadesidir. Çünkü "değer vermeme" (*zühd*) kavramı, "para ödeyerek satın alma" mefhumuyla bir arada bulunamaz.; ma "satma" ile uyumludur. Fakat âyet, Tanrı elçisi olan Yusuf Aleyhisselam'a değer vermek için, onun satışını, köle satışında kullanılan بيعfiili ile ifade etmemiş; "satış"ın insan zihninde bırakacağı olumsuzluğu engellemek için zıt anlamlı bir kelime kullanmıştır.

3. [Yusuf kıssasındaki] وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَن نَّفْسِهِ [Evinde bulunduğu kadın ondan kâm almak istedi] ifadesinde (23. âyet), Yusuf'un değerini göstermek ve kadını yüceltmiş olmamak için "hanımefendisi/sahibesi" gibi bir ifade kullanmaktan kaçınılmıştır. Bu diğer âyetteki وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِن مِّصْرَ لِامْرَأَتِهِ [Onu satın alan Mısırlı (Potifar), karısına dedi ki] ifadesine benzemektedir: Çünkü ne bu kişi ne de karısı Yusuf'un efendisidir… وَأَلْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ [Kapının yanında, kadının efendisi ile karşılaştılar] ifadesi (25. âyet), [Potifar'ı] Yusuf'un değil, karısının efendisi olarak tanıttığına göre, söz konusu dikkatli kullanım bizzat Yusuf'a matuf demektir. إِنَّهُ رَبِّي [O benim efendimdir] (23. âyet) ifadesine gelince, bu, Yusuf'tan bahsen söylenmiş olmayıp, kendisinin söylediği bir sözdür.

4. يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ [Yusuf! Ey sıddık (özü-sözü doğru kişi)! (46. âyet)] âyetinde, nida edatı [ey] tehir edilmiş ve böylece [zindandan kurtulan] o delikanlının -Yusuf'un güzel yaşantısını ve çok sayıda tanrı fikrini reddederek Ezici Yegâne güç olan Allah'a kulluk etmeye çağırdığını gördükten sonra- Yusuf hakkında oluşan genel kanaati ifade edilmiştir. Şayet أيها الصدّيق يوسف [Ey sıddık (özü-sözü doğru olan) Yusuf!] demiş olsaydı, bu kullanım, herhangi birine seslenilirken kullanılıveren "Ali efendi!"/"Mehmet bey!"

gibi bir sesleniş olarak algılanabilecek; *sıddık* lafzı Yusuf'un herkesçe bilinen bir lakabıymış gibi düşünülebilecekti.

5. اذْهَبُواْ بِقَمِيصِي هَـــذَا فَأَلْقُوهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا وَأْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ

[Şimdi, şu gömleğimi götürüp babamın yüzüne koyun da gözü eski keskin hâline gelsin. Bütün ailenizi de bana getirin. (93. âyet)]

فَلَمَّا أَن جَاء الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا [Fakat müjdeci gelip de gömleği yüzüne koyunca, gözleri tekrar eski keskin hâline döndü (96. âyet)]

İlk âyette "gelme" fiili; ikinci âyette "dönme" fiili kullanılmıştır; çünkü Yusuf'un ilk âyetteki isteği babasının ve ailesinin tamamen Mısır'a gelmeleridir. İkinci âyette ise bir mûcizeden söz edilmektedir; görüş gücünün kaybedildikten sonra eski haline dönüşmesi… Ayrıca, ilk âyetteki "gelsin" ile ikinci âyetteki "getirin" arasında da *müşâkele* sanatı vardır[68].

B. TELİF İNSİCAMI

*Telif*ten maksat, kelime teklerinin (*müfredât*), dil kaidelerine uygun anlamlı bir şekillendiriş (*teşkîl*) ile belli mevkîlere konulmasıdır. Telif dizme (*nazım*), dizme ise şekillendirme demektir. Yalnız, dil müzikalitesi, telif insicamı ve vurgu belâgati anlamında bir şekillendirmeden söz ediliyorsa, bu, mevkîlerin güzel bir şekilde dağıtılmasıyla, kelimelerin de dikkatle tertip ve terkip edilmesiyle [yani, sıralanıp birleştirilmesiyle] gerçekleşebilir.

Meselâ, Câhız [v. 255/869] şöyle der:

Belâğatı sağlayan şey, mevkî güzelliğidir… Bir kelime diğerinin yanında uygun ve hoş durmuyorsa, şiir inşa ederken dile bir ağırlık verir. Gördüğüm en kaliteli şiir, parçaları birbirine kenetlenmiş, kolay çıkarılan kelimelerden oluşan şiirdir. Bu gibi şiirlerin dilden güzel bir şekilde dökülüp tek bir ses ve tarzda devam ettiğini, âdeta dilden yağ gibi kaydığını görürsünüz[69].

---

68 Hassan, *el-Beyan fi Ravâi'i'l-Kur'ân*, s. 212-214.

69 Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdüsselâm M. Harun, Kahire: Meketebetu'l-Hancı, 1968, s. 51.

Telif insicamını sağlayan sebepler hemen hemen -cümlenin oluştuğu- kelime teklerinin ses dokusuna inhisar ettirilebilir. İnsicamlı bir oluşumda kelime; belli sıfatlara sahip, sesiyle mânâyı ve metnin etrafında döndüğü havayı az-çok yansıtan harflerden oluşur. Bu meziyet edip ve şairlerin sözlerinde de gerçekleşiyorsa da buna kolay kolay ulaşılamamakta; bu tür edip ve şairlere nadiren rastlanmaktadır. Kur'ân-ı Kerim ise Allah'ın muciz (âciz bırakan) kelâmıdır. Bu özellik Kur'ân'da sürekli gerçekleşmektedir; çünkü kelimeler öyle seçilmektedir ki, kelimelerin ses dokusu bilinci mânâya yaklaştırmakta; hissî içeriğe derinlemesine nüfuz ettirmektedir. Nûh kıssasında geçen şu ifade bunun güzel bir örneğidir:

قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِّنَّا وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ وَعَلَى أُمَمٍ مِّمَّن مَّعَكَ وَأُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ "Ey Nûh! Sana ve seninle beraber bulunanlardan gelecek ümmetlere tarafımızdan verilen bir esenlikle, bereketlerle (gemiden) in. Ama öyle ümmetler de olacak ki, onları bir süre yaşatacağız; sonra onlara tarafımızdan can yakıcı bir azap dokunacak, denildi."[70]

Burada أمم ممن معك وأمم ifadesinde, yani 4 tane kelimede 7 tane 'mim'in bir araya geldiğini görüyoruz; hatta bu 'mim'ler tecvitli bir telaffuz ve okuyuşta 9'a çıkıyor; çünkü مِمَّن deki 2. 'mim' şeddeleniyor; 'nun' da 'mim'e dönüşüp devamındaki 'mim'e idgam ediliyor. Böylece, 4 tane kelime tamamen 'mim'lerden oluşuyormuş gibi algılanıyor. Bu 'mim'lerin gerektiği gibi telaffuz edilmesi ve bunun seste meydana getirdiği büyük kenetleniş, bu bitişik 'mim'leri çıkartırken iki dudağın sürekli tutulmasını gerektiriyor. Açıkça görülüyor ki; bu âyet, çıkartılan sesle Nûh'un ashabının, yani Hazreti Nûh'la beraber hareket edenlerin tek bir ilke ve tek bir akide etrafında birleşip, kenetlendiklerini ifade ediyor. Bir ilke etrafında birleşip, onun çevresinde sarmaşık misâli kenetlenmek, o ilkeye mensup kişilerin -özellikle de, Nûh'un ashabının gemide iken içinde bulundukları şartlara benzer durumlarda- büyük bir aidiyet hissî ve sarsılmaz bir kenetlenme duygusu doğurur. İşbu duyguları taşıyan söz konusu mânâyı Kur'ân-ı Kerim bize bu ses ve harflerle nakletmektedir. Aynı mânâda olmak üzere,

---

70 Hûd 11/48.

اهبط بسلام منا وبركات عليك وعلي من اتبعك [*Sana ve sana tâbi olanlardan gelecek ümmetlere tarafımızdan verilen bir esenlikle, bereketlerle (gemiden) in*] de denilebilirdi. Fakat Kur'ân sadece bunu ifade etmek istemiyordu; onun istediği aynı zamanda, Allah'ın onlardan razı olduğuna yönelik bir duygu yaratmaktı; bu mübarek beraberlikle birlikte olumlu bir psikolojik yaklaşım yaratmaktı; âyeti dinleyen herkesin içinde -sadece şu bir aradaki birbirine kenetlenmiş 'mim'leri işitmekle insanın kulağına çalınacak- bir birlik ve kenetlenme duygusu meydana getirmekti.[71]

C. KALIPLARDAKİ VURGU

İbaredeki kelime teklerinin (*müfredât*) kalıpları dakik bir şekilde seçildiğinde bu, meydana getirdiği -cümle ve ibarenin delâletiyle insicamlı- özel vurgu bir tarafa, uyumdaki kuvveti ve homojenlikteki güzelliği artıracaktır. Şüphesiz, kelime teklerinin delâletlerindeki ahenk, -fıtrî dili karışıp bozulmuş olmakla birlikte- meramını güzel ifade edebilme melekesine sahip birinin gözünde otomatikman bu kelime teklerinin kalıplarının da ahenkli olmasını sağlayacaktır. Kur'ân-ı kerim bu alanda zirvededir; bunun örneği ise Hazret-i Süleyman'dan naklettiği bir ifadedir; izni olmadan gözünden kaybolan Hüdhüd'ü şöyle tehdit etmiştir: لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لَيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ *"Onu ya sert bir şekilde cezalandıracağım ya da kafasını koparacağım onun! Ya da bana apaçık bir güçlü kanıt getirecek!"*[72]

Görüyoruz ki; لأعذبنه, لأذبحنه ve ليأتيّني kelimelerinin kalıbı -ki 'lâm' ve 'nun-i sakīle' ile tekitlenmişlerdir- telaffuz esnasında, bu konuşma bağlamının en önemli öğeleri olan kızgınlık ve tehdidi tasvir eden bir tını ve baskı oluşturmaktadır. Bu da bir yana, tekidin peşpeşe özellikle 'lâm' ve 'nun' ile yapılmasından, mânânın gücüyle mütenasip özel bir vurgu ortaya çıkmaktadır[73].

---

71 Muhammed İbrahim Şadi, *el-Belağatu's-savtiyye fi'l-Kur'âni'l-kerim*, s. 52-53.

72 Neml 27/21.

73 Amlf., *age*, s. 59.

Böylece sesin değeri, sözlüklerin bir lafız için araştırdığı normal bir mânâyı ya da insanın hissedip de anlatamadığı tabiî bir mânâyı hikâye edecek seviyeye yükselmektedir. Bazen daha sonra işaret etme imkânımız olsa da, bu tür çağrışım ve telkinler yapan illeti/sebebi açıklayamayız. Tıpkı bir müzik makamından etkilenen kişinin bu etkiyi açıklayamaması gibi… Böylece, sözgelimi bir olayı abartılı bir şekilde vurgulamaya veya bir özelliği büyütmeye yönelik telkini harfin kalın telaffuz edilişine (تفخيم) bağlayabiliriz. Kendimize bunun sebebini sorduğumuzda, bu soruya bir cevap bulamayız.

Burada getirdiğimiz 'şahit'ler, Kur'ân metnindeki 'sesin benzeşim özelliğinden yararlanma' kabilinden bulgularımıza birer örnek olup, bunlarda; lafızların Arapça anlamlarına, 'sesteki o telkin gücü olmasa gerçekleşemeyecek' birtakım izafi boyutlar katan tabiî mânâları telkin etme gayesi güdülmüştür[74].

SONUÇ

Şüphesiz kıssalar, Kur'ân-ı Kerim'in mesaj iletme tarzlarından biridir; bu üslubuyla Kur'ân, Allah'la ve kişiyi "mutlak izzet ve celâl sahibi Allah'a imanın özüne götüren dosdoğru yol"la irtibatlı *gerçeğ*e bizzat kani olarak iman etsin diye insanın aklına ve bilincine ulaşmayı amaçlamaktadır. Kıssalar Kur'ân'ın parçası olduğundan, Kur'ân âyetlerinin tamamında var olan i'cazın bunlarda da bulunması gerekmektedir ki bu i'caz; Kur'ân'ın harika bir teknik birlik içinde cereyan eden âciz bırakıcı *tasvir* üslubunu kapsamaktadır. Bu sebepledir ki, Kur'ânî anlatım mütekâmil, teknik ve edebîdir, böyle olmaya da devam edecektir; çünkü yüceler yücesi Allah'ın katından gelmiştir. İşte araştırmamız esnasında yukarıda ispatladığımız olgu budur; bu çalışma nihayete erdiğinde, bazı sonuçlar elde ettik [Bunları şu şekilde sıralayabiliriz]:

1. Bu çalışma ortaya koydu ki, Araplar gerek Cahiliye devrinde gerekse İslâmiyet döneminde yüksek bir edebî zevke sahiptiler; Arap toplumunun o sırada ulaşmış olduğu fesahat ve belâgat da bunu göstermektedir; fesahat ve

74 Hassan, *el-Beyan fi Ravâi'i'l-Kur'ân*, s. 208.

belâgatlerine delil olarak da, âciz bırakıcı üst seviyedeki üslubuna rağmen Kur'ân-ı Kerim'i tam olarak anlayıp belleyebilmiş olmaları yeter.

2. Kıssanın ögeleri [olan yer, tarih ve kahramanlar] her kıssada bir araya gelmeyebilir. Çünkü her sanatsal ürün, müellifinin içinde bulunduğu şartların -ve olay ve şahsiyetlerde yazarın yaptığı tasarrufun- dışına çıkamayan birtakım şartlara sahiptir. Yazarın olayı sunarken senaryo üzerinde yaptığı teknik müdahaleler de cabası… Bu öğelerin Allah vergisi teknik yeteneklere muhtaç olduğunu da nazar-ı itibara almak gerekir; ta ki bunlar güzel ifade edilebilsin ve kıssanın çatısını kurmada zaruri olan şeylere yer verilsin. Çünkü bazen kıssanın öğelerinden biri herhangi bir kıssada ana rolü oynarken, bir başka kıssada kendisine hiç değinilmemekte ve bu kıssanın kalitesini ve teknik yapısını hiçbir şekilde etkilememektedir.

3. Kur'ân kıssalarının sahip olduğu telkin ve çağrışımların tamamının ortaya konulması mümkün değildir. Kur'ân nassları, telkinlerini her kalbe onun ilgi duyduğu kadar ve onun görünürdeki ihtiyacı oranında açmaktadır. Ancak [Kur'ân kıssalarında] taksim edilmiş bir orana göre çeşitli durumlarda kalplere açılacak, araştırılıp gözetlenmesi gereken daha çok birikim/azık bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'deki kıssalarda, her zevk sahibinin kendisine uygun bulacağı tam ve olgun bir edebî görünüm canlanmaktadır; çünkü herkesin -meleke ve yetisine göre- etkilendiği, ilgilendiği yön başkadır. Yüceler yücesi Allah, insana her şeyi birden verip düşünmesine gerek bırakmayarak onun aklını dumûra uğratmak istememekte; zihnin aktif olmasını, işin önünü ve sonunu derin derin düşünmesini murad etmektedir.

4. Bazı araştırmacıların vehmettiğinin aksine, Kur'ân-ı Kerim'de kıssaların sınırını aşmayan birtakım haberler bulunmaktadır. Kur'ân bunları kıssa olarak adlandırmamıştır; ama bunlar mazide kalmış olaylar olduğundan değil, geçmişteki kalıntıları izlemekle alakaları olmadığından da değil sadece, aksine bunlarda, tasvirden yararlanma söz konusu olmadığı için… Bu sebepledir ki, yani anlatımın aslî gayesi açıkça görülmediği ve anlatılanlardan hisse çıkarılmadığı için, kıssa diye adlandırılmaya elverişli değillerdir.

5. Kur'ân kıssaları hayali değil, gerçekten yaşanmış tarihî olaylardır; kıssalara gerçekdışı şeyler katılmış da değildir. Bununla birlikte, edebî bir

kıssa için kesinlikle elverişli olmayan "mutlak hakikatlere dayanma" özelliklerine rağmen, başka kıssaların sahip olmadığı [muazzam] bir teşvik ve motivasyona sahiptirler.

6. Kur'ân-ı Kerim, hayır ve şer mücadelesi bağlamında insanlığın geçmişine ait soyut sahneler sunmakla yetinmemiştir. Muhataplar gerek eğitimlerinde gerekse psikolojik eğilimlerinin ve yaşadıkları toplumun hastalıklarının tedavisinde tarihî olaylardan yararlansınlar ve iman edip doğru yola gelsinler diye Kur'ân, tarihten *somut* örnekler vererek onları harekete geçirmeyi amaçlıyordu. Çünkü bu olaylar, insan benliği üzerinde -onda bir kavrayış, uyanış, hassasiyet ve dönüşüm meydana getirecek- potansiyel bir güce sahipti…

7. Bir Kur'ân kıssasında *kadın* kahraman bulunup bulunmaması o anlatımda özellikle hesaba katılan bir şey olmayıp, tamamen gerçeğin takririyle ilgilidir; kıssada anlatılan olayın mantığı neyi gerektiriyorsa ona göre hareket edilmekte; insan hayatının bir fenomeni olarak bariz bir konuma sahip olan kadın, bir ibret ya da öğüde konu olacaksa kıssada kendisine yer bulabilmektedir. Ama olayda kadınla ilgili gerçek bir yaşanmışlık söz konusu değilse, alınacak derste ya da verilen öğütte bir etkisi bulunmuyorsa, bu durumda kadına hiçbir Kur'ân kıssasında yer verilmemektedir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim geçmiş hayatın gerçeklerinden kesitler sunmakta ve gelecekteki olayları daha evvel nasılsalar; Kur'ân kıssasında nakledilen olaydaki konumları neyse, o hal üzere mezarından diriltmek istemektedir. Kur'ân kıssalarının kadın aşkını, kadın sevgisini ya da kadın duygusallığını gözler önüne sermek gibi bir hedefi yoktur; yüceler yücesi Allah'ın, akıl ve gönül sahiplerine örnek olsun, ders versin diye murad ettiği bir hikmeti yoksa tabii…

8. Kur'ân kıssaları; aklı ve gönlü etki altına alan estetik bir anlatım ve teknik bir tasvir ile *kıssa* kisvesi altında sunuluyor olsa da sonuçta akideye dair; mutlak vahdaniyet çerçevesinde derslerdir. Kıssaların tamamı, "Allah'a tevhit üzere iman" akidesine hizmet etsin diye anlatılmaktadır.

9. Tek bir kahramanın birden fazla Kur'ân sûresinde geçmesi, ne tekrar sayılabilir ne de eksiklik… Bu tamamen, [farklı] durum ve realitelerin gere-

ğinden ve o kıssanın amacından kaynaklanmaktadır. Çünkü Kur'ân kıssasında kahramanlar bizzat esas alınmadıkları gibi, olayın kendisi de aslî amaç değildir [maksat hikâye anlatmak değildir]. Aksi takdirde, kıssa ilgili tüm olayları bir arada sunar ve bunları kronolojik ya da teknik bir sıralama ile arz ederdi; sonra, bir kahramanla ilgili her şeyi bir kıssada anlatıp bitirirdi. Evet, aksi takdirde, kıssadaki gerekli gereksiz tüm olay ve sahneler -kıssanın anlatıldığı ortam bunları istiyormuş istemiyormuş fark etmeksizin- bir anda verilip tüketilmiş olurdu… Ve Kur'ân, kıssa sunma metodu üzere hareket etmemiş olurdu. Bu sebepledir ki Kur'ân, kahramanı kıssadaki olaylardan belli bir tanesiyle birlikte sunarak bunları birbirine mezcetmekte; sonra da kahramanı başkasıyla değil sadece o olayla etkileşim halinde göstermektedir; sen de, o olayla kahramandan, birlikte ders çıkarıp, öğüt almaktasındır. Daha sonra tasvir edilen sahneler bitmekte ve anlatım bir başka halkada ya da kıssada, "başka bir yerde geçen bir temanın tekrarı gibi görünse de yeni" bir muhtevası bulunan bir başka olayla devam etmektedir.

10. Kur'ân-ı Kerim'deki tarihî kıssalar bizat amaç değildir; bunların hedefi insan düşüncesini harekete geçirip onu sürekli sorgulamaya, araştırmaya itmektir. Burada hedef ilmî, amelî ve aynı zamanda pedagojiktir [eğitimle ilgilidir]. Çünkü Kur'ân gücün hakta olduğunu, başarısızlığın ise eninde sonunda bâtılı bulacağını açıkça bildirmektedir. O halde, fert ve toplum olarak insanın elde ettiği bir şey, biteviye takrarlanan tarihî döngünün doğal bir sonucudur. Öte yandan Kur'ân-ı Kerim, tarihî değişimin bir anda gerçekleşmeyeceğini de açıkça bildirir. Zira devirler boyunca, yavaş ilerleyen bir birikim meydana gelmekte; uzun bir zaman aralığından sonra büyük bir tarihî değişime yol açan sebepler yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır. Tevrat'ta geçen çok sayıda kıssada bulunmayan özellik işte budur; ki buradan hareketle, [Tevrat'takine benzer] tarihî ayrıntıların, Kur'ân kıssalarının eğitim-öğretimle ilgili maksatlarından olmadığı söylenebilir. Çünkü olayın zaman veya mekân bakımından yakın ya da uzak oluşu, onun taşıdığı ibret ve dersi etkilemez.

11. İnsana öğüt verip, eğitip, yönlendirmeye çalışan Kur'ân kıssaları tamamen dinî hedeflere yönelikse de bununla birlikte, halis [yani amacı bir tarafa, salt] *anlatım sanatı*nın bütün gereklerine özen göstermektedir.

HZ. PEYGAMBER'İN DAVETİ VE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI

13. TEBLİĞ

VAHYİN NÜZÛLÜNÜN 1400. YILINDA İSLÂM DÜNYASI

Ahmet KAVAS♦

İslâmiyet, vahyin nüzûlünün birinci asrının tamamlandığı yıllarda Arap Yarımadası'nı aşarak doğuda bugünkü Hindistan ve Çin sınırına, batıda ise bütün Kuzey Afrika dâhil Avrupa'nın güneybatı ucundan geçip Fransa ortalarına kadar yayıldı. Bu hızlı, ama kalıcı yayılma insanlık tarihi boyunca siyasî, askerî, hatta dinî anlamda ne o asra kadar, ne de bugüne kadar gerçekleşebilmişti. Roma veya Bizans örnekleri dikkate alındığında bunların sahip oldukları geniş toprakları uzun asırlar içinde elde ettikleri bilinmektedir. 20. yüzyılın üzerinde güneş batmayan Britanya İmparatorluğunun kısa zamanda sönen hızlı yayılması ise zâten İngiliz dili dışında fazla kalıcı iz bırakamadı. Hıristiyanlığa gelince en büyük yayılma hareketi tarihindeki ilk 18 asrında gerçekleşmedi. Özellikle 19. asrın ortalarından başlayıp 1900'lü yıllarda sömürgecilikle birlikte ve misyonerliğin her yolu denemesiyle sağlanabildi. Komünizm, Kapitalizm ve Sosyalizm gibi modern akımlar ise âdeta birer balon gibi sadece bir asır içinde parlayıp sönmeye yüz tuttular.

19. YÜZYIL ÖNCESİNDE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI

İslâmiyet'in Arap Yarımadası'nı aşması için çeyrek asır yeterli oldu. Henüz Hz. Ömer'in halifeliğinin ortalarında oldukça erken sayılabilecek bir dönemde, yani vahyin henüz 30. yılında doğuda bugünkü Irak topraklarına, batıda ise Mısır'a geçerek hem Asya, hem de Afrika'nın kapıları yeni dine

♦ Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

açıldılar. Bu kapılardan Hz. Osman zamanında geçiş giderek arttı ve âdeta bu iki kıtanın İslâmiyete ciddi anlamda açılacağı sinyalleri alındı. Hz. Ali döneminde yaşanan iç karışıklılar sebebiyle doğu ve batı istikametindeki bu ilerleme durma noktası geldi.

Emevîler Müslümanların idaresini ele geçirdikten sonra fetih hareketleri Hz. Osman dönemindeki istikametlerini genişleterek devam ettirdiler. Öyle ki 710 yılına gelindiğinde artık Müslümanlar Mısır'dan Atlas Okyanusuna kadar bütün Kuzey Afrika sahillerini aşarak gidebilecekleri yegane istikamet olarak Güneybatı Avrupa'dan, yani bugünkü İspanya içlerine girmek için bir keşif yaptılar. Bir yıl sonra 711 yılında başlattıkları seferler üç yıl gibi bir sürede İber Yarımadası olarak ifade edilen İspanya ve Portekiz topraklarının tamamına yakınını içine alarak tamamlandı. Yani Vahyin nüzûlünün ilk asrı geride kaldığında Müslümanlar coğrafî anlamdaki bildikleri en batı uçtaki fetihleri tamamladılar.

732 yılına gelindiğinde, yani bu defa Hz. Peygamber'in vefatının birinci asrının tamamlandığı senede Fransa'nın ortalarına kadar birçok yer Müslümanlarca fethedildi ve bütün Avrupa'nın fethi için ilerleme devam ederken Şehitler Düzlüğü Savaşı da denilen Poitiers'de yenilmeleriyle batıdaki ilerlemelerinde son noktaya ulaşılmış oldu. Doğuda ise 712 yılında, yine vahyin ilk yüzyılında bugünkü Pakistan topraklarının tamamını içine alan Hindistan bölgesine giren İslâm orduları binlerce kilometrelik bir mesafeyi aşma başarısını gösterdiler.

Asya kıtasının oldukça geniş olması dolayısıyla burasının farklı noktalarına çok yönlü seferlerle ilerleme hızla devam ettirildi. En büyük hedeflerden birisi ise bütün Türk Dünyası'nı İslâmiyetle buluşturup ardından Çin'i de zorlamaktı. 751yılında yapılan Talas Savaşı her ne kadar Şam'daki Emevî hanedanın tahttan düşmesinden bir yıl sonrasına denk gelse de aslında bu ordu henüz onların izlerini taşıyordu. Ne var ki tüm gelişmeleri gerçekleştirmede öncü Emevî halifeleri bir taraftan Şiî ve Hâricî muhalifleri sebebiyle diğer taraftan Abbasîlerin ince siyasetiyle yavaş yavaş yıpranmıştı. Bir de bu kadar geniş coğrafyaları İslâmiyet'in etki alanına almaları esnasında birçok yerleşik hanedanı yıkmaları onlara karşı çok ciddi gizli düşmanlıklar oluşturmuştu. İşte bunun neticesinde 8. yüzyıl ve özellikle dokuzuncu yüzyılda

yazımına başlanan ilk tarih kitaplarında neredeyse Emevîleri methedecek cümlelere hiç rastlanmayacağı gibi onlarla ilgili yazılan bazı güzel ifadeler bile âdeta onların yaptıkları kötülükleri temize çıkarmak şeklinde algılandı ve hâlen de algılanmaktadır. Hatta Ömer b. Abdülaziz bir Emevî halifesi olarak değil de o tarihî süreçten soyutlanmış bir şahsiyet gibi düşünülür. Endülüs'ün ve Hindistan'ın fethi İslâm tarihi adına büyük bir başarı olarak değerlendirilir, ama bunun Emevî halifelerinin zamanında yapılması konusuna vurgu yapılmaz. Türklerin Müslümanlaşması hep Abbasîlerle ilişkilendirilirken bütün yurtlarının Emevîler döneminde İslâmiyetle müşerref olduğu pek ifade edilmez.

Emevîlerin batı ve doğu seferleri aslında kuzeyde de devam etmiş ve henüz Muaviye döneminde İstanbul'a seferler düzenlenerek bu şehrin etrafına kadar içlerinde sahabîlerin de bulunduğu İslâm orduları gelmişti. Dünyanın o tarihlerde bilinen büyük ve görkemli şehrini almak için epeyce şehit vermişlerdi. İstanbul'un fethedilmesi bile bugünkü Türkiye topraklarının birçok noktasında Bizans'a karşı verilen mücadele ileride buraya yapılacak fetihleri kolaylaştıracak izler bırakmıştı. Gerçi Hz. Osman döneminde Kafkaslara başlatılan ilk seferlerin bir anlamda devamı olmuş, ama kuzey istikametinde yeni ilerlemeler yapılmıştı. Güney istikametinde İslâmiyet'in yayılması zâten henüz Hz. Peygamber döneminde Arap Yarımadası'nın en güney ucundaki Yemen'in bu dini kabulüyle tamamlanmıştı. İşte bu noktadan Müslüman tüccarların bir taraftan Asya'nın güney sahillerine, diğer taraftan Afrika'nın doğu sahillerine gidişleriyle yeni bir İslâmlaşma süreci başlamıştı. Bu bölgelerde ne Emevîler döneminde ne de Abbasîler döneminde savaş anlamında kayda değer cihat faaliyetleri olmadı. Ama İslâmiyet'in Kuzey Afrika hariç kıtanın iç, batı, doğu ve güney kesimlerinde, hatta Hint adalarında başta ticaret olmak üzere yayılma gösterdi. Ancak bu sayı bakımından yoğunluk oluşturmayan yayılma belli yerleşim merkezlerinde kurulan etkinliklerle sürdürüldü.

Abbasîler iktidarı ele geçirdikten sonra Emevîlerin bu kadar geniş coğrafyada sürdürdükleri yayılma siyasetini âdeta durdurma gayretine girmiş gibi birden kesilme dönemi başladı. Artık yeni toprakların fethi devri kapanmış, bir asır içinde ele geçirilen toprakların hâkimiyetinin kuvvetlendi-

rilmesi ile yetinilmişti. Tarihçilerin fetihler deyince genelde Emevî ya da Abbasî halifeleri tarafından yapılanlar şeklinde tasavvur edilmesiyle peşinen bir eksiklik oluşmaktadır. 10. yüzyılda Gaznelilerin Hindistan'da başarıyla yürüttüğü dönemden 17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılar'ın Doğu Avrupa'da devam ettirdikleri pek çok fetih görmezden gelinilmektedir. Abbasî halifeleri yerine onların döneminde giderek artan bir şekilde İslâmlaşan Türkler Emevîler'in zorladıkları sınırları özellikle Hindistan bölgesinde Gazneli Mahmud ile tamamen açtılar. Bugün 1.250 milyon Müslümanın yaşadığı Asya kıtasında Hindistan, Pakistan ve Bengaldeş isimli üç devlette yaşayan ve en az 500 milyon civarında oldukları tahmin edilen Müslümanlar Gazneliler'in başlattığı ve sonra yine Türk kökenli Delhi sultanlıkları ile devam ettirilen hükümranlıkların eseridir. Altın Ordu adıyla bilinen bir Asya devleti de yine Türk asıllı bir hükümranlık tesis ederek İslâmiyet'i kuzey istikametinde bugünkü Rusya içlerine kadar yayarak Moskova çevresi, hatta daha da ilerilere götürdü. Bugün Kazakistan, Tataristan, Başkırdistan toprakları daha 13-15. yüzyıllardaki yayılma dönemlerinde en güzel çağlarını yaşadılar.

Selçuklular her ne kadar yeni toprakları İslâmlaştırma konusunda Gazneliler gibi olmazsalar bile Haçlı seferlerini büyük bir maharetle tutmaları bile onların İslâm Dünyası'nın dört asırlık kazanımlarının zayi edilmemesinde en büyük payı oluşturmaktadır. Daha da önemlisi dünya tarihi iki imparatorluk gördü denirse bunlardan birisinin mutlaka Osmanlı Devleti olduğu tarih tezini doğrulayan en geçerli sebep medeniyet adına yaptıkları katkıların kendilerinden sonra bile bugün devam etmesidir.

İslâmiyet'in yayılamadığı Doğu ve Orta Avrupa bölgesinde, hatta bugünkü Macaristan ve Polonya içlerine kadar ilerlemeleri, Viyana kapılarını iki defa zorlamaları büyük bir aşama idi. Aslında Avrupa kıtasının 15. yüzyılda İspanya'da sönen parlak İslâm medeniyeti ışığının bu defa doğu Avrupa'ya Osmanlılarla geldiğine şahit olmaktayız. Bu ışık maalesef 19. yüzyılın sonu ve özellikle 20. yüzyılın başında epeyce baskılara uğratıldı. Ama İspanya'daki gibi söndürülemedi. Bugün 15 milyon civarındaki Müslüman nüfus Arnavutluk, Bosna, Bulgaristan, Yunanistan, Kosova ve Makedonya gibi ülkelerde önemli bir kitleyi oluşturmaktadır.

Osmanlıların İslâm'ın yayılmasında etkili olduğu ikinci coğrafî bölge ise bugünkü Sudan'dan başlayıp 16. yüzyıl boyunca Doğu Afrika sahillerinde, özellikle 19. yüzyılda Kuzey Afrika'da Senüsiyye gibi hareketlere destek vermeleriyle gerçekleşti. Tarihi Habeşistan olarak bildiğimiz bugünkü Etiyopya, Eritre, Cibuti topraklarında hüküm süren Harar Sultanlığına büyük destek vermesi bu coğrafyada Müslümanların elini kuvvetlendirdi. Sultan'daki Func ve Darfur Sultanlıkları, Doğu Afrika'nın 18 ve 19. yüzyıllardaki güçlü hanedanı Zengibar Sultanlığına, Çad'daki Vaday; Nijer'deki Kavar; Nijerya'daki Bornu-Kânim ve Mali'deki Songay gibi sultanlıkları hem kıta içindeki putperest krallıklara, hem de 16. yüzyılda başlayan Avrupa sömürgeciliğine karşı pek çok yönden destekledi. Ama daha önemlisi Kuzey Afrika'nın en batı ucundaki bugünkü Fas Devleti'nde hüküm süren Sadiler ve Filaliler'e yardım ederek uzun zaman İspanyolların, daha sonra İngiltere, Fransa ve İtalya'nın bu ülke üzerinde nüfuz kurma girişimlerini 20. yüzyılın başına kadar geciktirdiler.

1492 yılında İspanya'da son Müslüman hanedan devleti Beni Ahmer'in yıkılmasıyla yaklaşık bir asır buradaki Müslümanları Kuzey Afrika'da teşekkül ettikleri Trablusgarp, Cezayir ve özellikle Tunus isimli üç eyalet topraklarına taşıyıp yerleştirdiler. Böylece Müslüman bir milletin son ferdine kadar yok edilmesine göz yummadılar. Bilakis onların desteğiyle hem Kuzey Afrika'da Osmanlılar üç asır tutunma imkânı elde ettiler, hem de İspanya'nın Kuzey Afrika'yı Endülüs'e çevirme girişimini yarım bıraktılar. Cezayir'deki Vehran, Fas'taki Melile ve Septe şehirleri hariç tamamını ele geçirdiler. Ne var ki 19. yüzyılın ortalarında başlayan sömürgecilik faaliyetlerine 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar dayanmaya çalıştılarsa da Anadolu topraklarının da sömürgeleştirilme tehlikesi belirince geri çekilmek zorunda kaldılar.

Emevîler ve Abbasîlerin dönemlerinde üç kıtada devam eden İslâm âleminde oluşturulmaya çalışılan birlik konumunu Osmanlı Devleti'nin mecz ettiğini görüyoruz. Yani hem fetih yapıyor, hem mevcut İslâm topraklarında güveni sağlıyorlardı.

Yakın çağda İslâmiyet'in yayılmasında etkili olan devletlerden neredeyse ismi dışında pek bilgi sahibi olmadığımız Uman asıllı bir ailenin kurduğu Zengibar Sultanlığını yakından tanımak zorundayız. Zira bugünkü modern

ülkelerden Kenya, Uganda, Tanzanya, Ruanda, Burundi, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Malavi ve Mozambik topraklarında onlarca milyon Müslümanın varlığı bu hanedanın gayretlerinin ve Osmanlı Devleti'nden 19. yüzyılın ikinci yarısında aldığı uluslararası desteğin bir neticesidir.

20. YÜZYIL: İSLÂMİYETİN NÜFUS PATLAMASI YAPTIĞI ASIR

Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarında yaklaşık iki milyara yakın Müslüman'ın bugün sayı olarak ulaştığı seviye tarih boyunca en fazla nüfusa ulaşıldığı bir dönemdir. Hatta Amerika kıtasında ve Avustralya ve çevresindeki ada devletlerinde bugün üç milyon civarındaki Müslümanın varlığı da son iki asırda yeni yayılma dalgalarının devam ettiğinin bir göstergesidir. Ancak Hıristiyanlığın 16. asırdan 21. asra kadar geçen 500 yıllık bir süreçte Amerika kıtası yerlileri dâhil dışarıdan gelen çok daha yoğun nüfus hareketleriyle birlikte bugün toplam bir milyara yakın nüfusunun %95'i Hıristiyan'dır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda İslâmiyet'in bu kıtada yayılamamasında Müslümanların son beş asırdır çok büyük ihmal içinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu kıta insanlarının Hıristiyan veya başka dinlere, hatta farklı kıtalara mensup olmalarının birinci derecede etkili olduğunu söylemek geçerli bir sebep değildir. Bugün İslâm Konferansı Teşkilatına üye ülkeler arasında Surinam ve Guyana[1] isimli iki Amerika ülkesinin olduğu acaba Asya, Afrika ve Avrupa'daki Müslümanların ne kadar dikkatini çekmektedir. Hatta bu sınırlı imkânlara sahip azınlık Müslüman topluluklara gereken ilginin gösterildiği söylenemez.

Son bir asır içinde her geçen sene zihinlerimizde bir İslâm Âlemi/İslâm Dünyası fikri oluştu veya oluşturuldu. Günümüzde bağımsız ve bağımlı 232 devletin topraklarında yaşayan Müslümanların toplam nüfusu konusunun kendilerini pek fazla ilgilendirmediği anlaşılmaktadır. Ama en son 2009 Aralık ayında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Pew Forum adlı özel kuruluş tarafından yayınlanan dünyadaki Müslüman nüfus oranı tamamına yakını bu dine mensup olmayan uzmanlarca yapılıyor.[2] Bu girişim bile tek

---

1 Raymond Chickrie, "Muslims in Guyana", December 1999, http://www.guyana.org/features/guyanese_muslim.html

2 http://pewforum.org/uploadedfiles/Topics/Demographics/Muslimpopulation.pdf

başına en basit anlamda aynı inanca mensup olan Müslümanların kendi nüfus oranlarını belirleme imkânlarına sahip olamamalarından kaynaklanmıyor. Bir anlamda bunu yapamamamız bu tür bir araştırmanın zor olduğundan mı, yoksa uzmanlarımızın bulunmamasından mı ileri gelmektedir? Aslında burada asıl mesele bu konuya ilgi gösteren sınırlı sayıdaki meraklı araştırmacıların dahi yeterli derecede çalışmamalarından ileri gelmektedir. Çünkü ciddi çalıştığını ve tarafsız olduğunu iddia eden bu tür kurumlar dünya Müslümanlarının sayısının tespitini kendilerine mesele edinerek bunları neticelendirmekte ve hatta bizler de bunları ister güvenilir, isterse güvenilmez olsun kullanmak durumunda kalıyoruz. Yaptıkları çalışmanın neticesini de dünya kamuoyuna ilân ederek bu konudaki açığı doğrusuyla yanlışıyla onlar kapatmaktadırlar.

Müslümanlar arasındaki birçok yazar da bu sonuçları değerlendirmeyi bir ihtiyaç olarak hissediyor. Bunlardan birisi Senegalli Aliou Niane olup "Rakamlarla Müslüman Nüfus" başlıklı yazısında Amerika'nın kâr amacı gütmeyen ve siyaset dışı bir kuruluşu olan Pew Forum'un 62 sayfalık raporunu ele almaktadır.[3] Rapora göre günümüz İslâm Dünyası'nın beş kıtadaki 232 ülkede yaşayan bir milyar 570 milyon nüfusuyla altı milyar 800 milyonu bulan dünya nüfusunun %23'ünü meydana getirdiğini ifade etmektedir. Beş kıta içinde tek başına Asya'da yaşayan 972 milyon 532 bin Müslüman tüm dünyadaki soydaşlarının %61,9'luk oranıyla en kalabalık kitleyi oluşturmaktadır. Bu kıtayı toplam nüfusunun %91,2'ine tekabül eden 315 milyon 322 bin Müslümanın yaşadığı Ortadoğu ve Kuzey Afrika %20,1'lik oranıyla takip etmektedir. Böylece bu iki bölgede tüm dünya Müslümanlarının %82'si yaşamaktadır. Yine nüfuslarının ortalama %95'den fazlasını Müslüman vatandaşlarının oluşturduğu ülkelerin çoğu bu iki kısımda yer almaktadır. Dünya Müslüman nüfusunun %15,3'lük kısmını oluşturan Sahraaltı Afrika'da ise yaşayan 240 milyon 632 bin Müslüman kıtanın bu kısmının toplam nüfusunun %30,1'ine denk düşmektedir. Avrupa'da yaşayan 38 milyon 11 bin Müslüman kıta nüfusunun %5,2'lik oranını, dünyadaki dindaşlarının genel oranının ise sadece %2,4'lük miktarını temsil etmektedirler. Kuzey ve

---

3 http://www.lagazette.sn/spip.php?article1079 (10 Ekim 2010)

Güney Amerika kıtaları ise sadece dört milyon 596 bini bulan sayılarıyla her iki kısmın toplam nüfusunun %0,5'ini, genel oranın ise %0,3'ünü oluşturmaktadır.

MÜSLÜMAN ÇOĞUNLUKLAR

Günümüzde yeryüzündeki toplam 232 bağımsız ve bağımlı ülke arasında sadece 50 ülkede Müslümanlar %50'nin üzerindeki oranlarıyla çoğunluk durumdadır. Böyle olunca da İslâm Konferansı Teşkilatı'na üye toplam 57 ülke bulunması demek, bazı üye ülkelerin nüfus olarak vatandaşlarının çoğunluğunu Müslümanların meydana getirmediği anlamına gelmektedir. Bir dinin adıyla özdeşleşen bir uluslararası kuruluşa üye olan bu ülkeler aslında kendi içlerindeki Müslüman azınlığın böyle bir kuruluşta temsil edilmesini istemelerinden kaynaklanmaktadır. Yine bu teşkilatın da aslında mümkün mertebe Müslümanların yaşadıkları ülkelerde çoğunluk olmalarını önemsemesine rağmen, azınlık konumda oldukları ülkelerle de kendileriyle yakın temas kurarak oradaki mevcut durumlarıyla yakından alakalanılmaktadır.

Asya'daki toplam 61 ülkenin sadece 12'sinde Müslümanlar nüfus olarak çoğunlukta iken, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki 20 ülkenin 17'sinde, Sahraaltı Afrika'daki 47 ülkenin ise 10'nunda, Müslümanlar %75 gibi oldukça yüksek bir seviyede çoğunluktadır. Avrupa'da ise nüfuslarının %70'den fazlası Müslüman olan iki ülke ise Arnavutluk ve Kosova'dır.

21. yüzyılın başına girdiğimiz bugünlerde tüm Müslümanların üçte ikisi Endonezya, Pakistan, Hindistan, Bengaldeş, İran ve Türkiye dâhil altısı Asya'da; Mısır, Nijerya, Cezayir ve Fas olmak üzere dördü ise Afrika'da bulunan toplam 10 ülkede yaşamaktadır. Asya'daki altı ülke bu kıtadaki Müslümanların %85'ini, dünyadaki tüm soydaşlarının ise %50'den fazlasını oluşturmaktadır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki 20 ülkenin 17'sinde Müslümanların oranı %75'in üzerinde olup sadece Sudan, Lübnan ve İsrail'de Müslümanların oranı bu oranın altında yer almaktadır.

Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı ülkelerden çoğu Sahraaltı Afrika'dadır ve bunlar Moritanya (99%), Nijer (99%), Somali (99%), Mayotte (98%), Komorlar (98%), Cibuti (97%), Senegal (96%), Gambiya (95%), Mali

(93%), Gine (84%) ve Sierra Leone (71%) olup toplam 67 milyon nüfuslarıyla dünya Müslümanlarının ancak %4'üne tekabül eden bir oranları vardır.

MÜSLÜMAN AZINLIKLAR

20. yüzyılın ortalarından itibaren sömürgeciliğin sona ermesiyle birlikte bağımsızlığını elde eden Müslüman ülkelerin sayıları gittikçe artmaya başladı. Ancak bazı ülkelerdeki Müslümanlar yeni parçalanmalar neticesinde çoğunluk konumundayken azınlık durumuna düştüler. Bunun en ilginç örneğini Hindistan oluşturmakta olup şayet Pakistan ve Bengaldeş adıyla üç ayrı ülkeye ayrılmamış olsaydı bugün 600 civarında Müslümanın yaşadığı bir ülke olacaktı.

Dünya Müslümanlarının %80'i bulundukları ülkelerde çoğunluğu oluştururken %20'si vatandaşı oldukları ülkelerin azınlık nüfuslarını meydana getirmekte olup toplam sayıları 317 milyonu geçmektedir. Böylece her beş Müslüman'dan birisi yaşadığı ülkede azınlık konumundadır ve bunların 240 milyonu sadece beş ülkede bulunmaktadır. 177 milyon Müslüman azınlık nüfusuyla Hindistan dünyada en fazla Müslüman azınlık bulunduran ülkedir. Aynı zamanda dünyada Endonezya ve Pakistan'ın ardından en fazla Müslüman vatandaşı olan üçüncü sıradaki bir ülkedir. Dünyada ikinci sırada Müslüman azınlık bulunduran ülke Çin olup Suriye ve Senegal gibi nüfuslarının tamamına yakını bu dinden olan iki ülkeden daha fazla bu dine mensup vatandaşı mevcuttur. Üçüncü sırada ise Rusya Federasyonu yer almakta olup bu ülkede de 30 milyonun üzerinde Müslüman azınlığın yaşadığı bilinmektedir. Yine 28 milyon 63 bin Müslüman nüfusa sahip Etiyopya sadece Senegal'in iki katı, Afganistan'ın ise tamamına yakın sayıda bu dine mensup vatandaşa sahip bulunmaktadır. Afrika ülkelerinden benzeri bir durum komşusu Eritre ve Doğu Afrika bölgesinde Tanzanya'da da görülmektedir. Her iki ülkenin nüfuslarının yarısına yakını Müslüman olduğu halde başta siyasî alan olmak üzere pek çok konuda ikinci plana itilerek azınlık konumunda bir yer tutmaları sağlanmaktadır.

Sahraaltı Afrika'da 19 ve 20. yüzyıllarda büyük bir dinî yayılma yaşandı ve bu bölgede neredeyse hiç yok denecek kadar az Hıristiyan vardı. Hem bu inanç sahipleri, hem de yaklaşık bin yıllık geçmişine rağmen Müslümanlar

daha çok Doğu Afrika sahil şeridindeki yerleşim noktalarında ve karşısındaki küçük adacıklarda yoğunlaşırlarken iç kısımlarda neredeyse hiç etkinlik kuramamışlardı. Son iki asırda her iki din mensuplarının 20 kat arttığı ileri sürülmektedir. Pew Forum'un araştırması sırasında bu bölgedeki 19 ülkede 69 dil konuşan 25 bin Afrikalı üzerinde 2008 Aralık ayı ile 2009 Nisan ayları arasında anket uygulanmıştı. 1900 yılında sadece 11 milyon Müslümanın yaşadığı tahmin edilen bölgede bugün 240 milyona ulaşan nüfuslarıyla büyük bir artış yaşadılar. Hristiyanların ise 7 milyondan 470 milyona çıktığı iddia edilmektedir ki bunun doğru olması demek bölgedeki misyonerliğin tüm Hristiyanlık tarihinde en başarılı olduğu bölge ve dönem demektir. Her geçen gün artan sayıları Hristiyan Dünyası'nda kendi lehlerine yorumlanarak dünyadaki her beş Hristiyandan birisinin, her yedi Müslümandan da birisinin Sahraaltı Afrika'da yaşadığı gösterilmektedir. Böylece her iki din arasında tüm Afrika kıtasında bir denge kurmaya çalışılmakta ve her ikisine inananların sayısını 400 ile 500 milyon arasında bir oranda seyrettiği dile getirilmektedir. Somali-Senegal hattının üstünde kalan ülkelerin tamamında Müslümanların oranı %50 ile %99 arasında seyrederken bu hattın güneyinde kalan ülkelerden sadece Komorlar hariç diğerlerinde Müslümanların oranı %2 ile %50 arasında değişmektedir. Son yıllarda Afrika kıtasında en büyük kavga bölgeleri bu hatta yakın noktalarda gerçekleşmekte olup Somali, Kenya, Etiyopya, Çad, Orta Afrika Cumhuriyeti, Nijerya, Fildişi Sahili, Gine gibi ülkeler bu anlamda en ciddi sıkıntı içerisindeki ülkeleridir.[4] 19 ve 20. yüzyıllarda İslâmiyet'in Afrika'nın özellikle iç kesimlerde giderek yayıldığı ve daha önce hiçbir Müslümana rastlanılmayan bölgelerde de bu dine mensup kimselere rastlanmaktadır. Çok erken dönemlerde Doğu Afrika sahillerine yerleşenler ise tarih içinde yerli toplumlar arasında İslâmiyet'i geniş çaplı yayamamışlardı. Son iki asırda bu bölgelerde de epeyce bir yayılma olduğu görülmektedir.[5]

---

4 http://www.cyberpresse.ca/international/afrique/201004/15/01-4270822-musulmans-et-chretiens-a-egalite-en-afrique.php (10 Ekim 2010)

5 Ahmet KAVAS, "Afrika", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, TDV-İSAM Yayınları, İstanbul 1998, s.131-152.

Müslümanların Dünyadaki Oranın Belirlenmesinin Anlamı

Yeryüzünde farklı inanç mensupları arasında en yaygınının %32'lik oranla Hristiyanlar olduğu ve her geçen gün sayı bakımdan azaldıkları ifade edilmektedir. Bunları %22'lik oranla ve devamlı artış gösteren Müslümanlar ve herhangi bir gelişme göstermeyen %13,4'lük oranla Hindular takip etmektedir. Dünyada herhangi bir dine mensup olmayanlar hâlen düşüş göstermeye devam eden %12,7 seviyesindeki oranlarıyla dördüncü sırada yer almakta olup bunları %6,8'lik oranla Çin halk inançları ve neredeyse nüfusları sabitlenen %6'lık oranlarıyla Budistler izlemektedir.[6]

Hristiyanlar ve Müslümanlar hariç tutulursa diğer dinî inançların millî yapıları veya inançsız kesimin dağınıklığı dolayısıyla yeryüzünün her hangi bir noktasında inançlarıyla veya inançsızlıklarıyla bağlantılı davranış biçimleri göstermeleri çok nadirdir. Ancak Müslümanlar için aynı durum söz konusu olmayıp yerine göre dünyanın en zengin Müslüman kralı ile en fakir Asyalı veya Afrikalı bir Müslümanı aynı konumda değerlendirilebilmektedir.

Pew Forum ve benzeri kurumların neden dünyadaki Hristiyanların sayısı ile ilgili benzer bir çalışma yapıp yapmadığı konusu fazla gündeme gelmedi. Fakat Müslüman nüfusu ile ilgili yaptıkları çalışma ilân edilir edilmez başta Vatikan'ın bu konuyla ne kadar alakadar olduğu Papalık tarafından yapılan açıklamalar ile gündeme geldi. Müslümanların sayısının dünyadaki Hristiyanların sayısını değil sadece Katoliklerin sayısını geçtiğini açıkladılar. Bu aslında bir hayıflanma idi. Yani kendilerinin 2009 yılına kadar Müslümanlardan sayıca üstün olduklarını kabullendikleri anlaşılıyordu.

Aslında Pew Forum ve benzeri kuruluşların yayınlarının aksine güvenirlilikleri her ne kadar tartışılsa da 2009 yılı itibarıyla dünyada Müslümanlarının sayısının 1 milyar 823 bin 480'e ulaştığı Müslüman kaynaklarca ifade edilmektedir. 2008 yılındaki verilere göre bu nüfusun en kabalık bulunduğu kıta Asya olup toplam nüfusunun %30'unu Müslümanlar oluşturmaktadır. Bu da rakam olarak 1.215.510'a tekabül etmektedir. Asya kıtasını bir milyarı

---

6 http://www.religioustolerance.org/worldrel.htm (04 Ocak 2011)

aşan nüfusuyla Afrika kıtası takip etmektedir. Bu nüfusun %52'den fazlası Müslümanlardan meydana gelmektedir ki 520 milyon civarında bir sayıya ulaşmaktadır. Üçüncü olarak dünyada Müslümanların yoğun olduğu kıta Avrupa olup toplam 735 milyon civarındaki nüfusunun %7'sini meydana getiren Müslümanlar 52 milyon civarındaki nüfus sayılarıyla %7'lik bir oranı temsil etmektedirler. Yaklaşık 900 milyon nüfusa sahip Amerika kıtasında ise Müslümanların oranı sadece %3 olup bu da toplam 10 milyon civarında bir sayı demektir. Okyanusya'ya gelince Avusturalya ve çevresindeki diğer ada devletlerinde yaşayan toplam 33 milyon nüfusun sadece %2 civarında bir oranı Müslümanlar oluşturmaktadır ki bu da 65 milyon gibi bir rakama tekabül etmektedir.

20. yüzyılda İslâmiyet'in yayılmasında en etkili unsur tarihte benzeri görülmeyen göçlere bağlı gerçekleşti. Başta Avrupa ülkelerine çalışmak için işçi olarak giden Asya, Afrika ve Doğu Avrupa'dan giden Müslümanlar bugün 15 milyon civarında bir Müslüman toplum oluşturmuştur. Bunların Batı Avrupa'daki varlığı sadece kendilerinin varlığıyla sınırlı kalmadı. Yaklaşık 30 yıl içinde yaşadıkları toplumların bir parçası haline geldikleri gibi aynı zamanda İngiliz, Fransız, Alman, Hollandalı ve Belçika gibi kıta yerlilerinden de yüzbinlerce insanın Müslüman olmasına vesile oldular.

Son olarak İslâm Konferansı Teşkilatı eksenli İslâm Dünyası üzerinde durmak gerekir. Aslında üye ülkelerin içinde halklarının tamamı Müslüman olanlar çok fazla değildir. 1960'lı yılların sonunda şekillenen bu teşkilat bünyesinde 57 üye ülke bulunmaktadır. Bunlardan 27 ülke Afrika'da, 27 ülke Asya'da, 2 ülke güney Amerika'da ve sadece tek üye olan Arnavutluk Avrupa'da yer almaktadır. Müslümanların nüfus olarak Endonezya'dan sonra en kalabalık olarak yaşadığı Hindistan maalesef bu teşkilata üye değildir. Her ne kadar nüfusunun %20'si, yani 200 milyon Müslüman bu ülkede yaşasa da devlet olarak bu konferansta üye olmadığı gibi gözlemci de değildir. Aynı şekilde 80 milyonluk nüfusunun %50'si Müslüman olan Etiyopya, 4 milyon nüfusunun %50'den fazlası Müslüman olan Eritre, 40 milyon nüfusunun %50'si Müslüman olan Tanzanya da ne asıl üye, ne de gözlemci üyedir. Oysaki meselâ, 30 milyon Müslüman nüfusu olan Rusya gözlemci üyedir. Avrupa'da 30 milyon Müslüman yaşamakla birlikte Avrupa'da sadece

Arnavutluk üyedir. Bosna Hersek ise gözlemci olarak yer almaktadır. İslâm Konferansı Teşkilatı Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı ülkeler başta olmak üzere günümüzde birkaç bin Müslümanın yaşadığı ülkelerle yakın temas halinde olması bir zorunluluktur. İslâm ile ilgili dünyanın herhangi bir ülkesinde ortaya çıkan sıradan bir sıkıntı bile iletişimin en zirvede olduğu asrımızda artık her ülkeyi yakından ilgilendirmekte ve yeni sıkıntıların ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir.

2001 yılında faaliyete geçen The Pew Research Center's Forum dünya Müslümanları hakkında teferruatlı rapor hazırlama ihtiyacı hissederken başta İslâm Konferansı Teşkilatı olmak üzere pek çok araştırma kurumuz da bu tarz raporlar hazırlatmalıdır kanaatindeyim.

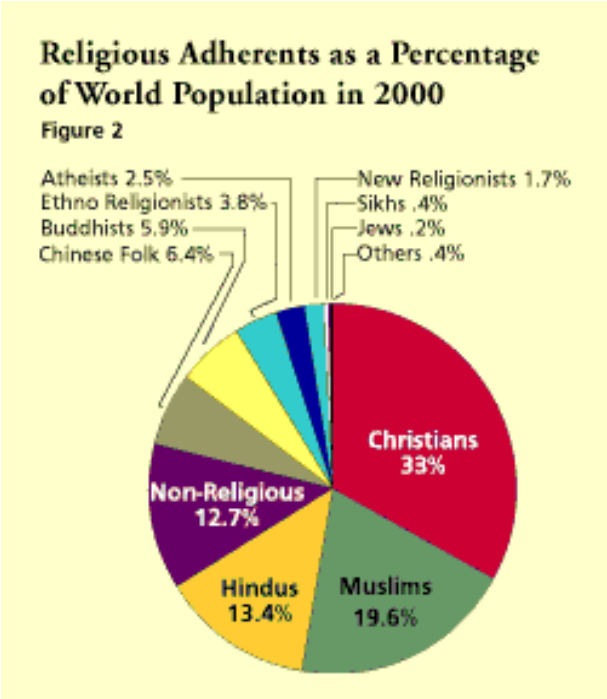

14. TEBLİĞ

İSLÂMİYET'İN ANADOLU'YA İLK YAYILIŞ SÜRECİ - CEZİRE BÖLGESİNİN FETHİ -

Mehmet AZİMLİ♦

Giriş

İslâmiyet'in Anadolu'ya ilk yayılış sürecinin günümüz coğrafya terimiyle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gerçekleştiğini öncelikle belirtmeliyiz. İlk İslâm fetihleri Şam bölgesini teslim alınca, Bizans İmparatoru Heraklius'un ince bir taktikle geri çekilmesi ve doğal bir hat oluşturan Toros hattını tahkim etmesi sonucu Müslümanlar önlerinde açılan ve boş bırakılan Cezire bölgesini kısa sürede ele geçirdiler. Bu çalışmamızda bu bölgenin fethi konusunda bazı mülahazalarda bulunmak istiyoruz.

Kaynak Tenkidi

Bölgenin fethini anlatan klasik eserlerin yanında konuyu yoğun olarak anlatan ve bölge tarihi üzerine çalışma yapanların, özellikle İslâm fetihleri ile ilgili dönemi çalışanların ilk müracaat ettikleri eserlerden biri olan Vakıdî'nin eseri ile ilgili kısa bir bilgi vermek istiyoruz.

Esasen bölgenin fethi konusunda ilk kaynaklarda verilen bilgiler oldukça sınırlı iken, H. II. yüzyılda yaşayan Vâkidî'ye (207/823) nispet edilen "Fütuhu'ş-Şam" adlı eserde Cezire'nin fethi hakkında geniş ve ayrıntılı bil-

♦ Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

giler verilmektedir.[1] Burada Vakıdî'nin neden bu kadar ayrıntı verip de diğer tarihçilerin vermediğini sorgulamak lazımdır. Vakıdî, eğer bu bilgileri aktarıyorsa ondan dört asır sonra yaşayan İbnu'l-Esir (630/1233) gibi tarihçilerin bu bilgileri eserlerine almaması Vakıdî'nin bu eseri hakkında şüpheleri artıracak niteliktedir. Bu eserin problemli oluşu hakkında önemli delillerden birini vererek konuyu izah etmek istiyoruz.

Vakıdî, eserinde Erzurum'un ismini vererek fethinden bahseder. Hâlbuki Erzurum'un o dönemdeki adı Kalikale'dir. Erzurum ismi, M. 1042 tarihinde İbrahim Yenal'ın Erzen'i ele geçirmesi sonucu Kalikale'ye göç eden Erzen halkının Erzen-i Rum şeklinde isimlendirmesi sonucu verilmiştir.[2] Vakıdî'nin kendisinden iki asır sonra verilen bir ismi kullanması bu esere birtakım ilavelerin olmuş olabileceği düşüncesini destekler niteliktedir. Yine aynı eserinde Vakıdî, Meyyafarikin'in kuzeyindeki Mervani kalesi olan Hısnu'l-Cedid'den bahsetmektedir. Hâlbuki Mervaniler(990-1085), Vâkidî'den (207/823) yaklaşık iki asır sonradır.[3] Vakıdî'den çok sonraları gerçekleşen olaylardan bahsedilmesi eserin daha sonraları yazıldığı izlenimini doğurmaktadır. Muhtemelen eserde, sonraki dönemdeki nasihlerin birçok ilaveleri bulunmaktadır. Bu iki örnek de göstermektedir ki, bölgenin tarihi araştırmalarında bu kitabı esas kabul etmek uygun değildir.

Sonuç olarak bu kitap, muhtemelen XII. Asırdan sonra yazılmış olup kabul görmesi için Vakıdî'ye nisbet edilmiştir ve verdiği bilgilere itibar edilemez. Kimi araştırmacılarımız, kitabın XIII. yy. yaşayan Ebu'l-Hasen el-Bekri gibi kıssacıların uydurması olduğunu belirtmektedirler.[4] Ayrıca bu kitabın esasen o dönemlerde gerçekleşen Haçlı seferlerine karşı Müslüman halkı coşturmak üzere uydurulduğu da belirtilir.[5] Ancak maalesef bazı mü-

---

1 Bkz. Vakıdî, *Tarîhu Futûhi'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyarbekr ve'l- lrâk*, Dımeşk, 1996, 210, (Bu eser Vâkıdî'nin *Fütûhü'ş-Şam* adlı eserinin bir bölümüdür.)

2 Bu isimle Erzen kastedilse bile Erzen denmesi gerekir. Erzen-i Rum denemez.

3 Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 2002, (Basılmamış Doktora Tezi), 66.

4 Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, 30.

5 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960, 41.

ellifler bu kitabı eserlerinde kullandığı gibi,[6] son dönem bölge tarihi konusunda araştırmalarda bulunan kimi yazarlar da yazdıkları eserlerde özellikle bu kitabın bölge ile ilgili bölümünün "*Tarîhu Futûhi'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyarbekr ve'l-lrâk"* adıyla yayınlanmasından sonra me'haz kabul etmektedirler.[7] Doğrusu eserdeki bilgiler ihtiyatlı bir şekilde tetkik edilerek kullanılmalıdır.

Cezire Bölgesi'nin Kısa Tarihi

Cezire, kelimesi Ceziretu'l-Arab olarak Mekke, Medine, Taif, Hardamevt gibi yerleri kapsasa da[8] Cezire denilince, akla Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki Kuzey Mezopotamya gelmektedir.[9] Bu bölge, zaman zaman Rabia ve Mudar Araplarının bulundukları bir yer idi.[10] Ayrıca diğer Arap kabileleri de bölgeye göç ederlerdi.[11] Burada yaşayan Araplara Cezire Arapları deniliyordu.[12]

Bölge, tarih boyunca değişik milletlerin güç gösterisi alanı olurken, İslâm öncesi bölgede Sâsânî ve Roma mücadelesi sürüyordu. Büyük İskender ile Dara, bölgede savaşmışlardı.[13] Bölgedeki askerî garnizonların en büyüklerinden olan Dara'nın yaptırılması bu mücadelenin göstergelerindendir.[14] İskender sonrası bölgeye bütün gücüyle saldıran İranlılar, Bizans'ı bölgeden bir müddet olsun atmayı başardılar.[15] Müslümanlar gelmeden önce bölge İranlıların elindeyse de[16] Heraklius ile birlikte Bizans'ın eline geçti.[17]

---

6 Misal vercek olursak; Şerefhan, *Şerefname*, Çev; M. Emin Bozaslan, Diyarbakır, 2006, 276.

7 Ahmet Demir, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi*, İstanbul, 2004.

8 Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*, Beyrut, 1990, II, 614.

9 İstahri, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut, 1927, 52.

10 Taberî, I, 397.

11 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, I, 393.

12 İbnü'l-Esir, II, 396.

13 İbnü'l-Esir, I, 284.

14 İbnü'l-Esir, I, 281.

15 İbnü'l-Esir, I, 295.

16 İbnü'l-Esir, I, 438.

17 İbnü'l-Esir, I, 476.

Bölgenin Fethi

Müslümanların Cezire'ye gelmelerinden önce Hz. Ebû Bekir Dönemi Ridde savaşları sırasında ortaya çıkan sahte kadın peygamber Secah b. Haris bu bölgedendi[18] ve emrindeki Cezireli askerlerle bu bölgeden gelip[19] savaşmıştı.[20] Mağlub olunca da bu bölgeye çekilmiş,[21] dayıları olan Tağlibliler yanında kalmıştı.[22] Bu dönemde Müslüman orduları önünden kaçanlar Cezire'ye sığınıyorlardı.[23] Nitekim Müslüman ordulara karşı Bizanslılar bu bölgeden oluşturdukları ordularla saldırıyorlardı.[24] Cezire halkının bir kısmı, Müslümanlara karşı Bizans'ı kışkırtmıştı.[25] Bu durum Müslümanların Cezire bölgesine girmelerini zorunlu kılıyordu.

Heraklius ve Bizans imparatorluğu o günlerde galip güç idi. Sâsânîleri her cephede yenmişti ve o günkü dünya coğrafyasında en güçlü devlet başkanı konumundaydı. O, bu yeni güce karşı (Müslümanlara) şiddetle karşı koyması gerekirken, çölden çıkıp gelen bu taze kuvvetin, gücünü nereden aldığını, casusları vasıtasıyla yaptırdığı bazı araştırmalar sayesinde öğrenmiş ve bu gücün önünde durulamayacağını çabuk fark ederek fazla kayıp vermeden Toros dağları hattına geri çekilmiş ve doğal sınır olan bu dağ silsilesini tahkim etmiş, Müslüman ordularının önünden geriye doğru çekilmişti. Heraklius, "*Geceleri âbid, gündüzleri savaşçı, parasını vermeksizin hiçbir şeyi yemeyen, her yere barışla giren, galip gelince zulmetmeyen"* şeklinde tarif edilen bu ordudaki bedevî muharrik gücünün İslâm'ın cihat ruhuyla birleşmesi sonucu ortaya çıkan gücün önemini kavramıştı. Onun yukarıdaki tarifi yapan şahsa söylediği şu sözler önemlidir: "*eğer söylediklerin doğru ise onlar şu ayak bastığım yerlere hakim olacaklardır."*[26] Ardından hemen ülkesinin top-

18 İbnü'l-Esir, II, 354.

19 Taberî, II, 268.

20 Taberî, II, 269.

21 Taberî, II, 272.

22 İbnü'l-Esir, II, 357.

23 İbnü'l-Esir, II, 447.

24 İbnü'l-Esir, II, 491.

25 İbnü'l-Esir, II, 531.

26 Taberî, II, 445.

rakları olan Şam ve Cezire'yi Müslümanlara terk etmiş ve o meşhur sözü olan "*elveda Suriye*" diyerek İstanbul'a dönmüştür.[27]

Heraklius yaptığı bu siyasî manevra ile âdeta bu yeni taze gücün yönünün Sasanîlere doğru yönelmesini istiyordu ve bu niyetini de gerçekleştirdi. Onun bu siyasî manevrası ülkesinin daha uzun süre yaşamasını sağladı. Böylece Arabistan'dan coşkuyla çıkan İslâm'ın ilk fetih dalgası, yönünü Bizans'ın bir anlamda boşalttığı Cezire bölgesine doğru çevirdi. Bu manevra, İslâm fetihlerinin ilk fetih dalgasındaki coşkulu gücünü, Bizans dışındaki topraklarda tüketmesine ve belki de Bizans'ın yaklaşık sekiz asır daha dünya tarihinde kalmasına neden olacaktır.

Hz. Ömer Dönemi'nde Cezire bölgesi fetihler kapsamına alındı ve komutan olarak İyaz b. Ğanm görevlendirildi.[28] Sonuçta Müslüman ordular, önlerinde açılan (bir kısmı günümüz Güneydoğu Anadolu Bölgesi içinde kalan) Cezire Bölgesi'ni hicrî 16 ile 19 yılları arasında ele geçirdiler.[29] Cezire'yi ele geçiren İyaz b. Ğanm h. 20 de vefat etti.[30] H. 21 de Cezire'nin yöneticisi Umeyr b. Sad idi.[31] H. 22 senesinde Ömer b. Suraka bölgede görevlendirildi.[32] Bu yıl Hz. Ömer bölge üzerinden Âzerbaycan'daki fetihlere yardımcı olması için Habib b. Mesleme'yi görevlendirdi.[33] Kendisi bile Cezire'ye gidip iki ay kalmayı düşünüyordu.[34] Sonuçta; H. 19. da İyaz b. Ğanm tarafından hızlı bir şekilde ele geçirilen bölge bundan sonra merkezden atanan valiler ile yönetilmeye başlanmıştır.[35]

Bölgenin fethinin kolay olmasının iki ana sebebi bulunmaktadır. İlki; fetih öncesi bölgede yüzyıllardır büyük hakimiyet kuran Sâsânîler yenilip çekilmişler ve buna karşılık bölgeyi işgal eden Heraklius ise gelen İslâm

---

27 Belazurî, *Fütûhü'l-Buldân*, Beyrut, 1991, 140; İbnü'l-Esir, II, 493.

28 İbnü'l-Esir, II, 526.

29 İbnü'l-Esir, II, 563.

30 İbnü'l-Esir, II, 569.

31 İbnü'l-Esir, III, 21.

32 Taberî, II, 545.

33 İbnü'l-Esir, III, 28.

34 Taberî, II, 565; İbnü'l-Esir, III, 56.

35 İbnu'l-Esir, II, 532.

ordusundan çekindiği için bölgeyi boşaltmıştı. Bölge şehirleri ise kendi aralarında birlik oluşturamamış Süryani ağırlıklı yerel idarecilerin elinde idi.

İkinci ve daha önemli sebep ise; Müslümanlar, Şam'ın fethinden sonra bölgedeki fetihler sırasında hiç bir direnişle karşılaşmamışlardı. Çünkü İslâm öncesi, Sâsânî ve Roma'nın arasında durmadan sık sık el değiştiren bölgedeki halklar, kendilerine yapılan zulümlere karşı yeni gelen bu güce sığınmak istemişler ve kaleler anlaşma sonucu savaşsız olarak âdeta bir çorap söküğü gibi arka arkaya teslim olmuştu. Bunun en büyük sebebi Romalılar, Medler ve Perslerin zulmünden bıkan yerli halkın, "Başımızda Ortodoks külahı görmektense, Müslüman sarığı görmeyi yeğleriz" demeleri idi.[36] Gelen ordunun farklı bir ordu olduğu, farklı bir savaş ahlâkı benimsediği her tarafa yayılınca, bölgedeki kalelerde direnç olmamıştı. Sadece Diyarbakır merkezde yani Romalıların tabiriyle Amid kalesinde küçük bir direniş olsa da, ele geçirildiğinde savaş kuralları uygulanmamış, yerel halktan bir kayıp olmamıştı.

Bölge, Hz. Osman Dönemi'nde Şam'a bağlı olarak yönetildi ve Muaviye zaman zaman buraya sefer yaptı.[37] Hz. Ali ve Muaviye savaşları sırasında bölge, iki güç arasında savaşlara sahne oldu.[38] Hz. Ali, bölgeye Mâlik el-Eşter'i görevlendirmişti.[39] Bölge merkez ile ihtilafa düşenlerin sığınağı durumuna gelmiş,[40] bu sebeple zaman zaman isyanlara sahne oluyordu.[41]

Cezire Bölgesi'nin Fethi Konusunda İddialar

Cezire bölgesi ve çevresi, İslâm tarihinde Müslümanların sulh ile fethettikleri yerlerin başında gelir.[42] Tarihî kaynaklar, bölgenin sulh ile fethedildiği hususunda birleşmektedirler. Bunların başında ilk el kaynaklarımızdan

---

36 Belazurî, 142.

37 Taberî, II, 534.

38 İbnü'l-Esir, III, 379.

39 İbnü'l-Esir, III, 352.

40 Taberî, III, 466.

41 Taberî, III, 555.

42 Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960, 63.

olan Belazuri gelir ki aynen şu ifadeyi kullanmaktadır: "Cezire Bölgesi şehirleri sulhen ele geçirilmiştir."[43]

Mesele bu kadar açık iken, tarihî belge ve bilgilere dayanmayan, objektif olmayan yaklaşımlarla, Müslümanların bölgedeki fetih şeklini *"katliam"* olarak takdim edenler de yok değildir. Bunlardan bir örnek vererek konuyu izah etmek istiyoruz: *"Araplar kesin zaferi sağlayınca, Kürtlere karşı oldukça insafsızca hareket ettiler. Kürtlerin Zerdüşt olmaları,*[44] *Araplara iyi bir gerekçe olmuştu. Kürtlerin mal, can ve ırzı Araplar için helal sayılıyordu. Halk katledildi, şehirler, kasabalar, köyler yakıldı, mallar yağma edildi. Kadınlar, kızlar, çocuklar da binek ve kasaplık hayvanlar gibi talan edildi. Bu tüyler ürpertici ve insan beynini alt üst eden olay, İslâm'ın büyük halifesi Ömer İbn Hattab'ın emriyle gerçekleştirildi. Kürdistan'ı istila eden Müslüman Arap ordularının zulmü yüzyıllar sürdü. Katliamdan kurtulanlar, İslâmiyet'i kabul etmelerine rağmen, yüzyıldan fazla süre; Kürtçe, Farsça ve diğer diller ile konuşulması yasaklandı. Arapça'dan başka bir dille konuşanların dillerinin ucu makasla kesildi."*[45]

Bu iddiaların tarih kitaplarında hiçbir belgesi ve zayıf da olsa kaynağı yoktur. Bunlar tamamen uydurma ve iftiraya dayalı beyanlar olup, İslâm fetihlerini karalamak ve İslâmiyet'i kötülemek amacıyla ortaya atılmış maksatlı uydurmalardır. Bu iftira belki tarihteki diğer ordular için geçerli olabilir. Ancak ilk dönem İslâm orduları için bu hiç mümkün değildir. Bu iddiaları yalın bir zihinle okuduğunuzda sanki Müslümanların üzerine bir yüzyıl arayla saldıran Moğol ve Haçlı ordularının saldırılarını okuyor gibi oluyorsunuz. Gerçekten yukarıdaki anlatılanlar gerek Moğol gerek Haçlı sürülerinin yaptıkları zulümlere benziyor.[46] Ancak neresinden tutsan dökülen bu iddianın, tutarlı hiçbir tarafı olmadığını öncelikle belirttikten sonra şimdi bunları izah etmeye çalışalım.

---

43 Belazurî, 178.

44 İslâm fetihleri dönemindeki Zerdüştlük inancı bölgede mevcut değildi. Bu inanç daha çok İran bölgesinde hakimdi. Burada ise daha çok Hıristiyan Süryaniler yaşıyordu.

45 Ekrem Cemil Paşa, *Kürdistan Kısa Tarihi*, İstanbul 1998, 99-105.

46 Bir Frenk tarihçi bununla ilgili bir raporu papalığa şu şekilde bildirmişti: "*Haçlı askerleri yetişkin Müslümanları yemek kazanında pişirdiler, çocukları şişe geçirip ızgara yaptılar.*" İbrahim Ethem Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Ankara, 2006, 80.

Tarih, Müslümanlara kucak açan, onları istekle bekleyen, onların emri altında yaşamak isteyen milletlerle doludur. Müslümanlar, Zerdüştleri de tıpkı Ehl-i Kitap gibi değerlendirerek onları zimmî statüsünde vatandaş olarak yaşatmıştır. On beş asırdır Müslümanların hakim olduğu yerlerde Zerdüşt, Hıristiyan, Süryanî ve Musevîlerin yaşaması bunun en basit kanıtıdır. Zimmî statüsündeki bu halkların malları canları, ırzları koruma altına alınmış ve yüzyıllar boyu bu topraklarda yaşamaları sağlanmıştır. Bırakın bir kimsenin konuşmasından dolayı dillerinin kesilmesini, halifeliğin İran'daki divanları Farsça, Suriye'deki divanları Rumca, Mısırdakileri ise Kıptice tutulmuştur. Bu durum Emevî halifesi Abdülmelik dönemindeki resmi yazıların karışması endişesiyle Arapçaya dönüştürülmesine kadar devam etmiştir.[47]

Müslümanlara yönelik olan yukarıdaki iddianın yalan olduğunu tek bir örnek vererek ispatlayabiliriz. Sahabe orduları Cezire bölgesinin neredeyse tamamını Ruha Anlaşmasına göre fethettiler. Bu anlaşmanın maddeleri aynen şu şekildedir: "*Ben onların canları, malları, çocukları, kadınları, şehirleri ve değirmenleri için eman verdim; şu şartla ki onlar üzerlerindeki hakkı ödesinler. Köprülerimizi tamir etmeleri, yollarını şaşıranlarımıza yol göstermeleri de onlardan istediğimiz diğer şeylerdir. Allah, melekleri ve Müslümanlar şahit oldu.*"[48] Bir diğer varyantında; *"bölge halkı Müslümanlara korunmaları karşılığı cizye verecekler, Müslümanlara karşı ihanet içinde olmayacaklar, Müslümanlar da onların canlarını ve mallarını koruyacaklar, kiliselerini yıkmayacaklar ve oturmayacaklar*."[49]

Bütün bölge Bizans zulmü altında inlerken Hıristiyan Süryaniler bile farklı mezhepten oldukları için zulüm görürlerken, Müslümanların bölgeye ulaşması ile bölge halkı âdeta onlara kucak açmış ve: "*Başımızda Ortodoks külahı görmektense Müslüman sarığı görmeyi yeğleriz*" demişlerdi.[50] Bölge halkı, gelen Müslümanlara ciddi bir mukavemet göstermeden bütün şehirleri Ruha anlaşması ile gelen sahabe ordusuna teslim etmişti. Çünkü Müslümanlar tarih boyunca fethettikleri toprakların halklarına dinlerini değiştirmeleri için bir zorlamada bulunmamışlardı.

---

47 Belazurî, 430.

48 Belazurî, 177.

49 Belazurî, 178.

50 Belazurî, 142.

Esasen Müslümanların fütuhatı genel olarak, bulundukları bölgelerde zulüm gören insanların topraklarına yapılmıştı. Şam bölgesindeki halklar Müslüman ordularını davul ve zurna eşliğinde karşılarken, İspanya'daki İspanyollar bizzat İslâm ordusunu davet etmişlerdir. Aynı gerekçe Sicilya'nın fethi için de geçerlidir. Yani Müslüman orduları zulüm gören halkların bir kurtarıcısı olmuşlardır. Onları kurtarmak için gitmişler ve bu seferlere de **feth** adını vermişlerdir. Yani bir anlamda **açmak** anlamına gelen fetih, zulüm gören halkı esaretten özgürlüğe çıkarmak, esaret kapılarını açmak rahata kavuşturmak anlamında kullanılmıştır ki, tarihen de böyle olduğu gerçektir.

O çağın gereği olarak işgal orduları ele geçirdikleri yerdeki bütün malların sahibi olurken ve bu gayet normal karşılanırken, Hz. Ömer bu işe müdahale edip ele geçirilen arazilerin yerli halkta kalması için yoğun bir uğraş vermiştir. Gerekçesi ise, "*Böyle devam ederse fethettiğimiz topraklar Arapların olacak yerli halk da Arapların kölesi, hizmetlisi (marabası) olacak ben buna razı olamam*" demiştir ve bu toprakları gazilere vermeyip yerli halkta kalmasını sağlamıştır. Hz. Ömer'in Suriye bölge valisi Ebû Ubeyde b. Cerrah'a gönderdiği talimatın son kısmı bu bakımdan dikkat çekicidir. Talimatta halife Hz. Ömer şunları söyler, "*Allah'a yemin ederim ki eğer bu araziler, sahipleriyle birlikte Müslümanlara paylaştırılırsa geriden gelecek Müslümanlar ve zîmmîler konuşacak bir insan dahî bulamayacakları gibi emeklerinin ürünü iş ve kazançlardan da faydalanamazlar: arazileriyle birlikte taksim edilen insanlar ise Müslümanlar sağ kaldığı sürece sömürülürler. Sonuçta bizden sonra da çocuklarımız onların çocuklarını sömürmeye ve köle olarak kullanmaya devam eder. Böylece bu insanlar İslâm dini hüküm sürdükçe Müslümanların kölesi kalırlar. Ben buna asla razı değilim.*"[51]

Yukarıda aktarmış olduğumuz, Müslüman ordularına yönelik olan iftiraların muhatap alınıp cevap verilmeye bile değmeyecek kadar seviyesiz olduğu için hiçbir ilmî değeri de yoktur. Zaten hiçbir tarihî kaynağa da dayanmamaktadır. Bu sebeple son olarak şunu belirtmek gerekir ki; Müslüman orduları bu bölgelere geldiklerinde şehirlerde ağırlıklı olarak meskûn olarak

---

51 Ebû Yusuf, *Kitabu'l Harac*, Çev: Ali Özek, İstanbul, 1970, II, 197-207.

bulunan Süryani, Rum, Ermeni gibi değişik din ve mezhepten birçok grup mevcuttu ki bunların hiçbirine dokunulmamıştı. Üstelik İslâm ordularına bu bölgelerde az da olsa mukavemet eden varsa bunlar Zerdüştler değil Hıristiyanlardı. Bu sebeple ilk önce onlara karşı katliam (!) yapmaları gerekirdi. Eğer bu orduların hedefi birilerine zulüm etmekse neden bu din mensuplarını ilk fetihten günümüze kadar hoş tutmuşlar ve onlarla birlikte yaşamışlardır? sorusuna cevap verilmelidir. Bu tür iddiaların yalan ve iftira olduğunu sadece İslâm tarihi kaynakları değil, o dönemin şahidi olan Süryaniler gibi diğer milletlerin kaynakları da şahitlik etmektedir.

Anadolu'daki Sahabe Kabirleri

Anadolu, ilk İslâm fetihleri ile karşı karşıya kalmış bir bölgedir. Sahabe, ilk İslâm fetihleri ile birlikte Müslümanların kızıl elması (en önemli hedefi) haline gelen İstanbul'un fethine katıldıkları gibi Anadolu'nun değişik yerlerindeki fütuhatta da bulunmuştur. Bu sebeple Anadolu topraklarının değişik bölgelerinde, sahabe kabirlerini bulmak mümkündür. Anadolu'da bulunan sahabe kabirlerinin yoğunlaştığı iki yer, daha çok ön plana çıkmaktadır. Bunun biri İstanbul'dur. Diğeri ise günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne tekabül eden topraklardır.

İstanbul'un fethi için sahabe nesli döneminde yapılan seferlere sahabe katılmışlar ve bu sebeple giderlerken yolda vefat edenler olduğu gibi[52] İstanbul'un kuşatılması sırasında da bir kısmı şehit olmuştur. Bunlardan en önemlisi Ebû Eyyûb el-Ensari'nin Eyüp semtindeki mezarıdır. Günümüzde Türkiye topraklarında bulunan sahabe kabri düşünüldüğünde ilk akla gelen onun mezarı olmaktadır.[53]

İstanbul'un fethi için Anadolu'ya seferler yapılsa da yerleşim yapılmamıştır. Yani Anadolu'nun diğer yerlerine sahabe orduları ulaşsalar da kalıcı olmamışlarken, Güneydoğu Anadolu'da kalıcı olarak yerleşmişler ve bu bölgede meskûn olmuşlardır. Esasen ilk fetihler, Toros Dağları hattının güneyini hemen hemen ele geçirmiştir diyebiliriz. Sahabe döneminde gerçekle-

---

52 Bir örnek verirsek; İstanbul Seferi sırasında yolda vefat edip mezarı Çorum'da bulunan Kerebi Gazi'nin (Amr b. Madikerb) Türbesi gibi.

53 İmam Zade Mehmet Esat Efendi, *Fetih Hadisi*, Haz; Necdet Yılmaz, İstanbul, 2002.

şen fetihler ile ele geçirilen bu bölgeye sahabe yerleşimi gerçekleşmiştir. Yapılan yerleşimler sebebiyle bölgede Anadolu'nun diğer yerlerine nispetle daha çok sahabe kabrinin bulunması gayet doğaldır. Bu sebeple belki de ismini bilemediğimiz ve mezarının yerini tespit edemediğimiz çok sayıda sahabe mezarının bu topraklarda bulunması ihtimal dışı değildir.

Diyarbakır'da Sahabiler

Hz. Ömer döneminde 16(637) meydana gelen Yermuk savaşı sonrası Şam bölgesini ele geçiren Müslüman orduları, yönlerini o zamanki adıyla Cezire olarak isimlendirilen Fırat-Dicle havzasının kuzeyine doğru çevirdiler. Şam'dan bu bölgeye gönderilen İyaz b. Ğanm komutasındaki ordu içinde bir kısım sahabe de bulunmaktaydı.[54] İyaz'ın başında bulunduğu ordu Diyarbakır'ı çok fazla zorlanmadan 19/640'da aldı ve Urfa ve civarındaki şehirlerde uygulanan Ruha (Urfa) antlaşmasının şartları buraya da uygulandı.[55]

İyaz'ın ordusu içinde Diyarbakır'a geldiği sahabeden bir kısmı şehrin fethinin gerçekleştiği iç kalenin fethi sırasında şehit düştü, bir kısmı fetihten sonra geri döndü. Şimdi bu gelenleri ve şehit olanların kim olduklarını değerlendirmeye çalışalım.

İyaz b. Ğanm

İyaz b. Ğanm, Hz. Ömer'in emriyle, Şam ordusu içinde müstakil olarak oluşturulan ordunun başında Diyarbakır'ı fetheden komutandır.[56] İyaz, fetih için önce Mâlik el-Eşteri Diyarbakır'a göndermiş, sonra kendisi gelmiş ve ordusu şehri değişik cephelerden kuşatırken, kendisi de şehri Babu Tell[57] (Tepe Kapı- Mardin kapı) tarafından kuşatmıştır.[58]

---

54 Vâkidî, 176.

55 Belazurî, 178.

56 Abdurrahman Acar, "Amid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi (Vakıdîye Göre)", *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Diyarbakır, 1999, c.I,sh. 195.

57 Muhtemelen bu kapının karşısına düşen Kırklar dağından dolayı bu isim verilmiştir.

58 Vâkidî, 166; Şevket Beysanoğlu, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 49.

Mezarının Ulu Camii civarında olduğu şeklindeki söylentilerin aslı yoktur. Çünkü İyaz, fetihten sonraki yıllarda Hz. Ömer tarafından Şam bölgesine veya Humus'a görevlendirilmiş ve 20/640 yılında Humus'ta ölmüştür.[59] Halid b. Velid'in mezarı yanına defnedilmiştir.[60] İyaz b. Ğanm'ın Diyarbakır'dan ayrılmasına rağmen, sonraki yıllarda Diyarbakır'da etkinliği bulunan şehrin eşrafından Ebû Eyyüb ailesinin onun soyundan geldiği belirtilir.[61]

Halid b. Velid

Klasik İslâm tarihi kaynaklarından Vâkidî, Belâzûrî, Yakubi, İbnü'l-Esir, Halid b. Velid'in Cezire'nin ve Diyarbakır'in fethine[62] katıldığını nakleder-ler.[63] Bazı tarihçiler onun Cezire'nin fethine katıldıktan sonra bölgeye vali olarak atandığını ifade etmişlerse de[64] onun burada kalmadığı hakkında rivâyet ler bulunmaktadır.[65]

Belâzûrî, Halid b. Velid'in Cezire fethinin birçok merhalesine katıldığını söylerken,[66] Vâkidî, onun Amid gibi zor ve çok iyi korunmuş bir şehrin fethinde onun, gizli suyoluyla şehre girenlerin öncüsü olduğunu zikreder. Rivâyet e göre Halid, surun Babu'l-ma (Dicle, Yeni kapı) tarafında sur dibindeki keşiflerinden birinde gizli bir suyolunu (tünel) bulmuş ve komutan İyaz b. Ğanm ile istişare ederek yüz kişi ile buradan şehre girmiştir.[67]

Halid b. Velid Diyarbakır'a komutan olarak değil, komutan yardımcısı olarak geldiği belirtilir. O, Müslüman orduları başkomutanlık görevinden bölgenin fethinden önce ayrılmıştır. Buraya ancak bir alt kademe komutanı olarak gelmiştir. Çünkü bölgenin fethinden sorumlu genel komutan İyaz b. Ğanm'dır.[68]

---

59 Belazurî,178.

60 Asri Çubukçu, "İyaz b. Ganem", *DİA*, İstanbul, 1996, XXIII, 498.

61 Mükrimin H.Yınanç, "Diyarbakır" *İA*, İstanbul, 1988, III, 600.

62 Vâkidî, 166.

63 Belâzûrî, 247.

64 Yakubi, *Tarihu'l Yakubi*, I, 157, II,147; Belâzûrî, 255.

65 Belâzûrî, 247; Yakubi, II, 147.

66 Belâzûrî, 247.

67 Vâkidî, 182.

68 Belazurî, 247.

Bazı tarihçilerin Halid b. Velid'in Hz. Ömer tarafından komutanlıktan azledilmesinin sebeplerinden biri olarak "Amid hamamında içkiyle yıkanmış olması" da sayılmaktadır.[69] Fakat o, Diyarbakır fethine gelmeden önce başkomutanlıktan azledildiğinden dolayı böyle bir sebeple azledildiğini söylemek makul gözükmemektedir.[70] Taberî'de verilen bir ayrıntıya göre Hz. Ömer'e böyle bir haber verilmiş, o da bu meseleyi sorgulayıp bunun bir yanlış anlama olduğunu anlayarak[71] bu haberi yayanlara beddua etmiştir.[72]

Halid'in Diyarbakır'da vefat etmediği kesindir. İbn Kesir, birçok olaya dayanarak onun Medine'de vefat ettiğini aktarır.[73] Humus'ta kabri olduğu da belirtilmektedir.[74]

Said b. Zeyd

Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarından ve Hz. Ömer'in kız kardeşi Fatıma'nın kocası olan Said b. Zeyd'in Diyarbakır fethine katıldığına dair bir kayıt bulunmaktadır. Onun Şam bölgesi genel komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından Şam bölgenin fetihlerine piyade komutanı olarak tayin edildiği bilinmektedir.[75] Muhtemelen Şam bölgesinden gelen ordu içinde gelmiş olmalıdır. Bu fetihte bir komutan olarak Rum Kapı (Urfa Kapı)'dan şehri kuşattığı belirtilir.[76] Ancak onun Diyarbakır'da vefat etmediği kesindir. Klasik İslâm tarihi kitapları onun Medine'de Akik mevkiinde vefat ettiğini kaydetmektedirler.[77]

Muaz b. Cebel

Hz. Peygamber'in önde gelen sahabesinden Muaz b. Cebel'in Diyarbakır'ı kuşatan ordunun içinde bir komutan olarak, Diyarbakır'ı, Babu'l-Cebel

---

69 Belazurî, 255.

70 Zehebî, *Siyeru Alamu'n-Nübela*, Beyrut, 1990, I, 378.

71 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1987, VII, 76.

72 Taberî, II, 491.

73 İbn Kesir, VII, 113.

74 Belazurî, 177.

75 Yakubi, II, 29.

76 Vakıdî, 166.

77 İbn Sad, *Tabakat'ul-Kübra*, Beyrut, 1985, III, 385.

(Dağ Kapı) yönünden kuşattığını belirtilmektedir.[78] Tarihî kayıtların hepsinde onun Şam'da meydana gelen ve binlerce kişinin ölümüne yol açan veba salgını sırasında Şam'da vefat ettiği aktarılmıştır.[79] Buradan onun Diyarbakır'da vefat etmediğini anlıyoruz.

Taberî ve İbn Kesir, Diyarbakır fethini ve Şam'daki veba salgınını aynı yıl olayları içinde vermektedirler.[80] İbnü'l-Esir, Diyarbakır'ın fethini Şam'daki Imevas veba salgınından 1 yıl önceki olaylar içinde aktarır.[81] Bunlardan Muaz'ın Diyarbakır fethine katılabileceği sonucuna varabiliriz. Ayrıca İyaz b. Ğanm'ın Diyarbakır'ın fethini tamamladıktan sonra Şam'daki vebadan ölen Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın yerine göreve çağrılması,[82] vebanın Diyarbakır fethinden sonra olduğu, dolayısıyla Muaz'ın fethe katılabileceği şeklindeki düşüncemizi destekleyen delillerdendir.

Sasa b. Amr b. Savhan el-Abdi

Diyarbakır şehrinin fethine katılan sahabe arasında yakın zamana kadar müstakil türbesi olduğu bilinen isim Sa'sa b. Amr'dır.[83] Sa'sa, fetih sırasında şehit olmayıp, fetihten sonra İyaz b. Ğanm tarafından şehre vali ve amil olarak atanmış ve bir müddet sonra vefat etmiştir.[84]

Türbesi kendi adını taşıyan camide idi. Hz. Sa'sa (r.a) Camii ve Türbesi, şehrin ortasında Ulu Camii ile Hasan Paşa hanı arasında yer alıyordu.[85] Fakat bu türbe camiyle beraber 1926 yılında dönemin belediye başkanı Nazım Önen tarafından yıktırılarak bahçe haline getirilmiştir.[86]

---

78 Vakıdî, 166.

79 İbnü'l-Esir, II, 558;İbn Kesir, VII, 78.

80 Taberî, II, 490; İbn Kesir, VII, 78.

81 İbnü'l-Esir, II, 532.

82 Belazurî, 178; Yakubi II, 41.

83 Yınanç, III, 600.

84 Vakıdî, 187.

85 Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 464.

86 Bugün Belediye bahçesi diye maruf Celal Güzelses parkının olduğu yer, Yınanç, III, 606; Göyünç, IX, 465.

Sad b. Ebî Vakkas

Halk arasında bölgenin fethine katıldığına inanılan sahabeden biri de Sad b. Ebî Vakkas'dır. Bugün Diyarbakır'da Dağ Kapı Ulubeden burcu arkasında bir mezarı bulunmaktadır. Buradaki mezar taşında "*sahat bini vakas Ebu'l-Muhsin*" şeklinde bir yazı bulunmaktadır.

Ancak Sad b. Ebî Vakkas'ın bu bölgenin fethine katıldığına dair bir kayıt bulunmadığı gibi, künyesinin ise Ebû İshak olduğu sabittir. Buraya geldiğine dair bilgi olmadığı bir yana, Medine'de vefat ettiği de kesindir. Mezarı da Medine'dedir.[87]

Mezarının burada olduğu şeklindeki yanlış bilgi, büyük ihtimalle bölgenin fethi için Irak cephesinden Sad b. Ebî Vakkas tarafından bir ordu gönderildiği rivâyet ine dayanarak ortaya konulmuş olsa gerektir.[88] İyaz b. Ğanm'ı bu bölgeye Şam cephesinden Ebû Ubeyde b. Cerrah değil, Irak cephesinden Sad b. Ebî Vakkas'ın gönderdiğine dair aktarılan bu tür rivâyet lerden[89] dolayı böyle bir kanıya varılmış olabilir veya burada medfun Sad isminde başka bir fâtih sahabî veya salih bir zâttan dolayı bir karıştırılma yapılmış da olabilir.

Mâlik b. Haris el-Eşter

Mâlik b. el-Eşter Diyarbakır'ın fethine katılmış, fakat burada kalmamıştır. İyaz b. Ğanm, onu Diyarbakır'a öncü kuvvet olarak göndermiş[90] sonra kendisi arkasından Diyarbakır fethine katılmıştır.

Bugün Diyarbakır Balıkçılarbaşı semtindeki Haşifçiler sokağında halk arasında sahabeden Mâlik el-Eşter'in Türbesi olarak bilinen bir türbe bulunmaktadır. Fakat Mâlik b. Eşter sahabe değil, tabiîndir ve de burada ölmemiştir.[91] Mâlik el-Eşter'i, Hz. Ali daha önce tayin ettiği el-Cezire'den çağı-

87 İbn Sad, III, 147.

88 İbnü'l-Esir, II, 533.

89 İbn Kesir, VII, 76; Zehebî, I, 97.

90 İbn Asem, el-*Futuh*, Beyrut, trz, I, 258.

91 İbn Sad, VI, 213.

rıp Mısır'a göndermiş o da Mısır'a gitmiş ve orada ölmüştür.[92] Belki de bu doğru bilgilerden hareketle böyle bir türbenin sonraları ortaya çıkmış olmasına yol açılmış olabilir.[93]

Diğer Sahabiler

Diyarbakır'ın fethi, Hz. Ömer'in hilafeti zamanında gerçekleşmiş önemli fetihlerden biridir. Diyarbakır'ın da içinde bulunduğu Cezire bölgesini, sahabeden bir kısmının da katıldığı ordular birkaç koldan kuşatmıştır. Şehirleri, diğer bölgelere nazaran çok az bir direnişle ağırlıklı olarak sulh yoluyla kısa sürede fethetmişlerdir.[94]

Cezire bölgesi, Arabistan yarımadası dışında ilk fethedilen toprakların başında gelir. Bu fetihlere katılan sahabe, Şam ordusu içinde müstakil olarak Hz. Ömer'in direktifinde oluşturulan İyaz b. Ğanm'ın komutasındaki orduya katılmıştır. Bu fetihlere katılan sahabenin hepsinin ismini tespit ve tayine elbette imkân yoktur. Ancak bazı sahabenin isimlerini zikreden müellifler de yok değildir.

Bu hususta Vâkidî, Diyarbakır'ı da kapsayan Cezire bölgesinin fethine bir kısım sahabenin de katılmış olduğunu zikreder ve bu fetih hareketine katılan sahabeden 10-15 kadarının ismini aktarır. Halid b. Velid ile beraber gizli geçitten Diyarbakır şehrine girerken iç kale muhafızlarıyla Müslümanlar arasında çıkan çatışmada bir kısmının şehit olduğu belirtir ve isimlerini şu şekilde sayar;[95] "*Amir b. Ehves, Huzeyfe b. Sâbit, İmran b. Bişr, Selame b. Ye'sub, Macid b. Talha, Mûsânna b. Asim, Salim b. Adiyy, Mâlik b. Hafz, Hattab b. Cebir, Efleh b. Saide.*"[96]

---

92 Zehebî, IV, 434.

93 Halk arasında onun burada cesedinin değil, kopan parmağının gömülü olduğu da söylenmektedir.

94 Belazurî, 256.

95 Bkz. Vâkidî, 183, kitabın muhakkiki Feyyad Harfuş, bu sahabeden tabakat veya teracim kitaplarında hangilerinin isimlerini bulduğunu, hangilerininkini bulamadığını belirtmemiştir.

96 Vâkidî, 183.

Diyarbakır'ın fethine katılan sahabenin isimlerini zikreden Vâkidî'den başka bir kaynağa maalesef sahip değiliz. Bugün bunların bulunduğu belirtilen meşhed, Hz. Süleyman cami avlusunda bulunmaktadır ve 550/1156 yıllarında Selçuklulara bağlı olarak kurulan İnaloğulları döneminde yapılmıştır.[97] Buradaki meşhedin yanındaki camiye Halid b. Velid'in çocuğu Süleyman b. Halid'ten dolayı Hz. Süleyman Camii denilmektedir.[98]

İsimleri zikredilen sahabenin isimlerinin tabakat ve teracim kitaplarında isimlerinin geçmemesi ya da isimleri geçip de biyografilerinde bu fetihlere katıldığına dair bilgilerin olmayışı, onların **bu fetihlere kesin katılmadığı şeklinde sonuca da bizi götürmemeli** ve buradaki **mezarlarda hiçbir sahabenin mezarının bulunmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Diyarbakır fethinin bu noktadan gerçekleştiği düşünülürse, burada sahabe mezarlarının olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.**

Öte yandan bazı araştırmacılar Diyarbakır'ın Müslümanların eline geçtikten sonra da birçok kez Bizanslılar tarafından kuşatıldığını ve bu kuşatmalar esnasında surlar önünde cereyan eden muharebelerde pekçok Müslümanın şehit düştüğünü, dolayısıyla bu kabirlerin çok daha sonraları şehit düşen Müslümanlara ait olmasının da muhtemel olduğunu belirtirler.[99]

Sonuç olarak Diyarbakır'daki iç kalede Hz. Süleyman Cami avlusundaki meşhedde olduğu söylenen sahabe mezarları olarak bilinen yerdeki mezarların sahibinin bir kısmının sahabe olabileceğini, fakat bunların bir isim listesini çıkarmanın mümkün olmadığını belirtiyor, bu konuda kesin olarak tayin ve tesbitte bulunamıyoruz. Doğrusu bu toprakların birçok bölgesinde olduğu gibi Diyarbakır bölgesinde de bilemediğimiz birçok sahabi kabrinin olması mümkündür. Bu durumda âdeta bu konuya temas eden ve bölge topraklarının değeri açısından önemi olan şairimiz Akif'in şu manidar şiirine kulak vermek en doğrusudur:

Bastığın yerleri toprak diyerek geçme tanı!

Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.

---

97 Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara, 2003, 157.

98 Bu sahabe hakkında bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul, 1992, 443.

99 Çevik, 18.

15. TEBLİĞ

THE INFLUENCE OF PERCEPTION OF PROPHET MOHAMMAD (PBUH) AND THE ISLAMIC REVELATION IN THE CULTURE OF NIGERIA FROM THE PAST TILL DATE

Abdul Ganiyu Yisa IDOWU♦

PERCEPTION OF PROPHET MOHAMMAD (PBUH) AND THE ISLAMIC REVELATION

Meaning of Islam and some Basic Islamic Beliefs

What is Islam?

The religion of Islam is the acceptance of and obedience to the teaching of God which He revealed to his last prophet. Mohammad (PBUH)

(PBUH). Islam is the total submission to the perception of prophet Mohammad and Islamic Revelation in accordance to the will of Allah (SWT)

Some Basic Islamic Beliefs

1. Belief in God: A Muslim belief in God one, unique, incomparable God, who has no son nor partner, and that none has the right to be worshipped but Him alone. He is the true God and every other deity is false. He has the most magnificent names and sublime perfect attributes, no one shares His dignity nor His attributes. Allah describe himself Says: He is God,

♦ Dr., Nijerya.

the one, God to whom the creator turn for their needs. He begets not nor was he begotten and there is non like him" (Quran, 112 : 1-4).

God alone is the sovereign and the sustainers of everything in the universe. He manages all affairs. He stands in need of none of his creatures and His entire creature depend on Him for all that they need. He is the all hearing, the seeing, and all the Knowing. In a complete perfect manner His knowledge encompasses all things the open and the secret.

He is all wise in all of His actions and decrees if someone wants something from God he or she can ask God Directly without asking any one else to intercede with God for him of her.

2. Belief in the Angels: Muslims beliefs in the existence of the Angels and that they are honoured creatures.

The Angels worship God alone, obey Him and act only by His command. Among the angels is Jubril/Gabriel who brought down the Quran to Mohammad (PBUH) Allah emphasized this in the glorious Quran"

"This is the book in its guidance sûre without doubt those who believe in the unseen" the revelation sent to thee and before thy time in their heart is the assurance of the hereafter from their Lord (Quran 2:1 -5)

3. Belief in God Revealed Books: Muslims believes that God reveled books to his messengers as proof for mankind as guidance for them. Among these books is the Qur'an which God revealed to the prophet Muhammad (PBUH). God has guaranteed the Quran's protection from and any corruption or distortion. God has said "Indeed we have sent down the Quran and surely we will guard it.

4. Belief in the prophets and messengers of God: Muslims belief in the prophet and messengers of God starting with Adam including Noah, Isaac, Jacob. Moses and Jesus (Peace be unto him). But God's final message to man, a reconfirmation of the eternal message was revealed to prophet Mohammad (PBUH). Muslims belief that Mohammad is the last prophet sent by God has said, Mohammad is not the father of any one of your man but he is the messenger of God and the last of the prophets (Quran 33:40)

5. Belief in the Day of Judgement: Muslims belief in the day of judgement (the day of resurrection) when all people will be resurrected for God's judgement according to their belief and deeds

6. Belief in Al-Qadar: Muslims belief in Al-Qadar, which is tune predestination but this belief in divine predestination does not mean that human being \do not have free will rather Muslims belief that God has given human being free will. This means they choose right or wrong and that they are responsible for their choices. The belief in divine predestination include this belief in four things

i. Gods know everything, He knows what has happen and that will happen

ii. God has recorded all that has happened and that will happen

iii. Whatever God wills to happen, happens and whatever God will not to happen does not happen.

İv. God is the creator of everything

It should be pointed out that the Muslims acted to follow the guide of the five pillar of Islam in which only iman had been illustrated above usually, others are Solat, Zakat, Sawn and Hajj which were the perception of phophet mohammmad (PBUH) and the İslâmic revelation .

AN OVERVIEW OF NIGERIA HISTORICAL BACKGROUND

Nigeria was not formally one country as it is today. Nigeria has an area of about 923,768 square kilometer (365,670 sq mile). Nigeria occupies about one seventh of the settled and productive area of West Africa it's estimated population in 1991 census stood about 88 million and in 2006 its population is over 100 million. Its greatest distance from the coast to west is the approximated to 128km and from North to south about 1120 km. Nigeria is presently 36 states.

Nigeria as a territory was formally made up of various states empires and smaller. The most prominent among these was the Fulânî Empire (Kanel Bornu Empire, Sokoto caliphate which extended over most of the Northern

Nigeria in the 19th century. In the forested areas where the Fulânî could not penetrate was the Oyo empire in which the then Alafin of Oyo extended the ruling to the Southern Nigeria and Benin Kingdom in the Eastern Nigeria extended to the core Eastern Nigeria. It should be noted that by 1864 the British government had annexated Lagos as a Colony and in 1914, the Southern protectorate and Northern protectorate were amalgamated which made Nigeria to become a single territory till date although the Northern hegemony had become a centralized government under the Sokoto Caliphate as a Rasûlt of the Jihad of Uthman Dan Fodio between 1801 to 1810 which had united the North as this disallowed the British government to have a direct rule on Northern Nigeria except in the South and East.

NIGERIA AND HER PEOPLE NIGERIA

It is interesting to emphasized that all the west Africa countries put together i.e. Ghana, Gambia, Togo, and sierra lone are not up to Nigeria in population.

In Nigeria, there are more than 250 ethic groups which can be grouped into three main ethnic groups namely, The Yoruba, The Hausa and Igbo. These major groups can be seen as follows;

1. THE NORTHERN PEOPLE

The Northern people comprises of the following

(a) **The Hausa people:** They are usually dark in complexion. They live in wide-open savannah plains of the Northern states and mainly in Kano, and in North central and Western state.

(b) **The Fulânî People:** They live with the Hausas but are more concentrated in the Benue- Plateau areas and Southern areas of the North Eastern state. The pure Fulânî's have tall, elegant and slim feature acquiring noses, long dark hair, oval faces and light complexion. A good number of them have settled down and inter married with the Hausas people thereby loosing their original characteristics and languages. The group are called the town or settled Fulânî people.

(c) **The Kanuri people:** These are descendants of the people of the Borno Empire. They look very much like the Hausa people. They live with a sprinkling of Shuwas Arabs in the North Eastern areas.

(d) **The Middle Belt People:** These includes the TIV and the Nupe people who inhabit the Benue and Niger valleys respectively. They also include the Igbala and Idoma people of the Southern part of the Benue-Plateau and the south-Eastern part of Kwara-Kogi state respectively.

2. THE SOUTHERN PEOPLE

These are as Follow:

The Yoruba people: They are the largest of the Southern languages group. They live in the entire Western states of Oyo, Ogun, Ondo, Ekiti, and Lagos state. There are a number of them in the Kwara-kogi states and even in the Dahomey Republic, some of them were the Egbas, Ijebu, ijebu -Jesa, Ilesa, Ijesa, Oyo, Igboho, Ibadan, Ife among others. They are generally rather dark black set of people with facial mark.

3. THE EASTERN PEOPLE

(a) The Igbo People: The Igbo people are the largest language group after the Yoruba's in the southern part of the country.

They live in the Imo, Enugu States, Anambra, and part of Cross River state, Edo and Delta state. They are pure Negoes like the Yoruba and are vigorous and progressive. The Igbos saying "Igbo ama Eze (the Igbo knows no king) epitomized their democratic nature which made the British government to introduce indirect rule.

(b) The Ibibio and Anang people: They live in Uyo, Annang, Eket and Opobo provinces southern Eastern state. They are much like the Igbo people in appearance but have traces of Bantu characteristics. Other important group are the Ijaw people of the River state, Efik people of Calabar in South East and the Urhobo and Edo people of Edo, Delta state. They form southern Nigeria. The above group were Nigerians

THE INFLUENCE OF THE PERCEPTION OF PROPHET MOHAMMAD (PBUH) AND THE REVALATION OF THE QURAN IN THE CULTURE OF NIGERIANS IN THE PAST TILL DATE

The genesis of the influence of prophet Mohammad (PBUH) and the Islamic revelation of Quran in the culture of Nigerians can be portrayed in two stages. The first is the period before the independence between 14th century to 1959, the second stage is after the independence till date.

THE SOUTHERN NIGERIA BETWEEN 14TH CENTURY TO 1959

Islam accommodates itself in such a way that it become a natural aspect of southern Nigeria Muslims. When Islam, that is, the perception of prophet Mohammad (PBUH) and the Islamic revelation had a contact with the Southerners, the Southerners embraced Islam whole heartedly which made large number of them refused accepting Western Education brought by the British Christian Missionary and as well not sending their children to western school in order not to be Christianized in early 1900. Closely related to the above is the religious value.

RELIGIOUS VALUE

The perception of the holy prophet Mohammed (PBUH) and the Islamic revelation gave real meaning to the whole structure. Islamic tennet and etiquette were learned and imbibed by Nigerians in the prayers especially the congregational ones such as Suhri, Ashri, Magrib and Isahi replaced the worship of gods and goddesses such as Ogun, god of iron, Sango, god of thunder, Oya, god of the river, Obatala, god of divinity among others. The Islamic ceremonies e.g. Naming ID-el Fitri ,ID-el Kabir replaced the Egungun festival, Sango festival among others in almost all part of southern Nigeria as large numbers of the adherent to the old traditional religion were converted to Islam.

SOCIO-POLITICAL VALUES OF THE SOUTHERNERS

This is another area where the perception of Holy Prophet Mohammad (PBUH) had influence on the Southerners. Islam acted towards unifying the Nigerian Muslims in the South. It becomes very dominant certain Islamic

institutions are universally adopted and these element not only between people of diverse culture but attitudes and behavioural pattern. A total constructive and modification outlook of life thus created. In this way, a Muslim can perform for example the ritual prayer in whatever community or locality or country he is. This is indeed a factor in community relationship. The adoption of common calendar -the lunar calendar for the Islamic rites and observance, for example, the beginning and end of Ramadan fasts among others were strong indication of the influence of the Islamic revelation and the perception of Holy Prophet Mohammad (PBUH)

The observation of some categories of things which are permitted that is the Halal and Haram, for example, not eating of pork and caring method of slaughter of animal for food, payment of Zakat, Iman, Solat, and Islamic tenet, ceremonies, among others were illustration that portrayed the influence of prophet Mohammad perception and the Islamic revelation in the culture of the people in southern Nigeria.

Politically, the southern Nigeria are under the ruling of the Oba's the Alafin who operated monarchial system of government without the use of Sharia as it was practiced in the North (Alkali) court although Mosques are located inside the palace of the king and other nook and cranny, while Eldel praying ground were builds very close to the Oba's palace.

SOUTHERN NIGERIA AFTER 1960

After 1959 there was a pervasive influence of the perception of Holy prophet Mohammad (PBUH) and the revelation of the Quran had impact in the pattern of life of Nigeria in the south in Education, Economy, Socio-political system among others although the effort of British government in early 1900 who introduce indirect rule and the Christian missionary had a little modification in the in the life of those who embraced the western Education for example, since there exist virtually the nook and cranny of Southern Nigeria missionary schools, colleges, and university admission to a large extent is based on Christianity, job acquisition/work in some parastatals among others. It should be noted that effort had been made by different Islamic organization to curtail such ugly situation through private Islamic schools, College, University e.g Alganeey Nursery & Primary School, Alganeey College, Mufutau Lanihun College of Education e.t.c.

It should be put forward that the day to day activities of the people have been modified by perception of prophet Mohammad (PBUH) and the Islamic revelation for example, the dressing of the female reflected that of Muslim women in Arabia peninsula, their marriage practices, transactions, associations, feedings habit among others. In contrary to the above, among the Benue people who give to a stranger, visitors or guest, the most beautiful ones of their wives to sleep with in the same room or having a canal knowledge of her as a means of showing or displaying their hospitality is till very rampant except among those who have embraced Islam only have started leaving such Barbaric act. Also, the Yoruba who belief that a pregnant woman should not go out at 1 O'clock in the afternoon, due to effect of some spirit have started dropping such idea which means about 65%due to the tenet and etiquette of Islam.

EASTERN NIGERIA BETWEEN 14TH CENTURY TO 1959

The arrival of the British government had effect on the entire life of the Easterner, when Henry Townsend introduced Christianity under the acacia tree in Badagry in 18th century as well as the force treaty between the British government and King Jaja of Opobo who later refused the treaty coupled with sending to exile Ovoranwen Nogbaisi assisted the Christian Missionary to dominate the entire system of the Easterners in that part of century as most of their life were devoted to the dictate of the Christian missionary through colonial masters. It should be pointed out that the spread of Islam from the Trans Sahara North to the East of Nigeria. Promoted the acceptance of Islam some Easterners and those who have accepted Islam were practicing Islam in according to the perception of prophet Mohammad (SAW) and the revelation of the Quran.

EASTERN NIGERIA AFTER 1960 TILL DATE

It should be emphasized that the trading activities of the southern Muslims as well as inter marriage practices between and among the tribe made some of the Easterners to embraced Islam. In the East, a female can marry more than a man at a time in some quarters but with the acceptance of Islam this was reverted by the Muslim Easterners. Believe in one God Allah, observing of Solat, payment of Zakat, fasting in the month of Ramadan performing Hajj once in a life time have become the order of the day.

NORTHERN NIGERIA BETWEEN 14TH CENTURY TO 1959

By the second half of the fifteen century, there had been the movement of the Fulânîs into the Northern Nigeria. The Jihad of Uthman Dan Fodio between 1801-1810 had united the whole of Northern Nigeria under the ruling of the Emirs. For example, the Sokoto Caliphate, Kanel Bornu Empire, among others control major cities such as Kano, Sokoto, Katsina, Kebbi, Adamawa etc which pave way for easy spread of the perception of the Holy prophet Mohammad (PBUH) and the Islamic revelation in Northern Nigeria.

EDUCATIONAL VALUES IN THE NORTH

Educationally, the Northerners embraced totally Islamic Education, the speaking of the Arabic language in Madras a or Makaranta Ilimi, the learning of only Islamic knowledge was given priority during this time.

RELIGION VALUE OF THE NORTHERNERS

Religiously, the Northern were Muslims, more than 90%of the northerners put their life under the dictate of Islamic tenet and etiquette, for example, the child at very early age would be placed in the Madrasa in order to learn how to read and write Arabic language and the Holy Quran.

SOCIO-POLITICAL VALUE IN THE NORTH

Socio-political value of the Northerners were influenced vividly with the perception of the Holy Prophet Mohammad (PBUH) and the revelation of the Holy Quran in many ways. In language, in addition to Hausa language, Arabic language is given priority as it has become the entire means of communication in the Northern Nigeria.

In dressing, feeding and housing pattern, festivals e.g Eldel Kabir, Eldel Fitri etc were embraced fully and incorporated into their day to day activities.

Politically in some part of the North, Sharia is being practiced, for example, in Zamfara state, Katsina State, Kano State, Kaduna among others.

NORTHERN NIGERIA AFTER 1960

It should be pointed out that immediately after the independent of Nigeria there was a pervasive influence of the perception of prophet Mohammad (PBUH) and the Islamic revelation in the culture of the Hausa-Fulânîs in the Northern Nigeria.

Politically, Sharia customary court, Sharia magistrate court ,Sharia High court of appeal and Sharia supreme court were introduced. These court use the Islamic jurisprudence that is the Holy Quran in relation to the tenet and etiquette of Islam coupled with Sunnah of prophet Mohammad (PBUH) to administer the Northern citizenry since the Northern hegemony had been United under the Emir. Also, the perception of prophet Mohammed (PBUH) had influence on the life of notable Northern leaders such as Alhaji Tafawa Balewa, Sir Ahmadu Bello, among others, these were imams that is, religious leader and political leader although various political system have been introduced latter in which Northerners were fully involved, for example,3/4 of Nigeria president since independence are from the North and these leaders are faithful Muslims who have contributed positively to betterment of Nigeria society.

Religiously, about 90%of the Northerners are Muslims who observe their solat, pay their Zakat, observe fast during Ramadan perfoming Hajj.

Educationally, the Northerners continue to learn more of Islamic Education that they did not give much recognition to Western Education which made the government to introduced Normadic Education in order to ensure that the Northerners were having both Western and Islamic Education.

Socially, the Northerners imbibed vividly the perception of prophet Mohammad (PBUH) and the Islamic revelation moulded their ways of dressing, feeding habit, housing pattern, language attitudes ,among others.

It should be emphasized at this juncture that Islamic influence came to the North from many directions, through pilgrim traffic, trade relations with North Africa and Western Sudan, the political influence of Songhay and Bornu Empire and through the itinerant scholars.

Without mincing word, the influence of the perception of prophet Mohammad (PBUH) and Islamic revelation in the culture of Islam can not be overemphasized as there was a complete modification and restructuring of the entire pattern of life of Nigeria citizenry in the Southern, Eastern, and Northern Nigeria respectively.

References

Abdulganiyu Y.I. (2009), ***Nigeria as a Nation***, Yakad Press, Ltd, Ibadan, Nigeria.

Abdulganiyu Y.I. (2008), ***Globalization and Religion***. A paper presented at the Joint conference of National Association for the study of Religion and Education in Nigeria (NASRED) at Federal College of Education, Osile, Abeokuta, Ogun State, Nigeria, between 7th - 11th July,2009.

The Holy Quran,Arabic,EnglishText, Translation and commentary by Yusuf Ali.

Religion and National Security (2006). A journal edited by Folorunsho M.A.et. al. Nigeria Journal of social studies.

İbrahim I.A. (1997) .Abrief illustrated guide to understanding Islam. Darusalam Publishers and Distributors host in Texas,U.S.A. AbdulganiyuY.I .(2006), ***Nigeria and the Muslims*** unpublished mimeography in the department of social studies,Mufutau Lanihun College Of Education,Ibadan.

15. TEBLİĞ

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE NİJERYA KÜLTÜRÜNDE HZ. MUHAMMED'İN (s.a.v.) ŞAHSİYETİNİN VE İSLÂM VAHYİNİN ETKİSİ

Abdul Ganiyu Yisa IDOWU♦

Genel Giriş

İslâm, bütün dünyayı tek bir aile halinde birleştirmiş olan ve bütün beşeriyeti kadîr, alîm ve her yerde hâzır ve nâzır olan Allah'a ibadet hususunda bütün beşeriyeti bütünleştiren küresel bir dindir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) gelmesiyle yeni bir dünya düzeni doğdu. Bu yeni düzen bütün dünya halklarını müsbet yönde değiştirmiş, onlara yaradanlarına ibadet etmeleri gerektiğini hatırlatmış ve onların nereden gelip nereye gittiklerinin farkına varmalarını sağlamıştır.

Allah sübhanehu ve teâlâ'ya, Peygamberimiz Muhammed'e (s.a.v.), onun nesline, ehli beytine, ashabına ve bütün Müslümanlara salât ve selam eylesin.

Burada toplanmamız, Allah'a hamdetmek maksadıyladır. Bu güzide vesile ile bu tebliği sunarak bana memleketim Nijerya'yı temsil etme fırsatı verilmesinden çok memnunum. Allah'ın selamı hepinizin üzerine olsun (Amin).

♦ Dr., Mufutau Lanihun Eğitim Fakültesi Dekanı, İbadan, Nijerya (Bu İngilizce tebliğ metni, Doç. Dr. Rahim Acar tarafından Türkçeye çevrilmiştir.)

Özet

Bu tebliğ geçmişten günümüze Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinin ve İslâm vahyinin Nijerya kültüründeki etkisinin bir tahlilini sunmaktadır. Onbeşinci yüzyıl gibi erken bir tarihten günümüze kadar Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinin ve İslâm Vahyinin Nijeryadaki kültürel faaliyetlerde büyük bir etkisi ve damgası olduğu gözlenmiştir. İslâm, Kuzey Nijerya'daki Hausa Fulânîlerinin kültürel faaliyetlerinin tamamında kuşatıcı bir etkiye sahip olmuştur. Güney Nijerya'da, İslâm'ı canu gönülden benimsemiş ikinci büyük etnik grup olan Yoruba bulunmaktadır. Diğer taraftan, Batı Nijerya'da da Igbo yavaş yavaş bu yolda kendini toparlamaktadır.

Bu tebliğ, geçmişten günümüze Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinin ve İslâm vahyinin etkisinin ortaya çıkmasından önce ve sonra, günümüze kadar, Nijerya'nın tarihî arka zemininin bir tahlili mahiyetindedir.

Hz. Muhammed'in şahsiyeti (s.a.v.) ve İslâm Vahyi

İslâm'ın Anlamı ve Bazı Temel İslâm İnançları

İslâm Nedir?

İslâm dini, Allah'ın son peygamberi Muhammed'e (s.a.v.) öğrettiğini kabul etmek ve ona itaat etmektir.

İslâm Allah'ın (svt) iradesine uygun şekilde Hz. Muhammed ve İslâm vahyi anlayışına bütünüyle teslim olmaktır.

Bazı Temel İslâmî İnançlar

1. **Allah'a İman**: Müslümanlar sadece, bir ve yegâne olan, eşi ve benzeri olmayan, ibadette kendisine ortak başka birisi olmayan Allah'a inanırlar. Hak olan ilah O'dur ve bütün diğer ilahlar bâtıldır. En güzel isimler ve en yüce kemal sıfatları ona aittir. O'nun şerefine ve sıfatlarına ortak yoktur. Allah kendisini bize şöyle tasvir eder: "*O Allah bir tektir. Allah eksiksiz, samed-dir (Bütün varlıklar O'na muhtaç, fakat O, hiç bir şeye muhtaç değildir. Doğurmadı ve doğurulmadı. O 'na bir denk de olmadı.*"[1]

---

1 İhlas 112/1-4.

Her şeye hâkim olan ve her şeyi muhafaza eden sadece Allah'dır. Bütün işleri o idare eder. Yaratıklarından hiç birine muhtaç değildir, oysa bütün mahlukât her türlü ihtiyacı için ona muhtaçtır. O her şeyi işitir, görür ve her şeyi bilir. Tam anlamıyla O'nun bilgisi açık ve gizli her şeyi ihtiva eder.

O bütün fillerinde ve takdirinde hikmet sahibidir. Eğer bir kimse Allah'dan bir şey isterse, herhangi bir aracıya başvurmaksızın doğrudan ondan isteyebilir.

2. **Meleklere İman**: Müslümanlar meleklerin varlığına ve onların yüce yaratıklar olduğuna iman ederler.

Melekler sadece Allah'a ibadet ederler, O'na itaat ederler ve sadece O'nun emri ile fiil yaparlar. O'nun meleklerinden Cebrâil, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Kur'ân'ı getirmiştir. Allah bunu Kur'ân-ı Kerîm'de vurgulamaktadır.

"Elif, Lâm, Mîm. İşte o kitap, bunda şüphe yok, müttakiler (kötülükten korunacaklar) için hidayettir. Onlar ki gaybe iman edip namazı dürüst kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allah yolunda) harcarlar. Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler, hem senden önce indirilene. Ahirete de bunlar kesinlikle iman ederler. Bunlar, işte Rabblerinden bir hidayet üzerindedirler ve bunlar işte felaha erenlerdir."[2]

3. **Allah'ın Vahyettiği Kitaplara İman**: Müslümanlar, Allah'ın peygamberlerine, onların peygamberliğinin delili ve beşeriyet için de hidayet olmak üzere onlara kitaplar indirdiğine inanırlar. Bu kitaplar arasında Allah'ın peygamberi Muhammed'e (s.a.v.) indirdiği Kur'ân da bulunmaktadır. Allah Kur'ân'ın her türlü tahribattan veya tahrifattan muhafazasını üzerine almıştır. Allah şöyle buyurur: *"Hiç şüphe yok ki, Kur'ân'ı biz indirdik, elbette onu yine biz koruyacağız."*[3]

4. **Allah'ın Peygamberlerine ve Rasûllerine İman**: Müslümanlar Âdem'den başlayarak, Nûh, İshak, Yakup, Mûsâ ve İsâ (s.a.v.) da dâhil olmak üzere, Allah'ın peygamberler gönderdiğine inanır. Fakat Allah'ın beşeriyete son mesajı, ki bu Allah'ın kadîm mesajının bir teyidi mahiyetindedir, Hz.

---

2 Bakara 2/1-5.

3 Hicr 15: 9.

Muhammed'e (s.a.v.) vahyedilmiştir. Müslümanlar Hz. Muhammed'in Allah'ın gönderdiği son peygamber olduğuna inanırlar. Zira Allah, *"Muhammed, sizin adamlarınızdan hiçbirinin babası değildir. Ama Allah'ın Rasûlü ve peygamberlerin sonuncusudur"* buyurmuştur.[4]

5. **Ahiret Gününe İman**: Müslümanlar hesap gününe (dirilmeye) inanırlar. O günde herkes inançlarından ve amellerinden dolayı Allah'a hesap vermek üzere diriltilecektir.

6. **Kadere İman**: Müslümanlar kadere, yani her şeyin önceden takdir edildiğine inanırlar. Ancak ilâhî olarak her şeyin önceden takdir edilmesi, insanların hür irade sahibi olmadığı anlamına gelmez. Zira Müslümanlar aynı zamanda Allah'ın insanlara hür irade bahşettiğine de inanırlar. Bu demektir ki insanlar ahlâken doğruyu ve yanlışı seçebilir ve yaptıkları seçimlerden dolayı sorumludur. İlâhî takdir inancı şu dört şeye inanmayı ihtiva eder:

1) Allah her şeyi bilir, O olmuş olan ve olacak olan her şey bilir.

2) Allah olmuş olan ve olacak olan her şeyi yazmıştır.

3) Allah'ın olmasını dilediği her şey olur, olmamasını dilediği hiçbir şey meydana gelmez.

4) Allah her şeyi yaratandır.

Şunu belirtmek gerekir ki, Müslümanlar, İslâm'ın şartlarına uygun bir şekilde yaşamışlardır. Yukarıda izah etmeye çalışılan iman bu şartlardan sadece bir tanesidir. Diğerleri, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve hacca gitmektir. Hz. Muhammed (s.a.v.) ve İslâm vahyi hususundaki anlayışın temeli budur.

Nijerya'nın Tarihî Arka Zeminine Toplu Bakış

Eskiden, Nijerya bugün olduğu gibi resmen tek bir ülke değildi. Nijerya'nın yüzölçümü yaklaşık olarak 923.768 kilometrekaredir (365.670 mil karedir). Nijerya Batı Afrika'nın meskûn ve verimli arazilerinin yedide birini oluşturmaktadır. 1991 yılı nüfûs sayımına göre tahminî nüfûsu 88 milyon

---

4 Ahzab 33: 40.

idi. 2006'daki sayıma göre, Nijerya'nın nüfûsu 100 milyonun üzerindedir. Kıyıdan batıya doğru en uzun mesafesi 128 km ve kuzeyden güneye doğru en uzun mesafesi ise 1120 km.dir. Hâlihazırda Nijerya'da 36 eyalet bulunmaktadır.

Bir bütün olarak Nijerya ülkesi, resmen muhtelif eyaletleri, sultanlıkları (empires) ve daha küçük birimleri bünyesinde taşımaktadır. Bunlar arasında en hâkim olanı Fulânî Sultanlığı (Fulânî Empire), Kanim Bornu Sultanlığı ve 19. yüzyıl boyunca Kuzey Nijerya'nın tamamına yakınını kuşatmış olan Sokoto halifeliği. Ormanlık arazilere Fulânî Sultanlığı nüfûz edememiştir. Buralarda eskiden Alafin of Oyo diye bilinen Oyo sultanlığı hükümranlığını Güney Nijerya'ya kadar genişletmiştir. Doğu Nijerya'daki Benin Krallığı da Doğu Nijerya'nın ortasına kadar genişlemiştir. Belirtilmesi gerekir ki, 1864'te İngiliz yönetimi Lagos'u bir sömürge olarak eklemiştir. 1914'te de Güney krallık vekâleti ve Kuzey krallık vekâleti bir arada toplanmıştır. Bu da Nijerya'yı bugüne kadar gelen yekpare bir memlekete dönüştürmüştür. Ancak kuzeydeki hâkimiyetin Sokoto Halifeliği altında merkezî yönetim haline geldiği bir gerçektir. Bu durum, Osman Dan Fodio'nun 1801-1810 arasındaki cihadıyla kuzeyin birleşmesinin ve İngiliz yönetiminin Kuzey Nijerya'ya giremeyip sadece güneyde ve doğuda etkili olmasının bir sonucudur.

Nijerya ve Halkı

Enterasandır ki bütün batı Afrika ülkelerinin, yani Gana'nın, Gambia'nın, Togo'nun ve Sierra Leone'nin nüfûslarını toplasak, hepsi birden Nijerya'nın nüfûsu kadar etmemektedir.

Nijerya'da 250'den fazla farklı etnik grup vardır, bunları da üç ana etnik kökene bağlamak mümkündür: Yoruba, Hausa ve Igbo. Bu ana gruplar şöyle değerlendirilebilir.

(1) Kuzeydeki Halk

Kuzeydeki halk şu gruplardan müteşekkildir.

(a) Hausa halkı: Bunlar genellikle koyu tenlidir. Bunlar Kuzey eyaletlerindeki geniş çayırlıklı ovalarda ve ağırlıklı olarak Kano bölgesinde ve kuzeyin orta ve Batı eyaletlerinde yaşarlar.

(b) Fulânî Halkı: Bunlar Hausalarla birlikte yaşarlar fakat Benue Yaylası ve Güneydoğu eyaletinin güney kısımlarında yoğun olarak bulunmaktadır. Saf Fulânî ırka mensuplar, uzun, zarif ve ince şekilli burunlu, uzun koyu saçlı, oval yüzlü ve açık tenlidir. Bunların pek çoğu yerleşik hayat sürer ve Hausalarla evlenmiştir. Böylece de kendi aslî niteliklerini ve dillerini kaybetmiştir. Bu gruba kasabalı ya da yerleşik Fulânî halk denir.

(c) Karûnî Halkı: Bunlar Borno Sultanlığının halkının torunlarıdır. Bunlar Hausa halkına çok benzer. Kuzey Doğu bölgesindeki Shuwas Araplarından gruplarla birlikte yaşar.

(d) Orta Kuşak Halkı: Bunların içinde TIV ve Benue ve Nijer vadilerinde meskûn olan Nupe gibi gruplar vardır. Yine, bunlar arasında özellikle Benue-Yaylasının güney kısmındaki ve Kwara-Kogi eyaletinin güney doğu kısımlarındaki Igbala ve Idoma halkları vardır.

(2) Güneydeki Halk

Yoruba Halkı: Bunlar güney dilleri grubu içindeki en geniş topluluktur. Bunlar, Oyo, Ogun, Ondo, Ekiti ve Lagos gibi batı eyaletlerinin tamamına yayılmıştır. Kwara-kogi eyaletinde ve hatta Dahomey Cumhuriyeti'nde bile bunlardan dikkate değer sayıda bulmak mümkündür. Bunlardan bazıları da Egbas, Ijebu, Jesa, Ilesa, Ijesa, Oyo, Igboho, Ibadan Ife gibi yerlerde bulunmaktadır. Bunlar genellikle koyu siyah tenli ve yüz hatları dikkat çekicidir.

(3) Doğudaki Halk

(a) Igbo Halkı: Igbo halkı, ülkenin güney kısmındaki Yoruba halkından sonra en geniş dil grubudur. Igbolar Imo, Enugu, Anambra eyaletlerinde ve Cross River eyaletinin, Edo ve Delta eyaletlerinin bazı kısımlarında yaşarlar. Bunlar Yoruba gibi saf zencidir, kuvvetli ve ilericidir. Igboların, "Igbo ama Eze" (Igbolar kral tanımaz) şeklindeki sözü, İngiliz yönteminin dolaylı yönetimi devreye soktuğu demokratik yönetimin mahiyetini özetler.

(b) Ibibio ve Anang Halkı: Bunlar Doğu devletinin, Uyo, Annang, Eket ve Opobo gibi güney vilayetlerinde yaşarlar. Bunlar görünüş itibariyle Igbo halkına çok benzer fakat Bantuların aslî sıfatlarına da hâizdir. Diğer önemli gruplar, River eyaletindeki Ijaw halkı, Güneydoğudaki Calabar'daki Efik halkı ve Delta eyaletindeki Edo'daki Urhobo ve Edo halkı. Bütün bunlar güney Nijerya'yı oluşturuyor. Yukarıda zikredilen gruplar Nijeryalılardır.

Geçmişten Günümüze Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Şahsiyetinin ve İslâm Vahyinin Nijeryalıların Kültürüne Etkisi

Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Kur'ân'ın sunduğu İslâm vahyinin Nijeryalıların kültüründeki etkisinin ortaya çıkışı iki aşamalı olarak takdim edilebilir. Birinci aşama 14. yüzyıldan 1959'daki bağımsızlığa kadar geçen dönemdir, ikincisi ise bağımsızlıktan günümüze kadar olan dönemdir.

14. Yüzyıldan 1959'a Kadar Güney Nijerya

İslâm, güney Nijerya Müslümanlarının tabiî bir ciheti olacak kadar bu kültürle uyum sağlamıştır. İslâm, yani Hz. Muhammed (s.a.v.) ve İslâm vahyi Güneylilere tebliğ edildiğinde, Güneyliler İslâm'ı canu gönülden benimsemişlerdir. Geniş kitlelerin İngiliz Hıristiyan misyonerlerinin getirdiği Batı eğitimini reddetmesinin ve çocuklarını Hıristiyanlıktan korumak için 1900'lü yılların başına kadar Batı tarzı okullara göndermemelerinin sebebi budur. Dinî değerler bu durumla yakından bağlantılıdır.

Dinî Değerler

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyeti ve İslâm vahyi bütün yapıya gerçek anlamını vermiştir. İslâmî esasları ve adabı muaşereti Nijeryalılar öğrenmişler ve özümsemişlerdir. Öğle, İkindi, Akşam ve Yatsı gibi cemaatle kılınan namazlar, eskiden demir tanrısı Ogun, şimşek tanrısı Sango, ırmak tanrısı Oya, yüce tanrı Obatala gibi pekçok tanrıya ve tanrıçaya yapılan ibadetlerin yerini almıştır. Geleneksel dinin müntesiplerinin önemli çoğunluğu İslâm'ı kabul edince, mesela Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı gibi İslâmî bayramlar, güney Nijeryanın hemen hemen tamamında Enungun ve Sango gibi pek çok şenliğin yerini almıştır.

Güneylilerin Sosyal-Siyasî Değerleri

Bu alan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinin Güneylilere etkisinin görüldüğü başka bir alandır. İslâm Nijeryalı Müslümanların güneyde birleşmelerine katkıda bulunmuştur. Bazı İslâmî kurumların herkesçe kabul görmesi yaygınlaşmıştır. Bunlar sadece farklı kültürlerden insanların kendilerini sunum aracı olmaktan öte, davranış kalıplarını belirleyen etkenler halindedir. Böylece tamamen müsbet ve değiştirilmiş bir hayat anlayışı

meydana getirilmiştir. Bu haliyle, bir Müslüman hangi cemaat içinde, yerleşim yerinde veya bölgede olursa olsun ibadetlerini yerine getirebilmektedir. Ortak bir takvimin benimsenmesi—meselâ, Ramazan'ın başlangıcı ve sonu gibi İslâmî ibadet ve uygulamalara göre ay takviminin kabûlü—İslâm vahyinin ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinin etkisinin kuvvetli bir göstergesidir.

Eşyaya dair izin verilen ve yasaklanan, yani helal ve haram, tasnifinin gözetilmesi, meselâ, domuz etinin yenmemesi, eti için kesilen hayvanların boğazlanma usûlüne dikkat edilmesi, zekâtın ödenmesi, namazın kılınması, imanın şartlarının kabûlü ve diğer öğretilerin ve bayramların benimsenmesi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinin ve İslâm vahyinin güney Nijerya'daki halkın kültüründeki etkisinin göstergeleri arasında zikredilebilir.

Siyâsî olarak güney Nijerya, Alafin Oba'larının yönetimi altındadır. Bunlar monarşik bir yönetime sahiptir ve Kuzey Sarayında (Alkali'de) uygulandığının aksine şeriatı uygulamazlar. Yine de kralın sarayında mescitler vardır (Mosques) ve başka kıyıda köşede ibadet yerleri bulunmaktadır. Buna karşılık Eldel ibadet yeri, Oba'ların sarayına oldukça yakın bir yerde inşa edilmiştir.

1960'tan Sonra Güney Nijerya

1959'dan sonra Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinin ve Kur'ân vahyinin Nijerya'nın güneyindeki hayat tarzında, eğitimde, ekonomide, sosyal-siyâsî sistemde kapsamlı bir etkisi olmuştur. Ancak dolaylı yönetimi ve Hıristiyan misyonerliğini 1900'lü yılların başında oraya getirmiş olan İngiliz yönetimi, meselâ, Batılı eğitimi benimsemiş olanların hayatında çok az bir değişim gerektirmişti. Zira Güney Nijerya'da kıyıda köşedeki misyoner okullarına, kolejlere ve üniversiteye kabul edilme ve devlet işine yerleşebilme önemli ölçüde Hıristiyanlığa bağlıydı. Böyle çirkin bir durumu gidermek için farklı İslâmî teşkilatların gayret sarfettiklerini, bu amaçla İslâmî okullar, kolejler ve üniversiteler (meselâ, Alganeey Ana ve İlkokulu, Alganeey Koleji, Mufutau Lanihun Eğitim Koleji vb.) açtıklarını belirtmek gerekir.

Şunu da söylemek gerekir ki, insanların gündelik hayatları da Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ve İslâm vahyine dair anlayışlarından etkilenmiştir. Mese-

lâ, kadınların giyimi, evlilikleri, başkalarıyla ilişkileri, yeme içme tarzları, Arap Yarımadası'ndaki Müslüman kadınlarınkine benzemektedir. Yukarıdakinden farklı olarak, Benue halkı arasında, birlikte yatması veya cinsel olarak tanıması için kişinin eşlerinden en güzellerini yabancılara, ziyaretçilere veya misafirlere bir misafirperverlik alameti olarak vermesi hâlâ yaygındır. Ancak İslâm'ı benimseyenler böylesi barbar bir fiili terk etmeye başlamışlardır. Ayrıca, Yorubalar arasındaki, bazı ruhların kötü etkisine maruz kalmamak için hamile bir kadının öğleden sonra saat 1'den sonra dışarı çıkmaması gerektiği inancında da bir zayıflama görülmektedir. Bu da %65 oranında İslâmî inanç ve adap sayesindedir.

14. Yüzyıldan 1959'a Kadar Doğu Nijerya

İngiliz yönetiminin gelişi doğuluların hayatını büsbütün etkilemiştir. Henry Townsend 18. yüzyılda Badagry'de akasya ağacı altında Hıristiyanlığı takdim ettiğinde ve İngiliz yönetimiyle Kral Jaja of Opobo ile zorla anlaşma yaptıklarında, ki sonradan Jaja of Opobo bu anlaşmayı reddetmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Ovoranwen Nogaisi Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuluların o dönemde bütün sistemlerine hâkim olmalarına yardım etmiştir, zira sonunda Doğuluların hayatının önemli bir bölümü sömürgeci efendiler aracılığıyla Hıristiyan misyonerliğinin emirlerine adanmıştı. İslâm'ın kuzeydeki Büyük Sahra çölünden doğu Nijerya'ya kadar yayıldığının belirtilmesi gerekir. Bazı doğulular İslâm'ın yayılması için çalışmıştır ve İslâm'ı kabul etmiş olanlar, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetine ve Kur'ân vahyine göre İslâm'la amel ediyorlardı.

1960'tan Günümüze Doğu Nijerya

Güneyli Müslümanlarla olan ticarî ilişkilerin ve kabileler arası evliliklerin bazı Doğuluların İslâm'ı seçmesine vesile olduğunu vurgulamak gerekir. Doğuda bazı bölgelerde, bir kadın eş zamanlı olarak birden fazla erkekle evlenebilir. Fakat İslâm'ın kabul edilmesiyle birlikte bu uygulamayı Doğulu Müslümanlar ilga etmişlerdir. Tek ilah olarak Allah'a inanmak, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan ayında oruç tutmak ve hacca gitmek gibi ibadetleri ifa etmek hayatın akışını belirler durumdadır.

14. Yüzyıldan 1959'a Kadar Kuzey Nijerya

15. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Kuzey Nijerya'da Fulânîler hareketi vardı. Osman Dan Fodio'nun 1801-1810 arasında organize ettiği cihad hareketi, bütün Kuzey Nijerya'yı Emirlerin yönetimi altında birleştirmişti. Meselâ, Sokoto Halifeliği, Karin Bornu Sultanlığı ve başkaları, Kano, Sokoto, Katsina, Kebbi, Adamawa vb. gibi şehirleri kontrol altında tutuyordu. Bu durum Hz. Muhammed'in (s.a.v.) anlayışının ve İslâm vahyinin Kuzey Nijerya'ya yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Kuzeydeki Eğitim Değerleri

Eğitim bakımından, Kuzeyliler tamamen İslâmî bir eğitimi benimsemişlerdir. Bu dönemde medreselerde ya da Makaranta İlimi denen okullarda Arapça konuşulmasına ve sadece İslâmî ilimlerin tahsil edilmesine öncelik verilmiştir.

Kuzeylilerin Dinî Değerleri

Dinî bakımdan, Kuzeyli Müslümanların %'de 90'dan fazlası kendi hayatlarını İslâmî öğretilere ve adabı muaşerete göre şekillendirir. Meselâ, çocuklar oldukça küçük bir yaşta, Kur'ân-ı Kerîm'in dili olan Arapça'yı okuma ve yazmayı öğrensinler diye medreselere yerleştirilir.

Kuzeylilerin Sosyal-Siyâsî Değerleri

Kuzeylilerin sosyal-siyâsî değerleri Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinden ve Kur'ân-ı Kerîm'in ihtiva ettiği vahiyden pek çok bakımdan önemli ölçüde etkilenmiştir. Dil hususunda, Hausa dilinin yanı sıra Arapça'ya da öncelik verilmektedir, zira Arapça bütün Kuzey Nijerya'nın iletişim aracı haline gelmiştir.

Giyim kuşamda, yiyip içmede ve ev işlerinde, Kurban ve Ramazan bayramı gibi kutlamalarda, insanlar gündelik hayatlarında İslâmî öğretileri tümüyle benimsemiş ve özümsemiştir.

Siyâsî olarak kuzeyin bazı kısımlarında, meselâ Zamfara, Katsina, Kano, Kaduna vb. eyaletlerde şeriat uygulanmaktadır.

1960'tan Sonra Kuzey Nijerya

Şuna işaret etmek gerekir ki, Nijerya'nın bağımsızlığının hemen akabinde, Kuzey Nijerya'daki Hausa Fulânîlerinin kültüründe Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinin ve İslâm vahyinin kapsamlı bir etkisi görülmüştür.

Siyâsî olarak, örfî şeriat mahkemesi, şeriat sulh ceza mahkemesi, şeriat yüksek temyiz mahkemesi, şeriat anayasa mahkemesi kurulmuştur. Bu mahkemeler İslâm hukukuna dayalıdır, yani kuzeydeki vatandaşları yönetmek için vahiy mahsulü olan Kur'ân-ı Kerim'deki inanç ve emirler ile Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetine dayanırlar, zira Kuzeydeki idare **Emirin hükmü altında birleşmiştir**.

Benzer şekilde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinin, Alhaji Tafawa Balewa ve Sir Ahmadu Bello gibi önde gelen kuzeyli liderlerin hayatına etkisi görülmektededir. Bu kişiler imam idiler, yani hem dinî hem de siyasî liderlerdi. Sonradan Kuzeylilerin müdâhil olduğu muhtelif siyâsî sistemler denenmişti, bu siyâsî sistemlerle Kuzeyliler yakından ilgilenmekteydiler, meselâ bağımsızlıktan bu yana başa geçen Nijerya cumhurbaşkanlarının 3/4'ü kuzeylidir ve bunlar Nijerya'nın gelişimine müsbet katkıda bulunmuş dindar Müslümanlardı.

Dinî olarak, Kuzeylilerin %90'ı namaz kılan, zekât veren, Ramazanda oruç tutan ve hacca giden Müslümanlardır.

Eğitim bakımından Kuzeyliler, daha ziyade İslâmî eğitim almaya devam etmektedirler. Bu yüzden, yönetimin Kuzeylilerin hem Batılı hem de İslâmî eğitimi almasını temin etmek için düzenlediği normatic eğitimi, Kuzeyliler dikkate almamıştır.

Sosyal olarak Kuzeyliler Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetini ve İslâm vahyini öylesine derinlemesine özümsemiştir ki, buna göre onların giyim kuşam tarzları, beslenme alışkanlıkları, ev-içi düzenlemeleri, dili kullanımları vb. şekillenmiştir.

Bu bağlamda İslâm'ın Kuzeye etkisinin, hac yolculukları, Kuzey Afrikayla ve Batı Sudan'la ticarî ilişkiler, Songhay ve Bornu Devletlerinin siyâsî etkisi ve seyyah bilim adamları gibi pek çok istikametten geldiğini vurgulamak gerekir.

Açıkça söylemek gerekirse, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsiyetinin ve İslâm vahyinin kültürdeki etkisini abartmak mümkün değildir. Zira bunlar sayesinde Nijerya vatandaşlarının Güneyde, Doğuda ve Kuzey Nijerya'da hayat tarzları tamamen tadil edilmiş ve yeniden yapılandırılmıştır.

Kaynaklar

Abdulganiyu Y.I. (2009). ***Nigeria as a Nation***, Yakad Press, Ltd, Ibadan, Nigeria.

Abdulganiyu Y.I. (2008). ***Globalization and Religion***. A paper presented at the Joint conference of National Association for the study of Religion and Education in Nigeria (NASRED) at Federal College of Education, Osile, Abeokuta, Ogun State, Nigeria, between 7th - 11th July, 2009.

The Holy Quran. Arabic-English Text. Translation and commentary by Yusuf Ali.

Religion and National Security (2006). A journal edited by Folorunsho M.A.et. al. Nigeria Journal of social studies.

İbrahim I.A. (1997). ***A Brief Illustrated Guide to Understanding Islam***. Darusalam Publishers and Distributors host in Texas, U.S.A.

Abdulganiyu Y.I. (2006), ***Nigeria and the Muslims***, unpublished mimeography in the department of social studies, Mufutau Lanihun College of Education, Ibadan.

16. TEBLİĞ

منـــزلة القران الكريم في التعليم الإسلامي في إفريقيا

خديم امباكي♦

محتوى البحث

سبب الاهتمام بالقرآن الكريم

لمحة تاريخية عن دور القران في نشر الإسلام في إفريقيا

مراكز التعليم المشهورة

بعض مشاهيررواد التعليم الإسلامي

التعليم التقليدي

المؤسسات التعليمية الأهلية الحديثة

الوضع الإداري

أساليب التعليم وطرقه ومناهجه

♦ مدير بحوث بجامعة دكار – السنغال

التنظيم والجدولة الزمنية

المناهج

الكتب الدراسية

- **نظرة نقدية إلى التعليم الإسلامي الأهلي في أفريقيا**

مزايا نظام التعليم التقليدي :

عيوب النظام التقليدي

- **المؤسسات التعليمية والتعاون الدولي**
- **معوقات التعليم الإسلامي وكيفية مواجهتها**
- قلة الموارد
- عدم وسائل التمويل الذاتي
- عدم إمكانية مواصلة الدراسة
- عدم الاعتراف بشهاداتها
- اختلاف المناهج
- **الخلاصة**
- **المصادر والمراجع**

مقدمة

إن نظرة خاطفة على هذا الكتاب تسمح لنا بأن نقسمه إلى أربعة فصول كبيرة. يتناول الأول **العقيدة** التي تقوم على أسا س الإيمان بالله والملائكة والرسل الأنبياء والكتب المترلة واليوم الآخر والقدر مع الابتعاد عن الشرك الأكبر و الأصغر

والرياء والنفاق وسائر الذنوب .ويتعلق الثاني ب**الشريعة** التي تشمل العبادات والحدود والمعاملات والعقود.ويعالج الثالث أهم **الأخلاق** التي يجب أن يتحلى بها المسلم كالصدق والتواضع والصبر والإخلاص والإيثار والشجاعة والوفاء.ويتضمن الرابع سردا لقصص بعض الأنبياء التي تشكل صورا تاريخية للتجربة الدينية مفعمة بالعبر والدروس...

إن القران نور وروح؛ ينير للإنسانية الصراط المستقيم ويريهم كيف يعيشون حياة طيبة في الدنيا تهيئ لهم السعادة الأبدية في الآخرة.ويحثهم على العناية به حفظا وفهما وتطبيقا ما ورد في ذلك من كلام الله تعالى وكلام رسوله (ص) كقوله تعالى:'' إن هذا القرآن يهدي للتي هي أقوم ويبشر الذين يعملون الصالحات أن لهم أجرا كبيرا..'' [1] وقوله (ص) :'' خيركم من تعلم القرآن وعلمه'' [2] وقوله:'' إن لله أهلين من الناس.قالوا يارسول اله من هم؟ قال: هم أهل القرآن، أهل الجنة'' [3].

لمحة تاريخية عن دور القران في نشر الإسلام في إفريقيا

تذكر المصادر العربية والغربية وجود الإسلام في بلاد السودان منذ بداية الفتح الإسلامي لشمال إفريقيا في القرن السابع الميلادي، ولكنها لا تتحدث بوضوح عن التعليم . ويحملنا ارتباط ثبات الدين وانتشاره بالتعليم على افتراض وجود قدر منه تمكن به المسلمون الأوائل من فهم مبادئ دينهم وأداء شعائره ، ويبدو أن القائمين بهذا التعليم كانوا في القرون الأولى (من ٧ إلى ١٣) من العرب والبربر وأنه حل

---

[1] سورة الإسراء، آية ٩.

[2] صحيح البخاري، حديث رقم ٤٦٣٩.

[3] سنن ابن ماجه ٢١١ وأحمد ، حديث رقم ١٣٠٥٣٩.

محلهم تدريجيا معلمون أفارقة ابتداء من القرن الرابع عشر ، وقد زار المنطقة ابتداء من القرن الخامس عشر رحالة عرب و غربيون خلفوا تراثا يضم معلومات متفرقة عن شيوخ المسلمين ومشاركتهم في التعليم.

فقد رسم ابن بطوطة صورة عن مبالغة السودان في الحرص على تحفيظ أولادهم كتاب الله من خلال معاملة قاسية للتلاميذ لا تزال بعض أشكالها باقية إلى الآن.و تحدث الرحالة غاداموستو في القرن الخامس عشر عن حضور معلمين عرب حول ملك السنغال وحاشيته يعلمونهم العلوم الشرعية[4] . وأشار أند ريه ألوارش دالمادا في القرن السادس عشر إلى نشاط الشيوخ المعلمين[5] وكذلك فعل الأب بالتسير باريرا في القرن السابع عشر وكلود جانطين وأو لفريد دابير في نفس القرن[6].أما لويس مورو شابونو ومونغو بارك في القرنين السابع عشر و الثامن عشر فقد وصفا أساليب التعليم وطرقه ومناهجه[7].

ولايهتم هؤلاء بذكر أسماء الشيوخ ولا تحديد أسماء القرى التي وجدوهم فيها ، بل يكتفون بذكر المنطقة . وربما حرفوا أسماء المناطق وألقاب الملوك والشيوخ حتى أصبح من الصعب فهمها ، وقد تكفلت التقاليد الشفوية المتوارثة بسد بعض هذا النقص ودلتنا على بعض مراكز التعليم الإسلامي.

---

4 انجاي ، ص ١٣.

5 انجاي ، ص ١٦.

6 انجاي ، ص ١٧.

7 انجاي ، ص ٢٢.

مراكز التعليم المشهورة

إن سلاطين الكيانات السياسية ذات الصبغة الدينية التي قامت في وسط وشمال وغرب إفريقيا كمملكة كانم وبرونو ومالي وبلاد الهوسا والفلان وغيرهم منذ القرن الحادي عشر اهمت بطريقة أوبأخرى بتشجيع الرحلة إلى المشرق لطلب العلم في مصر وبلاد الحرمين والقيروان وفاس وبلاد شينقيط..فعاد منها طلبة بنصيب وافر من المصادر العلمية وأنشئوا مراكز في بلدانهم لتعليم القران والعلوم الإسلامية. ومن المراكز المشهورة في بلاد السودان الغربي تمبكتو وجني وغاو .. ثم ظهرت لاحقا في أقصى الغرب مدارس منها:

بير : قرية مشهورة في قلب منطقة كجور، كانت ''جامعة'' منذ القرن السابع عشر ودرس فيها كثير من مشاهير السنغال كالإمام عبد القادر كن، أحد كبار قادة الإسلام في فوتا طورو والإمام الثاني من أئمة ''دولة الأئمة'' التي نشأت في المنطقة المذكورة عام ١٧٧٦ ، والشيخ عمر الفوتي ، ومختار اندومبي جوب، مؤسس كوكي، وقد استمر التعليم فيها إلى أن قضى عليه الاستعمار الفرنسي عام ١٨٦٩.[8]

[8] تم حرق القرية في العام المذكور.ويقال أن التلاميذ دفنوا كتبهم لما أحسوا بقرب الهجوم الفرنسي!

كوكي : قرية في منطقة انجامبور تقع على بعد ٣٠ كلم شرق مدينة لوغا أنشأها مختار اندومبي المذكور آنفا في القرن الثامن عشر وظلت تستقطب طلاب العلم إلى نهاية القرن التاسع عشر ثم انحصر اهتمامها في تحفيظ القرآن الكريم[9].

هلوار ، وغيجيلون ، وغيدي : قرى تقع في فوتا طورو شمال السنغال وكانت موطن كثير من العلماء المعلمين أشهرهم من قبائل بوسو ، وتال وكان ، ووون ، وسيلا ، ... الخ.

تيامين جولوف : قرية في منطقة جولوف كانت مركزا للتعليم الإسلامي في القرنين السابع عشر والثامن عشر تلقى فيها عدد من مشاهير السنغال علومهم ، منهم مهرم امباكي جد أسرة امباكي وجد عبدالله انياس والد إبراهيم انياس المعروف.

امباكي باول : قرية أسست في العقد الأخير من القرن الثامن عشر وكانت مدرسة للغة العربية والعلوم الشرعية درس بها أفراد من الأسرتين امباكي وبوسو.

أمباكول : منطقة من إقليم كجور استوطنتها أسر دينية قديمة من توري وسيلا وجختي وجوب ظلت على مدى قرون تحرص على تحفيظ القرآن وتدريس العلوم الدينية.

جاورا : مدينة في شرق السنغال كانت محط رحال عدد من علماء سونينكي قبل الاستعمار.

---

[9] وقد ثبت أن مايقرب من عشرين شخصا من خريجي هذه المدرسة أسسوا بدورهم قرى إسلامية في المنطقة انتشر منها التعليم الديني.

بمبا : قرية صغيرة بمنطقة سالوم كان بها ''كتاب'' لتحفيظ القرآن الكريم ومدرسة لتعليم العلوم الشرعية في القرن الماضي.

انداام : من قرى انجامبور التي كان يؤمها الطلبة لحفظ القرآن الكريم.

طوبى : مدينة أسست عام ١٨٨٦م لتكون مركزا لحفظ القرآن ودراسة العلوم الدينية ، وتقع شرق دكار على بعد ١٩٠ كلم.

غيدي بوسو: قرية شمال طوبى كان بها علماء من أسرة بوسو تعلم على أيديهم عدد من طلاب العلم في النصف الأول من القرن العشرين.

تيواوون : مدينة تاريخية كانت من عواصم المملكة الكجورية التي أطاح بها الاستعمار عام ١٨٨٦م ، وقد أنشئ بها مركز للتعليم الإسلامي عام ١٩٠٢م واستمرات الدراسة فيه حتى عام ١٩٢٢م.

انداار : عاصمة السنغال إبان الاستعمار ، لجأ إليها عدد من العلماء لدفع ريب المستعمرين عن أنفسهم واستقروا بها ولحق بهم فيها الراغبون في العلم الشرعي.وكانت محة في طريق الراحلين إلى بلاد شينقيط والآئبين منها.

جامل : قرية في منطقة سالوم كانت مقرا لأسرة سيسي ، كان يغشاها طلاب العلم من سائر الأسر الدينية حتى نهاية الخمسينيات من القرن العشرين.

سوكون : قرية في منطقة سالوم ، تقع قرب حدود السنغال مع غامبيا ، كانت بها مدرسة لتعليم العربية وبعض العلوم الدينية.

بعض مشاهيررواد التعليم الإسلامي

اشتهر في القرون الستة الأخيرة (١٥-٢٠) رجال لعبوا دورا عظيما في نشر العلوم الدينية واللغة العربية في بلاد السودان.ومن أشهر هؤلاء العلماء:

١/ محمد بن عبد الكريم المغيلي (١٤٢٥م - ١٥٠٤م)

ولد في مدينة تلمسان سنة حفظ القران الكريم ثم درس العلوم الإسلامية على علماء بلده حتى نال فسطا وافرا منها ثم برحلة طويلة إلى مناطق السودان الغربي، وظل مشتغلاً بالدعوة والوعظ والتدريس والقضاء والفُتْيا وبَذَل النصح لأمرائها وأولي الأمر فيها. وطاف بعدد من عواصمها وأقاليمها فزار كانوا وكَشنَة في شمال نيجيريا، وكاغو وتَكَدَّة من منطقة أهير ، وغيرها من البلاد الواقعة بين نهري السنغال والنيجر[10]. '' ... فقد استفادت البلاد منه كثيراً، وآثاره كثيرة في ميادين عديدة واضحة ملموسة لكل صغير وكبير، في الحكم والسياسة والعلم والأدب... ولقد تعلم منه الكثيرون، والكثيرون من علماء هذه البلاد؛ واتصل بسلاطين كانو وكَشنَة وأكذر وتَكَدَّ؛ ووضع لهم وصايا سياسية على القواعد الشرعية''.[11]

٢/أحمد بن عمر بن محمد أقيت بن عمر بن علي بن يحيى التكروري الذي تفرغ للتعليم فأخذ عنه جماعة منهم أخوه الفقيه محمود بن عمر؛ قرأ عليه المدونة

---

[10] '' ملامح من التأثير المغربيّ في الحركة الإصلاحية في النيجر - للدكتور عبد العلي الودغيري رئيس الجامعة الإسلامية بالنيجر

[11] الشيخ آدم الألوري - ''مصباح الدراسات الأدبية في الديار النيجيرية'' ط ٢، ١٩٩٢، ص: ١٨ ــ ١٩]

وغيرها و لم يزل دؤوبا مجتهدا في تعليم العلم وتحصيله حتى توفي ليلة الجمعة من ربيع الثاني عام ٩٤٢هـــ[12]

٣/محمد بن أحمد بن أبي محمد التازختي... رحل إلى تكدة فلقي بها المغيلي وحضر دروسه ثم نزل بلد كشن فأكرمه صاحبها غاية وولاه قضاءها وتوفي بها في حدود ٩٣٦هـــ [13]

٤/محمود بن عمر بن محمد أقيت .. عالم التكرور وصالحها ومدرسها وفقيهها وإمامها لازم الإفادة وإنفاذ الحق وطال عمره ... توفي ليلة الجمعة ١٦ رمضان سنة ٩٥٥هـــ[14],

٥/أحمد بن أحمد بن عمر بن محمد أقيت قعد للتدريس والإفادة .. وألف شرح تخميسات العشرينيات الفازازية لابن مهيب ... توفي في شعبان عام ٩٩١هـــ [15]

٦/محمد بن محمود بن أبي بكر الونكرمي التنبكتي المعروف بغيغ (شيخ أحمدبابا) ٩٣٠-١٠٠٢هـــ يقول عنه أحمد بابا :" أدركته أنا يقريء من صلاة الصبح أول وقته إلى الضحى الكبيرة دولا مختلفة ثم يقوم لبيته ويصلي الضحى مدة وربما مشى بعدها للقاضي في أمر الناس ويصلح بين الناس ، ثم يقرأ في بيته وقت

---

12 نيل الابتهاج بتطريز الديباج لأحمد باباالتنبكتي، الطبعة الأولى ١٩٨٩ من منشورات كلية الدعوة الإسلامية ، طرابلس ، ليبيا ص ١٣٧-١٣٨.

13 المصدر نفسه ص ٥٨٧

14 المصدر نفسه ص ٦٠٧

15 نيل الابنهاج ص ١٤١-١٤٢

الزوال ثم يصلي الظهر بالناس ويدرِس إلى العصر ثم يصليها ويذهب إلى موضع آخر يدرس فيه إلى الاصفرار أوقرابه.وإذا صلى المغرب درَس في الجامع إلى العشاء ثم رجع إلى بيته" ..... وبالجملة فهو شيخي وأستاذي ماانتفعت بأحد انتفاعي به وبكتبه" [16]

٧/الحاج عمربن سعيد الفوتي (١٧٩٧ -١٨٦٤)[17]

عمر من أشهر علماء وصوفيي الغرب الإفريقي تفرغ للتربية والتعليم عدة سنوات قبل أن يخوض حركة جهادية طويلة امتدت من عام ١٨٥٢ إلى اختفائه.

٨/ألحاج محمود باه (١٩٠٥-١٩٧٨)

استطاع الشيخ محمود من إنشاء مدارس الفلاح في موريتانيا والسنغال ومالي.وهو أبو الحركة الإسلامية التي يحمل اسم الفلاح؛ الأمر الذي يدل على أنه ظل عازما منذ إقامته في الحرمين على نشر الثقافة الإسلامية في بلده.وقد أسهمت هذه المدارس في تكوين أجيال من المثقفين. ولا تزال الحركة تشرف على عشرات المدارس في السنغال.وأهمها مدرسة لإمام محمد بن سعود الإسلامية بدكار، التي تجمع بين التعليم التقليدي والحديث.

هذا وتوجد في دراسة مشهورة بعنوان دراسات عن الإسلام في السنغال لبول مارتي إحصاء لأكثر معلمي القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين. ويمتاز الكتاب بدقة المعلومات التي يذكرها. لكن التقاليد الشفوية المتواترة جيلا عن جيل

---

[16] المصدر نفسه ص ٦٠٢

[17] ولد هذا الشيخ عام في قرية هلوار بفوتا طورو الواقعة في شمال السنغال

ضمنت حفظ أسماء رجال ممن سبقوا من ذكرهم المؤلف الفرنسي ومن لم يتمكن من اكتشافهم.ومنهم من سبق ذكرهم من رودا التعليم ومن لحق بهم كالسنغاليين: القاضي عمرفال ، وصمبا تيام ، وأحمد بمبا سل ، وعمر الفوتي (ت ١٨٦٤م/١٢٨٠هـــ) ، ومحمد بوسو (ت ١٨٩٥م/١٣١٣هـــ) ، وأحمد بمبا (١٨٥٣ ـــ١٩٢٧ /١٢٧٠-١٣٤٥) ، وعبد الله سيسي ، ومنياو سيلا ، وشيث توري ، ومحمد ديم ، محمد بن حبيب الله امباكي (١٨٨٣م/١٣٠٠هـــ) والحاج امباكي بوسو (ت ١٩٤٥م/١٣٦٤) ومختاراندومبي جوب ، والقاضي مجختي كلا (ت ١٩٠٢م/١٣١٩-١٣٢٠) ، والحاج مالك سي (ت١٩٢٢م/١٣٤٠هـــ). وقد دأب هؤلاء، شأن سلفهم، على ممارسة التعليم بطريقة تقليدية .

التعليم التقليدي

يبدأ هذا التعليم بتحفيظ الطفل القرآن الكريم ابتداء من سن السابعة.يكتب للتلميذ الحروف الأبجدية على لوح ، ثم تشكل له ، ثم تكتب له آيات ثم سور قصار ثم تزداد الدروس طولا حتى ينتهي الكتاب . وفي بعض المناطق يقوم التلميذ بعرض القرآن عدة مرات من حفظه على مقرئه . وإذا اطمأن هذا الأخير على جودة حفظ التلميذ، كلفه بكتابة المصحف على لوحه مجزأ بحيث يكتب كل يوم ربع جزء أو ثمنه ، وإذا أتم الكتاب أعاد العملية مرة ثانية ثم يكلف بكتابة المصحف على الورق . وكان المقصود بذلك، بالإضافة إلى التأكد من إتقان التلميذ حفظ القرآن، إكثار عدد المصاحف الموجودة.

وقد كان هنالك تقليد عريق مشترك بين مسلمي السودان الغربي ينم عن التقدير الكبير الذي كان يحظى به حافظ القرآن ، وكان يقضي بأن تقام عند إتمام

الحفظ حفلة كبيرة عند المقرئ يحضرها أهل التلميذ الحافظ وأقرباؤه.ويقرأ الحافظ خلالها بعض السور ، ثم يوزع الطعام ويستمر الاحتفال في القرية أو المدينة حيث يتجول التلميذ الحافظ ويزور الأسر لتلقي الهدايا[18].

وبعد حفظ القرآن ، كان يوجه الطالب إلى تعلم العلوم الدينية من أحد شيوخ قريته أو القرى المجاورة أو غيرها ، و لم تكن هنالك مدارس بالمعنى المتعارف عليه في الشرق ، فلا مراحل ولا صفوف ولا امتحانات ولا شروط قبول ولا تحديد سن ولا سنة دراسية ، بل يدرس الأستاذ في المسجد أو في بيته حيث يجلس على سرير يحيط به تلاميذه ... وقد يعين الأستاذ ابنه الأكبر أو أحد تلاميذه المتقدمين ليعينه أو ينوب عنه عند الضرورة.

يستمر التدريس من الصباح إلى المساء إلا في أيام العطل كيومي الخميس والجمعة وعيدي الفطر والأضحى. يقرأ المدرس نصا من كتاب أو من حفظه ويترجمه كلمة فكلمة للمبتدئين ثم يشرحه بلغته ، والطلاب المتقدمون يقرؤون من الكتاب والشيخ يترجم الكلمات الجديدة ثم يشرح الكل ...

أما المواد المدروسة فهي التوحيد والفقه والأدب العربي والنحو والبلاغة والعروض والتفسير والمنطق وأصول الفقه وعلم الفلك والحساب والسيرة والتاريخ.

---

18 بلو ، ١٩٩٦ : ٥ . تحاول بعض المؤسسات الأهلية إحياء هذا التقليد في شكل حديث ، إذ تنظم حفلة يحضرها أولياء أمور التلاميذ وأصدقاؤهم وأقرباؤهم ويكلف خلالها الحفاظ بقراءة آي من القرآن الكريم.ومن جهة أخرى، توجد في السنغال آلاف الكتاتيب التقليدية.ويحاول بعض المشرفين عليها تطويرها شكلا ومضمونا.وقد خصصنا لها دراسة بعنوان : مدرسة تحفيظ القرآن وحقوق الطفل نشرت باللغة الفرنسية عام ١٩٩٤.

وكان من الكتب المقررة تفسير البيضاوي وتفسير البغوي وتفسير الجلالين ولباب التأويل ، و مختصر الأخضري (ت٩٨٣م/٣٧٢-٣٧٣) وابن عاشر والمقدمة العزية ورسالة ابن أبي زيد القيرواني (ت٣٨٦هـــ/٩٩٦م) والعشماوي ومختصر خليل بن إسحاق (ت٧٧٦هـــ/١٣٧٤م) والمدونة و الأجرومية لمحمد بن داود الصنهاجي الأجرومي (ت١٢٧٣م/٦٧١هـــ) وملحة الإعراب للحريري (ت١١٢٢م/٥١٥هـــ) ولامية الأفعال والألفية لابن مالك ، والاحمرار والتسهيل، و أم البراهين للسنوسي على مذهب أبي الحسن الأشعري، و مقصورة محمد بن حسن بن دريد ، ولامية العرب لعمر بن مالك الأزدي ، ولامية العجم لمؤيد الدين الأصفهاني ، ودالية الحسن بن مسعود أبي علي اليوسي ، وبردة البوصيري والمعلقات السبع ومقامات الحريري، و السلم المنورق، وإحياء علوم الدين ، وبداية الهداية للغزالي، وقوت القلوب لأبي طالب المكي ، ورسالة القشيري، وفي العروض الرامزة الشافية.

واجه التعليم الديني صعوبات وعراقيل أثناء الفترة الاستعمارية .[19] ففي المستعمرات الفرنسية،رأى المستعمر في التعليم الإسلامي منافسا عنيدا لمشروعه الثقافي والحضاري .فتبنى تجاهه سياسة تأرجحت بين العداء السافر ومحاولة الاحتواء، وأسفرت عن عدة قرارات مثل القرار الصادر في ١٨٥٧/٠٦/٢٢م/١٢٧٣/١٠/٣٠هـــ والقرار الصادر في ١٨٩٨/٠٣/٠٩م /١٣١٥/١٠/١٦هـــ، وكان الهدف من هذه القرارات والإجراءات محاصرة التعليم

[19] يراجع في ذلك كتاب بعنوان L'Islam dans l'Afrique Occidentale Française par Le Chatelier, Paris 1899

الإسلامي بفرض قيود وشروط تعسفية على استمرار عمل المدارس الموجودة وفتح مدارس جديدة ، لكن هذه السياسة لم تنجح في صرف المسلمين عن التعليم الديني . ومما يدل على فشلها أن الإحصاء الرسمي الذي أجري عام ١٩١٣م/١٣٣١هـ أظهر أنه كان يوجد في السنغال وحده ١٣٨٥ مدرسة لتحفيظ القرآن الكريم تضم ١١٤٥١ تلميذا منهم ٦٣٣ فقط كانوا يتابعون دراساتهم في المدرسة الفرنسية.

وقد قام الفرنسيون في ١٩٠٨/٠١/١٥م/١٢٢٢/١١/١٧هـ بفتح مدرسة عربية فرنسية في سان لوي بالسنغال لتكوين قضاة ومساعدين للإدارة الاستعمارية مختارين من بين أبناء الشيوخ المعلمين ، وقام موظف كبير من الإدارة الاستعمارية بجولة ليأخذ من الشيوخ المسلمين تعهدا بإرسال أفضل تلاميذهم إلى المدرسة المذكورة ، و لم تسفر هذه التجربة عن نتائج تستحق الذكر[20]. وقد استمرت سياسة محاصرة التعليم العربي الإسلامي حتى صدر القرار رقم **AP2541** في ١٩٥٤/٨/٢٠/١٣٧٣/١٢/٢١هـ الذي كان يقضي بتقديم طلبين للحصول على رخصة بفتح مدرسة وإذن بالتدريس لكل معلم.

وبعد الاستقلال ، قبلت بعض الدول الإفريقية ذات الأغلبية المسلمة إدخال تعليم اللغة العربية في مدارسها لأسباب سياسية واقتصادية. وهذا التعليم موجود في جميع مراحل الدراسة من الابتدائية إلى الجامعة. ويختلف الوضع من دولة إلى أخرى. فالدول التي تحتضن أقلية عربية مثل تشاد ونيجير ومالي تعتبر اللغة العربية

---

[20] و لم تكن العلاقة بين ما يسمى بالتعليم الأصلي والتعليم الحديث في العالم العربي تختلف عما ذكرناه هنا. انظر : مجلة المسلم المعاصر العدد ٢٩ ، ١٩٨٢م/١٤٠٢هـ ، ص ٨٤ – ٨٥ ؛ ومجلة الإسلام اليوم ، ص ٣٣.

لغة وطنية وتولي عناية أكبر . كما يبدو الوضع أحسن في الدول التي تملك مؤسسات تعليمية عربية إسلامية عريقة مثل نيجيريا بينما يبقى التعليم ضعيفا في بلاد أخرى ، إما لقلة الساعات المخصصة له ، وإما لكونه مادة اختيارية لا يرتبط نجاح التلميذ بها.

والحقيقة قبل الاستعمار وبعده أن الشعوب الإفريقية المسلمة تعتقد أن وجود الإسلام مرتبط باستمرار التعليم الديني. من أجل ذلك ظلت تعنى به و لم تكله إلى الدولة.

المؤسسات التعليمية الأهلية الحديثة

تنوء بمهام التعليم في إفريقيا جنوب الصحراء عدد عظيم من المدارس يصعب حصرها وسردها وبيان أوضاعها بالتفصيل لكنا نكتفي في هذه العجالة بالغالب من القواسم المشتركة لوجود فروق تعود إلى عراقة التعليم في المنطقة وتوفر العلماء فيها وقدرة المسلمين على تنظيم أنفسهم و سياسة الدولة التعليمية ودعمها لجهود المسلمين التربوية ومدى قوة علاقتهم بالعالم العربي...

الوضع الإداري

يتولى إدارة المدارس في أحسن الحالات فريق صغير مكون من مدير عام ومدير للدراسات أو مسئولين عن التعليم ومراقبين وأمناء السر وموظفين مكلفين بشؤون التلاميذ والأنشطة الثقافية والاجتماعية والرياضية. والمدير العام هو المؤسس أو من يعينه كأحد أولاده أو أقربائه أو تلامذته السابقين. ويتم اختيار الموظفين الآخرين في الإطار نفسه. وفي كثير من الحالات يتولى الإدارة عدد قليل جدا من أفراد أسرة المؤسس يفتقدون الخبرة في هذا المجال. ويبدو أن ظروف المؤسسات المالية تفرض

الاكتفاء بهؤلاء لعجزها عن توظيف إداريين أكفاء. وينتج عن هذا الوضع صعوبات في العلاقات بين هيئة التدريس والإدارة والتلاميذ وأولياء أمورهم ؛ الأمر الذي له تأثير سلبي ملحوظ على سير المدارس الإسلامية.

أساليب التعليم وطرقه ومناهجه

إن أساليب التعليم الإسلامي وطرقه تمتاز بالتعدد والتنوع والتوازن. فهي تعتمد أساسا على الطرق الإلقائية والاستنباطية والحوارية واستعمال القصة. فالطريقة الأولى تحظى بالأولوية في المرحلة الثانوية حيث يكون التلميذ مستعدا لتلقي كمية كبيرة نسبيا من المعلومات وفهمها. أما الطريقة الثالثة فيكثر استعمالها في المرحلة الإعدادية للتأكد من استيعاب التلميذ المعلومات وإتقانه لها قبل تقديم معلومات جديدة ولحمل التلاميذ على التفكير والمشاركة وإلقاء الأسئلة المناسبة والإجابة عن تلك التي يلقيها الأستاذ. أما الطريقة الثانية فتستعمل كثيرا في المرحلة الأولى من التعليم لشحذ ذكاء التلميذ وحمله على محاولة استكشاف المعلومات بنفسه وتقوية ثقته بنفسه.

أما استعمال القصة للاعتبار وتثبيت الأفكار فمأخوذ من القرآن والسنة. وقد استخدم الإسلام القصة في التربية. بل ذلك منهج قرآني سار عليه الرسول صلى الله عليه وسلم في تربية أصحابه. وقد شمل ذلك القصة الواقعة كقصة ابني آدم في سورة المائدة والقصة التمثيلية التي لا تمثل واقعة بذاتها ولكنها تمثل سلوكا إنسانيا يمكن أن يحدث في أي عصر كقصة صاحب الجنتين في سورة الكهف[21].

[21] تربية المسلم على هدى الشريعة في مواجهة تحديات العام معاصر ، ص ٤٨.

ويجري التعليم في سنواته الأولى باللغة المحلية السائدة. ثم يتم التخلي عنها تدريجيا مع تمكن التلميذ من اللغة العربية. ولا يرى أحد ضرورة إدخال دراسة اللغات المحلية في البرنامج الدراسي في جميع مراحله.

وتبدأ الدراسة غالبا في شهر سبتمبر وتنتهي في يونيو. وتتوقف أثناء العطل الدينية التي تشمل هنا عيد الفطر وعيد الأضحى وعاشوراء والمولد النبوي[22]. وتبذل جهود لمراقبة التلاميذ في جميع المواد شهريا ، وينظم اختبار في منتصف السنة الدراسية وفي نهايتها. وتستعمل حوافز مختلفة كتنظيم حفلة لتوزيع جوائز على التلاميذ المتفوقين ، وإيثارهم بالمنح الدراسية لدفع الطلبة إلى الاجتهاد في التحصيل العلمي.

ولا يخفى أن من سلبيات التعليم في هذا الجانب الاعتماد الكبير على الحفظ ، والتكرار ، والتحرير الكتابي ، وغلبة الصبغة النظرية ، وغياب الوسائل التقنية الحديثة كالأدوات السمعية والبصرية والمختبرات ، وتقليد ما يجري في المدارس العامة من حيث طرق تنظيم التعليم ، وتقويم المتعلمين ، رغم كثرة مثالب التعليم العام.

---

22 يمتاز السنغال بكثرة الأعياد. إذ تتعطل الإدارة والمدارس لجميع الأعياد الدينية المسيحية التي تبلغ عشرين يوما في السنة بالإضافة إلى الأعياد المذكورة ؛ ولا يعترف معظم المدارس الإسلامية بهذه الأعياد.

التنظيم والجدولة الزمنية

أما تحديد كمية المواد وتوزيعها على زمن التعليم ، فإن هنالك اختلافا بصددهما بين مؤسساتنا التعليمية، وإن كانت قد اختارت منهجية التدرج مراعاة لنمو التلميذ العقلي واستعداده النفسي. فحددت بعض المدارس مواد السنة الأولى من التعليم الابتدائي بـــ ٨ مواد وعدد الحصص بـــ ٢٢ ثم زادت حتى وصل الرقم الأول إلى ١٨ والثاني إلى ٢٤ في نهاية المرحلة الإعدادية. بينما رأينا مدارس أخرى تبدأ المرحلة الابتدائية بـــ ١٧ مادة و ٣٠ حصة وتحافظ على ذلك إلى نهابة المرحلة الثانوية.وقد لاحظنا تراجع الحصص الدينية مقابل الحصص الأخرى في المرحلتين الإعدادية والثانوية أحيانا.ولعل بعض أسباب هذا الوضع يتضح من خلال النظر في المناهج.

المناهج

إن المنهج عبارة عن خطة عمل في الميدان الدراسي تهتم بأنواع الخبرات والمهارات التي تسعى المؤسسات التعليمية والتكوينية لإيصالها إلى التلاميذ. فهي إذن عبارة عن تشريع يقصد به تنظيم العملية التعليمية وتوجيهها نحو الأهداف المنشودة. يقول عبد الحميد فايد في هذا الصدد : ‘‘إن المناهج في معناها الواسع هي الدستور الأساسي في المدارس الرسمية والخاصة ، حفظا لوحدة العمل التعليمي وتوجيها له في نطاق المصلحة الوطنية والثقافية العامة و وفقا لأعمار التلاميذ وتطور مداركهم وحاجات البلاد التربوية والعلمية والفنية والاقتصادية والزراعية

والسياسية"[23] إن أهمية المناهج في حياة المدرسة تفسر العناية الخاصة التي يبديها المربون بشأنها. إذيرون ضرورة استمرار مراجعتها وتطويرها مسايرة للمتغبرات الاجتماعية والسياسية والاقتصادية ، و يدركون أن مستقبل الأمة رهن بنوعية مناهجها.أما الأسس التي تبني عليها المناهج فهي :

– تحديد أهداف التعليم العامة والخاصة التي تنبثق من حاجات المجتمع وتلبي مطالبه الروحية والمادية؛

– اختيار المواد الدراسية والخبرات التعليمية التي تحقق هذه الأهداف؛

– تقويم نتائج العملية التعليمية لمعرفة مدى نجاحها أو فشلها في تحقيق الأهداف المحددة لها ، وتعديل المناهج إن اقتضى الأمر ذلك.

وفي ضوء ما تقدم ، نستطيع أن نقول إن المناهج المستعلمة حاليا تشمل ما يلي:

١.مواد دينية كالقرآن والتوحيد والحديث والفقه والسيرة والتفسير والتاريخ الإسلامي وعلم الفرائض وأصول الفقه ومصطلح الحديث وأصول التفسير والتصوف.

٢.مواد لغوية كالنحو والصرف والبلاغة والعروض والإملاء والإنشاء والقراءة والمحفوظات والأب العربي واللغة الفرنسية والإنجليزية.

٣. علوم إنسانية كالتاريخ والجغرافيا وعلم النفس والفلسفة والمنطق والتربية الخلقية والمدينة.

---

[23] رائد التربية العامة وأصول التدريس . ص : ١٠٢.

٤. علوم بحتة كالرياضيات والهندسة والفيزياء والكيمياء والعلوم الطبيعية والجغرافيا.

الكتب الدراسية

يلاحظ اختلاف طفيف بين المدارس في الكتب المستعملة ولكن أكثرها ورودا هي : التلاوة المغربية ، الحديقة الدينية ، المسلم الصغير في الفقه علي المذاهب الأربع ، الأصول الثلاثة ، فتح المجيد ، النحو الواضح ، وتيسير النحو ، كتاب دروس الأشياء ، تاريخ الإسلام المصور ، الجديد في الجغرافيا ، الجديد في الإنشاء ، الجديد في الحساب ، الأربعون حديثا النووية ، الفقه على المذاهب الأربعة ، تاريخ إفريقيا ، نور اليقين في سيرة سيد المرسلين، جغرافية السنغال والبلاد الإفريقية ، دروس الأشياء والعلوم الجديدة ، الهندسة العامة ، رسالة ابن أبي زيد القيراواني ، ألفية ابن مالك ، لامية الأفعال ، لامية العرب ، مسالك الجنان ، جواهر الأدب ، ألفية السيوطي ، فتح القدير ، التلاوة العربية ، المحفوظات المختارة ، القراءة والأناشيد ، نفائس العبر ، الجديد في دروس الإملاء ، الإنشاء الصحيح المصور في دروس الإنشاء ، التحفة العنبرية ، توضيح العقيدة المفيد ، الجغرافيا الجديدة للعالم (وزارة التربية المصرية) كفاية الطالب الرباني ، شرح متن الجزرية ، قطر الندى ، أسس الجغرافيا الطبيعية (وزارة التعليم العالي السعودية) أيسر التفاسير للجزائري ، العدة شرح العمدة ، كتاب الفرائض لعبد الصمد ، تسهيل الوصول إلى علم الأصول ، تيسير العلام ،عمدة الفقه.

نظرة نقدية إلى التعليم الإسلامي الأهلي في أفريقيا

لا يزال التعليم التقليدي مستمرا في الأوساط الدينية الريفية رغم ما اعتراه من ضعف بسبب فقدان الدعم المادي وبسبب زهد كثير من الشباب فيه وإيثارهم المدارس المنهجية[24]. ولهذا التعليم إيجابيات وسلبيات موضوعية.

مزايا نظام التعليم التقليدي :

- استعمال اللغة المحلية في تفسير الكلمات وشرح الدروس ؛

- إتقان الطالب ما يتعلمه وإن قل؛

- وجود تضامن عملي بين الشيخ وطلابه. فكانوا يعملون له ويتكفل بعيشهم؛

- تجنب الخلاقات العقائدية والمذهبية العميقة؛

- قوة صلة بعض التلاميذ ببعض ، إذ كانوا يعتبرون أنفسهم أخوة وأبناء روحيين لمعلمهم؛ فكانت علاقاتهم تستمر بعد الدراسة وتكتسب أبعادا جديدة تسهم في تعميقها وتخليدها؛

- متانة صلته بشيخه حتى كان بعض البارزين من الطلبة يبقون مع شيخهم ويتزوجون من بناته.

---

[24] كان من عادة كبار شيوخ المسلمين تعيين معلمين أكفاء للقيام بهذا التعليم في المساجد ، وكانوا يكفلون لهم وسائل العيش ليتفرغوا لعملهم. ولما فقدت هذه الكفالة عجز المعلمون عن التفرغ ثم انصرف كثير منهم عن عملهم . وقد شرع بعض الدعاة كالدكتور محمد أحمد لوح في إحياء هذا التعليم .

يجب الاعتراف بأن هذا التعليم أسهم في خلق نواة مجتمع إسلامي كان يسوده التعاون والتكامل. ذلك أن الذين كانوا يتعلمون من مركز واحد يعودون إلى مناطقهم وينشئون فيها مراكز للتعليم وكان التبادل الثقافي والاجتماعي يستمر بينهم وكانوا يحرصون على التزاوج من أسرهم باعتبارهم يمثلون النخبة المثقفة حملة الزعامة الروحية والفكرية.ومن هنا الترابط الأسري الذي ظل سائدا في المجتمع الديني فكان مصدر قوة مكنت الإسلام من مقاومة هجمات خصومه.

عيوب النظام التقليدي :

– اعتماده الكبير على حفظ القرآن دون فهم معانيه[25]؛

– طول المدة المخصصة لحفظ القرآن الكريم ، إذ يمكن أن تصل أحيانا إلى عشر سنوات؛

– عدم العناية الكافية بقواعد التجويد؛

– ضعف طريقة التحفيظ مما يؤدي إلى سرعة نسيان المحفوظ؛

– عدم تفرغ التلميذ للتعلم (لانشغاله بأعمال اقتصادية متنوعة)؛

– تأخير بدأ الدراسة (٧ سنوات) بناء على فهم خاطئ لحديث ‘‘مروهم بالصلاة لسبع واضربوهم عليها لعشر وفرقوا بينهم في المضاجع’’؛

---

[25] يرى بعض الباحثين أن الاهتمام المفرط بحفظ القرآن وعدم بذل الجهد اللازم لفهمه هو سبب عدم عمق الإسلام عند الأفارقة وصمود العقائد والممارسات الوثنية أمامه. ذلك أنه إذا كانت التقاليد تفرض تعلم القرآن وتفضل حفظه ، فإنها ترضى من كثير من الحفظة الاكتفاء بهذا القدر.

- عدم الجمع بين حفظ القرآن وتعلم مبادئ الدين في بعض المناطق؛

-عدم تنظيم التعليم على مراحل حسب تقدم التلاميذ؛

- عدم تنظيم استعمال الوقت إذ يدرس المدرس متى شاء؛

- يدرس المعلم الكتاب كلمة فكلمة ، ومن هنا يكون بطء تقدمه.

- ضعف الاهتمام بالحديث النبوي (في بعض المناطق).

- التلكؤ في تفسير القرآن الكريم في بعض المناطق بذريعة الخوف من الخطأ (أو بدعوى أن بعض شيوخ الصوفية نصحوا بالعدول عن التفسير في زمانهم لعدم من يوثق بفهمه للقرآن في ذلك الوقت...)

- فصل التعليم عن التربية بحيث لا يعنى المعلم بتدريب المتعلم على العمل بما يتعلمه.وقد أشار الباحث الفرنسي، بول مارتي ، في كتابه «دراسات في الإسلام في السنغال» إلى أن الشيوخ المعلمين لم يكونوا يعيرون أدنى اهتمام لتطبيق تلاميذهم ما يتعلمونه.وضرب مثلا لذلك بالصلاة وقال إن الشيخ كان يترك تلاميذه ويذهب وحيدا لأداء الصلاة في المسجد ثم يعود إليهم.

المؤسسات التعليمية والتعاون الدولي

دأبت الجامعات الإسلامية فقد على التعاون مع المؤسسات التعليمية الإفريقية منذ استقلالها في ثلاثة مجالات:

١.تقديم المنح الدراسية.

٢. ابتعاث أساتذة مع التكفل برواتبهم ، على أن تتولى المؤسسات المستفيدة سائر نفقات إقامة المتعاونين.

٣. تعيين أساتذة أفارقة على حسابها للتدريس في المؤسسات التعليمية الإسلامية المحلية.

فمن المؤسسات التي جمعت بين المجالين الأول والثاني جامعة الأزهر. ومن المؤسسات التي اكتفت بالمجال الأول : جامعة عين شمس والجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة وجامعة الملك فيصل وجامعة الملك سعود وجامعة أم القرى وجامعة الكويت والهيئة العامة للتعليم التطبيقي بالكويت وجامعة القرويين وجامعة محمد الخامس وجامعة طرابلس الغرب وجامعة الزيتونة وجامعة بغداد وجامعة قطر وجامعة أم درمان الإسلامية وكلية دار العلوم وجامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية وجامعة الملك عبد العزيز وجامعة دمشق. ومن المؤسسات التي اكتفت بالمجال الثالث : رابطة العالم الإسلامي وجمعية الدعوة الإسلامية العالمية ...

معوقات التعليم الإسلامي وكيفية مواجهتها

إن التعليم الإسلامي ، بشكليه التقليدي والحديث ، يواجه صعوبات تختلف في طبيعتها ومدى حدتها وأسبابها من منطقة إلى أخرى. لكننا نستطيع أن نقول إن التعليم التقليدي يواجه صعوبتين هما : قلة الدعم الذي يحول دون تفرغ المدرسين لعملهم ، وزهد النشء فيه، مما أدى إلى انصرافهم عنه تدريجيا إلى المدارس الحديثة. أما التعليم الحديث فتتلخص مشاكله العامة في ما يلي :

قلة الموارد

تعتمد المدارس على ما يدفعه أولياء أمور الطلبة من رسوم. ولا يمكن أن تكون حصيلتها إلا متواضعة نظرا إلى أن معظم طلبة هذه المدارس من أولاد الفقراء. ولذلك لا تكفي الرسوم لتغطية الحاجات الأساسية للمدارس فضلا عن غيرها.

ويمتنع بالتالي تعيين أساتذة ذوي كفاءة عالية ، لأن ذلك يتطلب دفع رواتب لا تستطيع المدارس توفيرها. ولا تتلقى المدارس الأهلية معونة من الأغنياء إلا نادرا . بل يفضل كثير منهم إرسال أولادهم إلى المدارس المسيحية بحجة أن التعليم فيها أرقى. ويبدو أنهم لا يدركون أن المدارس الإسلامية لو حظيت بالدعم المالي الذي يقدمونه إلى المدارس المسيحية عن طريق تسجيل أبنائهم فيها لأمكنها أن تحسن نوعية تعليمها!!

عدم وسائل التمويل الذاتي

لا يملك أكثر المدارس وسائل للتمويل الذاتي كأوقاف أو مؤسسات تجارية واقتصادية تستعمل أرباحها لسد النقص في نفقات تسيير وتجهيز المدارس...

عدم إمكانية مواصلة الدراسة

يلاحظ أن أغلب الذين يتخرجون من المدارس الثانوية لا يستطيعون مواصلة دراستهم لعدم منح دراسية كافية. وكانت بعض الجامعات كالجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة ، والأزهر وجامعات الخليج تعطي لبعض المدارس منحا تمكن خريجيها من مواصلة دراستهم فيها. لكن تلك الجامعات غدت أقل سخاء منذ عدة سنوات. وقد يكون السبب في ذلك راجعا إلى الأزمة الاقتصادية التي تعاني منها كل الدول على درجات متفاوتة ، وقد يعبر ذلك عن تغيير في سياسة تلك الدول لأسباب داخلية أو خارجية.

عدم الاعتراف بشهاداتها

إن شهادات هذه المدارس غير معترف بها. الأمر الذي يمنع المتخرج من مزاولة عمل رسمي كالتدريس في المدارس العامة أو العمل في الدوائر الحكومة. ولا يمكنه

من حيث المبدأ مواصلة دراساته في مؤسسات الدولة التعليمية. ويبرر هذا الوضع بأن التعليم في هذه المدارس ديني في جوهره، ومستواه أدنى من مستوى التعليم في المدارس العامة. يضاف إلى ذلك أن التكوين الذي يحصل عليه التلميذ لا يؤهله للإسهام في حل المشاكل العاجلة التي تعاني منها البلاد[26].

اختلاف المناهج

إن مؤسسي المدارس تخرجوا في بلاد تغلب عليها عقائد ومذاهب مختلفة. وكل يبني برامج مدرسته على أساس ما تعلمه ، ومن هنا نجد مؤسسات ذات صبغة سلفية وأخرى ذات صبغة إخوانية وأخرى مرتبطة بالطرق الصوفية وغير ذات اهتمام بمسائل العقيدة. وكثير من المؤسسات التعليمية تابع لجمعيات أو منظمات توجهها في إطار مشروع مجتمع ينبثق من رؤية خاصة للعمل الإسلامي ، ويخضع لضغوط مباشرة أو غير مباشرة من الجهات التي تتولى تمويلها. وهذا الاختلاف معوق من حيث كونه مصدر طعن ممكن في مصداقية المؤسسات وإخلاص المشرقين عليها واستقلاليتهم.

الخلاصة

إن القران الكريم المترل على محمد صلى الله عليه وسلم هو أساس التعليم الإسلامي. ولا يزال الغموض يكتنف بعض جوانب هذا التعليم في بدايته. لكن

---

[26] تشهد بعض البلدان الإفريقية تطورا إيجابيا في هذا المجال، إذ يسمح لبعض خريجي المدارس الأهلية بالتدريس في المدارس الحكومية بعد اجتياز اختبار كما أن فريقا من خريجي المدارس الأهلية يلتحقون بالمدارس العامة ويحصلون على شهادة تمكنهم من الالتحاق بمؤسسات التعليم العالي.

تبين من دراسة الوثائق المتوفرة أن الرعيل الأول من المعلمين كانوا من الشمال ، وأنه حل محلهم وطنيون ابتداء من القرن الرابع عشر.

وكان التعليم التقليدي يبدأ بحفظ القرآن الكريم ، وكان من مزاياه إتقان التلميذ ما يتعلمه وجود تضامن قوي بين الأستاذ والتلاميذ من جهة وبين هؤلاء أنفسهم من جهة أخرى. وكان من عيوبه سوء تنظيمه وبطء تقدم المتعلم.

ومهما يكن من أمر فقد حل محله عشرات المدارس الابتدائية والإعدادية والثانوية في جميع مناطق البلاد. ولكن هذه المدارس تتركز في المدن والقرى الكبيرة وتندر في القرى النائية...

وقد تخرج منها آلاف الأفارقة وواصلوا دراستهم في الجامعات العربية فأصبح بعضهم يمارسون مهنة التعليم بينما يحتل آخرون مناصب مرموقة في الإدارة والدبلوماسية كسفراء وقناصلة وفي القطاع الخاص كمديري شركات ورجال أعمال.

لكن المؤسسات التعليمية المعنية تعاني من سلبيات جلية من أخطرها استعمال مدرسين غير مؤهلين لعدم تلقيهم التكوين البيداغوجي اللازم وضعف مستواهم العلمي و غياب إستراتيجية مشتركة للعملية التعليمية و ضعف الربط بين النظرية والتطبيق واللجوء إلى استعمال كتب مستوردة قد لا تكون مناسبة في بعض الحالات وفقدان التنسيق والتعاون بين المؤسسات على المستويين الوطني والإقليمي.

وتظل أهم عوائق التعليم الإسلامي الحديث في إفريقيا متمثلة في اختلاف المناهج ، وقلة الموارد وفقدان وسائل تمويل ذاتي ، وعدم إمكانية مواصلة الدراسة في الوطن بعد المرحلة الثانوية ، وعدم الاعتراف بالشهادات...

لذلك تحتاج المنطقة إلى شبكة متكاملة من المدارس الابتدائية والثانوية الحديثة.. ونرى أن من أفضل ما يمكن أن يقدمه العرب لثقافتهم ولحضارتهم الاستثمار في هذا القطاع لدعم اللغة العربية والإسلام في إفريقيا.

المصادر والمراجع

القرآن الكريم

صحيح البخاري

صحيح مسلم

- ابن بطوطة :رحلة ابن بطوطة دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية ١٩٩٢

- أبو عبيد الله البكري: المسالك والممالك ، بيروت ١٩٩٢

-الشاطبي: الاعتصام ، دار الكتاب العربي، بيروت ١٩٩٨

-أحمد بابا التبكتي: نيل الابتهاج بتطريز الديباج ، طبعة كلية الدعوة الإسلامية،طرابلس ١٩٨٩

- أحمد بن خالد الناصري:الاستقصاء لأخبار دول المغرب الأقصى، دار الكتاب، الدارالبيضاء ١٩٩٧

-بدر الدين الزركشي: البرهان في علوم القرآن (٧٤٥-٧٩٤)

-أحمد ديم السوكوني: ضياء النيرين ،شركة الإعلانات المتحدة، القاهرة١٩٨٧

-ابن خلدون:تاريخ ابن خلدون، دار الفكر، بيروت ، الطبعة الثانية ١٩٨٨

– محمد البصوبي: مجموع فتاوى ورسائل ، مركز الأبحاث في التاريخ والثقافة، استنبول ١٩٩٦

–عامر صمب: الأدب السنغالي العربي ، الجزائر ١٩٧٥

–خديم امباكي: المخطوطات العربية في السنغال: جمعها وحفظها واستغالها، ، المغرب الإفريقي، معهد الدراسات الإفريقية، العدد الأول ٢٠٠٠

خديم امباكي: الكتاب في العلاقات الثقافية العربية السنغالية، المجلة السنغالية للدراسات العربية كلية الآداب بجامعة دكار العدد الثالث، يونيو ٢٠٠٨

Paul Marty.-Etudes sur l'Islam au Sénégal,Paris Maison Ernest Leroux,Editeur,1917

Le Temps des Marabouts, ouvrage collectif dirigé par Jean Copans, Editions Karthala,Paris 1997.

Bulletin de l'IFAN,Série B.2001.

Encyclopedia Universalis,Corpus II, Paris 1988.

Le Chatelier.-L'Islam dans l'Afrique Occidentale,- G.Steinheil,Editeur,Paris 1899.

Amar Samb.- L'Islam et l'histoire du Sénégal, Bulletin de l'Ifan, série B, 1971.

Khadim Mbacké.- Daaras et Droits de l'enfant, Ifan, Dakar, 1994.

Khadim Mbacké.-Impact de l'Islam sur la société sénégalaise, Revue d'histoire maghrébine, Tunis, 1998.

Khadim Mbacké.-Soufisme et Confréries religieuses, Dakar 1995.

Le Chatelier.-L'Islam en Afrique Occidentale Française, Paris 1899.

Mamadou Ndiaye.-L'enseignement arabo-islamique au Sénégal, İstanbul, 1985.

Paul Marty.-Etudes sur l'Islam au Sénégal, Paris 1917.

Ravane Mbaye.-L'Islam au Sénégal, thèse de 3e cycle, Dakar 1974

Samuel P. Huntington.- The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order published by Simon & Schuster, New York,1997.

Vincent Monteil.-L'Islam Noir, Paris, 1964.

16. TEBLİĞ

AFRİKA'DA İSLÂM EĞİTİMİNDE KUR'ÂN-I KERİM'İN SAHİP OLDUĞU MEVKİ

Hadîm EMBAKÎ♦

Muhteva

Allah'ın kitabını seri bir bakışla, dört büyük bölüme taksim edebiliriz. Öncelikle akideyi ele alır.

Akide şu temeller üzerinde durmaktadır:

Allah'a iman,

Meleklerine iman,

Rasûl ve nebîlerine iman,

İndirilmiş kitaplara iman,

Ahiret gününe iman ve kadere iman.

Mukaddime

Büyük şirkten uzak durma. Küçük şirkten, riyadan, münafıklıktan ve sair günahlardan uzak durma

İkinci kısım ise şeriatla alakalıdır. Şeriat ibadetleri, hadleri, muamelatı ve akitleri kapsamaktadır.

♦ Dr., Dakar Üniversitesi Araştırmalar Müdürü. (Arapça'dan Çeviren Yard. Doç. Dr. Cemal A. AYDIN, İ. Ü. İlahiyat Fakültesi)

Üçüncü kısım, Müslümanın sahip olması gereken en önemli ahlâkî esasları ele almaktadır. Doğruluk, tevazu, sabır, ihlas, Müslüman kardeşini nefsine tercih etme, cesaret, vefa vb.

Dördüncü kısım ise; bazı peygamberlerin kıssalarının tek tek sayılmasını içermektedir. Bu kıssalar ibretlerle ve derslerle, dolu dolu dinî tecrübelerin tarihî şekillerini oluşturmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim nurdur, ruhtur. İnsanlığa sırat-ı müstakimi görmeleri için ışık tutmaktadır. Onlara ahirette sonsuz mutluluğu hazırlayacak olan, güzel bir dünya hayatını nasıl yaşayacaklarını gösterir. Müslümanları Kur'ân-ı Kerim'le, onu ezberleyerek, anlayarak ve uygulayarak ilgilenmeleri hususunda teşvik etmiştir. Bu konuyla alakalı olarak, Allah Teâlâ'nın ve Peygamber (s.a.v.)'in şu sözleri vardır: Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Bu Kur'ân, en sağlam olana hidayet eder ve salih amel işleyenlere büyük ecir olduğunu müjdeler."*[1] ve Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Sizin en hayırlınız, Kur'ân-ı Kerim'i öğrenen ve öğretendir."*[2]

Yine şöyle buyurmuştur: *"Allah Teâlâ'nın insanlar arasında iki grup dostu vardır." Ya Rasûlüllah onlar kimdir, diye sorulduğunda, şöyle buyurmuştur: "Onlar Kur'ân ve cennet ehlidir."*[3]

Kur'ân-ı Kerim'in Afrika'da İslâmiyet'in Yayılmasındaki Rolüne Tarihî Bir Bakış

Arap ve Batılı kaynaklar, İslâmiyet'in, miladî yedinci yüzyılda, Afrika'nın kuzeyinde İslâm fetihlerinin başlamasından beri, Sudan ülkesinde İslâm'ın var olduğunu zikretmektedirler. Ancak, kaynaklar net bir şekilde öğretim ile ilgili bilgi vermemektedir. Dinin yerini sağlamlaştırıp yaygınlaşmasının eğitim ve öğretimle bağlı olması, bizi ilk Müslümanların dinlerinin prensiplerini anlama ve ibadetlerini eda etmelerini sağlayacak ölçüde din öğretimi olduğu kabulüne sevk etmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, bu öğretimi gerçekleştirenler ilk asırlarda (yedinci asırdan on üçüncü asra ka-

---

1 İsra, ayet 9.

2 *Sahihi Buhârî*, Hadis no: 4639.

3 *Sünen-i İbn Mace* 211, Ahmed b. Hanbel, hadis 13539.

dar) Araplardan ve Berberiler'den oluşmaktaydı. XIV. yüzyıldan itibaren peyderpey onların yerini Afrikalı öğreticiler aldı. Bölgeyi XV. yüzyıldan itibaren Arap ve Batılı gezginler ziyaret etmiştir. Bu gezginler geriye Müslüman hocalar ve öğretime katılmalarına dair dağınık bilgiler içeren bir kültür bırakmışlardır.

İbn Battuta, Sudan'ın öğrencilere Kur'ân-ı Kerim'i ezberletmede katı muamele sûretiyle mübalağalı davrandıklarını tasvir etmiştir. Bu katı muamelenin bazı türleri günümüze kadar devam etmektedir. Gezgin Cadamosto, XV. yüzyılda Arap öğreticilerin, Senegal kralı çevresinde bulunduklarını ve onun maiyetine şer'î ilimleri öğrettiklerini kaydetmektedir.[4]

16. yüzyılda Andre Almarsh Dalvada, öğretici hocaların faaliyetlerine dikkat çekmiştir.[5] Aynı şekilde XVII. yüzyılda, papaz Patser Parira, Claud Gantene ve Olfred Dabiere bu duruma işaret etmişlerdir.[6] XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise, Luis Moro Şapono ve Mongo Barak öğretim yöntemlerini, takip edilen yolları ve müfredatını tavsif etmişlerdir.[7]

Bu kimseler hocaların isimlerini zikretmekle yahut var oldukları köylerin isimlerini tayin etmekle pek ilgilenmemişlerdir. Sadece bölge adını zikretmişlerdir. Belki bölgelerle kral ve hocaların isimlerini değiştirerek nakletmişlerdir. Öyle ki bu isimleri anlamak güçleşmektedir. Sözlü gelenek bu eksikliği gidermede ve o zamanki bazı İslâmî öğretim merkezlerini göstermede rol üstlenmiştir.

Meşhur Öğretim Merkezleri

XI. yüzyıldan beri; Afrika'nın ortasında, kuzeyinde ve batısında var olan Kanem, Brono, Mali, Hosa, Felan krallıkları gibi, dinî niteliğe sahip siyasî kitlelerin kralları, bir şekilde ilim talep etmek için doğuya, Mısır'a, Mekke, Medine'ye Kayrevan'a, Fas'a, Şankit'a yolculuk yapılmasına destek vermişlerdir. Talebeler bu ilim yolculuklarından, ilmî kaynaklardan yana büyük

4 Encay s.13.

5 Encay, s. 16.

6 Encay s. 17.

7 Encay s. 22.

nasip alarak dönmüşlerdir. Kendi memleketlerinde, Kur'ân-ı Kerim ve İslâmî ilimleri okutmak üzere merkezler inşa etmişlerdir. Batı Sudan diyarındaki, Tinbüktü, Cini, Gav bu meşhur merkezlerdendir. Daha sonra, uzak batıda okullar ortaya çıkmıştır. Bazıları şunlardır:

Bîr: Kecor bölgesinin tam ortasında meşhur bir köydür. XVII. yüzyıldan beri bir üniversite idi. Burada, Senegal'in birçok meşhur şahsiyeti okumuştur. Fotatoro'daki İslâm önderlerinin büyüklerinden ve bahsi geçen bölgede 1776 yılında tesis edilmiş el-Eimme devletinin ikinci başkanı olan Abdülkadir Kün, Şeyh Ömer el-Fûtî ve Kûkî'yi te'sis eden Muhtar Endumbî Cum gibi… Bu merkezde öğretim, 1869 yılında Fransız sömürgeciler tarafından kapatılıncaya kadar sürmüştür.[8] Öğrencilerin, Fransız hücumu yaklaştığında kitaplarını gömdükleri rivâyet edilmektedir.

- Kûkî: Encambor bölgesinin bir köyüdür. Loga şehrinin 30 kilometre doğusunda yer almaktadır. Bu merkezi, bahsi geçen Muhtar Endumbî XVIII. yüzyılda inşa etmiştir. XIX. yüzyılın sonuna kadar öğrencileri cezb etmeye devam etmiş, daha sonra ilgi alanı Kur'ân-ı Kerim ezberletme ile sınırlı kalmıştır.[9]

- Helvar Gicliyon ve Gidi: Senegal'in kuzeyinde Fototoro'da yer alan köylerdir. Eğitimci birçok âlimin ders aldığı yerdir. En meşhurları Boso, Tal, Kan, Von, Sila ve benzeri kabilelere mensupturlar.

- Teyamin Culuf: Culuf bölgesindeki bir köydür. XVII. ve XVIII. yüzyılda İslâm öğretim merkezi idi. Senegal'in muhtelif sayıdaki meşhur şahsiyetleri burada ilim tahsil etmişlerdir. Embaki ailesinin dedesi olan Mehram Embaki ve İbrahim İnyas'ın babası olan Abdullah İnyas'ın dedesi bunlardandır.

- Embaki Baval: XVIII. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş bir köydür. Arap dili ve şer'î ilimlerin okutulduğu bir medrese idi. Bu okulda Embaki ve Boso ailelerinin fertleri ders görmüşlerdir.

---

8 Bahsedilen yılda bu köy yakılmıştır.

9 Bu okuldan mezun olan yirmi kişinin, bölgede İslâm öğretimini yayan İslâmî köyler tesis ettikleri sabittir.

- Embakul: Kecor eyaletinin bir bölgesidir. Tori, Sila, Çehti, Cub gibi, dinî itibarı olan eski aileler buraya yerleşmiştir. Asırlar boyunca Kur'ân-ı Kerim ezberletmeye ve dinî ilimleri okutmaya özen göstermiştir.

- Cavra: Senegal'in doğusunda bir şehirdir. Sömürüden önce Soninki âlimlerinden çok sayıda kimsenin uğrak yeri idi.

- Bamba: Salom bölgesinde küçük bir köydür. Geçen asırda, Kur'ân-ı Kerim ezberleten ve şer'î ilimler okutan bir medresesi vardı.

- Andam: Encambur bölgesinin köylerindendir. Öğrenciler buraya, Kur'ân-ı Kerim ezberlemek üzere giderlerdi.

- Tûbâ: 1886'da Kur'ân-ı Kerim'i ezberletme ve dinî ilimleri okutma merkezi olmak üzere inşa edilmiş bir şehirdir. Dakar'ın 190 kilometre doğusunda yer almaktadır.

- Giriboso: Tûbâ'nın kuzeyinde bir köydür. Bu köyde, Boso ailesinden âlimler bulunmaktaydı. XX. yüzyılın ilk yarısında, belli sayıda öğrenciler onlardan ders almıştı.

- Tivavun: Tarihî bir şehirdir. Sömürünün 1886 yılında yıkmış olduğu, Kecuriye krallığının başşehirlerindendir. 1902'de bu şehirde İslâmî öğretim merkezi kurulmuştur. 1922'ye kadar eğitim devam etmiştir.

- Endar: Sömürü esnasında Senegal'in başşehri idi. Belli sayıda âlim, sömürgecilerin şüphelerini kendilerinden uzak tutmak için bu şehre sığınmışlar ve orada yerleşmişlerdir. Şer'i ilim okumak arzusunda olanlar da onların yanına gitmiştir. Şankit'e gidip gelenlerin yolu üzerinde, bir istasyon konumunda idi.

- Camid: Salum bölgesinde bir köydür. Sisi ailesinin merkezi idi. XX. yüzyılda 50'lerin sonuna kadar dinî itibara sahip ailelere mensup ilim talebelerinin yeri idi.

- Sokon: Salum bölgesinde bir köydür. Senegal'in Gambiya ile olan sınırına yakındır. Burada Arapça öğretimi ve bazı dinî ilimlerin öğretiminin yapıldığı bir okul vardı.

İslâm Öğretiminin Önderlerinden Bazı Meşhur Şahsiyetler

Son altı asırda (XV-XX. asırlar) Sudan'da dinî ilimlerin ve Arapça'nın yayılmasında büyük rol oynamış meşhur şahsiyetlerden şu âlimleri zikredebiliriz:

1- Muhammed b. Abdilkerim el-Mağilî (1425-1504): Tilmisan şehrinde, 1425 yılında doğmuştur. Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiş, sonra İslâmî ilimleri memleketinin âlimlerinden tahsil etmiştir. İlimden iyi bir nasip sahibi olduktan sonra, Sudan'ın batı bölgelerine uzun bir yolculuk yapmıştır. Davetle, vaazla, ders vermekle, kadılıkla ve fetva vermekle meşgul olmuştur. Bölgenin idarecilerine ve devlet başkanına nasihatleri olmuştur. Değişik sayıda başşehirleri ve eyaletleri ziyaret etmiştir. Nijerya'nın kuzeyinde, Kano ve Keşne'yi ziyaret etmiştir. Ehir bölgesinde Kağo ve Tekedde'ye gitmiştir. Senegal ve Nijer nehirleri arasında başka diğer memleketleri de ziyaret etmiştir.[10]

Ülke ondan çok istifade etmiştir. Yönetimde, siyasette, ilimde, edebiyat gibi birçok sahada, büyük küçük herkesin hissedebileceği net izler bırakmıştır.

Bu memleketin âlimlerinden birçok kimse ondan ders okumuştur. Kano, Keşine, Ekzer ve Tekeddi sultanları ile irtibata geçmiş, onlara şer'î kaidelere uygun siyasî vasiyetler yazmıştır.[11]

2- Ahmed b. Ömer b. Muhammed, Akid ibn Ömer ibn Ali ibn Yahya et-Tekrûrî: Bu zât kendisini ilim öğretmeye adamış, bir grup âlim ondan ilim tahsil etmiştir. Onlardan birisi kardeşi, fakih Mahmud ibn Ömer'dir. Ondan Müdevvene'yi ve başka kitapları okumuştur. Hicrî 942 yılında, Rebî'u's-sânî ayında vefat edinceye kadar, ilim okutmada ve ilim tahsilinde yoğun bir şekilde çalışmaya devam etmiştir.[12]

---

10 Dr. Abdülali el-Vedğiri, Nijerya İslâm Üniversitesi Rektörü, *Melamih minet-Te'sir el-Mağribi fil-Hareke el-İslahiyyeti fin -Neycar*.

11 Şeyh Adem el-Elûri, *Misbah ed-Dirasat el-Edebiyye fid-Diyar en-Neyceriyye*, ikinci baskı, 1992, s.18-19.

12 *Neyl el-İbtihac bi-Tadriz ed-Dibac*, Ahmed Baba et-Tunbekti, birinci baskı 1989, İslâm davet fakültesi yayınlarından, Trablus, Libya, s. 137-138.

3- Muhammed b. Ahmed b. Ebû Muhammed et-Tazahtî: Tehedde'ye gitmiş ve orada Mağili ile görüşmüştür. Derslerine katılmış, sonra Keşin şehrine yerleşmiştir. Şehrin idarecisi, ona çok fazla ikramda bulunmuş ve oranın kadılığını ona tevdi etmiştir. Bu şehirde, 936 yılı civarında vefat etmiştir.[13]

4- Mahmud ibn Ömer ibn Muhammed *Akiyd*: Tekrur şehrinin âlimi, salih kişisi, müderrisi, fakihi ve imamıdır. Ders vermeye ve hakkı uygulamaya ömrü boyunca devam etmiştir. Hicrî 955 yılının ramazan ayı 16'sında, Cuma gecesi vefat etmiştir.[14]

5- Ahmed ibn Ahmed ibn Ömer ibn Muhamed Akiyd: Müderrislik yapmıştır. İbn Mehib'in Tahmisat *el-İşriniyyat el-Fazaziyye* adlı eserine şerh yazmıştır. Hicrî 991 yılında, şaban ayında vefat etmiştir.[15]

6- Muhammed ibn. Mahmud ibn. Ebî Bekr Vankerni et-Timbuktî (930-1002): Ğiğ diye meşhurdur. (Ahmed Baba'nın hocasıdır) Ahmed Baba onun hakkında şunları söylemektedir:

Sabah namazının ilk vaktinden, kuşluk vaktine kadar, muhtelif dersler okuttuğu zamana yetiştim. Ardından kalkar, evine gider ve bir süre kuşluk namazı kılardı. Sonra, insanların ihtiyaçları ile alakalı kadıyla görüşür ve insanların arasında sulh sağlardı. Öğlen vakti evinde okur öğle namazını insanlara kıldırır ikindiye kadar ders verirdi. İkindiyi kılar ve başka bir yere giderek orada, akşam kızıllığına kadar ders verirdi. Akşamı kılınca, camide yatsıya kadar ders verir, sonra evine dönerdi. Genel olarak o, benim hocamdı. Ondan ve kitaplarından faydalandığım kadar kimseden faydalanmadım.[16]

7- Hacı Ömer ibn Said el-Fûtî (1797-1864)[17]: Ömer, Batı Afrika'nın en meşhur âlimlerinden ve mutasavvıflarındandır. Uzun cihad hareketine katılmadan önceki yıllarda, kaybolduğu yıl olan 1852'ye kadar kendisini eğitim ve öğretime adamıştır.

---

13 A.e. s. 587

14 A.e. S.607.

15 *Neyl el-İbtihac*, s. 141-142.

16 A.e. s.602.

17 Bu hoca, Senegal'in kuzeyinde bulunan Fotatoro'nun bir köyü olan Helvar'da doğmuştur.

8- Hacı Mahmud Bah (1905-1978): Şeyh Mahmud, Moritanya'da Senegal'de ve Mali'de Felah okullarını inşa etmiştir. Felah ismini taşıyan İslâmî hareketin önderidir. Bu Hicaz'da ikametinden beri ülkesinde İslâm kültürünü yayma azimini sürdürdüğünü göstermektedir. Bu okullar, kültürlü nesillerin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Hala bu hareket Senegal'de onlarca okulun idaresine bakmaktadır. En önemlileri Dakar'daki İmam Muhammed b. Suud İslâmî okuludur. Bu okul, geleneksel ve modern eğitimi birleştirmiştir.

Pol Marti'ye ait, "Senegal'de, İslâm'a dair çalışmalar" başlıklı meşhur kitapta, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında yaşamış öğreticilerinin çoğunun isimleri yer almaktadır. Kitap naklettiği bilgilerde dakik olma özelliğine sahiptir. Ancak, sözlü gelenek tevatürleri kuşaktan kuşağa, Fransız yazarın zikrettiklerinden önce yaşamış olan veya onun yazamadıklarının isimlerini muhafaza etmiştir. Kiminin daha önce bahsi geçmiş, kimi daha sonra onlara iltihak etmiştir. Tıpkı şu Senegalli âlimler gibi: Kadı Ömer Fal, Sambatiyam, Ahmed Bamba Sel, Ömer el-Fûtî (1864/1280)

Muhammed Boso (1895/1313), Ahmed Bamba (1853-1927/1270-1345), Abdullah Sisi, Menyağsila, Şisturi, Muhammed Dim, Muhammed ibn Habibullah Embakî (1883/1300), Hacı Embaki Boso (1945/1364)

Muhtar Endombi Cub, Kadı Mechati Kala (1902-1319/1320), Hacı Mâlik Si (1922/1340). Bu kimseler, kendilerinden öncekiler gibi eğitimi geleneksel yöntemle sürdürmüşlerdir.

Geleneksel Öğretim

Bu öğretim, çocuğa yedi yaşında Kur'ân-ı Kerim ezberletilmesi ile başlar. Levha üzerine elifba harfleri yazılır. Sonra harekelenir. Daha sonraki merhalede âyetler yazılır. Daha sonra kısa sûreler yazılır. Sonra dersler uzayarak kitap bitinceye kadar devam eder. Bazı bölgelerde öğrenci, Kur'ân-ı Kerim'i ezberinden birkaç defa hocasına arz eder. Hocası, öğrencinin iyi ezberlediği hususunda emin olursa, Mushaf'ı parça parça bir levha üzerine yazma ödevi verir. Öyle ki, her gün bir cüzün çeyreğini yahut sekizde birini yazar. Kitabı tamamladığında, ikinci defa bu işlemi gerçekleştirir. Sonra Mushaf'ı kağıt üzerine yazma ödevi kendisine verilir. Bunun gayesi, öğrencinin Kur'ân-ı Kerim'i iyi ezberlediğinden emin olmanın yanında, mevcut Mushaf sayısını da çoğaltmaktır.

Batı Sudan Müslümanlarının Kur'ân-ı Kerim'e duydukları büyük saygıya gösteren ortak köklü bir gelenekleri vardı. Bu geleneğe göre, Kur'ân-ı Kerim ezberi tamamlandığında Kur'ân, hocanın yanında hafız öğrencinin ailesinin ve akrabalarının katıldığı büyük bir kutlama yapılmasıydı. Hafız, bu toplantıda bazı sûreleri okurdu. Ardından yemek dağıtılırdı. Kutlama, şehirde yahut köyde devam eder, hafız öğrenci hediye almak üzere aileleri ziyaret ederdi.[18]

Kur'ân-ı Kerim'i ezberledikten sonra öğrenci, köyündeki hocaların birisinden yahut civar köylerdeki hocalardan veyahut başkalarından dinî ilimleri öğrenmeye yöneltilirdi. Doğuda bilinen şekilde okullar yoktu. Ne sınıf seviyesi ne sınıf odaları ne imtihanlar ne kabul şartları ne yaş sınırı ne öğretim yılı… Bunların hiçbirisi bulunmamaktaydı. Hoca camide yahut evinde ders verirdi. Hoca, öğrencilerin etrafını çevrelediği yüksek bir yere otururdu. Hocanın büyük oğlu yahut ileri seviyedeki öğrencilerinden birisi, gerektiği zaman hocaya yardım eder yahut vekâlet ederdi.

Ders verme, sabahtan akşama kadar devam ederdi. Perşembe ve Cuma günleri, Ramazan ve Kurban bayramındaki tatil günleri hariç… Hoca, kitaptan bir metin okur yahut ezberinden okuyarak, kelime kelime yeni başlayanlara tercüme eder, sonra kendi diliyle şerh ederdi. İleri seviyedeki öğrenciler kitaptan okurlar, hoca yeni kelimeleri tercüme eder, sonra hepsini şerh ederdi.

Okutulan dersler şunlardı: Tevhid, Fıkıh, Arap Edebiyatı, Nahv, Belağat, Aruz, Tefsir, Mantık, Usûl-ü Fıkıh, Astronomi, Hesap, Siret, Tarih.

Müfredat kitapları da şunlardı: Beyzavî Tefsiri, Beğavî Tefsiri, Celaleyn Tefsiri, Lubab et-Te'vil, Muhtasar el-Ahdar, (983/372-373) İbn Aşir el-Mukaddime el-İzziyye, Risale ibn Ebî Zeyd el-Kayrayan (386/996) Aşmavî Muh-

---

18 Bulü ,1996: 5. Bazı özel müesseseler bu geleneği yeni bir tarzda diriltmeye çalışmaktadır. Öğrencilerin velilerinin arkadaşlarının ve akrabalarının katıldığı bir kutlama düzenlemektedirler. Hafızlar bu kutlamada Kuran-ı Kerim'den bazı ayetler okumakla yükümlü tutulurlar. Öte yandan Senegal'de binlerce geleneksel mahalle mektebi bulunmaktadır. Kimi idarecileri bunları şekil ve muhteva itibariyle geliştirmek için uğraşmaktadır. Bunlara başlığı şöyle olan bir çalışma tahsis ettik: Kur'ân ezberletme okulu ve çocuk hakları. 1994'de Fransızca olarak neşredilmiştir.

tasar Halil İbn İshak (776/1374), Müdevvene, Muhammed b. Davud es-Senhacu el-Ecurrumi'ye ait (1273/671) el-Ecurrumiyye Hariri'nin (1127/515I) Mülhatül İ'rab, Lamiye el-Ef'al, İbn Mâlik'in Elfiyesi, el-İhmirar vet-Teshil, Sünusi'nin Ebû Hasen el-Eş'ari'nin mezhebine göre telif ettiği Ummu'l Berahin adlı kitabı. Muhammed b. Hasen b. Düreyd'in Maksura'sı, Ömer b. Mâlik el-Ezdî'nin Lamiyetu'l -Arab adlı kitabı. Müeyyuddin el-İsfahânî'nin Lamiye el-A'cemî, Hasen İbn Mes'ud Ebû Ali El Yusi'nin Daliye'si, Busiri'nin Bürde'si, Muallakat-ı Seb'a, Harirî'nin Makalatı, es-Süllem el-Münevrak, İhya-u Ulûmuddin, Gazzâlî'nin Bidâye el-Hidaye, Ebû Tâlibi Mekkî'nin Kûtü'l-Kulûb, Risaletul Kuşeyrî, Aruzda da er-Ramize eş-Şâfiye adlı kitap.

Dil öğretimi, sömürge süresince zorluklar ve engellerle karşı karşıya kalmıştır.[19] Zira Fransız sömürgelerinde sömürgeciler, İslâm öğretiminde, kültürel ve uygarlık projelerini inatçı bir rakip gördüler. Böylece sömürgeci Fransa, İslâm eğitimine karşı açık düşmanlık ve sahiplenme arasında gidip gelen bir politika izledi. Bu, değişik kararların alınmasına götürdü. Tıpkı, 22-06-1857 (30-10-1273) yılında ve 09-03-1898 (16-10-1315) yıllarında çıkan kararlar gibi. Bu kararların ve icraatın gayesi İslâm eğitimini kuşatmak idi. Bunu, mevcut okulların işlemesine kayıtlar ve zalim şartlar koyarak ve yeni okullar açarak yapmaya çalışmıştır. Ancak bu politika, Müslümanları din öğretiminden uzak tutmada başarılı olamamıştır. Bu politikanın başarısızlığını gösteren delillerden birisi de 1913/1331 yılında yapılmış olan resmi istatistiğe göre sadece Senegal'de Kur'ân-ı Kerim ezberleten 1385 okul olmasıdır. Bu okullarda, 11.451 öğrenci bulunmakta, bunların sadece 633'ü Fransız okullarında eğitimlerine devam etmekteydiler.

Fransızlar, 15-01-1908'de (17-11-1222), Senegal'de, Saint Luois'de, bir Arap-Fransız okulu açtılar. Bunu sömürge idaresinin kadılarını ve idarî yardımcılarını oluşturmak için yapmışlardı. Öğrencileri, hocaların evlatları arasından seçtiler. Sömürge idaresinden büyük bir memur, Müslüman hocalardan en iyi öğrencilerini bahsi geçen okula göndermeleri için taahhüt al-

---

19 Bununla ilgili şu başlığı kitaba başvurulabilir: Le'islam dans le'afrique occidentale française par le chatelier paris 1899.

mak üzere hocalara gitmeye başladı. Bu deneme de, zikre şayan bir sonuç vermedi.[20]

Arapça İslâmî öğretimi kuşatma politikası, AP2541 numaralı, 20-8-1954 (21-12-1373) tarihli karar çıkıncaya kadar devam etti. Bu karar, her öğretmen için okul açma ruhsatı ve ders verme iznini elde etmeyi, iki defa talep sunmaya bağlıyordu.

Bağımsızlıktan sonra, Müslüman çoğunluğa sahip bazı Afrika ülkeleri, Arapça öğretimini siyasî ve iktisadî sebeplerle okul programlarına almayı kabul ettiler. Bu öğretim, ilkokuldan üniversiteye kadar bütün eğitim merhalelerinde mevcuttur. Bu durum bir devletten ötekine farklılaşmaktadır. Çad, Nijer, Mali gibi Arap azınlığı barındıran devletler, Arap dilini yerel bir dil kabul etmekte ve ona büyük ilgi göstermektedir. Nijerya gibi, köklü Arap İslâm öğretim müesseselerine sahip devletlerde durum daha iyi gözükmektedir. Öteki ülkelerdeyse öğretim zayıf kalmaktadır. Bu zayıflık, ya tahsis edilen ders saatlerinin azlığından yahut öğrencinin başarısını etkilemeyen seçmeli ders olarak verilmesinden kaynaklanmaktadır.

Gerçek şu ki sömürüden önce ve sonra, Müslüman Afrika halkları, İslâmî varlığının dinî öğretimin devam etmesiyle bağlantılı olduğuna inanmaktadır. Bundan ötürü, dinî öğretimle ilgilenmiş ve bunu devlete bırakmamıştır.

Modern Özel Öğretim Kurumları

Afrika'da, çölün güneyinde, büyük sayıda okullar öğretimi üstlenmektedir. Bu okulların sınırlarının belirlenmesi, sayılması, tafsilatlı bir şekilde vaziyetlerinin açıklanması zordur. Ancak, bu kısa sürede çoğunluğunun ortak faydalarını anlatmakla yetineceğiz. Zira şu sebeplerden ötürü, bu okullar arasında bazı farklılıklar vardır: Bölgede eğitimin köklü olması, âlimlerin bulunması, Müslümanların kendilerini düzenleyebilecek güçte olmaları, devletin eğitim politikası ve Müslümanların eğitim çabalarına destek vermesi, Arap âlemi ile sahip oldukları ilişkilerin sağlamlığının boyutu.

---

20 Arap âleminde, asıl öğretim ile modern öğretim arasında, burada zikrettiğimizden farklı bir ilişki yoktu. bkz. el-Muslim el-Muasır dergisi, s.29, 1982/1402, s.84-85 ve el-İslâm el-Yevm dergisi, s.33.

İdarî Durum

En iyi durumda bu okulların idaresini, genel müdür, çalışma müdürü yahut öğretim sorumluları, murakıplar, sekreterler, öğrenci işleri ile yükümlü memurlar, kültürel faaliyetler, sosyal faaliyetler ve sportif faaliyetlerle yükümlü memurlardan oluşan küçük bir ekip üstlenmektedir. Genel müdür okulun kurucusu yahut ona yardımcı olan evlatlarından, akrabalarından veya önceki öğrencilerinden birisidir. Diğer memurların seçimi de aynı şekilde gerçekleşir. Birçok durumda okulun idaresini, okulu tesis eden ve bu sahada tecrübe sahibi olmayan çok az sayıdaki aile fertleri üstlenir. Bu kurumların mali durumları, kalifiye idareci görevlendirmeye yetmediği için bu kişilerle yetinmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu durum öğreticiler, idare, öğrenciler ve velileri arasındaki ilişkilerde zorluklara sebep olmaktadır. Bunun İslâmî okulların gidişatında fark edilir olumsuz tesirleri vardır.

Öğretim Yöntemleri Takip Edilen Yollar Ve Metod

İslâmî öğretimin yöntemleri çok sayılı, çeşitli ve dengeli olma vasfına sahiptir. Zira temelde, hocanın ders vermesi, mânâ istinbatı (mana çıkarma), diyalog ve hikâye kullanma yöntemlerine dayalıdır. Lise seviyesinde takrir yöntemi önceliğe sahiptir. Burada öğrenci, nispeten büyük kemiyette bilgi karşılama ve anlamaya hazırdır. Diyalog yönteminin kullanımı, ortaokul merhalesinde ağırlıklıdır. Bu öğrencinin, bilgileri, yeni bilgiler sunulmadan önce kavrayıp iyi anladığından emin olma ve öğrencileri düşünmeye, katılıma, uygun soruları sorup hocanın sorduğu soruları cevaplamaya sevk etmek için yapılmaktadır.

İkinci yöntem olan istinbat yöntemi ise, çoğunlukla ilk merhalede kullanılır. Bu, öğrencilerin zekâlarını bilemek ve öğrenciyi, bilgileri, kendi kendine keşfetmeyi denemeye ve kendine olan güvenini güçlendirmeye sevk etmek için yapılır.

Hikâyenin öğretimde kullanılması ise ibret alma ve düşüncelerin sağlamlaştırılması gayesiyle Kur'ân'dan ve Sünnet'ten alınmış bir yöntemdir. İslâm hikâyeyi eğitimde kullanmıştır. Hatta bu, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) ashabını eğitirken takip ettiği Kur'ânî bir metottur.

Bu, Hazreti Âdem'in, Mâide sûresindeki kıssası gibi, hakiki kıssaları ve haddi zâtında bir vakıayı göstermeyen ancak her asırda olabilecek insanî bir tutumu gösteren, Kehf sûresindeki iki bahçe sahibinin hikâyesi gibi, sembolik hikâyeleri kapsamaktadır.[21]

Öğretim ilk yıllarda yaygın mahalli dil ile yapılır. Sonra öğrencinin peyderpey Arapça'ya hâkimiyetiyle birlikte peyderpey mahallî dil terk edilir. Kimse tüm merhalelerinde yerel diller eğitimini ders programına almanın zaruri olduğu görüşünde değildir.

Genellikle öğretim Eylül ayında başlar haziran ayında sona erer. Dinî tatiller esnasında yani ramazan bayramı, kurban bayramı, aşure ve mevlüt günleri eğitime ara verilir.[22]

Aylık olarak öğrencilerin tüm derslerden kontrol edilmeleri için çaba harcanır. Yıl ortasında ve sonunda sınavlar yapılır. Başarılı öğrencilere ödül töreni düzenlenmesi, öğrencilerin çalışkan olmalarını sağlamak için burs verirken başarılı olanları tercih etme gibi farklı teşvik edici unsurlar kullanılır.

Burada öğretimin şu olumsuzlukları gizlenemez: Büyük çapta ezbere, tekrara, kitabî yazıya dayanması nazari niteliğin hâkim olması, işitsel, görsel, aletler ve laboratuarlar gibi modern teknik araçların olmaması, genel öğretimin birçok kusuruna rağmen öğretim düzeninde ve öğretmenlerin değerlendirilmesinde genel okulların taklit edilmesi.

Ders Düzeni ve Ders Programı

Her ne kadar öğrencinin aklî gelişimi ve psikolojik hazırlık halinin dikkate alınmasıyla aşamalı metot seçilmişse de okutulan derslerin oranının belirlenip eğitim süresine göre dağıtılmasında, öğretim müesseselerimizde ihtilaf bulunmaktadır.

---

21 *Terbiyetü'l-müslim ala-hedyi'ş-şeria fi muvaceheti tahaddiyat âlemin muasır* s.48.

22 Senegal'de birçok bayram vardır. Yönetim ve okullar bütün dini Hıristiyan bayramlarda tatil olur. Bunların süresi zikrettiklerimizle birlikte yirmi güne ulaşır. İslâmî okulların çoğu bu bayramları geçerli saymaz.

Kimi okullar ilkokulun birinci sınıfının ders sayısını 8 dersle, ders saatini 22 saatle sınırlamıştır. Daha sonra bunu artırarak ortaokul sonunda ders sayısını 18'e ders saatini 24'e çıkarmıştır. Öte yandan kimi okulların ilkokula 17 dersle ve 30 ders saatiyle başladıklarını gördük. Bu sayıyı lise sona kadar korumaktadırlar. Bazen ortaokul ve lise merhalelerinde dinî derslerin öteki dersler karşısında geri kaldığını fark ettik. Bu durumun bazı sebepleri ders müfredatını incelemekle netleşebilir.

Müfredat

Müfredat; öğretim ve formasyon müesseselerinin öğrencilere ulaştırmak istediği deneyim ve kabiliyet türleri ile uğraşan eğitim sahasındaki çalışma planından ibarettir.

Buna göre müfredat, öğretim ameliyesinin düzenlenmesi ve arzu edilen gayelere doğru yöneltilmesini konu edinen mevzuattır. Abdülhamid Fayid bu hususta şunları söylemektedir:

Müfredat geniş mânâsıyla resmi ve özel okullardaki anayasadır. Bu, öğretim faaliyeti birliğinin korunması, öğretim faaliyetinin milli menfaat ve genel kültür alanında yönlendirilip öğrencilerin yaşlarına ve zihnî gelişimlerine, ülkenin eğitimsel, ilmi, sanatsal, ekonomik, zirai ve siyasî ihtiyaçlarına uygun olması içindir.[23]

Müfredatın okul hayatındaki önemi, eğitimcilerin müfredata gösterdikleri büyük ilgiyi açıklamaktadır. Zira eğitimciler müfredatın sosyal, siyasî ve ekonomik değişimlere paralel olarak sürekli gözden geçirilmesi ve geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Ümmetin geleceğinin okul müfredatının kalitesine bağlı olduğunu idrak etmektedirler. Müfredatın bina edildiği temeller şunlardır:

- Toplumun ihtiyaçlarından kaynaklanan, rûhî ve maddî isteklerini karşılayan genel ve özel öğretim hedeflerinin belirlenmesi.

- Bu hedefleri tahakkuk ettiren derslerin ve öğretim tecrübelerinin seçilmesi.

---

23 *Raid et-terbiye el-amme ve usul et-Tedris* s.102

- Öğretim faaliyetinin belirlenen hedefleri gerçekleştirmede ne boyutta başarılı yahut başarısız olduğunu anlayabilmek için sonuçlarının değerlendirilmesi ve gerekli görüldüğünde müfredatın düzeltilmesi. Bu ilkeler ışığında günümüzde kullanılmakta olan müfredatın şunları kapsadığını söyleyebiliriz:

1- Dinî dersler: Kur'ân-ı Kerim, Tevhid, Hadis, Fıkıh, Siret, Tefsir, İslâm Tarihi, Feraiz ilmi, Usûl-ü fıkıh, Mustalah el-Hadis, Tefsir Usûlü, Tasavvuf.

2- Dil dersleri: Nahv, Sarf, Belagat, Aruz, İmla, Kompozisyon, Okuma, Ezber Metinleri, Arap Edebiyatı, Fransızca ve İngilizce dilleri.

3- Sosyal bilimler: Tarih, Coğrfaya, Psikoloji, Felsefe, Mantık, Ahlâkî ve Medenî Eğitim.

4- Pozitif Bilimler: Matematik, Geometri, Fizik, Kimya, Doğa Bilimleri, Coğrafya.

Ders Kitapları

Kullanılan kitaplarda okullar arası çok az farklılık fark edilmektedir. Fakat en fazla kullanılanlar şunlardır: et-Tilavet el-Mağribiyye, el-Hadika ed-Diniyye, el-Muslim es-Sağir fil-Fikhi alel-Mezahib el-Erba'a, el-Usûl es-Selase, Feth el-Mecid, en-Nahv el-Vadıh, Teysir en-Nahv, Kitab Durus el-Eşya, Tarih el-İslâm el- Mûsâğğar, el-Cedid Fil-Cuğrafya, el-Cedid fil-İnşa, el-Cedid fil-Hisab, el-Erbaune Hadisen en-Neveviyye, el-Fikhu ala-Mezahib el-Erba'a, Tarih-u İfrikya, Nur el-Yakin fi Sireti Seyyid el-Murselin, Coğrafiyye es-Senağal vel-Biladi el-İfrikiyye, Durus el-Eşya vel-Ulûm el-Cedide, el-Hendese el-Amme, Risale ibn Ebî Zeyd el-Kayrevani, Elfiye İbn Mâlik, Lamiye el-Ef'al, Lamiye el-Arab, Mesalik Cinan, Cevahir el-Edeb, Elfiye es-Suyuti, Feth el-Kadir, et-Tilavet el-Arabiyye, el-Mahfuzat el-Muhtara, el-Kırae vel-Enaşid, Nefais el-İbar, el-Cedid fi Durus el-İmla, El-İnşa es-Sahih el- Mûsâğğar fi Durus el-İnşa, et-Tuhe el-Anberiyye, Tavdih el-Akide el-Mufid, el-Cuğrafya el-Cedid li'l-Âlem(Mısır Eğitim Bakanlığı), Kifaye et-Talib er-Rabbanî, Şerh Metn el-Cezeriyye, Katr en-Neda, Usus el-Cuğrafya et-Tabiîyye(Suudi Arabistan Yüksek Öğretim Bakanlığı), Cezairî'nin Eyseru et-Tefasir, el-Udde Şerh el-Umde, Abdussamed'in Kitab el-Feraiz, Teshil el-Vusûl ila İlm el-Usûl, Teysiru'l-Allam, Umde el-Fıkıh.

Afrika'da Özel İslâmî Öğretime Eleştirel Bir Bakış

Zayıflığına rağmen, geleneksel öğretim hâlâ dini kırsal ortamlarda devam etmektedir. Zayıflığın sebebi, maddî desteğin olmaması ve birçok gencin bu okullara gitmeyip, düzenli eğitim veren okulları tercih etmeleridir.[24] Bu öğretimin konuya dair olumlu ve olumsuz yönleri vardır.

Geleneksel Öğretim Sisteminin Meziyetleri

- Kelimelerin anlatılması ve derslerin açıklanmasında, mahalli dilin kullanılması.

- Öğrencinin az da olsa öğrendiğini iyi anlaması.

- Hoca ile öğrencileri arasında uygulamalı bir dayanışmanın var olması. Öğrenciler çalışır, hoca da onların geçimini sağlardı.

- Derin inanç ve mezhep ihtilaflarından kaçınılması.

- Öğrencilerin birbirleriyle bağlarının kuvvetli olması… Zira öğrenciler birbirlerini kardeş olarak görür, kendilerini, hocalarının manevî evladı gibi kabul ederlerdi. Mezuniyetlerinden sonra da devam eden ilişkiler, derinleştiren ve ölümsüzleşmesine katkısı olan yeni boyutlar kazanırdı.

- Öğrencinin hocasıyla irtibatının sağlamlığı. Öyle ki, bazı önde gelen talebeler, hocalarıyla beraber kalmaya devam eder, hocalarının kızlarıyla evlenirlerdi.

Şunu itiraf etmek gerekir ki bu öğretim birbiri ile yardımlaşmanın, birbirini tamamlamanın egemen olduğu bir İslâm toplumu nüvesinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Şöyle ki: Belli bir merkezden eğitim alanlar kendi bölgelerine dönerler ve burada öğretim merkezleri inşa ederlerdi. Aralarındaki kültürel ve sosyal alışveriş devam ederdi. Manevi ve fikri önderliğe sahip kültürlü seçkin tabakayı temsil etmeleri itibariyle kendi ailelerinden evlenmeye özen gösterirlerdi. Bu sebeple dini toplumda egemen olan ailevi bağlar, İslâm'ın hasımlarının hücumlarına mukavemet etme imkânı sağlayan bir güç kaynağı olmuştur.

---

[24] Büyük müslüman hocaların âdeti, bu eğitim işini camide yerine getirmek üzere kalifiye öğreticiler tayin etmekti. Bu öğreticilerin, tümüyle kendilerini işlerine verebilsinler diye geçimlerini üstleniyorlardı. Öğreticinin geçimini üstlenme ortadan kalkınca, öğreticiler zamanlarını işlerine veremediler ve birçoğu işinden uzaklaştı. Dr. Muhammed Ahmed Lavh gibi bazı davetçiler bu öğretimi tekrar hataya geçirmek için çalışmaya başlamıştır.

Geleneksel Sistemin Kusurları

- Mânâsını anlamadan büyük çapta Kur'ân-ı Kerim ezberine dayalı olması.[25] Geleneklerin, Kur'ân-ı Kerim'in ezberlenmesini şart görüyor, bunu tercih ediyor olması, hafızların birçoğunun bu kadarıyla yetinmesine sebep olmaktadır.

- Kur'ân-ı Kerim ezberlenmesine tahsis edilen zamanın uzunluğu. Zira bu süre bazen on yıla kadar ulaşabilmektedir.

- Tecvit kaideleriyle yeterince ilgilenilmemesi.

- Ezberletme yönteminin zayıflığı. Bu, ezberlenilenlerin çabuk unutulmasına sebep olmaktadır.

- Öğrencinin tümüyle kendisini öğretim faaliyetine vermemesi. (bunun sebebi değişik türde iktisadî işlerle uğraşmasıdır)

- "Onlara yedi yaşında namaz kılmayı emredin ve on yaşında namaz için dövün ve yataklarını ayırın" hadis-i şerifini yanlış anlamaya binaen, eğitime başlama yaşının (yedi yaş) gecikmesi.

- Bazı bölgelerde, Kur'ân-ı Kerim ezberinin dinin ilkelerini öğretmekle birlikte yapılmaması.

- Öğretimin, öğrencinin ilerlemesine göre, aşamalara göre düzenlenmemesi.

- Vaktin kullanımının düzenli olmaması. Zira hoca istediği zaman ders vermektedir.

- Hoca kitabı kelime kelime anlatmaktadır. Öğrencinin ilerlemesindeki yavaşlık bundan kaynaklanmaktadır.

- Hadis-i şeriflere olan ilginin zayıflığı. (Bu, bazı bölgeler için geçerlidir)

- Yanlışa düşme korkusu iddiasıyla bazı bölgelerde Kur'ân-ı Kerim tefsirinin ağırdan alınması. (Yanlışa düşme korkusu dışında bazı tasavvuf bü-

---

25 Bazı araştırmacılar Kur'ân-ı Kerim ezberiyle aşırı ilgilenmenin ve onu anlamak için yeterli çaba sarf etmemenin, Afrikalıların İslâmî derinlik sahibi olmalarına engel olduğu ve putperest inanç ve uygulamaların İslâm karşısında dayanabilmesine sebep teşkil ettiğini düşünmektedirler.

yüklerinin, kendi zamanlarında Kur'ân-ı Kerim'i anlama hususunda güvenilecek kimse olmadığından tefsirden vazgeçilmesini nasihat etmesi de bir sebeptir.)

- Eğitimin öğretimden ayrılması. Şöyle ki; öğrencinin öğrendiğini uygulama için alıştırma yapmasıyla öğretici uğraşmaz. Fransız araştırmacı Paul Martin, "Senegal'de İslâmiyet'le İlgili Çalışmalar" adlı kitabında, öğretici hocaların, öğrencilerinin, öğrendiklerini tatbik etme ile alakalı, en ufak bir ilgi göstermediklerine işaret etmektedir. Buna namazı örnek göstermektedir. Hoca'nın camide namazı eda etmek için tek başına gidip öğrencilerini bıraktığını, sonra onlara geri döndüğünü söylemektedir.

Öğretim Müesseseleri Ve Uluslararası Yardımlaşma

İslâmî üniversiteler, Afrika öğretim kurumlarıyla bağımsızlığından beri sadece üç alanda yardımlaşma için çalışmıştır:

1- Eğitim burslarının verilmesi.

2- Maaşlarını üstlendiği hocaları göndermesi. Bundan faydalanmak isteyen kurumlara, hocaların ikamet esnasındaki diğer harcamalarını üstlenmeleri kaydıyla hoca gönderilmektedir.

3- Üniversitelerin, kendi hesabına yerel İslâmî öğretim müesseselerinde ders vermesi için Afrikalı hocalar tayin etmesi. Birinci ve ikinci alanda yardımcı olan kurumlardan birisi, Ezher Üniversitesi'dir. Sadece birinci alanda yardım eden kurumlar ise şunlardır: Ayn Şems Üniversitesi. Medine-i Münevvere'deki İslâm Üniversitesi, Kral Faysal Üniversitesi, Kral Suud Üniversitesi, Ummulkura Üniversitesi, Kuveyt Üniversitesi, Kuveyt'te Uygulamalı Öğretim Genel Heyet, Karâvîyyin Üniversitesi, Kral 5. Muhammed Üniversitesi, Trablusgarb Üniversitesi, Zeytune Üniversitesi, Bağdat Üniversitesi, Katar Üniversitesi, İslâmî Um Durman Üniversitesi Dar el-Ulûm Fakültesi, İslâmî İmam Muhammed ibn Suud Üniversitesi, Kral Abdülaziz Üniversitesi, Dimaşk Üniversitesi.

Sadece üçüncü alanla yetinen müesseselerden bazıları şunlardır: Rabıta el-Âlem el-İslâmî, Cem'iyye ed-Da've el-İslâmiyye el-Âlemiyye.

İslâmî Öğretimin Engelleri ve Bunlarla Yüzleşme

İslâmî eğitim hem geleneksel, hem modern şekilleriyle zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorlukların tabiatı, seviyesi ve sebepleri bölgeden bölgeye değişmektedir. Fakat şunu söyleyebiliriz: Geleneksel öğretim, iki zorlukla karşı karşıyadır: Öğreticilerin zamanlarını tümden işlerine ayırmasına engel olan maddî desteğin zayıflığı ve gençlerin bu eğitime pek rağbet etmemesi. Ki bu durum, tedrici olarak gençlerin modern okullara yönelmesine sebep olmuştur. Modern eğitimin ise, genel problemleri şunlardır:

Maddi Gelir Zayıflığı

Okullar, öğrenci velilerinin ödedikleri ücrete dayalıdır. Bu okulların öğrencilerinin çoğu fakir evlatları olduğuna göre gelirleri de azdır. Bu sebeple, velilerin ödedikleri ücretler, okulun diğer ihtiyaçları bir yana, temel ihtiyaçlarını dahî karşılamaya yetmemektedir. Böylelikle, ileri seviyede ehliyetli hocalar bu okullara tayin edilememektedir. Çünkü bu, okulların sağlayamayacağı yüksek maaşlar ödemeyi gerektirmektedir. Özel okullar nadiren zenginlerden yardım alabilmektedir. Birçoğu eğitimin kalitesinin daha yüksek olduğu iddiasıyla, çocuklarını Hıristiyan okullarına göndermeyi tercih etmektedir. Anlaşılan o ki, Hıristiyan okullarına sundukları maddî desteği, evlatlarını kaydetmek sûretiyle İslâmî okullara sunsalar, İslâmî okulların da eğitim kalitesini yükseltme imkânını bulacağını anlayamamaktadırlar.

Kendini Finanse Etme İmkânlarının Olmaması

Okulların çoğu, vakıflar, ticari ve iktisadî müesseseler gibi, gelirleri okulları hazırlayıp işlerini yürütme ve harcama eksikliğini kapatmada kullanılacak kendini finanse etme vasıtalarına sahip değildir.

Öğrenimin Devam Ettirilememesi

Liseden mezun olanların çoğu yeterli burs verilmemesi sebebiyle öğrenimlerini sürdürememektedir. Medine-i Münevvere'deki İslâm Üniversitesi, Ezher ve Körfez ülkelerinin üniversiteleri gibi bazı üniversiteler, kimi okullara, mezunlarının kendi bünyesinde öğrenimlerini sürdürmesine imkân verecek burslar sağlamaktaydılar. Ancak bu üniversiteler, geçen birkaç yılda daha az burs verir oldular. Bunun sebebi, bütün devletlerin farklı seviyelerde yaşadığı ekonomik kriz olabilir. Bu bahsi geçen devletlerin, iç yahut dış sebeplerden ötürü politikasını değiştirdiğini de ifade ediyor olabilir.

Diplomalarının Resmen Kabul Edilmemesi

Bu okulların diplomaları resmen kabul edilmemektedir. Bu durum, mezun olanların devlet okullarında öğretmenlik yapma yahut devlet dairelerinde çalışma gibi, resmi işe girmelerine engel olmaktadır. Prensip olarak devletin eğitim kurumlarında da öğrenimlerini sürdürememekte, öğrenimlerine devam edememektedirler. Buna bahane olarak, bu okullardaki öğretimin özünde, dinî olması ve devlet okullarındaki öğretim seviyesinden, bu okullardaki öğretim seviyesinin daha aşağıda olması gösterilmektedir. Buna ilaveten öğrencinin sahip olduğu formasyon, onun ülkenin yaşadığı acil problemlerin çözümüne katkıda bulunmasına ehil hâle getirmemektedir.[26]

Müfredat Farklılığı

Okulların kurucuları, farklı inanç ve mezhebin egemen olduğu memleketlerde mezun olmuşlardır. Herkes okulunun programını, öğrendiği esas üzere inşa etmektedir. Bundan ötürü, selefi, İhvan-ı müslimin taraftarı, tasavvuf tarikatlarıyla bağlantılı, akide konularıyla ilgilenmeyen müesseseler görmekteyiz. Birçok öğretim kurumunun belli cemiyetlere yahut örgütlere bağlı olduğunu görmekteyiz. Bu cemiyet ve örgütler; İslâmî faaliyete has bir bakış açısından kaynaklanan toplum projesi çerçevesinde okulları yönlendirmektedir. Okullar, onları finanse eden cemiyet ve örgütler tarafından doğrudan yahut dolaylı baskılara maruz kalmaktadır. Okullar arasındaki bu farklılık kurumların güvenilirliği ve yöneticilerin samimiyeti ve bağımsızlığı hususunda tenkide kaynaklık etmesi sebebiyle engelleyici bir unsurdur.

Sonuç

Hz. Muhammed (s.a.v.)'e indirilen Kur'ân-ı Kerim, İslâmî öğretimin temelidir. Hala bu öğretimin bölgede nasıl başladığına dair müphemlik devam etmektedir. Ancak, eldeki belgelerin incelenmesi ile öğreticilerden ilk neslin kuzeyli olduğu, XIV. yüzyıldan itibaren onların yerini yerli öğreticilerin aldığı anlaşılmaktadır.

---

26 Kimi Afrika ülkeleri, bu alanda olumlu gelişme kaydetmektedir. Zira özel okulların bazı mezunlarına belli bir sınavı geçtikten sonra devlet okullarında ders vermelerine izin verilmektedir. Yine özel okulların mezunlarından bir kısmı devlet okullarına kayıt yaptırıp yükseköğretim kurumlarında eğitimlerini sürdürme imkânı verecek diplomalar elde edebilmektedirler.

Geleneksel öğretim, Kur'ân-ı Kerim'in ezberlenmesi ile başlamaktaydı. Bu eğitimin şu meziyetleri vardır: Öğrenci öğrendiğini çok iyi anlıyordu. Hoca ile öğrencileri arasında ve öğrencilerin kendi aralarında çok güçlü bir dayanışma vardı. Bu öğretimin kusurları ise, düzeninin kötü olması ve öğrencinin ağır ilerlemesiydi.

Her halükarda, ülkenin bütün bölgelerinde bu okulların yerini onlarca ilkokul, ortaokul ve liseler almıştır. Ancak bu okullar şehirlerde ve köylerde yoğunlaşırken kenar köylerde az sayıdadır.

Binlerce Afrikalı, bu okullardan mezun olmuş ve Arap üniversitelerinde öğrenimlerini sürdürmüşlerdir. Kimisi öğretmenlik mesleğini icra etmektedir. Diğer bir kısmı yüksek makamlar işgal etmektedir. İdarî makamlarda, büyükelçi ve konsolos olarak diplomaside, şirket müdürü ve iş adamları olarak özel sektörde yüksek mevkileri işgal etmektedirler.

Ancak bahsettiğimiz öğretim müesseseleri bariz olumsuzluklar yaşamaktadır. Bunların en tehlikelisi, liyakat sahibi olmayan öğretmenlerin istihdam edilmesidir. Öğretmenlerin ehliyetsizliği; gerekli pedagojik formasyon almamış olmalarından, ilmî seviyelerinin zayıflığından, öğretim faaliyetinin ortak bir stratejinin olmamasından, teori ile pratik arasındaki irtibatın zayıflığından, bazı durumlarda uygun düşmeyecek ithal kitapların kullanılmasından, hem ülkedeki hem bölgedeki kurumların arasında yardımlaşma ve koordinasyon yokluğundan kaynaklanmaktadır. Afrika'daki modern İslâmî öğretimin en önemli engelleri şunlardır: Müfredat farklılığı, kaynak azlığı ve kendi kendini finanse araçlarının olmaması, öğrencilerin liseden sonra kendi ülkelerinde öğrenimlerini sürdürememesi ve diplomaların resmen kabul edilmemesi.

Bunlardan ötürü bölge eksiksiz bir modern ilkokul ve lise okullar ağına ihtiyaç duymaktadır. Kanaatimize göre Arapların kültürlerine ve medeniyetlerine sunabilecekleri en iyi şey, bu sektörde Arapça'yı ve İslâmiyet'i Afrika'da desteklemek için yatırım yapmalarıdır.

Kaynaklar

Kur'ân-ı Kerim

Sahih-i Buhârî

Sahih-i Müslim

İbn Batuta: *Rihletu İbn Batuta*, Dar el-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, ikinci baskı, 1992.

Ebû Ubeydillah el-Bekri, *el-Mesalik vel-Memalik*, Beyrut 1992,

Şâtıbî, *İ'tisam*, Dar el-Kitab el-Arabî, Beyrut 1998.

Ahmed Baba et-Tebketi, *Neyl el-İbtihac bi Tatriz ed-Dibac*, Kulliye ed-Da've el-İslâmiyye baskısı, Trablus, 1989.

Ahmed ibn Halid en-Nasıri, *el-İstik'sa Li Ahbar ed-Duvel el-Mağrib el-Aksa*, Dar el-Kitab, ed-Dar el-Beyda 1997.

Bedruddin ez-Zerkeşi, *El-Burhan fi Ulûm el-Kur'ân*, 745-794.

Ahmed dim es-Sukuni, *Dıya en-Neyrayn*, Şerike el-İ'lanat el-Muttahide, el-Kahire 1987.

İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, Dar el-Fikr, Beyrut, İkinci baskı, 1988.

Muhammed el-Basubi, *Mecmu'u Fetava ve Resail*, IRCICA, İstanbul, 1996.

Amir Sanab, *El-Edeb es-Senegali el-Arabî*, Cezayir 1975,

Hadim İmbaki, *el-Mahtutat el-Arabiyye fis-Senegal Cem'uha ve Hıfzuha ve-Stiğlaluha*, el-Mağribu el-İfriki, Ma'hed ed-Dirasat el-İfrikiyye, Birinci sayı 2000.

Hadim İmbaki, *el-Kitab fil-Alakat es-Sekafiyye el-Arabiyye es-Senegaliyye*, el-Mecelle es-Senegaliyye lid-Dirasat el-Arabiyye, Dakar Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sayı: 3 Haziran 2008.

HZ. MUHAMMED (s.a.v.)'İN DAVETİ

17. TEBLİĞ

KAYNAKLARI AÇISINDAN HZ. PEYGAMBER'İN TEBLİĞ METODU

Ahmet ÖNKAL♦

İSAV (İslâmî İlimler Araştırma Vakfı) tarafından düzenlenen "*Vahyin Nüzûlünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.)*" konulu Milletlerarası İlmî Toplantının program broşüründe "*Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu*" başlığı ile bana tahsis edilen tebliği, müsaadelerinizle "*Kaynakları Açısından Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu*" boyutuyla arzetmek istiyorum. Böylece hem bir bildirinin sınırları içerisinde Peygamber Efendimizin tebliğ metodu gibi fevkalâde önemli, çok yönlü ve tabîatıyla son derece hacimli bir konuya ait çok genel ilkelerden, zorunlu olarak yüzeysel bir şekilde bahsetmek mecburiyetinde kalmamış olacağım; hem de vahyin nüzûlünün 1400. yılı münasebetiyle ülkemizde bu sene **Kur'ân Yılı ilân** edildiğinden Hz. Peygamber'in uyguladığı tebliğ metotlarını belirlemede Kur'ân-ı Kerîm'in rolü ve tebliğin kaynakları konusunda düşüncelerimi arzetme imkânı bulacağım.

Bilindiği gibi metot, "*bir gayeye ulaşmak için önceden belirlenen en kısa, en çabuk, en emin, doğruluğu ve başarılı olduğu denenmiş mantıklı hareket tarzı*" şeklinde tarif edilebilir.[1]

Hakka, hakikate, iyilik ve güzelliğe çağrı ve hakkın ikâmesi gibi önemli bir misyonu ifade eden İslâmî tebliğ ameliyesinde uygun metot ve esasların

---

♦ Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi; aonkal@hotmail.com

1 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi* (*Kavramlar ve Akımlar*), 1.baskı, İstanbul, 1979, IV, 151

belirlenip uygulanmasının gerekli olduğu ise uzun izah gerektirmeyen gayet açık bir husustur. Hatta davet ve tebliğde metot, bizâtihî tebliğin bir parçası, tebliğden bir bölüm sayılabilir. Şayet metot hatalı ve uzaklaştırıcı ise sadece davanın yüceliğinin kifayet etmeyeceği aşikârdır.

Elçisini âlemlere rahmet olarak gönderen Yüce Rabbimiz, Sevgili Peygamberimize tebliğ faaliyetinde metodik davranmasını emrederek şöyle buyurmuştur: "ادع إلي سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتي هي احسن = *Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et ve onlarla en güzel şekilde mücadele ver*."[2] O'nun izlediği yol "**basiret yolu**"dur. Yûsuf sûresi'nin 108. âyeti bu gerçeğe işaret eder:

"قل هذه سبيلي ادعوا الي الله علي بصيرة انا ومن اتبعني

=De ki: İşte bu benim yolumdur. Ben ve bana tâbi olanlar bir basiret üzere Allah'a çağırıyoruz." Ehl-i Kitap ile mücadelede de aynı yol ve yöntem takip edilecektir. Çünkü şöyle buyurur, Rabbimiz: " ولا تجادلوا اهل الكتاب الا بالتي هي أحسن =*Ehl-i Kitap ile ancak en güzel yolla mücadele ediniz*."[3]

Tebliğde uygulanacak en güzel metotların başında kuşkusuz güzel muamele ve kötülüğün en güzel yolla bertaraf edilmesi gelmektedir. Böylesi bir metodun ulaşacağı noktaları ortaya koyması açısından Fussılet sûresi'nin 34. âyeti mânidardır: " ولا تستوى الحسنة ولا السيئة ادفع بالتي هي احسن فاذا الذى بينك وبينه عداوة كانه ولي حميم = *İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel yolla bertaraf et! O zaman görürsün ki seninle arasında düşmanlık olan kişi sanki sıcak bir dost oluvermiş…*"

Bu ve benzeri emirler doğrultusunda Peygamber Efendimiz, tebliğ faaliyeti boyunca en geçerli, en gerçekçi, en kısa, en çabuk, en emin, en mantıklı, doğruluğu ve başarılı olduğu dost/düşman herkes tarafından müsellem

---

2 Nahl 16/125

3 Ankebût 29/46

metotları uygulamıştır. Çünkü O, Câhiliye'den Asr-ı Saadet'i oluşturmuştur, 23 sene gibi kısa bir sürede… Köklü bir dönüşüm, kalıcı ve temelli bir değişim gerçekleştirmiştir. O'nun uyguladığı metotlar, tarihin derinliklerinde kalacak, unutulup gidecek, sonraki asır ve nesillerde tatbik imkânı olmayan, tarihsel uygulamalar değildir. Bu metotlar, kıyamete kadar tüm Müslümanlara ve bütün bir beşeriyete rehber olacak özelliğe sahiptir.

Bu noktada üzerinde durulması gerekli önemli bir husus olmak üzere karşımıza Peygamber Efendimizin tebliğ metodunun kaynak ve dayanağı problemi çıkmaktadır. Bu bağlamda, genelde Peygamber Efendimizin Sünneti, özelde ise Sünnet'in en bâriz tezahür ettiği bir alan olarak tebliğin kaynağı konusunda eski-yeni bir çok İslâm âlimi, "**ilâhîlik**" faktörüne dikkat çekmiştir; yani onlara göre Sünnet, vahyin bir ürünü ve gayr-i metlüvv, yani Kur'ân âyeti olarak namazda okunmak üzere indirilmeyen şeklidir. Tam da bu noktada İmam Evzâî'nin, Hassân b. Atiyye'den naklettiği "*Cibrîl, Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı indirdiği gibi Sünnet'i de indirmiştir*." şeklindeki hadis rivâyet i,[4] konuya tartışmaya mahal bırakmayacak bir açıklık getirmektedir. Kadîm ulema arasında İmam eş-Şâfiî, İbn Hıbbân, İbn Hazm, İbn Abdi'l-Berr, İmam el-Ğazzâlî, Külliyât sahibi Ebü'l-Bekâ', İmam es-Serahsî, Beyhakî, müfessirlerden Râzî ve Âlûsî'nin de bu görüşe sahip oldukları bilinmektedir. Vahiy-Sünnet ilişkisi konusunda fikir beyan eden çağdaş araştırıcılar içinde M. Hamidullah ve Mevdûdî'nin de aynı düşüncede oldukları görülmektedir.[5]

Ama şüphesiz Peygamber Efendimizin tebliğ faaliyetini "**merhaleler hâlinde hareket**" esasına dayandırarak bu metodun ilâhîliğine en güçlü vurguyu Seyid Kutub yapmıştır. O aynen şöyle demektedir: " ان هذا الدين دين ربانى، فان منهجه في العمل منهج ربانى كذلك = *Bu din nasıl ilâhî kaynaklı Rabbânî bir din ise, onun hareket metodu da Rabbânîdir*."[6] Çünkü S.Kutub'a göre bizzat Kur'ân-ı Kerim, bir metot kitabıdır. Günümüzde Kur'ân'a bakış noktasında

---

4 Dârimî, Mukaddime, 49

5 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkal, "*Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metluvv*", Kur'ân ve Sünnet Sempozyumu, İrfan Vakfı, 1-2 Kasım 1997, İstanbul, 1999, s.55-69

6 Seyid Kutub, *Yoldaki İşaretler*, çev. Salih Uçan, İstanbul 1980, s.27

Müslümanların karşı karşıya olduğu za'fı dile getirirken S. Kutub şöyle der: "*Bu Kitabı bir bereket ve dua kitabı olarak okuyanlar, ilmî ve edebî özelliklerini incelemek, san'at ve belağat tarafını araştırmak için tetkik edenler, hiçbir şeyi anlamazlar, bu Kur'ân'dan … Çünkü bu kitap, bir bereket ve dua kitabı, bir san'at ve edebiyat eseri, bir belağat ve üslup örneği olsun diye inmemiştir, sadece… Bunun yanı sıra bir hareket ve taktik, bir idare ve metot kitabı olarak inmiştir.*"[7]

"Bütün bir beşeriyetin hidayetini hedeflemiş bir din, insanları dünyada ve uhrâda saadete götürecek bir din, onları hareket tarzları konusunda tamamen başıboş bırakmamıştır. Cenâb-ı Hak bu dini gönderdiği gibi aynı zamanda bu dinin insanlar arasında nasıl ikâme olunacağının yollarını da göstermiştir." düşüncesini savunan S. Kutub, Fî Zılâl'in bir çok yerinde, Yoldaki İşaretler ve İslâm Davasının Stratejisi adlarıyla Türkçeye çevirilen kitaplarında sık sık **Rabbânî metot**, **ilâhî metot** ve bu ikisine muâdil olarak **Nebevî metot** tabirlerini kullanmaktadır.

Türkçeye "Nebevî Hareket Metodu" ismiyle iki cilt hâlinde çevirilen kitabıyla tanınan Münir Muhammed Ğadbân da S. Kutub'la aynı fikirleri paylaşmakta ve şöyle demektedir: "*Nebevî hareket metodunun Rabbânî bir yönlendirme olduğu inancındayız. Allah Teâlâ, Peygamberlerini bütün adımlarında doğruya yöneltiyordu. O'nun hareketleri, karşı karşıya kalınan olaylara gösterilen doğal tepkiler değildi.*"[8] Aynı ekolün takipçisi konumunda bulunan Abdurrahman el-Muhâcir ise *: "Kur'ân-ı Kerîm nasıl Allah katından indirilmişse O'nun hakim kılınmasında kullanılacak metot da Allah katından indirilmiştir. İnsanların yaşamında en ufak bir ayrıntıyı dahî ihmal etmeyip her konuda hükümler beyan eden İslâm Dini'nin, İslâm'ın hakim kılınması gibi çok önemli bir konuda hüküm bildirmemesi düşünülemez. Rasûlüllah bizzat pratik yaşantısıyla bu konuda öyle güzel bir metot bildirmiştir ki bu metodu takip edenler mutlaka başarıya ulaşır.*"[9] dedikten sonra bir ileri adım daha atmakta ve kesin bir iddiada bulunmaktadır:

---

7 Seyid Kutub, *İslâm Davasının Stratejisi*, çev. Akif Nuri, İstanbul, 1977, s.90

8 Münir Muhammed Ğadbân, *Nebevî Hareket Metodu*, çev. Tarık Akarsu, İstanbul, 1992, I, 16

9 Abdurrahman el-Muhacir, *Rasulullah'ın Hayatı İle İslâm'ın Hareket Metodu*, çev. Eyüp Aslan, Hak Yayınları, İstanbul, tzs., s.337

"Bunun dışındaki metotlarla İslâm'ı hakim kılmaya kalkışanlar ise boş yere vakit kaybetmekten ileri gidemez."[10]

Hz. Peygamber'in tebliğinde uyguladığı metotların kaynağını her hâlükârda vahye dayandıran bu zevât, kendilerine yöneltilecek: "*Abese örneğinde olduğu gibi bizzat Kur'ân âyetleriyle Cenâb-ı Hak tarafından îkaz ve itaba mâruz kılınmasından hareketle Hz. Peygamber'in şahsî görüş ve tavırlarıyla metodunu belirlediğine açıkca işaret bulunduğu ve bu gerçeği inkârın mümkün olmadığı*" tarzındaki itiraz ve tenkitlere cevap olmak üzere yeni bir kavram üretmişler ve "**takrîrî vahiy**"den söz etmişlerdir. Buna göre her hareketi ve bütün faaliyetleri Cenâb-ı Hakk'ın kontrolünde olan Peygamber Efendimiz, varsayalım ki hata etmiş veya uygun olmayan bir davranış sergilemiş, yanlış bir metot seçmiş ise hemen ve mutlaka Allah tarafından îkaz edilmiş, O da derhal hatasını tashih etmiştir. Bu tür îkazların olmadığı durumlarda Cenâb-ı Hakk'ın onay ve takriri var demektir; nasıl Hz. Peygamber'in ashabının tavır ve davranışlarına karşı sükût edip müdahelede bulunmaması, takrîrî Sünneti oluşturuyorsa Yüce Rabbimizin müdahele etmemesi de takrîrî vahyi oluşturur.[11]

Bu görüş ilk bakışta mantıklı ve tutarlı görünmektedir. Ancak buna karşı "her sözü, her kararı, hüküm ve davranışı vahiy ile belirlenen bir kimsenin beşer olarak hiçbir inisiyatifinden söz edilemeyeceği, bu tür bir anlayışın Hz. Peygamber'i kendi iradesiyle hareket edemeyen bir 'robot' durumuna indirgemek ya da her adımını vahiyle atan beşerüstü bir varlık konumuna yükseltmek anlamına geleceği" yönündeki itirazları[12] da dikkate almak gerekmektedir. Fakat bu düşünce Hind-Pakistan bölgesinde Emîr Ali, Ahmed Pervîz, Mısır'da özellikle Dr. Tevfik Sıdkî, Ebû Reyye ve Abdülcelil İsâ gibi şahsiyetler tarafından, Sünnet'in vahiyle hiçbir ilgisi olmadığı, Kur'ân vahyi dışında Hz. Peygamber'in diğer insanlar gibi bir beşer olduğu dolayısıyla da

---

10 A.g.e., s. 337. S. Kutub, Ğadbân ve Muhâcir tarafından "Nebevî Hareket Metodu" çerçevesinde ele alınan düşüncelerin değerlendirilmesi ve özellikle son iki zâtın eserlerinin tenkidi için bkz. Mehmet Ali Büyükkara, *Hz. Peygamber'in Sîretinden Dava Adamına Yol Kılavuzu: "Nebevî Hareket Metodu"*, Sîret Sempozyumu I, Türkiye'de Sîret Yazıcılığı, İstanbul, 16-17 Ekim 2010, basılmamış tebliğ metni

11 Bkz. Abdülğanî Abdülhâlık, *Huccıyyetü's-Sünne*, 1. baskı, Beyrut, 1986, s. 222

12 M. Hayri Kırbaşoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet I*, 2. baskı, Ankara, 1996, s.299

Sünnet'in hiçbir bağlayıcılığı olmadığı şeklinde uç bir noktaya taşınmıştır. Meselâ, bunlardan Dr. Tevfik Sıdkî, bizde bazılarının malzeme olarak kullandığı bir makale kaleme almıştı. Makale "الإسلام هو القرآن وحده= İslâm Yalnızca Kur'ân'dan İbarettir." başlığını taşıyordu.[13] Ezher Üniversitesi Külliyetü'ş-Şeria eski dekanı Abdülcelil İsâ da, Türkçeye "Peygamberimiz'in İctihadları" adıyla çevirilen اجتهاد الرسول adlı eserinde, bu kadar keskin olmamakla beraber benzeri fikirleri savunmakta ve özetle şunları söylemektedir:

"1. İctihad etmek Peygamberimiz için caizdir. Zaten fiilen vukû bulmuştur.

2. İctihadın mevzuu çeşitlidir. Dünyevî, gözle görülen-görülmeyen şeyler yanında dinî konularda da ictihad geçerlidir.

3. Hz. Peygamber'in ictihad ile açıkladığı görüşün, daima doğru olması zorunlu değildir.

4. Meydana gelen bir hatanın Allah tarafından derhal tashih edilmesi şart değildir.

5. Hurma aşılama hadisesinde olduğu gibi hiç tashih edilmemesi de mümkündür."[14]

Şimdiye kadar sözünü ettiğimiz bu iki uç görüşte Sünnet'in ve Rabbânî metodun tamamen vahyin yönlendirmesi ile gerçekleştiğini söyleyen grup, Peygamber Efendimizin "beşer" olma özelliğini göz ardı eder veya en azından arka plana atarken; Kur'ân dışında Hz. Peygamber'in söz, fiil ve davranışlarının vahiyle hiçbir ilişkisinin olmadığını iddia eden ikinci grup ise O'nun "peygamberlik" niteliğini hiçe saymışa benzemektedir.

Bu konuda daha fazla teferruata girmeden Peygamber Efendimizin tebliğ metodunu belirlemede kaynaklarının neler olduğu hususunda görüşlerimi kısaca arzetmek istiyorum. Kanaatimce Hz. Peygamber'in tebliğ metodunu belirlemede kaynaklarını iki kategoride toplamak mümkündür:

---

13 *Mecelletü'l Menâr*, yıl: 9, sayı: 7, s.12

14 Abdülcelil İsa, *Peygamberimizin İctihadları*, çev. Hilmi Mert türkmen- Abdülvehhab Öztürk, Ankara, 1976, s.156-157

1. Kur'ân-ı Kerîm

Hiç kuşkusuz "يا ايها المدثر قم فـــأنذر = *Ey örtüsüne bürünen, kalk ve uyar!"*[15] emriyle elçisini tebliğle görevlendiren Yüce Rabbimiz, tebliğde takip edilecek metodun kurucu temel ilkelerini, tebliğin tarihî süreç içerisinde seyri esnasında dönüm ve başlangıç noktaları ile dinamiklerini, muhatapta müessir olacak temel yöntem, tavır ve davranış şekillerini, gönderdiği Kur'ân âyetleri ile Peygamber Efendimiz'e bildirmiş, bu emirlere ve yasaklara uymasını, bu metotları uygulamasını emir buyurmuştur. Bu bağlamda zarureten tebliğin gizli yapıldığı bir sürecin ardından "وأنذر عشيرتك الأقربين = *Önce yakın akrabalarını uyar!"*[16] âyeti ile Hz. Peygamber'in akrabalarını toplayarak onları İslâm'a davet ettiği; "فاصدع بما تؤمر" = *Sana emrolunanı açık açık ilân et!"*[17] âyetinin nâzil olması ile tüm Mekke halkını Safâ tepesinde toplayarak onları îkaz etmek sûretiyle alenî davette yeni bir süreci başlattığı mâlumdur. Mekke döneminde Müslümanlara uygulanan olanca baskılara, akıl almaz-vicdana sığmaz, insanlık dışı birçok işkenceye rağmen ve bazı sahabîlerin ısrarlı taleplerine karşın hep sabır ve sebat tavsiye edilerek, Mekke'yi kan gölüne çevirebilecek, âkıbeti ise meçhul bir maceraya sürüklememek için çatışmaya izin verilmediği; ancak geçerli şartların oluştuğu Medine'ye hicretin ardından inen "أذن للذين يقاتلون بـــأنهم ظلموا = *Kendileriyle savaşılanlara, zulme uğramış olmaları sebebiyle savaşa izin verildi."*[18] âyeti ile müşrik ve münkirlerle ilişkide yeni bir safhaya girildiği de bilinmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in çevresindeki gayr-i müslimlerle ilişkilerinde uyması gerekli metot ve yöntemleri belirleyici nitelikte bir çok âyet-i kerime vardır. Meselâ: "ولا تسبوا الذين يدعون من دون الله فيسبوا الله عدواً بغير علم = *Onların Allah'ı bir tarafa bırakarak taptıkları şeylere sövüp kötü sözler söylemeyin; sonra onlar da haddi aşarak cahilâne Allah'a söver, kötü sözler söylerler."*[19] âyeti mani-

15 Müddessir 74/1-2

16 Şuarâ' 26/214

17 Hıcr 15/94

18 Hac 22/39

19 En'âm 6/108

dardır ve temel bir ilke getirmektedir. Aynı şekilde: " ولا تطرد الذين يدعون ربهم بالغدوة والعشي يريدون وجهه... = *Rabbinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları (sakın ola) kovma!"*[20] âyetinde, Hz. Peygamber'den, fakir müminlerle yan yana gelmek istemeyen ve kendileri gelince onları huzurundan çıkarmasını talep eden Mekkeli müşrik aristokratların isteklerine iltifat etmemesi hususunda Rasûl-ü Ekrem Efendimiz'e peşin bir uyarı ve yönlendirme mevcuttur. Bu minval üzere Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e farklı kesimlerle münasebetlerini belirlemede yön ve yöntem veren pekçok âyet-i kerime vardır ve hiç şüphesiz Peygamber Efendimiz bu buyruklar doğrultusunda tebliğ faaliyetini şekillendirmiş, büyük bir hassasiyetle bu ilkelere riâyet etmiştir.

2. İkinci kategoride: Hz. Peygamber'in tebliğ metodunu belirlemek üzere bizatihî kendi birikim ve yeteneklerine müracaat ederek karar vermesini söz konusu etmemiz gerekir. Bu noktada Hz. Peygamber'in risâlet öncesi 40 yıllık uzun bir dönemde, tebliğ faaliyetine girişince istifade edeceği bir bilgi, görgü ve tecrübe birikimine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ama şüphesiz O, bu bilgi ve becerileri, bir muallim önüne oturarak ondan aldığı eğitim ile veya birtakım kitapları okuyarak elde etmemiştir. Çünkü O, Kur'ân'ın ifadesi ile "النبي الامي = *ümmî bir peygamber"* idi ve " وما كنت تتلوا من قبله من كتاب ولا تخطه بيمنك اذاً لارتاب المبطلون = *Sen bundan önce ne bir yazı okur, ne de elinle onu yazardın. Öyle olsaydı bâtıla uyanlar kuşku duyarlardı.*"[21] âyetinde ifade edildiği gibi Kur'ân'ın, kendine vahyinden önce ne bir kitap okumuş, ne de eline kalem alıp yazı yazmıştı. Ama küçük yaşlarından itibaren etrafında olup biten hâdiseler O'nun dikkatini çekmiş, bilgi sahibi olmasında, yetişip olgunlaşmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda dedesi Abdülmuttalib'in yanındaki konumu, Ebû Tâlib ile birlikte gerçekleştirdiği Busrâ seferi, Mekkelilere ücret karşılığı çobanlık yapması, amcaları ile çıktığı ticarî seferler, katıldığı Ficâr Harbi ve Hılfü'l Fudûl, Hz. Hatice'nin kervanı ile Busrâ'ya yeniden gidişi ve Hatice Validemizle evliliği, evlilik sonrasında

---

20 En'âm 6/52

21 Ankebût 29/48

gerçekleştirdiği ticarî faaliyetler, Kâ'be hakemliği ve nihayet Hırâ'daki uzlet ve halvet günleri, hep O'nu tebliğ faaliyetine yetiştiren ve hazırlayan olaylar zinciri olarak değerlendirilmeli; bu olaylara bu açıdan yeniden bakılmalıdır.

Kuşkusuz O'nun elde ettiği Peygamberlik öncesine ait bu birikim, tebliğ sürecinde kazandığı yeni bilgilerle takviye görmüş, özellikle de kişisel ilişkiler vesilesi ile elde edilen tecrübeler, O'nun için son derece önemli kazanımlar olmuştur. Peygamberlerin temel sıfatlarından birisi olmak üzere fetanet (fevkalade zeka,

Akıl ve deha) sahibi olduğuna inandığımız Peygamber Efendimiz kuşkusuz tebliğ faaliyeti esnasında içerisinde bulunduğu şartlara uygun olarak, kişi ya da grup ve topluluklarla ilişkilerinde ortaya çıkan veya çıkabilecek durum ve ahvâli dikkate almış, muhakemelerde bulunmuş, aklî değerlendirmeler yapmış, yerine göre istişare gerçekleştirmiş ve nasıl hareket edeceğine dair kararı kendisi vermiştir.

Bu kararlarına bağlı olarak Peygamber Efendimizin uyguladığı metotlarını ve faaliyetlerini takdir ve teşvik eden Kur'ân âyetleri vardır. Meselâ, tebliğin temel ilkelerinden ve etkili metotlardan birisi olarak zikredebileceğimiz yumuşak davranışı; katı kalpli ve kaba olmaması sebebiyle Hz. Peygamber Rabbinin takdirine mazhar olmuştur.

Şöyle buyurulur bu konuda: " فبما رحمة من الله لنت لهم ولو كنت فظاً غليظ القلب لانفضوا من حولك= *Allah'ın rahmeti sayesinde onlara yumuşak davrandın. Şayet kaba ve katı yürekli olsaydın hiç şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi*."[22] Bu gibi durumlarda Hidayet Elçisi'nin tavır ve davranışı ve uyguladığı metotlar, bilâhare inen âyetlerle açıkça onaylanmıştır.

Buna mukabil, yine inen âyetlerle Hz. Peygamber'in karar ve davranışları dolayısıyla ikaz edilip uyarıldığı, hatta itâb edildiği durumlar da vardır. Bunun en basit ve hep bilinen örneği a'mâ sahabî Abdullah b. Ümmü Mektûm'a karşı tavrı dolayısıyla inen "عبس وتولي ان جاءه الاعمي...= *A'mânın kendisine gelmesi sebebiyle yüzünü ekşitti ve yönünü çevirdi*..."[23] âyetleridir.

---

22 Âlü İmrân 3/159

23 Abese 80/1-2 vd.

Tebûk Gazvesi'ne katılmamak için mazeret ve bahaneler uyduran münafıklara Hz. Peygamber'in onlardan zâten hayır gelmeyeceği mütaalasıyla olsa gerek izin vermesi üzerine esasen münafıklara karşı takip edilecek stratejiyi belirlemede önem yaşayan Tevbe sûresi'nin 43. âyeti daha kesin bir itâb ifadesine sahiptir: " عفا الله عنك لم اذنت لهم... = *Allah seni affetsin, onlara niçin izin verdin?!*"

Bu grup âyetlerde Hz. Peygamber'in uyguladığı metot uygun bulunmamakta ve gerekli ikaz yapılmaktadır. Ancak bu örneklerden hareketle Hz. Peygamber'in her hareket ve uygulamasının ardından mutlaka âyetlerin indiğini ve bu âyetlerle, tatbik edilen metodun onaylandığını veya reddedildiğini söylememiz mümkün değildir. Hz. Peygamber'in 23 yıl boyunca durup dinlenmeden tebliğ faaliyetinde bulunduğu dikkate alınırsa tasvip veya tashih niteliğindeki âyetlerin çok da fazla olduğu söylenemez.

Bu noktada daha önce temas ettiğimiz **"takrîrî vahiy"** anlayışından hareketle "*Cenâb-ı Hak, Rasûlü'nün uygulamalarında uygun olmayan bir durum ortaya çıktığı zaman mutlaka ikazda bulunup tashih etmiştir; böyle bir ikazın olmadığı hususlarda zımnî bir onay var demektir*." şeklindeki yaklaşıma tamamen katılmadığımızı belirtmeyelim.

Kanaat ve tespitlerimize göre Cenâb-ı Hakk'ın, Rasûlünün davranış, karar ve metotlarında uygun olmayan hususlardaki ikaz ve tashihi ya İslâm davâsının seyrini olumsuz etkileyecek durumlarda, ya da takip edilecek temel stratejiye uygun düşmeyen olaylarda söz konusu olmakta ve ortaya çıkmaktadır. Bunun hâricinde öyle durumlar vardır ki Peygamber Efendimiz herhangi bir vahye bağlı olmaksızın kendi ictihadıyla karar vererek bir uygulama gerçekleştirmiş, ama bu konuda daha sonra da Cenâb-ı Hak tarafından bir tasdik veya bir ikaz vukû bulmamıştır; hatta bazı olaylardan bildiğimiz gibi sonuçta Hz. Peygamber'in de esasen arzu etmediği neticeler ortaya çıkmıştır. Meselâ, Uhud Harbi'nden sonra Racî ve Bi'ru Maûne olaylarında sırf İslâm'ı tebliğ için görevlendirilen mâsum sahabîlerden birinci olayda 10, ikinci olayda 70'e yakın kişi hunharca şehid edilmişlerdir. Bu olayın ne öncesinde ne sonrasında bu hususla ilgili olarak inen bir âyet yoktur. Esasen gaybı bilmediği için hâlisane niyetlerle yapılan bu görevlendirme

sebebiyle Hz. Peygamber'in hatalı bir karar aldığını söylemek mümkün ve doğru değildir. Fakat Allah Râsulü'nün bu olaya son derece üzüldüğü ve müsebbiblerine bir ay boyunca sabah namazı içinde kunût yaparak beddua-da bulunduğu bilinmektedir.

Hz. Peygamber'in kendi re'yi ile karar vererek tebliğ metodunu belir-lerken etkili olan bir hususun altını çizmek gerekir. Peygamber Efendimiz, Risalet görevini aldığı ilk günden vahyin son bulmasına kadar 23 yıl devam eden süreçte aldığı vahiyler yoluyla önce bizzat kendisi Allah Teâlâ tarafın-dan eğitilmiş, Cibrîl O'na muallimlik yapmıştır.

Böylece O, herkesten önce ve şüphesiz herkesten daha fazla vahyin ru-huna müttali olmuş, İslâm'ın özünü, yüce hikmet ve hakikatlerini zihnine olduğu kadar benliğine de nakşetmiştir. İşte O, sahip olduğu bu ruha bağlı olarak olayları, güzel ahlâkı ve üstün yeteneklerinin himayesinde, basiret ve firasetle okumuş, Allah'ın nuruyla hadiselere bakmış, o doğrultuda karar vermiştir. Bu kararların son derece yararlı, isabetli ve neticeye en çabuk ulaş-tıran kararlar olduğu esasen tarihen de sabittir. Bir "**beşer**" olması münase-betiyle tashihi icap eden karar ve tavırları ise 23 yıllık tebliğ faaliyeti kapsa-mında son derece nâdir olup, istisna kabul edilebilir.

Netice itibariyle Peygamber Efendimiz, tebliğ faaliyeti boyunca gerek Cenab-ı Hakk'ın kontrol ve yönlendirmeleri doğrultusunda, gerekse kendi-ne gelen vahiyden aldığı ruh ve nur ile, firaset ve basiretle olayları değer-lendirerek durum ve şartlara uygun bir şekilde en geçerli, en gerçekçi, en kısa, en çabuk, en emin, en mantıklı, doğruluğu ve başarılı olduğu dost/düş-man herkes tarafından müsellem metotları uygulamıştır.[24] Rasûlüllah Efen-dimiz, "لقد كان لكم في رسول الله اسوة حسنة = *Andolsun ki Allah'ın Elçisinde sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için en mükemmel bir örnek vardır.*"[25] âyeti fehvasınca hayatın bütün yön ve alanla-rında olduğu gibi davet ve tebliğ faaliyetinde ve uyguladığı metotlarda da

---

24 Peygamber Efendimizin tebliğ faaliyetinde uyguladığı metotlar hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkal, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*, 19. baskı, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2010.

25 Ahzâb 33/21

bizim için üsve-i hasene, en güzel örnek, nümûne-i imtisaldir; bir Sirâc-ı münîr, yolumuzu aydınlatan bir kandildir, O… Özlemini duyduğumuz İslâm ümmetinin vahdeti, etnik ve mezhebî ayrılıkları bir tarafa bırakarak, fırka ve grup bağnazlığından sıyrılarak O'nun Sünnet ve Sîretine yönelişle olacak; metot farklılıklarının Müslüman toplumlarda doğurduğu ayrışma ve münâferet, O'nun metotlarının bilinip uygulanması ile ülfet, re'fet ve rahmete dönüşecektir.

18. TEBLİĞ

HZ. PEYGAMBER'İN HAYATINDA KUR'ÂN MERKEZLİ TEBLİĞİN ÖNEMİ

Hüseyin ALGÜL♦

Hz. Peygamber'in hayatında Kur'ân merkezli tebliğin önemine geçmeden Kur'ân hakkında yine Kur'ân'dan bir temellendirme yapmanın uygun olacağını düşünüyorum. Bu bize, tebliğin merkezinde her zaman ilk sırada Kur'ân-ı Hakîm'in ve Rasûl-i Erkem'in (s.a.v.) müşterek bir zeminde yer aldığını gösterecektir. Bunu en kolay anlamanın yolu, referans olarak Kur'ân-ı Mübîn'in şehâdetine başvurmaktır.

Bu nokta-i nazardan baktığımız zaman şunları tespit ediyoruz:

Kur'ân, "Kendisinde şüphe olmayan kitaptır, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar, arınmak isteyenler/müttakîler için yol göstericidir."[1]

Hz. Peygamber, "Kur'ân'la müjdeleyici ve uyarıcı olarak"[2] gönderilmiştir.

"İnananlar, Allah'a ve Rasûlüne itaat ederler, dinlemiş oldukları Kur'ân'dan asla yüz çevirmezler".[3]

Kur'ân-ı Hakîm, "Âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye Rasûl-i Ekrem'e indirilmiş mübarek bir kitap"tır.[4]

♦ Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm Tarihi Öğretim Üyesi.

1 Bakara, 2/1-2.

2 Bakara, 2/119.

3 Enfâl, 8/20.

4 Sâd, 38/29.

Kur'ân-ı Mübîn, "Mekke'de ve onun çevresinde bulunanları asla şüphe olmayan mahşer günüyle ikaz etmesi ve ulaşabildiği herkesi uyarması için, Hak Teâlâ Hazretleri tarafından Nebiyy-i Muhterem'e (s.a.v.) vahyedilmiş"tir.[5]

Yüce Allah, Âhir Zaman Peygamberi Hz. Muhammed'i (s.a.v.), "Âlemlere rahmet olarak" göndermiş,[6] "Âlemlere uyarıcı olsun diye de Kur'ân'ı indirmiş"tir.[7]

Kur'ân-ı Mu'cizü'l-Beyân, "Cenâb-ı Hak tarafından kullarından dilediğini kendisiyle doğru yola sevk eden ilahî bir nur olarak Peygamber Efendimiz'e indirilmiş olup, Rasûl-i Müctebâ (s.a.v.) insanları o nurla doğru yola" sevk etmektedir.[8]

İslâm hidâyetinin yayılmasında, insanların hak ve hakikati gönül diliyle benimsemesinde Kur'ân-ı Hakîm'in tebliğin merkezinde oluşunu tereddütsüz ortaya koyan delillerden biri de bizzat Kur'ân'da onun farklı isimlerinin yer almasıdır ki, bu isimlerden her biri Kur'ân hidayetinin insanlara ulaşan çeşitli cihetlerini yansıtır.

Bu bağlamda İlâhî mesajı tüm boyutlarıyla içinde bulunduran ve hiçbir zaman eskimeyen canlı müracaat kaynağı olarak "el-Kitâb",[9] hiçbir şüpheye yer bırakmaksızın hak ile bâtılı ayırıcı özelliğiyle "el-Furkân",[10] öğüt veren, hatırlatan, sakındıran işleviyle *"ez-Zikr"*,[11] zihinleri ve gönülleri aydınlatan bir ışık olarak *"en-Nûr"*,[12] doğru yola hidayet eden bir rehber olması cihetiyle *"el-Hüdâ"*,[13] îman, ibadet, teslimiyet, ahlâk ve takva gibi temel İslâm ilkelerinin insan kişiliğine ve davranışına kazandıracağı pozitif enerji ile manevî

5 Şûrâ 42/7; En'am 6/19.

6 Enbiyâ 21/107.

7 Furkan 25/1-2.

8 Şûrâ 42/52-53.

9 Bakara 2/2.

10 Furkân 25/1.

11 Hicr 15/9.

12 Nisâ 4/174.

13 Bakara 2/185.

hastalıklara şifâ olması itibariyle *"eş-Şifâ"*,[14] Yüce ve şerefli anlamında *"el-Mecîd"*,[15] Hakka, doğruya, hikmete, adâlete, takvaya ulaştıran nasihat ve öğütler kitabı anlamında *"el-Mav'ıza"*,[16] felâketlere, kötülüklere, sıkıntılara karşı ikaz ve uyarı anlamında *"et-Tezkira"*,[17] okunduğu, anlaşıldığı, üzerinde düşünüldüğü ve gereğince davranıldığı takdirde gönle haz, davranışlara istikamet vermesi bakımından *"Kelâmullâh"*,[18] insanlığın kurtuluşu için Cenâb-ı Zülcelâl tarafından uzatılan ip anlamında *"Hablüllâh"*,[19] gönüllere inşirah veren kutlu, feyz kaynağı bir kitap anlamında *"el-Mübârek"*,[20] hikmet dolu kitap anlamında *"el-Hakîm"*,[21] değerli, şerefli anlamında *"el-Kerîm"*,[22] apaçık anlamında *"el-Mübîn"*,[23] sözlerin en güzeli anlamında *"Ahsenü'l-Hadîs"*,[24] derununda derin mânâları bulundurması cihetiyle *"Hikmet"*,[25] eşsiz, üstün, kıymeti büyük anlamında *"el-Azîz"*[26] isimleri, Kur'ân'da yer alır.[27]

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatında Kur'ân merkezli tebliğ konusunu temellendirebilmek açısından iki hususa daha değinmemiz gerekiyor. Bunlardan biri, tebliğ emâneti kendisine tevdi edilmiş olan Zât-ı Risâlet hakkında Kur'ân'ın ne dediği, ikincisi de Kur'ân merkezli tebliğ sürecinde Zât-ı Risâlet'in yapıp ettiklerinin çevredeki tezâhürleri itibariyle Kur'ân'da kendisine verilen unvanlardır.

---

14 İsrâ 17/82.

15 Bürûc 85/21.

16 Yûnus 10/57.

17 Müddessir 74/54.

18 Tevbe 9/6.

19 Âl-i İmrân 3/103.

20 En'am 6/92.

21 Yûnus 10/1.

22 Vâkıa 56/77.

23 Mâide 5/15.

24 Zümer 39/23.

25 Kamer 54/5.

26 Fussılet 41/41.

27 Bk. Abdurrahman Çetin, "Kur'ân-ı Kerîm", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi,* Redaktör: İbrahim Kâfi Dönmez, M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, III, 86-87.

Kur'ân-ı Mübîn'de verilen bilgilere göre Hz. Peygamber, *"En büyük ahlâkın sahibi"*dir,[28] *"Allah'a, âhiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikreden kimseler için Allah'ın Rasûlünde en güzel örnek"* vardır (üsve-i hasene).[29] *"Dünyada maddî cazibesi sebebiyle kıymet atfedilen hiçbir şey Allah'tan, Peygamber'den ve bunların yolunda cihattan daha sevgili"* olamaz. *"Dünyevî sevgileri Allah ve Peygamber sevgisinin önüne geçirmek ve hak adına mücadeleden kaçınmak, zillet, horluk ve sıkıntı sebebidir"*[30] "Mü'minler arasında bir anlaşmazlık çıktığında Hz. Peygamber hakem tayin edilir, bu durumda verilen hükme uymak imânî bir vecibedir. Aksi halde kâmil mü'min olunamaz"[31]. Hz. Peygamber'in hükmüne rıza göstermenin kâmil imana delâlet ettiğinin Kur'ân'da bildirilmesi, Sünnet'in de mü'minler için bağlayıcılığını göstermektedir. *"Hz. Peygamber mü'minlere kendi canlarından daha yakındır, eşleri de onların anneleridir"*[32] *"Hz. Muhammed (s.a.v.) içimizden biridir, sıkıntımız onu üzer, o bize çok düşkün, inananlara çok şefkatli, çok merhametlidir"*[33] *"İlâhî muhabbet ve mağfirete erişebilmenin yolu, Hz. Peygamber'i sevmek"*ten geçer.[34]

Hak Teâlâ'nın Kur'ân-ı Hakîm'inde kulları için "üsve-i hasene" olarak gösterdiği Peygamber Efendimiz, risâlet görevini zaman ve şartları gözeterek en yüksek vazife şuuru ve en derin sorumlulukla yürütmüş, bu hususta Kur'ân'ın rehberliğinden asla ayrılmamış, kendisine tevcih edilen emr-i ilâhîyi bihakkın îfa için en büyük gayreti göstermiş, bu uğurda karşılaştığı engelleri, fedakârlık ve sabırla aşmıştır. Bu kudsî vazifenin ifâsı sürecinde yapmış olduğu verimli ve semereli tebliğ hizmetinin bir yansıması olarak Kur'ân-ı Mecîd'de ona bazı unvanlar verilmiştir.

---

28 Kalem 68/4.

29 Ahzâb 33/21.

30 Tevbe 9/24.

31 Nisâ 4/65.

32 Ahzâb 33/6.

33 Tevbe 9/128. Bu âyetin detaylı bir tefsiri için bk. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, IV, 2653 vd.

34 Âl-i İmrân 3/31.

Fazilet ve iyilikleri anılarak övülen kişi anlamında *"Muhammed"*,[35] Allah Teâlâ'yı yüksek sıfatlarıyla ve kudret eserleriyle gerektiği şekilde öven kişi anlamında *"Ahmed"*,[36] yeni bir kitap ve yeni bir şeriatla insanlara gönderilen peygamber anlamında *"Rasûl"*,[37] okuma yazma bilmediği halde ilâhî lütufla ilmin bütün inceliklerine ve kemâlâtına vâkıf olduğu için *"Ümmî"*[38] denilmiştir.

İnsanlara İslâm'ı müjdelediği için *"Beşîr-Mübeşşir"*,[39] Allah'ın birliğine ve ümmetin fiillerine şehâdet ettiği için *"Şâhid"*,[40] inanmayanları Allah'ın azabıyla uyardığı için *"Nezîr-Münzir"*,[41] insanları ve cinleri hak yola davet ettiği için *"Dâî İlallâh"*,[42] tebliğâtı ile şirkin karanlığını yok edip ortalığı iman nuruyla aydınlattığı için *"Sirâcun Münîr"*,[43] hidayet ve irşadıyla yıldızların gecenin karanlığını aydınlattığı gibi insanın içini dışını saran karanlığı aydınlatıp nurlandırdığı için *"Necm-i Sâkıb"*[44] denilmiştir.

Son peygamber olması, peygamberlik müessesesinin kendisiyle tamama ermesi itibariyle *"Hâtemü'n-Nebiyyîn"*,[45] her iki dünyada da saâdete vesile olacak İslâm dinini tebliğe tüm insanlığın muhatap kılınması, bütün akıl sahiplerinin bu tebliğe kulak vererek hidayete erişebilmeleri, güzel ahlâkıyla tüm insanlığa örnek olması sebebiyle *"Rahmeten li'l-Âlemîn"*,[46] her bakımdan güvenilir olması, vahyi kusursuz ve eksiksiz olarak tebliğ etmesi, nübüvvet ve risâlet görevini hakkıyla yapması anlamında *"el-Emîn"*,[47] şefkat ve mer-

35 Fetih 48/29.

36 Sâf 61/6.

37 Bakara 2/285; Nisâ 4/13.

38 A'râf 7/157.

39 İsrâ 17/105; Sebe' 34/28.

40 Fetih 48/8; Nahl 16/89.

41 Hacc 22/49; Ra'd 13/7.

42 Ahkâf 46/31.

43 Ahzâb 33/46.

44 Târık 86/3.

45 Ahzâb 33/40.

46 Enbiyâ, 21/107.

47 Tekvîr 81/21.

hametle ümmetine düşkünlüğü anlamında *"Raûf-Rahîm"*[48] denilmiştir. Allah Teâlâ, zâtına mahsus güzel isimlerden olan ve kullarına rahmet, şefkat ve merhametini ifade eden bu iki ismini Hz. Peygamber'de sıfat olarak bir araya getirmiştir.

Kur'ân merkezli tebliğ örneklerine geçmeden önce çok kısa olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'ân öğrenimine ve ashâbın Kur'ân'ı okumaya ve anlamaya verdiği öneme değinmek uygun olacaktır.

Hz. Peygamber'in buyurduğuna göre Kur'ân'ı öğrenmek ve öğretmek, *"Müslüman'ı en hayırlılar mertebesine yükseltir"*[49], "*Kur'ân ile meşgul olmak, Allah nezdinde çok mühim bir davranıştır.*"[50] "*Gönlünde Kur'ân'dan bir şey bulunmayan kişi, harabeye dönmüş bir ev gibidir.*"[51]

Rasûl-i Mücteba (s.a.v.), Kur'ân okur ve Kur'ân'ı güzel okuyanı dinlemekten haz alırdı, Cebrail (asm) ile hususiyle ramazan ayında Kur'ân'ı mukabele ederlerdi. Vefatı yılında mukabele iki defa gerçekleşti.[52] Bu olay İslâm tarihine *"arza-i ahîre"* diye geçmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur'ân'ı öğretmeye önem verirdi, uzak yerlerde oturanlara hem Mekke hem de Medine döneminde hocalar göndererek onların da Kur'ân'ı öğrenmesini sağlardı. Ashâb-ı Kiram Hazretlerinin hayatlarında önem verdiği şeylerin en başında Kur'ân'ı öğrenme, öğretme, anlama ve hayatlarına aktarma faaliyeti geliyordu. Bu konuda birbirleriyle istişare ve müzakere ederek bilgi aktarımı yapıyorlar, edindiği doğru bilgileri eşlerine ve çocuklarına öğretiyorlardı. Sahâbeden bir kadının mehrinin, kocasının kendine öğreteceği bir sûre olması, o kadın için göz aydınlığı ve sevinç kaynağı sayılırdı.[53] Kadının mehir hakkı baki olmakla beraber şartlara göre bir sûre öğretilmesinin mehir bedeli sayılmasına Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) tarafından cevaz verilmesi, sahâbe devrinde Kur'ân'a bakışa dair önemli bir ipucu sayılabilir. Keza ashâb arasında

---

48 Tevbe 9/128.

49 *Buhârî,* Fezâilü'l-Kur'ân, 21; *Ebû Davud,* Salât, 349.

50 *Müslim,* Salâtü'l-Misâfirîn, 251.

51 *Tirmizî,* Sevâbü'l-Kur'ân, 18.

52 *Buhârî,* Fezâilü'l-Kur'ân, 7, İtikaf, 17; Bed'ul-Vahy, 5, 6; Savm, 7; Menâkıb, 25; *Müslim,* Fezâilü's-Sahâbe, 50, 98, 99. *Nesâî,* Sıyâm, 2. Kur'ân'ın arzıyla ilgili olarak Bk. Muhammed Abdülazîm ez-Zerkanî, Menâhilü'l-İrfân Fî Ulûmi'l-Kurân, Dâru İhyâ, 3. baskı, I, 234.

53 *Ebû Davud*, Nikâh, 30.

geceleyin, teheccüd kılmak ve bunun öncesinde, sonrasında Kur'ân okumak geleneği yaygındı. Hatta geceleyin sahâbe evlerinin yanından geçen kişi, arı uğultusunu andıran bir ses duyabilirdi.[54] Bu tür bir uğultu, Mescid-i Nebî'deki Kur'ân okuyuşlarında da duyulurdu. Hatta Hz. Peygamber (s.a.v.), çok sayıda sahabînin okuyuşunun birbirlerini olumsuz etkilememesi için her bir şahsın kısık sesle okumasını tavsiye ediyordu. Ashâb arasında Kur'ân'ı ezberlemeye ilgi de çok fazlaydı. Hatta bunlar arasında Hz. Peygamber'in sağlığında ezberlemeye başlamış olmakla beraber onun vefatından sonra tamamlayanlar da vardı.[55] İslâm âlimlerinin tespitlerine göre bu durum yani ashâbın Kur'ân'ı öğrenmeye, öğretmeye, anlamaya, ezberlemeye ve yaşamaya iştiyâkı, Kur'ân mûcizesinin canlı bir örneği olduğu gibi,[56] Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bu denli samimi yakınlık gösteren sahâbenin mevcudiyeti de, Kur'ân'la birlikte ona ihsan edilmiş en büyük mûcizedir.[57]

Şimdi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatından Kur'ân merkezli tebliğe bazı örnekler verebiliriz:

Kureyş'in ileri gelenlerinden Utbe b. Rebîa, Kureyş kabilesinden yetki alarak Hz. Peygamber'i (s.a.v.) bazı vaatlerle davasından vazgeçirmeyi düşündü ve onun yanına giderek, *"Asil bir aileden geldiğini belirttikten sonra atalarının dinini ve tapındıkları putlarını kötülediğini, Mekkeli hemşerilerini putlara bağlılığı sebebiyle düşüncesizlikle suçladığını"* hatırlattı; *"Yürümekte olduğu yoldan geri dönmesi için bazı tekliflerde bulunacağını ve bunlardan bazılarını kabul edeceğini umduğunu"* söyledi. Bu doğrultuda ona zenginlik, reislik, meliklik gibi o günkü şartlarda erişilmesi kolay olmayan şeyler teklif etti. Buna göre yürütülecek bir kampanya ile hiç kimsede olmayan bir zenginliğe sahip olabileceğini, kendisine danışılmadan önemli işlerde asla karar verilmeyecek bir şeref payesine kavuşabileceğini, herkesin kendisine itaat edebileceği büyük bir saltanata da isterse erişebileceğini hatırlattı. Bunların hâricinde herhangi ruhsal bir hastalığa tutulmuşsa gerekirse en ünlü tabiplere başvurarak tedavi ettirilebileceğini de ilave etti.

---

54 İbn Sa'd, Tabakât, III, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 284.

55 ez-Zerkanî, ez-Zerkanî, *Menâhilü'l-İrfân,* 234-235. 234-235.

56 Mustafa Sâdık er-Râfiî, *İ'câzu'l-Kur'ân,* Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990, s. 158-159.

57 Karafî, *el-Furûk,* tahkik: M. Ahmed Serrac-Ali Cuma, Dârusselâm, 2001, IV, 305.

Hz. Peygamber (s.a.v.), Utbe b. Rebîa'nın sözlerini dinledikten sonra ona Fussılet sûresinin ilk altı âyetini okuyarak cevap verdi.

Utbe, elini boynu arkasına bağlamış vaziyette pürdikkat Hz. Peygamber'in (s.a.v.) okuduklarını dinlemekteydi. Hz. Peygamber (s.a.v.), *"Ey Utbe! Okuduklarımı dinledin. Artık ötesini sen düşün"* dedi. Utbe, kalkıp kendisini merakla bekleyenlerin yanına gitti. Bekleyenler olan bitenden haber almak isteyince Utbe onlara şöyle dedi:

- Yemin ederim ki, benzerini bu zamana kadar hiç duymadığım son derece ilginç sözler işittim; bu sözler, ne şiir, ne büyü, ne de kâhin sözleridir! Beni dinleyin de hatırım için bu işin peşini bırakın, bu şahısla uğraşmaktan vazgeçin, istediğini yapsın, ona dokunmayın. Yemin ederim ki kendisinden işittiğim sözlerin büyük bir sonucu olacaktır…

Ne var ki, Utbe'nin bu teşebbüsünden Hz. Peygamber'in (s.a.v.) davasından bir şekilde vazgeçtiği haberini bekleyenler, tam aksine değerlendirmeler işitince, *"Ey Utbe! O, seni diliyle büyülemiş!"* demekten kendilerini alamadılar.

Utbe de, kendisini bekleyenler de câhiliye kompleksini yenemediği için Müslüman olmadılar, ama değerlendirmelerine kulak verilirse ünlü şair Utbe'nin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) dinlediği Kur'ân âyetlerinden çok etkilendiği ve onun icâzı karşısında bir söz söyleyemez duruma düştüğü anlaşılmaktadır.[58]

* * *

Geleneğe göre Kâ'be'yi topluca ziyaret günleri yaklaşınca Velid b. Muğire önderliğinde bir müşrik topluluğu, şehre akın edecek halk kitlelerine Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkında karalama kampanyası planladılar. Bu amaçla onu *"kâhin, akıl özürlü/mecnun, şair, büyücü"* gibi şeylerden biriyle yaftalamak istediler. Ama Velid'e göre, Hz. Peygamber'de (s.a.v.) bunların hiç biri yoktur. Zira ondan dinlediği Kur'ân âyetlerinde bambaşka bir letafet vardır, onun Kur'ân merkezli sözlerinin başlangıcı sapasağlam bir hurma

---

58 İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 313-315; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 70.

ağacını andırır, sonu da bu ağacın leziz meyveleri gibidir…[59] Bununla beraber iftira kampanyası çerçevesinde Hz. Peygamber'de (s.a.v.) olmayan bir şeyi varmış gibi göstermekte kararlı idiler. Güya böyle yapmakla insanların ona olan temayülünü yıkmak istiyorlardı. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) okuduğu Kur'ân âyetlerinin etkisiyle onun izinden giderek aileleriyle ters düşenleri merkeze almak sûretiyle ona büyücü demeyi karar altına aldılar. Hâlbuki böyle bir durumun onda olmadığını kendileri de açıkça biliyorlar ve bunu kendi aralarında itiraf ediyorlardı.

* * *

Sürekli Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v.) dilinde olan Kur'ân âyetleri, insanların iman hakikatine ilk adımı atmalarında çok etkili idi. Hatta kimileri dünyevî mevkilerini kaybetme endişesiyle iman etmeseler de Kur'ân'ın tesirine kapılmaktan kendilerini alamıyorlardı. Nitekim Ebû Cehil gibi müşriklerin ileri gelenleri bile Kur'ân dinlemeyi gizlice düşünüp araştıranlar arasındaydı. Nitekim Kur'ân'ın etkisiyle Mekkelilerin İslâm'a yönelmelerinin hızlandığı günlerde Ebû Süfyan b. Harb, Ebû Cehil b. Hişam, Ahnes b. Şerîk birbirlerinden habersiz, bir gece, Kur'ân dinlemek üzere Hz. Peygamber'in evinin civarına mevzilendiler. Hz. Peygamber (s.a.v.) geceleyin uyandı, namaz kıldı, Kur'ân okudu. Bu üç kişi sabaha doğru dağıldılar, fakat evlerine giderken yol kesişti ve karşılaştılar, itiraf edemeseler de üçü de aynı şeyi yapmıştı, birbirlerini kınadılar, bazıları bunu fark ederse kendileri açısından kötü gelişmeler olabileceğini düşündüler ve ayrıldılar, fakat üç gece peş peşe benzer âkıbete düşmekten kendilerini alamadılar. Nihayet birbirleriyle kesin sözleşmek sûretiyle bir daha tekrarlamamak üzere ayrıldılar. Aksi halde davaları zarar görebilirdi.[60] Bu üç kişinin dinledikleriyle ilgili değerlendirmeleri, esasında Kur'ân'ın gücünü fark ettiklerini gösteriyor. Bu bağlamda Ahnes b. Şerîk'in Hz. Muhammed'den (s.a.v.) dinledikleri hakkında ne düşündüğü sorusuna Ebû Cehil'in cevabı hayli ilginç görünüyor. O diyor ki: " *Biz Abdümenafoğulları ile şan ve şeref yönünden şimdiye kadar çekiştik durduk. Onlar halka yemek yedirdiler, biz de yedirdik. Onlar bağışta bulundular, biz de*

---

59 İbn Hişam, *a.g.e.*, I, 289.

60 İbn Hişam, *a. g. e.*, I, 337-338.

bulunduk. Onlar arabuluculuk yapıp diyet yüklendiler, biz de yüklendik. Artık kulak kulağa giden yarış atı durumuna gelince onlar 'şimdi bizim içimizde kendisine vahiy gelen bir peygamber var' dediler. Biz bunun dengini nereden bulup çıkaracağız? Vallahi hiçbir zaman onu tasdik edemeyiz!"[61]

* * *

Anlaşılıyor ki, Mekke dönemi şartlarında Kur'ân, hem eda-sada bakımından hem de derin mesajları itibariyle dinleyenleri etkilemesi bir yana Müslüman varlığının ötekilere duyurulması açısından önem taşıyordu. Bu sebeple Abdullah b. Mes'ud'un (r.a.) Hz. Peygamber'den sonra Kâ'be civarında cehrî olarak ilk Kur'ân okuyan şahıs olmasının da konumuz açından bir önemi olsa gerektir. Nitekim Müslümanlardan bir grup, Kâ'be civarında toplanan müşriklerin ileri gelenlerini kastederek *"Keşke bunlara Kur'ân'ı duyuracak biri çıksaydı!"* diye içlendiler. Bu esnada Abdullah b. Mes'ud (r.a.) heyecanla, *"Bunu onlara ben yarın duyurabilirim"* deyince *"çevresi geniş olup akraba desteğine erişebilecek birinin bunu daha rahat yapabileceğini, aksi halde eza cefaya maruz kalmanın muhtemel olacağını"* söylediler. Fakat o, bu gerekçeyi duyduğu halde ertesi gün kuşluk vakti, Kâ'be'ye gitti, kalabalığın ortasına girmek sûretiyle besmele ile Allah'a sığınıp Rahman sûresi'ni okumaya başladı. Müşrikler, başlangıçta şaşkınlık yaşadılar. Daha sonra, okunanların Kur'ân olduğunu anlayınca, onun tesir gücünün de farkında oldukları için darp ile hırpalayarak Abdullah b. Mes'ud'u (r.a.) susturmaya çalıştılar. Hücumun şiddetini artırsalar da o, Allah'ın yardımıyla okumasını sürdürdü ve üstü başı kan içinde oradan uzaklaştı. O'nu bu vaziyette gören mü'minler, başına gelenlerden dolayı çok üzülseler de o, *"Allah düşmanları hiçbir zaman benim yanımda şu andaki kadar zayıf duruma düşmemişlerdi. İsterseniz yarın da okuyabilirim"* diyerek ciddi bir duruş sergiledi. Buna karşılık arkadaşları ona *"Zor şartlarda da olsa müşriklerden önemli kişilerin katılabildiği bir mecliste Kur'ân'ı okumakla önemli bir vazife îfa ettiği için"* kendisine teşekkür ve Cenâb-ı Hak nezdinde mertebesinin yükselmesi için dua ettiler.[62]

---

61 İbn Hişam, a.g.e., I, 337-338.

62 İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 336; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 151; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 329.

Şimdi şöyle bir soru soralım: *"O günkü şartlar altında müşriklere Kur'ân'ı duyurmak isteyenin saldırıya maruz kalacağını bildikleri halde Müslümanlar bunu niçin istiyorlardı?"* Buna çeşitli cevaplar verilebilirse de makul cevaplardan biri şu olabilir: Mekke dönemi tebliğ faaliyetlerinin merkezinde yer alan Kur'ân-ı Kerim, muarızları susturucu, inatçıları hayrette bırakıcı, mülayim ve mantıklıları ikna edici bir özelliğe sahipti. Şâirler, hatipler, onun icaz ve belâğatı önünde acze düşmekteydiler. İman eden ediyordu. Mele' grubu gibi çıkarlarının elden gideceğini düşünerek imandan uzak duranlar ise menfaatlerinin kaybolacağı endişesiyle İslâm'a karşı çıkıyorlardı. Bunu yaparken de ilk önlemeye çalıştıkları şey Kur'ân'ın kendilerine ve çevrelerindeki yakınlarına duyurulmasının önlenmesiydi. Çünkü Kur'ân'ın, gönüllere hâkim olan yüksek etkileme kuvvetinin farkındaydılar.

Müşrikler, Mekke döneminde Kur'ân merkezli tebliğin insanlar üzerindeki kalıcı tesirinin o derece farkında idiler ki, kalabalık insanlar arasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve ashâbının okuduğu Kur'ân âyetlerinin duyulmasını önlemek ve insanlara sakin ortamda ulaşmasını engellemek için gürültü-patırtı çıkaran özel tim/yürüyen gürültü kuleleri oluşturdular.

* * *

Habeşistan muhâcirleri Kureyş müşriklerince sınır dışı ettirilmek istenirken, kafile reisi konumunda olan Ca'fer b. Ebî Tâlib'in (r.a.) mantık dokusu çok güçlü bir savunması vardır. Kralın huzurunda yaptığı bu savunmasında Hz. Ca'fer fevkalade bir başarı elde etti.[63] Bu süreçte bu şaheser savunmanın Habeşistan hükümdarının şefkat ve adalet duygularını harekete geçirdiğini fark eden Mekke yönetiminin elçileri (Abdullah b. Ebî Rebîa ve Amr b. el-As), *"Bunlar Îsa ve Hıristiyanlık hakkında iyi düşünmezler"* diyerek Habeşistan saray erkânını tahrik etmek istemişlerse de Hz. Ca'fer'in buna karşı cevabı, Kur'ân'dan bir âyet okuyarak olmuştur: *"…Meryem oğlu Îsâ Mesîh, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve kendisinden bir ruhtur …"*[64]

---

63 Savunmanın muhtevası için bk. İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 359-362; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 203-207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 80-82.

64 Nisâ 4/171.

Hükümdar bu âyetin merkeze alındığı açıklamayı Hz. Ca'fer'den dinledikten sonra iyice tatmin olmuş ve Müslümanların, kendi ülkesinde huzur içinde kalıp dinlerinin gereğine göre yaşayabileceklerine izin vermiştir.

Burada, Hz. Ca'fer'in Kur'ân'a vukûfiyeti ve -tıpkı Peygamberimizde (s.a.v.) olduğu gibi- muhataplarına Kur'ân'dan âyetlerle cevap vererek sonuç alması, konumuz açısından mühimdir.

* * *

Hz. Ebû Bekir, tesirli edasıyla Kur'ân okuyunca Mekkeli kadınlar ve özellikle gençler, Müslümanlığa meylediyorlardı. Hz. Ebû Bekir'in okuyuşuyla çevreye Kur'ân'ın kuşatıcı mesajı yayılıyordu. Müşrikler, aralarında saygın bir konumda olan Hz. Ebû Bekir'e başlangıçta eziyet etmeyi düşünmedilerse de Kur'ân'ı duyulacak yerlerde okumaması hususunda kendisine mühlet verdiler. Hâlbuki o, evinin bahçesindeki bir gölgelikte Kur'ân okuyor, namaz kılıyordu. Buna devam etti. Bunun üzerine, bundan geri durmadığı takdirde şiddet kullanmak zorunda kalacaklarını söylediler. Hz. Ebû Bekir, onların taleplerine boyun eğmektense Habeşistan'a göç etmeyi denedi. Şehri terk ettikten sonra İbnü'd-Duğunne adlı önemli bir şahıs onu himayesine almakta ısrar ettiği için geri döndüyse de müşrikler bu sefer de himaye edeni sıkıştırdılar ve Hz. Ebû Bekir'in himaye edilmesine ancak Kur'ân'ı görülecek ve duyulacak yerlerde okumaması kaydıyla müsaade edebileceklerini belirttiler. Çünkü Hz. Ebû Bekir, İbnü'd-Duğunne'nin himayesiyle göçten vazgeçerek geri döndükten sonra da evinin bahçesindeki gölgelikte Kur'ân okumaya devam ediyordu. Müşriklerin mele' grubunun baskısı üzerine İbnü'd-Duğunne, himaye konusunda Hz. Ebû Bekir'e özür beyan etmek zorunda kaldı, Hz. Ebû Bekir de Kâ'be önünde onun himayesinden ayrıldığını Mekkelilere açıkladı. O, zâten Allah'ın himayesinde idi. Hz. Ebû Bekir bütün sınırları zorladıktan sonra şartları gözeterek namazı evinin içinde görünmeyen yerde kılmaya, Kur'ân'ı da dört duvar arasında duyulmayan bir yerde okumaya devam etti.[65]

---

65 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 169-214; İbn Hişam, *a. g. e.*, I, 267 vd.; *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, IX, 328-344; Hersekli Mehmed Kâmil, *Metâliu'n-Nücûm*, I, 6 vd.d..

Onlar esasında Hz. Ebû Bekir'e ve İbnü'd-Duğunne'ye karşı değildiler. Peki, neye karşı idiler? Tabiî ki Hz. Ebû Bekir'in okuduğu Kur'ân'ın, kadın-erkek ve özellikle gençler tarafından duyulmasına, anlaşılmasına, üzerinde düşünülmesine karşı idiler. Çünkü buna izin verdikleri takdirde Müslümanlığa meyledenler giderek artıyordu. Câhiliye devrinin en köklü gelenekleri arasında yer alan himayeciliğin bile geçersiz sayıldığı bu örnek, bize, İslâm'ın ilk yayılış yıllarında Kur'ân merkezli tebliğin önemini gösteriyor.

* * *

İlk Müslümanların, İslâm'ı tercihlerine bağlı olarak akraba grubundan ve diğer müşriklerden gelen çeşitli baskılar sonucunda ortaya çıkan problemleri çözmede ve bu yeni durumlara uygun davranış geliştirmede Kur'ân onların gören gözü, konuşan dili oldu.

Meselâ Sa'd b. Ebî Vakkas'ın (r.a.) İslâm'a girişini annesi protesto edince doğru davranışın ne olacağını Kur'ân bildirdi.[66]

Hz. Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'a ise babası muhalefet etmiş ve bu durumda nasıl davranılacağına Kur'ân açıklık kazandırmıştır.[67]

Yâsir (r.a.) ve Sümeyye'nin (r.a.) şehâdetine tanık olan oğul Ammar da, -gönlünün derinliğinde imanını muhafaza kaydıyla- müşriklerin beklediği bazı kelimeleri söylemek zorunda kalınca, canı kurtulsa da ruhunu sarsan derin sıkıntıdan onu Kur'ân selâmete çıkarmıştı.[68]

* * *

Ünlü Muallaka şairlerinden Lebid b. Rebîa'nın (ö. 40-41/660-661) İslâm'a girişinde Kur'ân-ı Mu'cizülbeyân'ın etkili olduğu kuvvetli bir görüş olarak dile getirilir. O, Müslüman olduktan sonra Kur'ân'ın tesiriyle şiirlerinde eski câhiliye tasvirlerini terk etmiş, bunun yerine takvâ, sâlih amel, ölüm ve âhiret hazırlığı gibi mev'ıza ve hikemiyat ağırlıklı temalar işlemiştir. *"İyi biliniz ki, Allah'tan başka her şey bâtıldır, her nimet de şüphesiz zevale mahkumdur"* bey-

66 Lokman 31/15.

67 Mücâdele 58/22.

68 Nahl 16/106.

ti, Lebîd'in İslâmî şiire dönüşünün ana ruhunu oluşturmuş ve Hz. Peygamber'in de (s.a.v.) takdirini kazanmıştır.[69]

* * *

Birinci Akabe biatından sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye Mus'ab b. Umeyr'i (r.a.) muallim olarak gönderdi. Bu zâtın söz konusu görevi yürütebilecek yeteneği ve birikimiyle ilgili farklı şeyler söylenebilirse de en başta Kur'ân'a vukûfiyeti ve hâkimiyeti ifade edilmelidir. Çünkü o, Medine'deki tebliğ faaliyetlerinde daha ziyade Kur'ân-ı Kerîm'den muktezây-ı hâle muvafık âyetleri okuyarak muhataplarını ikna ediyordu. Bu münasebetle Medine'de meydana gelen İslâmlaşmanın yaygınlık kazanmasında Hz. Mus'ab'ın, Peygamberimizden öğrendiği veçhile insanlara Kur'ân diliyle hitap etmesinin önem taşıdığı rahatlıkla ifade edilebilir.

* * *

Peygamberliğin 11. yılında (620) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Mekke'den Minâ'ya gidilirken solda bir yer olan Akabe'de Medine'den gelmiş Hazrec kabilesine ait altı kişi ile karşılaştı. Bunlar, hasımları olan Evs'e karşı Kureyş'ten destek sağlamaya gelmişlerdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) onlara îman esaslarını anlattı, İslâm ve Kur'ân hakkında bazı bilgiler verdikten sonra onları İbrahim sûresi'nin 35-52. âyetleriyle baş başa bıraktı.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) okumuş olduğu Kur'ân âyetlerinin fevkalade etkisinde kalan başta Es'ad b. Zürâre olmak üzere Medineli altı kişi, kendi beldelerinin İslâm'a ilk girenleri arasına katıldılar.

Bu hep böyle devam etti; Medine'deki yayılma sürecinde ilk altı kişinin Kur'ân'la tanışmasıyla başlayan İslâmlaşmanın -farklı faktörler devreye girmiş olsa da- merkezinde sürekli Kur'ân-ı Mübîn'in olduğunda şüphe yoktur.

* * *

---

69 Süleyman Tülücü, "Lebîd b. Rebîa", *DİA*, XXVII, 121-122.

Bütün bu örneklerden sonra şunu söylememiz gerekiyor:

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tebliğ hayatında Kur'ân, merkezde yer alıyordu, müthiş bir tesir gücüne sahipti. Çünkü o, Allah kelâmı idi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve onun izinden giden Hz. Ebû Bekir'ler, Hz. Abdullah b. Mesud'lar, Hz. Mus'ab'lar, Hz. Ömer'ler, Hz. Ali'ler, Hz. Ubey b. Kâ'b'lar ve diğerleri, Kur'ân'ı bütün sözlerin üstünde tutuyorlardı. Onlar, böyle bir bağlanışla Kur'ân'ı okuyorlar, anlıyorlar, özümsüyorlar ve temsil ediyorlardı. Böylece ortaya *"Kur'ân insanı"* veya *"Yaşayan Kur'ân"* denilen bir örneklik çıkıyordu ki, bu tavsif en başta ümmet için *"Üsve-i Hasene"* olan Rasûl-i Ekrem'e (s.a.v.) yakışmaktadır. Hayatını Kur'ân ahkâmıyla tanzim eden bu örnekliğe tanık olanlar, Kur'ân insanının şahsında İslâm'ın özünü gördüler, Kur'ân insanının edâ, sadâ, etvar ve efâlinden etkilendiler, ihtida yolunda ilk rahmet esintisini böylece ruhlarında hissettiler.

1400. YILINDA İSLÂM MEDENİYETİNİN İNSANLIĞA KAZANDIRDIĞI DEĞERLER

19. TEBLİĞ

VAHYİN 1400. YILINDA İSLÂM MEDENİYETİNİN İNSANLIĞA KAZANDIRDIĞI DEĞERLER (EVRENSEL DEĞERLER)

İbrahim SARIÇAM♦

Sempozyumun "Vahyin 1400. Yılında İslâm Medenîyetinin İnsanlığa Kazandırdığı Değerler" isimli VI. oturumunun, aynı ismi taşıyan tebliğimi sunmak üzere huzurunuzda bulunuyorum. Zengin bir birikime sahip olan İslâmî değerleri yirmi dakika gibi kısa süre içinde bir tebliğ çerçevesinde bütün yönleriyle ortaya koyabilmenin imkânsızlığı ortadadır. Bu sebeple konu, belli hususlara ağırlık verilerek dikkatlerinize arz edilecektir. Bu bakımdan tebliğimizde medeniyet için değerlerin önemi, İslâm medeniyetinde değerler sistemi şeklinde uzunca bir giriş yapıldıktan sonra örnek değer olarak güven ve özgecilik özet bir şekilde takdim edilecektir.

Her medeniyetin topluma ruh ve canlılık veren, dinamiklik kazandıran, kendine özgü, tarihsel koşullarda gelişmiş ve kök salmış değerleri mevcuttur. Zira medeniyetlerin kurulmasında ve ayakta kalmasında toplum üyelerini kapsayan ve ruhlarını saran değerler sisteminin varlığı şarttır. İnsanların bireysel ve toplumsal düzeyde ihtiyaçlarına, isteklerine, hedeflerine, amaçlarına, ilgilerine, duygularına ve nihayet davranışlarına değerler yön verir.

Değerler ahlâkî, dinî, siyasal, sosyal, ekonomik, mantıksal, estetik gibi çeşitli alanlara ayrılarak tasnif edilmişlerdir; ancak bu alanlardan birisine ait

♦ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

olan bir değerin, diğer alanlarla ilgili boyutu da vardır. Değerler çoğu durumda çift kutupludur; güven-güvensizlik; adalet-zulüm; hoşgörü-hoşgörüsüzlük, israf-cimrilik, bencillik-özgecilik gibi. Toplumun huzuru için, olumlu kutupta yer alan değerlerin hayata hâkim kılınması gerekir. Olumsuz kutupta yer alan değerlerin hâkim duruma gelmesi birey ve toplum için tehlike oluşturur. Bazı değerlerde, israf ve cimriliğin itidal hali olan cömertlik gibi, İslâm'ın son derece önem verdiği denge/itidal söz konusudur.

Bir toplum için değerlerin önemini şu şekilde özetleyebiliriz: Değerler hayatı anlamlandırır. Bireysel ve toplumsal düzeyde kimlik ve kişiliğin oluşturulmasına yardımcı olur. Birey ve topluma; hayatı, eşyayı ve olayları değerlendirme gücü kazandırır. Yine birey ve topluma her yönüyle ve açılımlarıyla "güven" kazandırır. Söz gelişi, özgüven sahibi yapar. Toplumu dinamik tutar, istikrar huzur ve direnç sağlar. Başkaları nezdinde bir topluma saygınlık kazandırır. Sahip olunan "doğruların ne/ler olduğu"nu hatırlatır. Değerler davranışlara ve hareket tarzlarına yön verir. Birleştirici niteliğiyle çatışmayı önler. Toplum hayatında denge unsuru olarak değerler alınmalıdır. Böyle olmazsa topluma kargaşa hâkim olur. Değerler bilimsel gelişmeleri teşvik eder. İstikrarlı ve itidalli gelişmeyi sağlar. Değerler sistemi güçlü olursa değişim ve dönüşümler, oluruna bırakılmaz, kontrollü olarak yapılır. Değerler sistemi medeniyetler arası ilişkilerde önemli rol üstlenir. Bir toplum öteki medeniyetlerden alacağı unsurlara değerler sisteminin bakış açısıyla karar verir. Değerler bir medeniyetin mensuplarının diğer medeniyetlere elini kendi medeniyetinin penceresinden uzatmasını sağlar. Bir milleti, başka medeniyetle irtibatında ikileme ve bunalıma düşmekten kurtarır.

Değerler hakkında bu genel girişten sonra hemen belirtmeliyiz ki, İslâm medeniyeti, kendi mensuplarının, ruhunun derinliklerinde hissettiği, insan ilişkilerine, kamu hayatına ve yüksek kültür eserlerine yansıttığı değerler sistemine sahiptir. İslâm medeniyetinin hayata geçirdiği belli başlı değerler şunlardır: İnanç/tevhid, ibadet, aile, sevgi, saygı, güven (can-mal-ırz güvenliği), dayanışma/yardımlaşma, doğruluk, ehliyet, adalet, eşitlik, istişâre, hürriyet, çalışma, üretme, cömertlik/ihsan/isâr/infak/özgecilik, dostluk/arkadaşlık, cesaret/şecaat, merhamet, iyilik duygusu, haklar, affedicilik, sabır, tevekkül, hoşgörü, barış, edep/hayâ, tevazu … Bu değerler vahiy ile belirlen-

miş, ya da hatırlatılmış. Hz. Peygamber tarafından hem sözlü olarak üzerinde durulmuş, hem de yaşanan kültürün parçası haline getirilmiştir. 23 yıllık vahiy süreci dikkatle incelendiğinde ve bu süreçte meydana gelen değerler patlaması göz önüne alındığında "İslâm Tebliği, değerlerin tebliğidir ya da hatırlatılmasıdır" demek herhalde yanlış olmaz.

İslâm medeniyetinin Kur'ân ve Sünnet kaynaklı değerler sisteminin ilim, düşünce ve sanat hakkında işaret ettiği idealler, târihsel şartların mümkün kıldığı ölçüde gerçekleşme imkânı bulmuştur. Bu değerlerin ışığında oluşan medeniyet tecrübesinin çeşitli ilimler, sanatlar, mimari, kurumlar, kısaca yüksek kültür çerçevesinde ortaya koyduğu târihsel birikim, Müslümanlar için olduğu gibi bütün insanlık için kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Klasik dönemde Müslümanlar, eski medeniyetlerin kendilerine olumsuz gelen yönlerini ortadan kaldıracak gücü de, İslâm'ın değerler sisteminden almışlardır.

İnsanlığın mutluluk arayışına yeni bir seçenek, yeni bir açılım ve yeni bir katkı sağlayan İslâm medeniyetinin kendine özgü değerleri bazı durumlarda ihlal edilmiş olsalar bile, evrensel özelliğe sahiptir. Zaman, mekân, ırk sınırlarını aşan, diğer bir deyişle bütün insanları kuşatan, çağdan çağa, ülkeden ülkeye temel itibarıyla değişmeyen değerlerdir.

Öneminden dolayı İslâm âlimleri tarihî süreçte değerler üzerinde durmuşlardır. Eş'arî, İbn Miskeveyh, Farâbî, Gazzâlî, Mâverdî, Turtuşî, Râgıp el-Isfahanî, Tûsî, Devvanî, Nizamülmülk gibi müellifler eserlerinde değerleri yorumlamışlardır. Bunlardan pek çoğu değerler hakkında müstakil eserler kaleme almışlardır. Meselâ, Maverdî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn* adlı eserinde ilim, din, adalet, güven, aile, dostluk, iyilik, cömertlik, doğruluk, edeb/hayâ, dostluk, hilim, ekonomik değerler gibi değerleri ve olumsuz kutbunda yer alanları Kur'ân ve Sünnet perspektifinden yorumlamıştır. Görüldüğü gibi İslâm medeniyetinin zirvede bulunduğu hicrî IV. ve V. hicrî yüzyıllar, hem müspet bilimler ve hem de değerler alanında gelişmelerin yaşandığı bir zaman dilimidir.

Şimdi örnek değer olarak seçtiğimiz güven üzerinde duralım. Güven bireyin kişisel davranışlarından aile hayatına, hukuka, siyasal ve ekonomik

sisteme kadar geniş bir alana sahiptir. Medenîyet güven temeli üzerine kurulur ve ayakta durur. Sanat eserleri güven ortamında yaratılır. Güven, İslâm'ın son derece önem verdiği bilgi alanında, gözlemin, araştırmanın, kuramların ortaya çıkmasını sağlar. İlim güvenin, güvenle yaşayan insanın başarısıdır. Toplumların gelişmesinin, kalkınmasının temelinde güven duygusu yatar. Güvene göre şekillenen bir kişilik, güvene göre ortaya çıkan bir aile kültürü, tüm toplumsal yapıyı etkiler. Nihayet tüm toplumlar, devletler, devletlerarası ilişkiler için güven önemlidir. Bu bakımdan, güven, aynı zamanda evrensel bir değer, evrensel bir ihtiyaçtır. Hatta öyle ki, evrensel değerlerin insanların birbirine güveni sağlamak için konulmuş prensipler olduğu da söylenebilir.

Güven bütün sosyal ilişkilerin temelidir. Eşler, kardeşler, çocuklarla ebeveyn, işverenle çalışanlar, yöneticilerle yönetilenler, devlet ile fert ve kurumlar arasında işlerin yolunda gitmesi için güven gerekir. İnsan, potansiyelini güven ortamında kullanabilir, güzel duygularını sergileyebilir, yapabileceklerini yapar, yenilikleri dener. Aksi halde ilişkiler mekanikleşir, hayat robotlaşır, maddî-manevî kazanç yolları kapanır. Güven duygusunun zayıf olduğu ortamda çalışanların enerjisi dedikodu ve komplo senaryoları ile tüketilir. Buna karşılık yüksek güven, çalışanlar arasında yaratıcılık ve işbirliği doğmasına imkân verir. İnsanların çatışmasız, korkusuz ve kaygısız yaşamaları yine güven duygusu sayesinde mümkün olur. Toplum güveni tüketir, yozlaştırır, güveni sorumsuzluğa, kolaycılığa, tembelliğe, hareketsizliğe dönüştürürse, güvensizlik ortamı oluşur ve bu da hayatta yıkıcı etkiler meydana getirir. Ruhî bir hastalık haline gelmiş güvensiz, insanların birbirini aldattığı bir ortamda yalnızca kurallarla uğraşılır, onlarla yaşanır. İnsanlar daima birbirinin açığını arar, ihtiyatı elden bırakmazlar; tamamen anlaşmaların, sözleşmelerin, yazılı yazısız yaşama kurallarının ardına saklanırlar.

İslâm medeniyetinin temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim, bilgi kaynağı olması yanında aynı zamanda bir değer kaynağıdır. Güven konusunda onda yer alan hususlardan bazıları şunlardır: Allah'ın güvenilir, vahyi ulaştırmakla görevli Cebrail'in güvenilir, vahyin öngördüğü insan modelleri olan peygamberlerin güvenilir, özellikle Resulüllah'ın güvenilir, Mekke'nin güvenli bir bölge oluşu, insanların karşılıklı güveni, Allah'ın güven bahşetmesi, cen-

nette güven…Görülüyor ki, bu durumda değerlerin kaynağı, yani Allah güvenilirdir, güven verendir. (el-Mü'min). Vahiy meleği güvenilirdir (er-Rûhu'l-Emîn). Hz. Peygamber güvenilirdir (Muhammedüni'l-Emîn). Mekke, kutsal mekân Kâ'be güvenlidir (el-Beledü'l-Emîn). Mü'min, adı üzere güvenilirdir. Kur'ân'da ayrıca ehl-i kitaba mensup kimselerde bir meziyet olarak bulunan güvenilirlik takdir edilir.[1] Burada güvenin evrensel boyutuna işaret vardır. Kur'ân-ı Kerîm ehl-i kitaptan güvenilir olanlara ve olmayanlara vurgu yapmaktadır. Yani güvenin din sınırını aşan boyutu vardır. Dikkati çeken bir husus da güvenin Kur'ân'ın 23 yıllık nüzûl sürecine yayılmış olmasıdır.

İslâm'ın ilk ve temel esası olan iman ile güven arasında sıkı bir irtibat mevcuttur. İman, sözlükte "güven içinde bulunmak" anlamındaki emn kökünden türemiştir ve "güven duygusu içinde tasdik etmek" demektir. Aynı kökten gelen bazı kavramlar şunlardır:

"Güven, güvence, güvenlik" mânâsına gelen emân;

"Güvenmek, korku ve endişeden emin olmak, güvenilir olmak" anlamına gelen emanet;

"Kendisine güvenilen" anlamına gelen emîn;

"Güven, güvenme, güvenlik" anlamına gelen emniyet.

Ve Mü'min.

Güvenin tatmin edici ve mükemmel bir şekilde inşâ ve tatbikatını Rasûlüllah'ın uygulamalarında görüyoruz. O'nun tebliğinde diğer değerlerin yanı sıra güven de bireysel ve toplumsal açıdan hak ettiği yere konulmuştur. O, hayatta güvenin yerini bilen birisi olarak daima güveni takdir ve teşvik etmiştir. Güvene dayalı bir toplum kurmanın çabası içinde olmuştur. Hz. Peygamber en başta, imanın sevk ettiği tutum ve davranışlar ve mü'minin kişiliğini oluşturan vasıflar arasında güvenilirliğe ciddi boyutta yer vermiştir. İman ile güven arasında sıkı bağa vurgu yapmıştır. Mü'minin kişilik özelliklerinden birisinin güvenilirlik olduğunu açıklamıştır. Güven, bireyler arasında oluşabilecek en güçlü yakınlaştırıcı etken olduğundan, mü'minle-

---

1 Âl-i İmrân 3/75.

rin oluşturduğu sosyal yapıyı insan vücuduna benzetmiştir (Buhârî, "Salât" 88, "Edeb" 36). Çünkü ancak birbirine güvenen insanlar, vücudun ahengini sosyal bünyede sağlayabilir. Tasada, sevinçte birlik ve dayanışma, doğal olarak güven sayesinde meydana gelir. Hz. Peygamber güveni, mü'minde zaruri olarak bulunması gereken vasıflar arasında saymıştır.

Hz. Peygamber güvenilir (emîn) bir kişidir. O'na Allah güveniyordu.[2] Güvendiği için vahyi emanet etmiştir. İnsanlar ona güveniyordu. Peygamberliğinden önce ve Peygamberliği döneminde halk arasında unvanı el-Emîn (Güvenilir) idi. Bu lakap, kaynaklarda çoğu zaman onun adı ile birlikte kullanılmıştır. İslâm'dan önce adının yerine kullanıldığı da kaydedilir. Güvenilir bir peygamber, güvenilir bir dost, bir arkadaş, bir aile reisi, bir baba, bir işadamı, bir komşu ve nihayet güvenilir bir devlet adamıdır; kişisel emanetlerin yanısıra üstlendiği görevleri de kutsal bir emanet kabul eden örnek bir şahsiyettir. O, muhaliflerin bile güvenini kazanma, kazandığı güveni kaybetmeme ve güvenden hiçbir şekilde taviz vermeme gayreti içindeydi.

Can, mal ve ırz güvenliği, sürekli olarak Rasûlüllah'ın gündeminde baş köşede yer almıştır. Çocukların can güvenliğine çok önem verdiği bilinmektedir. Bunu bir örnekle açıklamak yerinde olacaktır. O, Mûte'ye sevkettiği orduya verdiği talimatta çocukların öldürülmesini yasaklamıştır. Hâlbuki Mûte seferi Hıristiyanlara karşı düzenlenmişti. Ordunun gittiği yer büyük çapta ehl-i kitabın oturduğu bir bölgeydi. Huneyn Gazvesi'nde müşriklerin çocuklarının öldürülmesini yasaklamıştır. Bu örneklerden hareketle denebilir ki, Hz. Peygamber'in nazarında çocuklar hangi ırka, hangi dine mensup olursa olsun, hangi coğrafyada bulunursa bulunsun canları değerlidir, korunmalıdır. Demek oluyor ki, Hz. Peygamber diğer değerler gibi can güvenliğini de evrensel boyutta uygulamıştır. Çünkü can güvenliği evrensel bir değerdir.

Güvenin, Hz. Peygamber'in en yakın iki arkadaşı olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in değerlendirmelerine ve kültürümüzdeki yansımalarına örnekler verilecek olursa şunlar söylenebilir: Halife seçimi için Sakîfetü Benî

---

2 *Buhârî*, "Enbiyâ" 6, "Tevhîd" 23.

Sâide'de yapılan toplantıda Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. Cerrah'a "uzat elini sana bîat edeyim, ben Rasûlüllah'ın 'sen bu ümmetin emînisin' dediğini işittim" demiştir. Ebû Ubeyde'nin emîn olması, bu olayda Hz. Ömer'in onu devlet başkanlığına aday göstermesi için bir tercih sebebi olmuştur. Sonuçta Hz. Ebû Bekir halife seçilmiştir. Bu defa emîn Ebû Ubeyde, Hz. Ebû Bekir tarafından beytülmâlin başına getirilmiştir.

Hz. Peygamber'in güven konusunda ortaya koyduğu bu ilkeler ve uygulamalar daha sonra Müslümanlar tarafından içselleştirilerek hayata yansıtılmıştır. IX. yüzyılda Batı Avrupa'dan Kudüs'e gelen Hıristiyan ziyaretçiler, can ve mallarının, İslâm Dünyası'nda kendi ülkelerine nazaran daha güvende olduğunu itiraf ediyorlardı.

Güveni ifade etmede simge haline gelen emîn kavramı tarihî süreçte çok önemli kabul edilmiş ve kültürümüzde pek çok alanda kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Matbah-ı Âmire Emîni: Saray mutfağının başındaki kimse,

Darphâne Emîni: Para basılan yerin başındaki memur,

Şehremîni: Belediye başkanına verilen unvan,

Emîn-i Sarf: Mensup olduğu kuruma ait para ve eşyayı dağıtmakla görevli kimse, mutemet,

Emîn-i Mahzen/Emîni Hazîne: Erzak, ilaç gibi şeyleri korumakla görevli kimse,

Emîn-i Kādî: Kadı'nın bir hususta görevlendirdiği kimse,

Dâru'l-Fünûn Emîni: Üniversite rektörü,

Yed-i Emîn: Anlaşmazlık konusu olan şeyin saklanması ve idaresi mahkemece kendisine verilen güvenilir kimse.

Bu unvanlarda yer verilen emîn kelimesi, şüphesiz İslâm Medenîyetinde güvene verilen değeri, bahsi geçen kurumlara bakış açısını ve onlardan bireyin ve toplumun beklentisini yansıtıyordu.

Sunacağımız ikinci örnek değer özgeciliktir. Ahlâk sistemlerinde ve insan davranışlarında fazilet olarak kabul edilen özgecilik "Kişisel yarar gö-

zetmeksizin başkasına faydalı olmaya çalışmak"tır. Yani başkalarının iyiliğini düşünmek, yararına davranmak; hazlarını artırmak, acılarını dindirmek. Buna göre kişinin, başka insanların hazlarını artırmak, acılarını azaltmak yolunda bir yükümlülüğü mevcuttur. Özgecilik, diğer bütün ahlâkî faziletlerde olduğu gibi, insanda bir huy ve meleke haline gelmekle kazanılmış olur. Bunun meleke halini alması da örnek davranışların yaygınlaşmasına bağlıdır. Özgeciliğin olumsuz zıt kutbunda, egoizm yer alır.

İslâm, insanın en ciddi zaaflarından birisi olan egoizmi yererken, egoizmin zıt ve olumlu kutbunda yer alan özgeci davranışları över ve teşvik eder. Özgecilik ya da diğerkâmlığın literatürümüzdeki karşılığı Kur'ânî bir kavram olan "îsâr"dır. Bu da "Bir kimsenin kendisi ihtiyaç içinde olsa bile, sahip olduğu imkânları başkalarının ihtiyacını karşılamak için kullanması, başkalarının faydası için fedakârlıkta bulunması" şeklinde tanımlanabilir. Haşir sûresinin 9. âyetinde "Bütün mallarını Mekke'de bırakarak Medine'ye hicret etmek zorunda kalan Hz. Peygamber'i ve diğer muhacirleri şefkat ve merhametle kucaklayıp, mal varlıklarını onlarla paylaşmaktan çekinmeyen ensâr (Medineli Müslümanlar) övgüyle anılmakta, onların özelliği olarak iman, sevgi ve özgecilik art arda sıralanmaktadır. Başlangıç noktası imandır. İman sevgiyi beslemekte, sevgi de özgeciliği ortaya çıkarmaktadır. Kişi, Allah'a imanının kendisinde rahmet ve sevgi duygularını harekete geçirmesi sonucu, elindeki imkânını muhtaçlara kendiliğinden verir. Bunu gerçekleştirirken tek düşüncesi sıkıntıda olanların imdadına koşmuş olmanın meydana getirdiği hazla Allah'ın rızasına nail olmaktır.[3] Kur'ân-ı Kerim'de isârı konu edinen ve îsârdan övgüyle bahseden başka âyetler de mevcuttur.

Özgecilik Hz. Peygamber'in faaliyetlerinde ve sözlerinde de gerekli yeri almıştır. Hz. Peygamber, alışverişlerde bencil duygularla hareket edilmesini yasaklamıştır. Sözgelişi bir kimsenin pazarlığı devam ederken diğerinin araya girmesini, kişinin onda gözü olsa bile, pazarlığı kendi lehine bozmaya çalışmasını açık ve kesin bir şekilde nehyetmiştir. "*Sizden biriniz kardeşinin pazarlığı üzerine pazarlık yapmasın*"[4] buyurmuştur.

---

3 Mehmet Özdemir, "Kültürümüzde İnfak ve Îsâr Kavramları", *Yoksulluğun Fikri ve Manevi Boyutları*, Ankara 2002, s. 48-49.

4 *Buhârî*, Sahih, Bey' 58, III, 24.

Özgeciliğin olumsuz kutbunda İslâm literatüründe "enaniyet" tabiri ile ifade edilen egoizm, insanın yalnız kendisiyle ilgilenmesi, ilişkide bulunduğu herkesi ve her şeyi kendi yararına kullanma isteğidir. Türkçe karşılığı "bencillik"tir. Bencillik kendini çeşitli biçimlerde gösterir. Bu davranış biçimine sahip olanlarda politik ve ekonomik güce karşı bir açgözlülük mevcuttur. Onlar bu gücü, diğer insanları kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmek için kullanmak isterler. Canlarının çektiğini -zenginlik, toplumsal konum veya politik yetki- ele geçirme hırsıyla hareket ederler. Bu da onları özgeci duygulardan uzaklaştırır; önce saldırgan, sonra da yıkıcı davranışlarda bulunmaları yolunda kışkırtır. Çevrelerini saran sefaletin ortasında, servetiyle gösteriş yapan insanlar haline getirir. Bencillik her konuda ve alanda yardımlaşmaya, dayanışmaya, işbirliğine engel olur.

İslâm tarihi boyunca, diğer ahlâkî prensipler gibi, bencilliğin kötü, özgeciliğin ise iyi bir davranış biçimi olarak, toplumsal hayata yansıdığına şahit olunmaktadır. Vakıf müessesesini ancak özgecilik duygusuyla açıklayabiliriz. Bu, aynı zamanda İslâm uygarlığının genel uygarlık tarihindeki yerini belirleme açısından da önemlidir. Ayrıca, başkalarının iyiliğini düşünmek, onların yararına çalışmak, mutluluğunu istemenin yanı sıra, toplumun diğer bireylerinin başına gelen bir felaketten kendisinin kurtulduğuna şükreden bir İslâm büyüğünün daha sonraki üzüntülü tavrı çok anlamlıdır. Anlatacağımız olayın kahramanı hicrî III./miladî IX. yüzyılın ünlü mutasavıflarından Serî es-Sakatî'dir. Kuşeyrî'nin naklettiğine göre, Serî es-Sakatî'nin şöyle anlattığı söylenir: "Bir kere elhamdülillah dediğim için otuz yıldır istiğfar etmekteyim." Kendisine "Bu nasıl olur, yani elhamdülillah denilince istiğfar nasıl gerekir?" denilince şu cevabı verir: "Bir defa Bağdat'ta bir yangın çıkmıştı. Beni karşılayan bir adam 'senin dükkan yangından kurtuldu' dedi. Ben de 'el-Hamdülillah' dedim. İnsanların başına gelen felaket zamanında kendim için hayır isteyerek 'el-Hamdülillah' dediğim için otuz yıldır pişmanlık duyuyorum."[5] Zahirî ilimlere de son derece önem veren Serî es-Sakatî'nin, hâl ile ilmi mükemmel bir şekilde kendisinde birleştiren ünlü Cüneyd-i Bağdâdî'nin dayısı ve aynı zamanda hocası olduğunu belirtelim.

---

5 Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1981, s. 118.

Günümüzün hakim uygarlığının en büyük nakîsalarından birisi bireyselciliğin yaygınlaşmasına paralel olarak bencilliğin artması ve özgeciliğin örselenmesidir. Bu, siyasal ve ekonomik hedeflere ulaşmak için ortaya konan acımasız rekabetin sonucudur. Ne yazık ki, artık İslâm Dünyası'nda da görülmektedir. Öyle ki bencillik, yetişme çağındaki bireylerde bile kendini hissettirmekte, onları ideali, eşyayı paylaşmayan, dayanışma içinde bulunmayan bir insan hâline getirmektedir. Geleneğimizde, henüz dün başkasının canı çeker diye çocukları elinde meyve ile dışarı çıkarmama şeklinde bir uygulama varken, bugün bu yavaş yavaş körelmekte ve yerini "filanca yiyor da ben neden yiyemeyeyim" tarzındaki savunmalara bırakmaktadır.

Ekonomik imkânlar ve bunun yanında düşünce ve zaman gibi diğer imkân ve kaynaklar bencil tutkular için kullanılmamalı, bu hususlarda da özgeci davranış biçimleri sergilenmelidir. Bu yolda şimdiye kadar başlatılan faaliyetler desteklenmeli, hızlandırılmalı ve güçlendirilmelidir. Bu, özgeciliğin, insancıllığın, kişinin diğerlerine duyduğu merhamet ve sevginin bir tezahürüdür. Bunun bir ciddî boyutu da uygarlık için son derece önemli oluşudur. Leslie Lipson'un tabiriyle "bu, uygarlığın çimentosudur."[6] Ne var ki bencilliğin, batının ahlâk sisteminin de önemli kusurları arasında yer aldığı Batılı bilim adamları tarafından kabul edilmektedir.

İslâm medeniyetinde zekât, hac, infak, vakıf kurma gibi ibadet ve vazifeler, yoksulu korumanın yanında bencilliği yenmeye, özgeci davranışları geliştirmeye, bunları bireyin ve toplumun yaşantısına yerleştirmeye vesile olan uygulamalardır.

İnsanlar arasındaki ilişkilerde ahlâkî niteliği belirleyen ilkeler arasında ölçeğin en altında bencillik, en yüksek düzeyde ise "Komşunu kendin gibi sev" kuralına göre hareket eden özgecilik yer alır. Batıda, bunu Rönesans ideallerini kişiliğinde somutlaştıran Elizabeth dönemi soylularından Sir Philip Sidney hakkında anlatılan öykünün çok iyi gösterdiği kabul edilir. Sir Philip Sidney savaş alanında yaralandığında kendisine bir kap su verilir. Tam içmek üzereyken, yakınında acı içinde kıvranan bir askerin suya yalvaran gözlerle baktığını görür. Kabı hemen ona uzatarak "al bunu dostum,

---

6 Leslie Lipson, *Uygarlığın Ahlâkî Bunalımları*, Çev. Jale Çam Yeşiltaş, İstanbul 2000, s. 227.

senin benden daha çok ihtiyacın var" der. Bu olayın batıdakinden bin yıl önce Müslümanlar arasında meydana gelmiş olan ve İslâm literatüründe kayıtlı bulunan örneğini görüyoruz. Yermük savaşında savaşa ara verildiği sırada Huzeyfe isimli Müslüman bir asker meydanda yeğenini aramaya koyulur… Şüphe yok ki bu olay aynı zamanda, batıyı müspet ilimler, felsefe, edebiyat gibi alanlarda etkileyen İslâm Medenîyetinin ahlâkî ilkelerde ve bu konudaki örnek davranışlarda da etkilemiş olduğunu ortaya koymaktadır. Westmarck "uygarlıkta ilerlemeler genellikle özgecil duygunun yayılmasıyla dikkati çeker" açıklamasını yapmıştır.

Sonuç olarak şunları söylemek istiyorum. Çağımızın yükselen değerlerini de bünyesinde barındıran İslâm medeniyeti, insanoğlunun küresel boyutta yaşadığı krizlere cevap verebilir; ahlâkî çöküntünün ve zararlı alışkanlıkların önlenmesine katkıda bulunabilir. Bunu söylemek işin kolayına kaçmak değildir. Meselâ, Toynbee, insanın can ve mal güvenliği başta olmak üzere pekçok değerinin düşmanı olan alkolizm belasıyla sadece İslâm'ın başa çıkabileceğini 1940'lı yıllarda söylemişti. Ancak bunun için İslâm'ın evrensel değerlerinin temel kaynaklara dayanarak ve tarihsel tecrübeden istifade ederek teori planında iyice işlenmesi, yorumlanması, evrensel boyutta ihyâsı ve nihayet yaşanan kültürün parçası haline getirilmesi gerekir. Bunun gerçekleşmesi ümidiyle.

Hepinize saygılarımı sunuyorum.

20. TEBLİĞ

LA SÎRA, VIE DU PROPHÈTE MUHAMMAD: ENSEIGNEMENTS SPIRITUELS ET CONTEMPORAINS

Tariq RAMADAN♦

Un Dieu

Le monothéisme islamique s'est immédiatement inscrit dans le prolongement de l'histoire sacrée des prophéties. Depuis l'origine, l'Unique a envoyé à l'humanité des Prophètes et des Messagers chargés de porter le message, le rappel de Sa présence, de Ses commandements, de Son amour et de Son espérance. D'Adam, le premier des Prophètes, à Muhammad, le dernier des Messagers, la tradition musulmane reconnaît et se reconnaît dans l'ensemble du cycle de la prophétie comprenant les plus célèbres des Envoyés (Abraham, Noé, Moïse, Jésus, etc.); les moins connus, de même que d'autres qui nous sont même inconnus. L'Un n'a eu de cesse d'accompagner les Hommes, Sa création, de son origine à son terme et c'est le sens même du Tawhîd (l'unicité de Dieu) et de la formule coranique qui réfère autant au destin de l'humanité qu'à celui de chaque individu: «*Certes nous sommes à Dieu et c'est à Lui que nous retournons*"[1]

De tous les Messagers, la figure la plus importante dans la filiation du Prophète de l'islam est sans conteste Abraham. Il y a certes plusieurs raisons à cela mais le Coran, d'emblée, inscrit ce lien particulier avec Abraham par l'expression affirmée et continuée du monothéisme pur, de l'adhésion de la

♦ Prof. Dr., Rencontre Avec Le Sacré, İsviçre

1 Coran 2/156.

conscience humaine au projet divin, de l'accession du cœur à Sa reconnaissance, à Sa paix dans le don de soi. C'est le sens du mot «islam", trop souvent trop vite traduit par l'idée de simple «soumission" et qui contient pourtant le double sens de «paix" et de «don entier de soi": ainsi le «*muslim*", le musulman, est l'être humain qui à travers l'histoire - et avant même la dernière Révélation - désirait accéder à la Paix de Dieu par le don absolu de son être à l'Etre. Abraham fut, en ce sens, l'expression profonde et exemplaire du «musulman":

«*C'est Lui [Dieu] qui vous a élus. Il ne vous a imposé aucune gêne dans la religion. Celle de votre père Abraham lequel vous avait nommés 'musulmans' avant [ce livre] et ici [dans ce livre] afin que le Messager soit témoin vis-à-vis de vous [la nouvelle communauté de foi musulmane] et que vous-mêmes vous soyez témoins vis-à-vis des gens…*"[2]

Avec cette reconnaissance de l'Unique, la figure d'Abraham a un statut tout à fait singulier dans la lignée des Prophètes qui mène au Messager de l'islam pour plusieurs autres raisons fondamentales. Le livre de la Genèse[3], comme le Coran, rapporte l'histoire de la servante d'Abraham, Hagar, qui donna naissance sur le tard à son premier enfant Ismaël. Sarah, l'épouse d'Abraham, devenue à son tour mère d'Isaac, demanda à son mari d'éloigner sa servante et son enfant.

Une filiation, un lieu

Abraham emporta Hagar et Ismaël loin dans une vallée de la péninsule arabique nommée Bacca, identifiée à la Mecque actuelle par la tradition islamique. Cette dernière comme La Genèse rapporte les questionnements, la souffrance et les prières d'Abraham et de Hagar obligés de vivre l'exil et la séparation. Dans les deux traditions, l'épreuve est présentée et vécue avec l'assurance et le réconfort intime qu'il s'agit pour le couple et l'enfant de répondre à l'exigence de Dieu qui protégera et bénira la descendance d'Abraham née de Hagar. En réponse aux invocations d'Abraham concernant son fils, Dieu répond dans la Genèse: «*En faveur d'Ismaël, Je t'ai entendu.*

2 Coran, 22/78.
3 Genèse, 15/5.

Vois, Je l'ai béni… et Je ferai de lui une grande nation"[4] puis plus loin, au moment où Hagar se trouve désemparée sans nourriture ni eau: «*Dieu entendit la voix de l'enfant et l'Ange de Dieu appela Hagar et lui dit: 'Qu'as-tu Hagar? Ne crains pas, car Dieu a entendu la voix de l'enfant dans le lieu où il est. Lève-toi! Relève l'enfant et prends-le par la main, car Je ferai de lui une grande nation.*"[5] Le Coran rapporte: «*Notre Seigneur! J'ai établi une partie de mes descendants dans une vallée stérile, auprès de la Maison sacrée, - O notre Seigneur! afin qu'ils s'acquittent de la prière. Fais en sorte que les cœurs de certains hommes s'inclinent vers eux, accorde-leur des fruits en nourriture. Peut-être, alors, seront-ils reconnaissants. O notre Seigneur! Tu connais parfaitement ce que nous cachons et ce que nous divulguons. Rien n'est caché à Dieu sur la terre et dans le ciel. Louange à Dieu! Dans ma vieillesse Il m'a donné Ismaël et Isaac! Mon Seigneur est celui qui entend et exauce les prières*"[6]

Sur le plan strictement factuel, le Prophète Muhammad est un descendant des enfants d'Ismaël et il fait donc partie de cette «grande nation" annoncée dans les textes sacrés. Abraham est donc son «père" au sens premier et la tradition musulmane comprend que les prières de ce père couvrent de leur bénédiction son descendant le dernier des Prophètes ainsi que le lieu où il laissa Hagar et Ismaël et où, quelques années plus tard, il aura à vivre la terrible épreuve du sacrifice de son fils et où, enfin, il érigera avec lui la Maison de Dieu (la *Ka'ba*). La Révélation coranique rapporte:

"*Lorsque son Seigneur éprouva Abraham par certains ordres et que celui-ci les eut accomplis, Dieu dit: 'Je vais faire de toi un guide pour les hommes', Abraham dit: 'Et pour ma descendance aussi?' Le Seigneur dit:'Mon alliance ne concerne pas les injustes'. Nous avons fait de la Maison un lieu où l'on revient souvent et un asile pour les hommes .Prenez donc la station d'Abraham comme lieu de prière. Nous avons confié une mission à Abraham et Ismaël: Purifiez ma Maison pour ceux qui accomplissent les circuits; pour ceux qui s'y retirent pieusement, pour ceux qui s'inclinent et se prosternent'. Abraham dit: 'Mon Seigneur! Fais de cette cité un*

4 Genèse, 17:20.
5 Genèse, 21:17-19.
6 Coran, 14/37-39.

asile sûr; accorde à ses habitants des fruits comme nourriture, à ceux d'entre eux qui auront cru en Dieu et au dernier Jour"[7]

Tel est l'enseignement millénaire de la tradition islamique: Il est un Dieu et une lignée de Prophètes dont la figure centrale d'Abraham, expression archétypale du"musulman", père de sang de cette descendance d'Ismaël qui mène à Muhammad, et qui sanctifiera ce lieu sacré de l'ancienne vallée de Bacca, devenue la Mecque, par la construction - des mains même d'Abraham et d'Ismaël - de la Maison de Dieu (*bayt Allah*). C'est là, très exactement là, que naîtra le dernier des Envoyés pour l'humanité, Muhammad ibn 'Abdullah, portant le message du rappel de l'Unique, des Prophètes et de la Maison sacrée. Un Dieu, un Lieu, un Prophète.

L'épreuve de la foi: doute et confiance

Ces simples faits illustrent à eux seuls bien sûr le lien particulier qui lie la vie de Muhammad à celle d'Abraham. Mais c'est plus encore la filiation spirituelle qui est révélatrice de la singularité de ce lien. L'ensemble de l'expérience abrahamique dévoile la dimension fondamentale de la foi en l'Unique. Abraham, déjà très âgé et qui vient juste d'accueillir son enfant à la vie, doit vivre l'épreuve de la séparation et de l'abandon qui mèneront Hagar et son enfant aux abords de la détresse et de la mort. Sa foi est"confiance en Dieu": il entend (comme d'ailleurs Hagar) l'ordre de Dieu, il y répond malgré l'épreuve et la souffrance et ne cesse d'invoquer Dieu et de s'en remettre à lui. Au-delà de ses déchirements humains et par la nature même de ces derniers, il entretient et développe, au fil de ses épreuves, un rapport de fidélité, de réconciliation, de paix et de confiance avec Dieu. Celui-ci l'éprouve mais ne cesse de lui parler, de l'inspirer et de faire jalonner sa route de signes qui l'apaisent et le rassurent.

Quelques années après l'abandon dans le désert, Abraham devra vivre une autre épreuve puisque Dieu lui demande de sacrifier son premier né Ismaël. Le Coran rapporte cette histoire en ces termes:

---

7 Coran, 2/124-126.

"Nous lui avons alors annoncé (à Abraham) une bonne nouvelle: la naissance d'un garçon, doux de caractère. Lorsqu'il fut en âge d'accompagner son père, celui-ci dit: 'O mon fils! Je me suis vu en songe, je t'immolais; qu'y vois-tu donc?' Il dit: 'O mon père! Fais ce qui t'est ordonné. Tu me trouveras patient, si Dieu le veut!'. Après que tous deux se furent soumis, et qu'Abraham eut placé son fils, le front à terre, nous l'appelâmes: 'O Abraham! Tu as cru en cette vision et tu l'as réalisée; c'est ainsi que nous récompensons ceux qui font le bien: voilà l'épreuve concluante' Nous avons racheté son fils par un sacrifice solennel. Nous avons perpétué son souvenir dans la postérité: paix sur Abraham!"[8]

L'épreuve est terrible: au nom de son amour et de sa foi en Dieu, Abraham doit sacrifier son fils, maîtriser et dépasser son amour de père. L'épreuve de la foi s'exprime ici dans cette tension entre deux amours. C'est pourtant son propre fils, objet du sacrifice, qui le réconforte et l'accompagne comme un signe et une *confirmation* lorsqu'il lui murmure:*"O mon père! Fais ce qui t'est ordonné. Tu me trouveras patient, si Dieu le veut!".* Comme ce fut le cas, quelques années plus tôt avec Hagar, il trouve en autrui des signes qui lui permettent de faire face à l'épreuve. Ces signes, expression de la présence du divin au cœur de l'épreuve, ont une fonction fondamentale dans l'expérience de la foi et façonnent le mode d'être avec soi et avec Dieu. Lorsque Dieu fait subir une épreuve terrible à son Envoyé et qu'Il accompagne cette dernière de signes de Sa Présence et de Son soutien (les propos de confirmation de la femme ou de l'enfant, une vision, un rêve, une inspiration, etc.), il l'éduque dans la foi et lui impose une double attitude: il doute de soi, de sa force, de sa foi à l'instant même où les signes l'empêchent de douter de Dieu. L'épreuve de la foi, accompagnée des signes de la présence du divin, est donc une école de l'humilité et de la reconnaissance du Créateur. Abraham subit l'épreuve et est tenté par un profond doute quant à soi, sa foi, la véracité de ce qu'il entend et comprend. Les inspirations, les confirmations de sa femme comme de son fils (qu'il aime et qu'il sacrifie au nom de l'amour divin), lui permettent de ne point douter de Dieu, de Sa présence et de Sa bonté. Le doute"quant à soi" se marie à la profonde"confiance quant à Lui".

---

8 Coran 37/101-109.

De fait l'épreuve de la foi n'est jamais"tragique" dans la tradition islamique et en ce sens l'histoire d'Abraham si elle est rapportée de façon *similaire* en beaucoup de points en ce qui concerne l'histoire de Hagar et d'Ismaël est fondamentalement différente de celle de la Bible quant à l'expérience du sacrifice. On lit dans la Genèse:

"*Or, après ces événements, Dieu mit Abraham à l'épreuve et lui dit: 'Abraham'; il répondit: 'Me voici'. Il reprit: 'Prends ton fils, ton unique, Isaac, que tu aimes. Pars pour le pays de Moriyya et là, tu l'offriras en holocauste sur celle des montagnes que je t'indiquerai. (…). Abraham prit les bûches pour l'holocauste et en chargea son fils Isaac; il prit en main la pierre à feu et le couteau, et tous deux s'en allèrent ensemble. Isaac parla à son père Abraham: 'Mon père' dit-il, et Abraham répondit: 'Me voici, mon fils'. Il reprit: 'Voici le feu et les bûches; où est l'agneau pour l'holocauste?'. Abraham répondit: 'Dieu saura voir l'agneau pour l'holocauste, mon fils' Tous deux continuèrent à aller ensemble.*"[9]

Abraham doit sacrifier son fils et il vit ici cette épreuve dans une absolue solitude. A la question directe de son fils:"où est l'agneau pour l'holocauste?", Abraham répond de façon elliptique. Il est *seul* à répondre à l'appel de *Dieu*. Cette différence entre les deux narrations est apparemment anodine mais elle a pourtant des conséquences fondamentales dans la perception même de la foi, de l'épreuve de la foi et de la relation de l'être humain à Dieu.

Expérience tragique?

Cette solitude tragique de l'Homme faisant face au divin traverse l'histoire de la pensée occidentale depuis la tragédie grecque (avec la figure centrale du *rebelle* Prométhée face aux dieux de l'Olympe) jusqu'aux interprétations chrétiennes existentialistes et modernes à l'instar de l'œuvre de Sören Kierkegaard.[10] La récurrence du thème de l'"épreuve tragique de la foi solitaire" dans la théologie et la philosophie occidentales a associé à cette réflexion la question du doute, de la révolte, de la culpabilité, du pardon et

---

9 Genèse, 22/1-2 et 6-8; Traduction œcuménique (TOB), Livre de poche, 1980.

10 Notamment son analyse sur l'expérience d'Abraham dans son ouvrage Craintes et Tremblements (1843).

a, à son tour naturellement façonné, le discours sur la foi, l'épreuve et la faute.[11]

Il faut néanmoins se méfier des analogies apparentes. Certes les histoires des Prophètes, et notamment celle d'Abraham, sont rapportées respectivement dans les traditions juive, chrétienne et musulmane. Apparemment de façon similaire: à l'étude on s'aperçoit cependant que les narrations sont différentes et ne présentent pas toujours ni les mêmes faits ni les mêmes leçons. Ainsi, à celle ou à celui qui entre dans l'univers de l'islam et cherche à rencontrer et à comprendre"le sacré" islamique et ses enseignements, il faut demander de faire l'effort intellectuel et pédagogique de se dépouiller - le temps de cette rencontre - des liens naturels qu'elle/il a pu établir entre l'expérience de la foi, l'épreuve, la faute et la dimension tragique de l'existence.

La Révélation coranique rapporte les histoires des Prophètes et tout au long de cette narration, elle façonne dans l'esprit et le cœur du musulman un rapport au Transcendant qui ne cesse de mettre en avant la permanence de la communication par l'intermédiaire des signes, des inspirations, et, au fond, de la présence très intime de l'Unique comme l'exprime si bien ce verset du Coran:"*Si Mon serviteur te questionne à mon sujet: Certes, Je suis proche. Je réponds à l'appel de qui M'appelle quand il M'appelle.*"[12] Tous les Envoyés ont, comme Abraham et Muhammad, vécu l'épreuve de la foi et tous ont, de la même façon, été protégés d'eux-mêmes et de leurs doutes par Dieu, Ses signes et Sa parole. Leur souffrance n'est point synonyme de faute et elle ne révèle pas non plus une quelconque dimension tragique de l'existence: elle est plus simplement une initiation à l'humilité comprise comme une étape nécessaire à l'expérience de la foi.

Parce que sa vie a exprimé l'essence manifestée et vécue de ce message, la rencontre avec le Prophète Muhammad est un moyen privilégié d'accéder à l'univers spirituel de l'islam. De sa naissance à sa mort, l'expérience de cet Envoyé marie - bien loin de tout tragique humain - l'appel de la foi, l'épreuve parmi les hommes, l'humilité, et la quête de paix avec l'Unique.

---

11 Voir à ce sujet notre analyse dans Islam, le face à face des civilisations, Quel projet pour quelle modernité? Tawhîd, Lyon, 1995, (Troisième partie: Valeurs et finalités).

12 Coran 2/186.

L'exil: sens et enseignements

Le Prophète et l'ensemble de ses compagnons avaient dû quitter la Mecque à cause des persécutions et de l'adversité de leurs propres frères et sœurs au sein de leur clan respectif. La situation était devenue intenable, des femmes et des hommes étaient morts, d'autres avaient été torturés et les Quraysh avaient finalement décidé de s'en prendre à Muhammad lui-même et de l'éliminer. L'émigration, l'Hégire (*al-Hijra*), c'est d'abord clairement la réalité objective de femmes et d'hommes croyants, à qui on ne laissait pas la liberté de pratiquer et de s'exprimer, et qui ont décidé de tout quitter au nom de leur conscience. Parce que"*la terre de Dieu est vaste*",[13] comme le rappellera le Coran, ils ont décidé de s'arracher à leurs racines, de rompre avec leur univers et leurs habitudes et de vivre l'exil au nom de la foi. La Révélation louera le courage et la détermination de ces croyants qui par leur geste, si difficile et humainement si coûteux, ont exprimé leur confiance en Dieu:

"*Ceux qui ont émigré pour Dieu après avoir subi des injustices, Nous leur affecterons un séjour agréable en ce monde, et leur rétribution dans la vie future sera encore plus belle, si seulement ils savaient. Ceux qui ont patienté et qui ont placé leur confiance en leur Seigneur.*"[14]

L'exil est donc une épreuve de la confiance, une fois encore. Tous les Prophètes ont vécu *cette* épreuve du cœur, de façon toujours très intense, et tous les croyants à leur suite. Jusqu'où sont-ils prêts à aller, que sont-ils prêts à donner, d'eux-mêmes et de leur vie, pour l'Unique, Sa vérité et Son amour. Telles sont les questions éternelles de la foi qui accompagnent chacune des expériences temporelles et historiques de la conscience croyante. L'Hégire fut une des réponses de la communauté musulmane à l'origine de son existence.

Dans les faits, l'exil va aussi exiger des premiers musulmans d'apprendre à rester fidèles au sens des enseignements malgré le changement de lieu, de culture et de mémoire. Médine, c'était d'autres habitudes, d'autres types de relations sociales, un rôle tout à fait différent pour les femmes (socialement bien plus présentes qu'à la Mecque) et des relations

13 Coran 39: 10.

14 Coran 16:/41-42.

entre tribus plus complexes auxquelles il fallait ajouter la présence influente - et nouvelle pour les musulmans - des communautés juives et chrétiennes. Très tôt, après moins de treize ans, la communauté de foi va devoir, en suivant l'exemple du Prophète, faire la part des choses entre ce qui tenait des principes islamiques et ce qui tenait davantage de la culture mecquoise. Ils devaient rester fidèles aux premiers tout en apprenant à être flexibles, et critiques, vis-à-vis de leur culture d'origine. Ils devaient même s'efforcer de réformer certaines de leurs attitudes plus culturelles qu'islamiques. 'Umar ibn al-Khattâb l'apprit à ses dépens quand, après avoir réagi très sévèrement à la manière dont sa femme lui avait répondu (et qui était impensable à la Mecque), il s'entendit rétorquer qu'il devait le supporter et l'accepter de la même manière que le Prophète l'acceptait. Expérience difficile pour lui, comme pour d'autres, qui aurait pu être tenté de croire que leurs habitudes et leurs coutumes étaient en soi islamiques: l'Hégire, l'exil, va révéler qu'il n'en est rien et qu'il convient de questionner chacune de ses pratiques culturelles, d'abord au nom de la fidélité aux principes, mais également afin de s'ouvrir aux autres cultures et de s'enrichir de leurs richesses. Ainsi le Prophète, apprenant qu'un mariage allait avoir lieu parmi les *Ansâr*,[15] demanda à ce que deux chanteuses leur soient envoyées car, fit-il remarquer, ceux-ci aimaient le chant. Non seulement il reconnaissait ainsi un trait, un goût culturel, qui en soi n'était point en contradiction avec les principes islamiques, mais il l'intégrait comme un apport positif, une richesse, à sa propre expérience humaine. L'Hégire fut donc également une épreuve de l'intelligence invitée à distinguer entre les principes et leur manifestation culturelle avec, de surcroît, un appel à l'ouverture et à l'accueil confiant de nouvelles coutumes, de nouvelles façons d'être et de penser, de nouveaux goûts. Ainsi l'universalité des principes se mariait-elle avec l'impératif de la reconnaissance de la diversité des modes de vie et des cultures. L'exil en était l'expérience la plus immédiate et la plus profonde puisqu'il s'agissait de s'arracher de ses racines tout en restant fidèles au même Dieu, au même sens, dans différents milieux.

---

15 C'était le nom donné aux musulmans de Médine (les Auxiliaires) alors que les musulmans de la Mecque allaient désormais être appelés les Muhâjirûn (les Exilés).

A mi-chemin entre les enseignements historiques et les méditations spirituelles, l'Hégire est également l'expérience de la libération. Moïse avait libéré son peuple de l'oppression de Pharaon, il l'avait mené vers la foi et vers la liberté. L'essence de l'Hégire est exactement de même nature: persécutés à cause de leurs convictions, les croyants décident de fuir la tutelle de leurs tortionnaires et d'entamer leur marche vers la liberté. Ils affirment ainsi qu'il ne peut être question d'accepter l'oppression, qu'il ne peut être question d'accepter un statut de victime et qu'au fond l'équation est simple: dire Dieu impose d'être libre ou de se libérer. C'était déjà le message que le Prophète puis Abû Bakr avaient transmis à tous les esclaves de la Mecque: leur entrée en islam signifiait leur libération et tous les enseignements de l'islam étaient tournés vers la fin de l'esclavage. C'était désormais un appel plus large adressé à l'ensemble de la communauté spirituelle des musulmans: la foi exige la liberté et la justice et il faut être prêt, comme ce fut le cas avec l'Hégire, à en payer personnellement et collectivement le prix.

La dimension spirituelle de ces enseignements n'est point éloignée; au demeurant elle les fonde et leur donne sens. Dès les premières révélations, Muhammad avait été invité à s'exiler[16] de ses persécuteurs autant que du mal:

"*Reste* patient *quant à ce qu'ils disent et éloigne-toi d'eux [exile-toi d'eux] d'un bel exil*."[17]

puis:

"*Et de* l'abomination *[le péché, le mal, le détestable], exile-toi donc* ."[18]

Telle fut également l'attitude d'Abraham, que son neveu Loth fut l'un des seuls à croire et à reconnaître, lorsqu'il s'adressa à son peuple en ces termes:

«*Et Abraham leur dit: 'Vous n'avez adopté des idoles en dehors de Dieu que pour consolider, entre vous, l'amour* qui *vous attache à ce bas monde; mais, le jour*

16 Le Coran utilise le même mot ha-ja-ra:"uhjurhum" (exile-toi d'eux) ou"fahjur" (exile-toi donc).

17 Coran 73/10.

18 Coran 74/5.

de la Résurrection, vous vous renierez et vous vous maudirez les uns les autres. Et, sans pouvoir bénéficier d'aucun secours, vous aurez l'Enfer pour dernière demeure. Loth crut en lui et Abraham dit: 'Je m'exile auprès de mon Seigneur [innî muhâjirun ilâ Rabbî]*, car Il est Lui, le Tout-Puissant, le Sage.*"[19]

L'Hégire, c'est l'exil de la conscience et du cœur loin des faux dieux, des aliénations de toutes sortes, du mal et des péchés. S'éloigner des idoles de son temps - du pouvoir, de l'argent, du culte des apparences, etc. -; émigrer loin des mensonges et des modes de vie sans éthique; se libérer, par l'expérience de la rupture, de toutes les apparences de liberté paradoxalement confortées par nos habitudes; telle est l'exigence spirituelle de la *Hijra*. Plus tard, interrogé par un compagnon sur la meilleure des *hijra*, le Prophète répondra:"C'est de t'exiler [t'éloigner] loin du mal [abominations, mensonges, péchés]."[20] Il répétera sous différentes formes cette exigence de l'exil spirituel.

Ainsi, les musulmans qui ont accompli l'Hégire - de la Mecque à Médine - ont dans les faits expérimenté la dimension cyclique des enseignements de l'islam puisqu'il s'est agi pour eux d'effectuer un nouveau retour à soi, une émigration du cœur. Leur voyage physique vers Médine fut un exil spirituel vers l'intériorité de leur l'être; en quittant leur ville et leurs racines, ils revenaient à eux-mêmes, à leur intimité, au sens de leur vie au-delà de ses contingences historiques.

L'Hégire physique, acte fondateur et axial de l'expérience de la première communauté islamique, a eu lieu et ne se renouvellera pas comme l'exposera avec force 'Aïsha à tous ceux qui voulaient, à Médine, revivre cette expérience. 'Umar ibn al-Khattâb décidera plus tard que cet événement unique allait marquer le début de l'ère islamique qui commence donc en 622 selon un décompte qui s'appuie sur les cycles lunaires. Ce qui donc reste et demeure offert à chacun à travers les âges et pour l'éternité est l'expérience de l'exil spirituel qui ramène l'individu à soi et le libère des illusions du soi et du monde. L'exil au nom de Dieu est au fond une série de questions que

19 Coran 29/25-26.

20 Hadîth rapporté par Ahmad.

Dieu pose à chaque conscience: qui es-tu? quel est le sens de ta vie? où vas-tu? Accepter le risque de cet exil, faire confiance à l'Unique, c'est répondre: par Toi, je reviens à moi et je suis libre.

La douceur, l'attention et l'amour

Dans son quotidien, alors qu'il était préoccupé par les attaques, les trahisons et la soif de vengeance des ennemis, il restait attentif aux détails de la vie et aux attentes de chacun mêlant de façon permanente la rigueur et la générosité de la fraternité et du pardon. Ses compagnons l'observaient prier durant de longues heures de la nuit, seul, loin des hommes, isolé dans le murmure de ses prières et de ses invocations qui nourrissaient son dialogue avec l'Unique. `Aïsha, son épouse, en était impressionnée et étonnée:"Ne t'imposes-tu pas trop [d'actes de dévotion] alors que Dieu t'a déjà pardonné tes fautes passées et futures? Et le Prophète de répondre: Comment pourrais-je ne point être un serviteur reconnaissant [qui remercie]?"[21] Il n'imposait point à ses compagnons ce qu'il s'imposait de pratiques, de jeûnes, de méditations. Au contraire, il exigeait d'eux qu'ils allègent leur fardeau et qu'ils évitent l'excès: à certains compagnons qui voulaient mettre un terme à leur vie sexuelle, prier durant les nuits entières ou jeûner sans discontinuer (comme 'Uthmân ibn Maz'ûn ou 'Abd Allah ibn 'Amr ibn al-'As), il disait:"N'en fais rien! Mais jeûne certains jours et mange certains jours. Dors une partie de la nuit et veille une autre partie en accomplissant la prière. Car ton corps a sur toi des droits, tes yeux ont sur toi un droit, ta femme a sur toi un droit, ton hôte a sur toi un droit…"[22] Il s'exclama un jour, et répéta trois fois:"Malheur aux exagérateurs [rigoristes]!!!"[23] et, en une autre circonstance: «La modération, la modération! Car c'est seulement par la modération que vous arriverez à bon port."[24]

Il n'avait de cesse d'apaiser la conscience des croyants qui avaient peur de leurs faiblesses et de leurs manquements. Un jour, le compagnon Handhala al-Usaydî rencontra Abû Bakr et lui confia être persuadé de sa profonde

21 Hadîth rapporté par al-Bukhârî et Muslim.
22 Hadîth rapporté par al-Bukhârî.
23 Hadîth rapporté par Muslim.
24 Hadîth rapporté par al-Bukhârî.

hypocrisie tant il se sentait traversé de sentiments contradictoires: dans la présence du Prophète, il n'était pas loin de voir le paradis et l'enfer mais lorsqu'il s'en éloignait, il était distrait par sa femme, ses enfants et ses affaires. Abû Bakr lui confia à son tour qu'il vivait les mêmes tensions. Ils s'en allèrent voir le Prophète et le questionner sur cet apparemment triste état de leur spiritualité. Handhala lui exposa la nature de ses doutes et Muhammad lui répondit: «Par Celui qui détient mon âme entre Ses mains, si vous aviez le pouvoir de demeurer dans l'état [spirituel] où vous êtes en ma compagnie et dans le souvenir permanent de Dieu, les anges vous serreraient la main dans vos lits et sur les chemins. Mais il n'en est rien, Handhala, il est une heure pour cela [la dévotion, le souvenir] et une heure pour cela [le repos, la distraction]."[25] Il n'y avait donc là aucune des dimensions de l'hypocrisie mais simplement la réalité de la nature humaine qui se souvient et oublie, qui a besoin de se souvenir justement parce qu'elle oublie. Parce que les humains ne sont point des anges.

En d'autres circonstances, il les surprenait en affirmant que c'était au cœur même de leurs besoins les plus humains, dans l'humble reconnaissance de leur humanité, que s'exprimait la sincérité d'une prière, d'une aumône ou d'un acte d'adoration. «La prescription du bien est une aumône, la proscription du mal est une aumône. Dans vos relations sexuelles avec vos épouses, il y a une aumône." Ses compagnons, surpris, lui dirent: «O Messager de Dieu, quand l'un de nous satisfait son désir [sexuel] et il en reçoit en plus une récompense?" Muhammad répondit: «Dites-moi, si l'un d'entre vous avait eu une relation illicite, n'aurait-il point commis un péché? C'est pourquoi lorsqu'il a une relation licite, il en reçoit la récompense."[26] Ainsi les invitait-il à ne rien nier ou mépriser de leur humanité mais il leur enseignait qu'il s'agissait, au fond, d'apprendre à se contrôler. La spiritualité c'est à la fois accepter ses instincts et les maîtriser: vivre ses désirs naturels à la lumière de ses principes est une prière. Jamais une faute, encore moins de l'hypocrisie.

---

25 Hadîth rapporté par al-Bukhârî et Muslim.

26 Hadîth rapporté par al-Bukhârî et Muslim.

Le Prophète détestait entretenir chez ses compagnons un inutile sentiment de culpabilité. Il leur répétait de ne jamais cesser de dialoguer avec l'Unique qui est l'Infiniment Bon, le Miséricordieux qui accueille chacun dans Sa grâce et Sa bonté et aime la sincérité des cœurs qui regrettent et reviennent à lui. C'est le sens profond de «*at-tawba*" offerte à chaque conscience: le «retour sincère à Dieu", après un oubli, un écart, une faute. Dieu aime ce retour sincère auprès de Lui et Il pardonne et purifie. Le Prophète en donnait l'exemple lui-même en de nombreuses circonstances. Un Bédouin vint un jour uriner dans la mosquée et les compagnons se précipitèrent sur lui et voulurent le battre. Le Prophète intervint et leur dit: «Laissez-le en paix et versez simplement un seau d'eau sur son urine. Dieu ne vous a suscités que pour faciliter les obligations et non point pour les rendre difficiles."[27] `Aïsha rapporte par ailleurs qu'un homme vint un jour trouver le Prophète et lui dit: «Je suis perdu!" Le Prophète lui demanda «Pourquoi donc?" Celui-ci lui confia: «J'ai eu commerce avec ma femme pendant les heures de jeûne du mois du Ramadan!" Muhammad lui répondit: «Fais donc l'aumône!" à quoi l'homme répondit: «Je ne possède rien!" puis il s'assit non loin du Prophète. Un homme vint alors apporter au Prophète un plat de nourriture.[28] Le Prophète appela: «Où est donc l'homme perdu? - Ici, répondit-il." Muhammad lui dit: «Prends cette nourriture et va la donner en aumône! - A plus pauvre que moi? Mais ma famille n'a rien à manger?! - Alors mangez-la vous-mêmes." répondit le Prophète en souriant.[29] Cette douceur et cette bonté étaient l'essence même de son enseignement et il répétait: «Dieu est doux (*Rafîq*) et Il aime la douceur (*ar-rifq*) en toute chose»[30] en ajoutant: «Il donne pour la douceur ce qu'Il ne donne pas pour la violence ou toute autre chose.»[31] Il confia à l'un de ses compagnons: «Il y a en toi deux qualités que Dieu aime: la clémence (*al-hilm*) et la longanimité [la grandeur d'âme, la tolérance] (*al-anâ*)"[32] et il invitait tous les compagnons à ce constant effort de

---

27 Hadîth rapporté par al-Bukhârî.

28 Selon une version, il s'agissait de dattes. Un autre transmetteur, du nom de 'Abd ar-Rahmân, indiquait quant à lui ne pas savoir de quoi il s'agissait exactement.

29 Hadîth rapporté par al-Bukhârî et Muslim.

30 Hadîth rapporté par al-Bukhârî et Muslim.

31 Hadîth rapporté par al-Bukhârî.

32 Hadîth rapporté par Muslim.

la douceur et du pardon: «S'il te parvient de ton frère une chose que tu désapprouves, cherche-lui une à soixante-dix excuses. Si tu ne trouves pas, dis [persuade-toi] que c'est une excuse que tu ne connais pas."[33]

Autour de la mosquée, à proximité de la demeure du Prophète, s'étaient installés certains nouveaux convertis à l'islam qui n'avaient pas de toit et étaient souvent privés de nourriture. Démunis (parfois volontairement car certains désiraient vivre l'ascèse loin des biens du monde), leur subsistance dépendait des aumônes et des dons des musulmans: leur nombre ne cessait d'augmenter et ils furent bientôt appelés «*ahl as-suffa*" (les gens du banc).[34] Le Prophète était très concerné par leur situation et manifestait une solidarité permanente à leur égard. Il les écoutait, répondait à leurs questions et était attentif aux besoins de chacun. C'était une des particularités de sa personnalité et de ses enseignements avec *ahl as-suffa* comme avec l'ensemble de sa communauté: à la même question sur la spiritualité, la foi, l'éducation ou le doute, il apportait des réponses différentes et adaptées qui tenaient compte de la psychologie, du vécu et de l'intelligence de celle ou de celui qui l'apostrophait. Ceux-ci se sentaient vus, respectés, compris, aimés et, en effet, il les aimait, le leur disait et leur conseillait, en sus, de ne jamais oublier de se confier mutuellement leur amour: «Quand quelqu'un aime son frère [sa sœur] qu'il lui fasse part de son amour pour lui [elle].»[35] Au jeune Mu'âdh ibn Jabal, qu'il saisit un jour par la main, il murmura: «O Mu'âdh, par Dieu, je t'aime. Et je te conseille, ô Mu'âdh, de ne pas oublier de dire, à la suite de chaque prière rituelle: 'O Dieu, aide-moi à me souvenir de Toi, à Te remercier et à parfaire mon adoration à Ton égard'»[36] Le jeune homme s'est ainsi vu offrir en un seul élan et l'amour et l'enseignement spirituel et ce dernier était d'autant plus profondément assimilé qu'il était enveloppé de cet amour.

---

33 Hadîth rapporté par al-Bayhaqî.

34 Un banc avait été installé à leur intention à proximité de la mosquée. Certains commentateurs, cherchant l'origine du mot «sûfî» (sufisme), l'ont lié à ces « ahl as-suffa » dont certains avaient fait le choix délibéré de la pauvreté et de l'éloignement du monde, des désirs et de la possession.

35 Hadîth hassan (bon) rapporté par Abû Dâwud et at-Tirmidhî.

36 Hadîth rapporté par Abû Dâwud et an-Nasâ'î.

20. TEBLİĞ

HAZRET-İ MUHAMMED'İN HAYATI: MANEVÎ VE MUASIR ÖĞRETİLERİ - KUTSALLA BULUŞMA -

Tariq RAMADAN♦

Bir Tanrı

İslâmî monoteizm hemen kutsal peygamberler tarihinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçtan itibaren Bir Olan insanlığa mesajı, O'nun varlığını, emirlerini, sevgisini ve ümidini taşımak görevi ile yükümlü olan peygamberler ve elçiler göndermiştir. Peygamberlerin ilki olan Âdem'den son elçi olan Hz. Muhammed'e kadar İslâmî gelenek bütün peygamberleri tanımaktadır. Bunlara en meşhur peygamberler (İbrahim, Nûh, Mûsâ, İsâ vd.), en az bilinenler ve bizim bilmediklerimiz de dahildir. Bir Olan, insanlara ve mahlûkata, başlangıçtan sonuna kadar eşlik etmiştir ki bu da Tevhid'in (Allah'ın birliği) ve hem insanlığı hem de bireyin kaderine atıfta bulunan şu Kur'ânî formülün bizzat anlamıdır: *'Gerçekten bizler Allah'a aitiz ve yine ona döneriz."*[1]

Peygamberler içerisinde İslâm peygamberinin atalarından en önemli figür şüphesiz İbrahim'dir. Kuşkusuz bunun birçok sebebi vardır. Ancak, Kur'ân çok açık bir şekilde Hz. İbrahim ile olan bu özel irtibatı saf monoteizmin ifade edilmesi ve devam ettirilmesi ile insanî bilincin İlâhî projeye

---

♦ Prof. Dr., Rencontre Avec Le Sacré, İsviçre. (Franszcadan çeviren, Doç. Dr. İsmail Taşpınar, M. Ü. İlahiyat Fakültesi)

1 Bakara 2/156.

dâhil edilmesi, kalbin O'nu kabul etmesi ve O'nun barışına kendini adamasının bir ifadesi olarak ele almaktadır. Bu, "İslâm" kelimesinin anlamıdır ki, çoğu zaman hızlı bir şekilde ve basitçe " boyun eğme" olarak tercüme edilmektedir. Oysa bu kelime "barış" ve "kendini bütünüyle adamak" anlam çiftini içermektedir: Böylece, "Muslim", Müslüman, tarih boyunca -son Vahiyden de önce- kendi benliğini O Varlığa adamak sûretiyle Allah'ın Barış'ına nail olmak isteyen insanoğludur. Bu anlamda İbrahim " Müslüman'ın derin ve örnek bir ifadesidir:

'Sizi insanlar içinde bu emanete ehil bulup seçen O'dur. Din konusunda, size hiçbir zorluk da yüklemedi. Haydin öyleyse babanız İbrâhim'in milletine ve yoluna! Bundan önce de, bu Kur'ân'da da, size Müslüman adını veren O'dur. Ta ki Rasûl size şahid olsun, siz de diğer insanlar nezdinde Hakkın şahitleri olasınız…'[2]

Tek *Olan'ı* kabul etmesi nedeniyle İbrahim figürü, birçok sebep içerisinde, İslâm Elçisi'ne kadar uzanan Peygamberler silsilesinde çok özel bir statüye sahiptir. Tekvin Kitabı,[3] Kur'ân'da da olduğu üzere Hz. İbrahim'in kölesi olan Hacer ile ilgili kıssayı aktarır. O, geç bir zamanda İbrahim'in ilk çocuğu İsmail'i doğurur. İbrahim'in eşi Sare ise daha sonra İshak'ın annesi olur ve böylece eşinden kölesi ve çocuğunu uzaklaştırmasını ister.

Bir Nesil, Bir Mekân

İbrahim Hacer ile İsmail'i, İslâmî geleneğe göre günümüzdeki Mekke olarak bilinen Bekke adındaki Arap Yarımadası'nda yer alan uzak bir vadiye götürür. Söz konusu kıssada, Tekvin Kitabı'nda olduğu gibi sürgünü ve ayrılığı yaşamak *zorunda* kalan İbrahim'in ve Hacer'in sorgulamaları, acısı ve duaları nakledilmektedir. Her iki gelenekte de, sınavı eşlerin ve çocuğun samimi bir güven ve huzur ile yaşadığı ve kabul ettikleri nakledilir. Tanrı'nın isteğine verilen bu cevap sonucunda Hacer'den doğan İbrahim'in nesli Allah tarafından korunacak ve mukaddes kılınacaktır. İbrahim'in çocuğu ile ilgili yapmış olduğu dualara karşılık olarak Allah Tekvin Kitabı'nda şu cevabı vermektedir:

---

2 Baara 2/78

3 Tekvin 15/5.

'Ve İsmail'e gelince, seni işittim*; işte, onu mubarek kıldım… ve onu büyük millet edeceğim'*[4]

İleriki satırlarda ise, aç ve susuz kalan Hacer ile ilgili olarak ise şöyle söylenmektedir:

'Ve Allah çocuğun *sesini işitti; ve Allah'ın meleği göklerden Hacer'i çağırıp kendisine dedi: Nen var, Hacer? Korkma; çünkü bulunduğu yerden çocuğun sesini Allah işitti. Kalk çocuğu kaldır, ve onu kendi elinde tut, çünkü onu büyük millet yapacağım.'*[5]

Kur'ân şöyle demektedir:

"Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâ'be'nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler. Rabbimiz! Şüphesiz sen gizlediğimizi de, açığa vurduğumuzu da bilirsin. Yerde ve gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz. Hamd, iyice yaşlanmış iken bana İsmail'i ve İshak'ı veren Allah'a mahsustur. Şüphesiz Rabbim duayı işitendir."[6]

Fiilî olarak Hz. Muhammed İsmail'in neslindendir ve kutsal metinlerde haber verilen söz konusu "büyük millet"in bir parçasıdır. Buna göre İbrahim onun gerçek anlamda "babasıdır" ve İslâm geleneği bu babanın dualarının kendi neslinden olan peygamberlerin sonuncusunu, aynı zamanda Hacer ve İsmail'i bıraktığı yeri, birkaç yıl sonra dehşet verici olan oğlunun kurbanı imtihanını yaşayacağı yeri ve nihayet Allah'ın Evi'ni (*Ka'be*) onunla birlikte inşa edeceği yeri mübarek kıldığını kabul eder. Bu konuda Kur'ân vahyi şöyle demektedir:

'Bir zaman Rabbi İbrahim'i birtakım emirlerle sınamış, İbrahim onların hepsini yerine getirmiş de Rabbi şöyle buyurmuştu*: "Ben seni insanlara önder yapacağım." İbrahim de, "Soyumdan da (önderler yap, ya Rabbi!)" demişti. Bunun üzerine Rabbi, "Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz" demişti. Hani, biz*

---

4 Tekvin 17/20.

5 Tekvin 21/17-19.

6 İbrahim 14/37-39.

Kâ'be'yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmıştık. Siz de Makam-ı İbrahim'den kendinize bir namaz yeri edinin. İbrahim ve İsmail'e şöyle emretmiştik: "Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi (Kâ'be'yi) tertemiz tutun. Hani İbrahim, "Rabbim! Bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah'a ve ahiret gününe iman edenleri her türlü ürünle rızıklandır" demişti."[7]

İslâmî geleneğin bin yıllık öğretisi şudur: Bir tek Allah vardır ve merkezî figürü İbrahim olan bir peygamberler silsilesi vardır. İbrahim, "Müslüman'ın arketipal bir ifadesi, Muhammed'e kadar ulaşan İsmail'in neslinin kan bağı ile "babası" ve Allah'ın Evi'nin (Beytullah) -bizzat İbrahim ve İsmail'in elleriyle- inşa edilmesi ile daha sonraları Mekke adını alacak olan eski Bekke Vadisi'ni kutsal kılan kişidir. İşte orası, tam da orası Kutsal Ev'in, peygamberlerin ve bir Olan'ın çağrısından müteşekkil mesajı getiren Muhammed Bin Abdullah'ın, insanlık için gönderilen son peygamberin doğduğu yerdir. Bir Allah, bir Mekân, bir Peygamber.

İmanın sınanması: Şüphe ve Güven

Bu basit olaylar bile şüphesiz tek başına Muhammed'in hayatını İbrahim'e bağlamakta olan özel irtibatı göstermektedirler. Ancak, bu bağın özelliğini en çok açığa çıkaran var olan ondaki manevî silsiledir. İbrahimî tecrübenin tamamı, Bir Olan'a imanın temel boyutunu ortaya çıkarmaktadır. Zaten çok yaşlanmış olan ve daha yenice bir çocuk sahibi olan İbrahim, ayrılık ve Hacer ile oğlunu ölümün kıyılarına götürecek olan terk etme sıkıntısının imtihanını yaşayacaktır. O'nun imanı 'Allah'a güvenmek'tir: O, (onunla birlikte Hacer de) Allah'ın emrini işitiyor, imtihan ve sıkıntıya rağmen ona cevap veriyor, Allah'ı anmaktan ve kendini O'na teslim etmekten bir an olsun vazgeçmiyor. İnsanî olarak parçalanmışlığın ötesinde ve bu yaşananların tabiatı gereği, geçirmiş olduğu imtihanlar boyunca Allah ile sadakata, sulha, barışa ve güvene dayalı bir ilişki içerisinde olur ve onu geliştirir. Allah onu sınamaktadır, ancak onunla konuşmayı, ilham vermeye ve onu rahatlatacak ve güvende olmasını sağlayacak işaretlerle yolunu açmayı devam ettirmektedir.

---

7 Bakara 2/124-126.

Çöle terk ettikten birkaç yıl sonra İbrahim başka bir imtihan daha yaşamak zorunda kalacaktır. Zira Allah ilk doğan oğlu İsmail'i kurban etmesini isteyecektir. Kur'ân bu kıssayı şu ifadelerle nakletmektedir:

'*Biz de ona uysal bir oğul müjdeledik. Çocuk kendisiyle birlikte koşup yürüyecek yaşa gelince İbrahim ona, "Yavrum, ben rüyamda seni boğazladığımı gördüm. Düşün bakalım, ne dersin?" dedi. O da, "Babacığım, emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın" dedi. Nihayet her ikisi de (Allah'ın emrine) boyun eğip, İbrahim de onu (boğazlamak için) yüz üstü yere yatırınca ona, şöyle seslendik: 'Ey İbrahim! Gördüğün* rüyanın *hükmünü yerine getirdin. Şüphesiz biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız. Şüphesiz bu apaçık bir imtihandır.' Biz, (İbrahim'e) büyük bir kurbanlık vererek onu (İsmail'i) kurtardık. Sonradan gelenler arasında ona güzel bir ad bıraktık. İbrahim'e selâm olsun*.'[8]

Sınav dehşet vericidir: Allah'a olan sevgisi ve imanı adına, İbrahim oğlunu kurban etmek zorundadır ve babalık sevgisine hakim olup onu aşmak zorunda kalacaktır. Burada imanın sınavı iki sevgi arasındaki gerilim şeklinde kendisini ifade etmektedir. Oysa, bir işaret ve onu teyit sadedinde şu sözleriyle onu teskin eden ve ona yardımcı olan kurbanın nesnesi ve bizzat kendi oğludur: 'Ey babacığım! Sana emredileni yap. İnşallah beni sabırlı bulacaksın!" Birkaç yıl önce Hacer ile yaşadıklarına benzer bir şekilde burada da bazı işaretlerin karşısında kendisini bir sınavla karşı karşıya bulmuştur. İmtihanın tam kalbinde yer alan ilahî huzurun bir ifadesi olarak bu işaretler, imanın denenmesinde temel bir fonksiyona sahiptir ve kişinin kendi nefsi ve Allah ile birlikte var olma tarzını oluşturmaktadır. Allah, peygamberini şiddetli bir imtihan ile yüz yüze getirdiğinde ve bu durumda Kendi Varlığı'ndan ve Kendi Desteği'nden (kadının ve çocuğun olumlu karşılaması, ru'yet, rüya, ilham, vb.) bazı işaretlerle onunla beraber olduğunda, onu iman konusunda eğitir ve ona çift yönlü bir yaklaşımı empoze eder: İşaretler onu Allah'tan şüphe etmesine engel olduğu bir anda, o, kendi nefsinden, kendi gücünden, kendi imanından şüphe eder. İlahî huzurun işaretleri ile birlikte olunarak geçirilen imana dair imtihan; tevazu ve Yaratıcı'nın kabul edildiği okula ait bir imtihandır. İbrahim imtihana muhatap olmuş ve ken-

---

8 Sâffât 37/101-109.

dine, imanına, duyduklarının ve anladıklarının gerçekliğine dair derin bir şüphe duymakla sınanmıştır. Hem eşinin hem de oğlunun (çok sevdiği ve ilahî sevgi adına kendisini kurban sunduğu) ilhamları ve onaylamaları, onun Allah'tan, O'nun varlığından ve O'nun merhametinden şüphe duymamasına vesile olmaktadırlar. "Kendine olan şüphe", "O'na olan derin güven" ile birleşmektedir. Böylece İslâmî gelenekte imanın sınanması hiçbir zaman "trajik" olmamıştır ve bu anlamda İbrahim'in kıssası her ne kadar Hacer ve İsmail'in kıssası ile birçok yönden benzerlik gösterecek şekilde nakledilmiş olsa da, kurbanın tecrübesi konusunda Kitab-ı Mukaddes'ten temelde farklı olarak nakledilmektedir. Tekvin Kitabı'nda şunları okumaktayız:

'*Ve bu şeylerden sonra, vaki oldu ki, Allah İbrahim'i deneyip ona dedi: Ey İbrahim; ve o: İşte ben, dedi. Ve dedi: Şimdi oğlunu, sevdiğin biricik oğlunu, İshak'ı, al ve Moriya diyarına git, ve orada sana söyleyeceğim dağların biri üzerinde onu yakılan kurban* olarak *takdim et. (…) Ve İbrahim yakılan kurban odunlarını alıp oğlu İshak'a yükletti; ve ateşi ve bıçağı kendi elinde taşıdı; ve onların ikisi birlikte gitti. Ve İshak babası İbrahim'e söyleyip dedi: Ey baba; ve dedi: İşte ben, oğlum. Ve dedi: İşte ateş ve odun; fakat yakılan kurban için kuzu nerede? Ve İbrahim dedi: Oğlum, yakılan kurban için kuzuyu Allah kendisi tedarik eder. Ve onların ikisi birlikte gittiler*.'[9]

İbrahim oğlunu kurban etmek zorundadır ve burada söz konusu imtihanı mutlak bir yalnızlıkta yaşamıştır. Oğlunun doğrudan doğruya yönelttiği "Kurban edilecek koç nerede?" sorusuna, İbrahim dolambaçlı bir cevap verir. Allah'ın çağrısına cevap vermede *yalnız*dır. Söz konusu iki rivâyet arasındaki fark görünürde önemsiz olsa da sonuçları itibariyle bizzat imanın kendisi, sınanması ve insanın Allah ile irtibatının kavranması konusunda temelden farklılık arz etmektedir.

Trajik Bir Tecrübe Mi?

İlâhî varlık karşısındaki insanın trajik yalnızlığı, Yunan trajedyasından itibaren batı düşüncesinden modern ve egzistansiyalist Hıristiyan yorumcularına kadar -ki bunlar içerisinde Sören Kierkegaard'ın eseri bunlardan biri-

9 Tekvn 22/1-2, 6-8.

dir-[10] tarih boyunca olagelmiştir.(Olimpus Dağı'ndaki tanrılara karşı mücadele veren Prometeus merkezi bir figürdür.) Batı ilahiyat ve felsefesinde "tek başına yaşanan imanın trajik sınanması" konusunun yeniden gündeme gelişi bu düşünceye şüphe, başkaldırı, suçluluk, affetme düşüncesini katmış ve iman, sınanma ve hata söylemini yeniden şekillendirmiştir.[11]

Her şeye rağmen görünürdeki benzerliklere şüphe ile yaklaşmak gerekir. Şüphesiz peygamberlerin tarihleri ve özellikle İbrahim'inki Yahûdî, Hıristiyan ve Müslüman geleneklerde hatırı sayılır bir şekilde nakledilmektedir. Görünürde benzerlikler vardır: Araştırıldığında ise rivayetlerin farklı oldukları ve olayların her zaman benzer bir şekilde takdim edilmediği ve aynı derslerin çıkarılmadığı fark edilmektedir. Böylece İslâm'ın dünyasına giren ve İslâmî öğretiler ve "kutsal" ile karşılaşmayı ve onu anlamayı amaçlayan erkek veya bayan her kimseden öncelikli olarak daha önce iman tecrübesi ile sınama, günah ve varlığın trajik boyutu arasında tabi olarak kurmuş olduğu bağlardan entelektüel ve pedagojik olarak kurtulması istenecektir.

Kur'ân vahyi peygamberin kıssalarını aktarmaktadır ve bu anlatımları boyunca Müslümanın ruhunda ve kalbinde Aşkın olan ile bir bağlantı kurmayı -söz konusu Aşkın Varlık, işaretler, ilhamlar aracılığıyla insanlar ile olan bağlantılarını daima önde tutmaktadır- ve Bir Olan'ın insana çok yakın olduğunu belirtmeyi amaçlamaktadır. Bu düşünceyi Kur'ân şu sözleriyle çok güzel ifade etmektedir:

'*Kullarım, beni senden sorarlarsa, (*bilsinler *ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm*.'[12]

Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed gibi bütün peygamberler iman ile imtihanı yaşamışlar ve hepsi de aynı şekilde hem kendilerinden hem de şüphelerinden Allah, onun işaretleri ve onun sözü tarafından korunmuşlardır.

---

10 Özellikle, İbrahim'in yaşadığı tecrübe ile ilgili eserinde yaptığı analiz için bkz.: *Craintes et Tremblements* (1843).

11 Bizim bu konudaki analizimiz için bkz.: *Islam, le face à face des civilisations, Quel projet pour quel modernité?*, Tawhid, Lyon, 195, (Üçüncü kısım: *Değerler ve gayeler*).

12 Bakara 2/186.

Onların ızdırabı günahla aynı değildir ve kesinlikle varlığın trajik bir boyutunun da ortaya koymamaktadır: Bu sadece imanın tecrübesinde gerekli olan bir aşamaya ait tevazuya dayalı bir intisap tecrübesinden ibarettir.

O'nun hayatı bu mesajın görünür ve yaşanılabilir özünü ifade etmesi dolayısıyla, Hz. Muhammed ile karşılaşmak İslâm'ın manevî dünyasına girmek için ayrıcalıklı bir imkândır. Doğumunda ölümüne kadar bu Peygamber'in tecrübesi -İnsani trajediden çok ötede- imana çağrıyı, insanlarla imtihanı, tevazuyu, Bir Olan ile barışa ulaşmayı birleştirmektedir.

Sürgün: Anlamı ve Alınacak Dersler

Hz. Peygamber ve ashabının tamamı, kendi kabilelerindeki erkek ve kadın öz kardeşleri tarafından yapılan zulümler nedeniyle Mekke'yi terk etmek zorunda kalmışlardı. Durum dayanılacak gibi değildi. Kadınlar ve erkekler ölmüştü. Bir kısmına işkence edilmiş ve nihayet Kureyşliler Hz. Muhammed'in kendisine saldırmayı ve onu yok etmeyi kararlaştırmışlardı. Göç yani hicret (*el-Hicre*) her şeyden önce inanan kadın ve erkeklerin bir gerçek amacıydı. Zira onlara inançlarını uygulama ve kendilerini ifade etme özgürlüğü verilmiyordu. Onlar inançları uğruna her şeyi terk etmeye kara vermişlerdi. Zira Kur'ân'ın da belirttiği gibi "*Allah'ın yeryüzü geniştir.*"[13] Onlar köklerini koparmayı yaşadıkları çevreden ve alışkanlıklarından vazgeçmeye ve de imanları adına sürgünde yaşamaya karar vermişlerdi. İlâhî Vahiy bu inanların cesaretlerini ve kararlılıklarını över. Zira onlar, çok zor ve insanî açıdan çok pahalı olan bu davranışlarıyla Allah'a olan güvenlerini ifade etmişlerdir:

'Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel *bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi. Onlar, sabreden ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimselerdir.'*[14]

Bir kez daha sürgün, güvenmenin imtihanıydı. Bütün peygamberler bu sınavı kalpten ve çok derin bir şekilde yaşamışlardır ve bütün inananlar da aynı şekilde bunu yaşamışlardır. Bir olan için, O'nun hakikati ve aşkı için

13 Zümer 39/10.

14 Nahl 16/41-42.

nereye kadar gitmeye, kendilerinden ve hayatlarından neyi vermeye hazırdırlar. Bütün bunlar inanan kişinin bilincinin tarihsel ve dünyevî tecrübeleri ile birlikte olan imanın ezeli sorularıdır. Hicret daha varlığının başında Müslüman cemaatinin vermiş olduğu bir cevaptır.

Sürgün aynı zamanda ilk Müslümanlardan yerlerini, kültürlerini ve anılarını değiştirmiş olmalarına rağmen öğretilerin anlamına sadık kalmalarını da gerekli kılacaktır. Medine farklı alışkanlıklar, farklı sosyal ilişkiler tipleri, kadınlar için ayrı bir rol (Mekke'ye göre sosyal açıdan varlıkları daha çok hissedilmektedir) ve Yahûdî ve Hıristiyan cemaatlerinin etkin varlıklarının da işin içine dâhil edildiği çok girift bir kabileler arası ilişkilerdir. 13 yıldan daha az çok erken bir zamanda Müminlerden oluşan cemaat Hz. Peygamber örneğine uyarak İslâmî ilkelere dayalı olan şeyler ile daha çok Mekke kültürüne dayanan konular arasında bir ayrım yapmak zorunda kalacaklardır. Onlar İslâmî ilkelere bağlı kalarak içerisinden çıkmış oldukları kültüre karşı daha eleştirel olmayı öğrenmek zorunda idiler. Onlar aynı zamanda İslâmî olmaktan ziyade kültürel olan bazı yaklaşımlarını da reforme etmek için kendilerini zorlamaları gerekiyordu. Ömer İbnü'l-Hattab (daha önce Mekke'de böyle bir şeyin olması düşünülemez iken) eşinin kendisine verdiği cevaba karşı şiddetle mukabelede bulunduktan sonra, Hz. Peygamber'in davranışına uygun olarak ona tahammül etmesi ve onu öylece kabul etmesi gereğini öğrenince ona katı bir şekilde davranmaktan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Başkalarında olduğu gibi onun için de bu zor bir tecrübeydi. Zira o sahip olduğu davranışların ve âyetlerin İslâmî olduğu inancına sahip olabilirdi:

Hicret, göç bunun böyle olmadığını ve öncelikle ilkelere sadık olma adına aynı zamanda başka kültürlere açılma ve onların zenginlikleriyle zenginleşme adına sahip olduğu kültürel pratikleri sorgulamasının daha doğru olacağını öğretecektir. Nitekim Hz. peygamber Ensar[15] arasında bir düğünün olduğunu öğrendiğinde onlara iki şarkıcının gönderilmesini istemiş ve Ensar'ın şarkıyı sevdiğini belirtmiştir. Bu davranışıyla o hem İslâmî ilkeler

---

15 Medine'deki müslümanlara verlen isimdi (Yardımcılar); oysa, Mekke'li müslümanlar ise bundan böyle *Muhacirûn* (Muhacirler, Göç Edenler) olarak adlandırılacaktı.

ile ters düşmeyen bir kültürel çizgiyi ve zevki kabul etmiş hem de bunu, bir zenginlik ve pozitif bir katkı olarak bizzat kendi insanî tecrübesiyle bütünleştirmiştir. Demek ki hicret aynı zamanda ilkeler ile onların kültürel tezahürleri arasında ayrım yapmaya davet edilen aklın da bir sınavıdır. Yani yeni âdetleri, yeni varoluş ve düşünce tarzlarını, yeni zevkleri güvenle kabul etme ve onlara açılmaya bir çağrıdır. Böylece ilkelerin evrenselliği kültürel ve hayat tarzlarının çeşitliliğinin kabul edilmesi zorunluluğu ile birleşmektedir. Sürgün doğrudan ve çok derinden yaşanan bir tecrübe idi. Zira o farklı ortamlarda aynı Tanrı'ya ve aynı mânâya sadık kalarak kendi köklerinden kopmak anlamına gelmekte idi. Tarihî öğretiler ile manevî tecrübeler arasında hicret aynı şekilde özgürlüğün de bir tecrübesidir. Mûsâ kavmini Firavun'un baskısından kurtarmış ve onları imana ve özgürlüğe götürmüştü. Hicretin özü tam da bu tabiata sahiptir: İnançları nedeniyle zulme uğrayan müminler kendilerine işkence edenlerin baskısından kaçmaya ve özgürlüğe doğru yürüyüşe çıkmaya karar verirler. Böylece onlar işkence kurbanı olma statüsünü ve zulme uğrayan olmayı kesinlikle kabul etmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Yapılan hesap çok açıktı: Allah özgür olmayı veya özgürleşmeyi emretmektedir. Bu önce Hz. Peygamber'in ve daha sonra Ebû Bekir'in Mekke'deki kölelere vermiş oldukları mesajdı: Onların İslâm'a girişi özgür olmaları anlamına geliyordu ve İslâm'ın bütün öğretilerinin yönü köleliği sonlandırmaya dönüktü. Böylece bu çağrı aynı maneviyatı paylaşan Müslüman cemaatinin tamamına yapılmakta idi: İman; özgürlüğü ve adaleti gerekli kılmaktadır. Bunun için Hicrette olduğu gibi hem bireysel hem de toplu olarak bunun bedelini ödemeye hazır olmak gerekmektedir.

Bu öğretilerin manevî boyutu söz konusu maksattan uzak değildir. Zira o hem onlara bir temel sağlamakta hem de onlara bir anlam vermekte idi. Daha vahyedilen ilk âyetlerden itibaren Hz. Muhammed hem kendisine zulmedenlerden hem de kötülükten hicret etmeye davet edilmişti[16]:

'*Onların söylediklerine sabret ve onlardan güzellikle ayrıl.*'[17]

---

16 Kur'ân tam olarak aynı kelimeyi (*ha-ca-ra*) kullanmaktadır: '*uhcurhum*' (onlardan uzaklaş) veya '*fehcur*' (artık uzaklaş).

17 Müzzemmil 73/10.

Ve *yine* aynı şekilde:

'*Kötü şeyleri terket*.'[18]

Kendisine inanan ve onu tanıyan yegâne kişi yeğeni Lût olan Hz. İbrahim'in kavmine şu sözleriyle seslenirken yaklaşımı aynı şekilde olmuştur:

'*İbrahim, onlara dedi ki: "Sırf aranızda dünya hayatına mahsus bir sevgi (ve çıkar) uğruna Allah'ı bırakıp birtakım putlar edindiniz. Sonra kıyamet gününde kiminiz kiminizi inkâr edip tanımayacak; kiminiz kiminize lânet edecektir. Barınağınız cehennem olacaktır. Yardımcılarınız da olmayacaktır." Bunun üzerine Lût, ona (İbrahim'e) iman etti. İbrahim, "Ben, Rabbime (gitmemi emrettiği yere) hicret edeceğim. Şüphesiz O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir" dedi*.'[19]

Hicret yalancı tanrılardan, her türlü yabancılaşmadan, kötülükten ve günahlardan bilincin ve kalbin sürgünüdür. Kendi zamanının putlarından -iktidar, para, geçici olana tapınma vb.- uzaklaşmak; ahlâka dayalı olmayan bir hayat tarzından ve yalanlardan uzaklaşmak; alışkanlarımız tarafından paradoksal bir şekilde normal görülen her türlü görünürdeki özgürlüklerden kopuşun tecrübe edilmesiyle *özgürleşmek* işte hicretin manevî gereği budur. Bir gün en güzel hicretin ne olduğu konusunda kendisine bir soru soran sahabeye Hz. Peygamber şöyle cevap verecektir:"Kötülükten (yalandan, günahtan) hicret etmendir (uzaklaşmandır)."[20] O bu manevî sürgünün gereğine farklı tarzlarda birçok defa tekrar edecektir.

Böylece Mekke'den Medine'ye giderek Hicret'i tamamlayan Müslümanlar gerçekte İslâm öğretilerinin döngüsel boyutunu tecrübe etmişlerdir. Zira onlar bu şekilde tekrar kendilerine dönmüşler ve kalbin hicretini gerçekleştirmişlerdir. Onların fizikî olarak Medine'ye hicretleri aynı zamanda varlıklarının içine doğru manevî bir sürgün *olmuştur*. Kendi şehirlerini ve köklerini terk ederek kendi kendilerine, kendi iç dünyalarına yani tarihî şartların ötesinde hayatlarının gerçek anlamlarına yeniden dönmüşlerdir.

---

18 Müddessir 74/5.

19 Ankebût 29/25-26.

20 Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bir hadis.

İlk İslâmî cemaatin merkezi tecrübesi ve kurucu fiili olarak fizikî Hicret bir defa gerçekleşmiş ve Medine'dekilerin bu *tecrübeyi* yeniden yaşamak istediklerini söyleyenlere Hz. Âişe'nin şiddetle ortaya koyacağı üzere bir daha gerçekleşmeyecektir. Hz. Ömer ileriki yıllarda bu yegane olayın Ay'ın hareketlerine dayanacak olan ve 622 tarihinde başlayacak olan İslâmî çağın başlangıcı olmasına karar verecektir. Buna göre çağlar boyunca ve ebedî olarak bizlere sunulmuş olan ve kalacak olan şey manevî hicretin tecrübesidir ki, böylece insan dünyanın ve nefsin aldatmalarından kurtulur ve yeniden kendine döner. Allah için yapılan hicret asıl itibariyle Allah'ın her bir vicdana yöneltmiş olduğu bir dizi sorulardır: Kimsin? Hayatının anlamı nedir? Nereye gidiyorsun? Bu hicretin riskini kabul etmek bir olana güvenmek aynı zamanda şu cevabı vermektir: "Seninle kendime geliyorum ve özgür oluyorum".

Yumuşaklık, Dikkat ve Sevgi

Hz. Peygamber her ne kadar düşmanlarının saldırılarından, ihanetlerinden ve intikamlarından kaygılanmakta ise de günlük hayatında hayatın detaylarıyla ve herkesin beklentileriyle kardeşlik ve affetmenin gereği olan tutarlılık ve cömertlikte bulunarak yakından ilgilenmekteydi. Sahabesi onu geceleri saatlerce *insanlardan* uzak kısık, sesli dualar ve yaptığı ibadetler ile Bir Olan'la diyalogunu beslediğini görüyorlardı. Eşi Âişe bundan etkilenmiş ve şaşırmış bir vaziyette şöyle diyordu "Allah senin geçmiş ve gelecek bütün günahlarını affetmişken neden kendine bu kadar yük yüklemektesin?" bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle cevap verir "Neden şükreden bir kul olmayayım?"[21] O kendisine zorunlu kıldığı ibadetleri, oruçları ve tefekkürü ashabına zorunlu kılmıyordu. Aksine onlardan yüklerini hafifletmelerini ve aşırıya gitmekten kaçınmalarını istiyordu: Evlilik hayatını devam ettirmek istemeyen gece boyunca ibadet etmek isteyen veya fasılasız oruç tutmak isteyen bazı ashabına ise (meselâ, Osman İbn Maz'ûn veya Abdullah İbn Amr el-As) şöyle diyordu: Kesinlikle öyle yapma! Sadece bazı günler oruç tut ve bazı günler yemek ye gecenin bir kısmı uyu ve diğer bir kısmını ibadet ederek geçir. Zira bedeninin senin üzerinde hakları var, gözlerinin senin

21 Buhârî ve Müslim tarafından nakledilen bir hadis.

üzerinde hakları var, eşinin senin üzerinde hakkı var, misafirinin senin üzerinde hakkı var…"[22] Bir gün üç defa şöyle söyleyerek sesini yükseltir: "Aşırı gidenlere yazıklar olsun!!!"[23] ve yine bir defasında: "Ölçülü olmak, ölçülü olmak! Zira sizler ancak ölçülü olduğunuz zaman doğru davranırsınız."[24]

O zayıflıklarından ve ihtiyaçlarından korkan müminlerin vicdanını daima rahatlatırdı. Bir gün sahabeden Hanzala el-Üseydî Ebû Bekir ile karşılaşır ve ona yaşamış olduğu bazı karışık duyguların sebep olduğu derin münafıklık alametlerinden bahseder: Hz. Peygamber'in yanında iken cenneti ve cehennemi çok yakından hissediyor iken ondan uzaklaştığında eşi, çocukları ve işleri ile meşgul olduğunu söyler. Ebû Bekir de ona benzer gerilimleri kendisinin de yaşadığını söyler. Bunun üzerine birlikte Hz. Peygamber'e giderler ve maneviyatlarının ve görünürde hoş olmayan manevî durumları hakkında ona soru sorarlar. Hanzala şüpheleri hakkında bilgi verir ve Hz. Muhammed şöyle cevap verir: "Nefsimi ellerinde tutana yemin olsun ki, benimle birlikte iken içinde bulunduğunuz durumda ve daima Allah'ı zikreder durumda devam ettirmeye gücünüz yetseydi melekler yataklarınızda ve yollarda sizinle tokalaşırdı. Ancak bu böyle olmamalı Hanzala. Bunu (ibadet ve zikir) yapacak bir saat ve ötekilerini (dinlenme ve çalışma) yapacak da bir saat vardır."[25] Böylece ortada münafıklığın hiçbir boyutu yoktu; sadece hatırlayan ve unutan, unuttuğu için hatırlamak zorunda olan insan tabiatının gerçeği vardı. Zira insanlar melek değildir.

Bazen ise Hz. Peygamber samimi ibadetin, sadakanın veya duanın ancak mütevazı insan oluşlarında en insanî ihtiyaçlarının bizzat kendisinde ortaya çıktığını söyleyerek ashabını şaşırtıyordu. "İyiliği emretmek bir sadakadır, kötülüğe engel olmak bir sadakadır, eşleriniz de bir sadakadır." Buna şaşıran ashabı şöyle der: "Ey Allah'ın Rasûlü! Bizden birisi kendi arzularını tatmin ederek aynı zamanda mükâfat mı elde eder?" Hz. Muhammed buna şöyle cevap verir: "Söyleyin bana içinizden birisi gayrimeşru bir ilişkisi olsa

22 Buhârî'den nakledilen bir hadis.

23 Müslim'den nakledilen bir hadis.

24 Buhârî'den nakledilen bir hadis.

25 Buhârî ve Müslim tarafından nakledilen bir hadis.

günah işlemiş olmaz mı? Böylece meşru bir ilişkisi olan da sevap kazanır.'[26] Böylece onları insanî özelliklerinden hiçbir şeyi yok saymamalarını istiyor. Aksine onlara kendilerine hakim olmalarını öğütlüyordu. Maneviyat aynı anda içgüdülerini kabul etmek ve onlara karşı koyabilmektir: İlkeleri ışığında tabi arzularını yaşamak bir ibadettir. Hiçbir zaman günah olmadığı gibi münafıklık da değildir.

Hz. Peygamber ashabının gereksiz bir günah duygusu içerisinde olmalarından nefret ediyordu. O usanmadan onların sonsuz iyi olan, Merhameti ve İyiliği ile herkesi kucaklayan Rahmet sahibi olan, samimi bir kalp ile tövbe kendine gelenleri seven Bir Olan ile diyalog içinde olmalarını tavsiye ediyordu. Bu, her vicdan sahibine verilmiş olan "et-tevbe"nin gerçek anlamıdır: Unuttuktan, uzaklaşmaktan ve günahtan sonra "Samimi olarak Allah'a dönmek". Allah samimi olarak kendisine döneni sever ve onu affeder ve temizler. Hz. Peygamber birçok defa bizzat kendi davranışlarıyla örnek olmakta idi. Bir gün bir bedevî mescitte abdestini bozduğunda sahabe üzerine yürümüş ve onu dövmek istemişlerdi. Hz. Peygamber müdahale eder ve şöyle der: "Onu rahat bırakın ve pisliğin üzerine sadece bir kova su dökün. Allah sizden emirleri kolaylaştırmanızı istemekte, onları zorlaştırmanızı değil."[27] Diğer yandan Hz. Âişe'nin aktardığına göre bir gün bir adam Hz. Peygamber'e gelir ve ona şöyle der: "Perişan oldum!" Hz. Peygamber ona sorar: "Neden ki?" o ise şöyle cevap verir: 'Ramazan ayında oruçlu iken eşimle birlikte oldum!' Hz. Muhammed ona şöyle cevap verir: 'Sadaka ver!' Bunun üzerine adam 'Hiçbir şeyim yok!' der ve Hz. Peygamber'den biraz uzaklaşarak yere oturur. Bu esnada bir adam Hz. Peygamber'e bir kap yemek getirir.[28] Hz. Peygamber 'Nerede o perişan adam?' der. O, 'Buradayım' der. Hz. Muhammed ona 'Al şu yiyeceği ve bunu sadaka olarak ver!' der. 'Benden daha fakir kim var ki? Ailemin yiyecek hiçbir şeyi yok?!' der. Bunun üzerine Hz. Peygamber gülümseyerek 'O zaman kendiniz yiyin' der.[29] Bu

---

26 Buhârî ve Müslim tarafından nakledilen bir hadis.

27 Buhârî tarafından nakledilen bir hadis.

28 Bir rivayete göre hurma getirilmiştir. Abdurrahman adlı başka bir ravi ise, tam olarak ne getirildiğinin bilinmediğini nakletmektedir.

29 Buhârî ve Müslim tarafından nakledilen bir hadis.

yumuşak davranış ve iyilik onun öğretisinin bizzat esasını teşkil ediyordu ve o her zaman şunu tekrar ediyordu: "Allah yumuşak davranır (Rafîk) ve her konuda yumuşak davranılmasını (er-Rifk) sever.'[30] Ve devamında şöyle der: "O şiddet ve benzeri şeyler için vermediği şeyleri yumuşak davranış için lütfeder".[31] O ashabından birine Şöyle demiştir: 'Sende Allah'ın sevdiği iki özellik var: Yumuşak huyluluğun (el-Hilm) ve hoşgörülü oluşundur (el-Enâ).'[32] O ashabının tamamını yumuşak olmaya ve merhametli davranmaya davet ederdi: "Sana kardeşinden hoş görmediğin bir davranış olursa bunu mazur görecek yetmiş kusurdan birisi olarak görmeye çalış. Şayet bulamazsan bunun bilmediğin bir sebepten olduğunu düşün."[33]

Hz. Peygamber'in evinin yakınında, mescidin etrafında bazı İslâm'a yeni girmiş, evi barkı olmayan ve çoğu zaman yiyecek bir şeyi olmayan kimseler oturuyordu. Hiçbir şeyi olmayan bu kimselerin kimileri (ki bunlar içerisinde kendi rızalarıyla zühd hayatı yaşamak isteyenler de vardı) hayatlarını sürdürmeleri Müslümanların sadakalarına ve verecekleri hediyelere bağlı idi: Bunların sayısı gittikçe artmış ve onlara "Ehl-i Suffe" (Suffa ashabı) denilmekte idi.[34] Hz. Peygamber onların durumu ile yakından ilgilenmekte ve daima onlara yardım etmekte idi. O onları dinliyor, sorularına cevap veriyor ve her birinin ihtiyacıyla yakından ilgileniyordu. Bu durum onun şahsiyetinin ve ümmetin tamamı ile olduğu gibi Ehl-i Suffe'yi de ilgilendiren öğretilerinin bir parçası idi: Maneviyata, imana, eğitime veya şüpheye dair sorulan aynı soruya kendisine soru soranın aklî seviyesine, yaşadığı tecrübeye ve psikolojisine uygun olarak farklı cevaplar vermekte idi. O kendilerinin görüldüğünü, kendilerine saygı duyulduğunu, kendilerinin anlaşıldığını ve sevildiklerini hissediyorlardı. Gerçekten Hz. Peygamber onları seviyor ve onlara hiçbir zaman birbirlerine olan sevgilerini ifade etmelerini unutmama-

30 Buhârî ve Müslim tarafından nakledilen bir hadis.

31 Buhârî tarafından nakledilen bir hadis.

32 Müslim tarafından nakledilen bir hadis.

33 Beyhâkî tarafından nakledilen bir hadis.

34 Onlar için mescidin yakınında bir masa yerleştirilmişti. Bazı şârihler, 'sûfî' (sufilik) kelimesinin kökenini 'ehl-i suffe'ye dayandırmaktadır. Zira onlardan bazıları kendi rızalarıyla fakirliği, dünyadan, zevklerden ve mülkten uzaklaşmayı seçmişlerdi.

larını söylüyor ve tavsiye ediyordu: " Bir kimse kardeşini (kız kardeşini) sevdiğinde ona sevgisini ifade etsin."[35] Bir defasında genç Muaz İbn Cebel'in elini tutmuş ve ona şöyle demiştir: "Ey Muaz! Allah'a yemin olsun ki seni seviyorum ve yine Muaz sana her namazın ardından şöyle demeyi tavsiye ediyorum: "Ey Allah'ım! Bana seni hatırlamama, sana şükretmeme ve sana layıkıyla ibadet etmeme yardım et."[36] Böylece genç adam aynı anda hem manevî sevgiye hem de manevî öğretiye nail olmuş ve derinden hissettiği bu sevgiyle çepeçevre kuşatılmıştı.

35 Ebû Davud ve Tirmizî tarafından nakledilen 'Hasen' bir hadis.

36 Ebû Davud ve Nesâî tarafından nakledilen bir hadis.

21. TEBLİĞ

SAGGIO DI TRADUZIONE INTERPRETATIVA DEL SANTO CORANO INIMITABILE

Hamza Roberto PICCARDO♦

Bismillah et al hamdulillah

Salutation et remerciements

Raconter l'histoire de notre traduction du Coran c'etst racconter une partie très importante de notre etre musulmans en Italie depuis le début des années 80 et jusqu'à ce jour.

Dans ces années, notre condition de musulmans italiens etait sereine et calme. La révolution iranienne avait éveillé l'attention de certains observateurs très attentif a propos de la réalité de l'İslâm politique qui avait balayé l'un des principaux atouts de ce qu'on appelait a ces temps-la «local subimperialism" et le remplacer par un régime religieux, mais la plupart de l'opinion publique n'avait rien remarqué et presque la seule préoccupation de ce côté du monde qui était arabe ou musulman est venu des operations internationaux des groupes marxistes ou nationalistes qui resistaient contre l'expansion sioniste en Palestine. Pour les musulmans d'Italie ces événements nous touchaient seulment du côté de la solidarité avec les luttes des opprimés surtout parce que l'école chiite n'avait quasiment suite dans notre pays.

♦ Unione dele comunitè ed organizzazioni Islamiche in Italia/Italy

Ce qui nous intéressait était de produire pour nous et pour nos concitoyens, des textes de référence de (AL AQIDA) la doctrine la jurisprudence İslâmique qui nous permettrait d'être musulmans de meilleure qualité et apotres de notre réalité spirituelle et le morale

La plus grande préoccupation est l'absence d'une traduction de la signification du Coran en italien qui fuisse fiable et doté de plus de notes possible et que nous pouvait donner accès directement à la substance du Livre Saint, sans avoir à passer par la compréhension n'est pas toujours serein et fidèle des orientalistes ou par la lecture, pour ceux qui connais les langues étrangères (en particulier français et en anglais) dans lequel plusieurs traductions intéressantes ont été faites au fil des ans

Depuis plusieurs années, un comité de travail USMI (Union des Etudiants Musulmans de l'Italie) avaient en cours une lente et laborieuse traduction de la version anglaise du travail de Abul'Alà Mawdudi qui avait d'abord été traduit de l' ourdou en anglais pour ses compatriotes immigrés au Royaume-Uni.

En 1988, il a été appelé à ce comité de travail, mais j'ai compris immédiatement que ce travail, pour la méthode et la qualité n'était pas ce que nous fallait en Italie. Je l'ai dit mes réserves oralement, par écrit, mais les frères qui étaient les dirigeants ont décidé de ne pas les considérer.

En tant que musulman italien etait pour moi une question d'importance fondamentale, ma conscience ne pouvait pas accepter que le texte de base de ma religion pourrait être produit sans tenir compte de notre réalité culturelle.

Si en effet le Coran est, par définition, ouvert à tous les hommes dans tous les temps, dans la langue arabe, seule référence pour toute l'exégèse sérieuse (tafsir), la doctrine (al aqida) et la jurisprudence (al fiqh), il parait clair qu'en raison de son universalité pouvait être traduits et expliqués au public italien et aux italophones dans une version qui aurait mieux et plus complètement répondu aux besoins et aux sensibilités religieuses culturelles italiennes.

J'ai donc décidé, avec le courage de la foi, mais avec une Inconscience presque coupable, de produire une première traduction d'une langue connue pour moi, à partir d'une version acceptée et consolidés, puis la soumettre à un examen détaillé d'un grouppe de savants de langue maternelle arabes et versés dans les sciences coraniques dans la science du tafsir.

J'ai choisi comme texte de référence, la traduction produite par le regretté Hamidullah Muhammad (pubbliée par King Fahd Complex du Roi Fahd a Medina al Munawarah) toutefois, en utilisant toutefois des versions en français, anglais et espagnol.

J'ai utilisé, sauf dans de très rares occasions, les traductions en italien (en particulier celle de Bonelli, difficile en langage et vielle, mais certainement la plus fidèle dans notre langue).

J'ai travaillé plus de deux ans, je me suis souvent retrouvé a pleurer des larmes de désespoir et de crainte de Dieu, en me rendant compte de combien était grande la tâche et comment l'insuffisance de mes connaissances et de ma langue pour comuniquer la grandeur et la beauté de ce que le Tout-Puissant, gloire à Lui, nous a voulu donner par l'intermediare du dernier de ses messagers, le Prophète Muhammad (pbsl).

Tous les deux ou trois mois, je me présentai avec des cahiers et carnets plein de notations, questions, doutes au premier groupe d'examinateurs et procède à vérifier verset par verset, mot pour mot ma traduction du texte coranique.

Le travail a pris forme et l'encouragement de ces frères qui me soutenaient calmé un peu mon l'anxiété en assouplen le sens de la disproportion qui m'a accompagné dans les nuits de fatigue et peine.

Je lisai quelques surates a des musulmans italiens en espionant leurs réactions pour comprendre si le langage est venu etait finalment en fonction de leur compréhension, si j'étais en mesure de communiquer.

Une fois que la traduction a été achevé j'ai commencé à travailler appareil de notes.

Les sciences nous apprennent que le texte du Saint Coran est expliqué par le Coran lui-même, par l'explication que le Prophète (la paix soit sur lui) a fait à ses compagnons et par l'effort herméneutique des mufassirun (exegetes).

L'exégèse se penche sur les conditions et les differentes phase de la révélation d'un verset, d'un groupe de versets ou d'une surate, leur sens littéral, et la doctrine, et, enfin, venir à nos jours qu'est-ce que nous obtenons un avertissement pour notre vie ici et maintenant.

Le Coran a en fait, entre autres, quatre ou cinq niveaux de compréhension: tout d'abord qui est derrière le texte c'st a dire la société et le peuple qui l'a reçu par le prophète Muhammad, après ce qui est dans le texte: le sens des versets qui le constituent, de suite ce il y a devant texte: la société humaine que son application préfigure.

Enfin il ya ce que chaque croyant puisse comprendre et faire sien et appliquer, ce qui en fait l'élément de référence de sa vie spirituelle et éthique, et finalment il ya la vérité al haq, que pour les musulmans il contien, et qui le conduit à l'approche de son haute source, le Vrai, qui n'est autre que l'Unique, le Dieu de nous tous.

Avec le fardeau de cette complexité, j'ai travaillé deux ans aux notes commentaires, aux annexes jusqu'a la compilation d'un index thématique et des noms.

Au cours de cette partie du travail que j'ai utilisé et la collaboration effective des personnes désignées UCOII (Union des Communautés et Organisations Islamiques en Italie) qui ont formé un groupe de contrôle sur les commentaires et la pertinence globale de la traduction.

Une fois terminée cette phase il a fallu harmoniser l'ensemble du texte et son commentaire, car il est clair pour nous, musulmans, que ce que nous appelons normalement la traduction du Coran, n'est que la traduction de ses significations, et donc sur la base du sens (souvent il a fallu choisir entre différentes possibilité de comprension du texte).

En fin 1994, d'imprimer version finale de qui a tiré 3.000 exemplaires chez dar Al Hikma, la maison d'édition qui j'avais fondée en '93.

L'attente a détermine le succès de l'œuvre et la première édition fu épuisée en quelques mois.

Se posait à ce pointle besoin d'imprimer et de diffuser une edition économique qui pourrait également être distribué au grand public et non seulment dans le circuit des associations İslâmiques .

Après un examen attentif du panorama éditoriale on a choisi de présenter notre travail à Newton & Compton, un chef de file dans l'impression de livres à bon marché.

L'accord signé nous a permis d'obtenir en 1996 l'édition à faible coût de notre travail, (après un nouvel examen formel et de l'ajustement à la lisibilité pour le grand public non-musulman).

Nous avons décidé de traduire le sens de tous les mots arabes que nous avions laissé dans nos textes, pour corriger ce qui, pour nous, était une certaine fidélité à la lecture doctrinale du texte, mais il pourrait avoir un sens exotiques pour les non musulmans en les eloignants de l'universalité du texte.
En particulier, les termes se référant à des noms du paradis et de l'enfer (Firdaus, Naim, Wassila, Massira, Sijjin, Jahim, Sair, Hutama ecc.), ont été traduits avec qui correspond en gros en mots italiens; un choix qui nous a attiré la réprobation de ceux qui soutiennent qu'il n'est pas permis d'expliquer les noms de lieux au-delà de ce monde, selon une parole du Coran et du Prophète (pbsl) qui ont tranché sur une substantielle difference entre al dunya et al akhira.

Depuis cette première édition ont été produites 6inq autres. En tout, on été et distribués plus de 150.000 exemplaires.

Dans chaque édition, nous avons apporté des corrections et des changements, a la suite de signalations et suggestions qui nous venait des frères et des soeurs en Italie et à l'etranger et unforce d'une disposition claire

contractuelles avec Newton & Compton de nous communiquer à temps leur intention de procéder en réimpressions ou rééditions.

En conclusion, je voudrais annoncer que le roi Fahd Complex pour l'impression du Saint Coran,m'a demandé et obtenu le permis de pubblier notre version italienne, qui a jujé la meilleure et plus fidèle au Texte.

Les fautes son a nous la gloire et la louange c'est pour Allah

21. TEBLİĞ

YÜCE KUR'ÂN'IN TERCÜME BİLİMİ

Hamza Roberto PICCARDO♦

Bismillah ve el-hamdülillah

Selam ve teşekkürler

Kur'ân tercümemizin hikâyesini anlatmak aslında 1980 yıllarından bugüne İtalya'da Müslüman olmanın önemli bir kısmını anlatmaktır.

O yıllarda İtalyalı Müslüman olma koşulları çok sakin ve huzurluydu. İran devrimi, o dönemlerde "local subimepirializm" (bölgesel alt emperyalizm) olarak adlandırılan şeyin temel kozlarını silip süpüren ve onun yerine dini bir rejim koyan siyasal İslâm'ın gerçeklikleri konusunda çok dikkatli olan bazı gözlemcilerin ilgisini çekmişti. Fakat kamuoyunun çoğu hiçbir şey fark etmemişti ve Arap olsun veya Müslüman olsun dünyanın bu yöndeki kaygıları Filistin'de Siyonist yayılmacılığına karşı direnen Marksist veya milliyetçi grupların uluslararası operasyonlarından gelmişti.

İtalyalı Müslümanlar için bu olaylar bizleri yalnızca mağdurlarla dayanışma anlamında ilgilendiriyordu. Çünkü Şiî okulun ülkemizde nerdeyse bir devamlılığı vardı.

Bizim önemsediğimiz nokta kendimiz ve aynı ülkede yaşayan diğer insanlar için bizi daha kaliteli Müslümanlar ve manevî ve ahlâkî gerçekliğimizin havarisi olmamızı sağlayacak İslâm hukukunun öğretisinin (el akide) kaynak metinlerini üretmekti.

♦ İtalya İslâm Teşkilâtı ve Toplumu Birliği.(Bu Fransızca tebliğ metni Ayşe Meral tarafından Türkçeye çevrilmiştir.)

En büyük kaygı, güvenilir olacak ve oryantalistlerin her zaman sağlıklı ve sadık olmayan anlayışlarından geçmeden ya da son yıllarda birçok ilgi çekici tercümeleri bulunan yabancı dillere (özellikle Fransızca ve İngilizce) başvurma ihtiyacı duymadan mümkün olduğunca çok açıklamalı olacak Kur'ân'ın İtalyanca anlamanı verecek bir tercümenin eksikliği olmuştur.

Birkaç yıldır bir çalışma komitesi olan USMİ (İtalya'daki Müslüman Öğrenciler Birliği) İngiltere'deki memleketlileri için Urduca'dan İngilizce'ye tercüme edilmiş olan Ebul'ala Mevdudi'nin çalışmasının İngilizcesinin yavaş fakat başarılı bir tercümesini yürütmekteydi.

1988'de bu çalışma komitesi bana başvurdu, fakat ben hemen bu çalışmanın yöntem ve kalite açısından İtalya'da ihtiyaç duyulan şeye cevap vermediğini anladım. Sözlü ve yazılı olarak endişelerimi dile getirmiş olmama rağmen bu kurumdaki yönetici kardeşlerimiz endişelerimi göz önünde bulundurmadılar.

İtalyalı bir Müslüman olarak bu benim için çok hayati bir meseleydi. Çünkü dinimin temelini oluşturan bu metnin kültürel gerçekliğimizi göz önünde bulundurmadan üretilebileceğini aklım kabul etmiyordu.

Elbette ki Kur'ân tanımı itibariyle bütün zamanlardaki bütün insanlara Arapça olarak seslenebiliyor olması ve yorumlama (tefsir), öğreti (el-kaide) ve hukuk (fıkıh) için tek kaynak olması, onun evrensel oluşundan dolayı İtalyan kamuoyuna ve İtalyan dilli toplumlara İtalyan kültürel dini duyarlılıklarına ve ihtiyaçlarına daha iyi cevap verecek bir tercümesi ve açıklaması yapılabilirdi.

Dolayısıyla imanın bana verdiği cesaretle ve bazen de suçlu bir bilinçsizlikle benim için bilinen bir dilden bir ilk tercümeyi yapmaya karar verdim, ardından bu tercümeyi anadili Arapça olan ve İslâm ilimlerinde ve tefsir ilminde derin bilgiye sahip bir grup âlime sundum.

Kaynak metin olarak merhum Muhammed Hamidullah'ın (Kral Fahd'ın Medine el-Münevvere'de King Fahd Complex tarafından yayınlanmıştır) tercümesini kullandım, yine de başka Fransız, İngiliz ve İspanyol nüshalara da baktım. Çok nadir durumlar hâricinde İtalyanca tercümeler kullandım (özellikle çok eski ve zor bir dilde olmasına rağmen muhtemelen bizim dilimizde en sadık olan Bonelli'nin tercümesini kullandım).

İki yıldan fazla bir süre çalıştım; girişti̇ğim işin azameti karşısında ve Yüce Allah'ın (c.c.) son peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) aracılığıyla bize ulaştırdığı mesajın muhteşemliğini ve büyüklüğünü aktarmaktaki bilgimin ve dilimin yetersizliğini fark ettikçe umutsuzluktan ve Allah korkusundan gözyaşı döktüğüm çok oldu.

Her iki üç ayda bir elimde notlarla, sorularla ve kuşkularla dolu defterlerimle ilk inceleme grubuna gidip Kur'ân metninden yaptığım tercümemi âyet âyet kelime kelime incelettirdim.

Zamanla işim biraz şekil kazandı ve bu kardeşlerimin destekleri yorgun ve üzüntülü gecelerimde bana eşlik eden orantısız korkularımı biraz olsun hafifletti.

Müslüman İtalyanlara bazı sûre tercümelerimi okuyup kullandığım dili anlayıp anlamadıklarını, onlarla iletişim kurup kuramadığımı tepkilerinden yakalamaya çalıştım.

Tercümeyi bitirdikten sonra, açıklama kısmını çalışmaya başladım.

İlimler bizlere Mübarek Kur'ân'ın metninin bizzat Kur'ân'ın kendisiyle, Peygamberin (s.a.v.) ashabına yaptığı açıklamalarla ve müfessirlerin hermenötik çabalarıyla açıklandığını söylüyor.

Tefsir bir âyetin, bir âyet grubunun veya bir sûrenin farklı vahiy evrelerine ve koşullarına, düz anlamlarına, öğretisine ve son olarak da şimdiki buradaki hayatımız için oluşturduğu uyarılara değiniyor.

Kur'ân aslında 4-5 anlama düzeyine sahiptir: İlk önce metnin arkasında kim var, yani peygamber Muhammed aracılığıyla onu alan toplum ve halk; metnin içinde olan: kitabı oluşturan âyetlerin anlamları; ardından metnin karşısında olan: uygulanacağı beşerî toplum. Bununla beraber her inanan kişinin manevî ve etik hayatının kaynağı olan şeyleri anlaması, kabullenmesi ve uygulaması için gerekli olanlar var ve son olarak da el-Hak var, bu da Müslümanlar için hepimizin Rabb'ine, Tek olan'dan başka bir şey olmayan hakikatin kaynağına götüren şeydir. Bu karmaşıklığın yüküyle iki yıl da yorumların dipnotlarıyla, eklerle uğraştım ve sonunda konu ve isim indeksi oluşturdum.

Bu çalışma kısmında UCOII'nin (İtalya'daki Müslüman Toplulukları ve Örgütleri Birliği) bana önerdiği yardımcılar yorumlarımı ve tercümemi denetlediler.

Bu safha da tamamlandıktan sonra metnin genelini ve yorumları uyumlaştırmak gerekti. Çünkü biz Müslümanlar için Kur'ân tercümesi olarak adlandırdığımız şeyin aslında Kur'ân'ın anlamlarının ve dolayısıyla da anlamının temeli (bazen farklı anlam olasılıkları arasında bir tanesini seçmek gerekti) üzerine bir tercüme olduğu açıktır.

Son olarak 1993'te kurduğum Al-Hikma yayınlarında 1994 yılında tercümenin son halini 3000 adet olarak bastım. Bekleyiş eserin başarısını belirledi ve birkaç ay içinde bütün baskılar tükendi.

Bu noktada yalnızca İslâmî derneklere değil kamuoyuna dağıtılabilecek daha ucuz bir baskı yayınlama ihtiyacı ortaya çıktı.

Yayıncılık yelpazesini iyice inceledikten sonra çalışmamızı uygun kitap baskısı konusunda başarılı olan Newton & Compton yayınlarına sunduk.

İmzaladığımız anlaşma 1996'da çalışmamızın daha uygun fiyata basılmasını sağladı (baskı öncesinde Müslüman olmayan kamuoyunun anlama sorunları ışığında metni tekrar gözden geçirdik).

Böylece metnin öğretisel okumasına sadık kalmak için Arapça bıraktığımız bazı kelimeleri de Müslüman olmayan kişileri egzotik anlamlar içermesi hasebiyle metnin evrenselliğinden uzaklaştırması endişesiyle tercüme ettik. Özellikle cennet ve cehennemin adlarına gönderme yapan terimleri (firdaus, naim, Vesile, Mesire, Siccin, Cahim, Sair, Hutame, vs.) İtalyanca'da onlara denk düşen terimlerle tercüme ettik. Yaptığımız bu tercüme seçimimiz, dünya ve ahiret arasındaki özsel farklılık konusunda Kur'ân'ın ve Peygamberin sözüne göre bu dünyanın ötesindeki yerlerin açıklanmasına izin verilmediğini savunanların bizi eleştirmelerine neden oldu.

Bu ilk baskının dışında 6 baskı daha yapıldı. Toplamda 150.000 adet dağıtıldı.

Her yeni baskıda İtalya'da bulunan veya yurtdışında bulunan kardeşlerimizden bize gelen gözlemler veya öneriler ışığında Newton & Compton'un bize yapılacak yeni baskıyı haber verdikçe tercüme metnine sürekli düzeltmeler ve değişiklikler getirdik.

Sonuç olarak Kral Fahd Complex için Metne en sadık ve yapılmış en iyi tercümesi olduğu için Mübarek Kur'ân'ın İtalyanca tercümesinin baskısını yapmak istediklerini ve benim de bunu kabul ettiğimi burada haber vermek istiyorum.

Hatalar bize aittir yücelik ve zafer Allah'tandır.

22. TEBLİĞ

مذكرة عن أثر تعليم السيرة النبوية الشريفة على نفوس الناشئين و المجتمع

عبد العزيز يتابري*

المقدمة

الحمد لله رب العالمين ، خالق السماوات و الأرض ، و الذي أرسل رسوله سيدنا محمد بن عبد الله رحمة للعالمين ، بشيرا ونذيرا و داعيا إلى الله بإذنه وسراجا منيرا ، وجعله قدوة صالحة و حسنة يقتدي به في ظلمات الليل و النهار، اللهم صل و سلم وبارك عليه و على آله و من نهج بسنته إلى يوم الدين.

و بعد ، فإن من دواعي البهجة و الغبطة أن منظمة (وقف دراسات العلوم الإسلامية) في تركيا ، تدعو إلى انعقاد ملتقى عالمي حول مرور أربعة عشر (١٤) قرنا على البعثة النبوية الشريفة خاتم الرسل و الأنبياء ، و الذي يعتبر

---

* الشيخ، جمهورية مالي

رحيله إلى الرفيق الأعلى انقطاع الصلة المباشرة بين خالق الكون و العالم ، و بفضله علينا قد ترك لنا ما إن تمسكنا به لن نضل أبدا

ألا وهو كتاب الله و سنته صلى الله عليه و سلم .

فإن سيرة الرسول صلى الله عليه و سلم يعد لدى البشرية عامة الرصيد التاريخي الأول والهام ، الذي يستمد منه الأجيال المتعاقبة من ورثة النبوة ، وخاصة معرفة سيد الأولين والآخرين محمد صلى الله عليه و سلم .

ففي جمهورية مالي تعتبر المدارس العربية الإسلامية الحصن و العمود الفقري التي وقفت و ما تزال تقف صامدة تعرف المجتمع سيرة النبي الأمي صلى الله عليه و سلم و أصحابه معرفة تليق بمستوى الأطفال في المراحل الدراسية المختلفة .

فباسمي خاصة ،و أصالة عن المجلس الإسلامي الأعلى في مالي ، أوجه أحر وأطيب

شكري و تقديري إلى القائمين في منظمة (وقف دراسات العلوم الإسلامية) في تركيا على هذه المبادرة القيمة و التي تليق بمكانة المصطفى صلى الله عليه و سلم ، منبها العالم بأجمله سيرة الرجل الذي قدم المعجزات التي لا مثيل لها ، وإلى يومنا هذا تتواصل معجزاتها في العالم وتتحدى شعوب غير المسلمة . و لا شك أن دولة تركيا قد أدركت مدى مسئوليتها أمام الأمة الإسلامية، و خاصة في الوقت التي تتكالب الأمم الأخرى بضرب و طمس حقائق هذا الدين الحنيف، وحصره في زنزانة و شتى تهمة التي لا أساس لها إلا الحقد و الحسد

عليها (يريدون أن يطفئوا نور الله بأفواههم و يأبى الله إلا أن يتم نوره و لو كره الكافرون)الآية ٣٣ التوبة .

و إن شاء الله تعالى سنحاول بقدر يسير و مبسط عرض كيفية تعليم السيرة النبوية الشريفة في المدارس العربية الإسلامية في مالي ، و لعل قد يصلح لمنطقة غرب إفريقيا عامة ، وأثر هذا التعليم في تربية الناشئين و للمجتمع بأثره .

فشكرا لتركيا شعبا و حكومة على تنظيم هذا اللقاء الروحاني ، و شكرا على شعوركم بتحمل المسئولية الإسلامية التي حملتها أجدادكم عبر القرون الماضية ، فنسأل الله تعالى أن يبقيكم خير سند للإسلام و المسلمين .

و يسعدني أن أختتم هذه المقدمة بمقولة الكاتب : مصطفى لطفي المنفلوطي حيث قال :

(لا حاجة بنا إلى تاريخ حياة فلاسفة اليونان و حكماء الرومان ، و علماء الإفرنج ، فلدينا في تاريخنا حياة شريفة ، مملوءة بالجد و العمل ، و الصبر و الثبات ، و الحب و الرحمة ، والحكمة و السياسة ، و الشرف الحقيقي،و الإنسانية الكاملة ، و هي : حياة نبينا محمد صلى الله عليه و سلم ، وحسبنا بها و كفى) .*

و نرجو من المولى القدير أن تكون جهودنا خالصة لنصرة دينه الحنيف ، و أن يكلل جهود الملتقى بالنجاح و السداد ، و أن يصدر من هذا اللقاء بحوث علمية تنور الأمة الإسلامية وتشجعها على المزيد من الاهتمام بتعليم و تعريف العالم بسيرته صلى الله عليه و سلم .

و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين .

*– مصطفى لطفي المنفلوطي

تعليم السيرة النبوية الشريفة في مالي :

لقد اهتم المسئولون في السلك التعليمي في المدارس العربية الإسلامية ،و كذلك وزارة التعليم الأساسي في مالي بالتعليم الإسلامي منذ قديم الزمن ، حيث اعتبرت دولة مالي في التاريخ من إحدى الدولة التي احتضنت الحضارة الإسلامية ،و ازدهرت فيها التعليم الإسلامي بشكل جلي

عند كثير من المؤرخين .

و الذي يخصنا في هذا البحث كما ذكرنا آنفا هو تعليم السيرة النبوية الشريفة في المدارس الإسلامية في مالي و أثره على الأطفال .

من المعلوم أن المدارس الإسلامية في مالي تخضع لمنهج رسمي رسمه ووضعه المسئولون والمهتمون بالتعليم الإسلامي مع وزارة التعليم الأساسي ، و يلزم على كل مدرسة التقيد بتطبيقه رغم علمانية الدولة فقد اعترفت بهذا المنهج ، و تعليم الدين في المدارس الإسلامية إضافة إلى مواد أخرى تدرس في المدارس الحكومية الرسمية .

و بما أن المنهج توضع وفق أعمار و مدى قدرات استيعاب الأطفال لمضمونه ، فإن تعليم السيرة النبوية تبدأ منذ المرحلة الأولى من التعليم الأساسي ،و ذلك لضرورة ترسيخ حب و مكانة رسول الله صلى الله عليه و سلم في نفوس الصغار .وفقا لقوله تعالى في حب الرسول: (و الذين آمنوا أشد حبا لله) الآية ١٦٥ البقرة . و كما جاء في الحديث النبوي عن الرسول صلى الله عليه

و سلم ،(و الله لا يؤمن أحدكم حتى أكون أحب إليه من والده وولده و الناس أجمعين) .

في المرحلة الأساسية:

في أغلب الأحوال ، ندرك بأن الأطفال في أعمارهم المبكرة لا يقدرون على فهم الدروس بالأدلة و البراهين ، أو تحليل النظريات ، بل هم سريعون إلى فهم الدروس بأساليب القصص و الفكاهات مظهرا فيها دور الرجل البطل . ولذا فإن التركيز يكون على أسلوب التلقين حيث يكتب المعلم الدرس و يقرأ عليهم مع الشرح في اللغة المحلية وعلى شكل القصص .

*- و حسب المنهج المرسوم للأطفال ، فإنهم يبدءون تعليم السيرة النبوية بالتعريف على الرسول صلى الله عليه و سلم من حيث نسبه بين قبائل العربية المختلفة ، وولادته ، و المعجزات التي حدثت وقتئذ مثل حادثة الفيل .

*- الرسول صلى الله عليه و سلم يتيم في تربيته عند النشأة :

يصور المعلم لدى الأطفال أنه صلى الله عليه و سلم لم ير والده ، و ما مكث ست سنوات حتى فقد والدته ، وتربى في ظروف صعبة بين أعمامه ، و ذاق في ذلك فقدان شعور حرارة الأبوة والأمومة الذي يحتاج إليه كل طفل في مثل هذه المرحلة من حياته ،

*- الرسول صلى الله عليه و سلم عامل يعيش من عرقه :

يصور للتلاميذ حياته كيف اعتمد على نفسه في سن مبكر لكسب حياته ، دون اللجوء إلى التسول كما هو ظاهرو منتشر في شوارع بلادنا ، مستغلا في

ذلك سمعة الإسلام . فقد عمل في رعي الأغنام لأهل مكة ، ولقي في ممارسته لهذا العمل الصبر و التعمق في التفكير و تحليل الأمور .

*- الرسول صلى الله عليه و سلم عامل في التجارة :

يذكر للتلاميذ صبره و تواضعه في التعامل مع الغير ، و مدى أمانته وحرصه الشديد في محافظة أموال الغير .

*- الرسول صلى الله عليه و سلم زوج و رب الأسرة :

يشرح للتلاميذ ظروف زواجه بالسيدة خديجة ، و التي قامت على الأمانة و الصدق و الإيمان .

و أنه رزق بالأولاد من البنين و البنات ،و قد رباهم تربية سليمة ، و كما ابتلي بوفاة بعض أولاده و زواجه بعائشة ، وأسباب زواجه ببقية أمهات المؤمنين

*- الرسول صلى الله عليه و سلم داعية ، مبشر ونذير :

كما تعرف التلاميذ على حياته قبل الأربعين من عمره ، و ما اتصف من أخلاق حميدة يرجى من التلاميذ الامتثال بذلك ، فيتم إبلاغهم على بداية حياته الدعوية اعتبارا من الأربعين من عمره ابتعاده عن عامة الناس ، ولجوءه إلى غار حراء لانشغاله بالعبادة . نزول الوحي عليه بواسطة الملك جبريل عليه السلام , و بداية الدعوة السرية بين قومه و عشيرته ، وما لاقاها من الصعوبة و الأذى .

ثم يري الأطفال كيف بدأ الإسلام ، و مراحل الدعوة ، و دخول الناس إلى الإسلام من النساء و الرجال والشباب ,

و أثناء هذه المرحلة يشير إلى موقف عمه العدائي أبو لهب و زوجته الذين نزلا في حقهما سورة اللهب ، فيعرف الأطفال منذ هذه المرحلة أسباب نزول هذه السورة و يحفظونها .

و كما يتعرفون على صبره و حلمه لأهله الذين قاموا بإيذائه و تعذيبه و تضييق الحياة أمامه كي يتخلى من أداء رسالته النبوية ، الدعوة إلى توحيد الله ،و ترك عبادة الأصنام التي لا تضر و لا تنفع .

ثم يتعرفون على مرحلة الدعوة جهرا بين قبائل العرب ، و يتخذ التجمعات فرصة لإبلاغ رسالته بالحكمة و الصبر

– معرفتهم لقصة الإسراء و المعراج ،و فرض الصلوات الخمس على المسلمين .

*– الرسول صلى الله عليه و سلم رجل سياسي :

يوضح للأطفال اتصاله بخارج الجزيرة العربية ، كهجرتي الأولى و الثانية للمسلمين إلى الحبشة ، واتصاله بأهل يثرب(المدينة) و أهل اليمن بدعوتهم إلى الإسلام ، و هجرة المسلمين من مكة إلى المدينة المنورة ، و كذلك قصة هجرته صلى الله عليه وسلم مع أبي بكر إلى المدينة ، واستقبالهم بالنشيد التاريخي (طلع البدر علينا) الذي يحفظه معظم أطفال المدارس الإسلامية عن ظهر قلب حبا للرسول صلى الله عليه و سلم .

*– الرسول صلى الله عليه و سلم رجل اجتماعي و سياسي :

بعد وصوله إلى المدينة ، يفهم الأطفال جهود الرسول صلى الله عليه و سلم في توحيد قبائل المدينة ،و تعزيز الأخوة الإسلامية بين المهاجرين و الأنصار ، و بين أهل المدينة بأنفسهم ، وبدأ بناء المسجد ،

و دولة إسلامية دستورها القرآن الكريم .

– و كما أنهم يدرسون بعض مبادئ الحوار السياسي و مبادئ المعاهدات ، كالتي حصلت في صلح الحديبية ، وبيعة الرضوان عند فتح مكة ، و بيعة النساء للرسول صلى الله عليه و سلم و حكمته في معالجة القضايا السياسية و الاجتماعية .

*– الرسول صلى الله عليه و سلم قاضي و مشرع :

يتعلم الأطفال كيف بدأت الدعوة في المدينة المنورة ،و دور الأنصار في نصرة الرسول

والإسلام ، و بداية تأسيس الدولة الحديثة قائمة على الشريعة الإسلامية ، يشعر التلاميذ بأن

مرحلة الدعوة في المدينة كانت قائمة على تشريع النصوص و توضيح أسس الحياة الإنسانية ،

وأحكام المعاملات بين المسلمين من جهة ،و بين المسلمين و غيرهم من جهة أخرى

*- الرسول صلى الله عليه و سلم قائد الجيش :

يتعرف التلاميذ على مختلف الغزوات التي قادها الرسول صلى الله عليه و سلم مع الكفار و اليهود ، ونتائج كل هذه الغزوات ، و كذلك السرايا التي وقعت بين المسلمين و الكفار ، و يبرز جليا شجاعة الرسول

في مواقع الحروب ،و ذكائه ، وحكته ،و مشاورته لأصحابه .

*- الرسول صلى الله عليه و سلم و فتح مكة :

يتعلم التلميذ مبدأ العفو عند المقدرة ، كما فعل الرسول صلى الله عليه و سلم حينما فتح مكة المكرمة و قال لهم : اليوم يوم المرحمة ، و انتم طلقاء ، فلم ينتقم من أهل مكة الذين عذبوه أشد العذاب .

*- الرسول صلى الله عليه و سلم معلن الميثاق العالمي لحقوق الإنسان في حجة الوداع :

يدرسون وصايا الرسول في خطبة حجة الوداع في عرفه ، و أنواع الحقوق التي أشار إليها لقيام حياة طيبة في المجتمع .

و لكن هذه الخطبة يتم تحليلها في المرحلة الثانوية بشكل أوسع ، دراسة مقارنة مع مبادئ حقوق الإنسان الغربي ، وكذلك يعالجونها في منظور أدبي و بلاغي ليستفيد منها الطلبة في تقوية ملكتهم اللغوي و الخطابي .

*– أثر تعليم السيرة النبوية في نفوس الناشئين :

إن تعليم مادة السيرة النبوية الشريفة تجعل الأطفال يتعرفون على حقيقة شخصية الرسول صلى الله عليه و سلم و كيفية حياته ، و حقيقة نبوته ،و جهاده في أداء رسالته ،و كيف كافح في الحياة من ولادته إلى وفاته ، فهذه المعلومات يترك أثرا ايجابيا في نفوس الأطفال فينشئون بحب الرسول صلى الله عليه و سلم ،و حب أسرته ، و أصحابه ، وهذه الظاهرة منتشرة في ربوع مالي ، فلا تجد مسلما يكره الرسول و لا أهل بيته الطاهرين ، وأصحابه الأجلاء رضي الله عنهم أجمعين .

و منها أيضا أنهم يحفظون كل حوادث التي وقعت في حياة الرسول ، و كذلك في حياة خلفاء الراشدين .

*– أثر السيرة النبوية على المجتمع :

الشعب مالي مسلم بطبيعته ، و يتربى الطفل بحب الرسول صلى الله عليه و سلم كما ذكرنا ، و لا تكاد تجد أسرة في مالي إلا و أن تكون هناك أسماء الرسول صلى الله عليه و سلم من :محمد ،أو محمد الأمين ، و أحمد ، و مصطفى الخ ... كل ذلك تشير إلى تعلق حبهم بالرسول صلى الله عليه و سلم .

و كذلك احترام الشعب لقبيلة الشرفاء ، حيث يعتبرونهم من أحفاد الرسول صلى الله عليه و سلم وهم يجدون كل التقديرات في المحافل الاجتماعية و غيرها .

إن كثيرا من النزاعات الاجتماعية و السياسية تجد حلها بمجرد ذكر اسم الرسول صلى الله عليه و سلم ،و خاصة إذا قيل للمتنازعين : كفوا عن هذا النزاع لحب الرسول صلى الله عليه و سلم ، في الغالب يكفون عنها .

الخاتمة :

إن الله عز و جل جعل كل الصفات و الأخلاق الحميدة في شخص الرسول صلى الله عليه وسلم قائلا في محكم تنزيله (و إنك لعلى خلق عظيم) القلم الآية٤ ، و قوله تعالى (و ما ينطق عن الهوى إن هو إلا يوحى) النجم الآية ٢-٣ ، فانطلاقا من هذه الآيات الكريمة فيجب على المجتمع الإسلامي تجهيز كل الوسائل التربوية السليمة المتاحة لتربية و تعليم أبناء المسلمين بسيرة الرسول صلى الله عليه و سلم ، وحسن استغلال كل الوسائل العلمية و الترفيهية الحديثة في خدمة تعريف أبناء المسلمين عن الرسول صلى الله عليه و سلم ، لأن حياته كانت الدعوة و الإنذار ،والذكر ، و العبادة ،و الإصلاح

لقد حان الوقت لإيجاد منهج تعليمي موحد لأبناء الأمة الإسلامية لتعليم سيرة سيد الأولين و الآخرين ، في الوقت الذي يتكالب أعداء الإسلام بتشويه حقيقة نبوته ، و التلاعب بشخصيته صلى الله عليه و سلم ، و أمام هذه الظاهرة العدائية نحو الإسلام فإنه يكون من حق أبناء المسلمين أن يحصلوا على تربية تؤهلهم فكريا و عقديا لمواجهة هذه التيارات .

نسأل المولى القدير أن يكلل جهود أعمال هذا الملتقى العالمي حول ذكرى مرور أربعة عشر قرنا على بعثة الرسول المبعوث رحمة للعالمين ، تحت قيادة

(منظمة وقف دراسات الإسلامية العلوم الإسلامية) في تركيا ، الذي ظلت تشعر بمسئوليتها تجاه الإسلام والأمة الإسلامية .

اللهم صل و بارك و أنعم على سيدنا محمد و على آله و صحبه أجمعين .

و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين .

و السلام عليكم و رحمة الله تعالى و بركاته

22. TEBLİĞ

HZ. PEYGAMBER (s.a.v.)'İN SÎRETİNİ ÖĞRETMENİN YENİ NESİLLER VE TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Abdülaziz YETÂBERÎ♦

Mukaddime

Âlemlerin Rabbi, yerin ve göğün yaratıcısı Allah'a hamdolsun. Peygamberi olan Efendimiz Muhammed b. Abdullah'ı âlemlere rahmet, müjdeleyici, uyarıcı, izniyle kendi yoluna dâvet eden ve nur saçan bir çerağ olarak gönderen odur. Peygamberini gece ve gündüz karanlıklarında ardından gidilecek uygun ve iyi bir örnek kılmıştır. Allah'ım ona, âline ve kıyamete kadar yolundan ayrılmayanlara salât ve selam eyle, bereket kıl.

Türkiye'de bulunan İslâmî İlimler Araştırma Vakfı'nın, son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bi'seti üzerinden on dört asır geçmesi münasebetiyle uluslararası bir toplantı tertip etmesi memnuniyet verici olmuştur. O'nun Allah'a kavuşması kâinatın yaratıcısı ile âlem arasındaki doğrudan var olan bağın kopması diye kabul edilmiştir. Bize iyiliğiyle tutunduğumuzda hiç sapmayacağımız iki şey bırakmıştır. Bunlar Allah'ın kitabı ve kendi sünnetidir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sîreti tüm insanlığın en birinci tarihî sermayesidir. Ardı ardına gelen peygamber varisi nesiller ilhamını ondan alır. Özellikle öncekilerin ve sonrakilerin efendisi Muhammed'i (s.a.v.) tanımak ilham kaynağıdır.

♦ Mali Cumhuriyeti. (Arapça'dan Çeviren Yard. Doç. Dr. Cemal A. AYDIN, İ. Ü. İlahiyat Fakültesi)

Mali cumhuriyetinde Arapça eğitim veren İslâmî okullar şimdiye kadar sağlam şekilde ayakta duran omurga niteliğindedir. Bu okullar topluma, değişik eğitim kademelerindeki çocukların seviyesine uygun şekilde Peygamberin (s.a.v.) ve sahabenin siyerini öğretmiştir.

Bu değerli girişiminden ötürü Türkiye'deki İSAV teşkilatı yetkililerine kendi adıma özel olarak ve Mali Yüksek İslâm Meclisi namına asaleten en sıcak, içten teşekkür ve takdirlerimi sunarım.

Bu girişim, Mustafa'nın (s.a.v.) makamına yaraşan, benzeri olmayan mûcizeler oratoya koymuş bir insanın sîretine tüm dünyanın dikkatini çekmiştir. Günümüze kadar onun mûcizeleri devam etmekte ve Müslüman olmayan toplumlara meydan okumaktadır. Şüphesiz Türkiye İslâm ümmetine karşı sorumluluğunun boyutunu idrak etmiştir. Özellikle diğer ümmetlerin hanif İslâm dininin gerçeklerini silmek, onu zindana tıkmak ve temelinde sadece kin ve kıskançlığın bulunduğu suçlamalarda bulunmak sûretiyle İslâm Ümmetine saldırdığı bir zamanda bu sorumluluğun farkına varmıştır. "*Onlar Allah'ın nûrunu ağızlarıyla üfleyip söndürmek isterler. Allah ise, nûrunu tam parlatmaktan başka bir şeye razı olmaz. Kâfirler isterse hoşlanmasınlar!*"[1]

İnşallah basit şekilde Mali'deki Arap İslâm okullarında siyer-i nebevînin nasıl öğretildiğini basit bir şekilde anlatmaya çalışacağız. Anlatacaklarımız tüm batı Afrika için geçerli olabilir. Bu eğitimin yetişmekte olan nesillere ve tüm topluma tesirini izaha çalışacağız.

Bu manevî buluşmayı düzenlediği ve geçen yüzyıllar boyunca ecdadının taşımış olduğu İslâmî sorumluluğu yüklendiği için Türk halkına ve devletine teşekkür ederiz. Sizlerin İslâm ve Müslümanlara en iyi dayanak olarak kalmanızı Allah'tan niyaz ederiz.

Bu mukaddimeyi Mustafa Lütfi Manfulutî'nin şu sözleriyle tamamlamaktan mutluluk duyarım: "Bizim Yunan filozoflarının, Roma bilgelerinin, Frenk bilginlerinin hayatlarının bilmeye ihtiyacımız yoktur. Kendi tarihimizde çalışkanlıkla, sabırla, sebatla, sevgiyle rahmetle, hikmetle, siyasetle, hakiki şerefle ve kamil insanlıkla dolu yüce bir hayat vardır. O, Peygamberimiz Muhammed (s.a.v.)'in hayatıdır. Biz onunla yetiniriz. O bize kâfidir"

---

1 Tevbe 9/32.

Yüce Mevlâ'dan çabalarımızın sadece onun dinine destek için olmasını, bu toplantıyı başarı ve amaca ulaşmayla taçlandırılmasını dilerim. Bu toplantıdan, İslâm Ümmetini ışıklandıracak ve Peygamber (s.a.v.) siyerini dünyaya öğretme ve tanıtmaya daha çok ilgi gösterilmesini sağlayacak ilmî araştırmaların çıkmasını temenni ederim.

Son olarak âlemlerin rabbi olan Allah'a hamd ederiz.

Mali'de Rasûlüllah'ın (s.a.v.) Siyretinin Öğretilmesi

Mali'de çok eskiden beri Arap İslâm okullarında ve Eğitim Bakanlığı'nda yetkililer İslâm'ı öğretmeye ilgi göstermişlerdir. Zira bir çok tarihçi tarafından Mali Devleti'nin İslâm medeniyetini kucaklayan ve İslâm eğitiminin açık şekilde geliştiği bir devlet olarak kabul edilmiştir.

Daha önce de bahsettiğimizi gibi bu araştırmamızda ilgilendiğimiz temel nokta Mali'de İslâmî okullarda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sîretinin öğretilmesi ve çocuklar üzerindeki etkisidir.

Mali'de İslâmî okulların Temel Eğitim Bakanlığı ile beraber İslâmî eğitimle ilgilenenlerin ve yetkililerin ortaya koyduğu resmi bir müfredata tabi olduğu bilinmektedir. Her okulun bu müfredatı uygulaması mecburdur. Zira devlet laik olmasına rağmen bu müfredatı ve İslâmî okullarda, resmi devlet okullarında okutulan öteki derslerle birlikte İslâm dininin öğretilmesini resmen kabul etmiştir.

Müfredat, çocukların yaşlarına ve muhtevayı kavrama gücüne göre düzenlenmiştir. Böylece siyeri nebevî temel eğitimin ilk kademesinden itibaren başlar. Bu Peygamber'in (s.a.v.) küçüklerin gönlünde sevgisini ve mevkiini sağlamlaştırmak içindir. Bu durum Allah Teâlâ'nın "İman edenler Allah'ı daha çok severler" (Bakara 165) buyruğuna uygundur. Hadis-i şerifte de Rasûlüllah (s.a.v.) "Beni babanızdan, evladınızdan ve tüm insanlardan daha çok sevmedikçe gerçek imanı tatmış olmazsınız" buyurmaktadır.

Temel Öğretim Merhalesinde Siyer

Genel olarak şunu iyi biliyoruz ki çocuklar erken yaşlarında dersleri kanıtları kullanarak, bazı teorileri analiz ederek anlayamazlar. Daha ziyade derslerini hikaye üslubu ve espri yöntemiyle anlarlar. Bu hikayelerde kah-

ramanın rolü öne çıkartılır. Bundan dolayı telkin üslubu üzerinde daha çok durulur. Öğretmen dersi yazdıktan sonra hikaye şeklinde mahalli dil ile açıklayarak öğrencilere anlatır. Çocuklar için hazırlanmış müfredatta sîrete, Rasûlüllah'ın farklı Arap kabileleri arasındaki soyunu, doğumunu ve Fil vakası gibi doğumu esnasında meydana gelmiş mûcizeleri anlatarak başlarlar.

Peygamber (s.a.v.) Yetim Olarak Yetişmiştir

Öğretmen çocuklara Rasûlüllah'ın babasını görmeyişini tasvir eder. Altı yaşına gelince annesini kaybedişini, zor şartlar altında amcaları arasında yetişmesini anlatır. Bu sürede, her çocuğun hayatının bu merhalesinde ihtiyaç duyduğu anne baba sıcaklığından Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mahrum kaldığını anlatır.

Rasûllah (s.a.v.) Alın Teriyle Geçinen Bir İnsandır

Öğrencilere, onun hayatı boyunca erken yaştan itibaren geçimini sağlamak için kendi ayakları üzerinde nasıl durduğu anlatılır. O ülkemizin sokaklarında yaygın olduğu gibi dilenciliğe yönelmemiş, İslâm'ın itibarını istismar etmemiştir. Mekke halkına çobanlık yapmış, bu işi yaparken sabrı ve derin düşünerek meseleleri analiz etmeyi öğrenmiştir.

Peygamber (s.a.v.) Ticaret Yapmıştır

Öğrencilere Hz. Peygamber'in (s.a.v.) başkalarıyla muamelesinde sabrı, tevazuu, güvenilirliğinin boyutu, başkalarının mallarını korumaya karşı gösterdiği büyük özen anlatılır.

Peygamber (s.a.v.) Bir Eştir ve Aile Reisidir

Öğrencilere onun Hz. Hatice ile hangi şartlarda evlendiği, evliliğinin güvenilirlik, sadakat ve inanca dayandığı açıklanır.

Kız erkek evlatlarının dünyaya geldiği, onları güzel bir şekilde terbiye ettiği, bazı çocuklarını kaybettiği, Hz. Âişe ile evliliği ve diğer ümmehat-ı müminin ile evlenme sebepleri anlatılır.

Peygamber (s.a.v.) Bir Davetçi, Müjdeleyici ve Uyarıcıdır

Öğrencilerden kırk yaşından önceki hayatını ve sahip olduğu güzel ahlâkı öğrenmeleri istendiği gibi bunları örnek almaları da istenir. Onlara kırk yaşından itibaren İslâm'a davet hayatının başladığı ve insanlardan uzaklaşıp Hira Mağarası'nda inzivaya çekilerek ibadetle meşgul olması anlatılır. Cebrail (a.s.) aracılığıyla vahyin ona indirilmesi, kavmi ve aşireti arasında İslâm'a gizli davetin başlaması, karşılaştığı zorluk ve eziyetler izah edilir. Sonra öğretmen çocuklara İslâmiyet'in nasıl başladığını, İslâm'a davetin merhalelerini, kadın erkek genç insanların nasıl Müslüman olduklarını açıklar. Bu merhalede haklarında Tebbet sûresi nâzil olan amcası Ebû Leheb ile karısının düşmanca tutumuna işaret eder. Çocuklar bu aşamada sûrenin nüzûl sebebini de öğrenerek sûreyi ezberlerler.

Ayrıca peygamberlik vazifesini eda etmekten, zararı ve faydası olmayan putlara ibadeti bırakıp tek Allah'a davet çağrısından vazgeçmesi için ona eziyet eden, azap veren, dünyayı dar eden kabilesine karşı gösterdiği sabrını ve hilmini de öğrenirler.

Daha sonra Arap kabileleri arasında açıktan davet merhalesini, insanların bir araya geldiği münasebetleri, peygamberlik mesajını hikmet ve sabırla ulaştırmak üzere fırsat olarak kullandığını öğrenirler.

İsra ve Miraç kıssalarını, Müslümanlara beş vakit namazın farz kılınmasını öğrenirler.

Peygamber (s.a.v.) Bir Siyaset Adamıdır

Çocuklara Peygamber'in (s.a.v.) Arap Yarımadası dışındaki irtibatları hakkında bilgi verilir. Müslümanların birinci ve ikinci Habeşistan hicretleri, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) Yesrib ve Yemen halkıyla irtibat kurarak onları İslâm'a daveti, Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicretleri… Yine Peygamber Efendimizin (s.a.v.) Ebû Bekir (r.a.) ile birlikte göç kıssası ve -çocukların çoğunun İslâmî okullarda Allah Rasûlü'nun sevgisi vesilesiyle ezberledikleri- tarihî 'Tala'al bedru' ilahisiyle karşılanmaları anlatılır.

Peygamber (s.a.v.) Sosyal ve Siyasî Bir Şahsiyettir

Çocuklara Rasûlüllah'ın (s.a.v.) Medine'ye ulaştıktan sonra Medine'deki kabileleri birleştirme, muhacir ve ensar arasındaki İslâm kardeşliğini güçlendirme ve Medinelilerin kendi aralarındaki birliği sağlamak için gösterdiği çabalar izah edilir. Mescidin inşasına başlandığı, İslâm devletinin kurulduğu ve anayasasının Kur'ân-ı Kerim olduğu açıklanır.

Bunların dışında bazı siyasî diyalogların ve anlaşmaların prensiplerini de ders olarak görürler. Hudeybiye barışında, Rıdvan bey'atinde, Mekke fethinde, kadınların Rasûlüllah'a (s.a.v.) bey'atinde, siyasî ve sosyal konuları ele alışındaki hikmeti gibi meseleler de anlatılır.

Peygamber (s.a.v.) Bir Yargıç ve Kanun Koyucudur

Çocuklar bu konuda şunları öğrenirler: Medine-i Münevvere'de İslâm davetinin başlama keyfiyeti, ensarın İslâm ve Rasûlüllah'a (s.a.v.) destek olmadaki rolleri, yeni devletin İslâm şeriatı üzere tesisinin başlaması.

Öğrenciler, Medine İslâm davetinin nassların teşriî, beşerî hayatın temellerinin açıklanması, Müslümanların kendi aralarındaki ve başkaları ile olan ilişkilerindeki hükümler üzerine kaim olduğunu öğrenirler.

Peygamber Bir Ordu Komutanıydı

Öğrenciler, Rasûlüllah'ın (s.a.v.) kâfir ve Yahûdîlere karşı komuta ettiği muhtelif gazveleri tanırlar. Bu gazvelerin neticelerini ve seriyyeleri öğrenirler. Peygamber'in (s.a.v.) savaşlarda cesareti, zekası, askerî dehası ve ashabıyla istişaresi açık bir şekilde gösterilir.

Peygamber (s.a.v.) ve Mekke Fethi

Öğrenci intikam alma gücüne sahipken affetme prensibini öğrenir. Tıpkı Peygamber'in (s.a.v.) Mekke Fethinde yaptığı gibi… O'na en şiddetli şekilde eziyet eden Mekke halkından intikam almamış ve müşriklere "Bugün merhamet günüdür, sizler serbestsiniz" demiştir.

Peygamber (s.a.v.) Veda Haccı'nda İnsan Hakları Evrensel Beyannamesini İlân Etmiştir

Çocuklar Peygamber'in (s.a.v.) Arafat'ta veda hutbesindeki tavsiyelerini ve toplumda güzel bir hayatın oluşması için işaret ettiği hakları ders olarak görürler.

Ancak bu hutbe lise merhalesinde daha geniş bir şekilde batı insan hakları prensipleriyle karşılaştırılarak tahlil edilir. Aynı şekilde öğrencilerin lügat ve hitabet melekelerini güzelleştirme adına faydalanmaları için edebiyat ve belagat açısından da ele alınır.

Peygamber'in Sîretinin Öğretilmesinin Yeni Nesiller Üzerindeki Tesiri

Rasûlüllah'ın (s.a.v.) yüce sîretinin öğretilmesi onun kişiliğinin hakikatini, hayatının keyfiyetini, nübüvvetinin hakikatini, elçilik vazifesi için gösterdiği çabasını, doğumundan ölümüne hayatı boyunca nasıl mücadele verdiğini çocukların güzel bir şekilde öğrenmelerini sağlar. Zira bu bilgiler çocukların kalbinde olumlu izler bırakır. Böylece Allah Rasûlü'nün, ailesinin ve ashabının sevgisiyle büyürler. Bu Mali'nin her yerinde yaygın bir olgudur. Peygamber'i (s.a.v.), temiz Ehl-i Beyt'ini, yüce sahabilerini sevmeyen bir Müslüman bulamazsınız. Yine çocuklar Peygamber'in (s.a.v.) ve Hülefay-ı Râşidîn'in hayatında meydana gelen bütün olayları öğrenirler.

Sîret-i Nebevî'in Toplum Üzerindeki Etkisi

Mali halkı doğasında Müslümandır. Bahsettiğimiz gibi çocuklar Rasûlüllah'ın sevgisiyle büyür. Mali'de Peygamber'in (s.a.v.) adını kullanmayan neredeyse hiçbir aile yoktur. Muhammed Emin, Ahmed, Mustafa vb… Tüm bunlar Rasûlüllah'a (s.a.v.) olan sevgilerine işaret etmektedir.

Aynı şekilde seyyidler kabilesine saygı duyarlar, onları Rasûlüllah'ın (s.a.v.) torunu olarak kabul ederler. Seyyidler sosyal mahfillerde ve diğer yerlerde her türlü saygı ve takdiri görürler. Birçok sosyal ve siyasî çekişme sadece Peygamber'in (s.a.v.) adının zikredilmesiyle çözüme kavuşur. Özellikle çekişen taraflara 'Rasûlüllah (s.a.v.) aşkına bu çekişmeye son verin' dendiğinde genelde tartışmaya son verirler.

Sonuç

Tüm güzel sıfatları ve ahlâkı Allah Teâlâ Rasûlüllah'ın (s.a.v.) şahsına vermiştir. "Sen yüce bir ahlâk üzeresin"[2] "O kendi heva ve hevesiyle konuşmaz. Bildirdikleri vahyedilenden başkası değildir".[3] Bu âyet-i kerimeler gereğince İslâm toplumunun Müslüman evlatlarına Peygamber'in (s.a.v.) sîretini öğretmek ve terbiye etmek için mümkün olan bütün sağlıklı eğitim araçlarını hazırlamak gerekir. Yine Müslüman evlatlarının Allah Rasûlünü tanımaları için her türlü modern bilim ve eğlence araçlarını güzel bir şekilde kullanmak gerekir. Çünkü onun hayatı davet, uyarı, uyarı, zikir ibadet ve ıslah idi. İslâm düşmanlarının peygamberliğinin hakikatini çirkinleştirmek ve Rasûlüllah'ın (s.a.v.) kişiliğine dair bilgileri tahrif amacıyla saldırdığı böyle bir zamanda, İslâm'a yönelik bu düşmanca tezahürün karşısında İslâm ümmetinin evlatlarına gelmiş geçmiş herkesin efendisinin sîretini öğretmek için tek bir eğitim müfredatını ortaya koyma zamanı da gelmiştir. Çünkü bu akımlarla yüzleşmek için, bu akımlara karşı fikir ve inanç açısından ehliyet sahibi olmalarını sağlayacak bir eğitim almaları Müslüman evlatlarının hakkıdır. Yüce mevladan alemlere rahmet olarak gönderilmiş Peygamber'in (s.a.v.) bi'setinden on dört asır geçmesi anısına İslâm'a ve İslâm ümmetine karşı mesuliyetini hep hissetmiş olan Türkiye'deki İSAV'ın organizatörlüğünde gerçekleştirilen bu uluslararası toplantıdaki çabaların başarıyla taçlanmasını dileriz. Ey Allah'ım Efendimiz Muhammed'e (s.a.v.), âline ve bütün ashabına salavat, bereket eyle, nimet ver.

Son duamız: Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun.

Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.

---

2 Kalem 68/4.

3 Necm 53/3-4.

"VAHYİN NÜZÛLÜNÜN 1400. YILINDA HZ. MUHAMMED" KONULU MİLLETLERARASI İLMÎ TOPLANTININ SONUÇ RAPORU / ÖZETİ

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV) her yıl millî ve milletlerarası ilmî toplantılar düzenlemekte olup 2010 yılında 16. Milletlerarası İlmî Toplantısını **Vahyin Nüzûlünün 1400. Yılında Hz. Muhammed** konusunda gerçekleştirdi. 15-17 Ekim 2010 tarihleri arasında İstanbul Topkapı Barcelo Eresin'de İslâm Konferansı Teşkilatı himayesinde gerçekleşen bu toplantıyı Başbakanlık Tanıtma Fonu desteklemiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2010 yılını "Kurân Yılı" ilân etmesi münasebetiyle Türkiye'de başta Başkanlık ve bağlı kurumları olmak üzere özellikle İlahiyat Fakülteleri yanında İSAV ve benzeri kurumlar da bu faaliyetlere destek vermişlerdir.

Vahyin Nüzûlünün 1400. Yılında Hz. Muhammed konulu Milletlerarası İlmî Toplantı 15 Ekim 2010 Cuma Günü saat 14.30'da protokol konuşmaları ile başladı. Başta İSAV Mütevelli Heyet Başkanı Prof. Dr. Ali Özek'in açış konuşmasının ardından İstanbul Valisi Hüseyin Avni Mutlu, Endonezya Din İşleri Bakanlığı Eğitim Dairesi Başkanı Prof. Dr. Abdul Djamil, Demokratik Kongo Cumhuriyeti Başmüftüsü Abdullah Mangala, Libya Evkaf ve Zekat Bakanı İbrahim Abdüsselam İbrahim ve İslâm Konferansı Teşkilatı (İKT) Başkanı Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından yapıldı. İSAV'ın bu faaliyetinin İKT himayesinde gerçekleşen yegane milletlerarası toplantı olduğu ve diğer İslâm toplumlarına ülkemiz adına bir örneklik teşkil edeceği görüşü ağırlıklı olarak ele alındı.

Türkiye'de İslâmî İlimler Araştırmaları alanında milletlerarası toplantı düzenleme geleneğini başlatan ve bugüne kadar aralıksız sürdüren İSAV 15

Ekim günü ilki, 16 Ekim günü ikinci, üçüncü ve dördüncü oturumlarını gerçekleştirdiği toplantının beşinci ve altıncı oturumları ile kapanış oturumunu yaparak toplantıyı tamamladı.

Türkiye'de ilk defa farklı bir metotla gerçekleştirilen bu toplantıda öncelikle ülkemizin önde gelen İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyeleri tebliğlerini verdiler. Bundaki amaç ülkemizdeki İlahiyat alanındaki ilmî birikimlerin İslâm Ülkelerine yararlı olacağı tebliğler üzerine yapılan müzakerelerde ifade edildi. Prof. Dr. Ahmet Önkal, Prof. Dr. Hüseyin Algül ve Doç. Dr. Adem Apak ile Prof. Dr. Adnan Demircan'ın tebliğleri bu alandaki geniş bilgi birikiminin ve yeni araştırmalarının sunulmasına vesile oldu.

Yurtdışından 19 ülkeden 24 katılımcının iştirak ettiği toplantıda özellikle Fas Memleketi Kazablanka İkinci Hasan Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Muhammed Kharchafi, İngiltere'den iştirak eden Prof. Dr. Tariq Ramadan, Tunus'tan gelen filozof Dr. Youssouf Seddik, İtalya'dan katılan Hamza Roberto Piccardo, Sudan-Hartum Üniversitesi'nden katılan Doç. Dr. Muhammed Mustafa Muhammed Salih ve özellikle Senegal'den katılan Prof. Dr. Khadim Mbacke'nin tebliğleri İslâm Dünyası'nda akademik anlamda Hz. Muhammed üzerinde ciddi akademik çalışma yapanların ülkemiz akademisyenleri ve ilgili herkes tarafından takdirle karşılanması gelecek için büyük ümitler beslenmesine sebep oldu. İslâm Ülkelerinde bu tür faaliyetlerin ya hiç veya çok sınırlı oranda yapılmakta olduğu üzerinde ısrarla durularak Türkiye'nin bu anlamda 57 üyesi bulunan İslâm Konferansı Teşkilatı'nın da etkin rolünü bir kez daha ortaya konulmasını sağladı.

Toplantının basın tanıtımının iyi bir neticesi olarak yazılı ve görsel basın organlarının yakın ilgi gösterdiği **Vahyin Nüzûlünün 1400. Yılında Hz. Muhammed** konulu Milletlerarası İlmî Toplantı televizyonlarda açık oturumlarla devam ederek özellikle TRT el-Türkiye'deki yayınla Arapça konuşulan bölgelerde bir buçuk saat bu konuyu gündemde tuttu.

Sonuç olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kendi faaliyetleri yanında sivil insiyatifleri de teşvikiyle daha da anlamlı hâle gelen bu toplantıya Endonezya'dan Hint Okyanusundaki Moritus ada devletine, Kazakistan'dan Nijerya'ya kadar Asya, Avrupa ve özellikle Afrika'dan olmak üzere toplam

19 ülkeden 24 katılımcı iştirak etti. Böylece katılımcıların 270 milyonluk Endonezya İslâm toplumu, 80 milyonluk Mısır ve 75 milyonluk Nijerya dâhil yaklaşık 500 milyonluk İslâm Dünyası'nı temsil etmesi ve burada verilen geleceğe yönelik mesajların ciddi tesirler bırakacağı sonuç oturumunda ifade edilmiş oldu. Müslümanların çoğunluk olarak yaşadıkları veya azınlık oldukları ülkelerde Hz. Muhammed'i iyi tanıdıkları takdirde dünyadaki kavga kültürü yerine barışı temsil edecekleri görüşü ortak kanaat olarak kabul edildi. İslâm Peygamberi iyi tanınır ve herkese iyi tanıtılırsa O'nun ismi etrafında ancak barış ortamı oluşacağı kanaati Prof. Dr. Tarıq Ramadan'ın Avrupa merkezli Batı Kültüründe yaşananları dile getirmesiyle gelecekte bu konunun daha fazla işlenmesini zaruri kılacağı ortaya çıktı. İtalyan katılımcı Hamza Roberto PICCARDO'nun da Kur'ân-ı Kerim'i özellikle Avrupa dillerine tercüme ederken dikkatli davranılmasının müspet neticeler doğuracağı kanaatinin yaygınlaştırılması ortak benimsenen bir konu oldu.

تقرير نتيجة الاجتماع العلمي الدولي بموضوع
"النبي محمد في السنة ١٤٠٠ بنـــزول الوحي"

يقوم وقف دراسات العلوم الاسلامية (İSAV) بتنظيم في كل عام اجتماعات علمية وطنية ودولية، في عام ٢٠١٠ تحقق الاجتماع العلمي الدولي ١٦ . في موضوع النبي محمد في العام ١٤٠٠ لتزول الوحي . في التاريخ ما بين ١٥ – ١٧ تشرين الاول من عام ٢٠١٠ تحقق هذا الاجتماع برعاية منظمة المؤتمر الاسلامي في بارسيلو ارسين طوب كابي اسطنبول ، وقامت رئاسة الوزراء بمساندته لصندوق التشجيع . بمناسبة اعلان رئاسة الشؤون الدينية عام ٢٠١٠ " عام القرآن " فقد قامت في تركيا وعلى رأسها رئاسة الشؤون الدينية والمؤسسات التابعة لها والى جانبها خصوصا كليات إلاهيات و وقف دراسات العلوم الاسلامية (İSAV) وما شابها من الدوائر بمساندة هذه النشاطات.

بدأ الاجتماع العلمي الدولي بموضوع " النبي محمد في السنة ١٤٠٠ بتزول الوحي " في الساعة ١٤,٣٠ من يوم الجمعة تاريخ ١٥ تشرين الاول ٢٠١٠ بالخطابات . وكانت هذه الكلمات قد بدأت من رئيس الهيئة المتولية لـــ وقف دراسات العلوم الاسلامية (**İSAV**) البروفيسور .د. علي أوزاك ، ومن ثم ألقى الكلمة محافظ اسطنبول السيد/حسين عوني مطلو ، وتتالت الكلمات من رئيس دائرة التعليم لوزارة الشؤون الدينية في أندونيسيا البروفيسور . د . عبدول دجاميل

، ورئيس دار الافتاء لجمهورية كونغو الديمقراطية عبد الله منغالا ، ووزير الاوقاف والزكاة السيد/ابراهيم عبد السلام ابراهيم ، ورئيس منظمة المؤتمر الاسلامي البروفيسور . د . إكمال الدين إحسان أوغلو . ان الاجتماع الدولي المتحقق في رعاية منظمة المؤتمر الاسلامي للنشاطات هذه وكما هو اجتماع دولي فقد كانت وجهة النظر على انه يشكل نموذج للاجتماعات الاسلامية الاخرى باسم بلدنا .

ان وقف دراسات العلوم الاسلامية (**İSAV**) بدأ في تركيا بتقليد تنظيم الاجتماعات الدولية في مجال الدراسات العلمية الاسلامية ، وهي ما تزال تتابع ذلك لغاية يومنا هذا وبدون انقطاع ، وقام وقف دراسات العلوم الاسلامية (İSAV) باكمال الاجتماع بعمل اليوم الاول في ١٥ تشرين الاول ، واليوم الثاني في ١٦ تشرين الاول ، وقامت بتحقيق الجلسات الثالثة والرابعة ، والجلسات الخامسة والسادسة ومن ثم كانت جلسة الختام .

لقد تم اخطار اعضاء الهيئة التدريسية لكلية الشريعة التي تأتي في المقدمة لبلدنا للاجتماع الذي تم تحقيقه لأول مرة في تركيا بطريقة مختلفة . الهدف في ذلك تم بالافادة عبر المباحثات المنفذة عن طريق الاخطارات التي سوف تكون مفيدة للبلدان الاسلامية عبر الخبرة العلمية الموجودة في مجال الشريعة في بلدنا . ان الاخطارات المقدمة من طرف البروفيسور . د . أحمد أونكال ، البروفيسور . د . حسين ألغول ، والاستاذ الدكتور أدم أباك مع البروفيسور . د . عدنان دميرجان كانت وسيلة لتقديم البحوث الجديدة بالمعلومات الكبيرة في هذا المجال .

في الاجتماع الذي اشترك به ٢٤ مشارك من ١٩ بلد من الخارج بالاخطارات المقدمة من طرفهم وهم خصوصا : عضو الهيئة التدريسية جامعة

حسن الثاني في الدار البيضاء بالمملكة المغربية البروفيسور .د. محمد خرتشافي ، ومن انكلترا البروفيسور .د. طارق رمضان ، ومن تونس الفيلسوف الدكتور . يوسف صديق ، ومن ايطاليات حمزة روبيرتو ريكاردو ، ومن جامعة الخرطوم في السودان البروفيسور . د . خادم ماباكة ، وكانوا سببا بتغذية ورفد الامال الكبيرة من أجل المستقبل الذي قابله الجميع بكل تقدير والمتعلقة بأكاديميين بلدنا الذي قاموا بالاعمال الاكاديمية الجدية على اساس النبي محمد في المجال الاكاديمي بالعالم الاسلامي . بالنسبة لهذا النوع من النشاطات في العالم الاسلامي تتم بنسبة محدودة او لا توجد نهائيا ، وأكدت تركيا مرة أخرى بالدور المؤثر لمنظمة المؤتمر الاسلامي التي تحتوي ٥٧ عضو بالاصرار المتزايد والمستمر في هذا الموضوع والنشاطات .

لقد أبدت وسائل الاعلام أهمية كبيرة بالاعلام المرئي والمكتوب نتيجة جيدة بتعريف الاجتماع ذو الموضوع " النبي محمد في السنة ١٤٠٠ بنزول الوحي " وتابعت الاجتماع عبر الجلسات المفتوحة وقامت المحطة التركية الناطقة باللغة العربية TRT المخاطبة للمناطق التي تتكلم اللغة العربية الحدث لهذا الموضوع حوالي ساعة ونصف من الزمن .

في النتيجة الى جانب نشاطات رئاسة الشؤون الدينية وعبر المبادرة المدنية والترغيب الموجود فقد اصبح هذا الاجتماع بحالة معنية بشكل اكبر ، وقد اشترك في هذا الاجتماع من أندونيسيا الى دولة جزيرة موريتوس الموجودة في المحيط الهندي ، ومن كازاخستان الى نيجيريا ، ومن أسيا الى أوربا وخصوصا من أفريقيا ليكون المجموع في هذا الاجتماع ٢٤ مشارك من ١٩ بلد . وهكذا فقد تم تمثيل العالم الاسلامي في هذا الاجتماع من المجتمع الاسلامي الاندونيسي ٢٧٠ مليون

نسمة ، ومن مصر ٨٠ مليون نسمة ومن نيجيريا ٧٥ مليون نسمة ليكون المجموع الذي تم فيه هذا الاجتماع بتمثيل ٥٠٠ مليون نسمة من العالم الاسلامي ، وكانت الافادة في الجلسة الختامية عن التأثيرات الجدية التي ستتركها هذه الرسائل الموجهة للمستقبل . لقد تم القبول وبشكل قناعة متوسطة لوجهة النظر عن تمثيل المسلمين الذي يعيشون بشكل كثيف او بشكل قليل في حالة معرفتهم الجيدة للنبي صلى الله عليه وسلم في البلدان وتمثيلهم للسلام مكان ثقافة الحروب الموجودة في العالم . لقد نتج عن قناعة البروفيسور . د . طارق رمضان بتكون محيط للسلام حول اسم نبي الاسلام اذا ماتم معرفته والتعريف عنه وذلك بضرورة العمل الزائد في المستقبل بذكر من يعيشون في الثقافة الغربية ذو المركز الاوربي . كما أفاد المشارك الايطالي حمزة روبيرتو بيكاردو عن التصرف بشكل دقيق أثناء ترجمة القرءان الكريم الى اللغات الاوربية وافاد بانه موضوع يعتمد وبشكل مشترك بالعمل على انتشاره بقناعته التي ستولد نتائج مثبتة في هذا الموضوع

THE FINAL COMMUNIQUE ISSUED AFTER THE COMPLETION OF THE INTERNATIONAL SYMPOSIUM MADE UNDER THE TILLE OF "HZ. MOHAMMAD (P.B.U.H.) ON THE OCCASION OF THE 1400 TH ANNIVERARY OF THE REVELATION OF QORAN"

Every year, The Research Foundation For Islamic Sciences (ISAV) arranges international symposiums and the 16 th of these was realized in the year 2010 under the above theme. The meeting which was realized under the auspices of the organization for Islamic Conference at Istanbul Topkapi Barceló Eresin on the dates of 15 thru 17 October 2010 was supported by the Promotion Fund of the Premiership as well. On the occasion of the declaration of the Presidency of the Religious Affairs observing the year 2010 as "the year of Qoran", mainly the presidency and its affiliations and specifically faculties of theology in Turkey, ISAV and other similar establishments gave special emphasis on these activities.

The symposium waith above theme started with protocol speeches on Friday, 15 October 2010 at 14.30. Following the opening speech by Prof. Dr. Ali Ozek, president of ISAV and the board of trustees, the protocol speeches were delivered by the governor of Istanbul Huseyin Avni Mutlu, the head of the Department of Training of Indonesian Ministry of Religious Affairs Prof. Dr. Abdul Djamil, the senior Muslim jurist of Congo Democratic Republic Abdullah Mangala, the Libyan Minister of pious Foundation and Zakaah İbrahim Abdusselam İbrahim and the President of the Organization For Islamic Conference Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoglu respectively.

International Symposium which was realized under the auspices of OIC was considered to be the only one and setting up an example for Islamic Countries as well.

Led off and kept on the tradition of arranging international symposiums in the field of Islamic sciences, ISAV got threugh the meeting after a series of sessions hold on the days of October 15 th and 16 th.

The meeting in which a different method was used fort he first time in Turkey, the teaching staff of the faculties of Theology of our country presented papers in the first instance- During the discussions made about the papers, it was noted that these scientifical experiences gained at the field of theology in our country would beneficial for other Islamic country as well. Specifically the papers of Prof. Dr. Ahmet Onkal, Prof. Dr. Huseyin Algul and Ass. Prof. Dr. Adem Apak and Prof. Dr. Adnan Demircan paved the way for the presentation of scientifically research and experiences on this field.

In the meeting which 24 participants from 19 countries attended, the papers presented by Prof. Dr. Mohammad Kharchafi from King Hassan II Universt, Fas; Prof. Dr. Tarıq Ramadan from England; Philosophers Dr. Youssouf SEDDIK, from Tunisia; Hamza Roberto PICCARDO, from Italy Ass Prof. Dr. Muhammed Mustafa Muhammed Salih, from Hartum University-Sudan; and specifically Prof. Dr. Khadim MBACKE from Senegal caused to have high hopes for our academicians and for those concerned about the very future. Their papers were also appreciated very much by those people who are currently working on Hz. Mohammad(p.b.u.h.) dwelling insistently upon the issue that in Islamic countries, there were hardly any activities of that sort or they were, if any, very limited; it was said Turkey played an active role in cutting up an example for OIC member countries.

Our international Symposium made under the title of "Hz. Mohammad(p.b.u.h.) on the occasion of the 1400 th anniversary of the revelation of Qoran" led to discussions even at the panels of the television chan-

nels specifically at TRT al-Turkiyya's broadcasting over Arabic speaking countries.

This kept the issue on the a genda for an hour or so visually. As a good result of publicity of the meeting at media and their close attention to the subject, it helped the symposium to be successful.

Consequently, 24 participants coming from 19 countries across Asia, Europe and Africa in particular, attended to the meeting which rendered to be more meaningful through the efforts of the Presidency of Religious Affairs and its encouragement toward the non-governmental organizations.

Due to the fact that Indonesian, Egyptian and Nigerian Islamic communities constitute some 500 million people of the Islamic world and their participants coming from these countries passed good messages toward future, we assume they left serious impacts on everybody. This was firmly expressed during the evaluation session. It was jointly accepted that Muslims would represent peace instead of the fighting culture in the world provided they familiarize themselves with Hz. Mohammad (p.b.u.h) ın the countries they live ın majority or in minority. The opinion that a social peace setting could only be created if the prophet of Islam would be known and made known to everybody was put into words by Prof. Dr. Tarıq RAMADAN who is familiar with the experiences happening in the Western Culture. This proves that that issue be worked out more in detail. Italian participant Hamza Roberto PICCARDO suggested that, when translating Qoran into the European languages, being very careful on that will produce positive results. Diffusing of this opinion was jointly adopted by the participants.

KONU FİHRİSTİ

A

adalet, 84, 138, 164, 166, 170, 171, 187, 251, 290, 296, 303, 563, 572, 573
adaletin tevzii, 178
âdet, 86, 130
affetmek, 70
ahde vefa, 84, 166
âhir zaman, 13, 107, 121
ahlâk, 135, 155, 187, 251, 253, 267, 269, 286, 296, 322, 554, 580, 644
aile hayatı, 85, 90, 146, 315
akıl, 82, 165, 291, 314, 386, 391, 427, 547, 553, 557, 560
aklî i'câz, 394
aklî mûcizeler, 395
akrabaya iyilik, 166
alın Teri, 640
anlatım sanatı, 428
Arap şiiri, 81
asabiyet, 84, 89, 90, 164, 166
azat, 88, 89, 121
azınlık, 436, 438, 439

B

Bedevî_lik, 76, 85, 93, 94, 95, 104, 130, 448, 612
belâgat, 425, 525
beşerî münasebetler, 148
bey'at, 107, 108
bi'set, 267
bilgi, 73, 82, 83, 97, 102, 111, 116, 128, 163, 188, 251, 264, 291, 321, 322, 324, 381, 435, 445, 459, 461, 518, 528, 543, 548, 551, 558, 574, 611, 641
bilimsel düşünce, 159
boşanma bedeli, 306
bölünmüşlük, 65

C

cahil, 81
cahiliyye toplumu, 74
can, mal ve ırz emniyeti, 165, 186
cariye, 89, 417
Cebrail, 50, 52, 53, 55, 59, 62, 243, 247, 248, 268, 272, 558, 574, 641
cehalet, 14
cehenneme yakıt, 104
cehl, 81
cem etme, 244
cerh ve tadil, 249
cesaret, 84, 276, 299, 518, 572
cömertlik, 84, 297, 572, 573

D

darbe, 69, 182, 264
dârü'l-küfür, 176
Dârü'n-nedve, 132

davet, 50, 60, 105, 124, 132, 136, 161, 162, 164, 165, 169, 172, 189, 192, 247, 255, 271, 275, 276, 280, 283, 287, 318, 323, 392, 396, 406, 453, 522, 542, 547, 551, 557, 608, 613, 641, 644
davete başlangıç, 287
dayanışma, 89, 170, 173, 176, 178, 187, 299, 537, 572, 576, 580, 621
devlet başkanı, 127, 170, 171, 192, 193, 194, 196, 448
devlet başkanlığı, 179, 192
din kardeşliği, 173, 179
dinî mücadele, 75
dini tahrif, 311
dinin korunması, 165
diplomatik ilişkiler, 193
diyet, 114, 129, 191, 562
dua, 57, 62, 67, 70, 97, 100, 114, 115, 118, 174, 295, 544, 562, 605
dünya görüşü, 73

E

ecir, 56, 518
edeb, 247, 573
Ehl-i Kitap, 162, 163, 452, 542
einne, 110
elçi, 51, 82, 171, 183, 193, 195, 258, 270, 273, 599
emanet, 115, 122, 138, 255, 575, 576
emniyet, 86, 110, 138, 575
ensar, 178, 642
ergenlik çağı, 134
esbab-ı nüzûl, 48, 256
esir, 69, 70
eşitlik, 164, 166, 196, 572
eşitsizlik, 88
evlilik, 88, 91, 129, 135, 548
ezâ ve cefâ, 162, 164, 165
eziyet, 55, 56, 65, 286, 564, 641, 642

F

faiz, 138, 186
fakir_lik, 14, 162, 165, 241, 283, 441, 535, 548, 612
fakir ve yoksullar, 165
feraiz, 322
fesahat, 389, 390, 397, 401, 425
Ficâr savaşı, 80, 133
fikir birliği, 244
Fil vak'ası, 115, 128
fitne ve tefrika, 314
fizikî mûcize, 395
fütuhat, 453

G

gaflet, 249
ganimet, 78, 192
gelenek, 86
geri kalmışlık, 65
göç, 77, 80, 81, 94, 189, 270, 446, 447, 564, 607, 641
günahkâr, 67

H

hac, 79, 87, 100, 112, 134, 186, 196, 277, 485, 580
Hacerü'l-esved, 112, 137
hadarî, 85, 93
hak iddia, 83
hakemlik, 136, 191, 195
hakikatleri örtme, 253
haksız kazanç, 164, 166
halîfin diyeti, 88

hamd, 58, 384, 639
Harem, 79
hayır dua, 172
hayırla anma, 130
helak, 61
helak, 61, 62, 265, 397
hınç, 65
hırsızlık, 65, 83, 162, 265, 303
hıtbe, 306
hıyanet, 304
hibe, 89, 390
hicâbe, 112
hicret, 60, 110, 121, 162, 163, 165, 169, 171, 173, 175, 176, 177, 178, 180, 189, 190, 258, 259, 260, 269, 578, 606, 607, 608, 609, 610
hicretin getirdikleri, 169
hidane, 307
hidayet, 13, 56, 57, 67, 70, 97, 250, 254, 256, 257, 264, 318, 321, 477, 518, 554, 557
hikmet, 14, 60, 85, 98, 117, 124, 256, 282, 285, 294, 323, 393, 395, 477, 551, 555, 609, 641
hile, 60
hilf, 87
hilm, 63, 613
himaye, 75, 77, 84, 85, 86, 88, 305, 564
hoşgörü, 251, 572, 613
huzur, 66, 323, 564, 572, 600
hüküm, 74, 75, 76, 77, 85, 98, 118, 195, 249, 267, 315, 389, 418, 435, 453, 544, 545, 609
Hz. Muhammed, 10, 13, 47, 49, 50, 51, 56, 79, 85, 89, 96, 97, 104, 105, 107, 109, 110, 114, 120, 121, 122, 124, 125, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 147, 148, 165, 167, 189, 263, 264, 265, 268, 270, 277, 312, 313, 315, 475, 476, 477, 478, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 536, 541, 554, 556, 561, 599, 601, 605, 606, 608, 611, 612, 623, 637
Hz. Peygamber'in ailesi, 146
Hz. Peygamber'in hakemliği, 179

I

ıslah-ı nefs, 312
ıyâl, 90

İ

i'câz, 383, 385, 387, 388, 389, 391, 392, 394, 396, 397, 403, 406, 407
ibret, 51, 256, 427, 428, 528
ictimaî aile, 90
içki, 82, 83, 164, 166, 186
iffet, 134, 166, 297, 419
ifk, 252
iftira, 82, 138, 162, 277, 300, 451, 454, 561
ihanet, 181, 183, 452
ihsan, 57, 297, 559, 572
ikaz, 83, 275, 549, 550, 554, 555
İkinci Akabe Biatı, 172
İlâhî inayet, 263, 264
İlâhî mesaj, 9, 10
ilham, 10, 68, 84, 405, 602, 603, 637
ilim, 10, 12, 13, 14, 15, 117, 171, 178, 247, 250, 251, 264, 282, 285, 290, 291, 314, 390, 519, 520, 521, 522, 573
ilk anayasa, 178
ilk fetih dalgası, 449
ilk gelen vahiy, 285
ilk yazılı anayasa, 191
ilka, 51, 319
ilmî i'câz, 396

iman, 58, 61, 62, 67, 98, 100, 124, 137, 177, 184, 246, 251, 256, 259, 280, 313, 323, 381, 383, 425, 427, 477, 478, 517, 557, 561, 575, 578, 602, 603, 605, 609
imâre, 110
inanç, 82, 94, 96, 97, 99, 100, 102, 173, 177, 259, 389, 411, 439, 441, 451, 483, 485, 532, 533, 536, 644
inat, 60, 246
infak, 165, 166, 572, 580
inkâr, 55, 56, 57, 69, 99, 103, 136, 256, 258, 259, 263, 270, 283, 311, 313, 391, 402, 609
insanlığın kurtuluşu, 11, 555
intikam, 67, 90, 104, 182, 184, 642
irhas, 123
irşad, 67, 171, 280, 315, 318, 319
İslâm Âlemi, 10, 436
İslâm düşüncesi, 249
İslâm Konferansı Teşkilatı, 9, 438, 442, 443
İslâm nizamı, 107, 108
İslâm Ümmeti, 638
İslâm'a dâvet, 183, 641
İslâm'a hizmet, 10
İslâm'ın doğuşu, 83
İslâm'ın kaynağı, 157
İslâmiyet'i kabul, 76, 161, 187, 451
israf, 166, 301, 572
israfı önleme, 304
istiare, 398
istiğfar, 67, 579
istikamet, 48, 67, 290, 296, 432, 555
istikra, 388
istikrar, 86
istişare, 109, 110, 124, 196, 261, 456, 549, 558
işkence, 55
işnak, 110
itham, 166
ittifak, 65, 87, 190, 390

K

Kâ'be, 66, 68, 69, 76, 79, 80, 84, 97, 98, 109, 111, 112, 114, 115, 128, 132, 136, 137, 138, 164, 183, 186, 255, 285, 549, 560, 562, 564, 575, 601, 602
Kâ'be'nin tamiri, 136
Kabile asabiyeti, 138
kabile savaşları, 86
kabilecilik, 82, 176, 255
kadılık, 171
kadınlardan bey'at, 108
kâfir, 60, 165, 178, 282, 386, 402, 642
kâhinlik, 110
kalp, 67, 612
kâm alma, 410, 416
kan bağı, 85
kan davası, 82, 83, 186
kan diyetleri, 179
kan dökmek, 179
kanaat, 65, 124, 244, 258
kanaatkârlık, 84
kardeşlik anlaşması, 190, 191
kātil, 90
katliam, 451, 454
kaynak tenkidi, 445
kazif, 306
kılavuzluk, 94, 405
kısası diyete tercih, 84
kıskançlık, 156, 256, 270
kıssa, 118, 243, 318, 381, 383, 396, 401, 413, 426, 427, 428

kıyâde, 110, 112
kibir, 60
kin, 65, 255, 270, 300, 638
komplo, 69, 70, 574
köle, 88, 114, 162, 308, 409, 421, 453
kötülük, 67, 68, 82, 177, 289, 542
kötülükle karşılık, 67
kumar, 82, 83, 138, 164, 166, 186, 302
kur'a, 114
Kur'ân, 9, 10, 13, 15, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 69, 70, 79, 82, 83, 85, 89, 91, 93, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 108, 115, 116, 118, 122, 123, 124, 127, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 166, 171, 173, 181, 192, 196, 241, 242, 243, 245, 246, 250, 251, 252, 253, 256, 258, 260, 261, 264, 265, 266, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 290, 291, 310, 315, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 395, 396, 397, 402, 403, 405, 406, 407, 408, 410, 411, 413, 414, 415, 416, 418, 419, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 477, 481, 482, 483, 484, 485, 518, 519, 520, 521, 522, 524, 525, 526, 528, 531, 533, 536, 537, 538, 541, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 553, 554, 555, 556, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 573, 574, 578, 599, 600, 601, 603, 605, 606, 608, 621, 622, 623, 624, 642
Kur'ân yılı, 9
Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, 159
Kur'ânî anlatım, 397
kurban, 97, 101, 114, 129, 246, 529, 603, 604
kurtuluş fidyeleri, 179
Kurtuluş vesilesi, 10
Kutlu doğum, 141, 142

L

livâ, 109, 112
liyakat, 537

M

manevî güç, 89
Medenî, 48, 245, 531
Medih(medh), 48, 84, 404
Medine Sözleşmesi, 177, 191, 192
Medine Vesikası, 191
mehir, 91, 306, 558
Mekkî, 48, 245, 260, 387, 526
merhamet, 61, 176, 194, 282, 297, 308, 572, 580, 642
mescid, 171
Mescid-i Nebevî, 68, 171, 196
meşveret, 110
metafizik, 104, 159, 273
mevâlî, 88, 89
mezhep ihtilâfları, 95
miras, 91
misafirperverlik, 84, 297, 483
model toplum, 257
mu'ciz, 390
mûcize, 56, 61, 62, 259, 320, 393, 395, 407
muhâcir, 172, 173, 190, 642
muhafızlık, 94
muhala'a, 306
muhalefet, 162, 262, 280, 281, 565
Muhammedü'l-emîn, 128, 134
muhasebe, 9
mukim, 98
musibet, 56

mutlak hâkimiyet, 75, 100
muttaki, 57
müfessir, 159
müjde, 91
mükatebe, 308
münafık, 162, 180, 262
münafıklar, 56
mürted, 243
müşakele, 413
müşrik, 48, 98, 100, 101, 104, 110, 162, 178, 186, 264, 270, 385, 547, 560

N

nafaka, 69
nankörlük, 312
nebî, 56, 154, 251, 273
nedve, 109, 110, 112
nehy, 48
nesep, 85, 89, 91, 101
nikah, 305
nişanlanma, 306
nübüvvet, 129, 162, 170, 242, 243, 251, 256, 273, 285, 290, 557
nübüvvet nûru, 129

O

olağanüstü olaylar, 130
ortak koşanlar, 100, 102, 103
ortaklık, 135

Ö

ödeme yükümlülüğü, 179
öfke, 64
öğretme ve teşri, 270
öğüt, 278, 280, 282, 391, 408, 428, 553, 554
öksüz, 132, 133

P

panayır, 80
peygamber algısı, 147, 149
peygamber tasavvuru, 153, 154, 156, 158, 159
Peygamber'in beşerî yönü, 156
peygamberlik mührü, 124, 130
putperestlik, 94, 98, 102, 189

R

Rahmanî hediyeler, 254
rahmet, 9, 11, 61, 62, 67, 97, 105, 118, 120, 127, 155, 194, 264, 268, 542, 554, 558, 567, 578, 637, 644
rehber, 9, 104, 105, 543, 554
riba, 83, 303
rida, 63, 65
rifâde, 109, 112
risâlet, 73, 74, 127, 128, 161, 164, 171, 192, 193, 251, 252, 255, 257, 258, 263, 268, 269, 275, 548, 556, 557
riya, 312, 314
rubûbiyet, 100
ruhbanlık, 313
rüya, 114, 120, 130, 285, 603
rüyâ-yı saliha, 49

S

sabır, 56, 84, 196, 281, 282, 297, 518, 547, 572, 638
sahabe kabirleri, 454
saldırı, 77, 182, 184, 185, 194, 249
sapkınlık, 57
savaş esirleri, 307
sebat, 638
sebeb-i nüzûl, 48
sefâre, 110

semavî din, 95
semavî kitaplar, 243, 245
Semud, 61, 62
seriyyeler, 180, 270
sevgi, 638
sevgisini ifade, 614
seyahat, 93, 134
sidâna, 109
sihir, 110
sikāye, 109, 112
sîret, 48, 252, 268, 271, 525, 531, 545, 643
sîret kitapları, 281
sîret-sünnet bilgisi, 156
siyasî birlik, 187, 189, 191
siyasî yapı, 187
siyer bilgisi, 155
sorumluluk, 89, 90, 179, 283
sosyal denklik, 91
sosyal faktör, 89
sosyal tabakalaşma, 88
suç ve ceza, 90
suçun şahsiliği, 178
suffe, 171, 613
sû-i kast, 69, 70
sulh, 183
sükûnet, 60, 64
sünnet, 47, 49, 155, 160
sütanneliği, 130
sütkardeşliği, 131

Ş

şahit, 64, 83, 87, 259, 280, 425, 434, 452, 579
şahitlik, 56, 57, 69, 263, 299, 413, 454
şakk-ı sadr, 131
şehadet, 65
şehir devleti, 190, 193, 195
şehit, 65, 188, 244, 433, 454, 455, 458, 460, 461
şer, 67, 265, 427, 519, 520, 521, 522
şer'î elbise, 265
şeriatı ikame, 271
şirk, 67, 68, 100, 138, 162, 166, 246, 248, 311
şûra, 124, 166, 299

T

takdir, 135, 174, 266, 394, 400, 402, 478, 549, 575
taklit, 103, 108, 529
tariz, 419
tasavvuf, 14, 322, 533, 536
tasavvur, 153, 154, 156, 157, 395, 419, 434
tavaf, 66, 115, 137, 186
te'vil, 381
tebliğ, 55, 60, 73, 127, 140, 141, 154, 158, 162, 170, 171, 176, 183, 192, 193, 248, 255, 271, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 286, 315, 393, 396, 413, 475, 476, 481, 541, 542, 543, 545, 546, 548, 549, 550, 551, 555, 556, 557, 558, 563, 566, 567, 571, 621
tebliğ faaliyeti, 274
te'dip öğretimi, 254
teenni, 64
tefekkür, 9
tekeffül, 53
teknoloji, 14, 15
telkin, 411, 414
telvih, 419
temel ihtiyaçlar, 190
tenzih, 58
terşîh, 401

tesbih, 58, 185
teşrî, 155, 381
tevhid, 80, 97, 289, 311, 411, 525, 531, 599
ticaret, 79, 80, 87, 93, 94, 98, 112, 113, 120, 129, 132, 134, 135, 177, 180, 185, 259, 260, 304, 433
ticarî antlaşmalar, 93
ticarî hayat, 134
ticarî panayırlar, 87, 93
tilavet etmek, 242
tövbe, 61, 62, 612

U

ulûhiyet, 100
umre, 271
uyarıcı, 105, 279, 280, 388, 553, 554, 637

Ü

ümmet, 98, 176, 178, 179, 270, 412, 567

V

vahiy, 13, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 69, 73, 83, 128, 154, 165, 243, 247, 248, 262, 285, 382, 383, 485, 543, 545, 550, 562, 572, 575, 606, 623
vahyin inişi, 54
vasiyyet, 305
veba salgını, 131, 458
veda hutbesi, 187
vefa duygusu, 133
velâyet, 91
vergi tahsili, 186

Y

yalan, 70, 103, 138, 161, 164, 166, 254, 261, 275, 279, 300, 452, 454
yardımlaşma, 534
yemin, 50, 64, 134, 162, 244, 248, 266, 308, 453, 611, 614
yetim, 82, 83, 120, 122, 124, 125, 129, 131, 138, 254, 307, 640
yetim malı yeme, 83
yumuşak huy, 613
yüksek sesle ağlamak, 83

Z

zemm, 48, 404
Zemzem, 80, 129
zengin, 131, 134, 135, 138, 162, 165, 241, 419, 441
zimmî, 452
zina, 91, 162, 164, 166, 302, 306
ziyafet, 130, 256
zulüm, 165, 166, 255, 260, 302, 452, 453, 454, 572
zühd, 299, 421, 613